

श्रीगणेशाय नमः ।

संस्कारदीपकः ।

सर्वस्फूर्तिविधातारं सर्वविघ्नविनाशनम् ।
सर्वाभीष्टप्रदातारं सद्गुरुं प्रणमाम्यहम् ॥
पर्वतीयेन पन्तेन नित्यानन्देन धीमता ।
क्रियते बालबोधार्थमेव संस्कारदीपकः ॥
तत्रादौ सर्वकर्मसाधारणी रुद्रकल्पद्रुमोक्ता परिभाषा सङ्क्षे-
पेन निरूप्यते ॥

१। तत्र शुचिन्वं तावदधिकारिविशेषणम् ।
सदा कुर्याद्धर्मकार्यमापद्यपि शुचिर्नरः ।
इति टोडरानन्दे सप्तर्षिस्मृतं ।
श्रुतिस्मृत्युदितं कर्म न कुर्यादशुचिः क्वचित् ।
इति प्रयोगपारिजाने भृगूक्तेश्च ।

२। शक्तिवाधिकारिविशेषणम् । आख्यातानामर्थदुवता श-
क्तिः सहकारिणीति न्यायात् । तदभावे अन्येन करणीयम् ।
पाठन्यायात् । (पू. मी. ६।३।१) माधवीये बौधायनोऽपि—
यथाकर्थांचिन्नित्यानि शक्त्यवस्थानुरूपतः ।

येनकेनापि कार्याणि नैव नित्यानि लोपयेत् इति ॥

यथाकर्थांचित्— केनचिद्वेन हीनानीत्यर्थः । येनकेनापि—
स्वतः परतो वेत्यर्थः। नित्यानीति नैमित्तिकप्रारब्धकाम्ययोरुपल-
क्षणम् । नैमित्तिकस्याप्यकरणे प्रत्यवायात् । समाप्तेः शास्त्रता-
त्पर्याविषयत्वेन प्रारब्धं काम्यमपि नित्यायते इति पाठन्यायात् ।

(पू. मी. ६।२।३) आरम्भाक्षियमो दांपत्यासमाप्तौ स्यात्
सामान्याद्दर्शनाच्चेति कात्यायनमूत्राच्च । (अ० १ क० ४)

काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्ये नैमित्तिके च सः—

इतित्वनारब्धकाम्यपरम् । अन्येनाप्यसंभवे न दोषः

अत्यन्तरोगयुक्तेऽङ्गे राजचोरभयादिषु ।

गुर्वग्निर्देवकृत्येषु नित्यदानौ न पापभाक् ॥

इति माधवीयोक्तेः । अत्र नित्यपदेन न प्रारब्धकाम्य-
ग्रहणम् । औपदेशिकनित्यग्रहणेनैव सिद्धौ आतिदेशिकनित्यग्र-
हणे मानाभावात् ।

३।उपवासोऽप्यधिकारिविशेषणम् ।

स्नानं संध्या तर्पणादि जपहोमामरार्चनम् ।

उपवासवता कार्यं सायंसंध्याहुतीर्विना ॥

इति चाराहात् ।

जलस्यापि नरश्रेष्ठ प्राशनाद्भेषजादृते ।

नित्यक्रिया निवर्तेत काम्यनैमित्तिकैः सह ॥

इति कालिकापुराणाच्च ।

इक्षुरापः पयो मूलं फलं ताम्बूलमौषधम् ।

भक्षयित्वाऽपि कुर्वीत स्नानदानादिकाः क्रियाः ॥

इति स्मृत्यर्थसारदिषु इक्ष्वादिपरिगणनं चाशक्तविषयम् ।

४।स्नानमप्यधिकारितावच्छेदकम् ।

स्नातोऽधिकारी भवति दैवे पित्र्ये च कर्मणि ।

पवित्राणां तथा जप्ये दाने च विधिचोदिते ॥

इति हेमाद्रौ प्राचेतसोक्तेः । पवित्रपदेन मन्त्रा उच्य-
न्ते । मन्त्रः पवित्रमुच्यते इति निरुक्तात् ।

५।कृतमातःसंध्योपासनत्वमपि अधिकारितावच्छेदकम् ।

संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ।

इति छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनोक्तेः ।

सुस्नातः सम्यगाचान्तः कृतसंध्यादिकक्रियः ।

कामक्रोधविहीनश्च पाखण्डस्पर्शवर्जितः ॥

जितेन्द्रियः सत्यवादी सर्वकर्मसु शस्यते ।

इति दानहेमाद्री वाराहोक्तेश्च । कर्माङ्गस्नाने विशेषो

माकण्डेयपुराणे-

शिरःस्नातस्तु कुर्वीत दैवं पित्र्यमथापिवा ।

प्रादुस्रुखोददुस्रुखो वाऽपि श्मश्रुकर्म च कारयेत् ॥ इति ।

तत्रादौ श्मश्रुकर्म, ततः शिरःस्नानम् । अन्यथा अशुचि-

त्वापत्त्या पुनः स्नानापत्तेः । तच्च स्नानं मङ्गलकृत्यादौ तिला-

मलकादिना उद्धृत्य अभ्यङ्गपूर्वकं वा कार्ष्णम् । आद्यं तु रुद्र-

कारिकायां परशुरामेणोक्तम्—

ततः स्वगृहमागत्य मङ्गलस्नानमाचरेत् ।

सर्वोपधिगन्धचूर्णयुक्तैः कृष्णतिलामलैः ॥

उद्धृत्याङ्गानि तैलेन चम्पकादिसुगन्धिना ।

तैलेन मङ्गलस्नानं कुर्वीत ब्राह्मणैः सह ॥ इति ।

अत्र सर्वशब्दस्य ओपधिगन्धचूर्णशब्देन कर्मधारयः ।

सर्वगन्धास्तु मदनरत्ने-

कुङ्कुमागरुकर्पूरकस्तूरीचन्दनं तथा ।

जातीफलमिति प्रोक्ताः सर्वगन्धाः सदा बुधैरिति ॥

ब्राह्मणैः सहेत्यत्र—

सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी ।

इत्यत्र गर्दभ्या भारवाहकत्वे, पुत्राणामिव ब्राह्मणानां सा-

हित्यमात्रमेव न पुनस्तेषां स्नाने कर्तृत्वम् । अन्त्यं तु निर्णय-
सिन्धौ कात्यायनेनोक्तम्,

माङ्गल्यं विद्यते स्नानं वृद्धिपूर्वोत्सवेषु च ।

स्नेहमात्रसमायुक्तं मध्याह्नात्प्राक् तदिष्यते इति ॥

घृहक्षारदीपे,

शिरोऽभ्यङ्गावशिष्टेन तैलेनाङ्गं न लेपयेत् इति ।

अशक्तौ तु अशिरस्कमपि स्नानम् ।

अशिरस्कं भवेत्स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्मिणाम् ।

इति आह्निकप्रकाशे जाबालवचनात् ।

६ अहतयोरधरीयोत्तरीययोः परिधानमपि अधिकारि-
तानच्छदेकम् ॥

अधीते कारुधीते च परिदध्यान्न वाससी ।

अहते तु परीदध्यात् सर्वकर्मणि संयतः ॥

इति हेमाद्रौ चाराहोक्तेः । “अहतं वासो धीतं वा अ-
मौत्रेण आच्छादयीत” इति पारस्करगृह्योक्तेश्च । अमौत्रे-
ण—अरजकेनेत्यर्थः । अहतलक्षणमुक्तं—स्मृतिरक्षावल्याम्—

ईषद्धौतं नवं श्वेतं सदशं यन्न धारितम् ।

अहतं तद्विजानीयात् सर्वकर्मसु पावनमिति ॥

ईषद्धौतम् अरजकादिना सकृद्धौतमिति नागदेवाह्निके
व्याख्यातम् । कश्चपेन तु अन्यथोक्तम्—

अहतं यन्त्रनिर्मुक्तं वासः प्रोक्तं स्वयंभुवा ।

शस्तं तद् माङ्गलिक्येषु तावत्कालं न सर्वदा ॥

अत्रैव व्यवस्था—विवाहादिमङ्गलकर्मसु यन्त्रनिर्मुक्तमेवाह-
तम् । शस्तं तन्माङ्गलिक्येषु तावत्कालमिति वदता तत्रैव ताव-
त्कालं तस्य शस्तत्वाभिधानात् । अन्यत्र यज्ञादौ त्वीषद्धौतमि-

ति । नच यज्ञादिकमपि माह्नलिक्यमेवेत्याशङ्कनीयम् । विवाहो-
त्सवादेरैदिकसुखदस्याभ्युदयदस्य च माह्नलिकत्वात् । यज्ञादेस्तु
धर्मरूपादृष्टफलदत्वेन माह्नलिकत्वाभावात् । अनन्तयाक्षिर्कर-
प्येयमेव व्याख्यातं “सौमम्” इत्यादिगूणे । (कात्या० ७।२)
हेमाद्रौ वृद्धमनुः,

स्वयं धौतेन कर्तव्या क्रिया धर्म्या विधिता ।

न तु नेजरुधौतेन नोपशुक्तेन वा क्वचित् ॥

नेजको रजकः । आह्निकप्रकाशे भारते—

ईषद्धौतं शिषा धौतं पूरं पुरोधेनमेव च ।

अर्धौतवस्त्रसंस्पृष्टं पुनः प्रक्षालनाच्छुचि ॥

मत्तद्धेमाद्रौ-

मागग्रमुदगग्रं वा धौतं यासः प्रमारयेत् ।

पश्चिमाग्रं दक्षिणाग्रं पुनः प्रक्षालनाच्छुचि ॥

तत्रैव मार्फण्टेषः-

अन्यदेव भवेद्दासः शयनीये नराधिप ।

अन्यद्रथ्यासु, देवानामर्चयामन्यदेव हि ॥

अन्यथ लोकयात्रायामन्यदीश्वरदर्शने ।

योगिषाज्ञचल्पयः,

अभावे धौतवस्यस्य क्षाणसीमारिषानि च ।

शुतपं योगषट् वा द्विवासा येन वै भवेत् ॥

कुतपो नेपालफम्भरः । आपस्नम्भः-

आर्द्रवासास्तु यः शुषात् जपहोममनिग्रहान् ।

सर्वं तद्राससं विषात् यदिर्जानु च यत्कृतम् ॥

यज्जले शुष्करशेण स्थले चैरार्द्रवासासा ।

जपो होमस्वधा दानं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥

सप्तवाताहतमपि शुष्कम् । अग्निदग्धे सच्छिद्रे स्यूते च
वाससी न परिधेये ।

न स्यूतेन न दग्धेन पारक्येण विशेषतः ।

मृषिकोत्कीर्णजीर्णेन कर्म कुर्याद् विचक्षणः ॥

इति महाभारतात् । बौधायनः-

कापायवासाः कुरुते जपहोमप्रतिग्रहान् ।

न तद्देवगमं कर्म हव्यकव्येण्वथो हविरिति ॥

भवेदिति शेषः । आचारादर्शं नरसिंहपुराणे—

न रक्तमुल्वणं वासो न नीलं च प्रशस्यते ।

मलाक्तं च सदा हीनं वर्जयेदम्बरं बुध इति ॥

उल्वणं—व्यक्तम् । एतच्च रक्तविशेषणं, तेनात्यन्तरक्तमित्य-

र्थः । उल्वणमञ्जलमिति केचित् । व्याघ्रपादः—

कपायं कृष्णवस्त्रं वा मालिनं केशदूषितम् ।

जीर्णं नीलं सन्धितं च पारक्यं मैथुने धृतम् ॥

छिन्नाग्रमपवस्त्रं च कुत्सितं धर्मतो विदुः । इति ।

अयं च निषेधः सति संभवे बोध्यः । अत एवाह गौतमः—

सति विभवे न जीर्णमलवद्वासाः स्यात्, न रक्तमुल्वणम् अ-

न्यधृतं वा वासो विभृयादिति । नीलं तु सर्वथा निषिद्धमेव ।

नीलीरक्तं यदा वस्त्रं ब्राह्मणोऽङ्गेषु धारयेत् ।

अहोरात्रोपितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

इत्यापस्तम्बवचनात् । नीलीरक्तमपि पट्टादिवस्त्रं न

निषिद्धम् ।

कम्बले पट्टवस्त्रे च नीलीरागो न दुष्यति ।

स्त्रीणां क्रीडार्थसंभोगे शयनीये न दुष्यति ॥

इति आचारचिन्तामणावुक्तेः । व्याघ्रपादः—

नैकवस्त्रो द्विजः कुर्याद्भोजनं च सुरार्चनम् ।
तत्सर्वमसुरेन्द्राणां ब्रह्मा भागमकल्पयत् ॥ इति ।

शातातपः—

सव्यादंसात्परिभ्रष्टकटिदेशधृताम्बरः ।
एकवस्त्रं तु तं विद्यात् देवे पित्र्ये च वर्जयेत् ॥
अध्याम्बरपदमुत्तरीयपरम् । तथा च ।

सव्यादंसात् परिभ्रष्टं कटिदेशे धृतं चाम्बरं यस्येत्यथे इति
परिभाषाप्रकाशे मित्रमिश्रः । सव्यांसे उत्तरीयाधारणे
कथ्यादौ तद्धारणेऽपि एकवस्त्रत्वमेवेति भावः ।

संग्रहे—

वामे पृष्ठे तथा नाभौ कच्छत्रयमुदाहृतम् ।
त्रिभिः कच्छैः परिज्ञेयो विप्रो यः स शुचिर्भवेत् ॥
आदौ कच्छस्तथा नीवी नाभिमध्ये च वामसी ।
नीवी दक्षिणतः स्थाप्या एतत्रिकच्छलक्षणम् ॥
कटिवेष्ट्यं तु यद्वस्त्रं पुरीषं येन वा कृतम् ।
मूत्रमैधुनकृद्वस्त्रं धर्मकार्ये विवर्जयेत् इति ॥
दानहेमाद्रौ त्रिलोकगौतमः—

स्नाने दाने जपे हामे देवे पित्र्ये च कर्मणि ।
वध्नीपाश्वासुरीं कक्षां शेषकाले यथारुचि ॥
तत्रैव याज्ञवल्क्यः—

परिधानाद् वहिः कक्षा निबद्धा चासुरी मता ।
धर्मकर्मणि विद्वद्भिर्वर्जनीया मयव्रतः ॥

वहिः कक्षा—वह्निर्निर्गता कक्षेत्यर्थः । कक्षा एकादशजम् ।

प्रान्तद्वयमित्यन्ये ।

७। उपवीतित्वं वदशिखित्वश्चाधिकारिविशेषणम् ।

सदोपवीतिना भाव्यं सदा वद्धशिखेन च ।

विशिखो व्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतम् ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनवचनात् । अनेन हि दधिखादिरादिवत् उपवीतित्वस्य वद्धशिखित्वस्य च क्रतुपुरुषोभयार्थत्वमवगम्यते । तेन विशिखेन व्युपवीतिना च कर्मणि क्रियमाणे कर्मणोऽपि वैगुण्यं भवति । एवं सति क्रतुपुरुषोभयार्थापचारमधुक्तं प्रायश्चित्तद्वयमत्र बोध्यम् ।

उपवीतं द्विधा, नवसूत्रं संस्थानविशेषश्च । तत्रायं शूद्रस्य नेत्युक्तं मिताक्षरायाम् । अन्त्यं तु शूद्रस्यापि भवति । उपवीतिना कर्म कर्तव्यमित्यस्य सर्वकर्मशेषत्वेन शूद्रस्याप्यदृष्टार्थं कर्मणि उपवीतित्वावश्यम्भावात् उपवीतादि उत्तरीयवस्त्रेणापीं पारिजातकल्पतरुः ।

न शिखी नोपवीती स्यात् नोच्चरेत् संस्कृतां गिरम् ।

इति पादूम चचनं तु असच्छूद्रपरम्, अकर्मकालपरम्, न वसूत्रपरं वा । संस्थानविशेषोपवीतादिस्वरूपं तु मन्वादिनो बोद्धव्यम् । नवसूत्रात्मकोपवीतस्य कण्ठादुत्तारणनिषेधं प्रक्षालनार्थं शास्त्राविशेषेण तदपवादं चाह भृगुः—

मन्त्रपूतं स्थितं काये यस्य यज्ञोपवीतरुम् ।

नोद्धरेच्च ततः प्राज्ञो य इच्छेच्छ्रेय आत्मनः ॥

सकृदुत्तारणात्तस्य प्रायश्चित्ती भवेद् द्विजः ।

तैत्तिरीयाः कठाः कण्वाः चरका वाजसनेयिनः ॥

कण्ठादुत्तार्य सूत्रं तु कुर्युर्वै साल्ननं द्विजाः ।

षट्पञ्चाः सामगाश्चैव ये चान्ये यजुःशास्त्रिनः ॥

कण्ठादुत्तार्य सूत्रं तु पुनरहन्ति संस्क्रियामिति ।

पुनः संस्क्रिया- मन्त्रेणोपवीतान्तरधारणमेव ॥

अभ्यङ्गे चोदधिस्राने मातापित्रोर्मृतैऽहनि ।

कण्ठादुत्तार्य सूत्रं तु कुर्युरे सालनं द्विजाः ॥

इत्येतद्वाक्यबोधितविषयेष्वेवोक्तव्यवस्था । एतेन नित्य-
स्नानविधौ विहितयज्ञोपवीतप्रक्षालनविषया उक्तव्यवस्थेति
गोपीनाथशैवायुक्तं परास्तम् । त्रिचयामिश्रः—

यज्ञोपवीते द्वे धार्ये श्रौते स्मार्ते च कर्मणि ।

तृतीयमुत्तरीयार्थे वस्त्राभावे तदिष्यते इति ॥

यद्यपि तृतीयोपवीतधारणम् उत्तरीयकार्ये विधानात् उ-
त्तरीयमन्त्रेण प्रतिभाति तथापि मन्त्रेणैव स्मृतं कर्म कतेव्यमि-
त्यभिधानात् प्रकृते च मन्त्रेणोपवीतधारणस्यैव स्मरणीयत्वा-
त् उपवीतमन्त्रेणैव युक्तम् ।

तृतीयमुत्तरीयार्थे इत्येतावतैव अनुकल्पत्वे सिद्धे वस्त्रा-
भावे इत्युक्तिः उत्तरीयाभावे एव अनुकल्पत्वार्था । तेन तृतीये
धृते उत्तरीयलाभे तदपि धार्यमिति केचित् ।

तन्नेत्यन्ये । एरुस्यैव कदाचिदनुकल्पत्वे माधान्ये च
विरोधात् ।

वृद्धास्त्वाहुः—उत्तरीयस्य सर्वकर्मार्थित्वात् प्रतिकर्मधारणा-
नुपपत्ते तद् उपवीतवत् सर्वार्थं सकृदेव धार्यम् । एवं तृतीयोप-
वीतमपि । तदङ्गीकारेण कर्मविशेषारम्भोत्तरं मुख्योत्तरीयलाभे-
ऽपि न तद्ग्रहणं पौष्टन्यायात् (पू.मी. ६।३।१७) । कर्मानारम्भे तु
तृतीयसत्त्वेऽपि मुख्यग्रहणं पौष्टन्यायात् (पू.मी. ६।३।१६) । न च

१ उपवीत येन प्रकारेण धार्येत तेन प्रकारेणेत्यर्थः ।

२ प्रतिनिधिना प्रवृत्ते यागे न मुख्योपादानम अनर्थकत्वात् इति
अधस्तनाक्षराधिकरणे ।

३ मुख्यस्य ग्रीह्यादेरभावेन प्रतिनिधिना नीजारादिना यागर्थं
प्रवृत्तं दैद्यान् ग्रीह्यादिलाभे मुख्येनैव यागं कुर्यात् इति हि तन्नोक्तम् ।

तृतीयत्यागापत्तिः । सर्वार्थत्वेन धृतत्वात् । उत्तरीयस्य च सर्वदा सत्त्वासंभवात् इति । शिष्टाचारोऽप्येवम् । उत्तरीयवस्त्राभावे तु पारस्करगृह्ये—“एकं चेत् पूर्वस्योत्तरवर्गेण प्रच्छादयेतेति । एकवस्त्रत्वेन उत्तरार्द्धस्योत्तरीयत्वेनोपादाने तु यशसामेत्युत्तरीयमन्त्रः प्रवर्तते एव क्रियान्तरत्वात् ।

शिखावन्धस्तु दक्षिणपार्श्वौ माध्यन्दिनादिभिः कार्यः ।

मध्ये तु बद्धचाश्वैव निबधीयुः शिखां ततः ।

माध्यन्दिनाश्च ये विमाः पार्श्वे दक्षिणतः क्रमात् ॥

वामपार्श्वे निबधीयुर्ये विमाः सामगायिनः ।

इति चतुर्विंशतिमतवचनात् । शूद्रस्य तु “अनियताः केशवेपाः” इति वसिष्ठोक्तेः शिखाविकल्पः । स च सदसच्छूद्रविषयत्वेन व्यवस्थित इति । सर्वेषां शिरसि यत्र कुत्रचित्केशसत्त्वे तत्रैव शिखावन्धः । खल्वाटत्वेन सर्वथा केशाभावे विशेष उक्तः काठकगृह्ये- अथ चेत्प्रमादान्न शिखा स्यात् तदा कौशीं शिखां ब्रह्मग्रन्थियुतां दक्षिणकर्णे निदध्यात् इति । शिखाभिन्नकेशानामपि कर्मकाले वन्धः—

मुक्तकेशैर्न कर्तव्यं मेतस्नानं विना कचित् ।

स्नानं दानं जपं होमं मुक्तकेशो न कारयेत् ॥

इति वृद्धवासिष्ठोक्तेः । न च पूर्वार्द्धे मेतस्नानाभिन्नस्नानएव मुक्तकेशत्वनिषेध इति वाच्यम् । उत्तरार्द्धे स्नानपदवैयर्थ्यापत्तेः । स्नाने तदनुवादे दानादौ तद्विधौ वैरूपापत्तेः । उत्तरार्धे एव सर्वत्र मुक्तकेशत्वनिषेधे वाक्यभेदापत्तेः । पूर्वार्द्धवैयर्थ्यापत्तेश्च । न च मेतस्नानपर्युदासार्थं पूर्वार्द्धमिति वाच्यम् । आद्यपादवैयर्थ्यापातात् । तेन उत्तरार्धैकवाक्यतया मेतस्नानान्यकर्मसु मुक्तकेशत्वं निषिध्यते ।

विष्णुपुराणे —

कुशोपरि निविष्टेन तथा यज्ञोपवीतिना ।

सर्वं कर्म प्रकर्तव्यम् अन्यथा विफलं भवेदिति ॥

कुशोपरि निविष्टेनेति कुशासनोपादानं कर्माहसिनोप-
लक्षणम् । आसनान्याह आद्धकाशिकायां—

शमीकाप्पर्यशलाश्च फदम्बो वारणस्तथा ।

पश्चासनानि शस्तानि श्राद्धे देवार्चने तथेति ॥

श्राद्धे देवार्चनइति दैवपिण्ड्यकर्ममात्रोपलक्षणम् ।

८।मन्त्रेण पवित्रधारणं चाधिकारितावच्छेदकम् ॥

मन्त्रेण धारयेद्विप्रः पवित्रं सर्वकर्मसु ।

मन्त्रं विना धृतं यत्तु पवित्रमफलं भवेत् ॥

पवित्रवन्त इत्यादिमन्त्रद्वितयस्य तु—

इति प्रयोगपारिजातोक्तेः । हेमाद्रावधिः—

उभाभ्यामेव पाणिभ्यां विमैर्दर्भपवित्रके ।

धारणीये मयन्त्रेण ब्रह्मग्रन्थिसमन्विते ॥

ब्रह्मयज्ञे जेपे चैव ब्रह्मग्रन्थिर्विधीयते ।

भोजने वर्तुलः प्रोक्तः एवं धर्मो ॥ हीयते इति ॥

वृत्तग्रन्थिमत्पवित्रलक्षणमुक्तं हेमाद्रौ गारुडे—

अर्द्धं प्रदक्षिणीकृत्य शिखायां संप्रवेशयेत् ।

वैष्णवेनैव मार्गेण वृत्तग्रन्थौ पवित्रके ॥

वैष्णवो मार्गः— पश्चाद् मार्गः । ब्रह्मग्रन्थिमत्पवित्रलक्षण-

मपि तत्रैवोक्तं—

संत्यज्य वैष्णवे मार्गे ब्रह्ममार्गविनिःसृतम् ।

सकृत्प्रदक्षिणीकृत्य पवित्रमभिधीयते ॥

तद् ब्रह्मग्रन्थिमत्प्रोक्तं पवित्रं वेदवादिभिः इति ।

पवित्रकर्तुरभिमुखमदेशो ब्रह्ममार्गः । सर्वताधारणपवित्र-
लक्षणं तु-

अनन्तर्गभिणं सामं कौशं द्विदलमेव च ।

मादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टोक्तं ज्ञेयम् । द्विदलम्- अखण्ड-
कपत्रात्मकमिति केचित् । पत्रद्वयात्मकमित्यन्ये । तद्विचारस्तु
अग्रे स्फुटीभविष्यति ॥

९। आचमनं चाधिकारितावच्छेदकम् । तदुक्तं मार्कण्डेयेन-
देवार्चनादिकार्याणि तथा गुर्वभिवादनम् ।

कुर्वीत सम्यगाचम्य प्रयतोऽपि सदा द्विजः इति ॥

आचान्तस्य प्रयतस्यापि कर्मरम्भप्रयुक्तमाचमनमनेनोक्तं
भवति । आचमनप्रकारश्च आचारादर्शादितोऽवगन्तव्यः ॥

१०। कृतप्राणायामत्वमपि अधिकारितावच्छेदकम् ।

प्राणानायम्य कुर्वीत सर्वकर्माणि संयतः ।

प्राणायामैस्त्रिभिः पूतः तत ओंकारमर्हति ॥

इति धृद्धमनूक्तेः । प्राणायामलक्षणं तु छन्दोगपरिशि-
ष्टे कात्यायनेनाभिहितं-

भूराद्यास्तिस्र एवैता महाव्याहृतयोऽव्ययाः ।

मर्द्दनस्तपः सत्यं गायत्री च शिरस्तथा इति ॥

आपो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरिति शिरः ।

प्रतिप्रतीकं प्रणवमुच्चारयेदन्ते च शिरसः ।

एता एतां सहानेन तथैभिर्दशभिः सह ।

त्रिर्जपेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते इति ॥

मुक्तिफलत्वादव्ययाः । एताः-सप्तव्याहृतयः । एतां-गा-
यत्रीम् । अनेन-शिरसा सह । तथा एभिर्दशभिः-प्रणवैः

सह । आयतमाणो-निरुद्धमाणः । त्रिर्जपेदिति अयमेकः
माणायामः ।

शाटपायनः-दानयज्ञतपःस्वाध्यायअपध्यानसंध्योपास-
नमाणायामहोमदैवपित्र्यमन्त्रोच्चारणब्रह्मारम्भादीनि प्रणव-
मुच्चार्य प्रवर्तयेदिति । अतश्च मन्त्रमात्रोच्चारणे आदावोकारः
कार्य इति सर्वानुक्रमसूत्रभाष्ये । केचित्तु प्रवर्तयेदिति
वननान् पारम्भेणैव युक्तः । तथाच छन्दोगपरिशिष्टे
कात्यायनः-

नौकुर्याद्धोममन्त्राणां पृथगादिषु कुत्रचित् ।

अन्येषां च विकृष्टानां कालेनाचमनादिना ॥ इति ।

अस्यार्थः-“गोभिलगृह्यप्रसिद्धपडाहुतिर्विशत्याहुतिमन्त्रे-
षु प्रतिमन्त्रम् आदौ न ओंकारप्रयोगं कचिदपि कुर्यात् किन्तु
प्रथममेव । अन्येषां जपाद्यर्थानां रुद्राध्यायादीनां मध्ये अप्राप-
त्ये सति आचमनादिना कालेन ओंकारेण सह व्यवधाने जाते
न आचमनानन्तरं पठ्यमानस्य मन्त्रस्य आदावोकारप्रयोगः
कर्तव्यः । होममन्त्रेष्वेवं व्यवधाने ओंकारः कर्तव्य एव” इति
नारायणवृत्तिसिद्धता प्रतिपादितः । अतएव शाखान्तरीया न
कुर्वन्तीत्याहुः ।

पारस्करगृह्यभाष्ये हरिहरस्तु अन्येषां चाविकृष्टा-
नामिति पाठं धृत्वा अविकृष्टानामनन्तरितानां कालेनाचमना-
दिना चेति व्याख्यातवान् । स च त्रिमात्रः प्रयोक्तव्यः ।

त्रिमात्रस्तु प्रयोक्तव्यः कर्मरम्भेषु सर्वशः ।

इति षट्दन्तरत्ने व्यासोक्तेः । ओषित्यधिकृत्य त्र्यम्बक-
पस्तम्बोक्तेश्च । अस्म्य पृथग्विधित्वात् मन्त्रेण सह न सन्धिः ।
पृथग्विधानेन मह सन्धिर्न भवतीत्युपपादितं “स्विषिमान्”

इत्यादिकातीयमूत्रे (अ. ३। क. ३) कर्कोपाध्यायैः । अध्याहारस्य तु लौकिकत्वात् मन्त्रेण सह सन्ध्यभावे इत्यपि प्रतिपादितं “ पशुपूर्वं समनाक्ति ” इत्यधिकृत्य “ सन्तइति प्रतिमन्त्रम् ” इति कातीयसूत्रे (अ. ६। क. ४) कर्कोपाध्यायैः ।

दानहेमाद्रौ मदनरत्ने च याज्ञवल्क्यः—

आर्पं छन्दश्च दैवत्यं विनियोगस्तथैव च ।

वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषतः ॥

अविदित्वा तु यः कुर्यात् यजनाध्ययनं जपम् ।

होममन्तर्जलादीनि तस्य चाल्पफलं भवेदिति ॥

तथा—

यथ जानाति तत्त्वेन आर्पं छन्दश्च दैवतम् ।

विनियोगं ब्राह्मणं च मन्त्रार्थज्ञानमेव च ॥

एकैकस्य ऋपेः सोऽपि वन्द्यो ह्यतिथिवद् भवेदिति ।

एकैकस्य ऋपेः—एकैकस्य मन्त्रस्येत्यर्थः ।

देवतायाश्च सायुज्यं गच्छत्यत्र न संशयः ॥

पूर्वोक्तेन प्रकारेण ऋष्यादीन्वेत्ति यो द्विजः ।

आधिकारी भवेत्तस्य रहस्यादिषु कर्मसु ॥

येन यदपिणा दृष्टं सिद्धिः प्राप्ता च येन वै ।

मन्त्रेण तस्य तत्प्रोक्तमृषेर्भावस्तदार्पकम् ॥

छादनाच्छन्द उद्दिष्टं वाससी इव चाकृतेः ।

आत्मा सञ्छादितो देवैर्मृत्योर्भातिस्तु वै पुरा ॥

आदित्यैर्वसुभी रुद्रैस्तेन छन्दांसि तानि वै ।

यस्य यस्य तु मन्त्रस्य उद्दिष्टा देवता तु या ॥

तदाकारं भवेत्तस्य देवत्वं देवतोच्यते ।

पुरा कल्पे समुत्पन्ना मन्त्राः कर्मार्थमेव च ॥

अनेन चेदं कर्तव्यं विनियोगः स उच्यते ।

तैरुक्तं यच्च मन्त्रस्य विनियोगः प्रयोजनम् ॥

प्रतिष्ठानं स्तुतिश्चैव ब्राह्मणं तदिहोच्यते ।

एवं पञ्चविधं योगं जपकाले ह्यनुस्मरेत् ॥

होमे चान्तर्जले योगे स्वाध्याये याजने तथेति ।

सर्वानुक्रमसूत्रे (अ. १।) कात्यायनोऽपि—“ऋषिदैवत-
च्छन्दांसि अनुक्रमिष्याम” इति प्रकृत्याह—“एतान्पविदित्वा यो-
ऽधीतेऽनुवृत्ते जपति जुहोति यजते याजयते तस्य ब्रह्म निर्वीर्यं
यातयामं भवति अयान्तरा इवगर्त वा ऽऽपन्नते स्थाणु वच्छति
प्रमीयते वा पापीयान् भवति, अथ जिज्ञास्यतानि योऽधीते तस्य
वीर्यवत्, अथ योऽर्थवित्तस्य वीर्यवत्तरं भवति, जपित्वा हुत्वे-
ष्ट्वा तत्फलेन युज्यते” इति । अत्र ऋषिच्छन्दो देवता इत्ये-
वं क्रमः स्वीकार्यः ।

आर्षे छन्दश्च दैवत्वं विनियोगस्तथैव च ।

वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषतः ॥

इति वाक्ये वेदितव्यमिति विधिस्थानीयतव्यप्रत्ययश्रवणा-
त् । अत्र हि ऋष्यादिज्ञानार्थः कर्तव्यतया विधीयते । तस्मिंश्च
विधीयमाने पाठानुपूर्व्या अगम्यमानः क्रमोऽपि तदाश्रितो
विधीयते । क्रमान्तरपरिग्रहे विनिगमनातिरहात् । यत्तु कात्या-
यनेन “ऋषिदैवतच्छन्दांसि” इतिसर्वानुक्रमसूत्रे क्रम उक्तः, स
न ज्ञानार्थत्वेन, किन्तु अनुक्रमिष्याम इत्युक्तेरनुक्रमार्थत्वेन । वे-
दितव्यमिति वत् अत्र ऋष्यादिज्ञानकर्तव्यतानोधकसाक्षाद्बिध्य-
श्रवणात् । बल्लभकल्पयोर्मध्ये बल्लभविधेर्वर्लीयस्त्वाच्च । अत-
एव योगिपाज्ञयत्कथेनापि “प्रजापतेर्मुखोत्पन्नाः” इत्यादिना
मणवव्याहृत्यादिमन्त्राणाम् ऋषिच्छन्दोदेवता इति क्रमण्य आ-

पादिकमभिहितम् । गृह्यगङ्गाधरपद्धतौ अपीत्यमेवोक्तम् ।
आचारादर्शं योगियाज्ञवल्क्यः सन्ध्यामधिकृत्य अघम-
र्पणसूक्तस्य आपोहिष्ठेति सूक्तस्य हुपदायाश्च ऋष्यादिकम-
भिधायाम्—

एवं ज्ञात्वा तु मन्त्राणां प्रयोगं वै द्विजोत्तमः ।

सन्ध्यामुपासयेद्यद्वत् यथावत्तन्निबोधतेति ॥

अत्र च सन्ध्याग्रहणं विहितऋष्यादिज्ञानकर्ममात्रोपल-
क्षणम् । पूर्वोक्तकात्यायनयोगियाज्ञवल्क्यादिवचनैरुवाक्यतया
तथैवावगमात् ।

अत्र केचिदाहुः—सर्वेषामेव मन्त्राणाम् आदौ ऋष्यादीनि
स्मृत्वा ततः सन्ध्याप्रयोगः इति । तन्नातीवयुक्तम् । एवं हि
अङ्गभूतेन ऋष्यादिस्मरणेन सह सर्वेषां मन्त्राणामानन्तर्यं
न्यायागतं बाध्येत । ओंकारस्य सप्तव्याहृतीनां गायत्र्याः शि-
रसश्च ऋष्यादीनि स्थलान्तरे योगियाज्ञवल्क्येनाभिहितानीति
कथं न तत्पूर्वभावः । किञ्च अघमर्पणसूक्तस्य ऋष्यादेः प्रथमम-
भिधानात् तदेव प्रथमं स्यात् । तस्मात् ज्ञात्वेति प्रयोगात्
बहिर्ज्ञानं प्रयोगकालसौकर्यार्थम् । अथवा ज्ञात्वोपासयेदिति
प्रत्येकमभिसम्बध्यते । तेन तत्तन्मन्त्रस्य ऋष्यादिकं तत्तन्म-
न्त्रस्य प्रयोगात्प्राक् ज्ञातव्यमित्यर्थः सिद्ध्यति । अयमेव पक्षो
बहुसंमतः । प्रणवव्याहृतिगायत्रीशिरसां च मिलितानामेव प्रा-
णायामे विनियोगात् तेषां च मिलितानामेव ऋष्यादिकं स्मृत्वा
प्राणायामः कार्यः । अन्यत्रापि यत्रैकस्यां क्रियायाम् अनेकम-
न्त्राणां विनियोगः तत्राप्येवमेव । यथा रुद्रजपरुद्राभिषेकादौ ।
एवं पञ्चविधं योगमितिब्राह्मणान्तर्भावेन पञ्चविधत्वं प्रकारा-

“आर्षं छन्दश्च दैवत्यं विनियोगस्तथैवच”

इत्यादिनानास्थानेषु चतुर्णामेवाभिधानात् । “एवं ज्ञात्वा तु मन्त्राणाम्” इति योगियाज्ञवल्क्येन “अथ विज्ञायैतानि योऽधीते” इत्यादिना कात्यायनेन च ऋष्यादिज्ञानस्यैव अङ्गत्वाभिधानात् अर्थज्ञानवत् तज्ज्ञानमेवाङ्गं न तु ऋण्याद्युच्चारणम् । मानाभावात् । असम्बद्धव्यवायापत्तेश्चेत्युक्तमाचारादर्शं आचारचिन्तामणौ च । प्रयोगकालिकार्थस्मरणस्य अध्ययनजन्यबोधाहितसंस्काराधीनत्वात् प्रयोगकाले मन्त्रोच्चारणे कारणविशेषमनपेक्ष्यैव मन्त्रार्थस्मरणसंभवाद्युक्ता तत्रान्यानपेक्षता, ऋष्यादिस्मरणस्य तु मन्त्रोच्चारणमात्रेण प्रयोगकालेऽसंभवात् ऋष्यादिबोधकं वाक्यमेव तत्स्मारकत्वेनाश्रयणीयम् । एवं च तदभिव्यक्त्यर्थमुच्चारणमावश्यकमेव । बहूनां संप्रदायोऽप्येषमेवेति परे । इदं च ऋष्यादिज्ञानं यत्र मन्त्रे प्रामाणिकं ततः प्राक् प्रयोगे एव कर्तव्यम् ।

एतच्च ऋष्यादिज्ञानं वैकल्पिकम् । एतान्यविदित्वेत्युपक्रम्य तस्य ब्रह्म निर्वाच्य यातयामं भवतीत्युक्तत्वात् । अथ विज्ञायैतानि योऽधीते तस्य वीर्यवदित्युक्तेश्च । सर्वमेतच्छन्दो दैवतमार्षं च विज्ञाय यत्किञ्चित् जपहोमादि करोति तस्य फलमश्नुते इत्युक्तेश्चेति दर्शपूर्णमासपद्धतौ तद्दीक्षायां च वैश्वनाथमिश्राः । प्राच्यग्रन्थे तु अध्ययनाध्यापनान्तर्जलजपेषु नियमोऽन्यत्र पुरुषार्थता न कर्मवैगुण्यमिति ।

कचिदस्यापवादः कृष्णभट्टीये,

न च स्मरेदपि छन्दः श्राद्धे वैतानिके मन्त्रे इति ।

११। नारायणनतिश्राधिकारिविशेषणम् ।

सर्वमङ्गलमाङ्गल्यं धरेण्यं धरदं विभुम् ।

नारायणं नमस्कृत्य सर्वकर्माणि कारयेत् ॥

इति वामनपुराणोक्तेः । नारायणग्रहणं गणेशोपामहे-
श्वराद्युपलक्षणम् । कारयेदिति स्वार्थे णिच् ।

१२। कृतसंकल्पत्वमप्याधिकारितावच्छेदकम् ।

संकल्प्य विधिवत्कुर्यात् स्नानदानव्रतादिकम् ।

इति मार्कण्डेयपुराणात् ।

प्रातःसन्ध्यां ततः कृत्वा सङ्कल्पं धुष आचरेत् ।

सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ।

यदन्यत्कुरुते कर्म न तस्य फलमश्नुते ॥ इति दक्षोक्तेः ।

सङ्कल्पेन विना विप्र यत्किञ्चित्कुरुते नरः ।

फलं चास्याल्पकं तस्य धर्मस्यार्थक्षयो भवेत् ॥

इति भविष्योक्तेश्च । सङ्कल्पशब्देन अमुकफलार्थमिदं
कर्म करिष्ये इत्याकारक मानसं कर्मोच्यते । तदुक्तं भट्टाचा-
र्यैः, सङ्कल्पः कर्म मानसमिति । तत्र विशेषमाह देवलः-

मासपक्षतिथीनां च निमित्तानां च सर्वशः ।

छल्लेखनमकुर्वाणो न तस्य फलभाग्भवेत् इति ॥

असौ च सङ्कल्पः केवलमदृष्टार्थ एव, नानुसंधानरूपदृष्ट-
फलार्थः । अनुसन्धानोत्तरमेव तस्य कर्तव्यत्वेन तस्य तत्फ-
लत्वानुपपत्तेः । मासपक्षतिथ्यादयः प्रयोगाधिकरणभूताः सर्वेऽपि ।
यत्तु अनेकदिनसाध्ये कर्मणि आद्यदिने सङ्कल्पकालिकीं ति-
थिमधिकरणत्वेनोल्लिख्य ज्योतिष्टोमेनाहं यक्ष्ये इत्यादिवाक्यं
प्रयुज्यते यायजूकाः, तत्तु पदानामन्वयायोगात् नादर्तव्यमिति
शान्तिमयूखे नीलकण्ठभट्टाः ।

यदपि केचित्-तेन रूपेण प्रयोगाद्ग्नया पिहितानामेव मा-

सादीनामुल्लेख इति । तदपि न । अविहितमासादिके आधाना-
दौ मासपक्षतिथीनां ज्योतिष्टोमे एकादशीग्रतादौ च मासपक्ष-
योः ल्लेखाभावप्रसङ्गात् । अतो ज्योतिष्टोमादौ एकादश्यादि-
पूर्णिमान्तानामुल्लेखः । एवमन्यत्रापीति दिक् ।

अत्र केचिदाहुः—ग्रहणादिरूपनिमित्तस्य मासपक्षतिथीनां
प्रयागादेश्च देशविशेषमात्रस्योल्लेखः कार्यो न तु व्यापकानामुत्त-
रायणमध्यदेशादीनामिति ।

अपरेत्वाहुः—

प्रयागादिषु तीर्थेषु पुण्येष्वायतनेषु च ।

इति मात्स्यवाक्यात् यया प्रयागादितीर्थविशेषस्या-
ङ्गत्वम्, एवम्—

आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विन्ध्यहिमालयोः—

इत्यादिवाक्येन आर्यावर्तादिसामान्यस्याप्यङ्गत्वावगमात्,
निमित्तानां च सर्वशः इतिसर्वपदस्वारस्याच्च सर्वनिमित्तानामु-
ल्लेखः कार्यः । नचानेनैव सिद्धे मासपक्षतिथीनामिदमनर्थकमिति
वाच्यम् । विधिस्पृष्टानां कार्तिकमाघादीनामुल्लेखसिद्धावपि तदस्पृ-
ष्टसाधारणमासाद्युल्लेखप्राप्त्यर्थत्वात् । तेन व्यापकानां व्याप्यानां
च सर्वेषामुल्लेखः कार्य इति । संकल्पे च मुख्यचान्द्रमासातिरिक्त-
गौणमासप्रयुक्तकर्मस्वपि विन्ध्यदक्षिणे शुक्लादेः तद्गुप्तरे कृष्णा
देशचान्द्रमासस्यैवोल्लेखो न तु गौणानामित्युक्तं कालतत्त्वविचे-
चने । कर्माङ्गतिथ्यन्यतियेः संकल्पकालसत्त्वे तु सङ्कल्पकाल-
वर्तमानतिथिमेव कर्मतिथियुक्तत्वेन रूपेणाधिकरणतया लिलिख्य
सङ्कल्पः कार्यः । सङ्कल्पवाक्यं तु हेमाद्रौ आद्वखण्डे
प्रदर्शितम् ॥

ॐ इह पृथिव्यां जम्बूद्वीपे भारतवर्षे कुमारिकाखण्डे प्रजा-

पतिक्षेत्रे विशेषक्षेत्रे चेत् अमुकक्षेत्रे अमुकस्मिन् प्रदेशे इत्यादि-
देशं समनुकीर्त्य ब्रह्मणो द्वितीयपरार्धे श्वेतवाराहकल्पे वै-
वस्वतमन्वन्तरे अष्टाविंशतितमस्य कलियुगस्य प्रथमचरणे इत्य-
भिधाय वर्तमानसंवत्सरायनर्तुमासपक्षतिथिवारनक्षत्रयोगकर-
णरौद्रादिकालनामानि सप्तम्यन्तानि कीर्तयेत् । स्मार्तानि
रौद्रादिकालनामानि तु- कालमाघवे पुराणे दर्शितानि
ततएव ज्ञेयानि । कुमारिकाखण्डस्यैव वर्णधर्मव्यवस्थाधिकरणत्वं
सिद्धान्तशिरोमणौ-

ऐन्द्रं फलेरुशकलं किल ताम्रपर्णं-

मन्यद् गमस्मिदतश्च कुमारिकाख्यम् ।

नागं च सौम्यमिह वारुणमन्यखण्डं

गान्धर्वसंज्ञमिति भारतवर्षमध्ये ॥

वर्णव्यवस्थितिरिहैव कुमारिकाख्ये

शेषेषु चान्त्यजजना निवसन्ति सर्वे । इति ।

एवं देशकालावधिकरणतया समनुकीर्त्य अमुकफा-

ममुककर्म करिष्ये इति संकल्पयेत् । तत्र कौशिक- मातृपूजादीनां
प्रयोगबहिर्भूताङ्गत्वं वदद्भिः दर्शपूर्णमासावारप्स्यमानोऽन्वार-
म्भणीयया यक्ष्ये इति वाजपेयेन यक्ष्यमाणो बृहस्पतिसवेन
यक्ष्ये इतिसंकल्पवत् करिष्यमाणा मुककर्माङ्गत्वेन मातृपूजादीनि
करिष्ये इत्येवं मातृपूजादीनां संकल्प उक्तः ।

अन्यैस्तु प्रधानप्रयोगान्तःपातिगुणत्वं वदद्भिः अमुककर्म
करिष्ये तदङ्गत्वेन मातृपूजादीनि करिष्ये इत्येवं प्रधानसंकल्पो-
त्तरमेव एषां संकल्प उक्तः ।

छन्दोगपरिशिष्टे कात्पायनः-

यत्रोपदिश्यते कर्म कर्तुरङ्गं न त्रच्यते ।

दक्षिणस्तत्र विज्ञेयः कर्मणां पारगः करः ॥

यत्र दिङ्नियमो न स्याज्जपहोमादिकर्मसु ।

तिस्रस्तत्र दिशः प्रोक्ता ऐन्द्री सौम्याऽपराजितेति ॥

ऐन्द्री— पूर्वा । सौम्या— उदीची । अपराजिता— ऐशानी ।

तिष्ठन्नासीनः महो वा नियमो यत्र नेदृशः ।

तदासीनेन कर्तव्यं न महेण न तिष्ठतेति ॥ म-

हो— नम्रः ।

श्रौतसूत्रे प्रथमाध्यायान्ते कात्यायनः— रौद्रं राक्षस-
मासुरम् आभिचरणिकं मन्त्रमुक्त्वा पित्र्यमात्मानं चालभ्योपसृ-
शेदप इति । अत्र चशब्दात् तदैवत्यं कर्म कृत्वेति कर्कोपाध्या-
यादयः सर्वे कल्पसूत्रभाष्यकारा व्याख्यातवन्तः । तदैवत्यं-
रुद्रादिदैवत्यम् । छन्दोगपरिशिष्टे च कात्यायनः—

पित्र्यमन्त्रानुद्रवणे आत्मात्मने अवेक्षणे ।

अधोवायुसमुत्सर्गे महासेऽनृतभाषणे ॥

मार्जारमूपकस्पर्शे आकुटे क्रोधसंभवे ।

निमित्तेष्वेपु सर्वत्र कर्म कुर्वन्नपः स्पृशेत् ॥

अनुद्रवणमुच्चारणम् । आत्मात्मनो हृदयस्पर्शः । अवेक्षणम-
पि तस्यैव । अत्र मन्त्रोच्चारणात्मात्मनावेक्षणानि यज्ञादौ
विहितान्येव ग्राह्याणि न लौकिकानि । अन्तरङ्गत्वेन
-तन्निषेधस्यैवोचितत्वात् । महासे—महति हासे न स्मि-
तमात्रे । मार्जारस्पर्शो मार्जारकृत एव । स्वयंकृते तु स्नान-
स्योक्तत्वात् इत्युक्तमाचारदर्शो । आकुटे— परुषभाषणे । क्रो-
धसंभवे—मानसिककोपे । अपः स्पृशेदित्यनेन अपां स्पर्शनमेव
विवक्षितं न त्वाचमनमिति भर्तृयज्ञपितृभूतिकर्कोपाध्या-

यथासुदेवगर्गश्रीअनन्तदेवयाज्ञिकादयः सर्वे कल्पसूत्र-
भाष्यकारा व्याख्यातवन्तः संप्रदायादयः पद्धतिकाराश्च । अ-
पां स्पर्शनमाचमनमिति हेमाद्रिणा व्याख्यातम् । अत्र सर्वेषु
वाक्येषु अपः स्पृशेदिति पाठात् अपः स्पर्शो जलस्पर्श एव
याज्ञिकसंप्रदायाविरुद्धः । येषु तूपस्पृशेदिति पाठः तत्र तूपस्प-
र्शनमाचमनमित्युक्तमाचारादर्शः । आपस्तम्बः, स्वप्ने
क्षवयौ सिङ्घाणिकाऽश्र्वालम्भे लोहितस्य केशानाम् अग्नेर्गवांघ्रा-
हणस्य स्त्रियाश्चालम्भे महापथं गत्वा ऽमेध्यंचोपस्पृश्य अप्रयतं
च मनुष्यं नीवीं च परिधाय अप उपस्पृशेदिति । क्षवयुः- -क्षु-
तम् । मिङ्घाणिका नासामलम् । अश्रु- नेत्रजलम् । उपस्प-
र्शोऽत्राचमनम् ।

हेमाद्रौ मार्कण्डेयपुराणे-

क्षुतादौ सम्यगाचामेत् स्पृशेद्वाऽऽर्द्रवणादिकम् ।

कुर्वीतालम्भनं वापि दक्षिणश्रवणस्य वै ॥

यथाविभवतो ह्येतत् पूर्वालाभे ततः परम् ।

न विद्यमाने पूर्वस्मिन् उत्तरप्राप्तिरिष्यते इति ॥

तत्रैव वसिष्ठः-

क्षुते निष्ठीविते सुप्ते परिधानेऽश्रुपातने ।

पञ्चस्वेतेषु चाचामेत् श्रोत्रं वा दक्षिणं स्पृशेत् ॥ इति ।

पराशरः-

क्षुते निष्ठीविते चैव दन्तश्लिष्टे तथाऽनृते ।

पतितानां च संभाषे दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ॥

प्रभासादीनि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा ।

विप्रस्य दक्षिणे कर्णे सन्तीति मनुश्चरणीत् ॥

आदित्यो वरुणः सोमो वह्निर्वायुस्तथैव च ।

विप्रस्य दक्षिणे कर्णे नित्यं तिष्ठन्ति देवताः ॥ इति ।

मदनरत्ने धौघायनः—

कर्मयुक्तो नरो नाभेरधःस्पर्शं विवर्जयेदिति ।

स्कन्दपुराणे—

‘पाखण्डिनश्च पतिता ये च वै नास्तिका द्विजाः ।

पुण्यकर्मणि तेषां वै संनिधिर्नेष्यते क्वचित् ॥ इति ।

छन्दोगपरिशिष्टे—

अक्रिया त्रिविधा प्रोक्ता विद्वद्भिः कर्मकारिणाम् ।

अक्रिया च परोक्ता च तृतीया चायथाक्रिया ॥

स्वशाखाश्रयमुत्सृज्य परशाखाश्रयं तु यः ।

कर्तुमिच्छति दुर्मेधा मोघं तत्तस्य चेष्टितम् ॥

यन्नाम्नातं स्वशाखायां परोक्तमविरोधि यत् ।

विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवदिति ॥

यथा छन्दोगादिभिः स्वशाखायामनुक्तमपि यजुर्वेदशाखासु

विहितमग्निहोत्रादिकर्म अविरोद्धत्वादनुष्ठीयते, यद्वा स्वशाखोक्त-

स्याकाङ्क्षापूरकत्वेन स्वरूपतो वा यदविरोधि, यथा मनुनोक्तस्य-

मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।

अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृहीतान्यानि मन्त्रवत् ॥

इत्यस्य मन्त्राकाङ्क्षापूरकगृह्यान्तरे मन्त्राभिधानं तद् धर्मज्ञैः

कर्तव्यमेव । पौराणिकादि तु साधारणत्वात् न पारक्यमिति त-

दपि स्वशाखोक्तादधिकं श्रानुष्ठेयमेव । यथा देवताभ्य इति-

मन्त्रजपादि । यत्तु गृह्यपरिशिष्टे—

यहृत्पं वा स्वगृह्योक्तं यस्य कर्म प्रकीर्तितम् ।

तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वः कृतो भवेदिति,

तत् साधारणानां परोक्तानां च नावश्यकमनुष्ठानमित्येव-

स्परम् । न तु स्वश्लोक्तमात्रमेवानुष्ठेयमिति । अन्यथा गृह-
स्थानुक्तानां साधारणानाम् उपदेशानर्थक्यापत्तेः । शास्त्रान्तरा-
धिकरणविरोधाच्च । (पू. मी. २ । ४ । २)

तत्रैव—

प्रवृत्तमन्यथा कुर्यात् यदि मोहात्कथञ्चन ।

यतस्तदन्यथाभूतं तत एव समापयेदिति ॥

प्रवृत्तं—मारब्धं कर्म । अन्यथा— क्रमान्यत्वेन । कुर्यात्—तत्र
यस्मात्पदार्थादारभ्य यत्कर्म अन्यथा जातं तत एवारभ्य पु-
नर्यथोक्तप्रकारेण कुर्यात् । यथा गन्धोत्सर्गगन्धदानयोः क्रमा-
न्यत्वेनानुष्ठाने अन्यथाकरणकाले ज्ञातयोः तत एवारभ्य पुन-
रनुष्ठानम् । तत्रैव,

समाप्ते यदि जानीयात् मयैतदयथाकृतम् ।

तावदेव पुनः कुर्यात् नावृत्तिः सर्वकर्मणः इति ॥

समाप्ते अन्यथाकृते अन्यथाकरणज्ञाने सति यत्पदार्था-
न्यथाकरणं जातं समेव यथोक्तप्रकारेण पुनः कुर्यात् न तत
आरभ्य सर्वकर्मकाण्डम् । एतच्च पुनरनुष्ठानम् अविलम्बे सुकरत्वे
च कर्तव्ये । यत्र तु विलम्बो दुष्करत्वं वा तत्र विष्णुस्मरणमेव
नावृत्तिः । यथा कृतोत्सर्गस्यान्नस्य ब्राह्मणैर्भोजने पुनरन्नान्त
रोपादानेनोत्सर्गे । अन्यथा ब्राह्मणोपरोधसहत्वचापापत्ते
इत्युक्तं नारायणवृत्तौ । तत्रैव—

प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्गं तत् क्रियते पुनः ।

तदङ्गस्याक्रियायां तु नावृत्तिर्न च तत्क्रियेति ॥

यत्र प्रधानस्य कर्मणो दानादेरकरणम् उत्सर्गश्च तदङ्गभूतः
छदः तत पुनरङ्गानुष्ठानसहितं कर्तव्यम् । अङ्गमात्रस्य तुत्सर्गस्या-

करणे कृतस्य प्रधानस्य नाहोचिः । नापि तावदङ्गमीत्रकरणम् ।
किन्तु तत्समाधानार्थम्—

अज्ञानाद् यदि वा मोहात् प्रच्यवेताध्वरेषु धत् ।

स्मरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति श्रुतिः ॥

इति याज्ञवल्क्योक्तं प्रायश्चित्तमनुष्ठेयम् । एवं समाप्ते प्रयोगे
अकरणज्ञानेऽपि एतदेव समाधानमिति ।

अन्ये तु तदङ्गस्य साङ्गप्रधानाङ्गस्य उपवीतित्वादेः अक-
रणे न साङ्गप्रधानस्यावृत्तिः, नाप्युपवीतित्वादेः करणं,
किन्तु तत्समाधानार्थं विष्णुस्मरणमेव प्रायश्चित्तमित्याहुः ॥

अथ होमेतिकर्तव्यता ।

अथातो गृहस्थस्थालीपाकानां कर्म ॥ १ ॥ परिसंमुखो-
पलिप्योल्लिख्योद्धृत्याभ्युक्ष्याग्निमुपसमाधाय दक्षिणं
तो ब्रह्मासनमास्तीर्य प्रणीय परिस्तीर्यार्धवदासाय
पवित्रे कृत्वा प्रोक्षणीः संस्कृत्यार्धवत्प्रोक्ष्य निरुण्या-
उपमधिश्रित्य पर्यग्निकुर्यात् ॥ २ ॥ सुवं प्रतप्य संमृ-
ज्याभ्युक्ष्य पुनः प्रतप्य निदध्यात् ॥ ३ ॥ आज्यमुदा-
ह्योत्पूयार्धक्ष्य प्रोक्षणीश्च पूर्ववद् उपेयमनान्कुशीना-
दाय समिधोऽभ्याधाय पर्युक्ष्य जुहुयात् ॥ ४ ॥ एव
एव विधिर्यत्रकचिद्धोमः ॥ ५ ॥

अथातो गृहस्थस्थालीपाकानां कर्म ॥ १ ॥

अथ श्रीतकर्मविधानानन्तरं यतः श्रौतानि कर्माणि वि-
हितानि स्मार्तानि तु विधेयानि अतो हेतोः गृह्ये आवसथ्येऽग्नौ
ये स्थालीपाकास्तेषां कर्म अनुष्ठानं, वक्ष्यते इति शेषः । तत्रा-
दौ विवाहादिसर्वकर्मणां प्रायः होमधुक्तत्वात् होमेतिकर्तव्यता
प्रथमकण्डिकेयीच्यते । तत्र विवाहादिसर्वकर्मसु यजमान एव

कर्ता नाभ्य ऋत्विक् । श्रौते अध्वर्योरिव स्मार्ते सर्ववेदसाधारणे
 कर्मणि तस्यानुक्तत्वात् । ग्रहयज्ञादौ तु वरणान्नानादस्ति ऋ-
 त्विजां कर्तृत्वमिति वक्ष्यते । अथ यजमानः सुस्नातः सुप्रक्षालितपाणिपादः
 स्वाचान्तः कर्मस्थानमागत्य वारणादियक्षि-
 यद्वक्षोद्भवासने प्रागग्रानुदगग्रान्वा व्रीन्कुशान्दश्वा माद्भुक्ष
 उपविश्य वाग्यतः शुद्धायां भूमौ सप्तविंशत्यङ्गुलमण्डलं परिच्छि-
 ख्य, तत्र-

परिसमुह्य ॥ २ ॥

त्रिभिर्दर्भैः पांसूनपसार्य । परिसमूहनं च सामर्ध्यात्पां-
 स्वपसारणयोग्यैर्दर्भादिमिर्यावत्पांस्वपसारणं भवति तावत्कार्यम् ।
 “प्राञ्च्युदग्वा”(१।७) इति कात्यायनपरिभाषातः
 प्राक्संस्थमुदक्संस्थं वा कार्यम् । एवमुपलेपनादिकमपि । अ-
 भिगृह्ये-

कुमिकीटपतङ्गाद्या भ्रमन्ति वसुधातले ।

तेषां संरक्षणार्थाय कुर्यात्परिसमूहनम् ॥

उपलिप्य ॥ ३ ॥

उपलेपनं भूमेरुद्धर्तनम् । तच्च गोमयेन । स्थण्डिलं गोमयेनो-
 पलिप्य मण्डलं चतुरश्रं वा, अग्निं निर्मध्याभिमुखं प्रणयेत् इति
 मैत्राघणीयगृह्यात् ।

पुरा इन्द्रेण वज्रेण हतो वृत्रो महासुरः ।

मेदसा व्यापिता भूमिस्तदर्थमुपलेपनम् ॥

इदं च वारत्रयं भवतीति हरिहरः ।

उल्लिख्य ॥ ४ ॥

उल्लेखनं रेखाकरणम् । तच्च स्फ्येन, तदभावे स्त्रुवेण ।

सादिरं स्फ्यं प्रकल्प्याथ तिस्रो रेखाश्च पञ्च वा ।

स्थण्डिलोल्लेखनं कुर्यात्क्षुब्धेण च कुशेन च ॥

इति चासनाभाष्यघृतवचनात् । चतुर्थपादे चद्वयं वाऽर्थे ।
रेखाश्च उदकसंस्थाः प्राक्संस्था वा स्थण्डिलायामपरिमिताः प्रा-
गग्रा उदगग्रा वा तिस्रः पञ्च वा कार्याः ।

तिस्रः पञ्चाथवा रेखा न भिद्यन्ते कदाचन ।

रेखा येन विभिद्यन्ते तमाहुर्वक्षयातकम् ॥

इति वचनात् ।

उद्धृत्य ॥ ५ ॥

उद्धरणं च रेखातः पांसूनामुद्धपनम् । तच्च उल्लेखनक्रमेण
अनामिकाङ्गुष्ठेन कर्तव्यमिति साम्प्रदायिकाः ॥

विचरन्ति पिशाचा ये आकाशस्थाः सुखासनाः ।

तेभ्यः संरक्षणार्थाय उद्धृतं चैव कारयेत् ॥ णिञ् स्वार्थे ।

अभ्युक्ष्य ॥ ६ ॥

अभ्युक्षणं सेचनम् । तच्चाग्निः ।

गङ्गादिसर्वतीर्थेषु समुद्रेषु सरित्सु च ।

सर्वतथाप आदाय अभ्युक्षेच्च पुनः पुनः ॥

इति वचनात् । तच्च न्युञ्जेन हस्तेन कार्यम् ।

उत्तानेन तु हस्तेन प्रोक्षणं समुदाहृतम् ।

तिरश्चाज्जोक्षणं प्रोक्तं नीचेनाभ्युक्षणं स्मृतम् ॥

इति वर्धमानघृतपरिशिष्टवचनात् । दैवे परिसमूहना-
दि त्रिस्रिः पित्र्ये सकृदिति कर्कः । तथाचोक्तं वायुपुराणे-
कण्ठनं पेपणं चैव तथैवोल्लेखनक्रिया ।

सकृदेव पितॄणां स्यादेवतानां त्रिरुच्यते इति ॥

परिसमूहनादयः पञ्चापि भूशुद्ध्यर्था इति केचित् । अ-
ग्न्यर्था इति परे । तस्माद्यत्र यत्राग्नेः स्थापनं तत्र तत्रैते कर्तव्याः ।

अग्निमुपसमाधाय ॥ ७ ॥

कर्मसाधनभूतमग्निमात्माभिमुखं स्थापयेत् । अभिमुखमग्निं
प्रणययन्तीति गोभिलसूत्रात् । स्थापत्तं च ताम्रादिना ।

पात्रान्तरेण पिहिते ताम्रपात्रादिके शुभे ।

अग्निप्रणयनं कुर्यात् शरावे वाऽय नूतने ॥

इति मेरुतन्त्रवचनात् ।

दक्षिणतो ब्रह्मासनमास्तीर्य ॥ ८ ॥

उपस्थितत्वात्स्थापितस्याग्नेर्दक्षिणतो दक्षिणस्यां दिशि ब्रह्मण
आसनं वारणादियाद्विष्णुकाष्ठनिर्मितं पीठम् आस्तीर्य कुशैः स्तीर्त्वा
तत्र वरणाभरणाभ्यां पूर्वसंपादितं कर्मसु तत्त्वज्ञं ब्राह्मणं तदभावे
पञ्चाशत्कुशनिर्मितम् अग्रेरुत्तरतः प्राङ्मुख आसीनः अनुलेपन-
पुष्पमालावस्त्रालंकारादिभिः संपूज्य “अमुककर्माहं करिष्ये तत्र
अमुकगोत्र अमुकशर्मन् त्वं ब्रह्मा भव” इति हृत्वा “भवामि”
इत्युक्तवन्तमुपवेश्य । ब्रह्मवरणात्पूर्वमाचार्यवरणं कर्तव्यम् ।

यजमानः शुचिः स्नातः श्रद्धायुक्तो जितेन्द्रियः ।

पादशौचार्यवस्त्राद्यैराचार्यादीन्समर्चयेत् ॥

इति वासिष्ठवचनेन वरणे आचार्यपूर्वकत्वप्रतीतिः । यत्र
स्वयमेव कर्म करोति तत्र नाचार्यवरणस्यापेक्षेति बोध्यम् ॥

ब्रह्मासनइतिव्यपदेशानुपपत्त्या तत्र ब्रह्मोपवेशनम् । हिर-
ण्यकेशिगृह्ये, “ब्रह्मा, यज्ञोपवीतं कृत्वा अप आचम्य अ-
परेणाग्निं दक्षिणाऽतिक्रम्य ब्रह्मासनात्तृणं निरस्य अप उपस्पृश्य
अग्निमभिमुख उपविशति” इति सर्वसाधारणेति कर्तव्यतासु स्पष्टं
ब्रह्मोपवेशनस्योक्तत्वात् । अग्निगृह्ये—

ब्रह्माचार्यमणीतानाम् आसनं च त्रिभिः कुशैः ।

१. अस्य उपवेदयोग्यग्राम्यय ।

न द्वाभ्यां नैकदर्भेण ऋषयो बहवो विदुः ॥

उत्तरे सर्वपात्राणि उत्तरे सर्वदेवताः ।

उत्तरे ऽपि प्रणयनं किमर्थं ब्रह्म दक्षिणे ॥

यमो वैवस्वतो राजा वसते दक्षिणा दिशि ।

तस्मात् संरक्षणार्थाय ब्रह्मा तिष्ठति दक्षिणे ॥

अस्यक्षग्रहणोऽभावे पञ्चाशत्कुशैर्ब्रह्मा कर्तव्य इत्यत्र मान-

मुक्तं विधानपारिजाते छन्दोगपरिशिष्टे-

पञ्चाशत्कुशको ब्रह्मा तदर्धेन ॥ विष्टरः ।

ऊर्ध्वकेशो भवेद्ब्रह्मा लम्बकेशस्तु विष्टरः ॥

दक्षिणावर्तको ब्रह्मा बायावर्तस्तु विष्टरः । इति ।

प्रणयि ॥ ९ ॥

अप इति शेषः । अग्नेरुत्तरतः प्रागग्रं कुशैरासनद्वयं कल्प-

यित्वा धारणं द्वादशाङ्गुलदीर्घं चतुरङ्गुलविस्तारं चतुरङ्गुलखातं

चमसं सव्यहस्ते कृत्वा दक्षिणहस्तोद्धृतपात्रस्थोदकेन पूरयित्वा

दर्भैराच्छाद्य ब्रह्ममुखमवलोक्य पश्चिमासने निधाय आलभ्य

१. दर्शपूर्णमासयोः गार्हपत्यस्योत्तरतः उदपात्रं निधाय भूत-

स्त्वेति मन्त्रेण आलभ्य ग्रहणोऽनुमतिं गृहीत्वा आहवनीयस्योत्तरतः

कस्त्येति मन्त्रेण निधानं दृश्यते । स्मार्ते कर्मणितु "एष विधिरेव न तु

मन्त्रा वाच्यप्रयुज्यन्ते" इत्यर्थकेन "एष एव विधिः" इति सूत्रशेषेण

मन्त्रप्रयोगनिषेधात् अप्रणयनादियु तत्रत्येतिकर्तव्यताऽभ्यनुष्ठा-

यते । तथाच तत्र गार्हपत्यस्य आहवनीयापेक्षया पश्चिमदिक्स्थ-

त्वात् आहवनीयस्य च तदपेक्षया पूर्वदिक्स्थत्वात् उदपात्रस्य प-

श्चिमासननिधानपूर्वकस्य पूर्वासननिधानस्योपलब्धेः स्मार्ते कर्म-

ण्यपि पूर्वपश्चिमासनद्वयकल्पनापूर्वकं पश्चिमासने निधायालभ्य

पूर्वासने निदध्यादिति लभ्यते । ब्रह्ममुखावलोकनमपि तत्रत्योम्-

प्रणयेत्याकारकानुमतिग्रहणस्थानीयम् । दर्भैराच्छादनं यद्यपि

पूर्वासने स्थापयित्वा ।

प्रणीतापात्रलक्षणं यज्ञपार्श्वे—

चमसानां तु वक्ष्यामि दण्डाः स्युश्चतुरङ्गुलाः ।

इयङ्गुलं तु भवेत्खातं विस्तारे चतुरङ्गुलम् ॥

विकटतमयाः श्लक्ष्णास्त्वग्निलाश्रमसाः स्मृताः ।

अन्धेभ्यो वापि कार्याः स्फुस्तेषां दण्डेषु लक्षणम् ॥

चतुरङ्गुलं भवेत् खातमिति हरिहरसंमतः पाठः ।

मध्यमातर्जन्यङ्गुष्ठाग्रे प्रणीतापूरणं भवेत् ।

नो भूमौ नैव हस्ते च न काष्ठोपरिसंस्थिते ॥

उदकं पूरयेत्तत्र आकाशवति संस्थिते ।

आकाशवल्लक्षणमग्निगृह्ये—

मध्यमा तर्जनीयुक्ता अङ्गुष्ठेन समन्विता ।

आकाशसहिताऽऽख्याता प्रणीतापूरणं भवेत् ॥

परिस्तीर्य ॥ १० ॥

परिस्तरणं च कुशैः अग्नेः समन्तात् आच्छादनम् । उक्तं

च कातीयधौतसूत्रे—तृणैरग्निं परिस्तीर्य पुरस्तात्प्रथममि-

ति (२।३)। तृणशब्देन वह्निरुच्यते । वह्निःशब्देन कुशा एवाच्यन्ते ।

कौशं वह्निरितिकात्यायनेनैव परिभाषणात् (१।३)। तच्च “आवृ-

त्तिसामन्तेषु प्रदक्षिणम्” इति परिभाषासूत्र (१।७) बोधितमादक्षि-

ण्यानुग्रहाय ईशानकोणादारभ्य उत्तरपर्यन्तं प्रागग्रैरुदगग्रैश्च कुशैः

कातीयधौतसूत्रे नोपलभ्यते तथापि “उत्तरेणाग्निं दर्भेषु सादयित्वा दर्भैरपिदधाति” इति हिरण्यकेशिगृह्ये उक्तेः कातीयदर्शपूर्णमासपद्धतिकारैः देवयाशिकादिभिः पारक्यस्य दर्भैराच्छादनस्य स्वीकृतत्वाच्च स्मार्ते कर्मण्यपि तदनुष्ठेयमेव । एतत्सर्वमभिप्रेत्य प्रणीयेत्यस्य व्याख्यानम् अग्नेरुत्तरत इत्यारभ्य स्थापयित्वेत्यन्तं कृतम् इति शोध्यम् ।

कर्तव्यम् । पुरस्तात्पश्चाच्चोदगग्रैः, दाक्षिणत उत्तरतश्च प्रागग्रैः ।
तदाहापस्तम्बः—उदगग्रैः प्रागग्रैश्च दर्भैरग्नीन्परिस्तृणाति,
उदगग्राः पश्चात्पुरस्ताच्चेति । स्मृत्यन्तरे—

यज्ञवास्तुनि मुष्टौ च स्तम्बे दर्भवटौ तथा ।

दर्भसंख्या न विहिता विष्टरास्तरणेषु च इति ॥

अग्निगृह्ये—वह्नितस्तु परित्यज्य द्वादशाङ्गुलतो बहिः ।

परिस्तरणदर्भास्तु षोडश द्वादशापिवा इति ॥

अर्थवदासाद्य ॥ ११ ॥

यावद्भिः पदार्थैरर्थः प्रयोजनं तावत्तः पदार्थान् द्वन्द्वं प्रा-
क्संस्थानुदगग्रान् अग्रेरुत्तरतः पश्चाद्वा आसाद्य । आसादनं च
विनियोगक्रमेण ।

छन्दोगपरिशिष्टे—प्राश्चप्राश्चमुदगग्रेरुदगग्रं समीपतः ।

तत्तथा ऽऽसादयेत्पात्रं यद्यथा विनियुज्यते इति ॥

विशिष्टो नियोगो विनियोगः मुख्यप्रयोग इति यावत् ।

तथाच यत्कार्यार्थं यत्पात्रमुपादीयते तत्कार्यक्रमेण तस्या-
सादनम् ।

कारिकायां—पश्चादुत्तरतो वा स्यात्पात्रासादनमस्मिन् ।

उत्तरे चेदुदक्संस्थं प्राक्संस्थं पश्चिमे भवेत् ॥

प्राग्विलान्युदगग्राणि प्राक्संस्थान्यस्मितो यदि ।

प्रागग्रोदग्विलान्यग्नेरुदक्संस्थानि चैष हि इति ॥

अग्निगृह्ये, आसादयति पात्राणि प्रदेशे वरके बुधः ।

अङ्गुलित्रिममाणेन पात्रात्पात्रान्तरस्थितिः ॥ इति ।

दर्भास्त्रयः पवित्रे द्वे प्रोक्षणीपात्रमुत्तमम् ।

आज्यस्थाली चरुस्थाली संपागोपयपौ कुशौ ॥

पालाशः समिधस्तिष्ठः स्रुव आज्यं गवेधुकाः ।

तण्डुलाः पूर्णपात्रं च दाक्षिणाच्चवरोऽथवा इति कारिकायाम् ।
विपुलस्यानासम्भवे तु-

माञ्चं माञ्चमुदगग्नेरुदगग्रं समीपतः ।

इति कात्यायनपरिशिष्टात्तथा कार्यमिति देवयाशिकाः ।

मोक्षणीपात्रं वारणं द्वादशाङ्गुलदीर्घं करतलमितस्वातं कम-

लमुकुलाकृतिं भवतीति हरिहरादयः । अन्यमते-

वैकङ्कतं पाणिपात्रं मोक्षणीपात्रमुच्यते ।

हंसमुखमसेकं च त्वग्विलं चतुरङ्गुलम् ॥

आज्यस्थाली प्रकर्तव्या तैजसद्रव्यसम्भवा ।

महीमयी वा कर्तव्या सर्वास्वाभ्याहुतीषु च-

इति छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः । तत्प्रमाणं या-

दच्छिकम् ।

तिर्यग्ध्वं समिन्मात्री द्वादशतिबृहन्मुखी ।

मृन्मयौदुम्बरी वापि चरुस्थाली प्रशस्यते ॥

कुलालचक्रनिपञ्चं मृन्मयं वासुरं भवेत् ।

तदेव हस्तघटितं स्थाल्यादि खलु दैविकम् ॥

औदुम्बरं ताम्रम् । समिल्लक्षणम्-

ब्रह्मपुराणे-पलाशाश्चत्यन्यग्रोधप्लक्षवैकङ्कतोद्भवाः ।

वेतसौदुम्बरौ विल्वश्चन्दनं सरलस्तथा ॥

शालश्च देवदारुश्च खादिरथेति याशिकाः ।

मरीचिः-विशीर्णा विदला ह्रस्वा चक्राः ससुषिरीः कृशाः ।

दीर्घाः स्थूला घुणैर्जुष्टाः कर्मसिद्धिविनाशिकाः ॥

गृह्यसङ्ग्रहे-भाग्राः समिधो देयास्ताश्च काम्येष्वपाटिताः ।

शान्त्यर्थेषु सवल्काद्रा विपरीता जिघांसनाः ॥

परिशिष्टान्तरे-समित्पवित्रं वेदश्च त्रयं प्रादेशसंमितम् ।

इधमथ द्विगुणः कार्यस्त्रिगुणः परिधिः स्मृतः ॥ सुवल्क्षणं—
कात्यायनः—अरविमात्रः सुवोऽङ्गुष्ठपर्ववृत्तपुष्करइति ।
स च खादिरः । खादिरः सुवः इति कात्यायनसूत्रा-
त् (१।३) । स्फ्यश्चेत्युत्तरसूत्रात् स्फ्योऽपि खादिरः । स च
“अस्याकृतिः” इति सूत्रात् (१।३) खड्गाकृतिः । पुरश्चर्या-
र्णवे वायवीयसंहितायां—

सुवस्तुवौ तैजसौ ग्राह्यौ न कांस्यायससैसकौ ।

यज्ञदारुमयौ वाऽपि तान्त्रिकौ शिल्पिसंमतौ ॥

तत्रैव वसिष्ठसंहितायां—

पलाशपत्रे निशिछन्द्रे रुचिरे सुक्स्तुवौ मतौ ।

निदध्याद्वाऽश्वत्थपत्रे संक्षिप्ते होमकर्मणि ॥

आज्यं च सति सम्भवे गन्धम् ।

तदभावे माहिषाद्यपि । नित्ये सामान्यतः प्रतिनिधिः

स्यात् (१।४) इति सूत्रात् । मण्डनश्च—

घृतार्थे गोघृतं ग्राह्यं तदभावे तु माहिपम् ।

आजं वा तदभावे तु साक्षात्तैलमपीष्यते ॥

तैलाभावे ग्रहीतव्यं तैलं जर्तिलसम्भवम् ।

तदभावेऽतसीलेहः कौमुम्भः सर्पपोद्भवः ॥

वृक्षस्नेहोऽथवा ग्राह्यः पूर्वालाभे परः परः ।

तदभावे यवव्रीहिश्यामाकान्यतमोद्भवः ॥ इति ।

प्रतिनिधुपादानेऽपि मुख्यशब्देनैव तदुपादानम् ।

घृतं वा यदि वा तैलं पयो दधि च यावरुम् ।

संस्कारयोगादेतेषु आज्यशब्दे विधीयते ॥

इति यज्ञपार्श्वपरिशिष्टवचनात् । शब्देऽविप्रचिरिति सूत्रा-

(१।४) । चरुश्चेद् व्रीहिनण्डुलाः । पूर्णपात्रं परार्घ्यम् अपरा-

र्यं वा । पद्मश्चाशदधिकमुष्टिशतद्वयपरिमितं परार्ध्यम् । तदुक्तं—
 यज्ञपाश्वे-अष्टमुष्टि भवेत् किञ्चित् किञ्चिदष्टौ तु पुष्कलम् ।
 पुष्कलानि च चत्वारि पूर्णपात्रं भवत्येते ॥

बहुभोक्ता यः पुरुषस्तदाहारपरिमितम् अपरार्ध्यम् । द-
 क्षिणा यथाशक्तिहिरण्यादिद्रव्यम् । वरो वा “गौर्वाक्षणस्य वर”
 इत्याद्युक्तः ।

पवित्रे कृत्वा ॥ १२ ॥

पवित्रकरणप्रकारमाह कात्यायनः—कुशौ समावप्रशी-
 र्णाग्रावनन्तर्गर्भौ कुशैश्छिनत्ति इति । शाङ्खायनः—कुशतरुणे
 अविपमे अविच्छिन्नाग्रे अनन्तर्गर्भे प्रादेशमात्रं मापयित्वा कु-
 शैश्छिनत्तीति ।

छन्दोगपरिशिष्टे—अमन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च ।

प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् इति ॥

नन्वेतावद्विशेषणयुक्तस्य कुशपत्रद्वयस्य पवित्रपदा-
 र्थताऽस्माद्वचनबलाच्छ्रभ्यते, तत्र च द्विवचनविभक्त्यर्थाद्वित्वा-
 न्वयात्पत्रचतुष्टयं लभ्यते । तथाचाचारविरोधः इति चेत्, मैवम् ।
 प्रादेशमात्रे पवित्रे कुरुत इत्यत्र पवित्रपदस्य शक्यैकदेशपत्रमात्रप-
 रत्वात् । मुख्यपरत्वे हि सूत्रे प्रादेशमात्रे इति विशेषणं व्यर्थं
 स्यात् । विशिष्टार्थशक्तपवित्रपदादेव तल्लाभसंभवात् । पूर्वोक्तं
 पवित्रलक्षणमभिधाय कात्यायनेन—

आज्यस्योत्पवनार्थं यत् तदप्येतावदेव तु—

इत्युक्तेश्च पवित्रे कुरुते इत्यादौ पत्रचतुष्टयविनियोगशङ्का न
 कार्या । परिशिष्टस्य सूत्रतात्पर्योन्नायकत्वात् । अत एव आचा-
 रोपष्टब्धं पवित्रमन्तरा कृत्वोति गृह्यसंग्रहवचनमपि संगच्छते ।
 स्पष्टं चेद शुभकर्मनिर्णये मुरारिमिश्रकृते गोभिलगृह्य-

व्याख्याने । वीरमित्रोदयस्य परिभाषाप्रकाशे परशुराम-
कारिकायां चायमर्थः स्फुटः । दृश्यतेचान्यत्र श्रुतावपि एवंतात्पर्येण
द्विवचनम्, यथा “मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृत्” इत्यादौ ऋतुत्व-
स्य मासद्वयपर्याप्तत्वेऽपि ऋत् इति द्विवचनम् । भागद्वयतात्पर्येण
द्विवचनोपपादनं चायुक्तम् । तथासति श्राद्धादौ द्विवचनाभावेन
एकपत्रात्मकपवित्रग्रहणापत्तौ सर्वदेक्षीयशिष्टाचारविरोधापत्ते-
रित्युक्तम् । -

प्रोक्षणीः संस्कृत्य ॥ १३ ॥

प्रोक्षणीपात्रं प्रणीतासंनिधौ निधाय तत्र पात्रान्तरेण ह-
स्तेन वा प्रणीतोदकमासिष्य पवित्राभ्यामुत्पूष्य पवित्रे प्रोक्षणीषु
निधाय दक्षिणेन हस्तेन प्रोक्षणीपात्रमुत्पाप्य सव्ये कृत्वा त-
दुदकं दक्षिणेनोच्छाल्य प्रणीतोदकेन प्रोक्ष्यं । अत्र मूलं का-
त्यायनश्रौतसूत्रम् (२।३) । तथाहि “हविर्ग्रहण्यामपः कृत्वा
ताभ्यामुत्पुनाति सवितुर्वइति, ताः स्थानं तयोः, सव्ये कृत्वा
दक्षिणेनोदिद्भयति देवीराप इति, प्रोक्षिताः स्थेति तासां प्रो-
क्षणम्” इति ॥

अर्धवत्प्रोक्ष्य ॥ १४ ॥

प्रयोजनवन्ति आज्यस्थाल्यादीनि पूर्णपात्रपर्यन्तानि प्रो-
क्षणीभिरद्भिरासादनक्रमेण एकैकशः उच्चानहस्तेन दैवतीर्थेन
प्रोक्ष्य । प्रणीताग्न्योर्मध्ये प्रोक्षणीपात्रं निदध्यात् । तथाचोक्तम्-
अग्निगृह्ये-निदध्यात्प्रोक्षणीपात्रं सपवित्रमसंचरे ।
यदन्तरं प्रणीताग्न्योरसंचरस्तु स स्मृतः ॥ इति ।

निरुप्याज्यम् ॥ १५ ॥

आसादितमाज्यम् अग्नेः पश्चान्निहितायामाज्यस्थार्यां प्र-

क्षिप्य चरुश्चेच्चरुस्थाल्यां प्रणीतोदकमासिच्य आसादितांस्त-
ण्डुलान् प्रक्षिप्य । तण्डुलनिर्वापश्च “पवित्रान्तर्हिते अप आ-
नीय तण्डुलानोप्य भक्षणेन पर्यावर्तयन् तण्डुलं श्रपयति” इति
मैत्रगृह्योक्तप्रकारेण कार्यः ॥

अधिश्चित्य ॥ १६ ॥

अधिश्चयणमग्नौ स्थापनम् । आज्यचर्वोर्युगप्रदधिश्चयणम् ।
दर्शपूर्णमासयोस्तथा दृष्टत्वात् । तत्राज्यं ब्रह्माऽधिश्चयति । त-
दुत्तरतश्च स्वयं चरुम् । आचार्यसत्त्वे आचार्यः ॥

पर्यग्निकुर्वात ॥ १७ ॥

व्यलदुल्भकम् अर्धश्रितमाज्यं चरुं वा परितः भ्रमयेत् ॥

स्रुवं प्रतप्य संमृज्याभ्युक्ष्य पुनः प्रतप्य निद-
ध्यात् ॥ १८ ॥

दक्षिणेन हस्तेन स्रुवमादाय प्राश्चमधोमुखं तापयित्वा स-
ध्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणेन संमार्गाग्रैः मूलतोऽग्रपर्यन्तं, मूलैरध-
स्तादग्रमारभ्य मूलपर्यन्तं संमृज्य, प्रणीतोदकेनाभ्युक्ष्य पुनः
पूर्ववत्प्रतप्य दक्षिणतो निदध्यात् । संमार्जेनप्रकारश्च कात्याय-
नेनोक्तः—वेदाग्रैरन्तरतः प्राक् संमार्ष्टि “अनिशित” इति, विपर्य-
स्य वहिः मूलैः प्राङ्मुत्क्रम्येति । अह्यार्थः— वेदः ग्रथितकुशमु-
ष्टिविशेषः । तदग्रैः अन्तरतः मुखवदेशे प्राक्तंस्थं संमार्ष्टि सम्प-
क्ष्मकारेण तत्संलग्नरजःपातो यथा स्यात्तथा मार्जनं करोति ।
विपर्यासः प्रागित्यस्य, प्रत्यगित्यर्थः । वहिः बाह्यतः मूलैः वे-
दमूलैः इति । स्वार्ते वेदामावेन संमार्गार्थं कुशा एवोपादी-
यन्ते । तथाच छन्दोगपरिशिष्टे—

कात्यायनः—

तेषां माक्शः कुशैः कार्यः सम्प्रमार्गो जुहपता—

इति । तेषां कुशानाम् अग्नौ प्रक्षेप इत्याश्वलायन-
कारिककार आह—

तान्कुशान् कृतसम्मार्गान् मोष्याग्नौ प्रहरेदिति ।

युक्तं चैतत् । श्रौते तथा दृष्टत्वात् । अभ्युक्षणं च प्रणी-
तोदकेन । यावदुदक्कार्यार्थं प्रणीतानामुपादानात् । पुनः प्र-
तप्य स्रवस्य निधानमाज्यस्य दक्षिणतः । दर्शपूर्णमासयोस्ते
था दृष्टत्वात् । आत्मनो दक्षिणतो निधानमिति पदार्थेति

पुनः प्रतप्य तौ मन्त्री दर्भानग्नौ विनिक्षिपेत्—

आत्मनो दक्षिणे भागे स्थापयेत्तौ कुशान्तरे—

इति कारिकावचनात् । तौ चक्रस्तुवी ॥

आज्यमुद्धास्य ॥ १९ ॥

आज्यमुत्थाप्य चरोः पूर्वेण नीत्वा अग्रेरुत्तरतः स्थापयि-
त्वा चरुमुत्थाप्य आज्यस्य पश्चिमतो नीत्वा आज्यस्यो-
त्तरतः स्थापयित्वा आज्यमग्रेः पश्चादानीय चरुं चानीय आज्य-
स्योत्तरतो निधाय । एवमन्यहविःसखे उद्दासनम् । अधिश्रि-
तानां पूर्वेण उद्दासितानां पश्चमतः हविष उद्दास्य आनयनम्
इति याज्ञिकसंप्रदायात् । उद्दासनम्—उच्चारणम् । तच्च उत्तर-
तः । तथाच कात्यायनसूत्रम्—उत्तरत उद्दासयति हविषे-
ति (३।४) । पश्चमतो निधानं च श्रौते हविरासादनस्य तथा
दृष्टत्वात् अत्रापि तथैव कार्यम् इति सम्प्रदायः ॥

उत्पूय ॥ २० ॥

आज्यं पवित्राभ्याम् उत्क्षिप्य इति हरिहरादयः ॥

आश्वलायनसूत्रादौ तु उत्पवने प्रकारविशेष उपदिष्टः ।

अवेक्ष्य ॥ २१ ॥

अवलोकयाज्यम् । अवलोकनमपद्रव्यनिरसनार्थम् ।

प्रोक्षणीश्च पूर्ववत् ॥ २२ ॥

श्रौतवत्, अर्थात् पवित्राभ्यामुत्पूय तासु पवित्रनिधानम् ।
“ताः स्थानं तयोः” इति पूर्वोक्तसूत्रात् । चशब्दात् आज्यस्यापि
पूर्ववदेव पवित्राभ्यामुत्पवनम् । प्रोक्षणीसंस्कारोऽयं कारिष्यमा-
णाभिर्पुष्पक्षणार्थः ॥

उपयमनकुशानादाय ॥ २३ ॥

उपयमनकुशाः उपग्रहार्थाः कुशास्तान् दक्षिणहस्तेनादाय
सव्ये निधाय ॥

समिधोऽभ्यांघाय ॥ २४ ॥

तिष्ठन् तिस्रः समिधः अग्नौ प्रक्षिप्य । तिष्ठन् समिध आद-
धातीति श्रुतेः । तिष्ठन् समिधः सर्वत्र मध्ये इति कात्यायन-
सूत्राच्च । समिधां च भागग्राणां प्रक्षेपणम् ॥

भागग्राः समिधो देयास्ताश्च काम्येष्वपाटिताः ।

शान्त्यर्थेषु सवलकाद्राः विपरीता जिघांसनाः ॥ इति गृह्य-
संग्रहपरिशिष्टान् ।

पर्युक्ष्य जुहुयात् ॥ २५ ॥

पर्युक्षणम् अग्नेः ईशानाद्युत्तरपर्यन्तं दक्षिणचुलुकगृहीतेन प्रो-
क्षण्युदकेन परिप्रेचनम् । उत्पवनरूपप्रोक्षणीसंस्कारस्योत्तरकार्या-
र्थत्वात् । ततः पवित्रे प्रणीतायां निदध्यात् । तथाच परगु-
रामकारिकायां—

पर्युक्ष्याग्निं प्रणीतासु निक्षिपेत्तत् पवित्रकम् । इति ।

एवं वहेः कुक्कुर्होमं कृत्वा आचार्यदिक्षेपं कुर्यात् ।
संस्त्रधारणार्थं प्रोक्षणीपात्रं प्रणीताग्न्योर्मध्ये निदध्यात् । एत-
च्चाज्यहोमे, आज्यातिरिक्तहोमद्रव्ये तु पात्रान्तरे शेषप्रक्षेपः ।

प्रोक्षणीषु त्यजेच्छेषं संस्रवं तु ब्रुवाहुतेः ।

इस्ताहुतेर्हविर्यस्य सं तत्तस्य प्रकल्पयेत् ॥

इति परशुरामकारिकावचनात् । संस्रवधारणं च—“पाकय-
ज्ञेष्ववत्तस्यासर्वहोमो हुत्वा शेषप्राशनम्” इति कात्यायनेन श्रौ-
तसूत्रे षष्ठाध्याये (कं. १. ०) विहितम् । पाकयज्ञेषु स्मार्तहोमेषु पक्षा-
दिकर्मसु होमार्थम् अवत्तस्य गृहीतस्य आज्यादेः सर्वस्य होमो न
कर्तव्यः, प्रतिहोमं किञ्चित् परिशेषणीयम् । हुत्वा साङ्गं पाकयज्ञं
समाप्य तस्य शेषस्य प्राशनं भक्षणं कर्तव्यमिति तदर्थः । तत्प्राशनं
च बहिर्होमानन्तरम् । बहिर्हुत्वा प्राशनातीत्युत्तरद्वितीयकण्डिका-
सूत्रात् । प्राशनान्ते आचमनम् । प्राशनस्याचमनविधिनिमित्त-
त्वात् । प्राशनाकरणे अनुकल्पतया विहितमवघ्राणं कर्तव्यम् ॥

एष एव विधिघर्ष काचिद्धोमः ॥ २६ ॥

यत्रकचन स्मार्ते लौकिके वा अयं विधिरेव न तु मन्त्राः ।
अतः परिसमूहनादिः पर्युक्षणान्तः कर्मकलापः अमन्त्रक एवा-
नुष्ठेयः । एतेन समित्प्रक्षेपणं समिधामिमित्यादिमन्त्रैः क्रियमा-
णमनार्पमेव ।

देवीपुराणेतु परिसमूहनादिषु प्रत्येकं मन्त्रा उक्ताः—
यद्देवादेवदेवनमिति परिसमूहनम् । मानस्तोके इत्युपलेपनम् । त्वा
वृत्रेण्विन्द्रसत्पतिमिति उल्लेखनम् । व्रजंगच्छेत्युद्धरणम् । देवस्य-
स्वेत्यभ्युक्षणम् । अग्निर्भूयैत्यग्न्युपसमाधानम् । समिधामिन्दुव-
स्पतेति समिदाधानम् । मयिगृह्णामीत्यग्नेः संधुक्षणम् । हिरण्यगर्भे-
ति ब्रह्मासनम् । आपोहिष्ठेति प्रणीतास्यापनम् । कयानश्चित्रेति
प्रणीतापूरणम् । पवित्रेस्थोर्वृष्णव्याविति पवित्रकरणम् । इषेत्वेति
आज्यनिर्वापः । आतारमिन्द्रमिति ब्रुवमतपनम् । सवितुर्वः
मसव इत्युत्पवनम् । धूरसीति पर्युक्षणमिति ॥

अनयोश्च पक्षयोर्व्यवस्था संहिनाप्रदीपे-समन्त्रकरण-
पक्षो देवीपुराणोक्तशान्तिकस्थालीपाकपरः । तदन्ते एव तस्य
पाठात् । स्मार्तकर्ममात्रपरत्वे “एष एव विधिर्यत्रकचिद्वोम”इति-
सूत्रविरोधापत्तेः ॥

विवाहहोमप्रसङ्गेन सर्वहोमसाधारणीं परिभाषामाह-
कात्यायनः—

अन्वारब्ध आधारावाज्यभागौ महाव्याहृतयः स-
र्वप्रायश्चित्तं प्राजापत्यं स्विष्टकृच्च एतान्नित्यं स्मर्यत्र ॥

अन्वारम्भश्च स्मार्ते ब्रह्मकर्तृकः । अत्र यजमानस्य कर्मकर्तृ-
त्वेन अन्वारम्भकर्तृत्वासम्भवात् । श्रौते तु “दानवाचनान्वा-
रम्भवरणप्रतप्रमाणेषु यजमानं प्रतीयात्”इति सूत्रेण(का.१।१०)
यजमानकर्तृकोऽन्वारम्भः अध्वर्योः । पवीकर्तृकोऽपि नात्र ।
(षल्लसो वा कश्चित्) “कर्मणि पुरुषाणाम्” (१।७) इति का-
त्यायनपरिभाषया षल्लस्रज्जत्विजामेव कर्मकर्तृत्वबोधनात् ।
ऋत्विक्चात्र ब्रह्मैव वृत्त इति तत्कर्तृक एवान्वारम्भ इति ।
नच ब्रह्मणो वृत्तत्वात् सर्वकर्मकर्तृत्वमस्तु अन्वारम्भक-
र्तृत्वं च यजमानस्यैवास्तु इति वाच्यम् । ब्रह्मवर-
णात्पूर्वं विहितेषु परिसमूहनादिषु यजमानस्य कर्तृत्वे सिद्धे
प्रणयनादीनामपि तत्कर्तृकत्वस्य ल्यबन्तप्रयोगैर्वाच्यत्वात् । त-
स्मात् ब्रह्मण एवान्वारम्भे कर्तृत्वमिति सिद्धम् । पाकयज्ञेषु स्वयं
होता भवतीति गोभिलगृह्याच्च होमकर्तृत्वं यजमानस्यैव ।
अन्वारम्भश्च दक्षिणहस्तेन दक्षिणे बाहौ कार्यः, तत्रापि कुत्रेन
कार्यः निगमपरिशिष्टादिति गदाधरः । आधारादि स्विष्टकृद-
न्तमन्वारब्धो जुहुयात् ।

जान्वाच्य दक्षिणं, होम्यं सूत्रेण जुहुयाद्विः ।

इति परशुरामकारिकायामुक्तेः दक्षिणजानु भूमौ पातयित्वा होमः कार्यः ।

आधारसंज्ञके द्वे आहुती । तत्र पूर्वाधारः प्राजापत्यः उत्तराधार ऐन्द्रः । मनसा पूर्वाधारः । आज्यभागौ अग्निदैवत्य सोमदैवत्यौ । “आग्नेयमुत्तरपूर्वार्धे दक्षिणपूर्वार्धे सौम्यं समिद्धतमे वा” इति (श्रौ० ३।३) कात्यायनात्तथा कार्यौ । सर्वत्र अन्ते स्वाहाकारः कार्यः । “स्वाहाकारमदाना जुहोतय” इति कात्यायनसूत्रात् (श्रौ० १।२) । स्वाहाकारप्राप्तौ तदेकवाक्यत्वाय चतुर्थ्यन्तं देवतापदमुच्चार्य स्वाहान्तेन होमः कार्यः । तथा च शाङ्खायनगृह्यम्—अनाम्नातमन्त्रास्वादिष्टदेवतासु अमुष्मै स्वाहेति जुहुयादिति । हिरण्यकोशिगृह्यं च—सर्वदर्विहोमानामेव कल्पो मन्त्रान्ते स्वाहाकारो ऽमन्त्रास्त्रमुष्मै स्वाहेति यथादैवतमिति । संहिताया स्वाहान्तत्वेन पठिते मन्त्रे तु द्वितीयं स्वाहाकारं न कुर्यात् ।

नयोऽन्ते न नमो दद्यात् द्विठान्ते द्विठमेव च ।

पूजायामाहुतौ चैव सर्वश्रायं विधिः शिवे ॥ इति ।

पुरश्चर्यार्णवे मन्त्रप्रकाशवचनात् । शिवे इति सम्बोधनम् ।

द्विठः स्वाहाकार इति साम्प्रदायिका इत्यपि तत्रोक्तम् ॥

सर्वे होमाः समिद्धेऽग्नी कार्याः । तथाच छन्दोगपरिशिष्टे—

कात्यायनः—योऽनर्चिपि जुहोत्यग्नौ व्यङ्गारिणि च मानयः ।

मन्दाग्निरामयावी च दरिद्रश्चापि जायते ॥

तस्मात्समिद्धे होतव्यं नासमिद्धे कदाचन ।

आरोग्यमिच्छताऽऽयुश्च श्रियमात्यन्तिकी स्या ॥

अग्निधमने विशेषश्च तत्रैव—

जुहृपंथ हुते चैव पाणिशूर्पास्यदर्विभिः ।

न कुर्यादग्निधमनं कुर्याच्च व्यजनादिना ॥

मुखेनैके धमन्त्यग्निं मुखाद्ध्वेपोऽध्यजायत इति ।

मुखेन धमनं कलौ न भवतीत्याहुतः भाधवपृथ्वीच
न्द्रोदयौ—

ग्राह्मणानां प्रवासित्वं मुखमग्निधमनं तथेति ।

अत्र न भवतीत्यनुवर्तते । यत्तु वंशादिं व्यवधाय धमनमा
चरन्ति तन्मुखविप्लुदपतनशङ्कया । एवं प्रजापतये स्वाहेति
पूर्वाधारो भवतीति पद्धतयः । त्यागश्च इदं प्रजापतये न ममे-
त्पेवं कार्यः । स च पत्नीयजमानाभ्यामुभाभ्यामपि कार्यः ।

उभयोः स्वामित्वाविशेषात् । मण्डनस्तु उक्तं प्रकारमुक्ता-
यद्वा त्यागं पतिः कुर्यात्पत्नी तमनुमन्यते ।

अधिकारे च वैषम्यं प्रोक्तं शब्दानुसारिणा ॥

संनिधौ यजमानः स्यादुद्देशत्यागकारकः ।

असंनिधौ तु पत्नी स्यादध्वर्युस्तदनुज्ञया ॥

उन्मादे प्रसवे चतौ कुर्वीतानुज्ञया विना ।

उभावप्यसमर्थौ चेत् नियुक्तः कश्चन त्यजेत् इति ॥

होमश्च देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागं कृत्वैव कार्यः । तदुक्तं दे-
वयाज्ञिकभाष्ये कारिकायाम्—(श्रौ० २।५)

आदौ द्रव्यपरित्यागः पश्चाद्धोमो विधीयते ।

प्रयोग इदमिन्द्राय न ममेति ययार्थतः ॥

अवत्तं तु त्यजेदन्नं मनसा वचसाऽपि च ।

॥ पाणिशूर्पस्पर्शद्वारुभिः इति शुभकर्मनिर्णये पाठः । अत्र न कुर्यादिति पाठे व्यजननिषेधो मायूरव्यजनपरः । पक्षकेण भवेद् व्याधिरितिषचनान्तस्सवादात् । —

ततश्च प्रसिपेदग्नाविति धर्मः सनातनः ॥

अत्यक्त्वा जुहुयाद्यस्तु मोहेनान्वितमानसः ।

देवा हव्यं न गृह्णन्ति कव्यं च पितरस्तथा ॥

यत्किञ्चिज्जुहुयादग्नौ तत्सर्वं त्यागपूर्वकम् ।

अन्यथा जुहुयाद्यस्तु नरकं स तु गच्छति इति ॥

अनेककर्तृकहोमे तु त्यागस्य विभिन्नकर्तृकत्वेन त्यागकालस्य ज्ञातुमशक्यत्वेन प्रत्याहुतित्यागासंभवात् होमोपक्रमकाल एव यष्टव्या देवताः स्मृत्वा यजनीयद्रव्यं च मनसि निधाय इदं यथादेवतमस्तु न ममेत्येवं त्यागः कार्य इति वृद्धाः ।

अत्र वदन्ति “जुहोतिरासेचनाधिकः स्यात्” (पू० मी० ४।२।१२) इति जैमिनिस्त्रयात् होमे त्यागस्याङ्गत्वात् सकृत् तन्त्रेण त्यागे सर्वहोमसिद्धेः शतलक्षादिहोमे सकृदेव आदौ तन्त्रेण त्यागो न प्रत्याहुति । तेन अनेककर्तृकहोमे प्रत्याहुतित्यागस्य कर्तुमशक्यत्वादिति वृद्धोक्तिरपि हेत्वाभास एव । अतएव सर्वतोमुखे विहारचतुष्के अनेककर्तृकप्रपात्रेषु प्राजापत्यसाम्याद्यादौ च अग्नये अग्निभ्यो वा एतानि त्यजामि इति कपर्दिस्वाम्यण्डयिलयाक्षिकाद्यैः ऋत्विक्कर्तृके सकृदेव त्याग उक्तः । स्वकर्तृकहोमे तु मन्त्रेण देवतां स्मृत्वा प्रक्षेपात्पूर्वं प्रक्षेपकाले वा त्यागो ऽवज्ञानवत्ते द्रव्ये निर्दिश्य कार्यो न तदूर्ध्वमित्युक्तं वार्तिकादौ । (पू० मी० ३।४।१९)

स च इन्द्रायेदं न ममेत्येवंरूपः इति केचिदाहुः ।

इदमिन्द्राय न ममेति कात्यायनीयाः । “यजतिचोदना द्रव्यदेवताक्रियं समुदाये कृतार्थत्वात्” इति (पू० मी० ४।२।१२) जैमिनिस्त्रये “यज्ञं व्याख्यास्यामो द्रव्यं देवता त्याग” इति (श्री० १।२) कात्यायनस्त्रये च तथैव क्रमनिर्देशादिति ।

न च इदमिति द्रव्यस्य न ममेति त्यागस्य च मध्ये बहिरङ्गा
देवतया व्यवधानं न युक्तमिति वाच्यम्। ईदृशस्यैव क्रमस्य जै-
मिनिनात्पायनाभ्यां निर्दिष्टत्वेन देवताव्यवधानस्यादुष्टत्वात्।

द्विविधोऽपि त्यागोऽयुक्त एव क्रियापदाभावात् । तिङ्-
मुबन्तचयो वाक्यमिति कोशात्—

भावनैव च वाक्यार्थः सकारकाविशेषणा ।

इति वाक्याच्च आख्याताभावे वाक्यस्यासाधुत्वेन प्रयोगा-
नर्हत्वात् । तेन इदमिन्द्राय त्यजामीत्येव त्यागः कपर्द्यादिसं-
मतः सर्वत्र युक्त इत्यपि केचित् ।

क्रियापदमध्याहृत्यैव तत्र वाक्ये साधुत्वं संपादनीयम् ।
न ममेति च स्वत्वनिवृत्तेः स्पष्टीकरणार्थं प्रयोक्तव्यमेव । दे-
वयाज्ञिरुभाष्ये “प्रयोग इदमिन्द्राय न मम” इति कारि-
कया तथैव बोधनात् । दानचन्द्रिकायामपि दानोत्तरं न
ममेति कीर्तयेदित्युक्तम् । तस्मात् दत्तकादिस्थले उभयसाधार-
णस्वत्वाप्यङ्गीकारात् अत्रापि स्वत्वानिवृत्तिशङ्का माभूत्
इति दाने त्यागे च तत्कीर्तनमावश्यकम् । इत्थं च इदमिन्द्राय न
ममेति प्रयोगः सापुरेवेति संप्रदायः ।

केचित्तु यत्र याग उपदिश्यते तत्र होमस्य प्रक्षेपात्मकस्य
तदङ्गत्वात् यागस्य च त्यागरूपत्वात् प्राधान्यात् त्यागाङ्गत्व-
मेव मन्त्राणामिति “मन्त्रान्तैः कर्मादिः सांनिपात्य” इति
सूत्रात् (१।३) मन्त्रान्ते त्यागः, तदन्ते च प्रतिपत्तिरूपः प्र-
क्षेपः । यत्र तु होम उपदिश्यते तत्र त्यागस्य तदङ्गत्वात् मन्त्राणां
होमाङ्गत्वमेवेति मन्त्रान्ते प्रधानभूतः प्रक्षेपात्मको होमः, तदन्ते
च तदङ्गभूतस्त्यागः । अत एव कर्मकौमुद्यां—

स्वाहावसाने जुहुयात्स्वाहया सह वा हविः ।

त्यागान्ते भुवते केचिद् द्रव्यप्रक्षेपणं बुधाः ॥

इति उक्तम् । विष्णुधर्मच—

मन्त्रेणोद्धारपूतेन स्वाहान्तेन विचक्षणः ।

स्वाहावसाने जुहुयात् ध्यायन्वै मन्त्रदेवताम्—इत्युक्तम् ।

परशुरामकारिकायां च —

स्वाहान्ते जुहुयाद्धोता स्वाहया सह वा हविः ।

त्यागान्ते पुनरेकेचित् द्रव्यमक्षेपणं बुधाः ॥

वपद्रुते जुहुयात् त्यक्ते वपदकारेण वा सह ।

इति श्रुतिविकल्पेन स्वेच्छया जुहुयाद्धविः ॥

इत्युक्तम् । यद्यप्यत्र सर्वत्र ऐच्छिकविकल्प एव प्रतीयते

तथापि अष्टदोषग्रस्तस्य तस्य स्वीकर्तुमनुचितत्वात् व्य-

वस्यैव युक्ता । साच पूर्वोक्तरीत्या संभवत्येव । विवाहादिस्मा-

र्तकर्मसु सर्वत्र होमस्यैवोपदेशात् मक्षेपान्ते एव त्यागः समु-

चितः मक्षेपकाले वा । न तु त्यागोत्तरं मक्षेपः । अनेककर्तृ-

फहोमे तु प्रत्याहुतित्यागस्याशक्यत्वाद्देवताभिध्यानकाले एव

सकृत्तन्त्रैर्नैव त्यागः कार्यः ।

अतएव हरिहरादिपद्धतिषु सर्वत्र मक्षेपं निर्दिश्य त्यागो-

छेत्तो दृश्यते । ध्वनितं चंदं आहूदीपिकायां चतुर्थाध्याये

द्वितीयपादे द्वादशाधिकरणे “यत्र मक्षेपाङ्गको देवतोद्देशपूर्वको

द्रव्यत्यागोऽनुष्ठीयते स यागपदार्थः, मक्षेपमधानकः उक्त

विधस्त्यागो होमपदार्थः” इति वदता खण्डदेवेन इत्याहुः ।

भूर्भुवःस्वरिति तिस्रो महाव्याहृतयः अग्निवायुसूर्यदेवत्याः

क्रमेणेति । सर्वमायश्चित्तमिति “त्वञ्चो अग्ने” इत्यादिमन्त्रकर-

णकपञ्चहोमानां संज्ञा । इदं च कात्यायनश्रौतसूत्रे पञ्चविं-

शाध्याये स्पष्टम् (कं० १) । प्रजापतिदेवताको होमः प्रजापत्यशब्दे-

नोच्यते । स्विष्टकृच्छब्देन स्विष्टकृद्देवत्यो होम उच्यते । अयं च

होमः “उत्तरार्धादवद्याति उत्तरार्धे जुहोति” इति स्विष्टकृतं प्रकृत्य श्रुतेः तथा कार्यः । असंसृष्टाणाहुतिभिरिति कात्यायनसूत्रात् (श्रौ० ३।३) तथैव होतव्यः । “प्राङ् महाव्याहृतिभ्यः स्विष्टकृदन्यधेदाज्याद्धविः” इति सूत्रात् (श्रु० १।५) यत्राज्याति रिक्तं हविरस्ति तत्र महाव्याहृतिहोमात् पूर्वमनुष्ठेयः । होमश्च—

उत्तानेन तु हस्तेन अङ्गुष्ठाग्रेण पांडितम् ।

संहताङ्गुलिपाणिस्तु वाग्यतो जुहुयाद्धविः ॥

इत्युक्तप्रकारेण कार्यः । सर्वकर्मसु होमान्ते पवित्रेण मार्जनम्, अग्नौ पवित्रत्यागः, परिस्तरणार्थं बर्हिर्होमः, प्रणीत्ताविमोकः प्रत्यङ्-एते चत्वारः पदार्थाः भाष्यकारमते शृङ्ग-कर्मसु न भवन्ति । परन्तु पद्धतिकाराणां सम्मतत्वादनुष्ठीयन्ते । तत्र अग्नौ पवित्रत्यागः स्वाहेति मन्त्रेण । मन्त्रानदिशे स्वाहाकारविधानात् । प्रजापतिश्च देवता । अतः प्रजापतये न ममेति त्यागः । बर्हिर्होमेऽपि प्रजापतिर्देवता ।

आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते ।

मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरिति स्थितिः ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टात् । होमे द्रव्यानुक्तौ आज्यं द्रव्यं ग्राह्यं, मन्त्रानुक्तौ प्रजापतिदेवताको मन्त्रः, देवताया अनुक्तौ प्रजापतिर्देवता —इति तस्यार्थः । प्रजापतिदेवताको मन्त्रश्च महाव्याहृतिमन्त्रः, स च समस्तव्याहृतित्रयात्मकः । अतएव—

यत्र मन्त्रा न विद्यन्ते व्याहृतीस्तत्र योजयेत् ।

मन्त्राणामेव चोद्देशे मन्त्रैः कर्म समाचरेत् ॥

भूरादयो व्याहृतयो वेदेभ्यो निःसृताः पुरा ।

महत्त्वं व्याहृतित्वं च प्राप्तास्तेनैव कर्मणा ॥

ओंकारजननाचासां महत्त्वं प्रतिभाष्यते ।

व्याप्त्या च व्यावृत्तित्वं च तेन त्रैविद्यतां ययुः ॥

इति वचनान्तरमपि सङ्गच्छते । श्रणीताविमोक्तानन्तरं ब्रह्मणे पूर्णपात्रं दद्यात् । तदाह शुभकर्मनिर्णये—

कात्यायनः—ब्रह्मणे दाक्षिणा देया या यत्र परिकीर्तिता ।
कर्मान्तेऽनुच्यमानायां पूर्णपात्रादिका भवेदिति ॥

इदं च होतृभिन्नब्रह्मण्यपक्षे । यद्येक एव (यजमानः) होतृत्वं ब्रह्मत्वं च करोति तदाऽऽह तत्रैव कात्यायनः—

विदध्याद्धौत्रमन्यश्चेदाक्षिणार्धहरो भवेत् ।

स्वयश्चेदुभयं कुर्यादन्यस्मै प्रतिपादयेत् ।

अन्यः—क्षिप्यादिः । एतच्चाशक्तविषयम् । अन्यस्मै—

अर्थीत्पुरोहिताय । तदाह कात्यायन एव—

कुर्वात्स्विजमधीयानं संनिकृष्टं गुरुं तथा ।

नातिक्रामेत्सदा दित्सन् य इच्छेदात्मनो हितमिति ॥

पुरोहितस्य चाध्ययनशालित्वात् संनिकृष्टत्वात्कर्मोपदे-
शकत्वेन गुरुत्वाच्चेति ।

कात्यायनस्तत्रैव—

अहमस्मै ददानीति एवमाभाष्य दीयते ।

नैतावष्टष्टा ददतः पात्रेऽपि फलमस्ति हि ॥

दूरस्थाभ्यामपि द्वाभ्यां प्रदाय मनसा धनम् ।

इतरेभ्यस्ततो दद्यात् एष दानाविधिः स्मृतः ॥

संनिकृष्टमधीयानं ब्राह्मणं यो व्यतिक्रमेत् ।

यद्दाति तमुल्लङ्घ्य तवः स्तेयेन युज्यते ॥

यस्य त्वेकगृहे मूर्खो दूरस्थश्च गुणान्वितः ।

गुणान्विताय दातव्यं नास्ति मूर्खे व्यतिक्रमः ॥

ब्राह्मणातिक्रमो नास्ति विमे वेदविवर्जिते ।

अलन्तमग्निमुत्सृज्य न हि मस्मनि हूयते इति ॥

पूर्णपात्रदाने विशेषः पुरश्चर्यार्णवे मेरुतन्त्रे—

द्वाविंशत्पलमानेन निर्मितं वाग्रपात्रकम् ।

तण्डुलैस्तत्समापूर्य सहिरण्यं सदसिणम् ॥

दद्याद्विभाय तच्चुष्ट्यै पूर्णपात्रमितीरितम् ।

पात्रानादेशे—

कात्यायन-छन्दोग०

होमपात्रमनादेशे द्रवद्रव्ये स्तुवः स्मृतः ।

पाणिनैवेतरस्तिष्ठतु स्तुचा चात्र न हूयते इति ॥

अत्र अनादेशे द्रवद्रव्ये तदतिरिक्ते वा स्तुचा होमो न कार्थ्य इति चतुर्थपादार्यः । स्तुवश्च चतुरङ्गुलं त्यक्त्वा शङ्खमुद्रया धार्यः । तथाच—

मत्स्यपुराणे—मूले हानिकरं प्रोक्तं षष्ठ्ये शोककरं तथा ।

अग्रे व्याधिकरं प्रोक्तं स्तुवं धारयते कथम् ॥

फनिष्ठाङ्गुलिमानेन चतुर्विंशतिकाङ्गुलम् ।

चतुरङ्गुलं परित्यज्य अग्रे चैव द्विरष्टकम् ॥

चतुरङ्गुलं च तन्मध्ये धारयेच्छङ्खमुद्रया ॥

हीयते यजमानो वै स्तुवमूलस्य दर्शनात् ।

तस्मात्संज्ञोपयेन्मूलं होमकाले स्तुवस्य तु इति ॥

द्विरष्टकं—षोडश । आहुतिद्रव्यपरिमाणं च कात्यायनः—

पाण्याहुतिर्द्वादशपर्वपूरिका वसादिना चेत् स्तुवमात्रपूरिका ।

दैवेन तीर्थेन च हूयते हविः स्वह्वारिणि स्वचिर्षि तच्च पावके॥इति।

दैवं तीर्थमङ्गुल्यग्रं—तथाच याज्ञवल्क्यः—

फनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य तु ।

प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्यान्यनुक्रमादिति ॥

मध्ये आग्नेयम् इति पञ्चमं तीर्थं हारैर्तिनोक्तं तस्य वि-
नियोगः प्रतिग्रहे—प्रतिग्रहमाग्नेयेन गृहीयादिति ।

अविष्टे—आहुतिस्तु घृतादीनां स्रुवेणाधोमुखेन च ।

हुवेत् तिलाद्याहुतीश्च दैवो नोचानपाणिना ॥ इति ।

होमकाले होमक्रियावद्भिर्भूतशब्दाभिलापो न कार्यः । तथाच—

मनुः—स्नातश्च वरुणस्तेजो जुहतोऽग्निः श्रियं हरेत् ।

भुञ्जानस्य यमस्त्वायुस्तस्मान्न व्याहरेन्निषु इति ॥

होमावसरे बद्धेर्जिहादिकं ध्येयम् । तदुक्तम्—

गृह्यसंङ्गहे—सप्तजिह्वा भवन्त्येता हुताशनमुखोद्गताः ।

याभिर्हव्यं सदाऽऽनन्ति हुतं सम्यक् द्विजोत्तमैः ॥

पावकस्य मुखं वक्ष्ये यदुक्तं पद्मयोनिना ।

सप्तजिह्वाप्रमाणं तु प्रादेशं परिकीर्तितम् ॥

प्रमाणं चतुरस्रं च वर्तुलं मुखमण्डलम् ।

कराली धूमिनी श्वेता लोहिता महालोहिता ॥

सुवर्णा पद्मरागा च सप्तैताः परिकीर्तिताः ।

कराली राक्षसाश्नन्ति धूमिनीमसुरास्तथा ॥

श्वेता नागाः समश्नन्ति पिशाचा लोहिता तथा ।

महालोहिता गन्धर्वाः सुवर्णा च यमास्तथा ॥

पद्मरागा तथा देवाः ख्याता जिह्वा हुताशने ।

तस्यां तु होमयेचित्थं सुसमिद्धे हुताशने ॥

एताश्चोक्ताः समासेन ज्ञातव्यास्तु द्विजोत्तमैः इति ।

करालीमित्यादौ द्वितीया तृतीयार्थे । राक्षसाश्नन्तीत्यत्र

संधिरार्थः ।

परशुरामकारिकायां तु—

हिरण्या कनका रक्ता कृष्णा तदनु सुमभा ।

बहुरूपाऽतिरिक्ता च वह्निजिह्वाश्च सप्तच ॥

इति सप्तजिह्वा उक्ताः । जिह्वानां स्थानादिकं तत्र स्पष्टम् ।

ततः पूर्णाहुतिहोमः । तत्र शौनकः-

अथ पूर्णाहुतिं दद्यात् गन्धपुष्पफलान्विताम् ।

साक्षतामूर्ध्वकायश्च समपाच्छक्रदिङ्मुखः ॥

ऊर्ध्वकायः-तिष्ठन् । समपात्-समपादः ।

अग्निपुराणे-मूर्धानन्दिवमन्त्रेण संस्रवेण च धारया ।

दद्यादुत्थाय पूर्णां तु नोपविश्य कदाचन ॥ इति ।

एतेन परिभाषावलादासीनेन होमोऽयं कार्य इति परा-
स्तम् । सकलदेशीयाचारविरोधाच्च । परशुरामकारिकायां तु-

केचिदुत्थाय कुर्वन्ति कात्यायनमतं न ततत् ।

तस्मादध्वर्युणा कार्या पूर्णाऽऽसीनेन सर्वथा ॥ इत्युक्तम् ।

कात्यायनः-

ततः पूर्णाहुतिं कृत्वा सर्वतन्त्रसमन्विताम् ।

गां दद्यात् यज्ञवास्त्वन्ते ब्रह्मणे वाससी तथा ॥

गोभिलीये-पूर्णाहुतिं च मूर्धानन्दिवइत्यभिपातयेदि-

ति । धायवीयसंहितायां-

ततो होमावशिष्टेन धृतेनापूर्य वै स्तुचम् ।

निधाय पुष्पं तस्याग्रे स्तुवेणाधोमुखेन । ताम् ॥

सदर्भेण समाच्छाद्य मूलेनाञ्जलिनोत्थितः ।

वौपढन्तेन जुहुयात् धारां जवसमन्विताम् इति ॥

ततो वसुभ्यः स्वाहेति अविच्छिन्नां धृतधारां दद्यात् ।

तदुक्तं गृह्यसङ्ग्रहे-

यज्ञवास्तुक्रियां कृत्वा विधिदृष्टेन कर्मणा ।

आज्यधारामविच्छिन्ना पातयेदनलोपरि इति ॥

ततः स्रुवलग्नसघृतभस्मना त्र्यायुषकरणम् । तत्र च—

ततोऽनामिकया कुर्यात् विन्दुं सघृतभस्मना ।

ह्रस्वसयोर्ललाटे च त्र्यायुषेति पदैः क्रमात्—

इति वचनं प्रमाणयन्ति शिष्टाः । पदैः—पादैः ।

यो यत्र विहितोऽग्निः सं ज्ञात्वा ध्यात्वा आवाह्य पूजयित्वा होतव्यम् । तथाच शुभकर्मनिर्णये—

अविदित्वा तु यो ह्यग्निं होमयेद्विचक्षणः ।

न हुतं न च संस्कारो न स कर्मफलं लभेत् ॥

ज्ञात्वा स्वरूपमाग्नेयं योऽग्रेराराधनं चरेत् ।

ऐहिकामुष्मिकैः कामैः सारथिस्तस्य पावकः ॥

आहूयैव तु होतव्यं यो यत्र विहितो भवेत् । इति ।

एवं च स्थापनावसरे सर्वत्र—

सर्वतः पणिपादश्च सर्वतोऽक्षिशिरोमुखः ।

विश्वरूपो महानग्निः प्रणीतः सर्वकर्मसु ॥

इति विश्वरूप एव अग्निर्ध्यातव्यः । ततो यस्मिन्कर्मणि योऽग्निरुक्तः स चिन्तनीयः, ततश्च तमग्निमाहूय स्थापयित्वा होतव्यमिति ॥

विधानपारिजाते अग्निनामानि—

कौकिकः पावको ह्यग्निः प्रथमः परिकीर्तितः ।

अग्निस्तु मारुतो नाम गर्माधाने प्रकीर्तितः ॥

पुंसवे चमसो नाम सीमन्ते मङ्गलाभिधः ।

प्रगल्भो जातसंस्कारे शोभनः शुभकर्मसु ॥

पार्थिवो नामकरणे प्राशनेऽन्नस्य च शुचिः ।

सभ्यनामा तु चूडायां प्रतादेशे समुद्भवः ॥

गोदाने सूर्यनामा स्याद्विवाहे योजकः स्मृतः ।
 वैश्वानरो विसर्गे स्यात् शान्तिके वरदः स्मृतः ॥
 चतुर्थोऽर्कमणि शिखी घृतिरग्निस्तथा परे ।

आवसथ्यस्तथाऽऽधाने वैश्वदेवे तु पावकः ॥

ब्रह्माग्निर्गार्हपत्यः स्यात् दक्षिणाग्निस्तथेश्वरः ।

विष्णुराहवनीयः स्यादग्निहोत्रे त्रयोऽग्नयः ॥

लक्षहोमेऽभीष्टदः स्यात्कोटिहोमे महाशनः ।

एके घृतार्विपं प्राहुरग्निध्यानपरायणाः ।

रुद्रादौ तु (पूर्णाहुतौ) गृहो नाम पौष्टिके बलवर्द्धनः ॥

गृतदाहे तु क्रव्यादः क्रोधाग्निश्चाभिचारिके ।

वश्याथे वशकृत्प्रोक्तो वनदाहे तु पोषकः ॥

ज्ञात्वैवमग्निनामानि गृह्यकर्म समारभेत् । इति ।

सर्वेषां संस्काराणामन्ते ब्राह्मणभोजनं च कार्यम् । तथाचोक्तं-

पक्षपात्रैर्वै-गर्भाधानादिसंस्कारे ब्राह्मणान् भोजयेद्दश ।

शतं विवाहसंस्कारे पञ्चाशन्मेखलाविधौ इति ॥

ब्राह्मणभोजनस्य आशीर्वादोपलक्षकत्वात्कर्मसमाप्त्यनन्तर-

माशीर्वचनं च ग्राह्यम् । तदुक्तं सङ्ग्रहे-

सर्वत्र कर्मणामन्ते मन्त्राक्षिपयनुत्तमाम् ।

दद्युर्विप्राः स्वशास्त्रोक्ताम् आदौ तत्कर्मशास्त्रिनः इति ॥

आदौ तत्कर्मशास्त्रिन इत्यनेन ऋग्वेदेऽप्येव पूर्वं पाठ इति

भ्रान्तानामुक्तिः परास्ता ।

अथ सकलविवाहादिमङ्गलकर्मसाधारणी शिष्टाचारप्राप्ता ,
 इतिकर्तव्यता ।

कर्मादौ मन्त्रसंपुक्तं मङ्गलस्नानमाचरेत् ।

दिव्याभरणयासोभिरलंकृत्य ततः धुधिः ॥

विवाहादिदिने प्राप्ते तत्कर्त्रा भार्यया सह ।
कुलदेवादिसंप्रीत्यै ब्राह्मणांश्च सुवासिनीः ॥
स्नापयित्वा सकन्येन स्नातव्यं समुत्तेन च ।
परिधायान्नं वस्त्रं द्विपर्दीं च स्त्र्यपि द्वयम् इति ॥
चसिष्ठसंहितायां—

नरकायां चतुर्दश्यां विवाहादिमहोत्सवे ।
तथा संवत्सरस्यादौ सूतकान्ते शिरोरुजि ॥
श्रावण्यां बलिराज्ये च वसंतस्योदये तथा ।
तैलाभ्यङ्गे न दुष्येत संक्रान्तिग्रहणादिषु इति ॥
कार्पासे अन्तरीयोत्तरीये द्वे वस्त्रे परिधायेति सूत्रान्तरम् ।
याज्ञवल्क्यः—नीलीरक्तं च यद्वस्त्रं दूरतः परिवर्जयेत् ।
द्रव्यान्तरपुता नीली न दुष्यति कदाचन ॥
केवलं पट्टमूत्रे च नीलीदोषो न विद्यते ।
स्त्रिया वस्त्रं सदा त्याज्यमन्यवस्त्रं विवर्जयेत् ॥
अधौतं क्षारधौतं च पूर्वेषुर्धृतेमेव च ।
प्रयमेतदसंबद्धं सर्वकर्मसु वर्जयेत् ॥

गौतमः—

एकवस्त्रो न भुञ्जीत, श्रौते स्मार्ते च कर्मणी ।
न कुर्याद्देवकार्याणि दानं होमं जपं तथा ॥

मनुः—

खण्डवस्त्रावृतश्चैव वस्त्रार्धालम्बितस्तथा ।
उत्तरीयव्यपेतश्च तत्कृतं निष्फलं भवेत् ॥

विधानपारिजाते—

एकवस्त्रा तु या नारी मुक्तकेशा व्यवस्थिता ।
न साऽधिकारिणी ज्ञेया श्रौते स्मार्ते च कर्मणि ॥

आचमनप्रकारमाह—याज्ञवल्क्यः—

अन्तर्जानुः शुचौ देशे उपविष्ट उदङ्मुखः ।

प्राग्वा ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत् ॥

विस्तरस्तु मिताक्षरादौ ज्ञेयः ।

उपवेशनं च वस्त्राच्छादिते पीठे एव कार्यम् ।

स्तात्वा चैव शुचौ देशे पीठे याज्ञियदारुजे ।

वस्त्राच्छन्ने उपासीत अभावे कुशविस्तृते ॥

पत्नीकुमारोपवेशनं प्रयोगपारिजाते—

संस्कार्यः पुरुषो वाऽपि स्त्री वा दक्षिणतः सदा ।

संस्कारकर्ता सर्वत्र तिष्ठेदुत्तरतः सदा ॥

धर्मप्रवृत्तौ—जातके नामके चैव ह्यन्नप्राशनकर्मणि

तथा निष्क्रमणे चैव पत्नीपुत्रं च दक्षिणे ॥

गर्भाधाने पुंसवने सीमन्तोन्नयने तथा ।

वधूप्रवेशने चैव पुनः संधानएवच ॥

प्रदाने मधुपर्कस्य कन्यादाने तथैवच ।

कर्मस्वेतेषु वै भार्या दक्षिणे तूपवेशयेत् ॥

स्मृतिसंग्रहे—अथर्ववे विवाहे च चतुर्थ्या सहभोजने ।

व्रते दाने मखे श्राद्धे पत्नी तिष्ठति दक्षिणे ॥

धर्मप्रवृत्तौ—आशीर्वादेऽभिषेके च पादमस्त्रालने तथा ।

शयने भोजने चैव पत्नी उत्तरतो भवेत् ।

अनन्तपाठककारिकायां—

गणाधिपं गुरुं स्मृत्वा कुलपूजितदेवताम् ।

इष्टमन्यत्ततो देशकालौ स्मृत्वेकमानसः ॥

कर्म कुर्यादिति शेषः । विधानपारिजाते—

मासपक्षतिथीनां च निमित्तस्य च सर्वशः ।-

उल्लेखनमकुर्वाणो न तत्फलमवाप्नुयात् ॥

इत्यादिनिरूपितं सर्वकर्मसाधारणपरिभाषायौ तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

गणपतिपूजनं पद्मपुराणे—

नार्चितो हि गणाध्यक्षो यज्ञादौ यन्मुरोत्तम ।

तस्माद्विघ्नं समुत्पन्नमाकस्मिककमिदं तव ॥

ब्रह्मवैवर्तेऽपि—

हुण्डिराजः मियः पुत्रो भवान्याः शंकरस्य च ।

तस्य पूजनमात्रेण त्रयोऽपि वरदाः सदा ॥

त्रयो ब्रह्माविष्णुमहेश्वराः । रुद्रकल्पद्रुमे—

गणेशः सर्वदेवानामादौ पूज्यः सदैव हि ।

सर्वैरपि महाविघ्ननाशकार्कऽन्यो न विद्यते ॥

बह्वृचपरिशिष्टे—

आदौ विनायकः पूज्यो घन्ते च कुलदेवतेति ।

लिङ्गपुराणेच—सर्वकामसमृद्धयर्थमार्दा पूज्यो विनायक इति ।

पूजामकारश्च रुद्रपद्धतौ—

गणेशं पूजयेत् पूर्वं निर्विघ्नार्थं स्वकर्मणः ।

पट्टे वा मृन्मये पीठे रक्तवस्त्रेऽरुणाक्षतैः ॥

कार्यमष्टदलं पद्मं तस्योपरि गणेश्वरम् ।

गणानान्त्वेति संस्थाप्य पूजयेत्तदनन्तरम् ॥

गणानां त्वेति मन्त्रेण पूजयेदित्यन्वयः ।

नाक्षतैरर्चयेद्विष्णुं न तुलस्या विनायकम् ।

न दूर्वया यजेद्दुर्गा न शम्भुं शङ्खवारिणा ॥

इति सिद्धान्तसंग्रहोक्ता गणेशं तुलस्या नार्चयेत् ।

गणानां त्वेति मन्त्रस्य समाप्तिस्तु कण्ठिकासमाप्त्या ज्ञेया ।

तत्र स्मार्तकर्मणि मन्त्रावसानबोधकप्रमाणाभावे मन्त्रस्य क-

ण्डिकान्तत्वात् । उक्तंच रेणुककारिकायां—

गृह्यकर्माणि ये मन्त्रा ज्ञेयाः स्वाध्यायपाठतः ।

किंच मध्यमवृत्त्या ते न द्रुता न विलम्बिताः इति ॥

रुद्रकल्पद्रुमे-मत्स्यपुराणे-

उपचारैः ससिन्दूरैश्चन्दनै रक्तचन्दनैः ।

पुष्पैर्धूपैस्तथा दीपैराच्छादनमुशोभनैः ॥

इति पञ्चोपचारैश्च यन्मया पूजनं कृतम् ।

प्रारब्धकर्मसिद्ध्यर्थं देवाय कल्पयामि तत् ॥

षोडशोपचारपूजनं विष्णुपुराणे-

पूर्वमावाहनं प्रोक्तमासनं तदनन्तरम् ।

ततश्च पाद्यमर्घ्यं च ततस्त्वाचमनीयकम् ॥

स्नानं यस्त्रं चोपवीतं ततो गन्धादिचन्दनम् ।

पुष्पं धूपं च दीपं च नैवेद्यं तदनन्तरम् ॥

ततो देयः प्रणामश्च ततो देया प्रदक्षिणा ।

विसर्जनं ततो दद्यात् उपचारास्तु षोडश ॥

चैद्यनाथरुद्रपद्धतौ—

आदौ विनायकं पूज्य ग्रहांश्चैव विधानतः ।

कर्मणां सिद्धिमाप्नोति श्रेयश्चाप्नोत्यनुत्तमम् ॥

शातातपः शुभकर्मनिर्णये—

आदौ नवग्रहानर्च्य ततः कर्म समाचरेत् ।

नवग्रहानर्चने तु न सिद्धिर्विधिचोदिता ॥

तत्रैव फालिकापुराणे-

यद्दीयते च देवेभ्यो गन्धपुष्पादिकं नरैः ।

अर्घपात्रस्थितैस्तैरभिषिच्य तदुत्सजेत् ॥

पितृभक्तितरङ्गाणिषां वाचस्पतिमिश्राः—

आदौप्रधानसंकल्पः ततः पुण्याहवाचनम् ।

मातृपूजा ततः कार्या वृद्धिश्राद्धं ततः स्मृतम् ॥

मातृपूजनं/विष्णुपुराणे—

अकृत्वा मातृयागं तु वैदिकं यः समाचरेत् ।

तस्य क्रोधसमायुक्ता हिंसामिच्छन्ति मातरः ॥

परिशिष्टे—यत्रयत्र भवेच्छ्राद्धं तत्रतत्र च मातरः इति ।

शातातपः—नानिष्टा तु पितृन् श्राद्धे कर्मकुर्याच्च वैदिकम् ।

तेभ्योऽपि मातरः पूर्वं पूजनीयाः प्रयत्नत इति ॥

नचास्माद्वचनात् मातृपूजनस्य श्राद्धाङ्गत्वं शङ्क्यम् ।

कर्मादिषु च सर्वेषु मातरः सगणाधिपाः ।

पूजनीयाः प्रयत्नेन पूजिताः पूजयन्ति ताः ॥

इति कात्यायनेन साक्षात्कर्मान्वयोक्तेः । अत एव श्राद्धसंक्रपात्पृथगेवास्याः संकल्पः आचारप्रमाणकः । अतएव श्राद्धरहितेष्वपि एतासां पूजनं दृश्यते वर्षवृद्ध्यादिकर्मसु । श्राद्धस्य च कर्माङ्गतायां मानं—

यज्ञोद्वाहप्रतिष्ठासु मेखलाबन्धप्रोक्षयोः ।

पुत्रजन्मवृषोत्सर्गे वृद्धिश्राद्धं समाचरेत्—

इति विष्णुपुराणीयं वचनम् । छन्दांगपरिशिष्टे—

गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया ।

देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ॥

धृतिः पुष्टिस्तथा तुष्टिः तथाऽऽत्मकुलदेवता ।

गणेशेनाधिका होता वृद्धौ पूज्यास्तु षोडश इति ॥

अत्र अन्ते श्रुतमपि गणपतिपूजनमार्गं कार्यम् ।

आदौ, त्रिनायकः, पूज्यो, हन्ते, च, कुलदेवता ।

इति स्मृतिकौस्तुभे यहवचपरिशिष्टात् । इदं च ग-

गणपतिपूजनं मातृपूजनाङ्गम् । मातरः सगणाधिपा इत्यनेनोक्त-
त्वात् । अतएव कर्मारम्भे निर्विघ्नफलसिद्ध्यर्थं गणपतिपूजनं
पृथक् कार्यम् । तस्य पुरुषार्थत्वेन मातृपूजाङ्गभूतस्य च क-
र्मार्थत्वेन तयोर्भेदात् । अतएव तन्त्रेणापि न तयोरनुष्ठानम् ।

सर्वेषामपि पक्षाणां स्वगृहोक्तं विधीयते ।

स्वगृहोक्तस्य चाभावे ग्रहणं स्वेच्छया भवेत् ॥

इति वचनात् वाजसनेयिनां स्वगृहेषु पूजाविधेरनुक्तत्वात्
इच्छया ग्रहणं प्राप्तं तथापि छन्दोगपरिशिष्टोक्ता एव मातरः
पूज्याः । सूत्रपरिशिष्टयोरेककर्तृकत्वात् । पारस्करमतस्याश्र-
यणीयत्वाच्च । तथाच—

स्मृतिसंग्रहे—न गृहेषु स्मृतिर्वेषां श्राद्धादावुपलभ्यते ।

कर्तुमर्हन्ति ते सर्वे पारस्करमुनीरितमिति ।

मातृपूजाप्रकारः छन्दोगपरिशिष्टे-

प्रतिमासु च शुभ्रासु लिखित्वा वा पटादिषु ।

अपिवाऽक्षतपुञ्जेषु नैवेद्यैश्च पृथग्विधैः ॥ इति ।

अत्र प्रत्येकं मातृणां देवतात्वमिति सिद्धान्तः । तथाच प्रत्येकं
पृथक्पृथक् प्रतिष्ठां विधाय ओंकारादिनमोऽन्तेन चतुर्थ्यन्तेन
स्वस्वनाम्ना गौर्यादयो मातरः गन्धादिभिरर्चनीयाः । अर्चनं
च पदार्थानुसमयेनैव आसां कर्तव्यमिति रुद्रपद्धतौ नारायण-
भट्टाः । ग्रहपूजाऽपि पदार्थानुसमयेनैवेति शान्तिमयूखे । प-
दार्थानुसमयो नाम सर्वेषाम् एकैकपदार्थसमर्पणानन्तरं पदार्था-
न्तरार्पणं, नतु सर्वपदार्थार्पणम् एकस्य कृत्वा अन्यस्य क-
र्तव्यम् । स्पष्टं चेदं गदाधरकृते श्राद्धसूत्रभाष्ये द्वितीयकण्डिका-
व्याख्याने । अत्र चतुर्दशत्वपोऽशत्वपक्षौ शाखाभेदेन व्यव-

स्थितौ । पोहशत्वपक्ष एव बहुसम्मतः । मातृपूजनं कृत्वा
वसोर्धाराः पञ्च सप्त वा घृतेन कुर्यात् । रुद्रयामलादौ तथै-
वाभिधानात् । छन्दोगपरिशिष्टे पूजामुक्ता—

कुड्यलया वसोर्धाराः पञ्च धारा घृतेन तु ।

कारयेत्सप्त धारा वा नातिनीचा नचोच्छ्रिताः ॥

वसोः पवित्रप्रसीतिमन्त्रेण—इत्यभिधानाच्च । वसोर्धारादे-
वानां पूजनं च पञ्चोपचारैः कुर्यात् । अत्र बहवो देशाचारा
दृश्यन्ते तद् यथादेशाचारमनुष्ठेयम् ।

अथाभ्युदयिकश्राद्धम् ॥

धिष्णुपुराणे—कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशे नववेश्मनः ।

शुभकर्मणि बालानां चूडाकर्मादिके तथा ॥

सीमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने ।

नान्दीमुखान्पितृनादौ तर्पयेत्प्रयतो गृही इति ॥

सर्वकर्मादौ श्राद्धे प्राप्तेऽपवादमाह कात्यायनः—

असकृद्यानि कर्माणि क्रियन्ते कर्मकारिभिः ।

प्रतिप्रयोगं नैताः स्युर्मातरः श्राद्धमेव च इति ॥

यानि कर्माणि श्रावणाग्रयणादीनि वारंवारं क्रियन्ते तेषु
प्रथमप्रयोगे एव मातृपूजाऽऽभ्युदयिके, न तु प्रतिप्रयोगमित्य-
र्थः । इदमाभ्युदयिकश्राद्धम् एकस्थाने कर्मसंस्कारेषु एककर्तृकेषु
शुगपदुपस्थितेषु सर्वादां सकृदेव कार्यम्, न तु प्रतिप्रयोगमा-
हृत्या । यथा दैवादकृतजातकर्मादिकस्य उपनयनकाले जात-
कर्माद्यनुष्ठाने, देशान्तरगतस्य मृतयुद्धा कृतार्ध्वदेहिकस्य आ-
गतस्य पुनर्जातकर्मादिसंस्काराणां विहितानां शुगपदनुष्ठाने,
कर्मनाशजलस्पर्शादीनां प्रायश्चित्ततथा पुनःसंस्काराणां विहि-

तानां युगपदनुष्ठाने वा । तदुक्तं ब्रह्मपुराणे-

गणशः क्रियमाणानां मातृणां पूजनं सकृत् ।

सकृदेव भवेच्छ्राद्धम् आदौ न पृथगादिषु ॥

तेषां क्रियमाणानां कर्मणायादिषु पृथक् भिन्नतया मातृपू-
जनं श्राद्धं च न कार्यमित्यर्थः । नान्दीश्राद्धविधिश्च नवकण्डि-
कासूत्रे कात्यायनीये पृथ्यां कण्डिकायाम्—

आभ्युदायिके प्रदक्षिणमुपचारः, पूर्वाह्णे, पि-
थ्यमन्त्रवर्जं जपः, ऋजवो दर्भाः, यवैस्तिलार्थाः,
संपन्नमिति तृप्तिप्रश्नः, सुसंपन्नमितीतरे द्रूयुः,
दधियदराक्षतमिश्राः पिण्डाः, नान्दीमुखान् पि-
तृन् आवाहयिष्ये इति पृच्छति, आवाहयेत्यनुज्ञातो
नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति, अक्षय्यस्थाने ना-
न्दीमुखान् पितृन् वाचयिष्ये इति पृच्छति, वाच्य-
तामित्यनुज्ञातो नान्दीमुखाः पितरः पितामहाः प्रपि-
तामहाः मातामहाः प्रमातामहाः वृद्धप्रमातामहाश्च
प्रीयन्तामिति, न स्वधां प्रयुञ्जीत, युग्मानाशयेदत्र ॥

अत्र प्रदक्षिणमुपचार इत्यनेन सकलदैवधर्मोपलक्षणात्
प्राक्संस्थत्वोदक्संस्थत्वोपवीतित्वप्रादुर्मुखोदङ्मुखत्वदक्षिणजा-
नुनिपातित्वदेवतीर्थत्वादिः दैवधर्मः सर्वोऽत्र भवति ।

हेमाद्रौ शातातपः-

कर्तव्यं चाभ्युदायिकश्राद्धमभ्युदयार्थिना ।

सव्येन चोपवीतेन ऋजुदर्भैश्च धीमता ॥

पितृणां रूपमाख्याय देवा अन्नं समश्नते ।

तस्मात्सव्येन दातव्यं वृद्धिकाले तु नित्यदा ॥

यथैवोपचरेद्देवांस्तथा वृद्धौ पितृनपि इति ।

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

दक्षिणं पातयेज्जानु देवान्परिचरन् सदा ।

पातयेदितरज्जानु पितृन्परिचरन्नापि ॥

निपातो न हि सव्यस्य जानुनो विद्यते कचित् ।

सदा परिचरेद् भक्त्या पितृनप्यत्र देववत् इति ॥

अत्र सत्यवसुसंज्ञका विश्वे देवाः ।

नान्दीश्राद्धे सत्यवसू इतिवचनात् ।

अत्र नरदैवत्वं श्राद्धं बहुषु स्मृतिपूपलभ्यते । कात्याय-

नश्राद्धकल्पे स्वपायचने षण्णामेवांशेखात् मातृणामनुष्ठे-
खात् कार्तीयानां षड्दैवतमेवेति केचित् । अतएव—

षडभ्यः पितृभ्यस्तदनु श्राद्धदानमुपक्रमेत् ।

इति छन्दोगपरिशिष्टं सद्रन्तते ।

अन्येतु पूर्वोक्तं वचनं फोक्किलमताभिप्रायेण, तेषां मातृमा-
तामहपार्ष्णिणयोः पृथगभावात् । अन्येषां नवदैवतमेव बहुषु स्मृ-
तिषु तथैवोपलम्भादित्याहुः ।

कात्यायनानां सूत्रे परिशिष्टे च तथोपलम्भात् तेषां गोभिली-
यानां च षड्दैवतम् अन्येषां नवदैवतम् । छन्दोगपरिशिष्टरचन-
स्य फोक्किलमतानुसार्यभिप्रायकत्वे स्वपायचनसूत्रे मातामहे-
भ्यः प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमातामहेभ्य इत्युल्लेखो नोपपद्यते ।
तेषां मते वृद्धप्रमातामहस्य श्राद्धदेवतात्वाभावात् इति संस्का-
रगणपत्तौ ।

तत्परिशिष्टस्य कात्यायनकृतत्वेऽपि छन्दोगानुद्दिश्यैव
करणात् छन्दोगानां षड्दैवतमन्येषां नवदैवतमेवेति स्वारासि-
कोऽर्थः । षडभ्य इति वचनं मात्रादेरप्युपलक्षणमिति कल्पत-

रुः । जीवन्मात्रादित्रिकपरमिति आह्वकल्पः । वस्तुतस्तु पदभ्यः पितृभ्य इत्यस्य शातातपादिवचनैकवाक्यतालाघवात् आनन्तर्यमात्रविधायकत्वात् न संख्यायां तात्पर्यम् इति न कोऽपि विरोधशङ्कावकाशः इति निष्कण्टकः पन्थाः ।

“पूर्वाह्ने” इत्यनेनापराह्णनिषेधः । “पित्र्यमन्त्रवर्जं जप” इत्यनेन अग्नित्तु ब्राह्मणेषु उदीरतामवरइत्यादिः यः पितृजप उक्तः स प्रतिपिध्यते न त्वायन्तुन इत्यादिः । पित्र्यमन्त्रइति-संज्ञाशब्दत्वात्, अस्य चावाहनार्थत्वात् । तिलोऽसीतिपदस्थाने यवोऽसीत्यूहः कार्यः,

तिलोऽसीतिपदस्थाने यवोऽसीति पदं वदेत् ।

स्वधयेतिपदस्थाने पुष्ट्याशब्दं वदेदिह ॥

पितृनिति पदात्पूर्वं वदेन्नान्दीमुखानिति-

इत्याश्वलायनवचनात् । न स्वधां प्रयुञ्जीतेतिनिषेधः स्वायत्तवाक्ये, न तु वैदिकमन्त्रादावपि । अन्यथा स्वधास्येति मन्त्रभागे स्वाहास्थेतिपदोहः स्यात् । नचेष्टाषत्तिः, शिष्टाचार-विरोधात्-इति वाचस्पतिमिश्रादयः ।

पुराणसमुच्चये-

न स्वधाशर्मवर्मेति पितृनाम न चोचरेत् ।

न कर्म पितृतीर्थेन न कुशा द्विगुणीकृताः ॥

न तिलैर्नापसव्येन पित्र्यमन्त्रविवर्जितम् ।

अस्मच्छब्दं न कुर्वीत श्राद्धे नान्दीमुखे कचित्-इति ॥

अत्र “पितृनाम नचोचरेत्-” “अस्मच्छब्दं न कुर्वीत” इति-शाखान्तरविषयं, स्वशाखायां न स्वधां प्रयुञ्जीतेतिस्वधाशब्द-मात्रनिषेधस्योपलम्भात् ।

गोत्रनामभिरामन्त्र्य पितृनर्घ्यं प्रदापयेत् ।

इति नान्दीश्राद्धे गोत्रनामोच्चारणस्य छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनेन स्पष्टं विधानाच्च । गोत्रादिनिषेधानामन्यशास्त्रीयविषयत्वादेव संवन्धनिषेधोऽपि तद्विषय एव । तस्मात् कात्यायनमतानुसारिणां नान्दीश्राद्धे संवन्धादिकथनं भवत्येवेति गदाधरादयः । अतएव मदनरत्ने दानखण्डे टोडरमिश्रपद्धतौ च आभ्युदयिकश्राद्धे सर्वत्र गोत्रशर्मशब्दनाम्नामुच्चारणं लिखितम् । संवन्धाद्युच्चारणे क्रमनियममाह हेमाद्रौ भृगुः—

गोत्रसंवन्धनामानि पितृकर्मणि कीर्तयेत् ।

तत्रैव व्यासः—गोत्रसंवन्धनामानि पितृणामनुकीर्तयन् ।

एकैकस्य तु विप्रस्य अर्घपात्रं विनिक्षिपेत् ॥

याज्ञवल्क्योऽपि—गोत्रनामस्वधाकारैस्तर्पयेदनुपूर्वशः— इति । अन्यादृशक्रमः शास्त्रान्तरविषयः । माध्यंदिनादीनां याज्ञवल्क्योक्तक्रमस्यैवोपादातुमुचितत्वात् । तस्य च तेषां गुरुत्वात् । संकल्पादौ विशेषः—

शुभाय प्रथमान्तेन वृद्धौ संकल्पमाचरेत् ।

न पृष्ठ्या न चतुर्थ्या वा संबुद्ध्या वा कदाचन ॥

कात्यायनः—

प्रातरामन्त्रितान् विप्रान् युग्मानुभयतः स्थितान् ।

उपवेश्य कुशान् दद्यात् ऋजुनैव हि पाणिना ॥

तथाचात्र श्राद्धदिने प्रातरेवामन्त्रणं न ॥ विकृतिन्याय-
प्राप्तपाक्षिकपूर्वदिने । वैकृतविशेषविधेरधिकबलत्वात् । पिण्डदानं
त्वत्र प्राङ्मुख एव कुर्यात् ।

संयोज्य यवकर्कन्धूदधिभिः प्राङ्मुखस्तथा—इतिवचनात् ।

अत्र मात्रादिपिण्डानां दक्षिणे पित्रादिपिण्डा देवाः, तदक्षिणे मातामहादिपिण्डाः, प्रदक्षिणमुपचार इति कात्यायनसूत्रा-

देः प्रादाक्षिप्येनैव पिण्डानां दानसिद्धेरिति केचित् । तन्न ।

प्रागग्रेष्वथ दर्भेषु आद्यमामन्त्र्य पूर्ववत् ।

अपः क्षिपेन्मूलदेशे ऽवनेनिक्ष्वेति निस्तिलाः ॥

द्वितीयं च तृतीयं च मध्यदेशाग्रदेशयोः ।

मातामहप्रभृतींस्तु तेषामेवहि वामतः ॥

इति परिशिष्टे विशेषस्मृतेः तेषां पित्राद्यवनेजनस्थानानां वामत उत्तरतः मातामहाद्यवनेजनस्थाने सिद्धे “यथाऽवनिर्क्तं पिण्डान् ददाति” इति वचनात् तत्रैव पिण्डदाने प्रवामत्वस्यैव सिद्धेः । एवं च मात्रादिपिण्डापेक्षया पितृपिण्डानामपि प्रवामतैव । एकत्र निर्णीत इति न्यायात् । नच प्रत्यङ्मुखोपविष्टानां पितृणां तद्ब्राह्मणानां वा वामत इत्येव परिशिष्टवचनार्थः, तेन प्रादक्षिण्यलाभ एवेति वाच्यम् । तेषामित्यनेन पूर्वप्रक्रान्तानाम् आस्तरणकुशानामवनजेनस्थानानां वा प्रत्यवमर्शोचित्यात् । किंच प्रत्यङ्मुखतायां प्रमाणाभावात् प्राङ्मुखेपूदङ्मुखो दद्यात् उदङ्मुखेभ्यः प्राङ्मुखो वेत्येव श्रुतेरिति । अत्र मात्रादीनां नयानामपि नान्दीमुखत्वविशिष्टानां देवतात्वमिति सर्वत्र त्यागवाक्ये नान्दीमुखपदं प्रक्षिप्य प्रयोगः कर्तव्यः । अन्यत्र तु आवाहनस्वधावाचनादिविशेषोपदेशस्थले विशेषोपदेशादेव ।

मात्रादिषु नान्दीमुखशब्दः ङीपन्तः प्रयोक्तव्य इति हेमाद्र्यादिनिबन्धेषु । ङीपन्तः प्रयोक्तव्य इति स्मृतिर्ऋतुभादिषु । उभयविधोऽपि प्रयोगः साधुरेव । स्वाङ्गाचोपसर्जनादित्यस्य वैकल्पिकत्वात् । नच नखमुखात्मंशायामिति निषेधः शङ्काः । संकेतस्यानादित्वेन आधुनिकसंकेतत्वरूपसंज्ञात्वाभावेन विश्वेषां देवानामित्यादौ संज्ञात्वप्रयुक्तसर्वनामत्वानिषेधाभाववत् अत्रापि तदप्रवृत्तेः ।

यत्तु—नान्दीमुखे विवाहे च प्रपितामहपूर्वकम् ।

वाक्यमुच्चारयेद्धीमान् अन्यत्र पितृपूर्वकम् ॥

इति वचनात् कन्यादानवाक्यस्य यथा प्रपितामहपूर्व-
कत्वं तथा नान्दीमुखश्राद्धेऽपि प्रपितामहपूर्वकत्वमिति कश्चित्,
तन्न । प्रकृतवचनस्थनान्दीमुखपदस्य विवाहविशेषणत्वेनोपप-
त्तेः । जकारस्य च पूर्वोक्तसमुच्चयपरत्वेनाप्युपपन्नत्वात् । तेन
नान्दीमुखे विवाहे यद् दानवाक्यम्, अर्थात् कन्यायाः, तत् कन्या-
याः प्रपितामहपूर्वकं कार्यम् । पैतापोत्रीमुपक्रामेदिति वचनात् ।
आभ्युदयिकश्राद्धसूत्रे— “नान्दीमुखाः पितरः पितामहाः प्र-
पितामहाः” इति पितृपूर्वकत्वस्यैवोल्लेखाच्च । तस्मात् नान्दी-
मुखश्राद्धे न प्रपितामहपूर्वकत्वोल्लेखो युक्त इति । इदं च
नान्दीमुखश्राद्धं पिण्डरहितमपि कर्तुमर्हति । तदाह—

मार्कण्डेयपुराणे—पिण्डनिर्वपणं कुर्यान्नवा कुर्याद् विचक्षणः।

वृद्धिश्राद्धे कुलाचारदेशकालाद्यवेक्ष्य हि ॥

परं त्वस्मिन्कल्पे आवाहनादिनिवृत्तिरपि । तदुक्तम्—

अग्नौकरणमर्घ्यं च आवाहनावनेजनम् ।

पिण्डश्राद्धे प्रकुर्वीत पिण्डहीने विवर्जयेदिति ॥

इदं च श्राद्धं कचिदङ्गम् । तदुक्तं भविष्यपुराणे—

निपेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।

इष्टौ पुंसवने चैव श्राद्धं कर्माङ्गमिष्यते ॥ इति ।

पुत्रजन्मादौ नैमित्तिकम्,

नैमित्तिकमथो वक्ष्ये श्राद्धमभ्युदयात्मकम् ।

पुत्रजन्मनि तत्कार्यं जातकर्मसमं नरैः ॥

इति मार्कण्डेयपुराणवचनात् । एतच्चोपलक्षणं, पुत्रविवा-
हादावपि तद् नैमित्तिकमेव । निमित्तसप्तमीश्रवणात् । नवगृहम-

वेशादौ च, “नालौकिकं लौकिकर्माद्भम्” इति न्यायात् । एवञ्च पितरि देशान्तरस्थे जीवति मृते वा आभ्युदयिकं विना पुत्रविवाहे नाङ्गवैगुण्यम् । न वा पितुर्नैमित्तिकाकरणेन प्रत्यवायः, निमित्ताज्ञानेनानधिकारात् ।

नानिष्ठा तु पितृन् श्राद्धे कर्म वैदिकमारभेत्—

इति शातातपावाक्ये पितृपदं श्राद्धार्हपितृपरम्, न तु सम्बन्धिशब्दत्वेन स्वपितृपरम् । कर्त्रन्तरेण संस्कार्यपितामहादि-श्राद्धाकरणप्रसङ्गात् । नचेष्टापत्तिः । सकलशिष्टाचारविरोधात् । “तस्याभावे तु तत्क्रमात्” इतिविधिविरोधाच्च । उक्तशातातपावाक्ये कर्मपदं यत्राभ्युदयिकं निषिद्धं तदतिरिक्तवैदिककर्मपरम् ।

अथ नान्दीश्राद्धे कर्तृनिर्णयः ।

प्रयोगरत्ने—नान्दीश्राद्धं पिता कुर्यादाद्ये पाणिग्रहे पुनः ।

अत ऊर्ध्वं प्रकुर्वीत स्वयमेव तु नान्दिकम् ॥

छन्दोगपरिशिष्टे—

स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्मणि ।

पिण्डान् औद्दहनात् तेषां तस्याभावे तु तत्क्रमात् ॥ इति ।

सुतसंस्कारेति सुतासुतपदयोर्विशृङ्खितयोः “पुमान् स्त्रिया”

इत्यकशेषेण प्रयोगः, आउद्दहनादित्याह अभिविधौ । क-न्यापुत्रविवाहेष्वित्यनेनैकवाक्यत्वात् । तेन आ उद्दहनात् विवाहपर्यन्तम् अपत्यसंस्कारजनककर्मणि जातकर्मनामकरणचूडाकरणोपनयनविवाहरूपे पिता स्वपितृभ्यः पिण्डान् दद्यात् । आभ्युदयिकश्राद्धं कुर्यादित्यर्थः । अङ्गमुखेन प्रधानविधेरेकवाक्यतालाघवात् । अन्यथा पिण्डदानमात्रापत्तिः । पुत्रस्य प्रथमविवाहएव आभ्युदयिकश्राद्धं पित्रा कार्यम् ।

संस्कारके कर्माणि तद्विधानान् । द्वितीयादेश्च तदजनक-
त्वात् । संस्कारयति सजातीयसंस्कारानुत्पत्तेः । अत एव पुत्र-
स्य द्वितीयविवाहादौ न पितुः नान्दीश्राद्धानुष्ठानम् । अत्र-
ऋतेषां संस्कार्यपितुः पितृणां, *तस्याभावे संस्कार्यपितुरभावे,
*तत्क्रमात् संस्कार्यपितरमादाय क्रमः तत्क्रमः तस्मात्—तथाच
योऽन्यः संस्कारकर्ता स संस्कर्तव्यमाणवकादि—पितृपिता-
महप्रपितामहानां तत्पितृ—मातामहादीनां च श्राद्धं कुर्यात्
इति समुदायार्थः संप्रत्यते । पितुरधिकस्यानुभवशे अर्थाद् वृद्ध-
प्रपितामहस्य त्याग इति संप्रदायः । अत एव “पितृहीनस्य
यो नामादिकर्ता स तदीयपितरमारभ्य आभ्युदयिकं कुर्यात्”
इति तत्र तत्र व्याख्यातम् ।

नवीनास्तु— *तस्य संस्कार्यपितुः अभावे *तेषां
संस्कार्यपितुः पितृणामेव प्रकृततया प्रत्यवमर्शे तत्पितुः पितृणाम्
अर्थे दाने प्राप्ते संस्कार्यपितृक्रमस्यार्थत एव क्वाभे तत्क्र-
मादित्यस्य वैयर्थ्यापत्त्या तत्पदेन प्रस्तुतस्य सुतस्य प्रत्यवमर्शे
तत्क्रमादित्यस्य संस्कार्यक्रमादित्यर्थो लभ्यते । तेन संस्करणीयो
यथा करोति तथा पितुरभावे पित्रन्यः संस्कर्ता कुर्यादित्यर्थः ।
तथाच संस्करणीयपित्रादीनां तन्मातामहादीनां तन्मातृपि-
तामहादीनां च श्राद्धं पित्रन्यः कुर्यादिति पर्यवसितोऽर्थः
इत्याहुः ।

अत्र पूर्वमतमेव ममीचीनम् । तथाहि—संस्करणीयपितुरन्न-
र्भावलेन संस्करणीयवृद्धप्रपितामहस्य अर्थतस्त्यागात् स-
र्वनाम्नः प्रस्तुतप्रत्यवमर्शकतया तेषामित्यनेन पूर्वमाप्तानां
पण्णा मध्ये पञ्चानूय सरपितृभ्य इत्यनेन अमाप्तस्य सं-
स्करणीयपितुः तत्क्रमादित्यनेन श्राद्धदेवतात्वं निर्णीयतः-

ति युज्यते । नचैवं नवीनमते संभवति । संस्करणीय-
क्रमे पूर्वप्राप्तानां पण्णां मध्ये संस्करणीयपितामहमपिता-
महयोरेवानुश्रुतया बहुवचनानुपपत्तेः । नच तेषामित्य-
नेन संस्कार्यपितृणामेव परामर्शः । अमस्तुतत्वात् । तस्मात् तं
संस्कार्यपितरमादाय क्रमस्तत्क्रम इति व्याख्यानमेव रमणीयम् ।
अन्यथा तत्पदेनोपसर्जनपरामर्शप्राप्तिः । पितृपरामर्शं तु न
तथा । स्वपितृभ्यः पिता दद्यादित्यत्र पितुरनुपसर्जनत्वात् । न-
चानुवादापत्तिः । अप्राप्तसंस्करणीयपितृविधायकत्वात् । प्राप्त-
भागस्य तदुपकारकत्वेनोपदेशात् । भूतभव्यसमाहारे भूत-
भव्यायोपदिश्यतइति न्यायान् । किञ्च-तदभावे इत्यत्र पि-
तुरेव परामर्श इत्याविवाद एव । एवञ्चाव्यवहितोचरिततत्पदेना-
पि स एव परामृश्यते अत्यन्तसन्निधेरिति ।

पितरि जीवति अन्यः संस्कर्ता संस्करणीयपितृक्रमेणैव
श्राद्धं कुर्यात् ।

अष्टौ संस्कारकर्माणि गर्भाधानमिव स्वयम् ।

पिता कुर्यात्तदन्यो वा तस्याभावे च तत्क्रमात्-

इतिवचनात् वाकारस्वरसाक्षस्य पितृवत्कर्तव्यत्वप्रतीतेः ।
तस्याभावे तस्य पितुः सुतमंस्कर्तृ-वाभावे, न तु मरणे । नाना-
निबन्धविरोधात्, आकाङ्क्षानुरोधाच्च । आभ्युदयिकश्राद्धेऽकृतस-
पिण्डनो नाधिकारी । तदुक्तम्-

भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डः ग्रिप्य एववा ।

सहपिण्डक्रियां कृत्वा पश्चादभ्युदयं चरेदिति ॥

जीवत्पितृकोऽपि सुतसंस्कारादावाभ्युदयिकं पितुर्मात्रा-
दिभ्यः कुर्यात् । मद्गृहे-

वृद्धौ तीर्थे च संन्यस्ते ताते च पतिने सति ।

येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्स्वयं सुतः ॥ इति ।

संन्यस्ते जीवतीत्यर्थः । अत्र वृद्धौ तीर्थे चेत्यनेकनिमित्तसमावेशे वाक्यभेदात् “जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीत” इत्यादाविव वृद्धितीर्थादिपदः जीवत्पित्राधिकारिकं श्राद्धमात्रं लक्ष्यते । छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनोऽपि—

पितुः पितृभ्यो वा दद्यात् सपितेत्यपरा श्रुतिः इति ।

विष्णुः— पितरि जीवति यः श्राद्धं कुर्यात्स येषां पिता कुर्यात्तेषां कुर्यात्, पितरि पितामहे च जीवति येषां पितामहः, (कुर्यात् तेषां कुर्यात्) पितरि पितामहे प्रपितामहे च जीवति नैव कुर्यात् ।

आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे तु—जीवत्पिता सुतसंस्कारेषु मातृमातामहयोः कुर्यात्, तस्यां जीवन्त्यां पितृमातामहयोः कुर्यात्, पित्रोर्जीवतोः मातामहस्यैव कुर्यात्, त्रिषु जीवत्सु न कुर्यात् इत्युक्तम् । यत्तु पितरि पितामहे प्रपितामहे च जीवति न कुर्यादिति विष्णुवचनं तत्जीवत्पित्रादित्रिकं यस्य तत्कर्तृकतीर्थश्राद्धविषयम् । श्राद्धपिति सामान्येनैवोपक्रमात् । एवमेव रुद्रकल्पदुमे कल्पतरौ हलायुधभाष्ये च व्यवस्थापितम् । स्वोद्वाहादिनिमित्तकवृद्धिश्राद्धे तु पितरि पितामहे प्रपितामहे च जीवति वृद्धप्रपितामहादिभ्यो दद्यात् ।

दद्यात्त्रिभ्यः परेभ्यस्तु जीवेद्येत्त्रितयं यदा—इति निगमोक्तेः ।

जीवन्मातृकस्य च न मातृपार्वणम्, जीवन्मातामहस्य न मातामहपार्वणम् । द्वारलोपात् । अत्रच “जीवत्पिता सुतसंस्कारेषु मातृमातामहयोः कुर्यात् तस्यां जीवन्त्यां पितृमातामहयोः कुर्यात्, पित्रोर्जीवतोः, मातामहस्यैव कुर्यात्”

इत्याश्वलायनवाक्येन “न जीवन्तमतिक्रम्य मृतेभ्यो ददा-
तीति श्रुतेः” इति कात्यायनसूत्रस्यैकवाक्यतया सुतसंस्कारेषु
वर्गीयाद्यजीवने तद्वर्गं परित्यज्यैव नान्दीश्राद्धं जीवत्पितृके-
ण कार्यम्, नतु “येभ्य एव पिता दद्यात्” इतिवचनानुसारे-
ण पितुः पित्रादीनामपि श्राद्धं कार्यम् । एतेन पितुः पित्रा-
दिश्राद्धेन सह स्वमात्रादिश्राद्धं वदन्तः परास्ताः । अत एव-
पितृवर्गे मातृवर्गे तथा मातामहस्य च ।

जीवेत्तु यदि वर्गाद्यस्तं तु वर्गं परित्यजेत् ।

इति वचनमपि सङ्गच्छते ।

उद्वाहे पुत्रजनने पित्र्येष्ट्यां सौमिके मखे ।

तीर्थे ब्राह्मणआयाते पडेते जीवतः पितुः ॥

इति मैत्रपरिशिष्टमुदाहृत्य-

येभ्य एव पिता दद्यात् तेभ्यो दद्यात् स्वयं सुतः ।

इत्येतरसमानार्था “पितरि जीवति यः श्राद्धं कुर्यात् स
पेपां पिता कुर्यात् तेषां कुर्यात्” इत्यादिका विष्णुस्मृतिरुदा-
हृता स्वोद्वाहादिनिमित्तकनान्दीश्राद्धविषयेति न विरोधः ।
वर्गत्रयाद्यजीवने तु सुतसंस्कारेषु “त्रिषु जीवन्तु नैव
कुर्यात्” इति आश्वलायनोक्त्या नैव श्राद्धं कुर्यात् इति न
सुतसंस्कारेषु येभ्य एव पिता दद्यात् इत्यस्य स्वीकारापात्तिः ।
विस्तरस्तु रुद्रकल्पद्रुमे दृष्टव्यः । धर्मसिन्धुकारोऽपि इत्यमेव
वचनानां व्यवस्थामपिमैत्र्य येभ्य एव पिता दद्यादिति पक्षस्य
वर्गाद्यजीवने तत्पार्वणलोपपक्षस्यच द्वितीयविवाहादिसंस्कार-
सुतसंस्कारभेदेन व्यवस्थामङ्गीचकार । पक्षद्वयस्यैच्छिकत्वं च
केचित्तु इत्यादिना प्रतिपादयामास । येभ्य एव पिता दद्यादि-
ति पक्षमेव सर्वत्राङ्गीकृत्य तत्र च स्वेन पित्रा वा श्राद्धकरणे

पितृणां समानत्वात् पितरि जीवति मृतसंस्कारेषु द्वितीयविदा-
दिस्वसंस्कारेषु च सर्वत्र पित्रैव नान्दीश्राद्धं कर्तव्यं समाचारात्
इति वदन्ति । सर्वत्र येभ्य एवेति पक्षस्य स्वीकारेऽपि नान्दी-
श्राद्धं स्वेनैवानुष्ठेयम्, वचनेन तथैव बोधनादिति युक्तं पश्यामः ।
गर्भाधानस्य साक्षात्सुतगंस्कारस्याभावेऽपि स्वसंस्कारस्याभा-
वात् तत्रापि जीरेचु यदि वर्गाय इति द्वारलोपपक्ष एवाश्रय-
णीयो व्यवस्थिततत्पक्षे । ऐच्छिकतत्पक्षे तु न शङ्केति दिक् ।

अथ पुण्याहवाचनम् । यद्यपि—

आर्द्रा प्रधानसङ्कल्पस्ततः पुण्याहवाचनम् ।

मातृपूजा ततः कार्या वृद्धिश्राद्धं ततः स्मृतम् ॥

इति वाचस्पतिमिश्रोद्धेयात् मातृपूजनात्पूर्वमेव पुण्याह-
वाचनं प्रतीयते, तथापि दानखण्डे, मदनखण्डे, सार्यासु ग्रहयज्ञम-
हारुद्रादिपद्धतिषु च आभ्युदयिकानन्तरमेवोक्तत्वात् आभ्यु-
दयिकानन्तरकरणमपि प्रामाणिकमेव । भट्टकुमारिलकारिका-
सु स्वस्तिवाचनप्रकरणे “आद्यान्ते प्रयोक्तव्यम्” इत्यत्र आदि-
पदेन च वृद्धिश्राद्धानन्तरं कर्मादीं स्वस्तिवाचनमिति लभ्यते ।
तथाच प्रयोगपारिजाते—

गर्भाधानादिसंस्कारेष्विष्टार्पणकृत्यपि ।

वृद्धिश्राद्धं पुरा कार्यं कर्मादीं स्वस्तिवाचनम् ॥ इति ।

कारिकाकारेण कुमारिलेन चालादावपि तथैव प्रयोगः

प्रदर्शितः—

यद्यपक्षे शुभो ॥ कृत्याऽऽभ्युदयिकं तथा ।

यथाऽन्यथं वा केषाञ्चित् उपनीत्या सङ्केप्यते ॥

स्वस्त्यादि वाचयेत्पूर्व वृद्धिपूर्तेषु कर्मणु—इति वदन् ।

उपनयनादौ शौनकोऽपि—

अपरंजुः कृतस्नानयूपणः स्वस्तिवाचनम्—

इति वदन् तथैवाभिप्रैति ।

स्वस्तिवाचनप्रयोगेऽपि कुमारिलेन “प्रस्तुत्य देवतां यान्तु” इत्यनया कारिकया प्रधानकार्यनिष्ठा स्वस्तिवाचनस्याव्यक्तप्रधान-
तैव बोधिता ।

आचर्पेणापि शास्त्रेऽस्मिन् मङ्गलार्थमुदीरितम्—

इति कुमारिलोक्तेष्व आभ्युदयिकानन्तर्यमेव पुण्याहवाचन-
स्य लभ्यते, मङ्गलस्य श्राद्धानन्तरमेव कर्तव्यत्वात् । तस्मात्
आभ्युदयिकानन्तरमेव पुण्याहवाचनमिति संप्रदायः ।

वैद्यनाथकृतरुद्रपद्धतौ—

सौंकारं ब्राह्मणे कुर्यात् निरौंकारं महीपतौ ।

उपांशु च तथा वैश्ये स्वस्ति शूद्रे प्रकीर्तितम् ॥

वैश्यै शूद्रे च उपांशु स्वस्ति प्रकीर्तितम् इति संवन्धः ।

ग्रहृतन्वदीपिकायां—

पुण्याहवाचने विप्राः शुग्मा वेदविदः शुभाः ।

यहोपवीतिनः शस्ताः माह्मुप्ताः स्युः पवित्रिणः ॥

गन्धपुष्पाचिताः यक्षाः सोत्तरीयाः कुशायुधाः ।

आसीनाः पश्चिमे भागे पूर्णकुम्भस्य सचमाः—इत्यादि ॥

शौनककारिकायां—

पुण्याहं वाचयिष्येऽहम् इति वाचयिता वदेत् ।

वाच्यतामिति भाषन्ते वक्तारश्च मुचेत्ततः ॥

ओमुक्तिपूर्वं पुण्याहं भवन्त इति भाषते ।

ब्रुवन्त्विति परं, ब्रूयुः ओपुण्याहमितीतरे ॥

पुनरप्येवमेव द्विः कृत्वा पुण्याहवाचनम्—इति ।

ओमुक्तिपूर्वं ध्रुवन्त्वितिपरं पुण्याहंभवन्त इति यजमानो
भापते इत्यर्थः ।

विधानपारिजाते-

पुण्याहादेस्त्रिरभ्यासे मन्द्रमध्योच्चनिस्वनम् ।

श्रावयेरन् इमे सर्वे यथागमपरम्परम् ॥

एवम् ऋद्धिं (शुद्धिं) कल्याणं स्वस्ति श्रियं(शान्तिम्) इति ।

रूपनारायणादयस्तु—यजमानः प्राङ्मुखस्त्र्यधिकान्
ब्राह्मणानुपवेद्य चन्दनवस्त्रतामूलादिभिः परितोष्य ओं पुण्याहं
भवन्तो ध्रुवन्त्विति त्रिस्तान् श्रावयेत्, ते च ओं पुण्याहमिति
त्रिर्ध्रूयुः । ओं स्वस्ति भवन्तो ध्रुवन्त्विति त्रिस्तान् श्रावयेत्,
ओं स्वस्तीति ते त्रिर्ध्रूयुः । ऋद्धिं भवन्तो ध्रुवन्त्विति त्रिस्तान्
श्रावयेत्, ओम् ऋध्यतामिति ते त्रिर्ध्रूयुः । इदं ब्राह्मणस्यैव सं-
स्कारं क्षत्रियादिकस्य निरोद्धारम् । ततः कुशाग्रैः सपल्लवैः
विष्णो अभिषिञ्चेयुः । ततः सुवासिनीभिर्निराजनं कारयेत् ।
अभिषेकमन्त्राः स्मृत्यन्तरोक्ताः—

चतुःस्वस्ति, पयःपञ्च, विष्णोःपद्, द्वादशदेवताः ।

मातःपद्, पञ्चभगः, पञ्चैन्द्रैः, पञ्चवारुणैः ॥

पद्वातैः, शान्तिरष्टौ, जपान्मृत्युर्विनश्यति ।

स्वस्तिनइन्द्रो, पयःपृथिव्याम्, विष्णोरराटमसि, अग्निर्देवता,
मातरग्निम्, भगमपनेतः, वातारमिन्द्रम्, व्वरुणस्योत्तम्भनमसि,
समुद्रायत्वान्वाताय, द्यौः शान्तिः—एते मन्त्राः चतुःस्वस्त्यादि-
शब्दैः ज्ञेयाः । कण्वशाखायां द्यौः शान्तिरिति मन्त्रे अष्टावेव
शान्तिशब्दा उपात्ता इति तदभिषायेण कारिकायां संस्कार-
गणपत्युक्तायां शान्तिरष्टौ इत्युल्लेखः । अन्ये च अभिषेकमन्त्राः
पर्यागे वक्ष्यन्ते ।

कात्यायनेन कचिदपि पुण्याहवाचनस्यानुक्तत्वात् केचित्
माध्यन्दिना बह्वृचपरिशिष्टोक्तप्रकारेण पुण्याहवाचनमाचरन्ति ।
अन्ये पुनः हिरण्यकेशिमृत्पाद्युत्करीत्या ब्राह्मणानां पूजनपूर्वकं
वरणं कृत्वा तदाचरन्ति । कलशस्थापनादिप्रकारस्य तदनु-
क्तत्वान्न तदनुष्ठानं तैः क्रियते । स प्रकारश्च प्रयोगे स्फुटी-
भविष्यति ।

अथ ग्रहयागः ।

स च नित्यनैमित्तिककाम्यभेदात् त्रिविधः । अयनविपुवो-
परागादिषु नित्यः । गर्भाधानादिसंस्कारकर्मसु नैमित्तिकः ।
विषदपगमसम्पदादिकाम्येषु काम्यः । तथाच शौनकः,

ग्रहशान्तिं प्रवक्ष्यामि शौनको ऽहं द्विजन्मनाम्

पुण्येऽहनि शुभे वारे कुर्याद्वाऽथ त्रिजन्मसु ॥

अयने विपुवे चैव सोमसूर्योपरागयोः ।

ग्रहाणामुग्रचेष्टानामेतां शान्तिं समाचरेत् ॥

नित्योऽयं ग्रहयज्ञः स्यात्, नैमित्तिक इतः परः

गर्भाधानादिसंस्कारकर्मस्वपि विशेषतः, ॥

कार्यारम्भेषु सर्वेषु नववेश्मप्रवेशने ।

आरोग्यस्नानसमये संक्रान्तौ रोगसम्भवे ॥

अभिचारे च यः कुर्याद् ग्रहपूजां विधानतः ।

सोऽभीष्टफलमाप्नोतीति ।

रुद्रपद्धतौ,

आदौ विनायकं पूज्य ग्रहांश्चैव विधानतः ।

कर्मणां सिद्धिमाप्नोति श्रेयश्चाप्नोत्यनुत्तमम् ॥

कर्मतत्त्वदीपिकायां—

विवाहेत्सवयज्ञेषु प्रतिष्ठादिषु कर्मसु ।

निर्विघ्नार्थे मुनिश्रेष्ठ तयोद्देशोद्भवेषु च ॥

वश्यकर्माभिचारेषु तथैवोच्चाटनादिषु ।

नवग्रहमखं कृत्वा ततः काम्यं समाश्रयेत्—इति ॥

ग्रहानाह तत्रैव—

सूर्यः सोमो महीपुत्रः सोमपुत्रो बृहस्पतिः ।

शुक्रः शनैश्चरो राहुः केतुश्चेति ग्रहाः स्मृताः ॥

गृहस्योत्तरपूर्वेण मण्डपं कारयेद् बुधः ।

रुद्रायतनभूमौ वा चतुरस्रमुदकप्लवम् ॥

दशहस्तमथाष्टौ वा हस्तान्कुर्याद्विधानतः ।

तस्य द्वाराणि चत्वारि कर्तव्यानि विचक्षणैः ॥

स्कान्दे—

नवग्रहमखे कुण्डं हस्तमात्रं समं भवेत् ।

चतुरस्रमधोहस्तं योनिवक्त्रं समेखलम् ॥

चतुरङ्गुलविस्तारा मेखलास्तद्वदुच्छ्रिताः ।

मानहीनाधिकं कुण्डमनेकभयदं भवेत् ॥

मातृस्ये अध्याये ९३—

सूत उवाच ।

वैशम्पायनमासीनमपृच्छच्छौनकः पुरा ।

सर्वकामाप्लये नित्यं कथं शान्तिक-पौष्टिकम् ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच ।

श्रीकामः शान्तिकामो वा ग्रहयज्ञं समारभेत् ।

वृद्ध्यायुःपुष्टिकामो वा तथैवाभिचरन् पुनः ।

येन ब्रह्मन् विधानेन तन्मे निगदतः शृणु ॥ २ ॥

सर्वशास्त्राण्यनुक्रम्य संक्षिप्य ग्रन्थविस्तरम् ।

ग्रहशान्तिं प्रवक्ष्यामि पुराणश्रुतिचोदिताम् ॥ ३ ॥
 पुण्येऽद्वि विप्रकथिते कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।
 ग्रहान् ग्रहाधिदेवांश्च स्थाप्य होमं समारभेत् ॥ ४ ॥
 ग्रहयज्ञस्त्रिधा प्रोक्तः पुराणश्रुतिकोविदैः ।
 प्रथमोऽयुतहोमः स्याल्लक्षहोमस्ततः परम् ॥ ५ ॥
 तृतीयः कोटिहोमस्तु सर्वकामफलप्रदः ।
 अयुतेनाहुतीनाञ्च नवग्रहमखः स्मृतः ॥ ६ ॥
 तस्य तावद्विधिं वक्ष्ये पुराणश्रुतिभाषितम् ।
 गृहस्थोत्तरपूर्व्वेण वितस्तिद्वयविस्तृताम् ॥ ७ ॥
 वप्रद्वयावृतां वेदिं वितस्त्युच्छ्रयसम्मिताम् ।
 संस्थापनाय देवानां चतुरस्रागृदङ्मुखात्* ॥ ८ ॥
 अग्निप्रणयनं कृत्वा तस्यामावाहयेत् सुरान् ।
 देवतानां ततः स्थाप्या विंशतिर्द्वादशाधिका ॥ ९ ॥
 सूर्यः सोमस्तथा भौमो बुध-जीव-सितार्कजाः ।
 राहुः केतुरिति प्रोक्ता ग्रहा लोकहितावहाः ॥ १० ॥
 मध्ये तु भास्करं विद्याल्लोहितं दक्षिणेन तु ।
 उत्तरेण गुरुं विद्याद् बुधं पूर्व्वोत्तरेण तु ॥ ११ ॥
 पूर्व्वेण भार्गवं विद्यात् सोमं दक्षिणपूर्व्वके ।
 पश्चिमेन शनिं विद्याद्राहुं पश्चिमदक्षिणे ।
 पश्चिमोत्तरतः केतुं स्थापयेच्छुक्लतण्डुलः ॥ १२ ॥
 भास्करस्पेश्वरं विद्यादुमाञ्च शशिनस्तथा ।
 स्कन्दमङ्गारकस्यापि बुधस्य च तथा हरिम् ॥ १३ ॥

१* ग्रहवेदिं कुर्यात् तस्यां च शुक्लवर्णहितण्डुलैः सकार्ष्णिकमष्टद-
 लमभ्युजमुल्लिख्य कर्णिकायां दलेषु च यथास्थानं ग्रहपट्टानि स्था-
 पयेदिति आश्वला० गृ० प० अ० २।२ विशेषः ।

ब्रह्माणश्च गुरोर्विद्याच्छुक्रस्यापि शचीपतिम् ।
 शनैश्चरस्य तु यमं राहोः कालं तथैव च ॥ १४ ॥
 केतोश्च चित्रगुप्तश्च सर्व्वेषामधिदेवताः ।
 अग्निरापः सितिविष्णुरिन्द्र ऐन्द्री च देवता ॥
 प्रजापतिश्च सर्पाश्च ब्रह्मा मृत्युधिदेवताः ॥ १५ ॥
 विनायकं तथा दुर्गा वायुमाकाशमेव च ।
 *आवाहयेद् व्याहृतिभिस्तथैवाश्विकुमारकौ ॥ १६ ॥
 संस्मरेद्भक्तमादित्यमङ्गारकसमन्वितम् ।
 सोम-शुक्रौ तथा श्वेतौ बुध-जीर्वा च पिङ्गलौ ।
 मन्द-राह तथा कृष्णौ ध्रुवं केतुगणं विदुः ॥ १७ ॥
 ग्रहवर्णानि देवानि वासांसि कुसुमानि च ।
 धूपामोदोऽत्र सुरभिरुपरिष्ठाद्वितानकम् ।
 शोभनं स्थापयेत् प्राज्ञः फलपुष्पसमन्वितम् ॥ १८ ॥
 गुडौदनं रवेर्दद्यात् सोमाय घृतपायसम् ।
 अङ्गारकाय संयावं बुधाय क्षीर-पष्टिकम् ॥ १९ ॥
 दध्योदनश्च जीवाय शुक्राय च गुडौदनम् ।
 शनैश्चराय कृसरमजामांसश्च राहवे ।
 चित्रौदनश्च केतुभ्यः सर्व्वभक्ष्यैरथार्चयेत् ॥ २० ॥
 प्रागुत्तरेण तस्माच्च दध्यक्षतविभूषितम् ।
 घृतपल्लवसंछर्षं फलवस्त्रयुगान्वितम् ॥ २१ ॥
 पञ्चरत्नसमायुक्तं पञ्चभद्रसमन्वितम् ।

* आवाहनपूजनादिप्रकारश्च आश्वला० अ.२।खं. ४-५ विस्तरे-
 णोक्तस्ततः पवाधगन्तव्यः । अत्रापि प्रयोगे संक्षेपेण चक्ष्यते ।

इन्द्रादिदिक्पालानां वास्तोष्पतेः क्षेत्राधिपतेश्चावाहनं मदन-
 रत्नसंग्रहस्य तारिकामुल्लिख्य संस्कारभास्करे आश्वला.प.चोक्तम् ।

स्थापयेद्व्रणं कुम्भं वरुणं तत्र विन्यसेत् ॥ २२ ॥
 गङ्गाद्याः सरितः सर्वाः समुद्राश्च सरांसि च ।
 गङ्गाश्वरध्यावल्मीकसङ्गमद्वदगोकुलात् ॥ २३ ॥
 मृदमानीय विमेन्द्र सर्वौषधिजलान्वितम् ।
 स्नानार्थं विन्यसेत् तत्र यजमानस्य धर्म्यवित् ॥ २४ ॥
 सर्वे समुद्राः सरितः सरांसि च नदास्तथा ।
 आयान्तु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः ॥ २५ ॥
 एवमावाहयेदेतानमरान् मुनिसत्तम ।
 होमं समारभेत् सर्पिर्यव-त्रीहि-तिलादिना ॥ २६ ॥
 अर्कः पलाश-खदिरावपामार्गोऽथ पिप्पलः ।
 औदुम्बरः शमी-दूर्वा-कुशाश्च समिधः क्रमात् ॥ २७ ॥
 एकैकस्याष्टकशतमष्टाविंशतिरष्ट वा ।
 होतव्या मधुसर्पिभ्यां दध्ना चैव समन्विताः ॥ २८ ॥
 प्रादेशमात्रा अशिफा अशारवा अपेलाशिनीः ।
 समिधः कल्पयेत् प्राज्ञः सर्वकर्मसु सर्वदा ॥ २९ ॥
 देवानामपि सर्वेषामुपांशु परमार्थवित् ।
 स्वेन स्वेनैव मन्त्रेण होतव्याः समिधः पृथक् ॥ ३० ॥
 होतव्यश्च घृताभ्यक्तं चरुभक्षादिकं पुनः ।
 मन्त्रैर्दशाहुतीर्हुत्वा होमं व्याहृतिभिस्ततः ॥ ३१ ॥
 उदङ्मुखाः प्राङ्मुखा वा कुर्युर्वाहिणपुङ्गवाः ।
 मन्त्रयन्तश्च कर्त्तव्याश्चरवः प्रतिदैवतम् ॥ ३२ ॥

१ पञ्चगव्यानि पञ्चामृतानि नवपर्वतघातृन् नवपविप्रमृदो नव-
 रत्नानि प्रक्षिप्य दूर्वापल्लवमुत्पमाच्छाद्य घृत्रयुग्मेन वेष्टयित्वा समु-
 द्रादीनि तीर्थान्यावाप्य कुम्भमाभिमृदय अट्टिलङ्का धारुणीः पावमानी
 य जपेत् इति यादवला.शृ.प.अ. २।२।२ पलाशं पत्रं तद्रादिताः ।

हुत्वा च तांश्चक्षुः सम्यक् ततो होमं समाचरेत् ।
 आकृष्णेनेति सूर्याय होमः कार्यो द्विजन्मना ॥ ३३ ॥
 आप्यायस्वेति सोमाय मन्त्रेण जुहुयात् पुनः ॥
 अग्निर्मूर्द्धादिवःककुदिति भौमाय कीर्त्तयेत् ॥ ३४ ॥
 अग्नेविवस्वदुषस इति सोमसुताय वै ।
 बृहस्पतेपरिदीयारथेनेति गुरोर्मतः ॥ ३५ ॥
 शुक्रन्तेअन्यदिति च शुक्रस्यापि निगद्यते ।
 शनैश्चराय तु पुनः शन्नोदेवीति होमयेत् ॥ ३६ ॥
 कयानश्चित्रआश्रुवदिति राहोरुदाहतः ॥ ३७ ॥
 केतुकृष्णवदिति ध्रुवात् केतूनामपि शान्तये ।
 आवीराजेति रुद्रस्य बलिहोमं समाचरेत् ।
 आपोहिष्टेत्युमायास्तु स्योनेति स्वामिनस्तथा ॥ ३८ ॥
 विष्णोरिदंविष्णुरिति तमीशेति स्वयम्भुवः ॥
 इन्द्रमिद्वेतायेति इन्द्राय जुहुयात् ततः ॥ ३९ ॥
 तथा यमस्य चायंगौरिति होमः प्रकीर्त्तितः ।
 कालस्य ब्रह्मजज्ञानमिति मन्त्रः प्रशस्यते ॥ ४० ॥
 चित्रगुप्तस्यानाज्ञातमिति मन्त्रविदो विदुः ॥
 अग्निदूतंवृणीमह इति बहोरुदाहतः ॥ ४१ ॥
 उदुत्तमंवरुणमित्यपां मन्त्रः प्रकीर्त्तितः ।
 भूमेः पृथिव्यन्तरिक्षमिति वेदेषु पठ्यते ॥ ४२ ॥
 सहस्रशीर्षापुरुष इति विष्णोरुदाहतः ।
 इन्द्रायेन्दोमरुत्वत इति शक्रस्य शस्यते ॥ ४३ ॥
 उत्तानपर्णेसुभगे इति देव्याः समाचरेत् ।
 प्रजापतेः पुनर्होमः प्रजापते इति स्मृतः ॥ ४४ ॥
 नमोस्तुसर्पेभ्य इति सर्पाणां मन्त्र उच्यते ।

एष ब्रह्माय ऋत्विग्भ्य इति ब्रह्मण्युदाहृतः ॥ ४५ ॥
 विनायकस्य चातून इति मन्त्रो बुधैः स्मृतः ॥
 जातवेदसे सुनवामेति दुर्गामन्त्र उच्यते ॥ ४६ ॥
 आदित्यवस्यरेतस आकाशस्य उदाहृतः ।
 प्राणाशिशुर्महीनाश्च वायोर्मन्त्रः मकीर्तितः ॥ ४७ ॥
 एषोऽपाभपूर्व्या इत्यश्विनोर्मन्त्र उच्यते ।
 पूर्णाहुतिस्तु मूर्धानंदिव इत्यभिषातयेत् ॥ ४८ ॥
 अथाभिषेकमन्त्रेण वाद्यमङ्गलगीतकैः ।
 पूर्णकुम्भेन तेनैव होमान्ते प्रागुदरमुत्तम् ॥ ४९ ॥
 अव्यक्ताव्ययवैर्ग्रहान् हेमस्रग्दामभूषितैः ।
 यजमानस्य कर्त्तव्यं चतुर्भिः * स्नपनं द्विजैः ॥ ५० ॥
 सुरास्त्वामभिषिञ्चन्तु ब्रह्म-विष्णु-महेश्वराः ।
 वासुदेवो जगन्नाथस्तथा सङ्कर्षणो विभुः ।
 मधुमन्श्चानिरुद्धश्च भवन्तु विजयाय ते ॥ ५१ ॥
 आखण्डलोऽग्निर्भगवान् यमो वै निर्ऋतिस्तथा ।

* अथ यजमानाभिषेको ग्रहवेदे प्रागुदीच्यां शुचो देशे संमृ-
 टालं कृते प्राक्प्रवणे चतुष्पाद दीर्घचतुरस्र सोत्तरच्छद पीठ निधा-
 य तत्रोदगप्रातर्मूलान् हरितदर्मानास्तीर्य प्राङ्मुख कर्त्तां स-
 मात्यमुपवेद्याचार्यः सहर्त्विग्भिः अभिषेककुम्भमादाय प्रत्यङ्-
 मुखस्तिष्ठन्नौदुम्बर्याऽऽर्द्रया शालया सपलाशया हिरण्यया सकु-
 शदूर्वयाऽन्तर्धाय कुम्भोदकपृषद्भिरभिषिञ्चेत् अग्निलङ्गाभिर्गार्ग्याभिः
 पायमानाभिः अन्यामिश्च शान्तिपावित्रलिङ्गाभिः प्रह्नाभिषेकमन्त्रैः
 समुद्रज्येष्ठा इति सूक्तेन सुरास्तुगामिति सूक्तेन च श्रीसूक्तेन इमा-
 आपः शिष्यतमा इति ऽयुक्तेन देवस्य त्वंतिव यजुषा भूर्भुवः स्वरिति
 च व्याहृतिमेरमिषिकस्तेभ्यो ग्रहोक्तां दक्षिणां दद्यात् इति आश्व-
 ञा. विशेषः ।

घरुणः पवनश्चैव धनाध्यक्षस्तथा शिवः ।
 ब्रह्मणा सहितः शेषो दिक्पालास्त्वामवन्तु ते ॥ ५२ ॥
 कीर्त्तिर्लक्ष्मीर्धृतिर्मेधा शुष्टिः श्रद्धा क्रिया मतिः ।
 बुद्धिर्लज्जा वपुःशान्तिस्तुष्टिः क्रान्तिश्च मातरः ।
 एतास्त्वामभिपिञ्चन्तु धर्मपत्न्यः समागताः ॥ ५३ ॥
 आदित्यश्चन्द्रमा भौमो बुधो जीविः सितोऽर्कजः ।
 ग्रहास्त्वामभिपिञ्चन्तु राहुः केतुश्च तर्पिताः ॥ ५४ ॥
 देव-दानव-गन्धर्वा यक्ष-राक्षस-पन्नगाः ।
 ऋषयो मुनयो गावो देवमातर एव च ॥ ५५ ॥
 देवपत्न्यो द्रुमा नागा दैत्याश्चाप्सरसां गणाः ।
 अस्त्राणि सर्वशस्त्राणि राजानो वाहनानि च ॥ ५६ ॥
 औषधानि च रत्नानि कालस्यावयवाश्च ये ।
 सरितः सागराः शैलास्तीर्थानि जलदा नदाः ।
 एते त्वामभिपिञ्चन्तु सर्वकामार्थसिद्धये ॥ ५७ ॥
 ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लगन्धानुलेपनः ।
 सर्वोपपैः सर्वगन्धैः स्नापितो द्विजपुङ्गवैः ॥ ५८ ॥
 यजमानः सपत्नीक ऋत्विजः सुसमाहितान् ।
 दक्षिणाभिः प्रयत्नेन पूजयेद्भुतविस्मयः ॥ ५९ ॥
 सूर्याय कपिलां धेनुं शङ्खं दद्यात् तथेन्द्रवे ।
 रक्तं धुरन्धरं दद्याद्भौमाय च ककुब्धिनम् ॥ ६० ॥
 बुधाय जातरूपन्तु गुरवे पीतवाससी ।
 श्वेताश्वं दैत्यगुरवे कृष्णां गामर्कमूनवे ॥ ६१ ॥
 आयसं राहवे दद्यात् केतुभ्यश्छागमुत्तमम् ।
 सुवर्णेन समं कार्य्या यजमानेन दक्षिणा ॥ ६२ ॥
 सर्वेषामथवा गावो दातव्या हेमभूषिताः ।

सुवर्णमथवा दद्याद् गुरुर्वा येन तुष्याति ।
 मन्त्रेणैव प्रदातव्याः सर्वाः सर्वत्र दाक्षिणाः ॥ ६३ ॥
 कपिले सर्वदेवानां पूजनीयाऽसि रोहिणि ।
 तीर्थदेवमयी यस्मादतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ ६४ ॥
 पुण्यस्त्वं शृङ्ग पुण्यानां मङ्गलानाञ्च मङ्गलम् ।
 विष्णुना विधृतश्चासि ततः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ ६५ ॥
 धर्मस्त्वं वृषरूपेण जगदानन्दकारकः ।
 अष्टमूर्तेरधिष्ठानमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ ६६ ॥
 हिरण्यगर्भगर्भस्त्वं हेम धीजं विभावसोः ।
 अनन्तपुण्यफलदमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ ६७ ॥
 पीतवस्त्रयुगं यस्माद्वासुदेवस्य वल्लभम् ।
 प्रदानात् तस्य मे विष्णो ह्यतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ ६८ ॥
 विष्णुस्त्वमश्वरूपेण यस्मादमृतसम्भवः ।
 चन्द्रार्कवाहनो नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ ६९ ॥
 यस्मात् त्वं पृथिवी सर्वा धेनुः केशवसन्निभा ।
 सर्वपापहरा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ ७० ॥
 यस्मादायस कर्माणि तवाधीनानि सर्वदा ।
 लाङ्गलाद्यायुधादीनि तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे ॥ ७१ ॥
 यस्मात् त्वं सर्वयज्ञानामङ्गत्वेन व्यवस्थितः ।
 यानं विभावसोर्नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ ७२ ॥
 गवामङ्गेषु तिष्ठन्ति भुवनानि चतुर्दश ।
 यस्मात् तस्माच्छिवं मे स्यादिह लोके परत्र च ॥ ७३ ॥
 यस्मादशुन्यं शयनं केशवस्य च सर्वदा ।
 शय्या ममाप्यशून्याऽस्तु दत्ता जन्मनि जन्मनि ॥ ७४ ॥
 यतो रनेषु सर्वेषु सर्वे देवाः प्रतिष्ठिताः ।

ततो रत्नानि यच्छन्तु रत्नदानेन मे सुराः ॥ ७५ ॥
 यतो भूमिप्रदानस्य कलां नार्हन्ति पोदशीम् ।
 दानान्यन्यानि मे शान्तिर्भूमिदानाद्भवतिह ॥ ७६ ॥
 एवं सम्पूजयेद्भक्त्या विचक्षात्येन वर्जितः ।
 रत्न-काञ्चन-वस्त्रौघैर्धूपमाल्यानुलेपनैः ॥ ७७ ॥
 अनेन विधिना यस्तु ग्रहपूजां समाचरेत् ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति मेत्य स्वर्गे महीषते ॥ ७८ ॥
 यस्तु पीडाकरो नित्यमल्पाविचस्य वै ग्रहः ।
 तच्च यत्नेन सम्पूज्य शेषानप्यर्चयेद्बुधः ॥ ७९ ॥
 ग्रहा गावो नरेन्द्राश्च ग्राह्यणाश्च विशेषतः ।
 पूजिताः पूजयन्त्येते निर्दहन्त्यवमानिताः ॥ ८० ॥
 यथा चाणमहाराणां कवचं भवति वारणम् ।
 तद्वैवोपघातानां शान्तिर्भवति वारणम् ॥ ८१ ॥
 तस्मान्न दक्षिणाहीनं कर्तव्यं भूतिमिच्छता ।
 सम्पूर्णया दक्षिणया यस्माद्देवोऽपि तुष्यति ॥ ८२ ॥
 सदैवायुतहोमोऽयं नवग्रहमखे स्थितः ।
 विवाहोत्सवयज्ञेषु प्रतिष्ठादिषु कर्मसु ॥ ८३ ॥
 निर्विघ्नार्थं मुनिश्रेष्ठ तपोद्देगाद्भूतेषु च ।
 कथितोऽयुतहोमोऽयं लक्षहोममतः शृणु ॥ ८४ ॥
 सर्वकामाप्तये यस्माल्लक्षहोमं विदुर्बुधाः ।
 पितॄणां बलभं साक्षाद्भुक्ति-भुक्तिफलप्रदम् ॥ ८५ ॥
 ग्रहतारावलं लब्ध्वा कृत्वा ग्राह्यणवाचनम् ।
 गृहस्योत्तरपूर्वेण मण्डपं कारयेद् बुधः ॥ ८६ ॥
 रुद्रायतनभूमौ वा चतुरस्रमुदङ्मुखम् ।
 दशहस्तमयाष्टौ वा हस्तान् कुर्यादिधानतः ॥ ८७ ॥

प्रागुदक्प्लवना भूमि कारयेद्यवतो बुधः ।

प्रागुत्तरे समासाद्य प्रदेशं मण्डपस्य तु ॥ ८८ ॥

शोभनं कारयेत् कुण्डं यथावल्लक्षणान्वितम् ।

चतुरस्रं सभन्तात् तु योनिवक्त्रं समेखलम् ॥ ८९ ॥

चतुरङ्गुलविस्तारा मेखला तद्वदुच्छ्रिता ।

प्रागुदक्प्लवना कार्या सर्वतः समवस्थिता ॥ ९० ॥

शान्त्यर्थे सर्वलोकानां नवग्रहमखः स्मृतः ।

मानहीनाधिकं कुण्डमनेकमयदं भवेत् ।

यस्मात् तस्मात् सुसम्पूर्णं शान्तिकुण्डं विधीयते ॥ ९१ ॥

अस्मादशगुणः प्रोक्तो लक्षहोमः स्वयम्भुवा ।

आहुतीभिः प्रयत्नेन दक्षिणाभिस्तथैव च ॥ ९२ ॥

द्विहस्तविस्तृतं तद्वच्चतुर्हस्तायतं पुनः ।

लक्षहोमे भवेत् कुण्डं योनिवक्त्रं त्रिमेखलम् ॥ ९३ ॥

तस्य चोत्तरपूर्वेण वितस्तित्रयसंस्थितम् ।

प्रागुदक्प्लवनं तच्च चतुरस्रं समन्ततः ॥ ९४ ॥

विष्कम्भाद्धोच्छ्रितं प्रोक्तं स्थण्डिलं विश्वकर्म्मणा ।

संस्थापनाय देवानां वमत्रयसमावृतम् ॥ ९५ ॥

द्व्यङ्गुलं द्युच्छ्रितो वमः प्रथमः समुदाहृतः ।

अङ्गुलोच्छ्रयसंयुक्तं वमद्वयमथोपरि ॥ ९६ ॥

त्र्यङ्गुलस्य च विस्तारः सर्वेषां कथ्यते बुधैः ।

दशाङ्गुलोच्छ्रिता भित्तिः स्थण्डिले स्यात् तथोपरि ।

तस्मिन्नावाहयेद्देवान् पूर्ववत् पुष्पतण्डुलैः ॥ ९७ ॥

आदित्याभिमुखः सर्वे साधिप्रत्यधिदेवताः ।

स्थापनीया मुनिश्रेष्ठ नोत्तरेण पराङ्मुखाः ॥ ९८ ॥

गरुडानधिकस्तत्र सम्पूज्यः भियमिच्छता ।

सामध्वनिशरीरस्त्वं वाहनं परमेष्ठिनः ।
 विपपापहरो नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ ९९ ॥
 पूर्ववत् कुम्भमामन्त्र्य तद्बद्धोमं समाचरेत् ।
 सहस्राणां शतं हुत्वा समित्संख्याधिकं पुनः ।
 घृतकुम्भवसोर्धारां पातयेदनलोपरि ॥ १०० ॥
 औदुम्बरीं तथाद्राक्ष ऋज्वीं कोटरवर्जिताम् ।
 बाहुमार्त्रीं क्षुचं कृत्वा ततः स्तम्भद्वयोपरि ।
 घृतधारां तथा सम्यगग्रेरुपरि पातयेत् ॥ १०१ ॥
 श्रावयेत् सूक्तमाग्नेयं वैष्णवं रौद्रमेन्दवम् ।
 महावैश्वानरं साम ज्येष्ठसाम च वाचयेत् ॥ १०२ ॥
 स्नानञ्च यजमानस्य पूर्ववत् स्वस्तिवाचनम् ।
 दातव्या यजमानेन पूर्ववदक्षिणाः पृथक् ॥ १०३ ॥
 काम-क्रोधविह्वलेन ऋत्विग्भ्यः शान्तचेतसा ।
 नवग्रहमखे विमाधत्वारो वेदवेदिनः ॥ १०४ ॥
 अथवा ऋत्विजौ शान्तौ द्वावेव भुतिकोविदौ ।
 कार्यार्चयुतहोमे तु न प्रसज्येत विस्तरम् ॥ १०५ ॥
 तद्वच्च दश वाऽष्टौ वा लक्षहोमे तु ऋत्विजः ।
 कर्त्तव्याः शक्तितस्नद्वच्चत्वारो वा विमत्सराः ॥ १०६ ॥
 नवग्रहमखात् सर्वे लक्षहोमे दशोत्तरम् ।
 भक्ष्यान् दद्यान्मुनिश्रेष्ठ भूषणान्यपि शक्तितः ॥ १०७ ॥
 शयनानि सवस्त्राणि हैमानि कटकानि च ।
 कर्णाङ्गुलिपवित्राणि कण्ठसूत्राणि शक्तिमान् ॥ १०८ ॥
 न कुर्यादक्षिणाहीनं वित्तशाल्येन मानवः ।
 अददलोभतो मोहात् कुलक्षयमवाप्नुते ॥ १०९ ॥
 अन्नदानं यथाशक्त्वा कर्त्तव्यं भूतिमिच्छता ।

अन्नहीनः कृतो यस्माद् दुर्भिक्षफलदो भवेत् ॥ ११० ॥
 अन्नहीनो दहेद्राष्ट्रं मन्त्रहीनस्तु ऋत्विजः ।
 यष्टारं दक्षिणाहीनो नास्ति यज्ञसमो रिपुः ॥ १११ ॥
 न वाऽप्यल्पधनः कुर्याद्विहोमं नरः क्वचित् ।
 यस्माद् पीडाकरो नित्यं यज्ञे भवति विग्रहः ॥ ११२ ॥
 यस्तु पीडाकरो नित्यमल्पावित्तस्य वै ग्रहः ।
 तमेव पूजयेद्भक्त्या द्वौ वा ग्रीन् वा यथाविधि ॥ ११३ ॥
 एकमप्यर्घ्येद्भक्त्या ब्राह्मणं वेदपारंगम् ।
 दक्षिणाभिः प्रयत्नेन न बहूनल्पावित्तवान् ॥ ११४ ॥
 लक्षहोमस्तु कर्त्तव्यो यथावित्तं यथाविधि ।
 यतः सर्वानवाप्नोति कुर्वन् कामान् विधानतः ॥ ११५ ॥
 पूज्यते शिवलोके च वस्वादित्यमरुद्गणैः ।
 यावत्कल्पशतान्यष्टावथ भोक्षमवाप्नुयात् ॥ ११६ ॥
 सकामो यस्त्विमं कुर्याद्विहोमं यथाविधि ।
 स तं काममवाप्नोति पदमानन्त्यमश्नुते ॥ ११७ ॥
 पुत्रार्थी लभते पुत्रान् धनार्थी लभते धनम् ।
 भार्यार्थी शोभनां भार्यां कुमारी च शुभं पतिम् ॥ ११८ ॥
 भ्रष्टराज्यस्तथा राज्यं श्रीकामः श्रियमाप्नुयात् ।
 यं यं आर्धयते कामं स वै भवति पुष्कलः ।
 निष्कामः कुरुते यस्तु स परं ब्रह्म गच्छति ॥ ११९ ॥
 अस्माच्छतगुणः प्रोक्तः कोटिहोमः स्वयम्भुवा ।
 आहुतीभिः प्रयत्नेन दक्षिणाभिः फलेन च ॥ १२० ॥
 पूर्ववद्ब्रह्मदेवानामावाहन-विसर्जने ।
 होममन्त्रास्तणोक्ताः स्नाने दाने तथैव ।
 कुण्ड-पण्डप-वेदीनां विशेषोऽयं निबोध मे ॥ १२१ ॥

कोटिहोमे चतुर्हस्तं चतुरस्रन्तु सर्वतः ।
 योनिवक्त्रद्वयोपेतं तदप्याहुस्त्रिमेखलम् ॥ १२२ ॥
 अङ्गुलाभ्युच्छ्रिता कार्य्या मथमा मेखला बुधैः ।
 अङ्गुलाभ्युच्छ्रिता तद्वद् द्वितीया परिकीर्तिता ॥ १२३ ॥
 उच्छ्राय-विस्तराभ्याञ्च तृतीया चतुरङ्गुला ।
 अङ्गुलश्चेति विस्तारः पूर्वयोरेव शस्यते ॥ १२४ ॥
 वितस्तिमात्री योनिः स्यात् पद्मसप्ताङ्गुलविस्तृता ।
 कूर्मपृष्ठोन्नता मध्ये पार्श्वयोश्चाङ्गुलोच्छ्रिता ॥ १२५ ॥
 गजोष्ठसदृशी तद्वदापता च्छिद्रसंयुता ।
 एतत् सर्वेषु कुण्डेषु योनिलक्षणमुच्यते ॥ १२६ ॥
 मेखलोपरि सर्वत्र अश्वत्थदलसन्निभम् ।
 वेदी च कोटिहोमे स्याद्वितस्तीनां चतुष्टयम् ॥ १२७ ॥
 चतुरस्रा समन्ताद्य त्रिभिर्वैस्तु संयुता ।
 वमप्रमाणं पूर्वोक्तं वेदीनाञ्च तयोश्चतुष्टयः ॥ १२८ ॥
 तथा षोडशहस्तः स्यान्मण्डपश्च चतुर्मुखाः ।
 पूर्वद्वारे च संस्थाप्य बह्वृचं वेदपारगम् ॥ १२९ ॥
 यजुर्विदं तथा याम्ये पश्चिमे सामवेदिनम् ।
 अथर्ववेदिनं तद्वदुत्तरे स्थापयेद्दुषः ॥ १३० ॥
 अष्टौ तु होत्रकाः कार्य्या वेदवेदाङ्गवेदिनः ।
 एवं द्वादश विप्राः स्फुर्वस्त्रमाल्यानुलेपनैः ।
 पूर्ववत् पूजयेद्भक्त्या वस्त्राभरणभूषणैः ॥ १३१ ॥
 रात्रिसूक्तञ्च रौद्रञ्च पावमानं सुमङ्गलम् ।
 पूर्वतो बह्वृचः शान्तिं पठन्नास्ते ह्युदङ्मुखः ॥ १३२ ॥
 शान्तं शक्रञ्च सौम्यञ्च कौष्माण्डं शान्तिमेव च ।
 पाठयेद्दक्षिणद्वारि यजुर्वेदिनमुत्तमम् ॥ १३३ ॥

सुपर्णमथ वैराजमाग्नेयं रुद्रसंहिताम् ।
 ज्येष्ठसाम तथा शान्ति छन्दोगः पश्चिमे जपेत् ॥ १३४ ॥
 शान्ति सूक्तञ्च सौरञ्च तथा आकुनकं शुभम् ।
 पौष्टिकञ्च महाराज्यमुत्तरेणाप्यथर्व्ववित् ॥ १३५ ॥
 पञ्चभिः सप्तभिर्वापि होमः कार्योऽत्र पूर्व्ववत् ।
 स्नाने दाने च मन्त्राः स्युस्तएव मुनिसत्तम ॥ १३६ ॥
 वसोर्धाराविधानञ्च लक्षहोमे विशिष्यते ।
 अनेन विधिना यस्तु कोटिहोमं समाचरेत् ।
 सर्व्वान् कामानवाप्नोति ततो विष्णुपदं व्रजेत् ॥ १३७ ॥
 यः पठेच्छृणुवाद्वाऽपि ग्रहपञ्चत्रयं नरः ।
 सर्व्वपापविधुद्धात्मा पदमिन्द्रस्य गच्छति ॥ १३८ ॥
 अश्वमेधसहस्राणि दश चाष्टौ च धर्म्ववित् ।
 कृत्वा यत् फलमाप्नोति कोटिहोमात् तदश्नुते ॥ १३९ ॥
 ब्रह्महत्यासहस्राणि भ्रूणहत्यायुद्दानि च ।
 कोटिहोमेन नश्यन्ति यथावच्छिवभाषितम् ॥ १४० ॥
 वश्यकर्मभिचारादि तर्षवोच्चाटनादिकम् ।
 नवग्रहमलं कृत्वा ततः काम्यं समाचरेत् ॥ १४१ ॥
 अन्यथा फलदं पुंसां न काम्यं जायते क्वचित् ।
 तस्मादयुतहोमस्य विधानं पूर्व्वमाचरेत् ॥ १४२ ॥
 वृत्तं वोच्चाटने कुण्डं तथा च वश्यकर्मणि ।
 त्रिमेखलञ्चैकवक्त्रमरवेर्विस्तरेण तु ॥ १४३ ॥
 पलाशसमिधः शस्ता यधुगोरोचनान्विताः ।
 चन्दनागुरुणा तद्वत् कुङ्कुमेनाभिषिञ्चिताः ॥ १४४ ॥
 होमयेन्मधुसर्पिर्भ्यां विस्त्वानि कमलानि च ।
 सहस्राणि दशैवोक्तं सर्व्वदैव स्वयम्भुवा ॥ १४५ ॥

वश्यकर्मणि विल्वानां पद्मानाञ्चैव धर्मवित् ।
 “मुमित्रिया न आपं ओषधयः” इति होमयेत् ॥ १४६ ॥
 न चात्र स्थापनं कार्यं न च कुम्भाभिषेचनम् ।
 स्नानं सर्व्वोषधैः कृत्वा शुक्लपुष्पाम्बरौ धृत्वा ॥ १४७ ॥
 कण्ठसूत्रैः सकनकविम्वान् संप्रभिपूजयेत् ।
 सूक्ष्मवस्त्राणि देयानि शुक्ला गावः सकाञ्चनाः ॥ १४८ ॥
 अवशानि वशीकुर्यात् सर्व्वशत्रुलान्यपि ।
 अमित्राण्यपि मित्राणि होमोऽयं पापनाशनः ॥ १४९ ॥
 विद्वेषणेऽभिचारे च त्रिवीणं कुण्डमिष्यते ।
 द्विषेत्तलं फोणमुखं हस्तमात्रञ्च सर्व्वशः ॥ १५० ॥
 होमं कुर्यात्ततो विषा रक्तमालपानुलेपनाः ।
 निर्व्वीतलीङ्गितोष्णीया लोहिताम्बरधारिणः ॥ १५१ ॥
 नववीयसरक्ताक्ष्य पात्रत्रयसमन्विताः ।
 समिधो वामहस्तेन श्येनास्थिरलसयुताः ।
 होतव्या मुक्तकेशैस्तु ध्यायन्निरशिवं रिपौ ॥ १५२ ॥
 दुमित्रियास्तस्मै सन्तु तथा हूफहितीति च ।
 श्येनाभिचारमन्त्रेण क्षुरं समभिमन्त्र्य च ॥ १५३ ॥
 मतिरूपं रिपोः कृत्वा क्षुरेण परिकर्त्तयेत् ।
 रिपुरुपस्य शक्रलान्यथैवाशौ विनिसिपेत् ॥ १५४ ॥
 ग्रहयज्ञविधानान्ते सदैवाभिचरन् पुनः ।
 विद्वेषणं तथा कुर्व्वन्नेतदेव समाचरेत् ॥ १५५ ॥
 इहैव फलदं पुंसामेतन्नामुत्र शोधनम् ।
 तस्माच्छान्तिकमेवात्र कर्त्तव्यं भूतिमिच्छता ॥ १५६ ॥
 ग्रहयज्ञत्रयं कुर्याद् यस्त्वकामेन मानवः ।
 स विष्णोः पदमामोति पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥ १५७ ॥

य इदं शृणुयान्नित्यं श्रावयेद्वाऽपि मानवः ।

न तस्य ग्रहपीडा स्यान्न च बन्धुजनक्षयः ॥ १५८ ॥

ग्रहयज्ञत्रयं गेहे लिखितं यत्र तिष्ठति ।

न पीडा तत्र बालानां न रोगो न च बन्धनम् ॥ १५९ ॥

अशेषयज्ञफलदं निःशेषाघविनाशनम् ।

कोटिहोमं विदुः प्राज्ञा मुक्ति-मुक्तिफलप्रदम् ॥ १६० ॥

अश्वमेधफलं माहुर्लसहोमं सुरोत्तमाः ।

द्वादशाहमखस्तद्वन्नवग्रहमखः स्मृतः ॥ १६१ ॥

इति कथित इदानीमुत्सवानन्दहेतोः

सकलकलुषहारी देवयज्ञाभिषेकः ।

परिपठति य इत्थं यः शृणोति मसङ्गा-

दभिभवति स शत्रूनापुरारोग्ययुक्तः ॥ १६२ ॥ इति ।

विधानपारिजाते-मानहीनाधिकं कुण्डमनेकभयदं भवेत् ।

तस्माच्चोत्तरपूर्वेण स्थण्डिलं हस्तमात्रकम् ॥

त्रिवमं चतुरस्रं च वितस्त्युच्छ्रायसंमितम् ।

स्थण्डिलं वेदिः । वप्रो मेखला ।

ऋत्विग्वरणं स्कन्दपुराणे—

नवग्रहयज्ञे कुर्याद् ऋत्विजश्चतुरः शुभान् ।

अथवा चैक्रमभ्यर्च्य विधिना ब्रह्मणा सह ॥

ग्रहदीपिकायाम्-ऋत्विजोऽष्टौ च चत्वारो द्वावप्येकस्तथैवच ।

एतच्चोपलक्षणं, बहवोऽपि कर्तव्याः । होमसंख्याकान् ऋ-

त्विजो हृषीकेशे । सर्वज्ञार्च्यब्रह्मणो नित्यतः । व्रणं विना

होत्वानुपपत्तेः । तथाचोक्तं श्रीमदनन्तभाष्ये—

होत्वप्रापणार्थतत् वरणं दृष्टसाधनम् ।

यजमानेन कर्तव्यमानन्त्यार्यमिहापि तत् ॥

वरणानन्तरम् ऋत्विजि ज्वरादियुक्ते मृते वा यजमानः
तत्स्थाने अन्यं दृत्वा कर्मणि योजयेत् । तथाच श्रौतसूत्रभाष्ये
ब्रह्मवरणप्रकरणे अनन्तदेवेन लिखितम् । तद्यथा—

यावच्च योज्यतेऽन्यस्तु वरणेन स्वकर्मणि ।

न तावत्तत्समाख्यानं लभते कर्महेतुकम् ॥

रक्षाकङ्कणबन्धनं मास्स्ये इति संस्कारगणपदौ ।

होममुद्राः परशुरामकारिकासु—

होमे मुद्राः स्मृतास्तिस्रो मृगी हंसी च सूकरी ।

मुद्रां विना कृतो होमः सर्वो भवति निष्फलः ॥

शान्तिके तु मृगी ज्ञेया हंसी पौष्टिककर्मणि ।

सूकरी त्वभिचारेषु कार्या तन्त्रविदुचमैः ॥

मुद्रालक्षणमाह तत्रैव—सूकरी करसङ्कोची हंसी मुक्तकनिष्ठिका।

मुक्तकनिष्ठातर्जनी मृगी मुद्रा मकीर्तिता ॥

मध्यमाऽनामिकाभ्यां चेति पाठान्तरम् ।

मृगी मोक्षे प्रकर्तव्या आहुतिः सर्वकामिका ।

हुतं यद् मुद्रया हीनं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥

बधिरत्वं कर्णहोमे नेत्रे त्वन्धत्वमाप्नुयात् ।

नासिकायां मनःपीडा शिरोहोमो हि मृत्युदः ॥

यतः काष्ठं ततः श्रोत्रं यतो धूमोऽपि नासिका ।

यतोऽल्पज्वलनं नेत्रं यतो भस्म ततः शिरः ॥

यतः प्रज्वलितो वह्निस्तन्मुखं जातवदेसः ।

संस्कारभास्करे स्कान्दे—

जन्मभुर्गोत्रमाग्निश्च वर्णः स्थानं मुखानि च ।

योऽज्ञात्वा कुरुते शान्तिं ग्रहास्तेनावमानिताः ॥

संस्कारभास्करे ग्रहभूमयः—

उत्पन्नोऽर्कः कलिङ्गेषु यमुनायां च चन्द्रमाः ।

अङ्गारकस्त्वचन्त्यां च मगध्यां हिमांशुजः ॥

सैन्धवेषु गुरुर्जातः शुक्रो भोजकटे तथा ।

शनैश्चरस्तु सौराष्ट्रे राहुर्वैराटिने पुरे ॥

अन्तर्वेद्या तथा केतुः इत्येता ग्रहभूमया ।

गोत्राणि तत्रैव-

आदित्यः काश्यपो गोत्रे अत्रिजयन्द्रमा भवेत् ।

भारद्वाजो भवेद्भौमः तथाऽऽत्रेयश्च चन्द्रजः ॥

शक्रपूज्योऽङ्घ्रिरोगोत्रः शुक्रो वै भार्गवस्तथा ।

शनिः काश्यप एवाथ राहुः पैठितसिस्तथा ॥

केतवो जैमिनीयाश्च ग्रहसोत्राणि कीर्तयेत् ॥

ग्रहाग्नयः संस्कारगणपतौ-

आदित्ये कपिलो नाम पिङ्गलः सोमउच्यते ।

धूमकेतुस्तथा भौमे जाठरोऽग्निर्बुधे स्मृतः ॥

शुरौ चैव शिरी नाम शुके भवति हाटकः ।

शनैश्चरे महातेजा राहुकेत्वोर्हुताशनः ॥

याज्ञवल्क्यः,

ताम्रकात्स्फाटिकाद्रक्तचन्दनात् स्वर्णकादुभौ ।

रजतादयसः सीसात् कास्यात्कार्या ग्रहाः क्रमात् ॥

स्ववर्णैर्वा पटे लेख्या गन्धैर्घण्डलकेषु वा ।

रुन्दपुराणे,

शुक्रार्कौ प्रादुमुखौ श्रेयौ गुरुर्मौम्यानुदङ्मुखौ ।

मत्पङ्मुखः शनिः सोमः शेषा दक्षिणतोमुखाः ॥

आदित्याभिमुखाः सर्वे साधिप्रत्यधिदेवताः ।

स्थापनीया मुनिश्रेष्ठा नान्तरेण परादुमुखाः ॥

आदित्यस्य अन्यस्य च ग्रहस्य मध्ये अन्यो ग्रहो न स्थापनीयः इति नान्तरेणेत्यस्यार्थः । अत्र प्राङ्मुखत्वम् कर्ध्वदृष्टित्वम्, उदङ्मुखत्वं चापदृष्टित्वम्, दक्षिणमुखत्वं दक्षिणदृष्टित्वम् । तेन आदित्याभिमुखः सर्वे इत्यनेन न विरोधः— इति स्मृतिकौस्तुभे लक्षहोमप्रकरणे स्पष्टम् । भण्डलानि संस्कारगणपतौ—

पद्ममध्ये रविं रक्तं प्राङ्मुखं वर्तुलं सदा ।
 आग्निकोणे सितं चन्द्रं चन्द्रार्धसदृशं शिवम् ॥
 दक्षिणे मङ्गलं विद्यात्रिकोणं लोहितं शुभम् ।
 ऐशान्यां धनुराकारं पीतवर्णं तु सोमजम् ॥
 उत्तरे पीतवर्णं च पद्माकारं बृहस्पतिम् ।
 चतुरस्रं तु पूर्वस्यां शुक्लवर्णं तु भार्गवम् ॥
 पश्चिमे कृष्णवर्णं तु दण्डाकारं शनैश्चरम् ।
 नैऋत्यां मकराकारं कृष्णाङ्गं राविर्मर्दनम् ॥
 धूम्रवर्णास्तु वायव्ये केतवः खड्गसंनिभाः ।
 शिष्टसमाचारात् महान्याहुतिभिरावाहनं तत्प्रकाशकमन्त्रै-
 ः पौराणिकमन्त्रैरित्येके । समुद्यमेनेति केचित् ।
 इन्द्रं पूर्वेतु संस्थाप्य प्रेतेशं दक्षिणे तथा ।
 वरुणं पश्चिमे भागे कुबेरं चोत्तरे तथा ॥
 अग्न्यादिलोकपालांश्च कोणभागेषु विन्यसेत् ।
 मानवसंहितायाम्—
 गोमयोपलेपिते देशे धात्वाद्यैरुपशोभिते ।
 पङ्कजं कारयेत्तत्र चतुर्विंशतिदलान्वितम् ॥
 तण्डुलैः कारयेद्वाऽपि रक्तपीतसितासितैः ।
 कर्णिकायां न्यसेद् व्रीहीन् स्थापयेच्चेष्टु कुम्भकम् ॥

ततोऽस्मिन्वरुणं देवं मन्त्रैरावाप्तं स्थापयेत् ।
 तत्प्रफाशकमन्त्रैस्त्ववायामीत्यादिभिः । “कलशे ब्रह्मपूज-
 नमप्युक्तं ज्ञानार्णवे—

पञ्चाशद्भिः कुशैः कार्यो ब्रह्मा पश्चान्मुखैः स्थितः ।

संस्त्राप्य स्थापितः कुम्भे चतुर्बाहुश्चतुर्भुजः ॥

ब्रह्मजज्ञानमिति वा गावन्वा वा भूषयेत्”—

इति स्मृतिकौस्तुभे । सर्वान् संपूज्य होमः कार्यः ।

कुण्डाभावे स्थण्डिलं कार्यम्,

नित्यं नैमिचित्तं होमं स्थण्डिले वा समाचरेत् ।

इति शारदातिलकोक्तेः ।

कुण्डमेवंविधं न स्यात्स्थण्डिलं वा समाधयेत् ।

इति प्रपञ्चसारोक्तेः । विधानपारिजाते—

कुर्याच्छताङ्गंऽङ्गुलमानमूर्ध्वकं शताहुती अङ्गुलमानमुच्छ्रितम् ।

वेदाङ्गुलोर्ध्वं तु सहस्रहोमके बस्वङ्गुलं चैव तथैव चायुते ॥

लक्षाहुती स्थण्डिलकं नृपाङ्गुलं चोर्ध्वं विदध्यात्मयुते च

विंशतिम् ।

तत्त्वाङ्गुलं कोटिमखे तयोच्छ्रितं तथाऽर्बुदे नाधिकमाहुरार्याः ॥

ग्रहहोमे प्रतिदैवतं निर्वापः कार्यः । ग्रहेभ्यः सूर्याय त्वा
 जुष्टं निर्वपामीत्यादिक्रमेण चतुरशतुरो मुष्टीन् निरुप्य इतरासां
 देवतानां सकृदेव देवेभ्यो जुष्टं निर्वपामीति चतुरो मुष्टीन् नि-
 र्वपेत् । एवं निरुप्य देवतार्थत्वात् त्रिः प्रक्षाल्य चरुं श्रपयित्वा
 घृतेन अभिघार्य उदगुद्रासयेत् । ततो यजमानेन द्रव्यत्या-
 गः कार्यः । त्यागे कृते सपिद्रादिद्रव्येण प्रतिग्रहं प्रतिद्रव्यं द-
 शदशाहुतीर्हुत्वा आधिदेवतादीनुद्दिश्य मत्पेकं तिस्रास्तिस्रः पक्क-
 कां वा आहुतिं हुत्वा चतस्रभिर्न्याहतिभिश्चतस्र आहुतीर्हुत्वा

पश्चात् प्रतिग्रहमष्टौ अष्टाविंशतिम् अष्टोत्तरशतम् अष्टोत्तरसहस्रं वा
आवाहनक्रमेण होमः कर्तव्यः । ग्रहाणाम् अर्कादिसमिधः या-
ज्ञवल्क्येनोक्ताः—

अर्कः पलाशः खदिरः अपामार्गोऽथ पिप्पलः ।

औदुम्बरः शमी दूर्वाः कुशाश्च समिधः क्रमादिति ॥

अधिदेवतादीनां पालाश एव समिधः, मत्स्यपुराणवच-
नात् । होमं कृत्वा तदुत्तरकृत्यमाह—

पूजां कृत्वा ग्रहाणां च हुवेत् स्विष्टकृदाहुतिम् ।

नवाहुतीस्ततो हुत्वा बलिदानमयाचरेत् ॥

मूर्धानमितिमन्त्रेण दद्यात्पूर्णहुतिं ततः ।

होमशेषं समाप्याथ आचार्योऽथ द्विजैः सह ॥

अथाभिषेकमन्त्रेण वाद्यमङ्गलगीतकैः ।

पूर्णकुम्भेन तेनैव होमान्ते प्रागुदङ्मुखैः ॥

अव्यङ्गावयवैर्ब्रह्मन् हेमस्त्रगूढामभूषितैः ।

यजमानस्य कर्तव्यं चतुर्भिः स्तपनं द्विजैः ॥

अभिषेकमन्त्राः शान्त्यादिलिङ्गाः स्वस्वशाखोक्ताः सुरा-
स्त्वामभिषिञ्चन्तिवत्यादयः पौराणिकाश्च ग्राह्याः ॥

होमद्रव्यप्रमाणम् परशुरामकारिकासु—

कर्षमात्रं घृतं होमे शुक्तिमात्रं पयः स्मृतम् ।

उक्तानि पञ्चगव्यानि शुक्तिमात्राणि साधुभिः ॥

तत्समं मधु दुग्धाज्यमक्षमात्रमुदाहृतम् ।

दधि प्रसृतिमात्रं स्यात् लाजाः स्युर्गृष्टिसंमिताः ॥

पृथुकास्तत्प्रमाणाः स्युः सक्तवोऽपि तथाविधाः ।

पलार्धं गुडमानं च शर्कराऽपि तयाविधा ॥

ग्रासार्धं मानमन्नानामिक्षुः पर्वानधिः स्मृतः ।

एकैकं पत्रपुष्पादि तयाऽपूपादि कल्पयेत् ॥
 कदलीफलनारिकेलफलान्येकैकशो विदुः ।
 मातुलिङ्गं चतुष्खण्डं पनसं दशधा कृतम् ॥
 अष्टधा नारिकेलानि खण्डितानि विदुर्बुधाः ।
 त्रिधा कृतं फलं वैल्वं कापित्थं खण्डितं द्विधा ॥
 उर्वारुकफलं होमे गदितं खण्डितं त्रिधा ।
 ब्रीहयो मुष्टिमात्राः स्युः मुद्गा माषा यवास्तथा ॥
 तण्डुलाः स्युस्तदर्धाशाः कोदवा मुष्टिसंमिताः ।
 लवणं शुक्तिमात्रं स्यात् मरिचान्येकविंशतिः ॥
 खण्डत्रयं तु मूलानां फलानां स्वप्रमाणता ।
 इक्षूणां पर्वकं मानं लतानामहुलद्रवम् ॥
 चन्द्रचन्दनकाश्मीरकस्तूरीयक्षकदर्मान् ।
 फलायसंमितानेतान् गुग्गुलुं वदरास्थिवत् ॥
 कन्दानामष्टमं भागं जुहुयाद्विधिना परम् ।
 चतुःषष्टितिलैः मोक्षा तिलानामाहुतिर्बुधैः ॥
 ग्रीहीणां च यवानां च शतमाहुतिरिष्यते । इति ।
 होमकालं देवताभिध्यानस्यावश्यकत्वं स एवाह —
 देवतानामभिध्यानं न करौत्यत्र मृदधीः ।
 तस्य कर्म वृथैव स्यात् इति वेदविदो विदुः ॥
 द्रव्यं तृतीयया ध्यायेत् देवतां च द्वितीयया ।
 द्रव्यदेवतरूपत्वात् कर्मणो ऽतस्तदुच्यते ॥ इति ।

श्रीरं अथोक्तं ।

ॐ धीमन्महामङ्गलमूर्तये गणेशाय नमः ॥

अथ सर्वकर्मादौ शान्तिपाठः । अस्यैव पर्वतीयेषु स्वस्ति-
वाचनत्वेन व्यवहारः । अन्वर्थश्चायम् । बहूनां मन्त्राणां स्व-
स्तिशब्दघटितत्वेन छत्रिन्यायेन सर्वेषां मन्त्राणां तदभिधानस्य
योग्यत्वात् । गदाधरेण गृहभाष्ये गर्भाधानशान्तिप्रकरणे म-
हाशान्तिघटकत्वेन “आनोभद्रा” इति दश “स्वस्तिर्नामिमीताम्”
इति पञ्च इति पञ्चदश मन्त्रा उक्ताः । यद्यपि अन्येऽपि तत्र मन्त्रा
उक्ताः तथापि सर्वकर्मादौ एतेषामेव पाठस्य सम्प्रदायसिद्ध-
त्वाद् न तेऽत्र लिख्यन्ते । “स्वस्त्ययनम्” “अंहोमुचम्”
इति मन्त्रौ तत्र भाष्ये ऋक्संहितायां चानुक्तावपि ऋक्संहिता-
परिशिष्टे उक्तत्वात् तयोः सर्वकर्मादौ पाठस्य समाचारसिद्धत्वाच्च
अत्रोपन्यस्तौ । आनोभद्रा इत्यनुवाकान्ते पठितौ द्वौ मन्त्रौ ॥
यद्यपि कश्चित् पद्धतौ न दृश्येते तथापि अत्र तौ उपन्यस्येते ।
तयोस्त्यागे मानाभावात् । संस्कारभास्करादौ सर्वकर्मादौ क्रिय-
माणे शान्तिपाठे तद्वर्तनाच्च ।

तत्र कर्ता शुभदिने सुकृतः शुक्लवासाः कुङ्कुमादिना कृत-
तिलकः शुभासने प्राङ्मुख उपविश्याचम्य स्वस्ति वाचयेत् ।

ॐ स्वस्ति नो मिमीतामहि वना भगः स्वस्ति दे-
व्यदितिरनर्वणः । स्वस्ति पूषा असुरो दधातु नः

(ऋ० अ० ४।३।७) नः अस्मभ्यम् आदेवना आश्विनौ (छन्दासि
औकारस्य आकारः) स्वस्ति अविनाशं क्षेमं मिमीतां कुरुताम्,
भगश्च स्वस्ति क्षेमं मिमीताम्, तथा देव्यदितिश्च स्वस्ति मिमी-
ताम् । अनर्वणः अग्रत्पुतः पूषा असुरः शत्रूणां निरसिता प्राणानां
यलानां दाता वा नः स्वस्ति दधातु, नः अस्मभ्यं द्यावापृथिवी
द्यावापृथिव्यावपि (सुषां सुलुगिति पूर्वसवर्णः) सुचेतुना शोभनेन

स्वस्ति यावा॑ऽपृथिवी सु॑चेतुनां ॥ १ ॥ स्वस्तये॑ वा॒युमु-
प॒न्नवाम॑है सोमं स्वस्ति भुव॑नस्य यस्पतिः । बृहस्पतिं
सर्व॑गणं स्वस्तये॑ स्वस्तयं आ॒दित्यासो॑ भवन्तु नः
॥ २ ॥ विश्वे॑ दे॒वानो अ॒द्या स्वस्तये॑ वैश्वान॒रो वसु-
र॒ग्निः स्वस्तये॑ । दे॒वा अव॑न्त्सृ॒भवंः स्वस्तये॑ स्वस्ति नो
रुद्रः पा॒त्वंह॑सः ॥ ३ ॥ स्वस्ति मि॒त्रावरु॑णा स्वस्ति
प॒थ्ये रेव॑ति । स्वस्ति न॒इन्द्र॒श्चाग्निश्च॑ स्वस्ति नो अदि-

प्रज्ञानेन विशिष्टे (इत्थंभूतलक्षणे तृतीया) स्वस्ति मिमीताम् ॥ १ ॥

स्वस्तये क्षेमाय वायुमुपन्नवामहै स्तुम इत्यर्थः । सोमञ्चोपन्नवाम-
है, यश्च सोमो भुवनस्य पतिः पालकः । सर्वलोकजीवनस्य सोमाय-
सात्वात् । तथा सर्वगणं सर्वदेवगणोपेतं बृहस्पतिं बृहत्तः कर्मणो मन्त्र-
स्य वा पालयितारं स्वस्तये स्तुमः । आदित्यासः आदित्याः (आज-
सेरसुक्) अदितेः पुत्राः सर्वे देवा अरुणादयो द्वादश वा नः अस्माकं
स्वस्तये भवन्तु । सत्रमध्ये दीक्षिते व्याधिते सति त-
स्मिन्नहनि धेयधेयशस्त्रेऽपि तृचो निविद्यानार्यः । सूत्रितं च, स्व-
स्त्यात्रेयं निविदं दध्यादिति । स्वस्त्यात्रेयशब्देनार्यं तृचो विवक्षित
इति तत्र व्याख्यातम् । तथा भयादिके सत्यय तृचो जप्यः ॥ २ ॥

विश्वे सर्वेऽपि देवाः नः अस्मान् अद्या अद्य (छान्दसो दीर्घः)
अस्मिन् यागदिने स्वस्तये क्षेमाय अवन्तु । वैश्वानरः विश्वे पतं
नरा नयन्तीति वैश्वानरः । वसुः सर्वस्य वासयिता अग्निर्देवः । अय-
मेवाग्निर्वैश्वानर इति गाकपूणिरिति *यास्कः* । सोऽपि स्वस्तये-
ऽवतु । देवा क्रभवोऽपि स्वस्तयेऽवन्तु । रुद्रो दुःघानां द्राघयिता
देवोऽपि अंहसः पापात् स्वस्ति पानु नः अस्मान् ॥ ३ ॥

हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ (पूर्ववत् पूर्वसर्चर्णः) अहोरात्राभिमा-
निनौ देवौ स्वस्ति कुरुतम् । हेपथ्ये-पथ्या स्वस्तिदेवी पन्था अन्त-
रिक्षमार्गः तत्र हिता मार्गाभिमानिनी देवी हेतादृशि रेवति धनवति
देवि स्वस्ति कृधि । इन्द्रश्चाग्निश्च प्रत्येकं नः अस्मभ्यं स्वस्ति कृधि ।

ते कृधि ॥ ४ ॥ स्वस्ति पन्थामनुचरेम सूर्याचन्द्रम-
साविष्य । पुनर्ददता अन्ता जानन्ता सङ्गमेमहि ॥ ५ ॥
स्वस्त्ययनं तार्क्ष्यमारिष्टनेमिं महर्क्षं वायसं देवता-
नाम् । असुरघ्नामिन्द्रसखं समत्सु बृहद्यशो नाय-
मिषारहेम ॥ ६ ॥ अंहोमुचमाद्भिरसं गयंश्च स्वस्त्या-
त्रेयम्ननसा च तार्क्ष्यम् । प्रयतपाणिः शरणं प्रपद्ये स्व-
स्ति संम्याधेऽप्यभवन्नो अस्तु ॥ ७ ॥

ॐ आ नो भद्राः कर्तव्यो यन्तु विश्वतोऽदब्धा-

हेभदिते देवि नः स्वस्ति कृधि कुरु । (शुश्रूणु इत्यादिना हेधिः) ॥४॥

पन्थां पन्थानं स्वस्ति क्षेमेण अनुचरेम सूर्याचन्द्रमसाविष्य
तौ यथा निरालम्बे मार्गे राक्षसादिभिरनुपद्रुतौ संचरतः तद्वत् ।
किञ्च ययं प्रयसन्तः पुनः ददता अभिमतम्, अग्रता चिरकालविल-
म्बकोपेन अहिसता, जानता अविस्मरता-मदीयश्चिरकालं गतः को-
ऽयमिति संदेहमकुर्वता-मदीयोऽयमिति बुध्यमानेनेत्यर्थः । उक्तल-
क्षणेन दन्धुजनेन संगमेमहि । यद्वा पूर्वार्धे प्रयसतां याक्यम्, उत्त-
रार्धे यन्धूनाम् । ययं यन्धयः ददता अभिमतमुपार्जितं यच्छता, अ-
ग्रता प्रयासकोपेन अहिसता, जानता संज्ञेदमधिगच्छता प्रयसता
संगमेमहि ॥ ५ ॥ स्वस्त्ययनम् अंहोमुचम् इति श्री मन्त्री संदिता-
यामनुक्त्यात् भाष्यकारेण न व्याख्यातौ ।

यजुषेदसंहिता. अ० २५. मं० १४-२३ कर्तव्यो-यज्ञाः संकल्प्या
या नः-अस्माभ्यं प्रति आयन्तु-भागच्छन्तु । (व्यपदिताध्वेतिगृहेण
आडो व्यपदितः प्रयोगः) । यज्ञकर्तारो ययं भवेमेत्यर्थः । कीदृशाः
कर्तव्यः, भद्राः-भन्दर्मायाः कल्याणकारिणः । (भद्रि कल्याणे इत्य-
स्य प्रयोगः) । तथा विद्वयः अदब्धासः-मर्त्यतोऽनुपहिंसिता निर्वि-
घ्ना इत्यर्थः (दम्भु हिंसायामिति घातोः कप्रत्ययान्तस्य नञ्प्रत्यय-
रूपे जसि रूपम्- भाजसेरसुक्) । अपरीतासः-न परिताः अप-
रीता, अपरिगताः, अघाताः केनचित्-फलानुमेया इत्यर्थः । उद्भि-

सो ऽअर्परीतास ऽउद्भिर्दः । देवा नो यथा सदमिद् वृधे
 ऽअसन्नप्रायुचो रक्षितारो दिवे दिवे ॥ १ ॥ देवानां-
 भद्रा सुमतिर्ऋजूयतान्देवानां रातिरभि नो निर्वर्त्त-
 ताम् । देवानां सख्यमुपसेदिमा व्वयन्देवा न ऽआ-
 युः प्रतिरन्तु जीवमे ॥ २ ॥ तान्पूर्व्वया निविदा ह्रमहे
 व्वयम्भगंमिन्नमदितिन्दक्षमस्त्रिधम् । अर्घ्यमण्वरुण ५

व-उद्भिन्वन्ति प्रकटयन्ति उद्भिद उद्भत्तार यज्ञान्तराणा प्रकटी-
 कर्तार इत्यर्थ । किञ्च यथा येन प्रकारेण देवा न अस्माक सदमि-
 त्-सदैव वृधे-वृद्धौ असन्-भवन्ति तथा कतव आयन्तु इत्यर्थ ।
 सदमि यद्यय सदार्थे, इत् इति एवार्थे । कादशा देवा, अप्रायुष-
 प्रकर्षेण आयुषन्ति प्रमाद्यन्ति त प्रायुष (योते किप्-तुगभाव आर्ष)
 न प्रायुष अप्रायुष अनलसा अस्माक वृद्धौ भवन्तु इत्यर्थ । तथा
 दिवदिव-अहनि अहान प्रत्यह रक्षितार पालका भवन्तु ॥ १ ॥

भद्रा कल्याणकारिणी देवाना सुमति-शोभना धुद्धि न अ-
 स्मान्प्रति अभिनिवर्त्तताम् (अमे पूर्व्ववद् व्यवहित प्रयोग)
 अस्मदभिमुखीभवतु । कीदृशाना देवानाम्, ऋजूयताम्-ऋजुम्
 अवक् साधु यजमान कामयन्ते ते ऋजूयन्त तेषा (यजन्ता
 ऋतुप्रत्यय) । किञ्च देवाना राति दान न अस्मान् अभिनिवर्त्त-
 ताम्, देवा अस्मभ्य ददत्वित्यर्थ । देवेभ्यो लब्धदाना वय देवाना
 सख्य मैत्रीम् उपसेदिमा प्राप्नुयाम (सदेर्लिटि उत्तमपुरुषस्य षड्
 घचने सहिताया छान्दसत्याद्गोर्घ रूपमिदम्) । देवा न अस्माकम्
 आयु जीवसे-जीयितु (तुमर्थ इत्यादिना जीवधातो असेप्रत्यय)
 प्रतिरन्तु-प्रवर्द्धय तू ॥ २ ॥

पूर्य्या-प्राचीनया अरुश्रिमया स्वयम्भुवा, निविदा पाचा, घेद
 रूपया वय, तान् प्राप्नुयाम् देवान् ह्रमहे-आह्वयाम (हेम्धाता
 लटि उत्तमपुरुषवद्बुव जने षड् छ इतीति शपो लुक् छान्दसत्यात्
 मयमारणे इति इति दार्घ्य रूपम्) । निविदुशन्दो धाग्वचक ।

सोमंमदिवना सरस्वती नः सुभगा मयस्करत् ॥ ३ ॥
तन्नो व्वातो मयोभु व्वांतु भेषजन्तन्माता पृथिवी त-
त्पिता द्यौः । तद् द्यावाणः सोमसुतो मयोभुवस्तद-
दिवना शृणुतन्धिष्ण्या युवम् ॥ ४ ॥ तमीशानञ्जग-
तस्तस्थुपस्पतिंन्धियन्जिन्धमचसे ह्रमहे व्वयम् । पूषा

तान्कान्, तथाह-भग-मित्रम्, अदिति-देवमातरं, दक्षं-प्रजापतिम्,
अर्यमणं, धरुण, सोमम्, अदिवना अदिवनी, (सुपां सुलु-
गित्यौकारस्याऽऽकारः) । अस्मिन्मिति भगादीनां विशेषण-
म् । न स्नेधते च्योतते सोऽस्मिन् तम् अच्युतसद्भायम् ।
किञ्च शोभनं भगं मायं यस्याः सा सुभगा-भजनीया ।
सरस्वती भगादिसहिता नः- अस्माकं मयः-सुखं करत्-करोतु ।
कृधातोर्लिङ्गार्थे लेटि ध्यत्ययेन शवि उत्व याधिरया छान्दसत्यादि-
कारलोपे रूपम् ॥ ३ ॥

घातः-पवन. भः-अस्माकं भेषजम्-भौषधं हितं यथा तथा
धातु-प्रधातु अनुगृह्णात्वित्यर्थः । ददात्विति यावत् । कीदृशं हितं,
मयोभु-मयः सुखं भवति यस्मात् तन्मयोभु-सुखोत्पादकं हितं
ददातु । माता-जगन्निर्मात्री पृथिवी तद्-हितं धातु, पिता-पालको
द्यौः स्वर्गः तद्-हितं धातु । सोमं सुन्यन्ति ते सोमसुतः-सोमाभि-
पयकारिणो प्राघाणः दृपद्ः तत् भेषजं धान्तु-ददतु । कीदृशा प्रा-
घाणः, मयोभुयः-मयः सुखं माययन्ति ते मयोभुवः सुखस्य दातारः ।
हे अदिवना अदिवनी युवं-युवां (भाषायामित्युक्तेर्नाऽऽकारश्छ-
न्दसि) तत्-धातादिभ्यो भेषजप्रार्थनं शृणुतं-युयामपि हितं दत्त-
मित्यर्थः । कीदृशौ युवां, धिष्ण्या धिष्ण्यौ-गृह्यशारयितारी, (सुपां
सुलुगिति पूर्वसवणदीर्घः) ॥ ४ ॥

ययं तं प्रसिद्धम् ईशानं रुद्रं ह्रमहे-माह्वयामः । (पूर्ववत्सिद्धिः) ।
कीदृशं तं, जगतः-जङ्गमस्य, तस्थुपः-स्थावरस्य च भूतजातस्य
पतिं पालकं, धियंजिन्धं-धियं शुद्धिं जिन्वाति प्रीणातीति धियं

नो यथा वेदसामसद् दृष्टे रक्षिता पायुरदग्धः स्व-
स्तये ॥ ५ ॥ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः
पूषा विश्ववेदाः । स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः
स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ ६ ॥ पृषदश्वा मरुतः पृ-
थिनमातरः शुभ्र्यावानो विश्वेषु जग्मयः । अग्नि-
जिह्वा मनवः सुरचक्षसो विश्वे नो देवा अवासा ग-

जिन्वः तं बुद्धिसंतोषकारकं, जिन्वतिः प्रीणनार्थः (कर्मण्याणि
उपपदसमासे छान्दसत्वात् विभक्त्युगमायः) । किमर्थं इमहे, अ-
धसे अघितुं-तर्पयितुम् । (तर्पणार्थात् अघधातोः तुमर्थे असंप्र-
त्ययः) । यथा येन प्रकारेण पूषा नः-अस्माकं, वृष्टे-वृद्धौ (भावे-
किप्-) स्वस्तये-कल्याणाय च असत् अस्तु भवतु तथा इमहे
इत्यर्थः । (अस्धातोः व्यत्ययेन शम्भुगमावे छान्दसत्वात् इकार-
लोपः) । कीदृशः पूषा वेदसां धनानां ज्ञानानां वा रक्षिता-रक्षकः,
पायुः-पालकः पुत्रादीनाम्, अदग्धः अनुपहिंसितः ॥ ५ ॥

इन्द्रः नः अस्मभ्यं स्वस्ति अविनाशो शुभं दधातु-ददातु, अने-
कार्थत्वाद्भातूनां धाधातोर्दाने वृत्तिः । कीदृशः, वृद्धश्रवाः-वृद्धं म-
हत्-श्रवः-कीर्तिः यस्य सः । विश्ववेदाः-विश्वं सर्वं वेदो धनं य-
स्य विश्वं वेत्तीति वा विश्ववेदाः, पूषाः नः स्वस्ति ददातु । अरि-
ष्टनेमिः-अरिष्टा अनुपहिंसिता (रिप् हिंसायां) नेमिः-चक्रधारा पक्षो
वा यस्य सः तार्क्ष्यः-रथः गरुडो वा, नः स्वस्ति ददातु । बृहस्प-
तिः-देवगुरुः नः-अस्मभ्यं स्वस्ति ददातु ॥ ६ ॥

पृषदश्वाः-पृषत्यः पृषतीसंज्ञाः अश्वा वडवाः वाहनं येषां ते
पृषदश्वाः (संज्ञात्वेऽपि छान्दसत्वात् पुंवद्भावः), यत्रा पृषन्तः शय-
लाः अश्वाः येषां ते पृषदश्वाः, पृथिनमातरः-पृथिनः पौः गौः दि-
तिर्वा माता जननी येषां ते, शुभ्रं कल्याणं यान्ति प्राप्नुवन्ति प्राप-
यन्ति वा शुभ्रयायानः (आतो मतिनिति याधातोः यानप्रत्ययः ।
छान्दसत्वादिभक्त्युगमायः) विश्वेषु, यमगृहेषु जग्मयः-गमनशी-

मन्निह ॥ ७ ॥ भद्र कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्र
पश्येमाक्षभिर्यजत्राः । स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाग्ँसस्तनूभि-
र्षशेमहि देवहितंय्यदायुः ॥ ८ ॥ शतमिन्नु शरदो
ऽअन्ति देवा यत्रां नञ्चक्रा जरसं तनूनाम् । पुत्रासो
यत्र पितरो भवन्ति मा नो मघ्या रीरिपतायुर्ग-

ला (आद्यगमहनेति किप्रत्यय । लिङ्गद्वाचाद् द्विग्यादि), अग्निजि-
ह्वा-अग्निर्जिह्वा भोजनसाधन यथा ते अग्निजिह्वा, हुताद् इत्यर्थः,
मन्यन्ते जानन्ति ते मनय-सर्वज्ञा, सूर सूर्य चक्ष चक्षुः येषां
ते सूर्य चक्षते पश्यन्ति वा सूरचक्षसः, मरुत-देवा, न केवल
मरुत एव, किन्तु विश्वे सर्वे देवाश्च न-अस्माकम् अयसा-अग्नेन
हविर्लक्षणेन हेतुना इह यज्ञे आगमन्-आगच्छ-तु । (पूर्ववद् व्यत्य-
येन शब्दलुकि इकारलोप) ॥ ७ ॥

हेदेवा कर्णेभि-कर्णे (बहुल छन्दसीति ऐस्त्वाभावात्)
भद्र-कल्याण धन शृणुयाम । हे यजत्रा-यजन्त प्रायस्ते रक्ष-
न्ति ते यजत्रा यजमानपालका अक्षभि-नेत्रे (बहुल छन्दसी
ति हलादायपि अक्षिशब्दस्याऽनडादेशः) भद्र धन पदपेम् । किञ्च
देवहित-दैवै स्थापित, देवाना हित, दयोपासनयोग्य वा यत् आयु
जीवन तद् धन व्यशेमहि व्यश्नुवीमहि प्राप्नुयाम (व्यत्ययेन
इनुविप्रये शप्) । कीदृशा ययै, स्थिरै दृढै अङ्गै अवयवै करच-
रणादिभि तनूभि-शरीरैश्च पुत्रादिभिर्वा पुत्रा तुष्टुवाग-
मयत-स्तुषन्त सन्त ॥ ८ ॥

हेदेवा-शतमित् शतमपि शरदो-वर्षाणि शतवर्षपर्यन्त यूयम्
अन्ति-अन्तिष-समीपे, भवत इति शेष । यत्र शरच्छते न-अस्मा-
क तनूनां-शरीराणा यूय जरस जरा चक्राचक बुद्धय (करोतेर्लिङि
मध्यमबहुवचनम्, अचोऽस्तस्तिष्ठ इति चक इत्यत्र सहितायां दीर्घः,
यत्रेत्यत्र निपातस्यचति दीर्घः) । चार्द्धकावधि यूय समीपे भवते-
त्यर्थः । यत्र-अस्माक जरायां पुत्रास-अस्मत्पुत्रा (आज्ञसेद-

न्तोः ॥ ९ ॥ अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता
स पिता स पुत्रः । विश्वे देवा ऽअदितिः पञ्चजना अ-
दितिर्जातमदितिर्जनित्वम् ॥ १० ॥ इति शान्तिपाठः ।

अथ गणेशपूजा ।

कर्त्ता कर्मदिने प्रातरुत्थाय स्नात्वा अहते घौते वासमी
परिधाय नित्यकर्म समाप्य सर्वविघ्ननिवारकगणेशपूजनं
कुर्यात् । प्रथमं तपःसंचारिभूतादिनिवारणार्थं दीपं प्र-
ज्वलय्य “नमोऽस्त्वनन्ताय सहस्रमूर्तये सहस्रपादासिशिरो-
रुवाहवे । सहस्रनाम्ने पुरुषाय शाश्वते सहस्रकोटीयुगधारि-
णे नमः” इति तं संपूज्य आचम्य गणेशाय पुष्पाञ्जलिं समर्प-
येत्-सुमुखश्चैकदन्तश्च कपिलो गजकर्णकः । लम्बोदरश्च वि-
कटो विघ्ननाशो विनायकः ॥ धूम्रकेतुर्गणाध्यक्षो भालचन्द्रो गजा-
ननः । द्वादशैतानि नामानि यः पठेच्छृणुयादपि ॥ विचारम्भे
विवाहेच प्रवेशे निर्गमे तथा । संग्रामे संकटेचैव विघ्नस्तस्य न-

सुखं इति जसोऽसुगागमः) पितरो भवन्ति-पुत्रघन्तो भवन्ति-
यावत् अस्माकं पीत्रा भवन्तीत्यर्थः-तावत्-मध्या-मप्ये (सुपांसुलु-
गिति डेराकारः) नः- अस्माकम् आयुः मा रीरिपत-मा हिंसि-
ष्ट (रिपतोर्हिसार्थस्य निजन्तस्य चङ्कि रूपम्) । कीदृशम् आयुः,
गन्तोः-गन्तुं गमनशीलम् । (गम्घातोस्तोसुन्) ॥ ९ ॥

द्यौः स्वर्गः अदितिः तदधिष्ठात्रीत्वात् । एवमग्रेऽपि । अन्तरिक्षम्
अदितिः । अदितिः माता, पिता पुत्रश्च सः-सा अदितिरेव ।
(लिङ्गव्याख्ययश्छान्दसः) । विश्वे-सर्वे देवाः अदितिः । पञ्चजनाः-
मनुष्या अप्यदितिः । किं यदुना, जातम्-उत्पन्नं प्राणिजातं जनित्वं
जनिष्यमाणं च सर्वम् अदितिरेव । यद्वा अदितिर्मन्त्रेण नोच्यते ।
द्यौरित्यादीनि सर्वाणि जनिष्वान्तानि अदितिः अदिसीनि अधीनानि
(छान्दसो लिङ्गवचनव्यत्ययः) महाभाग्ययुक्तानि सन्तु ॥ १० ॥

जायते ॥ विघ्नवर्त्तीकुठाराय गणाधिपतये नमः । वक्रतुण्ड महा-
काय सूर्य्यकोटिसमप्रभ । अविघ्नं कुरु मे देव सर्वकार्येषु सर्व-
दा ॥ इति नमस्कृत्य ततो विष्णुं—

शुक्राम्बरधरं विष्णुं शशिवर्णं चतुर्भुजम् । प्रसन्नवदनं ध्या-
येत्सर्वविघ्नोपशान्तये ॥ लाभस्तेषां जयस्तेषां कुतस्तेषां पराजयः ।
येषामिन्दीवरश्चामो हृदयस्यो जनार्दनः इति नत्वा महेश्वरं गौरीं
सूर्यच प्रणमेत् । अर्घ्यस्थापनं कुर्यात्—चन्दनेन भूमौ त्रिकोणं
वृत्तं चतुरस्रमण्डलं च लिखित्वा तत्र शङ्खचक्रे लिखित्वा गन्धाक्ष-
तपुष्पैः सम्पूज्य अर्घ्यं संस्थाप्य “शं नो देवीरभिष्टय आपो
भवन्तु पीतये । शौच्योराभिस्रवन्तु नः” इति जले-
नापूर्य्य “गङ्गे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति । नर्मदे
सिन्धो कावेरि जलेऽस्मिन्सन्निधिं ‘कुरु’ इत्यङ्कुशमुद्रया *१
तीर्थान्यावाह्य गन्धाक्षतपुष्पादि निक्षिप्य प्रथमं सूर्यायार्घ्यं
दद्यात्, पुरश्चर्यार्णवे निबन्धोक्तेः । ताम्रस्थाल्यां सूर्य्यं
लिखित्वा प्रतिष्ठाप्य ध्यानम् । अरुणोऽरुणपङ्कजे नि-
पण्णः कमलेऽभीतिवरौ करैर्दधानः । स्वरुचाऽऽहित-
मण्डलस्त्रिनेत्रो रविराकल्पशताकुलोऽवतान्नः ॥ इति ध्यात्वा
अर्घ्यं दद्यात् । एहि सूर्य्यं सहस्रांशो तेजोराशे जगत्पते । अनु-
कम्पय मां भक्त्या गृहाणार्घ्यं दद्याकर ॥ इत्यर्घ्यं दत्त्वा सर्पपा-
क्षतैर्भूतोत्सादनं कुर्यात्—अपक्रामन्तु भूतानि पिशाचाः स-
र्वतो दिशः । सर्वेषामविरोधेन ब्रह्मकर्म समारभे । अपसर्पन्तु
ते भूता ये भूता भूमिसंस्थिताः । ये भूता विघ्नकर्तारस्त
नश्यन्तु शिवाज्ञया इति । निर्गच्छतां च भूतानां

*१ पुरश्चर्यार्णवे—ऋज्वीं च मध्यमार्घ्यं कृत्वा तर्जनीं मध्यपर्वणि ।
सयोज्याङ्कुशयेत् किञ्चिद् मुद्रेयाङ्कुशसंज्ञिका ॥ इति ।

वर्त्म दयात्स्ववामतः । तालत्रयेण सर्वान्विघ्नानुत्सार्य ॐ आ-
धारशक्तये पृथिव्यै नमः कमलासनाय नमः इत्यासनं सम्पू-
ज्य पुनरर्घ्यं संस्थाप्य जलेनापूर्य्य गन्धाक्षतपुष्पादि निक्षिप्य
तेन जलेनात्मानं पूजासामग्रीं च दैवतीर्थेन संमोक्ष्य प्राणायामं
विधाय तिलकुशयवजलान्यादाय पूजासंकल्पं कुर्यात् ।

ॐ विष्णुः ३ नमः परमात्मने श्रीपुराणपुरुषोत्तमाय
ॐ तत्सद्वत् पृथिव्यां जम्बूद्वीपे भारतवर्षे कुमारिकाखण्डे १ * आ-
र्यावर्त्तकदेशे पुण्यक्षेत्रे २ * ब्रह्मणो द्वितीयपराज्जे श्रीश्वेतनारा-

* १ कुमारिकाखण्डस्वरूप मात्स्ये अ० ११४ ।

भारतस्यास्य चर्पस्य नद्य मेदन् निरोधत ॥ ७ ॥ इन्द्रद्वीपः
कशेरुश्च ताम्रपर्णो गभस्तिमान् । नागद्वीपस्तथा सोम्यो गान्धर्व-
स्तथ वारुण ॥ ८ ॥ अयं तु नवमस्तेषां द्वीपः सागरसन्वृतः । यो-
जनानां सहस्रं तु द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरः ॥ ९ ॥ आयतस्तु कुमारितो
गङ्गायाः प्रमथावधि । तिर्यगूर्ध्वं तु विस्तीर्णः सहस्राणि दशैव-
तु ॥ १० ॥ इति । अत्रैव वर्णव्यवस्थेति निरूपित परिभाषायाम् । पृ० २० ।

* २ अविमुक्तयाराणस्तक्षेत्रे महाश्मशाने आनन्दकानने गौरीमुखे
त्रिकण्टकविराजिते भागीरथ्या पश्चिमे तीरे इति फादया विशेषः ।

विश्वेश्वरेण मुक्तं न भवतीत्यविमुक्तम् । धरानस गङ्गायां अदु-
रभयत्वाद् याराणसी । लिङ्गदेहस्यापि विश्वेश्वरप्रसादाद् दाहात्
महाश्मशानम् । सञ्चिदानन्दस्वरूपमुत्तमाविर्भावात् आनन्दकान-
नम् । विरहोन्मादेन मृतसतीदेहं गृहीत्वा सञ्चरतो महादेयस्य ह-
स्तात् विष्णुवाणेन वियुक्तं सतीमुखं केदारसन्निधौ अस्मिन् क्षेत्रे
पपातेति गौरीमुखम् । “अविमुक्तं च स्वर्लीनं तथा मध्यमं पदम् ।
एतत्त्रिकण्टकं दधि भृत्यकालऽमृतप्रदम्” इति लिङ्गपुराणोक्तम् अ-
विमुक्तेऽपरलिङ्गं, स्वर्लीनं त्रिविष्टपलिङ्गं त्रिलोचन इति प्रसिद्धं, मध्य-
मेश्वरलिङ्गं चेति त्रिकण्टकसप्तमम्, “कलि, फाल, श्रुत कर्म, त्रिक-
ण्टकमितीरितम्” इति फोर्माणकण्टकत्रयनाशकं तेन विराजितं
मिदं क्षेत्रम् ।

हकल्पे सप्तमे वैवस्वतमन्वन्तरे कृतत्रेताद्वापरान्ते अष्टाविंशतित-
मकालियुगस्य प्रथमचरणे पष्ठ्यब्दानां मध्ये अमुकनामसंवत्सरे
अमुकायने अमुकऋतौ अमुकमासे अमुकपक्षे अमुकराशिस्थिते
सूर्ये अमुकराशिस्थिते चन्द्रे अमुकराशिस्थिते देवगुरौ शेषेषु
ग्रहेषु यथाराशिस्थानस्थितेषु एवंगुणविशिष्टायाम् अमुकपु-
ण्यतिथौ अमुकवासरे अमुकनक्षत्रे अमुकगोत्रोऽमुकरा-
शिरमुकशर्माऽहं श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्तये करिष्य-
माणामुक्कर्मणो निर्विघ्नतासिद्धये भगवतो गणेशस्य षोडशो-
पचारैः पूजनं करिष्ये इति संकल्प्य पीठे नवशक्तिपूजनं कुर्यात् ।
ॐ तीत्रायै नमः ॐ ज्वालिन्यै नमः ॐ तन्दायै नमः ॐ भोगदा-
यै नमः ॐ कामरूपिण्यै नमः ॐ सत्यायै नमः ॐ उग्रायै नमः
ॐ तेजोवत्यै नमः ॐ मध्ये विघ्नाविनाशिन्यै नमः ॐ सर्वशक्तिकम-
लासनाय नमः । इति पीठशक्तीः संपूज्य गणानान्त्वेति
समुच्चितेन ॐ गणपतये नम इति मन्त्रेण वक्ष्यमा-
णमन्त्रैश्च, उक्तमन्त्रेणैव वा, अन्यैर्वा पौराणिकमन्त्रैः,
पुरुषसूक्तेन वा यथासमाचारं गणेशपूजनं कुर्यात् ।
वक्ष्यमाणः पूजाप्रकारः सर्वोऽपि स्मृतिकौस्तुभादौ सिद्धिदिना-
यकचतुर्थीव्रतप्रस्तावे द्रष्टव्यः । ध्यानम्—एकदन्तं शूर्पकर्णं ग-
जवक्त्रं चतुर्भुजम् । पाशाङ्कुशधरं देव ध्यामंस्सिद्धिविनायकम् ॥
आवाहनम्—विनायक नमस्तेऽस्तु उमामयसमुद्भव । इमां
मया कृतां पुजां गृहाण सुरसत्तम ॥ पुण्यादिनिर्मितम् आसन
देवस्य वामभागे—नानारत्नसमायुक्तं मुक्ताहारविभूषितम् । स्व-
र्णसिंहासनं चारु मीत्यर्थं प्रतिगृह्यताम् । पादम् पादाम्बुजे-
गौरीमिय नमस्तेऽस्तु शङ्करमिय सर्वदा । भक्त्या पाद्य मया
दत्त गृहाण प्रणतमिय ॥ अर्घ्यम् हस्तयोः—व्रतमुद्दिश्य देवेश

गन्धपुष्पाक्षतैर्घृतम् । गृहाणार्घं मया दत्तं सर्वसिद्धिप्रदो भव ॥
 आचमनीयं दत्त्वा स्नानम्-स्नानं पञ्चामृतैर्देव गृहाण गण-
 नायक । अनाथनाथ सर्वज्ञ गीर्वाणपरिपूजित ॥ (पयोदधि-
 घृतक्षौद्रशर्कराः पञ्चामृतानि) ॐ गेणानान्स्वा गणपतिः
 हवामहे प्रियाणान्स्वा प्रियपतिः हवामहे निर्धाना-
 न्स्वा निधिपतिः हवामहे व्वसो मम । आऽहमजानि
 गर्भधमा त्वमजासि गर्भधम्-इति मन्त्रेण च स्नानम् ।
 पञ्चामृतस्नानान्ते शुद्धोदकस्नानम् आपोहिष्ठेत्पादितिसृभिः ।
 स्नानाद्गमाचनीयं पुनः दत्त्वा, वस्त्रम्-रक्तवस्त्रयुगं देव देवाङ्ग-
 सदृशभम् । भक्त्या दत्तं गृहाणेदं लम्बोदर हरप्रिय ॥ वस्त्रान्ते
 आचमनीयं दत्त्वा यज्ञोपवीतम्-राजत ब्रह्ममूत्रं च काञ्चनस्पो
 त्तरीयकम् । गृहाण चारु सर्वज्ञ भक्तानां सिद्धिदायक ॥

१ य स अ २३ म १९ हे मम वसो सर्वस्वभूत गणपते वयं त्वा त्वा
 हवामहे- आह्वयाम । (हेअधातो शपि छान्दसत्वादकित्यपि सप्र
 सारणम्) । कीदृश त्वा, गणानां रद्रपरिपदानां मध्ये गणपति-
 गणरूपेण पालक, प्रियाणां वल्लभानां भार्यादीनां मध्ये प्रियपतिं प्रि-
 यस्य पालक, निर्धनीनां सुखनिधीनां मध्ये निधिपतिं सुखनिधे पालक
 त्वा हवामहे । हे गणपते गर्भध- गर्भं वध्नाति इति गर्भध गर्भधारक
 रेतं पत्युरिति शेष अह आअजानि- आहृष्य क्षिपाणि । (अज गति-
 क्षेपणयोरित्यस्मात् लोट् छान्दसत्वात् आडो व्ययहित प्रयोगः) ।
 त्वच्च गर्भध-रेत आअजासि- आहृष्य अज क्षिप । (आड पूर्वव
 त्प्रयोगः । लेडन्तोऽय तेन लेटोऽडाटाविति सिप आडागमः) ॥

प्रकरणानुरोधात् महीधरादिभि अक्षपरतया व्याख्यातोऽपि
 अयं मन्त्र स्मृत्या गणपतिपूजने विनियुक्त गणपतिपरतया व्या-
 ख्यतः । श्रुतानामनेकार्थत्वस्यालङ्कारिकत्वात् । अत्र भौतिकाविघ्नोप-
 शमनाय भार्यापुत्राद्विलाभाय घनलाभाय च त्वा गणपतिं प्रियपतिं
 निधिपतिं च आह्वयाम इति वान्यार्थः ।

कस्य चिदुपचारस्यासम्पत्तौ पुष्पं समर्पयेत्, पुरश्चर्यार्णवे कुलो-
 ङ्गोपवीतान्ते आचमनीयं दत्त्वा गन्धम्—गन्धं
 कर्पूरसंयुक्तं दिव्यं चन्दनमुत्तमम् । विलेपनं सुरश्रेष्ठ प्रीत्यर्थं
 प्रतिगृह्यताम् ॥ अक्षताः—अक्षतान्धवलान्देव सुरगन्धर्व्वपूजित ।
 सर्वदेवनमस्कार्य्य गृहाण पदनुग्रहात् ॥ पुष्पाणि—सुगन्धीनि
 सुपुष्पाणि मालत्यादीनि वै प्रभो । मयाऽऽनीतानि पूजार्थं
 पुष्पाणि त्वं गृहाण मे ॥ घण्टानादपूर्वकं धूपः देवस्य पुरतो
 वामे वा—दशाङ्गं गुग्गुलं धूपं सुगन्धिं सुमनीहरम् । उमासुत
 नमस्तुभ्यं गृहाण वरदो भव ॥ दीपोऽपि घण्टानादपूर्वकम्—
 देवस्य पुरतो दक्षिणे वा—गृहाण मङ्गलं दीपं घृतवर्तिसम-
 न्वितम् । दीपं ज्ञानप्रदं देव रुद्रमिय नमोऽस्तुते ॥ पारा-
 वतभ्रमाकारं भ्रामयेच्च प्रदर्शयेत् । देवस्य सर्वावयवान्, इलो-
 कमेतं ततः पठेत् ॥ स्वप्रकाशो महादीपः सर्वत्र तिमिरापहः ।
 सदाह्याभ्यन्तरं ज्योतिः दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥ नैवेद्यम्
 पुरतः, आमं वामे पक्वं दक्षिणे वा, तैजसाद्यन्यतमपात्रे-
 सगुदान्सघृताँश्चैव मोदकान्घृतपाचितान् । नैवेद्यं सफलं दद्यां
 गृह्यता विघ्ननाशन ॥ एकं मोदकं विनायकाय दद्यात्,
 दश वक्ष्यमाणप्रकारेण ब्राह्मणाय दद्यात्, दश स्वार्थं स्थापये-
 त्—इति स्कन्दपुराणे सिद्धिविनायकचतुर्थोत्तरकथायाम्
 एकविंशतिमोदकव्यवस्था । हिरण्यगर्भगर्भस्य हेम चीर्जं
 विभावसोः । अनन्तपुष्पं फलदमतः शान्तिं प्रयच्छमे ॥ इति
 भूपणार्थे द्रव्यं समर्प्य *मूलमन्त्रेण जपं विधाय समर्प्य पानी-

* हेमाद्री दानखण्डे तृतीयप्र० गरुडपुराणे—प्रणवादि नमोऽन्तं
 च चतुर्थ्यन्तं च सत्तम । देवतायाः स्वकं नाम मूलमन्त्रः प्रकीर्तित
 इति ॥ ततश्च प्रकृते ॐ गणपतये नमः इति मूलमन्त्रो भवति । एव-
 , मन्यत्रापि बोध्यम् ।

परुषस्परि । एषा नो दूर्वे प्रतनु सहस्रेण शतेन च ॥ इति
एकादूर्वासमर्प्य नीराजनं कुर्यात्-अन्तस्तेजो वहिस्तेज एकी-
कृत्यामितप्रभम् । आरात्तिकमिदं देव गृहाण मदनुग्रहात् ॥ ॐ अ-
ग्निज्योतिर्ज्यातिराग्निः स्वाहा । सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः
सूर्यः स्वाहा । अग्निर्वर्चो ज्योतिर्वर्चः स्वाहा । सूर्यो
वर्चो ज्योतिर्वर्चः स्वाहा* । ज्योतिः सूर्यः सूर्यो
ज्योतिः स्वाहा ॥ इति नीराज्य पुष्पाञ्जलिः-सुमुखश्चैक-
दन्तश्च क्रपिलो गजकर्णकः । लम्बोदरश्च विरूढो विघ्ननाशो

परि-समन्तात् प्ररोहन्ती- अङ्कुरवती वर्तसे, एवेत्यव्ययम् एवमि-
त्यर्थं (निपातस्यचेति सहिताया दीर्घ) हेदूर्वे एव स्वाङ्कुरवि-
स्तारवत् सहस्रेण शतेन च सहस्रशतैश्च दौ असत्कार्यौ अस-
त्यै पुत्रपौत्रप्रादिभि अस्मान् प्रतनु विस्तारय ॥

दूर्वामेव भावयित्वा गणपतये समर्पयेत् । अत्र दूर्वादीनाम् अचे-
तनत्वेऽपि तदभिमानिनीना देवताना सत्त्वात् देवतात्वेन स-
म्बोधनाद्यर्हता ज्ञेया । अभिमानिव्यपदेशस्तु-इतिव्याससूत्रोक्ते ।
मृदप्रवीत्, आपोऽमुवम् इति श्रुतेश्च ॥

*य स अ ३-प्र ९ योऽयम् अग्निर्देव स एव ज्योति इदं दृश्यमा-
नज्योति स्वरूप, यद्येद दृश्यमान ज्योति तदेव अग्निर्देव । देवस्य
ज्योतिपञ्च कदाचिदपि अवियगात् एकत्वेन प्रतिपादनम् । स्वाहा
ज्योतीरूपायानये हवि प्रदत्तम् । योऽय सूर्यो देव स एव ज्योति
इदं दृश्यमानज्योति स्वरूपम्, यद्येद दृश्यमान ज्योति तदेव सूर्यो
देव । तस्मै सूर्याय स्वाहा सुहुतमस्तु । योऽग्नि वर्चस अनन्यभूत-
स्य तज्ज्योति वर्चोऽनन्यभूत तस्मै अग्नये स्वाहा सुहुतमस्तु ।
सूर्यो वर्चोऽनन्यभूत यस्य तत् ज्योति वर्चोऽनन्यभूत तस्मै
सूर्याय स्वाहा सुहुतमस्तु । यत् ज्योति स सूर्य एव य सूर्य स
ज्योतिरेव तस्मै सूर्याय स्वाहा सुहुतमस्तु ।

इत्थ दीपम् एतादृशगुणविशष्टाग्न्यादिरूपत्वेन भावयित्वा तेन
य नीराजयत् ॥

विनायकः ॥ धूम्रकेतुर्गणाध्यक्षो भालचन्द्रो गजाननः । द्वाद-
शैतानि नामानि यः पठेच्छृणुयादपि ॥ विद्यारम्भे विवाहे
च प्रवेशे निर्गमे तथा । सङ्ग्रामे सङ्कटे चैव विघ्नस्तस्य न जाय-
ते ॥ विघ्नवर्त्तीकुठाराय गणाधिपतये नमः । अविरलमदजलनि-
वहं भ्रमरकुलानीकसेवितकपोलम् । अभिमतफलदातारं का-
मेशं गणपतिं वन्दे-इति *नमस्कृत्य त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य दक्षिणा-
सङ्कल्पं कुर्यात् । अद्यहेत्यादिदेशकालसंकीर्त्तनान्ते अमुकोऽहम्
अमुककर्मणि निर्विघ्नतातिद्वये भगवतो गणेशस्य पूजाकर्मणः
सादृष्ट्यार्थम् इमां दक्षिणां ब्राह्मणाय दास्ये ॐ तत्सत् नम इति
दक्षिणां दत्त्वा ॐ गणानां त्वा गणपतिः २ हवामहे प्रियाणां
त्वा मित्रपतिः २ हवामहे निधीनां त्वा निधिपतिः २ हवामहे व-
सो मम । आऽहमजानि गर्भधमा स्वजासि गर्भधामिति पाठित्वा
शेषां (देवोपभुक्तपुष्पादिकम्) यजमानाय दद्यात् ॥

इति गणेशपूजा ॥

* अथ मातृपूजा । सर्वकर्मसु प्रधानसङ्कल्पानन्तरं मातृपूज-
नादिकं कुर्यात् प्रयोगान्तर्गतत्वस्वीकारात् इति सम्प्रदायः । पीठे
कुङ्कुमादिना गणपतिं षोडशमातृश्च लिखित्वा गोमयेन दुर्वाभिश्च
विभूष्य अर्घ्यं संस्थाप्य पूजासङ्कल्पः-अद्यहेत्यादिदेशकालौ स-
ङ्कीर्त्य अमुकगोत्रोऽमुकराशिरमुकशर्माऽहम् अमुककर्मणः पूर्वा-

*विष्णुकल्पलतायां-पद्मां कराम्यां जानुभ्याम् उरसा शिरसा
दृशा । घञसा मनसा चेति प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरितः ॥

यातुभ्यां च सजानुभ्यां शिरसा घञसा दृशा । पञ्चाङ्गोऽयं
प्रणामः स्यात् पूजासु प्रवराविमौ ॥ इति । त्रिः प्रदक्षिणीकरणं च
गणेशपूजाभिप्रायेण-एक चण्ड्यां रवौ सप्त त्रीणि दद्याद्विनायके ।
चत्वारि केशवे दद्यात् शिवस्यार्धं प्रदक्षिणम्-इति यचनात् ।

ज्ञत्वेन सर्वाभ्युदयमाप्तये पीठे लिखितासु प्रतिमासु गणपति
सहितगौर्यादिषोडशमातृणां पूजन करिष्ये । एतन्ते इति प्रति-
ष्ठा । ॐ एतन्ते देव सवितर्यज्ञं प्राह्वृहस्पतये ब्रह्मणे ।
तेन यज्ञमव तेन यज्ञपतिं तेन मामव । मनो जूतिर्जुप
तामाज्यस्य बृहस्पतिर्यज्ञमिमं तनोत्वारिष्टं यज्ञं समिम
दधातु । विवश्वे देवाः स इह मादयन्तामो प्रतिष्ठ ॐ भूर्भुवः स्वः
गणपतिसहितगौर्यादिषोडशमातरः इहागच्छन्तु इह तिष्ठन्तु
सुप्रतिष्ठिता वरदा भवन्तु । अथ ध्यानम्-गौरी पद्मा शची

१ य स अ २-म० १२-१३ हे देव दानादिगुणयुक्त हे सवित
प्रसवित एत यज्ञम्-इदानीं क्रियमाणम् इमं मन्त्रं तं तुभ्यं त्वदर्थं प्राह्व
यजमाना कथयन्ति अनुष्ठापयन्ति इत्यर्थः । किञ्च त्वया प्रेरित
देवानां यज्ञे यो ब्रह्मा तस्मै ब्रह्मण बृहस्पतये च प्राह्व । बृहस्पतिर्ये
देवानां ब्रह्मा तदधिष्ठित एवायं मानुषा ब्रह्मत्वं करोति । किञ्च
तेन हेतुना त्वदीयं जन यज्ञम् अव रक्ष । तथा तेनैव हेतुना यज्ञपतिं
यजमानं च अव रक्ष । तथा तेनैव हेतुना मा ब्रह्माणम् अव पालय ।
किञ्च जूतिः गन्तुं अतीतानागतघर्तमानेषु कालेषु पद्मा
येषु यद्गच्छति (गत्वर्थेऋस्य जु इति सौप्रधाता 'जुतिर्युति'
इत्यादिना किञ्चिद्धानोर्द्विचि च रूपम्-स्त्रीत्व छान्दसम्), ता
दृशं मन आज्यस्य स्वम् अश जुपनाम् सवताम् । किञ्च-बृह-
स्पतिर्यज्ञमिमं तनातु विस्तारयतु अरिष्टम्-अविनष्ट (रिपतिर्हि
सार्थः) यज्ञमिमं कृत्वा दधातु । किञ्च विश्वदधास-सर्वदधा
(पूर्वषदसुगागम) इह-यज्ञकर्माणं मादयन्ताम्-तृप्यन्ताम् । (मद्
तृप्तीं चुरादि तत स्वार्थे णिच्) । एव प्राथित सविता दध ॐ
प्रतिष्ठ इत्यनुष्ठा प्रयच्छतु । आम्-इत्यङ्गोवाराध । प्रतिष्ठ-प्रक
र्षणं तिष्ठ ॥ हे देव उत्तमदभीष्टसवसम्पत्त्यर्थं त्वम् अस्मि
न् स्थाने प्रकर्षेण तिष्ठ-इति प्रार्थना वाक्यात् ॥ कचित्पद्धतिषु
मनोजूतिरित्येक एव मन्त्रं प्रतिष्ठाया विनियुज्यते, तद् यथा
चारमनुष्ठेयम् ।

मेधा सावित्री विजया जया । देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो
 लोकमातरः ॥ धृतिः पुष्टिस्तथा तुष्टिरात्मनः कुलदेवता ।
 गणेशेनाधिका होताः वरदाभयपाणयः ॥ इति ध्यात्वा
 नाममन्त्रेण पूजनम्-ॐ गणपतये नमः ॐ गौर्यै नमः ॐ पद्मायै
 नमः ॐ शायै नमः ॐ मेधायै नमः ॐ सावित्र्यै नमः ॐ विजयायै
 नमः ॐ जयायै नमः ॐ देवसेनायै नमः ॐ स्वधायै नमः ॐ स्वा
 हायै नमः ॐ मातृभ्यो नमः ॐ लोका मातृभ्यो नमः ॐ धृत्यै नमः
 ॐ पुष्ट्यै नमः ॐ तुष्ट्यै नमः ॐ आत्मनः कुलदेवतायै नमः इति
 नाममन्त्रैः आवाहनादिपदार्थानुसमयेन पूजनम् । पदार्था
 नुसमयस्वरूपं ग्रहपूजाप्रकरणे वक्ष्यते । आवाहनम् आ-
 सन्नं पाद्यं अर्घ्यम् आचमनम् स्नानम् आचमनं वस्त्रम्
 आचमनम् यज्ञोपवीतम् आचमनम् गन्धम् अस्तान्
 पुष्पाणि धूपं दीपं नैवेद्यम् पानीयम् आचमनम् फल ता-
 म्बूलं भूपणार्यं द्रव्यं च समर्प्य नाममन्त्रेण जप कृत्वा समर्प्य व-
 सोर्द्धारासङ्कल्पः-अद्यैह अमुकोऽहम् अमुककर्मणि सर्वाभ्युदय-
 प्राप्तये गणपतिसहितगौर्यादिषोडशमातृणामुपरि शुद्धसर्पिर्भ्यां
 वसोर्द्धाराः पातयिष्ये । व्वंसोः पवित्रमासि शतधारै-

१ य स अ १ म ३ हे घृत वसो घासहेतो (जीवनहेतोरिति या
 पत्) अन्नस्य पवित्र शोधक त्वमसि । किम्भूत घृत, शतधार-शतस-
 रया धारा यस्मिन्, तथा सहस्रधार-सहस्रसख्या धारा यास्मन्
 तत् । द्विद्वि शोधकत्वददीकरणार्था । अम्बासे भूयासमर्थं म
 न्यप्ते शक्तिं हि निवृत्तम् । सजित् प्रेतादेव पूर्वोक्तरीत्या शत-
 धारेण वसो पवित्रेण न्या न्या पुनातु शाधयतु । कीदृशन घृ
 तेन, सुध्या-सुष्ठु पुनातीति सुष्ठु । (तृतीयादिष्विति पुष्टद्वापान्तुम्
 इत्ययोरभावात्) । वामघस्त इति देवविशेषणम्-वामान् शोभि प्रपू

व्वसोः पवित्रमसि सहस्रधारम् । देवस्त्वा स-
विता पुनातु व्वसोः पवित्रेण शतधारेण सुप्वा
कामधुक्षः ॥ आज्यं यतोऽस्ति देवानामशनं मङ्गला-
त्मकम् । ततो मातृः समुद्दिश्य घृतधारा ददाम्पहम् ॥
कुक्ष्यस्तम्भसुसंलम्भा मातृणामुपरि स्थिताः । कारयेत्पञ्च तिस्रो वा
सप्त बोदद्भुसुस्थिताः ॥ इतिमन्त्रैः तिस्रः पञ्च सप्त वा धाराः
पातयित्वा तच्छेषघृतं ललाटे धृत्वा नीराजनहुष्यात् । पुष्पा-
ञ्जलिः—गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया । देव-
सेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ॥ धृतिः पुष्टिस्तथा तुष्टि-
रात्मनःकुलदेवता । गणेशेनाधिका ह्येता वृद्धौ पूज्याश्च षोडश ॥
हरात्मज चतुर्बाहो वारणास्य महोदर । प्रसन्नो भव मम त्वं
गौरीपुत्र नमोऽस्तु ते ॥ ब्रह्माणी कमलेन्दुसौम्यवदना माहे-
श्वरी लीलया, कौमारी रिपुदर्पनाशनकरी चक्रायुधा वै-
ष्णवी । वाराही घनघोरघर्परमुखी चैन्द्री च वज्रायुधा, चा-
मुण्डा गणनाथरुद्रसहिता रक्षन्तु नो मातरः ॥ गणपतये-
नमः—इत्यादिपूर्वोक्तनामभिश्च पुष्पाञ्जलिं समर्प्य दक्षि-
णासङ्कल्पः—अद्येहेत्यादि संकीर्त्य अमुरुगोत्रोऽमुकराशिरमुक-
शर्माऽहं सर्वाभ्युदयमाप्तये अमुककर्माद्भिभूतस्य गणपतिसहि-
तगौर्यादिषोडशमातृणां पूजाकर्मणः साद्गुण्यार्थम् इमां दक्षि-
णां ब्राह्मणाय दास्ये ॐ तत्सत् इति सङ्कल्प्य दक्षिणां दद्यात् ।
मन्त्रपाठः—ॐ समख्ये देव्या धिया सन्दक्षिणयोरुचक्ष-

रयतीति कामधुक्षः । (बुद्ध धातोः छान्दसत्वात् कसप्रत्ययः) ॥

एवं घृतं भावयित्वा तेन मातृकासु धारा दद्यात् ॥

१ अ. ४ मं. २३. देव्या द्योतमानया त्वया धिया बुद्ध्या सह धु-
दिपूर्वकम् अहं समख्ये अदक्षि दष्ट इत्यर्थः । (दर्शनार्थकात् समपू-

सा । मा मआयुः प्रमोपीमोऽहं तव वीरैर्विदेय
तव देवि सदृशि ॥ ॐ अम्बेऽअम्बिकेऽअम्बालिके न
मा नयति कश्चन । ससस्त्यश्चकः सुभद्रिकाङ्काम्पी-
लयासिनीम् ॥ इति पठित्वा शेषां यजमानाय दद्यात् ॥
अम्बे इति मन्त्रः पूजायामपि विनियुज्यते कैश्चित् । युक्तं चैतत् ।

इति मातृपूजा ॥

घृणात् चक्षुधातोः कर्मणि लुङि उत्तमपुरुषेकवचने चली अस्य-
तिवर्तीति चलेरङि रूपम् । एक सम्पद पादपूरणार्थम् । किम्भु-
तया त्वया, दक्षिण्या-दक्षिणात्ययोग्यया, तथा उरुचक्षसा-उरु-
चष्टे सा उरुचक्षाः तया विस्तोर्णदर्शनया । एवंविधा त्व मे-मम प-
त्न्या आयुः मा प्रमोपीः मा यण्डय । मा उ इति च्छेदः ।
तत्र आयुः अह मा उ मेष-उ एवार्थे, मो इति मार्थे अव्यय
या, प्रमोपिपमित्यध्याहारः—अह त्वयायुः न नाशयानोत्यर्थः ।
किञ्च । हे देवि । तव सदृशि सदृशने सति घोर पुत्रं विदेय ल-
भेय । सदृशन सदृश तस्यां (भावे क्तिप् । विदृष्ट लाभे इत्यस्य तौ-
दादिकस्य छान्दसत्वान्नुममाये विदेय इति लिङि रूपम्) ॥

अ. २३, क. १८ रा. ४ हे. अम्बे हे अम्बिके हे अम्बालिके
(आपोऽनुगणो इति प्रकृतिभावः) । कश्चन नर मा-माम् न नयति न
प्रापयति । स्वामिनं प्रतीति शेषः । तर्हि किमर्थं गम्यते, तत्राह-अश्व-
क-अश्वशब्दं स्वामिचयनः तत कुत्सायां कप्रत्ययः कुत्सितोऽश्वः
स्वामी अकुत्सितोऽपि ईर्ष्याया कुत्स्यते । काम्पीलयासिनी-काम्पीले
नगरे वसतीति काम्पीलयासिनी ताम् । तत्रहि विदग्धाः सुरूपा
कामिन्यो भवन्ति । तादृशीं सुभद्रिकां नारीम् आदाय ससस्ति
शेते तदासक्तो भवतीत्यर्थः । पस स्वप्ने इति आदादिकोऽपि धातु-
छान्दसत्वाद् व्यत्ययेन द्रष्टव्यकरण लभते । मदगमने स्वामी सुभ-
द्रिकासक्तो भविष्यति इति मया गम्यते, न तु मां कश्चिन्नयतीति ॥

मया पूजिता भगवती स्वामिनः अम्बासक्तिं निधर्तयतु, स्वामिन
मदभिमुखं च करोतु इति प्रार्थना धाक्यार्थः ॥

आयुष्याणि च शान्त्यर्थं जपेदत्र समाहितः—इति वचनात् आयुष्याणाम् “आनोभद्रा” इत्यादीनां दशानां पूर्वं शान्तिपाठे उक्तानां मन्त्राणामत्र पाठं केचित् कुर्वन्ति, तत् पूर्वमकरणे एवावश्यकम् । केचित् आयुष्यं वर्चस्यम्, नतद्रक्षां—सि, यदावध्नन् इत्यादीनां पाठं कुर्वन्ति ।

अथाभ्युदधिकश्राद्धम् ॥ इदं च पुष्पाहवाचनात्पूर्वमेवोचितमिति पूर्वं निर्णीतम् । जीवत्पितृकाविषये पक्षद्वयमुपन्यस्तं पूर्वं तथापि सर्वत्र, पितुरेव मायादीनां पित्रादीनां मातामहादीनां च तेन नान्दीश्राद्धं स्वयङ्कार्यमिति बहूनां कार्तीयानां संप्रदायः ।

आचम्य ॐ यं ब्रह्म वेदान्तविदो वदन्ति परं प्रधानं पुरुषं तथाऽन्ये । विश्वोद्भूतेः कारणमीश्वरं वा तस्मै नमो विघ्नविनाशनाय ॥ अभीप्सितार्थसिद्ध्यर्थं पूजितो यः सुरैरपि । सर्वविघ्नच्छिदे तस्मै गणाधिपतये नमः ॥ इति गणेशं नमस्कृत्य शुक्लाम्बरधरं विष्णुं शशिवर्णं चतुर्भुजम् । असंज्ञवदनं ध्यायेत् सर्वविघ्नोपशान्तये ॥ इति विष्णुं च प्रणम्य*

(सव्येन माहूमुखः आसनेषु अष्टौ चतुरो वा यथासंभवं ब्राह्मणान् उदङ्मुखान् प्राक्संस्थान्, उदङ्मुखो वा प्राङ्मुखान् उदयसंस्थानुपवेश्य तदभावे *कुशवटून् संस्थाप्य एतेते इति प्रतिष्ठाप्य यवान् गृहीत्वा निमन्त्रयेत् । तत्र वैश्वदेविकब्राह्मणं प्रथमम्—अथेह नान्दीश्राद्धे अमुकगोत्रास्मन्मात्रादित्रयपित्रादित्रयामुकगोत्रास्म-

*अथ ब्राह्मणोपवेशनादिः ब्राह्मणाचारमनन्तः कर्मकलापो यद्यपि पर्यंतीयपद्धती न दृश्यते तथापि संस्कारमास्करादिपद्धतिषु दर्शनादौचित्याच्च शिष्टैरनुष्ठेय एवेति बोध्यम् ।

*कुशवटूनां मुखकल्पना च अग्रेण कार्येति रुद्रकल्पद्रुमे । दूषो-
काण्डानि वा स्थापनीयानि । मुखकल्पनाऽत्रापि पूर्ववदेवेति बोध्यम् ।

न्मातामहादित्रयश्राद्धसम्बन्धिनां सत्यवसुसंज्ञकानां विश्वेषां
 देवानां कृत्ये भवन्तो मया निमन्त्रिताः । निमन्त्रिताः स्म
 इति प्रतिवचः । पुनर्यवान् गृहीत्वा अद्येह अमुकगोत्राणा-
 मस्मन्मातृपितामहीप्रपितामहीनाममुकदेवीनां नान्दीमुखीनाम-
 यकतर्क्येऽमुककर्माङ्गनान्दीश्राद्धे भवन्तो मया निमन्त्रिताः ।
 निमन्त्रिताः स्म इति प्रतिवचः । पुनर्यवान् गृहीत्वा अद्येह
 अमुकगोत्राणामस्मत्पितृपितामहप्रपितामहानाममुकदेवानां ना-
 न्दीमुखानामयकतर्क्येऽमुककर्माङ्गनान्दीश्राद्धे भवन्तो मया
 निमन्त्रिताः । निमन्त्रिताः स्मः । पुनर्यवान् गृहीत्वा अ-
 द्येह अमुकगोत्राणामस्मन्मातामहमयातामहवृद्धप्रमातामहाना-
 ममुकदेवानां सपत्नीकानां नान्दीमुखानामयकतर्क्ये नान्दीमु-
 खश्राद्धे भवन्तो मया निमन्त्रिताः । निमन्त्रिताः स्मः । एवं नि-
 मन्त्य अक्रोधनैः शौचपरैः सततं व्रतचारिभिः । भवितव्यं भ-
 वद्भिश्च मयाच श्राद्धकारिणा ॥ सर्वायासविनिर्मुक्तैः काम-
 क्रोधविवर्जितैः । भवितव्यं भवद्भिर्नोऽद्यतने श्राद्धकर्मणि ॥
 इति नियमान् श्रावयेत् । आगतं वः इति प्रश्नः । स्वागतम् इति
 प्रतिवचः । ततः वैश्वदेविकब्राह्मणपूर्वकं पादप्रक्षालनं कृ-
 त्वा पादयोरर्घ्यं दद्यात् । यवकुशगन्धादियुतं पादार्घ्यं सम्पा-
 द्य अद्येह अमुकगोत्रनान्दीमुखीनामस्मन्मातामहादित्रयश्राद्धसम्ब-
 न्धिनां सत्यवसुसंज्ञका विश्वेदेवाः एष पादार्घ्यो वो नमो
 (वृद्धिरश्रिये) । अत्र “वृद्धिरश्रियै” इति प्रयोगः प-
 र्वतीयानामेव समाचारसिद्धः । अन्येषां नमोऽन्त एव प्रयो-
 गः । केषांचित् सम्पद्यतां वृद्धिरित्यन्तोऽपि । तद्यथा-
 समाचारमेवानुष्ठेयम् । ततः पूर्ववत् पादार्घ्यं सम्पाद्य अमुकगोत्रा-

अस्मन्मातृपितामहीमपितामहाः अमुकदेव्यः नान्दीमुख्यः एष
पादार्घ्यो वो नमो वृद्धिः श्रियै । पुनः पूर्ववत्० अमुकगोत्रा अस्म-
त्पितृपितामहमपितामहाः अमुकदेवा नान्दीमुखाः एष पादार्घ्यो
वो नमो वृद्धिः श्रियै । पुनः पूर्ववत्० अद्यह अमुकगोत्रा अस्मन्मा-
तामहममातामहवृद्धममातामहा अमुकदेवाः सपत्नीकानान्दीमुखाः
एषपादार्घ्यो वो नमो वृद्धिः श्रियै । एवं सर्वेषां पादार्घ्यं दत्त्वा
आचम्य श्राद्धदेशे पूर्ववत् घ्राह्यणानुपवेश्य तानाचाम्य)

स्वदाक्षिणभागे कर्मपात्रस्थापनं कुर्यात् । “ॐ भू-
रसि भूमिरस्यदितिरसि विवश्वधाया विवश्वस्य
भुवनस्य धर्त्री पृथिवी यच्छ पृथिवी इह पृ-
थिवी मा हिंसी” इति मूर्ध्नि स्पृष्ट्वा तत्र चन्द-
नेन शङ्खचक्रे लिखित्वा तदुपरि आसनं दूर्वात्रयम्, आसने
पात्रं, पात्रे पवित्रं “पवित्रे स्था ध्वैष्णव्यौ” इत्यनेन मन्त्रेण
क्षिपेत् । तत्पात्रं जलेन “ॐ शैल्यो देवीरभिष्टयऽआपो भ-
वन्तु पीतये । शैल्योरभिस्रवन्तु नः” इति पूरयेत् । तत्र

१ य. अ. २३ म. १८ हे देवते त्वं भू सुखानां माधयिष्यसि, भूमिः
पृथिव्यभिमानिनी देवताऽसि, अदितिः देवमाताऽसि, विद्वन् व-
धाति पुष्पातीति वा विश्वं निहितमस्यामिति वा विद्वन्धाया ईदृशी
यमसि, विद्वत्स्य भुवनस्य सर्वस्य भूतग्रामस्य धर्त्री धारयित्री
मसि । ईदृशी त्वम् पृथिवी यच्छ नियता कुरु, पृथिवी इह इदी-
हृह, पृथिवी मा हिंसी पृथिव्या हिंसा मा कुरु ॥

२ य. अ. १ क. १२ हे पवित्र शोधके कुशद्वयरूपे युवां धैष्णव्यौ
विष्णुसम्यन्धिनी यज्ञसम्यन्धिनी स्यः सवध । यज्ञो धै विष्णु
रिति श्रुतेः ।

३ य. सं. अ. ३६ मं १२ देवी देव्यः (वा छन्दसीति पूर्वसर्जनः
शीर्घ) दीप्यमाना. आप न अस्माकं अभिष्टये अभिष्टेकाय अर्भाष्टाय

“ॐ यवोऽसि यवयास्मद् द्वेपो यवयारातीः”
इति, “ॐ यवोऽसि सोमदेवत्यो गोसवो देव-
निर्मितः । प्रलमद्भिः पृक्तः पुष्ट्या नान्दीमु-
खान् पितृल्लोकान्प्रीणाहि नः स्वाहा” इति च यवान्
क्षिप्त्वा गन्धाक्षतपुष्पादि तूर्णीं निक्षिप्य तेन जलेनात्मा-

वा पीतये पितृणां पानाय च शं सुखरूपा भवन्तु । अस्माकं स्नाते
पाने च आपः सुप्रयिज्यो भवन्तिवत्यर्थः । किंच-आपः शंयोः-रोगा
णां शमनं भवानां यवनं पृथक्करणं च अभिस्त्रयन्तु, नः अस्माकं
भयरोगनाशं कुर्वन्तु । शमिति शमनार्थकमव्ययम्, योरिति पृथक्क-
रणार्थकमव्ययम् । यद्वा शंयोरित्येकमेव पदं, कल्पानसंयोगायेति
तदर्थः । (अभिपूर्वकात् एवै शब्दसंघातयोरित्यस्माद्धातोः क्तिपि
स्त्यः प्रपूर्वस्येत्यत्र योगविभागात् संप्रसारणे छान्दसत्वाद्धलशति
दीर्घाभावे च अभिष्टिशब्दस्तादर्थ्यचतुर्थ्यन्तः) ।

१ य. सं. अ. ५ । २६, हे धान्यविशेषत्वं यवोऽसि (यौति पृथक्
करोतीति यवः) यस्मात्, अतः द्वेप द्वेष्टु शब्दन् (द्विपधातोर्विच्)
द्वेपो दीर्भाग्यं वा अस्मत् अस्मत्त. यवय पृथक्कुरु । (युधातोर्व्य-
त्ययेन स्वार्थे णिच् छान्दसो घृष्टभावाः) । तथा अरातीः अ-
दानानि च. (दानार्थकात् राधातोः किन्) यवय. पृथक् कुरु ।
अनेन सौभाग्य धनं च प्राप्स्यते इति भावः ।

२ यवोसिसोमदेवत्यः-कात्यायनधादिसूत्रे. कं. २. ।

यवस्तथं सोमदेवत्यो भवसि. सोमो देवताऽस्येति सोमदेवत्यः,
किम्भूतः गोसवः गां स्वर्गं सूते इति गोसवः, दत्तो यवः पापक्षयं
कुर्वानः स्वर्गं जनयति । पुनः किम्भूतः देवेन विष्णुना निर्मितः
उत्पादितः । पुनः किम्भूतः अद्भिः पृक्तः जलेन मिश्रितः । यतस्तवम्
एवंभूतस्तस्मात् अस्माकम् नान्दीमुखान् पितृन् प्रदां चिरकालं पुष्ट्या
प्रीणय ॥ एवं यवं स्तुत्या अस्माकम् नान्दीमुखान् पितृन् प्रीतान्
कुरु इति प्रार्थना चाक्षयार्थः ॥ यद्यपि धादकल्पे तिलोऽसीति-
पाठः एषमुत्तरत्र स्वयमेति तथापि आदवलायनेन नान्दीधादं तथा
विधानात् तथैवात्र ध्यास्यातम् प्रकरणानुरोधेधादिति बोध्यम् ॥

नं नान्दीमुखश्राद्धसामग्र्यौ च सम्प्रोक्ष्य प्राणायामं विधाय—“अप-
वित्रः पवित्रो वा सर्व्वावस्था गतोऽपि वा । यः स्मरेत्पुण्डरीकाक्षं
सवाद्याभ्यान्तरः शुचिः” ॥ इति विष्णुं स्मरेत् । ॐ देवताभ्यः
पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च । नमः स्वाहायै स्वाहायै नित्यमेव
नमोनम ३ इति त्रिवारं पठित्वा—सप्तन्यायादशाण्येषु मृगाः का
कञ्जरे गिरौ । चक्रवाकाः शरद्दीपे हंसाः सरसि मानसे ॥ तेषां
जाताः कुरुक्षेत्रे ब्राह्मणा वेदपारगाः । प्रस्थिता दीर्घमध्वानं यूयं
किमवसीदथ ॥ श्राद्धकाले गया ध्यात्वा ध्यात्वा देवं गदाधरम् ।
मनसा च पितृन्ध्यात्वा नान्दीश्राद्धं समाचरे इति पठेत् । ॐ सो
मस्य नीविरसि त्विष्णोः शर्मासि शर्म यजमानस्य
योनिरसि सुसत्याः कृपीस्कृधि ॥ इति मन्त्रेण दक्षिणकट्या
नीवीमारोप्य दूर्वाभिर्दिग्वन्धनम्—अग्निष्वात्ताः पितृगणाः
मार्ची रक्षन्तु मे दिशम् । तथा बर्हिपदः पान्तु याम्यां ये पि-
तरस्तथा ॥ मतीचीमाज्यपास्तद्गुदीचीमपि सोमपाः । विदिशश्च

१ य. स अ-४-म १० हेयत्वं त्व सोमस्य छतात्मकस्य नीवि
सवरणमसि, किञ्च त्व विष्णो व्यापकस्य यज्ञस्य शर्मासि सु-
खहेतुर्भवसि, अत यजमानस्य शर्म- सुख, कुरु इति शेषः । किञ्च
इन्द्रस्य पदव्यस्य योनि कारणमसि अत सुसत्या शोभन
धान्या कृपी वृधि कुरु । आच्छादनं विना न किमपि स्वका
यं निष्पादायितुं प्रभवतीति आच्छादनमेव स्तूयते ।

एवं धत्वा स्तुत्वा यच्च दूर्वात्रयसहितं च छदशा दक्षिणकट्या बन्धये-
त् । नान्दीश्राद्धातिरिक्तश्राद्धे तु कामकट्या सतिलमोटकवरदशाव-
न्धनम् । स्पष्टं च द देवयाज्ञिककृतपिण्डपितृयज्ञपद्धती, श्राद्धप्रकरण
निर्णयसिन्धौ च । गदाधरेण च पारस्करगृह्यभाष्ये प्रथमकाण्डे द्वा
दश्या ऋण्डिकाया पदार्थक्रमदर्शनावसरं सविस्तरं नानामतप्र-
दर्शनपूर्वकं निरूपितमिदम् । यामदक्षिणयोश्चाचाराद्वयस्थेत्य-
पि तत्रैवेति ।

“ॐ यवोऽसि यवयास्मद् द्वेषो यवयारातीः”
इति, “ॐ यवोऽसि सोमदेवत्यो गोसवो देव-
निर्मितः । प्रत्नमद्भिः पृक्तः पुष्ट्या नान्दीमु-
खान् पितृल्लोकान्प्रीणाहि नः स्वाहा” इति च यवान्
क्षिप्त्वा गन्धाक्षतपुष्पादि तूष्णीं निक्षिप्य तेन जलेनात्मा-

वा पीतये पितृणां पानाय च शं सुखरूपा भवन्तु । अस्माकं स्नाने
पाने च आपः सुखयिष्यो भवन्तिवत्यर्थः । किञ्च-आपः शंयोः-योगा
णां शमनं भयानां यवनं पृथक्करणं च अभिस्रवन्तु, नः अस्माकं
भयरोगनाशं कुर्वन्तु । शमिति शमनार्थकमव्ययम्, योरिति पृथक्-
करणार्थकमव्ययम् । यद्वा शंयोरित्येकमेव पदं, कल्याणसंयोगायेति
तदर्थः । (अभिपूर्वकात् एवै शब्दसंघातयोरित्यस्माद्धातोः क्षिपि
त्यः प्रपूर्वस्येत्यत्र योगविभागात् संप्रसारणे छान्दसत्वाद्वल्लहति
दीर्घाभावे च अभिष्टिशब्दस्तादर्थ्यचतुर्थ्यन्तः) ।

१ य. सं. अ. ५ । २६ हे धान्यविशेषत्वं यवोऽसि (यौति पृथक्
करोतीति यवः) यस्मात्, अतः द्वेष द्वेषन् शत्रून् (द्विधातोर्धिच्)
द्वेषो दीर्भाग्यं वा अस्मत् अस्मत्तः यवय पृथक्कुरु । (युधातोर्व्य-
त्ययेन स्वार्थे णिचि छान्दसो वृज्यभावः) । तथा अरातीः अ-
वानानि च, (दानार्थकात् राधातोः किन्) यवय, पृथक् कुरु ।
अनेन सौभाग्य धनं च प्राप्स्यते इति भावः ।

२ यवोसिसोमदेवत्यः-कात्यायनधादिसूत्रे, कं. २. ।

यवस्त्वं सोमदेवत्यो भवसि. सोमो देवताऽस्येति सोमदेवत्यः,
किम्भूतः गोसवः गां स्वर्गं सूते इति गोसवः, दत्तो यवः पापक्षयं
कुर्वानः स्वर्गं जनयति । पुनः किम्भूतः देवेन क्षिप्नुना निर्मितः
उत्पादितः । पुनः किम्भूतः अद्भिः पृक्तः जलेन मिश्रितः । यतस्तवम्
एवंभूतस्तस्मात् अस्माकम् नान्दीमुखान् पितृन् प्रत्नं चिरकालं पुष्ट्या
प्रीणय ॥ एवं यवं स्तुत्वा अस्माकम् नान्दीमुखान् पितृन् प्रीतान्
कुरु इति प्रार्थना चाक्ष्यार्थः ॥ यद्यपि आद्वकल्पे तिलोऽसीति-
पाठः एवमुत्तरं स्वप्नयेति तथापि आद्वलायनेन नान्दीधादौ तथा
विधानात् तथैवात्र व्याख्यातम् प्रकरणानुरोधादिति बोध्यम् ॥

नं नान्दीमुखश्राद्धसामग्रीं च सम्प्रोक्ष्य प्राणायामं विधाय—“अप-
वित्रः पवित्रो वा सर्वावस्था गतोऽपि वा । यः स्मरेत्पुण्डरीकाक्षं
सबाह्याभ्यान्तरः शुचिः” ॥ इति विष्णुं स्मरेत् । ॐ देवताभ्यः
पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च । नमः स्वाहायै स्वाहायै नित्यमेव
नमोनमः ३ इति त्रिवार पठित्वा—सप्तव्याघादशाण्डेषु मृगाः का
छज्जरे गिरौ । चक्रवाकाः शरद्वीपे हंसाः सरसि मानसे ॥ तेऽपि
जाताः कुरुक्षेत्रे ब्राह्मणा वेदपारगाः । मस्थिता दीर्घमध्वान यूयं
किमवसीदथ ॥ श्राद्धकाले गया ध्यात्वा ध्यात्वा देवं गदाधरम् ।
मनसा च पितृन्ध्यात्वा नान्दीश्राद्धं समारभे इति पठेत् । ॐ सो-
मस्य नीविरसि द्विष्णोः शर्मासि शर्म यजमानस्य
योनिरसि सुसस्याः कृपीस्कृधि ॥ इति मन्त्रेण दक्षिणकट्या
नीवीमारोप्य दूर्वाभिर्दिग्बन्धनम्—अग्निष्वात्ताः पितृगणाः
प्रार्ची रक्षन्तु मे दिशम् । तथा वर्षिपदः पान्तु याम्पां ये पि-
तरस्तथा ॥ प्रतीचीमाज्यपास्तद्दुदीचीमपि सोमपाः । विदिशश्च

१ य स अ-४-म १० हेवत्त त्व सोमस्य लतात्मकस्य नीधि
सवरणमसि, किञ्च त्व विष्णो व्यापकस्य यज्ञस्य शर्मासि सु
खहेतुर्मयसि, अत यजमानस्य शर्म- सुख, कुरु इति शेष । किञ्च
इन्द्रस्य ऐश्वर्यस्य योनि कारणमसि अत सुसस्या शोभन
धान्या कृपी इति कुरु । आच्छादनं विना न किमपि स्वका
र्यं निष्पादयितुं प्रभवतीति आच्छादनमेव स्मृतम् ।

एव यत्नं स्तुत्वा यवदूर्वात्रयसहिता वस्त्रदशा दक्षिणकट्या बन्धये-
त् । नान्दीश्राद्धातिरिक्तश्राद्धं तु धामकट्या सतिलमोटकवस्त्रदशाध-
न्धनम् । स्पष्टं च दैवयाज्ञिककृतपिण्डपितृयज्ञपद्धतौ, श्राद्धप्रकरण
निर्णयसिन्धौ च । गदाधरेण च पारस्करगृह्यभाष्ये प्रथमपाण्डे द्वा
दश्या कण्डिकाया पदार्थक्रमदर्शनावसर सविस्तरं नानामतप्र-
दर्शनपूर्वकं निरूपितमिदम् । धामदक्षिणयोश्चाचाराद्वयस्येत्य-
पि तत्रैवेति ।

गणाः सर्वे रक्षन्तूर्ध्वमधोऽपि वा ॥ रक्षोभूतपिशाचेभ्यस्तथैवाः
सुरदोषतः । सर्वतथाधिपस्तेषां यमो रक्षां करोतु मे ॥ यवा
रक्षन्तु दितिजात् दर्मा रक्षन्तु राक्षसात् । पाङ्क्तिं वै श्रोत्रियो र-
क्षेदतिथिः सर्व्वरक्षकः ॥ गायत्र्या कर्मपात्रोदकमभिमन्त्र्य तेन
जलेन “शुद्धादिदृष्टिनिपातदोषादामात्रादीनां पवित्रताऽस्तु” इति
आमात्रादीन् प्रोक्षेत् ।

अथ प्रतिज्ञासंकल्पः—अथेहेत्यादिदेशकालौ संकीर्त्य अ-
मुकगोत्राणाम् अस्मन्मातृपितामहीप्रपितामहीनाम् अमुकं
देवीनां वसुरुद्रादित्यस्वरूपाणां नान्दीमुखीनां, तथाऽमुकगोत्रा-
णाम् अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहानाम् अमुकदेवानां वसुरुद्रादि-
त्यस्वरूपाणां नान्दीमुखानां, तथाऽमुकगोत्राणाम् अस्मन्माताम-
हप्रमातामहवृद्धप्रमातामहानाम् अमुकदेवानां सप्तर्षीकानां वसु-
रुद्रादित्यस्वरूपाणां नान्दीमुखानां भीतये अमुककर्मानिमित्तकं
(अमुककर्माश्रमिति वा) सत्यवसुसंज्ञकाविश्वदेवपूर्वकं संक्षिप्तसंक-
ल्पविधिना नान्दीमुखश्चाद्धमहं करिष्ये । ॐ कुरुष्व इति प्रति-
वचः । ब्राह्मणक्रमेण आसनानि दद्यात्—द्वित्रयं गृहीत्वा
अथेह नान्दीमुखामुकगोत्रास्मन्मात्रादित्रयश्चाद्धसंबन्धिनां तथा
ऽमुकगोत्रास्मत्पित्रादित्रयश्चाद्धसम्बन्धिनां तथाऽमुकगोत्रास्म-
न्मातामहादित्रयश्चाद्धसम्बन्धिनां सत्यवसुसंज्ञकानां विश्वे-
षां देवानाम् इदमासनं वो नमो वृद्धि २ श्रियै । तथाऽमुकगोत्रा-
णाम् अस्मन्मातृपितामहीप्रपितामहीनाम् अमुकदेवीनां वसुरुद्रा-
दित्यस्वरूपाणां नान्दीमुखीनाम् इदमासनं वो नमो वृद्धि २
श्रियै । तथाऽमुकगोत्राणाम् अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहानाम्
अमुकदेवानां वसुरुद्रादित्यस्वरूपाणां नान्दीमुखानाम् इदमासनं
वो नमो वृद्धि २ श्रियै । तथाऽमुकगोत्राणाम् अस्मन्मातामहप्र-

मातामहवृद्धप्रमातामहानाम् अमुरुदेवानां सपत्नीकानां वसुरुद्रा-
दित्यस्वरूपाणां नान्दीश्रुत्वानाम् इदमासनं वो नमो वृद्धि २
श्रियै । इत्यासनानि दत्त्वा (सामगानां आसनदाने चतुर्थी का-
र्या) ततः क्रमेण पूजनम् ॐ*सप्तऋषयः प्रतिहिताः
शरीरे सप्त रक्षन्ति सदमप्रमादम् । सप्तापः स्वप-
तो लोकमीयुस्तत्र जागृतो ऽअस्वप्नजौ सत्तसदौ च दे-
वौ ॥इति, ॐसत्यवसुसञ्जकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः ॐमातृ-
पितामहीमपितामहीभ्यो नमः ॐपितृपितामहप्रपितामहेभ्यो नमः
ॐमातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहेभ्यो नमः इति च गन्धाक्षत-
पुष्पधूपदीपनैवेद्यवासोभूषणादिभिः सम्पूज्य सङ्कल्पः-अघेह
अमुकगोत्रास्मन्मात्रादित्रयश्राद्धसंवन्धिनः तथा ऽमुकगोत्रास्मत्-

* य. स. अ० ३४-कं-५५ सप्त ऋषयः प्राणाः त्वक्चक्षुः-
ध्रुवणरसनघ्राणमनोबुद्धिलक्षणाः शरीरे प्रतिहिताः व्यवस्थिताः,
ते एव सप्त *सदं सदाकालम् अप्रमाद सावधानं यथा स्यात्तथा
शरीरं रक्षन्ति । ते सप्त स्वपतो नरस्य लोकम् आरमानम् ईयु-
प्राप्नुयन्ति । लोकशब्देन विज्ञानात्मा हृदयाकाशप्रतिष्ठ उच्यते ।
किञ्च ताः सप्त आपः- आप्नुवन्ति व्याप्नुयन्ति देहम् इत्यापः व्या-
पनाः, मनआदीनां देहव्यापित्वं प्रसिद्धमेव । *तत्र तस्याम् ऋषीणां
लोकगमनावस्थायां देवौ दीप्यमानो प्राणापानौ जागृतः जागरणं
कुर्वते । कीदृशौ तौ, अस्वप्नजौ-न स्वप्नो निद्रा जायते ययो
स्तौ, अस्वप्नजौ तथा सत्तसदौ- सतां जीवानां प्राणं रक्षणं
सत्तत्र तत्र सीदतः तौ सत्तसदौ- जीवितदातारौ इत्यर्थः ।
विश्वेपां देवानां यस्वादिपितॄणां च बुद्ध्याद्यधिष्ठातृत्वभाषनया अ-
नेन मन्त्रेण तेषां पूजनम् ।

इत्थं भाविताश्च ते अस्माकं रक्षणं कुर्वन्तु इति प्रार्थना
याग्यार्थः ॥

पित्रादित्रयश्राद्धसंवन्धिनः तथाऽमुकगोत्रास्मन्मातामहादित्रय-
श्राद्धसंवन्धिनः सत्यवसुसंज्ञका विश्वेदेवा अर्चनविधौ इमानि

यथाविभागं वो न-
मातृपितामहीप्रपिता-

महाः अमुकदेव्यः नान्दीमुख्यः, तथाऽमुकगोत्रा अस्मत्पितृ-
पितामहप्रपितामहा अमुकदेवा वसुरुद्रादित्यस्वरूपा नान्दीमु-
खाः, तथाऽमुकगोत्रा अस्मन्मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहा
अमुकदेवाः सपत्नीका वसुरुद्रादित्यस्वरूपा नान्दीमुखाः अ-
र्चनविधौ इमानि गन्धाक्षतपुष्पधूपदीपनैवेद्यवासोभूषणादीनि
यथाविभागं वो नमो वृद्धि २ श्रियै । अर्चनविधिः प-
रिपूर्णोऽस्तु, इति यजमानः । अस्तु परिपूर्णः इति ब्रा-
ह्मणाः । गन्धादिदानाचमनं कृत्वा आमन्त्रं दधिघृततादिस-
हितमष्टधा चतुर्द्धा वा विभज्य ब्राह्मणाग्रे संस्थाप्य सङ्कल्पः-
अथेह अमुकगोत्रास्मन्मात्रादित्रयश्राद्धसंवन्धिभ्यः तथा ऽमुक-
गोत्रास्मत्पित्रादित्रयश्राद्धसंवन्धिभ्यः तथाऽमुकगोत्रास्मन्माता
महादित्रयश्राद्धसंवन्धिभ्यः सत्यवसुसंज्ञकेभ्यो विश्वेभ्योदेवे-
भ्य इदमामन्त्रं दधिघृतजलसहितं यथांशं वो नमो वृद्धि २
श्रियै । तथाऽमुकगोत्राभ्यः अस्मन्मातृपितामहीप्रपितामहीभ्यः
अमुकदेवीभ्यो वसुरुद्रादित्यस्वरूपाभ्यो नान्दीमुखीभ्य इद-
मामन्त्रं दधिघृतजलसहितं यथाविभागं वो नमो वृद्धि २ श्रि-
यै । तथाऽमुकगोत्रेभ्योऽस्मत्पितृपितामहप्रपितामहेभ्यो ऽमुक-
देवेभ्यो वसुरुद्रादित्यस्वरूपेभ्यो नान्दीमुखेभ्य इदमामन्त्रं द-
धिघृतजलसहितं यथाविभागं वो नमो वृद्धि २ श्रियै । तथा-
ऽमुकगोत्रेभ्योऽस्मन्मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहेभ्यो ऽमुक-
देवेभ्यः सपत्नीकेभ्यो वसुरुद्रादित्यस्वरूपेभ्यो नान्दीमुखेभ्य

इदमामात्रं दधिघृतजलसहितं यथाविभागं वो नमो वृद्धि २ श्रियै
 इति सङ्कल्प्य अन्नपूजनम्-सप्तऋषय इति मन्त्रेण । ॐ यधेमां
 वाचङ्कल्याणिमावदानि जनेभ्यः ब्रह्मराजन्याभ्यां
 शूद्राय चार्याय च स्वाय चारणाय च । प्रियो देवानां
 दक्षिणायै दातुरिह भूयास्तमयं मे कामः समृध्यताम्
 इति पठेत् । इत्यन्नपूजनं कृत्वा दक्षिणासङ्कल्पः-देयद्रव्यं जलेन
 सम्प्रोक्ष्य गन्धाक्षतपुष्पैः सम्पुज्य अघोहेत्यादि सङ्कीर्त्य अमुक-
 गोत्राणाम् अस्मन्मातृपितामहीप्रपितामहीनाम् अमुकदेवीनां वसु
 रुद्रादित्यस्वरूपाणां नान्दीमुखीनां तथाऽमुकगोत्राणाम् अस्म-
 त्पितृपितामहप्रपितामहानाम् अमुकदेवानां वसुरुद्रादित्यस्वरूपा-
 णां नान्दीमुखानां तथाऽमुकगोत्राणाम् अस्मन्मातामहप्रमाता-
 महवृद्धप्रमातामहानाम् अमुकदेवानां सपत्नीकानां वसुरुद्रादि-
 त्यस्वरूपाणां नान्दीमुखानां प्रीतयेऽमुककर्मनिमित्तकसत्य-
 वसुसङ्गकविश्वदेवपूर्वकनान्दीमुखश्राद्धकर्मणः साङ्गफलमा-
 सृये साद्गुण्यार्थं च मातृणां पितृणां मातामहानां विश्वेपादे-
 षानां च प्रीतये इयं दधिद्राक्षामलकनिष्कयिणी दक्षिणा
 यथाविभागं वो नमो वृद्धि २ श्रियै इति । स्वतिलकम्-स-
 त्यानुष्ठानसम्पन्नाः सर्वदा यज्ञबुद्धयः । पितृमातृपराश्चैव सन्त्व-
 स्मत्कुलजा नराः । विशेषपूजनम्-आयुः प्रजां धनं विद्यां स्वर्गं
 मोक्षं सुखानि च । प्रयच्छन्तु तथा राज्यं नृणाम्प्रोताः पिताम-
 हाः ॥ आयुः पुत्रान् यशः स्वर्गं कीर्तिं शुष्टिं बलं श्रियम् । पशुन् सुखं
 धनन्धान्यं प्राप्नुयां पितृपूजनात् ॥ ततः-देवताभ्यः पितृभ्य-
 च महायोगिभ्य एव च । नमः स्वाहायै स्वाहायै नित्यमेव न-
 मोनमः ३ इति त्रिः पठित्वा सप्तव्याघा इति च पाठित्वा ततः
 अमुककर्मनिमित्तकनान्दीमुखश्राद्धं विसर्जये इति वदेत् । इदं

श्राद्धम् देशहीनं कालहीनं श्रद्धाहीनं भावनाहीनं दक्षिणाहीनं
वाक्यहीनं यत्कृतं तत्सुकृतमस्तु यत्कृतं तत् श्रीविष्णोः प्रसा-
दात् ब्राह्मणानां वचनात् सर्वं परिपूर्णमस्तु इति यजमानमार्थ-
ना । अस्तु परिपूर्णम् इति विप्रोक्तिः । उत्तिष्ठेतिब्राह्मणानुत्थाप्य
नीचीं विस्रंस्य कर्मपात्रं भ्रमयित्वा विसृज्य आचम्य यस्यस्मृ-
त्येतिपाठित्वा अच्युतायनमः ३ इति त्रिवेदेत् । ब्राह्मणेभ्यः
सम्पूज्य आमार्घं दक्षिणां च दद्यात् । गोत्रादिनिषेध इव तत्सह-
चरितः संकल्पवाक्ये प्रथमान्तस्त्वनियमोऽपि कातीयैर्नादर्तव्यः ॥

इत्याभ्युदयिकश्राद्धम् ॥

अथ पुण्याहवाचनम् ।

चतुरो ब्राह्मणानुत्तरवृद्धा संस्थाप्य अर्घं संस्थाप्य सङ्क-
ल्पः—अथेहेत्यादिदेशकाली सङ्कीर्ण्य अमुकगोत्रोऽमुकराशिर-
मुफशर्माऽहं अमुककर्मणि सर्वाभ्युदयमाप्तये ब्राह्मणद्वारा
पुण्याहं वाचयिष्ये, तदङ्गतया चतुर्णां ब्राह्मणानां पूजनं वरणञ्च
करिष्ये इति सङ्कल्प्य ब्राह्मणेभ्यो ऽर्घ्यं दद्यात् । तत्र मन्त्रः—भू-
मिदेवाग्रजन्मासि त्वं विप्र पुरुषोत्तम । प्रत्यक्षो यज्ञपुरुषो ह्यर्घ्यो-
ऽयं प्रतिष्ठताम् ॥ इत्यर्घ्यं हस्ते दत्त्वा पूजयेत्—गन्धद्वारां दुरा-
धर्षा नित्यपुष्टां करीपिणीम् । ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिदोष-
द्वये श्रियम् ॥ नमोऽस्त्वनन्ताय सहस्रमूर्तये सहस्रपादाक्षिणि-
रोरुवाहवे । सहस्रनाम्ने पुरुषाय शाश्वते सहस्रकोटीयुगधारि-
णे नमः ॥ इति गन्धाक्षतपुष्पादिभिः सम्पूज्य वरणद्वयार्घ्यं—
एभिर्गन्धाक्षतपुष्पपूगीफलद्रव्यैः अमुककर्मणि सर्वाभ्युदयमा-
प्तये पुण्याहवाचनार्थं ब्राह्मणं त्वामहं वृणे । वृतोऽस्मि इति
प्रत्युक्तिः ब्राह्मणस्य । एवं क्रमेण चतुर्णां ब्राह्मणानां वरणं

कृत्वा सर्वेभ्योऽञ्जलिं वध्या मन्त्रं पठेत्-ॐ ब्रह्म जज्ञानं प्र-
थमं पुरस्ताद्वि सीमतः सुरुचो ध्वेन आवः । स बुध्न्या
ऽउपमा ऽअस्य विष्टाः स तस्य योनिमसतश्च वि-
वः ॥ ॐ बृहस्पते अति यदर्थोऽअर्हाद् शुभद्विभाति प्र-

१ यजमानस्य; मन्त्रपाठासम्भवे तत्प्रतिनिधिः पुरोहितोऽन्यो
वा मन्त्रं पठेत् । एवमुत्तरत्र सर्वत्र धोष्यम् ।

२ य. सं. अ. १३-मं-३- ब्रह्म आदित्यरूपम् पुरस्तात् प्राच्यां दि-
शि प्रथमम् जज्ञानम् जायते इत्यर्थः । जीहोत्यादिकात् जन्धा-
तोः ज्ञानचि शपः इलौ जज्ञानमिति रूपम् । ततः सीमतः मध्य-
स्थानात् इमान् लोकान् यः वि आयः व्यापृणोनि (व्यवहिताध्वे-
ति वेः व्यवहितप्रयोगः) विष्टान् करोति । किम्भूतात् मध्यस्था-
नात्, सुरुचः रोचमानात् । यद्वा लोकान् इत्यस्य सुरुच इति
विशेषणम् । किम्भूतः सूर्यः, वेनः कान्तः मेघाधी या । स आदित्यः
बुध्न्याः बुध्नमन्तरिक्षं तत्र मघाः बुध्न्याः दिशः विष्टाः विष्टृणोति
(व्यत्ययो बहुलमितितुग्विपरण्यकत्वाच्छपो लुक् धचनलोपश्च)
सतो मूर्तस्य घटपटादेः, असतः अमूर्तस्य धाम्यादेश्च योनिं प्रभवं,
विष्टाः प्रकाशयति । कीदृशीः बुध्न्याः, उपमाः उप समीपे भवन्ति
भूतानि यासु ता उपमाः सावकाशा इत्यर्थः । अतएव अस्य जगत्तो
विष्टाः विविधस्थानभूताः विविधं तिष्ठन्ति यासु ताः । आदित्य एव
लोकान् दिशो भूतानि च अभिव्यनकीत्यर्थः ।

यत्तेजसा प्रकाशित आदित्यः सर्वमिदं प्रकाशयति तदूपस्थम्
इत्येवं ब्राह्मणः प्रार्थ्यते इति भावः ॥

३ य. सं. अ. २६ मं. ३- कृतात् सत्यात् ब्रह्मणः सकाशात् प्र-
जातं प्रष्टुं जातं जन्म यस्य सः कृतप्रजातः हे कृतप्रजान् बृहस्पते
बृहतां वेदानां बृहत्याः वाचो या पते पालक चित्रं नानाविधं सत्
द्रविणं अस्मासु यजमानेषु अति अतिशयेन धेहि धारय म्यापय दे-
हीत्यर्थः । तद्धनं विम् अयं स्वामी यन् धनं अर्हात् अर्हति पूजयति
[लेटोऽडाटो इति आडागमे इतश्च लोपः इतीकारलोपः] ईश्वर-
योग्यं धनं देहीत्यर्थः यद्धनं जनेषु लोकेषु विभाति विविधं

तुमज्जनेषु । यदीदयच्छवस ऽकृतप्रजात तदस्मासु द्रवि-
 णं धेहि चित्रम् ॥ ब्राह्मं पुण्यमहर्ष्यच सृष्ट्युत्पादनकारक-
 म् । वेदवृक्षोद्भवं नित्यं तत्पुण्याहं भुवन्तु नः ॥ भो ब्राह्मणाः “मम
 गृहे पुण्याहं भवन्तो भुवन्तु” ३ । ब्राह्मणाः—ॐ पुण्याहम् ३ ॐ पुं-
 नन्तु मा देवजनाः पुनन्तु मनसा धियः । पुनन्तु त्रिवि-
 द्भवा भूतानि जातवेदः पुनीहि मा ॥ यजमानः—स्व-
 स्तिर्या अविनाशाख्या लोककल्याणसिद्धिदा । विनायकप्रिया
 नित्यं तां च स्वस्ति भुवन्तु नः । भो ब्राह्मणाः “मम गृहे स्वस्ति
 भवन्तो भुवन्तु” ३ । ब्राह्मणाः—ॐ स्वस्ति ३ ॐ स्वस्ति न ऽहन्द्रो
 बृहद्वश्रवाः स्वस्ति नः पूषा त्रिविद्ववेदाः । स्वस्ति न-
 स्ताक्षर्षो ऽअरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥
 यजमानः—सागरस्य तु या ऋद्धिर्महालक्ष्म्यादिभिः कृता । स-
 म्पूर्णा सुमभावाच तांच ऋद्धिं भुवन्तु नः ॥ भो ब्राह्मणाः
 “मम गृहे ऋद्धिं भवन्तो भुवन्तु” ३ । ब्राह्मणाः—ॐ ऋद्ध-
 ताम् ३ ॐ सत्रस्य ऋद्धिरस्यगन्म ज्योतिरमृता अभूम ।

शोभते । कीदृशं धनं पुमत् धौः कान्तिः अस्पास्तीति पुमत् ।
 कृतुमत् कृतघो यज्ञा विघ्नन्ते येन तत् । येन यज्ञाः क्रियन्ते तादृशं
 धनं देहीत्यर्थः । यद्धनं शवसः शवसा यत्नेन दीदयत् दापयति
 धनान्तरं तद्धनं देहीत्यर्थः । (दय दानमत्यादिषु अस्मापिणजन्तात्
 लुटि रूपम् अडमाय आपः ।) ब्राह्मण एव बृहस्पतेर्यज्ञभाषतया
 प्रार्थ्यते इत्यर्थः ॥

१ पुनन्तु-अ-१९-मं-३९-देवानां जनाः देवजनाः देवानुगामिनो
 जनाः मा माम् पुनन्तु । मनसा सह धियः बुद्धयः ‘कर्माणि धा-
 मां पुनन्तु । विद्वा विद्वानि (शैलछन्दसीति शैलौषः) सर्वाणि
 भूतानि मा माम् पुनन्तु । हेजातवेदः त्वमपि माम् पुनीहि ॥

२ स्वस्तिनः-अ-२५-मं-१९- व्याख्यातः शान्तिपाठे ।

३ सत्रस्य ऋद्धिः-अ-८ मं-५२ हे(साम)सत्रस्य ऋद्धिः समृद्धिः

दिवं पृथिव्या अध्यारुहामाविदाम देवान्त्वज्ज्योतिः ॥ यजमानः-वैधृतौ च व्यतीपाते सद्क्रान्तौ राहुपर्वणि । यादृगृद्धिमवामोति तां च वृद्धिं भुवन्तु नः ॥ भोग्राहणाः-“मम गृहे वृद्धिं भवन्तो भुवन्तु” ३। ग्राहणाः-ॐ वृद्धताम् ३ ॐ ज्यैष्ठ्यश्च मऽआधिपत्यश्च मे मन्युश्च मे भामश्च मेऽमश्च मेऽम्भश्च मे जेमा च मे महिमा च मे ववरिमा च मे प्रथिमा च मे व्वर्पिमा च मे ब्राधिमा च मे वृद्धश्च मे वृद्धिश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ यजमान-पृथिव्यामुद्धृतायान्तु यत्कल्याणं पुरा कृतम् । ऋषिभिः सर्वगन्धर्वेस्तत्कल्याणं भुवन्तु नः ॥ भोग्राहणाः “मम गृहे कल्याणं भवन्तो भुवन्तु” ३। ग्राहणाः-ॐ कल्याणं ३ ॐ यधेमांश्चायं कल्याणी-

त्वमसि अतो घय ज्योति-आदित्यलक्षणम् अगन्म-प्राप्ता, तत अमृता अमरणधर्माणं अभूम भूता, पृथिव्या सकाशात् दिव्यं पुलोकम् अध्यारुहाम् अर्घ्याकृतां पुलोकाकृता । ततो देवान् इन्द्रादीन् अविदाम जानीम पश्याम इत्यर्थं (यत्सेव्यत्ययेन तुदादित्वे लङि रूपम्) । ज्योति ज्योतीरूपं स्व स्वर्गश्च अविदाम ।

ज्यैष्ठ्यचमे अ-१८-म-४ ज्यैष्ठ्यस्य भाव ज्यैष्ठ्यम् प्रशस्तत्वम्, अधिपतेर्मांश्च आधिपत्यं स्वामित्वं, मन्यु मानसं कोप, भाम अधिक्षेपादिलिङ्गकोपाश्च कोप, न मीयते इत्यम अपरिमेयत्वम् अन्यैरियत्तया परिच्छेत्तुमशक्यत्वम्, अम्म शीतमधुरं जल, जेमा जयस्य भावो जयसामर्थ्यं, (छान्दसत्यादिमानिचि अकारलोपे एते छान्दसो यकारलोपः) महतो भाव महिमा महत्त्वसम्पत्त्यादिना, उतोर्मांश्च वरिमा प्रजादिविशालता, पृथोर्मांश्च प्रथिमा गृहक्षेत्रादिविस्तार, वृद्धस्य भावो व्वर्पिर्मा दीर्घजीवित्वं, दीर्घस्य भावो ब्राधिमा अविच्छिन्नवशात्त्वम्, वृद्ध प्रभूतमन्नधनादि, वृद्धिं यिथादिगुणैरुत्कर्षं-एते मे कल्पन्ताम् सम्पद्यन्ताम् इत्यर्थः ।

यधेमांश्चायम् अ-२६-म-२ इमा कल्याणीम् अनुद्वेगकर्तुं याचाम

मावदानि जनेभ्यः ब्रह्मराजन्याभ्यां शूद्राय चार्याय
 च स्वाय चारणाय च । प्रियो देवानां दक्षिणायै दातुरिह
 भूयासमयं मे कामः समृद्ध्यतामुप माऽदो नमतु ॥ यजमा-
 नः-सरित्पतेश्च या कन्या या श्रीर्विष्णुगृहे स्थिता । सर्वसौख्य-
 वती लक्ष्मीस्तां श्रियं च द्रुवन्तु नः ॥ भो ब्राह्मणाः “मम गृहे श्रीर-
 स्त्विति भवन्तो द्रुवन्तु” इ ब्राह्मणाः-ॐ श्रीरस्तु इ अमनसः
 काममाकूर्तिं वाचः सत्यमशीय । पशूनां रूपमन्नस्य
 रसो यशः श्रीः अयताम् ॥ यजमानः-शङ्खामुरविपत्तौ
 च यथा शान्तिर्धरातले । यथाच देवदेवानां तां च शान्तिं
 द्रुवन्तु नः ॥ भो ब्राह्मणाः “मम गृहे शान्तिं भवन्तो द्रुव-

अहं यथा यतः आवदानि सर्वतो व्रवीमि “दीयतां” “भुज्यताम्” इति
 सर्वेभ्यो वक्षि-केभ्यः, ब्रह्मराजन्याभ्यां ब्रह्मणे ब्राह्मणाय राजन्याय
 क्षत्रियाय च शूद्राय अर्याय वैश्याय स्याय आत्मीयाय अर-
 णाय पराय । अरणोऽपगतोदकः शत्रुः नास्ति रणः शब्दो येन
 सह वाक्सम्बन्धरहितः शत्रुरिति वा । प्रियो देवानां मध्ये, तथा
 इत्यध्याहार्यम् । यतोऽहं ब्राह्मणादिभ्यः कल्याणं वाचं वदामि
 तथा ततः अहं देवानां प्रियः भूयासम् । इह संसारे दक्षिणायै दक्षि-
 णाया दातुश्च प्रियः भूयासम् । देवाः दक्षिणादातारश्च मयि
 प्रीतिं कुर्वन्तु । किञ्च मे ममायं कामः समृद्ध्यताम् सफलो भवतु ।
 अयमिति नामनिर्देशः । धनपुत्रादिलभकामो मे सम्पद्यताम् ।
 किञ्च यदो मा माम् उपनमतु । अद इति इष्टनामग्रहणम् । देवद-
 तादिः माम् प्रीणयतु ॥

मनसः कामम्, अ. ३९-भं-४ अहं मनसः कामम् अ-
 मिलाम्, आकुञ्चनम् आकूर्तिः प्रयत्नः तच्च अशीय माम्नुयाम् ।
 वाचः सत्यं च अशीय, मद्राक् सत्यं वदतु । मयि एतत्सर्वं श्रय-
 तां तिष्ठतु-पशूनां रूपम् पशुसम्बन्धिनी शोभा, अन्नस्य रसः
 स्वादुत्वं, यशः कीर्तिः, श्रीर्लक्ष्मीश्च ॥

न्तु”३ । ब्राह्मणाः— अँशान्तिः ३ अँध्यौः शान्तिरन्त-
रिक्षः शान्तिः पृथिवी शान्तिरापः शान्तिरोप-
धयः शान्तिर्व्वनस्पतयः शान्तिर्व्विद्भवेदेवाः शा-
न्तिर्ब्रह्म शान्तिः सर्व्वेशान्तिः शान्तिरेव शान्तिः
सा मा शान्तिरेधि ॥ अँव्विश्चानि देव सवि-
तर्दुरितानि परासुव । यद्भद्र तन्न ऽआसुव ॥

ब्राह्मणाः—यन्त्रार्थाः सफलाः सन्तु पूर्णाः सन्तु मनोरथाः ।
शत्रूणां बुद्धिनाशोऽस्तु मित्राणामुदयस्तव ॥ पुण्याहवाचनम-
सादोऽस्तु इति पठित्वा—भद्रमस्तु शिव चास्तु महालक्ष्मीः
प्रसीदतु । रक्षन्तु त्वां सदा देवाः सम्पदः सन्तु सर्वदा ॥

घौ शान्ति अ-३६-म-१७ घौ घुलोकरूपाया शान्ति अन्तरि-
क्षरूपा च या शान्ति , पृथिवी भूलोकरूपा च या शान्ति , आपो जल
रूपा या शान्ति , ओषधय ओषधिरूपा या शान्ति , वनस्पतय वृक्ष
रूपा या शान्ति , विद्भवेदेवा सर्वदेवरूपा या शान्ति , ब्रह्म प्रयील
क्षण पर वा तद्रूपा या शान्ति , सर्व सर्वजगद्रूपा या शान्ति , शा
न्तिरय शान्ति या स्वरूपत शान्ति सा शान्ति मा माम् प्रति
एधि अस्तु । छान्दस पुरुष-यत्यय ॥

विद्भवानि देव सवित अ-३०-म-३ हेदेव सवित विद्भवानि
सर्वाणि दुरितानि पापानि परासुव दूरे गमय । यद्भद्र कट्याण
तत् न अस्मान् प्रति आसुव आगमय ॥ अत्र ‘पुन-तु मा’ इत्यादय
‘विद्भवानि देव’ इत्यन्ता धैविका मन्त्रा ब्राह्मणे यजमानेन च
सति सम्भवे पठनीया । आशी प्राथनस्य ‘दानवाचनाम्बारम्भ
धरवरणमतप्रमाणेषु यजमान प्रतीयात्’ (का थी अ ? । प १०)
इति सूत्रेण यजमानमर्त्तकत्वयोधनात् । तदसम्भवे तत्पुरोहितादि
धन्यब्राह्मणे सह मन्त्रान् पठत् । घृताना च ब्राह्मणाना यजमानेष्ट
प्राप्त्यर्थमय मन्त्रपाठात् तत्प्रयोगे सर्वमन्त्रस्यास्मच्छब्दस्य स्वार्य
सम्बन्धियजमानपरत्वमूह्यम् ।

सपत्ना दुर्ग्रहाः पापा दुष्टसत्त्वाद्युपद्रवाः । तमालपत्रमालोक्य
निष्प्रभावा भवन्तु ते ॥ इति तिलकं कृत्वा यजमानस्य हस्ते
आशीर्वादं दद्युः ॥

इति बौधायनाद्यनुसारी पुण्याहवाचनप्रयोगः ॥

अथ आश्वलायनाद्युक्तेतिकर्तव्यतासहितश्चतुर्वेदो-
क्तमन्त्रघटितः कार्त्तियानुष्ठेयः पुण्याहवाचनप्रयोगः ।
अतएव यजुर्वेदाक्तानां मन्त्राणाम् अत्र पूर्वं प्रयोगः
प्रदर्शितः । “आदौ तत्कर्मशास्त्रिनः” इति वचनात् ।

ॐ मही धौः पृथिवी च न ऽहं यज्ञं मिमिक्षताम् ।
पिपृतास्तो भरीमभिः ॥ इति मन्त्रेण भूमिं स्पृष्ट्वा- ॐ
ओषधयः समवदन्त सोमेन सह राज्ञा । यस्मै कृणोति
ब्राह्मणस्तः राजन् पारयामसि ॥ इति धान्यं तत्र वि-
किरेत् । ॐ आजिघ्न कलशं मध्या त्वा विवशन्ति वन्दयः ।
पुनरूर्जा निवर्त्तस्व सा नः सहस्रं धुक्वोरुधारा पयस्वती
पुनर्मा विवशताद्रयिः ॥ इति धान्योपरि कलशं स्थापयेत् ॥
ॐ व्वरुणस्योत्तम्भनमसि व्वरुणस्य स्कम्भसर्जनी स्थो
व्वरुणस्य ऽऋतसदन्यसि व्वरुणस्य ऽऋतसदनमसि व्व-
रुणस्य ऽऋतसदनमासीद ॥ इति कलशं जलेन पूरयेत् ॥ ॐ
अः शुना ते ऽअः शुः पृच्यताम्पुरुषा परुः । गन्धस्ते सो-
ममवतु मदाय रसो ऽअच्युतः ॥ इति, गन्धद्वारामिति वा गन्धं
प्रक्षिपेत् ॥ ॐ पा ऽओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा ।
मनै नु यञ्जुणामहः शतं धामानि सप्तच ॥ इति सर्वोषधीः ।
ॐ कण्डात् ० । इति दूर्वाः । ॐ अश्वत्थे वो निषदनम्पर्णे वो
वसतिष्कृता । गोभाज इत्तिकलासथ यत्सनवथ पुरुषम् ॥

इति पञ्चपल्लवान् । ॐ स्योना पृथिवि नो भवानृक्षरा निवे-
 शनी । यच्छा नः शर्म सप्रधाः ॥ इति सप्तमृदः । ॐ याः
 फलिनीयाऽअफलाऽअपुष्पा याश्च पुष्पिणीः । बृहस्प-
 तिप्रसूनास्ता नो मुञ्चन्त्वहसः । इति पूर्णफलम् । ॐ प-
 रिवारजपतिः कविरग्निर्हव्यान्यक्रमीत् । दधद्रवानि दा-
 शुपे ॥ इति पञ्चरत्नानि ॥ ॐ हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे
 भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् । स दाधार^१ पृथिवी-
 न्धामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ इति हिरण्यम् ॥
 ॐ सुजातो ज्योतिषा सहशर्म व्वरूथमासदत्त स्वाहा ।
 व्वासोऽअग्ने विवश्वरूपं संव्यपस्व विवभावसो ॥ इति
 युवायुवासा इति वा युग्मवस्त्रेण-रक्तसूत्रेण वा वेष्टयेत् ॥ ओं
 पूर्णां दार्षिं परापत सुपूर्णां पुनरापत।व्वस्त्रेव विवक्रीणाव-
 हाऽहपमूर्जं^२ क्षातकृतो ॥ इति पूर्णपात्रं कलशे न्यसेत् ॥ ओं
 याः फलिनीः इति नारिकेलफलं संस्थापयेदिति केषां चित्संप्रदायः॥
 ओं तत्त्वा यामि ब्रह्मणा व्वन्दमानस्तदाशास्ते यजमानो
 हविर्भिः । अहेडमानो व्वरुणेह योध्युरुशंस मा न
 ऽआयुः प्रमोषीः॥ इति अक्षतान् गृहीत्वा अस्मिन्कलशे साङ्ग-
 सपरिवारं सायुधं सशक्तिकं व्वरुणावाहयामि ॥ ओं मनोजूति-
 रिति अक्षतैः स्थापयेत् । ओम् अपांपतये व्वरुणाय नमः इति
 पञ्चोपचारैर्व्वरुणं संपूज्य ओं तत्त्वायामीति मन्त्रपुष्पाञ्जलिं
 समर्पयेत् । अनया पूजया साङ्गं व्वरुणः प्रीयताम् । ततो गङ्गाद्या-
 वाहनम् ॥ सर्वे समुद्राः सरितस्तीर्थानि जलदा नदाः । आपान्तु
 यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः॥ ततः कलशाभिमन्त्रणम् ॥ कल-
 शस्य पुष्पे निष्पणुः फण्डे रुद्रः सुम्नाशितः । मूले त्वस्य द्विजो यस्या

मध्ये मातृगणाः स्मृताः ॥ कुक्षौ तु सागराः सर्वे सप्तद्वीपा वसुंधरा ।
 ऋग्वेदोऽथ यजुर्वेदः सामवेदो ह्यथर्वणः ॥ अत्रैव सहिताः सर्वे
 कलंशतु समाश्रिताः । अत्र गायत्री सावित्री शान्तिः पुष्टिकरी
 तथा । आयान्तु मम शान्त्यर्थं दुरितक्षयकारिकाः ॥ अथमार्चना ॥
 देवदानवसंवादे मध्यमाने महोदधौ । उत्पन्नोऽसि तदा कुम्भ वि-
 धृतो विष्णुना स्वयम् ॥ त्वत्तोये सर्वतीर्थानि देवाः सर्वे त्वयि स्थि-
 ताः । त्वयि तिष्ठन्ति भूतानि त्वयि प्राणाः प्रतिष्ठिताः ॥ शिवः
 स्वयं त्वमेवासि विष्णुस्त्वं च प्रजापतिः । आदित्या वसवो रुद्रा वि-
 श्वेदेवाः सपैतृकाः ॥ त्वयि तिष्ठन्ति सर्वेऽपि यतः कामफलप्रदः ।
 त्वत्प्रसादादिमं वक्षं कर्तुमीहे जलोद्भव ॥ सांनिध्यं कुरु मे देव दस-
 न्नो भव सर्वदा ॥ इतिकलशस्थापनविधिः ॥

अवनिकृतजानुमण्डलः कमलमुकुलसदृशमञ्जलिं शिरस्याधा-
 य दक्षिणेन पाणिना सुवर्णपूर्णकलशं धारयित्वा । दीर्घा नागा
 नद्यो गिर्यस्त्रीणि विष्णुपदानि च ॥ ओं ग्रीणि धृदा त्विचक्र-
 मे त्विष्णुर्गोपा अदाभ्यः । अतो धर्माणि धारयन् ॥ १ ॥
 तेनायुष्प्रमाणेन पुण्यं पुण्याहं दीर्घमायुरस्तु इति भवन्तो युव-
 न्तु इति त्रिवारं यजमानः । द्विजाः पुण्यं पुण्याहं दीर्घमायुरस्तु
 इति त्रिवारम् । यज० ब्राह्मणानां हस्तेषु सुप्रोक्षितस्तु । द्वि० अ-
 स्तु सुप्रोक्षितम् । अपां मध्ये स्थिता देवाः सर्वमप्यु प्रतिष्ठितम् ।
 ब्राह्मणानाङ्कुरे न्यस्ताः शिवा आपो भवन्तु ते ॥ यज० शिवा
 आपः सन्तु । द्वि० ओं सन्तु शिवा आपः ॥ यज० लक्ष्मीर्वसति
 पुण्येषु लक्ष्मीर्वसति पुष्करे । सा मे वसतु वै चित्यं सौमनस्यं
 तथाऽस्तु नः ॥ द्वि० अस्तु सौ० । य० अक्षतं चास्तु मे पुण्यं
 दीर्घमायुर्पशोबलम् । यद्यच्छ्रेयस्करं लोके तत्तदस्तु सदा मम ॥
 अक्षतश्चारिष्टं चास्तु । द्वि० अस्तु. अक्ष० । य० गन्धाः पान्तु-

सुमद्गल्यं चास्तु इति भवन्तो ब्रुवन्तु । द्वि० ओं गन्धाः पान्तु
सुमद्गल्यश्चास्तु । य० अक्षताः पान्तु आयुष्यमस्तु इति भव० ।
द्वि० अक्ष० आयु० । य० पुष्पाणि पान्तु सौश्रेयसमस्तु इति० । द्वि०
ओं पु० पा० सौ०स्तु । य० ताम्बूलानि पान्तु ऐश्वर्यमस्तु इति-
भ० । द्वि० ओं ता. पा० ऐ० स्तु० । य० दक्षिणाः पान्तु-
बहुधनमस्तु इति भ० । द्वि० ओं. द० पा. बहु० स्तु । दीर्घमा-
युःश्रेयःशान्तिःपुष्टिस्तुष्टिःश्रीर्यशो विद्या विनयो वित्तं बहुपुत्रत्वं
चायुष्यं चास्तु । द्वि० ओं तथाऽस्तु । यज० यं कृत्वा सर्ववेदय-
ज्ञक्रियाकरणकर्मारम्भाः शुभाः शोभनाः प्रवर्तन्ते तमहमो-
कारमार्दि कृत्वा ऋग्यजुःसामाथर्वाशीर्वचनं बहुऋषिसंमतं संवि-
ज्ञातम्भवद्भिरनुज्ञातः पुण्यं पुण्याहं वाचयिष्ये । द्वि० वाच्यताम् ॥

यजुः । ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्ष-
भिर्यजत्राः । स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाग्ँसस्तनूभिर्व्यशेम देव-
हितं यदायुः ॥ १ ॥ देवानां भद्रा सुमतिर्ऋजूयतां दे-
वानां रातिरभि नो निवर्तताम् । देवानां सख्यमुपसे-
दिमा ऋषयं देवा न आयुः प्रतिरन्तु जीवसे ॥ २ ॥
दीर्घायुस्तऽओषधे खनिता यस्मै च त्वा खनाम्यहम् ।
अथो त्वं दीर्घायुर्भूत्वा शतवत्स्था विवरोहतात् ॥ ३ ॥

ब्रविणोदाः पिपीपति जुहोत प्र च तिष्ठत ।
नेष्ट्रादृतुभिरिष्यत ॥ ४ ॥ सविता त्वा सधानाग्ँ सु
घतामग्निर्बृहस्पतीनाग्ँ सोमो व्वनस्पतीनाम् । बृहस्पति-
र्वाचऽहन्द्रो ज्यैष्ठ्याय रुद्रः पशुभ्यो मित्रः सत्यो व्वरुणो
धर्मपतीनाम् ॥ ५ ॥ न तद्रक्षाग्ँसि न पिशाचास्तरन्ति
देवानामोजः प्रथमजग्ँ ह्येतत् । यो विभर्ति दाक्षायणं
हिरण्यं स देवेषु कृणुते दीर्घमायुः स मनुष्येषु कृणुते

दीर्घमायुः॥६॥ उच्चा ते जातमन्धसो दिविसद् भूम्याद-
वे । उग्रश्चर्म महि श्रवः ॥ ७ ॥

अ०। ओम् । द्रविणोदा द्रविणसस्तुरस्य द्रविणोदाः
सर्नरस्य प्र पंसत् । द्रविणोदा वीरवतीमिपन्नो द्रविणो-
दा रासते दीर्घमायुः ॥ १ ॥ सविता पश्चात्तात् सविता
पुरस्तात् सवितोत्तरास्तात् सविताऽधरास्तात् । स-
विता नः सुयतु सर्वतांति सविता नो रासतां दीर्घमायुः
॥ २ ॥ नवो नवो भवति जायमानोऽहं ह्येतु रूपसा-
मेत्यग्रम् ॥ भागं देवेभ्यो विदधाम्यायं प्र चन्द्रमास्तिरते
दीर्घमायुः ॥ ३ ॥ उक्त्वा दिवि दक्षिणावन्तो अस्थुर्ये
ऽभक्ष्वाः सह ते सूर्येण । हिरण्यदा अमृतत्वं भजन्ते
वासोदाः सोमं प्र तिरन्त आयुः ॥ ४ ॥

साम् । ॐ देवो १ वो ३ द्रविणो दाः पूर्णा विवष्टासि-
चम् । ऊर्द्धा १ सिञ्चा २ ध्वमुपवापृणध्वम् । आदिदो-
दे २ । व कहते । ह्यदा २, ३ भा ३, ४, ३ । ऊ २, ३, ४, ५,
६ । डा. ॥ १ ॥

अयानो देव सवित । ओं हो वा । इह श्रुवायि ।
प्रजावा २, ३, त्सा । वीः सौभगाम् । पराद् २, ३,
प्या ३ । हो वा. ३ ह्य । श्रिप्य सु ३, ३, ४, ५, वा ६, ५-
६ दक्षा ३ वा. २-३, ४, ५. ॥ २ ॥

चन्द्रमा आउवा । सुवान्ताराउवा । सुपर्णोघाउ-
वा । यतेदिवि । नवोहि राउवा । ण्यनापिमा

तत्तुर्वेदोक्तमन्त्रपुण्याहवाचनप्रयोगः । १३७

याउवा । पदं विन्दाउवा । तिविद्युताः । वित्तंमा
आउवा । स्यरोदा २.३.सा.३.४.३. यि । ३ २.३.४.५.
इ । डा ॥ ३ ॥

उच्चाता ३ यि जातमन्धसाः । दिवा हसा. १दूभूर ।
मिषा. २.३ ददाइ । उग्रं शर्मा । सहा. २.३. यि
अवाउ । वा ३ । स्तौये. २.३.४.५. ॥ ४ ॥

उवा ५. स्मै । गा ३. या. ३. तानाराः । पा. ३.
वामा ३. ना । या २. ३. आ । हुम्मायि. । दा ३वायि. ।
अभिदेवापं ह्या २स्तताउ । वा. ३. ४. ५. ॥ ५ ॥

अथर्वा । धातारातिः सवितेदं जुंपन्तां प्रजा
पतिर्निधिपतिर्नोऽअग्निः । त्वष्टा विष्णुः प्रजया संररा-
णो यजमानाय द्रविणं दधातु ॥ १॥ येन देवं सविता-
रं पतिदेवा अर्धारयन् । तेनेमं ब्रह्मणस्पते परिराष्ट्राय
धत्तन ॥ २ ॥ नषोभवो भवसि जायमानोऽह्नांकेतुरु-
यसामेष्यग्रम् । भागं देवेभ्यो विदधास्यायन्प्रचन्द्रम-
स्तिरसेदीर्घमायुः ॥ ३ ॥ उच्चैर्घोषो कुन्दुभिः सन्त्व-
नायन्वानस्पत्यसम्भृत उस्त्रियाभिः ॥ वाचं ऽणुवानो
दमयन् रसपत्नान्तिस्सह इव जेष्यमभियंस्तनीहि ॥ ४ ॥

इत्येता ऋचः पुण्याहे धूयात् ॥

यज० व्रतजपनियमतपःस्वाध्यायक्रतुश्रमदमदयादानवि-
शिष्टानां सर्वेषां ब्राह्मणाना मनः समाधीयताम् । द्या० समाहि-
तप्रज्ञाः स्मः । य. प्रसीदन्तु भवन्तः । द्या० प्रसन्नाः
स्मः । य. ओ शान्तिरस्तु. । द्वि. अस्तु. । य. ॐपु-

ष्टिरस्तु । द्वि. अस्तु । एवं सर्वत्रोत्तरत्र द्विजैर्वाच्यम् । ॐ तुष्टि-
 रस्तु । ॐ वृद्धिरस्तु । ॐ अविघ्नमस्तु । ॐ आयु-
 ष्यमस्तु । ॐ आरोग्यमस्तु । ॐ शिवमस्तु । ॐ शिवं कर्मास्तु ।
 ॐ कर्मसमृद्धिरस्तु । ॐ धर्मस० । ॐ वेदस० । ॐ शास्त्रस० ।
 ॐ धनधान्यस० । ॐ पुत्रपौत्रस० । ॐ इष्टसंपदस्तु । बहिः-
 अनिष्टनिरसनमस्तु । ॐ यत्पापं रोगोऽशुभमकल्याणं तद् दूरे
 मतिहतमस्तु । अन्तः—यच्छ्रेयस्तदस्तु । उत्तरे कर्मण्यविघ्नम-
 स्तु । उत्तरोत्तरमहरहरभिष्टिरस्तु । उत्तरोत्तराः क्रियाः शुभाः
 शोभनाः सम्पद्यन्ताम् । तिथिकरणमुहूर्तनक्षत्रग्रहलग्नसम्पदस्तु ।
 तिथिकरणमुहूर्तनक्षत्रग्रहलग्नाधिदेवताः प्रीयन्ताम् । तिथिकरणे
 समुहूर्ते सनक्षत्रे सग्रहे सलग्ने साधिदैवते प्रीयेताम् । दुर्गापाञ्चाल्यौ
 प्रीयेताम् । अग्निपुरोगा विद्देवेदेवाः प्री० । इन्द्रपुरोगा मरुद्गणाः
 प्री० । वसिष्ठपुरोगा ऋषिगणाः प्री० । माहेश्वरीपुरोगा उमा-
 मातरः प्री० । अरुन्धतीपुरोगा एकपत्न्यः प्री० । ब्रह्मपुरोगाः
 सर्वे वेदाः प्री० । विष्णुपुरोगाः सर्वे देवाः प्री० । ब्रह्म च
 ब्राह्मणाश्च प्री० । श्रीसरस्वत्यौ प्रीयेताम् । श्रद्धामेधे
 प्री० । भगवती कात्यायनी प्रीयेताम् । भगवती माहेश्वरी
 प्री० । भग० ऋद्धिकरी प्री० । भ० पुष्टिकरी प्री० । भ.
 तुष्टिक. । भगवन्तौ विघ्नविनायकौ प्रीयेताम् । सर्वाः कुलदे-
 वताः प्रीयन्ताम् । सर्वा ग्रामदेवताः प्रीयन्ताम् । बहिः—हताश्च
 ब्रह्मद्विपः । हताश्च परिपन्थिनः । हता अस्प कर्मणो विघ्नकर्तारः ।
 शत्रवः पराभवं यान्तु । शाम्यन्तु घोरानि । शाम्यन्तु पापानि ।
 शाम्यन्त्वीतयः । अन्तः—शुभानि वर्द्धन्ताम् । शिवा आपः
 सन्तु । शिवा ऋतवः सन्तु । शिवा ओषधयः स. । शि. वन-
 स्पतयः स. । शि. अग्नयः स. । शि. आद्रुतयः सन्तु । शिवा

अतिथयः सः । अहोरात्रे शिवे स्याताम् ।

यंजुः । निकामेनिकामे नः पर्जन्यो वर्षर्पतु फलवत्स्यो
न ऽओपधयः पच्यन्तां योगक्षेमो नः कल्पताम् ॥ १ ॥

ऋक् । शन्नः कर्निकददेवः पर्जन्यो अभिवर्षतु ॥

शन्नो याचां पृथिवी शं प्रजाभ्यः शन्नो अस्तु द्विपदे शं

चतुष्पदे ॥ १ ॥

ज्ञामात्वष्टा ३.४। नो दै वियम् । वचाः । पर्जन्यो ब्रह्म-

णस्पा. २. ३. तीः । पुचैर्भ्रातृभिरदिति नृपातू. २. ३ नाः ।

दुष्टारा २३. न्त्रा । मेण घा. २. ३. । चा. ३. ४. ३ः ॥

र्त्त २ ३. ४-५. इ । डा. ॥ १ ॥

अथर्वा । गणास्त्वोर्पगायन्तु मारुताः पर्जन्यो-

घोषिणः पृथक् । स्वर्गावर्षस्य वर्षतो वर्षन्तु पृथिवी-

मनुं ॥ १ ॥

ब्रा० शुक्राङ्गास्कपुधवृहस्पतिशनैश्चरराहुकेतुसोमसहिता

आदित्यपुरोगाः सर्वे ग्रहाः प्रीयन्ताम् ॥ भगवान् पर्जन्यः प्री-

यताम् । भगवान्नारायणः प्री० । भग० स्वामी महासेनः प्रीय० ।

यज० पुरोनुवाक्यया यत्पुण्यं तदस्तु । याज्यया यत्पुण्यं तदस्तु ।

वपदकारेण यत्पुण्यं तदस्तु. । प्रातः सूर्योदये यत्पुण्यं तदस्तु. ।

एतत्कल्याणयुक्तं पुण्यं पुण्याहं वाचयिष्ये । ब्रा० वाच्यताम् ।

ब्राह्मं पुण्यमहर्ष्यच्च सृष्ट्युत्पादनकारकम् । वेदवृक्षोज्ज्वलं नित्यं

तत्पुण्याहं भुवन्तु नः ॥ १ ॥ भो ब्रा० मम गृहे ऽद्य करिष्यमा-

णस्य अमुककर्मणः पुण्याहं भवन्तो भुवन्तु. । ॐ पुण्याहम् ।

अस्य कर्मणः पु०न्तु । ॐ पुण्याहम् । अस्य कर्म०न्तु । ॐ पु-

ण्याहम् । एवं सर्वत्र त्रिवेदेत् ॥

यजुः । ॐ पुनन्तु मा देवजनाः पुनन्तु मनसा
धियः । पुनन्तु विश्वा भूतानि जातवेदः पु-
नोहि मा ॥ २ ॥

ऋक् । उद्गातेव शकुने सामं गायसि ब्रह्मपुत्रं हव-
सवनेषु शंससि । धृषेव वाजी शिशुमतीरपीत्यां सर्व-
तो नः शकुने भद्रमावद विश्वतो नः शकुने पुण्यमा-
वद ॥ २ ॥

साम । पुनानः सोमा धारा २. ३. ४. या. । आ-
पोवसानो अर्पस्थारन्नघायोनिभृतस्य सारथिद सा-
थि । उहा ३. उवा । उत्सो देवो हिरा २. ३. हाथि ।
उहा ३ उवा. ण्यया । ऊँ हो वा । हो ५. इ । डा ॥ २ ॥

अथर्व । पुनन्तु मा देवजनाः पुनन्तु मनसो धिया ।
पुनन्तु विश्वा भूतानि पर्वमानः पुनातु मा ॥ २ ॥

पुण्याहसमृद्धिरस्तु । यज० पृथिव्यामुवृष्टायां तु यत्कल्याणं
पुरा कृतम् । ऋषिभिः सिद्धगन्धर्वैस्तत्कल्याणं ब्रुवन्तु नः ॥ भो.
कल्याणं. भ. ३ । वा. ओं कल्याणम् ३ ।

यजुः । यथेमां व्वाचं कल्याणमायदानि जनेभ्यः
ब्रह्मराज्याभ्यां शूद्राय चार्याय च स्वाय चा-
रणाय च । प्रियो देवानां दक्षिणायै दातुरिह भूया-
समयं मे कामः समृद्धयताम् ॥ ३ ॥

ऋक् । अपाः सोममस्तंभिन्द्र प्र याहि कल्याणी-
र्जाया सुरणं गृहे ते । यत्रा रथस्य बृहतो निधानं वि-
मोचनं वाजिनो दध्निणावत् ॥ ३ ॥

सामः । का ५ या । नश्वा. ३ इत्रा ३ आशुवात् ।
जातिसिदावृधः साखा । ऊँ ३ हो हा ह्रीं । कया. २३ श
चा इ । छयौ हो ३ । हुम्मा. २ । चार तौ. ३.५. हाह ॥३॥

अथवा । विश्वंजित्कल्याण्यै मा परिधंहि कल्या-
णि द्विपाच्च-सर्वे नो रक्ष चतुष्पाद्यच्च न स्वम् ॥ ३ ॥ ब्रा.

कल्याणसमृद्धिरस्तु । यज. सागरस्य तु या ऋद्धिर्महालक्ष्म्या-
दिभिः कृता । सम्पूर्णा सुप्रभावा च तां च ऋद्धिं भुवन्तु नः ।
भो ब्रा. ऋद्धि. ३ । ओं ऋध्यताम् ३ ।

यजुः । सन्नस्य ऋद्धिरस्पगन्म ज्योतिरमृता ऽअ-
भूम । दिवं पृथिव्या ऽअध्वारुहामाभिदाम देवा-
न्त्सज्योतिः ॥ ४ ॥

ऋक् । ऋध्याम स्तोमं सनुयाम वाजमानो मन्त्रं सु-
रथेहोष घातम् । यशो न पक्वं मधु गोष्वन्तरा भूतांशो
अश्विनोः काममप्राः ॥ ४ ॥

साम० । ऊँ होवाँ ऊँहोवा ऊँहोश्वा । अगन्म ज्यो-
तिः । अगन्म ज्योतिः । अगन्म ज्योतिः । अमृता अभूम ।
अमृता. अभूम । अमृता अभूमान्तरिक्षं पृथिव्या अध्वारु-
हामान्तरिक्षं पृथिव्या अध्वारुहामान्तरिक्षं पृथिव्या
अध्वारुहामा । दिवमन्तरिक्षादध्वारुहाम । ३ । अवि-
दाम देवान् । ३ । समुदेवैरगन्महि । ३ । ऊँहोवा. ऊँहोवा.
ऊँश्होवा. । ३ । सुवज्योती. २. ३.४.५. ॥ ४ ॥

अथवा । ऋधेङ्मन्त्रोपोनि य आं वभूवामृतो सुवर्द्ध-

मानः सुजन्मा ॥ अदब्धास्तुर्भ्राजमानो हं वा त्रितो धर्ता
दाधार ग्रीणि ॥ ४ ॥

ऋद्विसमृद्धिरस्तु ॥ यज० स्वस्तिस्तु याऽविनाशाख्या
पुण्यरूपाण्यद्विदा । विनायकमिया नित्यं तां च स्वस्तिमुवन्तु
नः ॥ भो० अमुककर्मणे स्वस्ति भवन्तो भुवन्तु, ३ आयुष्मते
स्वस्ति. ३ ।

यजुः । स्वस्ति न इन्द्रो० दधातु ॥ ५ ॥

ऋक्. स्वस्ति ऋद्धि प्रपथे श्रेष्ठारेकणस्वत्यभि
या वाममेति ॥ सा नो अमासो अरणे निपातु स्वा-
वेशा भवतु देवगोपा ॥ ५ ॥

साम. । आतारमिन्द्रमाविता । रमी. २. ३ न्द्राम् ।
हवेहवे सुहवधंश । रमी २. ३. न्द्राम् । हुवाइतुशक्रं पुरुह ।
तमी. २. ३. न्द्राम् । इदं स्वस्तिनो मघवा । वा४. ३-३.
इतू ३ वा ५ इन्द्रा६. ५. ६. ॥ ५ ॥

अथर्वो । स्वस्तिमात्रउतपित्रेयो अस्तु स्वस्ति गो-
भ्यो जगते पुरुषेभ्यः । विश्वं सुभूतं सुचिदन्नं नो
अस्तु ज्योगेवदृशेम सूर्यम् ॥ ५ ॥

स्वस्तिमृद्धिरस्तु । यज० मृकण्डमनोरायुर्पद् भुवलोमश-
योस्तथा । आयुषा तेन संयुक्ता जीवेम शरदः शतम् ॥ द्वा०
जीवन्तु भवन्तः ।

यजुः । तच्चक्षुः० शतात् ॥ ६ ॥

ऋक्. । शतं जीव शरदो वर्द्धमानः शतं हेमताञ्छ

तमु वसन्तान् ॥ शतमिन्द्राग्नी संविता बृहस्पतिः श-
तायुषा हविषेम पुनर्दुः ॥ ६ ॥

सामः । हाउहाउहाउ । यशोहाउ । ३ । वर्चोहाउ ।
३ । अस्मिन्हायि २ अस्मिन् हा ३. १. उ । वा. २ । तवे-
दिन्द्रावमेवसु।त्वे पुण्यासिमध्यमम् । सत्राविश्वस्यपर-
मस्य राजसि । नकिद्यागोपुष्टवते । हाउहाउहाउ । यशो-
हाउ ३ । वर्चोहाउ ३ । अस्मिन्हायि । २ । अस्मिन्-
हा ३-१-उ । वा. २ । आयुर्विश्वायुर्विश्वं विश्वमायु-
रशीमहि प्रजात्वष्टरेधिनिधेह्यस्मेशतंजीवेमशरदौव-
यन्ते ॥ २-३ ४-५ ॥

अथर्वा । आयुरस्मै धेहि जातवेदः प्रजां-
त्वष्टरेधिनिधेह्यस्मै ॥ रायस्पोषंसावितरासुवास्मै-
शतं जीवातिशरदस्तथायम् ॥ ६ ॥

यज० शिवगौरीविवाहे याया श्री रामे नृपात्मजे । धनदस्य
गृहे या श्रीः अस्माकं साऽस्तु सगानि ॥ भो. ब्राह्मणा मम
सकुटुम्बस्य सपरिवारस्य गृहे श्रियं भवन्तो ब्रुवन्तु. ३ । ब्रा०
अस्तु श्रीः ३ ।

यजुः । दैव्याय धर्मे जोष्ट्रे देवश्रीः श्रीमनाः शतप-
दाः । परिगृह्य देवा यज्ञमायन् देवा देवेभ्योऽअध्वर्य-
न्तोऽअस्युः ॥ ७ ॥

ऋक् । श्रिये जातः श्रिय आ निरिधाय श्रियं चयो
जरितृभ्यो दधाति । श्रियं वसांना अमृतत्वमायन् भ-
वन्ति सत्या संमिथा मितद्रौ ॥ ७ ॥

साम । भद्राहन्द्रस्परा १ तायाः । भद्राहन्द्र
स्परा २ तायाः । यो अस्य कामं विधत्ते ॥ नरोपा १ ता
यि । मनादानायचोदयन् । मार. ३. नाः । दानाया
चोदुम् । दया ३ ऊँ २. ३. ४. वाश्रिये १ ॥ ७ ॥

अथर्वा । एह पातु वरुणः सोमो अग्निर्वृहस्पतिर्वसु
भिरेह पातु ॥ अस्य अर्पमुपसंयातु सर्व उग्रस्य चेतु
समनसः सजाताः ॥ ७ ॥

यज. प्रजापतिर्लोकपालो धाता ब्रह्मा च
देवराद् ॥ भगवान् शाश्वतो नित्यं नो रक्षन्तु
च सर्वतः ॥ १ ॥ ब्रा. भगवान् प्रजापतिः प्रीयताम् ॥

यजुः । प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा रूपाणि
परिता यभूव ॥ यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्त्ययम-
मुष्य पिताऽसावस्य पिता व्ययं स्याम पतयो र-
यीणाम् ॥ ८ ॥

ऋक् । प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि
परिता यभूव ॥ यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु ययं स्या-
म पतयो रयीणाम् ॥ ८ ॥

साम । हाउ । ३ । इमाः । ३ । प्रजाः । ३ । प्रजापते ।
होह । २ । प्रजापते । हा ३१ उ । वा २ । ए । हृदय-
म् । २ । ए । हृदया ३१ उ । वा २ । प्रजारूपमजीजने ३ ।
इद इडा २३४५ ॥ ८ ॥

अथर्व. प्रजापतेराष्टतो ब्रह्मणा चर्मणाहं कश्यपस्य

चतुर्वेदोक्तमन्त्रपुण्याहवाचनप्रयोगः । १४५

ज्योतिषा वर्चसाच ॥ जरुदाष्टिः कृतवीर्योविहापाः
सहस्रायुः सुकृतश्चरेपम् ॥ ८ ॥

यज. आयुष्मते स्वस्तिमते यजमानाय दाशुपे । क्रियेरन्ना-
शिपः सन्तु ऋत्विग्भिर्वेदपासैः ॥ ब्रा. आयुष्मते स्वस्ति ॥

यजुः । आ नो नियुद्धिः शान्तिनीभिरध्वरः सह
स्त्रिणीभिरुपयाहि यज्ञम् । ष्वायोऽअस्मिन् सवने माद-
यस्व यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ९ ॥

ऋक् । स्वस्तये वाजिभिश्च मणेतः संयन्महीरिपं
आसस्ति पूर्वीः । रायो वन्तारो बृहतः स्यामास्मे अस्तु
भग इन्द्र प्रजावान् ॥ ९ ॥

साम. । स्यमुष्टु वाजिना २. १. ४. ५. म. देवजूता.
२. १४ ५. म. । सहोषानन्तारुना ३ । रश्मिधाना-
म् ॥ अरिष्टना २. ३. ४. यिमीम् । पृतना २. ३. ४. ५
जमाशुम् । स्वस्तजायि । तार्क्ष्यमिहा ३. ४. ३. हु ३
वा. ५. इमा ५. ६ ॥ ९ ॥

अथर्वा । वेदः स्वस्ति हुघणः स्वस्ति परंशुर्वेदिः
परंशुर्नः स्वस्ति हविष्कृतो यज्ञिया यज्ञकामास्ते देवा
सो यज्ञमिमं जुपन्ताम् ॥ ९ ॥ पुण्याहवाचनसमृद्धिरस्तु ॥

यजमानो ब्राह्मणेभ्यो दाक्षिणां दद्यात् ब्राह्मणाश्च यजमानस्या-
भि—किं कुर्युः । तत्प्रकारोऽग्रे वक्ष्यते ॥

इति चतुर्वेदोक्तमन्त्रपुण्याहवाचनप्रयोगः ॥

लघुशुभकार्येषु विस्तृतग्रहयागकरणासंभवे “आदौ न-
वग्रहानर्च्य ततः कर्म समाचरेत् । नवग्रहानर्चने तु न
सिद्धिर्विधिचोदिता ॥” इति शुभकर्मनिर्णयोक्तशतातपवचने-
न ग्रहाणां होमरहितपूजनमात्रस्यापि आवश्यकत्वमतिपाद-
नेन तावन्मात्रमवश्यमनुष्ठेयम्, गणेशपूजनवत् । तावन्मात्र-
स्याप्यननुष्ठाने ब्रह्मायुरारिरिति पुष्पाञ्जलिसमर्पणपूर्वकं प्र-
णामोऽनुष्ठेयः । उपनयनविवाहादिशुभकार्येषु तु वक्ष्यमाण-
रीत्या होमप्रधानो ग्रहयाग एवानुष्ठातुमुचितः । तत्र पूर्वं पूज-
नमात्रमकार उच्यते ।

तत्र वेद्यां पूगीफलेषु अक्षतपुञ्जेषु वा, कलशे एववा
नवग्रहानावाह्यं पूजयेत् । वेद्या असंभवे काष्ठफलकमेव
ग्राह्यम् । पूजनं च पदार्थानुसमयेन कर्तव्यम् । तस्यौ-
त्सर्गिकत्वात् । “सर्वेषामेकतन्त्रेण रत्नादीनां यथाविधि ।
पूजनं तु प्रकर्तव्यं पदार्थोऽनुप्रकीर्तितः ॥” इति संस्कारभास्क-
रे हेमाद्रिनिबन्धोद्धृतभविष्योत्तरवचनाच्च । काण्डानुसमप-
स्वरूपं च तत्रैव-एकैकस्यावाहनादिपुष्पाञ्जल्यन्तपूजनम् । स-
माप्यच ततोऽन्यस्य इति काण्डोऽनुकीर्तितः ॥ इति । वेद्यां ग्र-
हपूजनपक्षेऽपि तस्या ऐशान्यां कलशे वरुणपूजनमनुष्ठेयमेव ।
मत्स्यपुराणादौ तथैव अभिहितत्वात् ।

अथ ग्रहपूजाप्रयोगः ।

चतुष्कोणहस्तमात्रस्य वितस्त्युच्छ्रितस्य स्थण्डिलस्पेशान-
कोणे तदभावे तादृशस्यैव काष्ठफलकस्य ईशानकोणे अग्रणं
ताम्रादिधातुविनिर्मितं हस्तघटितं मृन्मयं वा वह्निर्दध्यक्षतचन्द-
नभूषितं बह्नाच्छन्नं कलशपात्रं सप्तधान्योपरि स्थापयेत् । तत्र

प्रथमं भूमिस्पर्शः—ॐ मही द्यौः पृथिवीचन ऽहमं यज्ञं मिमिक्षताम् । पिपृतान्नो भरीमभिः ॥ अथ यवपक्षेपः ॐ ओपधयः समवदन्त सोमेन सह राज्ञा । यस्मै कृणोति ब्राह्मणस्तं राजन् पारयामसि ॥ अथ कलशस्थापनम्—ॐ आजिघ्न कलशं मह्या त्वा त्विशान्तिवन्दवः । पुनरूर्जा निवर्त्तस्व सानः सहस्रं धुक्वोरुधारा पयस्वती पु-

महीद्योः अ. ८ मं० ३२ । मही महती द्यौः पृथिवी भूलो-
कश्च न अस्माकम् इमं यज्ञं मिमिक्षताम् (मिह सेचने इत्यस्मात्
सन्ति लोटि प्रथमद्विवचनम्) सेक्तुमिच्छताम्, स्वेः स्वैर्भागैः पूर-
यतामित्यर्थः । किञ्च भरीमभिः भरणं हिरण्यपशुधान्यादिभिः स्वैः
स्वैर्भागैः न अस्मदीयं गृहं पिपृताम् पूरयताम् । भूमिं हस्तेन
स्पृष्ट्वा कलशस्थापनार्थम् अवकाशदानाय एवं प्रार्थयेत् ॥

ओपधयः समवदन्त. अ. १२ म. ९६ राज्ञा स्वस्यामिना सो-
मेन सह ओपधयः ओपधिदेवताः समवदन्त सयावं वृत्तवत्यः ।
संवादेमेयाह—ब्राह्मणो यस्मै कृणाय कृणोति (छान्दसत्याद् व्यत्ययेन
इतुर्) अस्मन्मूर्त्तादिनां विक्रित्सां करोति, हेराजन् स्वामिन् सोम
तं कृणुं, नरं यय पारयामसि पारयामः । (इदन्तो मसि इति
मसः स्थाने मस्यादेशः) । इत्थम् ओपधीः व्याधिताशकराद्येन
स्तुत्वा भूमीं निक्षिपेत्, अक्षतान् यवान् वा ॥

आजिघ्न कलश. अ. ८. म. ४२. हेमहि. पृथिव त्वं कलशं पात्रम्
आजिघ्न आगिमुत्प्रेन प्राणं पुरु धारयेति यावत् । किञ्च इन्द्र. सोमाः
तत्तुल्याः कलशरसाः त्वा त्वाम् आविशन्तु । किञ्च ऊर्जा विशिष्ट-
रसेन पयोभूतेन सह पुनः अस्मान् प्रति निवर्त्तस्व । या त्वमेव मया
स्तुता सा त्वं नः अस्माकम् सहस्रं धुक्व. सहस्रसंख्यं धनं देहि ।
किञ्च हेपृथिवि त्वत्प्रसादात् उरुधारा यदुपयोजुक्ता पयस्वती धेनु-
रयिः धनमपि मां माम् पुनः आविशतात् आगच्छन्तु इत्यर्थः । इत्थं
पृथ्वीं प्रार्थ्य तत्र कलशं स्थापयेत् ॥

लघुशुभकार्येषु विस्तृतग्रहयागकरणासंभवे “आदौ न-
वग्रहानर्च्य ततः कर्म समाचरेत् । नवग्रहानर्चने तु न
सिद्धिर्निधिचोदिता ॥ ” इति शुभकर्मनिर्णयोक्तशतातपवचने-
न ग्रहाणां होमरहितपूजनमात्रस्यापि आवश्यकत्वमतिपाद-
नेन तावन्मात्रमवश्यमनुष्ठेयम्, गणेशपूजनवत् । तावन्मात्र-
स्याप्यननुष्ठाने ब्रह्माग्निरारिरिति पुष्पाञ्जलिसमर्पणपूर्वकं प्र-
णामोऽनुष्ठेयः । उपनयनविवाहादिशुभकार्येषु तु वक्ष्यमाण-
रीत्या होमप्रधानो ग्रहयाग एवानुष्ठातुमुचितः । तत्र पूर्वं पूज-
नमात्रप्रकार उच्यते ।

तत्र वेद्यां पूर्णकलेषु अक्षतपुञ्जेषु वा, कलशे एव वा
नवग्रहानावाह्य पूजयेत् । वेद्या असंभवे काष्ठफलकमेव
ग्राह्यम् । पूजनं च पदार्थानुसमयेन कर्तव्यम् । तस्यौ-
त्सर्गिकत्वात् । “सर्वेषामेकतन्त्रेण रव्यादीनां यथाविधि ।
पूजनं तु प्रकर्तव्यं पदार्थोऽनुप्रकीर्तितः ॥” इति संस्कारभास्करे
हेमाद्रिनिबन्धोद्धृतभविष्योत्तरवचनात् । काण्डानुसमय-
स्वरूपं च तत्रैव-एकैकस्यावाहनादिपुष्पाञ्जल्यन्तपूजनम् । स-
माप्यच ततोऽन्यस्य इति काण्डोऽनुकीर्तितः ॥ इति । वेद्यां प्र-
हपूजनपक्षेऽपि तस्या ऐशान्यां कलशे वरुणपूजनमनुष्ठेयमेव ।
मत्स्यपुराणादौ तथैव अभिहितत्वात् ।

अथ ग्रहपूजाप्रयोगः ।

चतुष्कोणहस्तमात्रस्य चितस्त्युच्छ्रितस्य स्पण्डिलस्पेशान-
कोणे तदभावे तादृशस्यैव काष्ठफलकस्य ईशानकोणे अग्रणं
ताम्रादिधातुविनिर्मितं हस्तयटितं मृन्मपं वा यदिर्दध्यस्ततचन्द-
नभूपितं यन्माच्छन्नं कलशपात्रं सप्तधान्योपरि स्थापयेत् । तत्र

प्रथमं भूमिस्पर्शः—ॐ मही धौः पृथिवीचन इहमं यज्ञं मिमिक्षताम् । पिपृतान्नो भरिमभिः ॥ अथ यवक्षेपः ॐ ओपधयः समवदन्त सोमेन सह राजा । यस्मै कृणोति ब्राह्मणस्तं राजन्पारयामसि ॥ अथ कलशस्थापनम्—ॐ आजिघ्र कलशं मध्या त्वा विवशन्तिवन्दवः । पुनरूर्जा निवर्त्तस्व सा नः सहस्रं धुक्ष्वोरुधारा पयस्वती पु-

महीधौः अ. ८ मं० ३२ । मही महती धौः धुलोकः पृथिवी भूलोकश्च नः अस्माकम् इमं यज्ञं मिमिक्षताम् । (मिह सेचने इत्यस्मात् सति लोटि प्रथमद्विवचनम्) सेक्तुमिच्छताम्, स्वैः स्वैर्भागेः पूरयतामित्यर्थः । किञ्च भरिमभिः भरणैः हिरण्यपशुधान्यादिभिः स्वैः स्वैर्भागेः नः अस्मदीयं गृहं पिपृताम् पूरयताम् । भूमिं हस्तेन स्पृष्ट्वा कलशस्थापनार्थम् अवकाशदानाय एवं प्रार्थयेत् ॥

ओपधयः समवदन्त. अ. १२. मं. ९६ राजा स्वस्थामिना सोमेन सह ओपधयः ओपधिदेवताः समवदन्त संवादं कृतवत्यः । संवादेमेवाह—ब्राह्मणो यस्मै दृणाय कृणोति (छान्दसस्याद् व्यस्ययेन इनुः) ॐ अस्मन्मूर्त्तादिनां चिकित्सां करोति, हेराजन् स्वामिन् सोम तं रुग्णं नरं धयं पारयामसि पारयामः । (इदन्तो मसि इति मसः स्थाने मस्यादेशः) । इत्थम् ओपधीः व्याधिनाशकरत्वेन स्तुत्या भूमीं निक्षिपेत्, अक्षतान् यवान् वा. ॥

आजिघ्र कलशं. अ. ८. मं. ४२. हेमहि. पृथिव्यं त्वं कलशं पात्रम् आजिघ्र आगिमुख्येन घ्राणं कुरु धारयेति यावत् । किञ्च इन्द्रयः सोमाः तत्तुल्याः कलशरसाः त्वा त्वाम् आविशन्तु । किञ्च ऊर्जा विशिष्टरसेन पयोभूतेन सह पुनः अस्मान् प्रति निवर्त्तस्व । या त्वमेवं मया स्तुता सा त्व नः अस्माकम् सहस्रं धुस्व. सहस्रसंख्यं धनं देहि । किञ्च हेपृथिवि त्वत्प्रसादात् उरुधारा बहुपययुक्ता पयस्वती धेनुः रयिः धनमपि मा माम् पुनः आविशतात् आगच्छतु इत्यर्थः । इत्थं पृथ्वीं प्रार्थ्य तत्र कलशं स्थापयेत् ॥

नर्मा विवशताद्राघिः ॥ अथ जलेनापूरणम्-ॐ व्व-
रुणस्योत्तम्भनमसि व्वरुणस्य स्कम्भसर्जनी स्थो
व्वरुणस्य ऽऋतसदन्यासि व्वरुणस्य ऽऋतसदन-
मसि व्वरुणस्य ऽऋतसदनमासीद् ॥ अथ कुशब्रह्माणं
स्थापयेत्-ॐ आ ब्रह्मन्ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जाय-
तामा राष्ट्रे राजन्यः शूर इयव्योऽतिव्याधी महारथो
जायतां दोग्ध्री धेनुव्वोढाऽनङ्गवानाशुः सप्तिः पुरन्धि-
र्योषा जिष्णू रथेष्ठाः । सभेयो युवाऽस्य यजमानस्य
व्वीरो जायतां निकामे निकामे नः पर्जन्यो व्वर्षतु

व्वरुणस्योत्तम्भनमसि. अ ४ मं. ३६. हेजलधारे त्वं व्वरु-
णस्य व्वरुणदेवस्य उत्तम्भनमसि अवलम्बनमसि । व्वरुणस्य जला-
धिष्ठातृत्वात् जलमेवं सम्बोध्यते चेतनत्वारोपेण । किञ्च त्वम् व्वरु-
णस्य देवस्य स्कम्भसर्जनी-स्कम्भस्य अवरोधस्य सर्जनी साधनभू-
ता स्थः असि । इति व्यत्ययेन द्विवचनम् । व्वरुणस्य जलीयत्वात्
जलस्य तदपष्टम्भसाधनत्वम् उत्प्रेष्यते । किञ्च त्वम् व्वरुणस्य
देवस्य ऋताय यज्ञाय सदनी उपवेशनी असि । त्वयि उपधिष्ठो
व्वरुणः यज्ञभागं गृह्णातीत्यर्थः । किञ्च व्वरुणस्य देवस्य ऋतसेदनं
यज्ञार्थम् उत्तरासनमपि त्वमेवासि । अतः व्वरुणस्य देवस्य
ऋतसेदनम् पशार्थमासनभूतं कुम्भं व्याप्य आसीद् तिष्ठ । पपं जलं
स्तुत्या कुम्भे प्रक्षिपेत् ॥

आब्रह्मन् अ. २१, मं. २२. हेब्रह्मन् नः अस्माकं (यजमानस्य)
राष्ट्रे देशे ब्राह्मणः ब्रह्मवर्चसी-ब्रह्मवर्चसं वेदः तदस्यास्तीति ब्रह्म-
वर्चसी वेदवानित्यर्थः आजायताम् । (आडो व्यवदिताद्येति व्यवदि-
तप्रयोगः) । वेदसाध्याः सर्ववैदिकक्रियाः इति प्रथमं वेदसम्पत्तिरेव
प्रार्थ्यते । किञ्च राजन्यः क्षत्रियः शूरः आजायताम्, इयव्यः इषुषु
कुशलः अतिव्याधी अतिशयेन विध्यतीति अतिव्याधी अत्यन्तं
शत्रुव्यधनशीलः महारथश्च आजायताम् । यः एकः
सहस्रं जयति स महारथः । दोग्ध्री दुग्धपूरयित्री धे-

फलवत्पो न ऽओषधयः पच्यन्तां योगक्षेमो नः
कल्पताम् ॥ अथ गन्धान्-गन्धद्वारां दुराधर्षा
नित्यपुष्टा करीपिणीम् । ईश्वरीं सर्वभूतानां
तामिहोपहृये श्रियम् ॥ अथ दुर्वाम्-अकाण्डात्का-
ण्डात्प्ररोहन्ती परुषः परुषस्परि । एवा नो दूर्ध्वं प्रतनु
सहस्रेण शतेन च (व्या० पृ० १.१०) ॥ अथ सर्वापधीः

तु आज्ञायताम् । राष्ट्रे इत्यस्य सर्वत्र सम्यन्ध । अनङ्गान् वृषभ घो-
ढा घहनशीलो जायताम् । सति अश्व आशु शीघ्रगामी जायताम् ।
योषा स्त्री पुरन्धि पुर शरीर सर्वगुणसम्पन्न दधाति इति पुरन्धि-
जायताम् । रथे सिष्ठतीति रथेष्ठा (किप् सप्तम्या अलुक्) रथे
स्थितो युयुत्सुर्नर जिष्णु जयनशीलो जायताम् । युवा अस्य इति
पदच्छेद । अस्य यजमानस्य युवा समर्थ समेय सभाया योग्य
(दृढछन्दसि इति ढ) वीर पुनो जायताम् । किञ्च न अस्माक
राष्ट्रे पर्जन्य निकामे निकामे नितरा कामनाया सत्या धर्पतु । अभ्या
सो धीप्साध । न अस्माकम् ओषधय यथाया फलवत्य फ-
लयुक्ता पच्यन्ता स्वयमेव एका भवन्तु (कर्मकर्तरि लोट्) ।
न अस्माक योगक्षेम योगेन युक्त क्षेम योगक्षेम स कल्प-
ताम् क्लृप्तो भवतु । अलब्धलामो योग, लब्धस्य परिपालन
क्षेम । इत्थं ब्रह्माण स्तुत्या कलशोपरि निदध्यात् ॥ अत्र प्रमाण
पूर्वमुपन्यस्तम् ॥ (पृ ९४)

प्र श्रीसूक्ते । इह चन्दने ता श्रियमुपहृये आह्वयामि । श्रिय
मेव विशेषयति गन्धद्वाराम् । गन्धो गुण सत्य अनुमघद्वा
रभूता पृथिवीस्वरूपाम् । पृथिव्याधीतस्यैव गन्धस्यानुभूयमान
त्वात् । किञ्च दुराधर्षाम् अनाधृष्या तेजोविशेषशालिन्वात् ।
नित्यपुष्टा सदा स्फीताम्, करीपिणीं करीपसमन्धिनीम् । सर्वभू-
तानां पञ्चमहामूतानामीश्वरीम्, पृथिव्या सर्वभूतगुणशालित्वात् ।
चन्दने श्रियमायाह्य कलशे प्रक्षेप कार्य । एवमावाहनेन मम श्री
र्भवत्विति प्रार्थना वाक्यार्थ ॥

हरिद्रां वा-ॐया ऽओपधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं
पुरा । मनै नु बन्धूणामहं शतं धामानि सप्त च । अथ
पूगीफलम्-ॐयाः फलिनीर्या ऽअफला ऽअपुष्पा याश्च पु-
ष्पिणीः । बृहस्पतिप्रसूतास्ता नो मुञ्चन्त्वहसः ॥ अथदु-
ग्धम्-ॐपयः पृथिव्यां पय ऽओपधीषु पयो दिव्यन्तरिक्षे
पयो धाः । पयस्वतीः प्रदिशः सन्तु मद्यम् ॥ अथ दधि-

या ओपधीः, अ. १२-मं-७५. युगशब्दः कालवाची त्रयाणां
युगानां समाहारः त्रियुगम् भिन्नकालं घसन्ते मावृषि शरदि च पुरा
सृष्ट्यादौ या ओपधीः ओपधयः (वा छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः)
पूर्वाः प्रथमाः भाविनीभ्यः ओपधीभ्यः आधाः जाताः उत्पन्नाः
देवेभ्यः क्रतुभ्यः ऋत्वर्थम् । क्रतयो वै देवाः इति ध्रुतेः । क्रतयः
ओपधियुक्ताः कर्तव्याः पतदर्थम् । बन्धूणां जगज्जनभरणसमर्थानां,
पाकेन पिङ्गलघर्णानां वा तासाम् ओपधीनां शतं सप्त च धामानि
अहं मनै नु मन्ये एष अवश्यं जाने । (मन्यते लोटि आत्मनेपदे उत्त-
मैकघचने व्यत्ययेन णिपि एन पे इति ऐकारः) । इत्थम् ओपधिरूपं
ध्यात्वा सर्वाँपधीः फलशे प्रक्षिपेत् ॥

याः फलिनी, अ० १२ मं. ८९. याः ओपधयः फलिनीः फ-
लिन्यः (वा छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः) फलयुक्ताः याश्च अफलाः
फलरहिताः याश्च अपुष्पाः पुष्परहिताः याश्च पुष्पिणीः पुष्पिण्यः
(पूर्ववत् साधुः) पुष्पयुक्ताः ताः सर्वा ओपधयो बृहस्पतिप्रसूताः
बृहस्पतिप्रेरिताः सत्यः नः अस्मान् अहसः पापात् रोगरूपात्
मुञ्चन्तु पृथक् कुर्वन्तु ॥ फलवत्त्वेनौपधिस्मरणात्फलप्रक्षेपे ऽस्य
विनियोगः ॥

पयः पृथिव्याम् अ. १८ मं. ३६ हे पयः त्वमेव पृथिव्याम् ओ-
पधीषु दिवि अन्तरिक्षे च स्थितान् जीवान् धा. दधासि धारयसि,
दुग्धरसाधीनत्वात् प्राणिमात्रजीवनस्य । अन्तरिक्षादिजीवानामपि
सूक्ष्मभूतो दुग्धरस एव जीवनहेतुरिति भावः । अतस्तथानुमदात्
मद्यं प्रादिशः सर्वा दिशः पयस्वतीः पयस्वत्यः सन्तु । सर्वत्र
मम दुग्धरससमाप्तिर्मयस्थितिं प्रार्थना चाक्यार्थः ॥

ॐदाधिकाव्णो ऽअकारिपं जिष्णोरेद्वस्य व्वाजि-
नः । सुरभि नो मुखा करत्प्र ण ऽआयूँपि ता-
रिपत् ॥ अथघृतम्—ॐघृतवती भुवनानामभि-
ध्रियोर्वी पृथ्वी मधुदुधे सुपेशसा । द्यावापृथिवी
द्वरुणस्य धर्मणा विष्कभिने ऽअजरे भूरिरेत-
सा ॥ अथ पञ्चपल्लवाः— अद्वत्थे वो निपदनं प-

दाधिकाव्णः अ. २३ मं. ३२ कामति सर्वमतिकम्प तिष्ठतीति काया
तस्य, अद्वस्य व्यापिनः वाजयति कम्पयति दैत्यानिति वाजिनः
जिष्णोः जयशीलस्य जिष्णोः, अर्थे इति शेषः, यत् दधि अकारिपं (व्य-
त्ययेनैकवचन, छान्दस इट्) अकार्म्म न्यवेदयाम तद्दधि नः अस्माकं
मुखामुखानि सुरभि सुरभीणि करत् करोतु णः, नः आयूँपि प्रतारिपत्
प्रतारयतु प्रवर्धयतु चेति । इत्थं दध्नः मङ्गलद्रव्यत्वेन प्रार्थ्यमानत्वा-
स्तुतिर्वाक्यार्थः ॥ स्मार्तविनियोगवलादित्य मन्त्री व्याख्यातौ इति
न भाष्यविरोध उज्जायनीयः ॥

घृतवती. अ. ३४. मं. ४९ ये द्यावापृथिव्यौ घृतवत्यौ घृत-
शब्देन तेजोभागविशेष उच्यते । तद्वत्त्वादेव भुवनानामभिध्रिया
भूतजातानामभ्याश्रयणीये, उर्वी विस्तीर्णे, पृथ्वी पृथुले, आयाप्रवि-
स्ताराभ्यां महत्त्वं विशेषणद्वयेनोक्तम्, मधुदुधे मधु उदकं तस्य
दोग्ध्र्यौ, सुपेशसा सुरूपे, अजरे जरारहिते, भूरि रेतो ययोस्ते
भूरिरेतसी महुरेतस्के । सर्वभूतानां हि रेतांसि ताभ्यामेवोत्पद्यन्ते ।
ते धरुणस्य आदित्यस्य धर्मणा धारणेन विष्कभिने दृढीकृते ॥
घृतस्य तेजोविशेषसंपादकत्वादेव स्तुतिः । अतोऽनेन मन्त्रेण
फलशे घृतप्रक्षेपः ॥ अत्र मधुशर्करयोरपि प्रक्षेप उचितः ।

अद्वत्थेवो० अ. १२ मं. ७९ हे ओषधयः यः युष्माकम्
अद्वत्थे आपत्त्ययाम् उपभूतिं शुचिं निपदनं स्थानं भवति, हवि-
षां तत्र स्थापनात् । किञ्च यः युष्माकं पर्णे पलाशपर्णेभ्यः जुहां
वसतिः स्थितिः कृता । होमार्थं जुहाम् अघ्वयुणा स्थापनात् । (अ-
द्वत्थपर्णेशाभ्यां तद्वत्तलोपदछान्दसः) । होविभूता ओषधयः
प्रार्थ्यन्ते—किलेति विद्याप्रकर्षं, इत् पदार्थं, हेहविभूता ओषध-

ये वो व्वसतिष्कृता । गोभाज इतिकिलासथ यत्स-
नवथ पूरुपम् ॥ अथ सप्तयदः-ॐ स्योना पृथिवि
नो भवानृक्षरा निवेशनी । यच्छा नः शर्म सप्रधाः ॥
अथ पञ्चरत्नानि- ॐ परिवाजपतिः कविरग्निर्हव्या-
न्यक्रमीत् । दधद्रत्नानि दाशुपे ॥ अथ हिरण्यं द्रव्यं वा-
ॐ हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे मृतस्य जातः पति-

यः यूयम् अग्नौ हुताः सत्यः गोभाजः असथ भवथ । गाम् आदित्यं
भजन्तीति गोभाजः । “अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठ-
ते” इति स्मृतेः । किमर्थमिदमित्यत आह । यत् यस्मात्कारणात्
पुरुषं यजमानं सनवथ सेचये अन्नदानेन पोषयथ तस्मात् अ-
द्वत्पादिः स्थानमित्यर्थः । (अस्तेः लटि मत्पमबहुवचने व्यत्ययेन
शपि कृपम् असथेति । सनवतिः परिवर्त्यः ॥

स्योना पृथिवि० अ. ३५. मं. २२ हे पृथिवि त्वं नः अस्माकं
स्योना सुखरूपा भव । किम्भूता त्वम्, अनृक्षरा । अक्षरः कण्टकः
तदग्रहणं चोखायादादिदुःखनिवृत्त्यर्थम् । न सन्ति अक्षरोः कण्ट-
काः दुःखदायिनो यस्यां सा अनृक्षरा । तथा निवेशनी निविशन्ति
जनाः यस्यां सा निवेशनी साधुप्रतिष्ठाना (अधिकरणे ल्युट्) । त-
था सप्रधाः प्रथमं प्रथः विस्तारः प्रथसा सह-वर्तमाना सप्रधाः
सर्वतःपृथुः । किञ्च नः अस्मभ्यं शर्म शरणं यच्छा यच्छ देहि ॥

परिवाजपतिः ॥ ११. मं. २५ अथमग्निः हव्यानि नानादैवतया-
नि हवींषि पर्यक्रमीत् परिक्रान्तवान् । परिक्रमणं मक्षणार्थं स्वी-
करणम् । कौटशोऽग्निः वाजपतिः वाजस्य, अन्नस्य पतिः पाल-
यिता, कविः क्रान्तदर्शनः । किं कुर्वन् हव्यानि पर्यक्रमीत्, दाशुपे
हवींषि दत्तवते यजमानाय रत्नानि रमणीयानि धनानि दधद्
प्रयच्छन् । अनेकार्थत्वात् घाघातुः दानार्थः ॥ यतोऽग्निः रत्नानि
प्रयच्छन् हवींषि पर्यक्रमीत् अतो रत्नानि श्रेष्ठानि इति । अनेन
रत्नानि कलशे प्रक्षिपेत् ।

हिरण्यगर्भः अ. १३. मं. ४ हिरण्ये हिरण्यपुरुषकृपे प्रसाण्डे

रेक आसीत् । स दाधार पृथिवीं आमुतेमां कस्मै
देवाय हविषा विधेम ॥ अथ वस्त्रम्—ॐ वदस्वाय
व्वासऽउपस्तृणन्धधावासं या हिरण्यान्यस्मै । स-
न्दानमर्वन्तं पङ्कीशं प्रिया देवेष्वायामयन्ति । अथोपरि
धान्यपूर्णपात्रम्—ॐ पूर्णां दर्विं परा पत सुपूर्णा पुनरा-
पत । इवस्तेव विवकीणावहाऽउपमूर्जं शतक्रतो ॥

गर्भरूपेणाधारितः प्रजापतिः हिरण्यगर्भं भूतस्य प्राणिजातस्य
अग्रे समवर्तत । प्राणिजातोत्पत्तेः पुरा, स्वयं शरीरधारो बभूव । स च
जातः उत्पन्नमात्रः एक एव उत्पत्त्यमानस्य सर्वस्य जगतः पतिः
ईश्वरः आसीत् । स एक एव पृथिवीमन्तरिक्षं चां दुलोकम् उत-
अपि च इमां भूमिं लोकत्रयं दाधार धारयति स्म । (तुजादीनां दो-
र्घाऽभ्यासस्येति दीर्घः) । पृथ्वीं सू स्यधभू इति अन्तरिक्षनामसु प
ठितत्वात् पृथ्वीशब्देन अन्तरिक्षलोकोऽत्र उच्यते । कस्मै काय
प्रजापतये देवाय धय हविषा विधेम हविर्दधः । (विभक्तिव्याय-
यच्छान्दस्तु) । सूत्रात्मनो ग्रहाण्डस्य तेजोवित्तुसाम्येन हिरण्य-
शब्देनाभिहितत्वात् तत्रोपमानत्वप्रतीते स्तुतिः । एव हिरण्यं
स्तुत्वा कलशे प्रक्षिपेत् ॥

८ यद्विधायं० अ. २५-म. ३९ प्रिया प्रियाणि एतानि दे-
वेषु आयामयन्ति आगमयन्ति आतिवज्र, अश्वस्य एतानि देवेषु
ध प्रापयन्ति इत्यर्थः । कानीत्यत आह । अस्वाय यत् अधोपासम्
आच्छादकं वासः वस्त्रम् उपस्तृणन्ति (स्तृज् आच्छादने प्रियादि-
कः) । तथा या यानि हिरण्यानि सौघर्णेशकलानि अस्मै अदधा-
य उपस्तृणन्ति, तथा अर्वन्तम् अर्वतः (पृथ्वीं द्वितीया) अदध-
स्य सन्दानं क्षिरोवन्धनं पङ्कीशं पादवन्धनम् । एतानि देवेषु प्रा-
पयन्ति । आच्छादकवस्त्रस्य देवेषु प्राप्यमाणत्वात् यत्र स्तुतिर्वा-
प्यार्थः । एव वस्त्रं स्तुत्वा तेन कलशं धेष्टयेत् ॥

९ पूर्णादर्विं० अ ३ मं ४२ हे दर्विं अन्नप्रदानसाधनमूने काष्ठा-
दिनिर्मिते त्वं पूर्णां स्थाव्यां सकाशादन्नं गृहीत्वा पूर्णां भूत्वा
परा पूर्णत्वादेव उत्कृष्टा सती पत इन्द्रं प्रति गच्छ । सुपूर्णां

ततो वरुणमावाहयेत्-ॐ तत्त्वा यामि ब्रह्मणा व्वन्दमानस्तदाशास्ते यजमानो हविर्भिः । अहेडमानो च्वरुणेह वोध्युरुशस्स मा न आयुः प्रमोषीः ॥

- अथकलशाभिमन्त्रणम्-कलशस्य मुखे विष्णुः कण्ठे रुद्रः समाश्रितः । मूले तस्य स्थितो ब्रह्मा मध्ये मातृगणः स्थितः ॥ कुक्षौ तु सागराः सप्त सप्तद्वीपा धमुन्धरा । ऋग्वेदोऽथ यजुर्वेदः सामवेदो ह्यथर्वणः । अग्नैस्तु सहिताः सर्वे कलशं ॥

कर्मफलं लब्धुं पूर्णं सती पुनरापत भूयः अस्मान् प्रति आगच्छ । एवं वर्षीमुक्त्वा इन्द्रमाह- हे शतक्रतो बहुकर्मन् इन्द्र त्वं चाहं च उभौ घस्नेव घस्नेनेव मूल्येनेव (घस्नेन शब्देन मूल्यं तृतीयायाः पूर्वसवर्णः) इदमग्नीष्ट हविःस्वरूपमग्नम् ऊर्जं हविर्दानफलरूपं रसादिशेषं च विक्रीणावहे परस्परं द्रव्यविनिमयरूपं विक्रयं कर्त्तावहे, अहं तुभ्यं हविर्ददामि त्वं मह्यं फलं देहीत्यर्थः ॥ पात्रमपि तण्डुलैः पूर्णं वर्षीरूपेण भावयित्वा स्तूयते इति स्तुतिर्घोषार्थः । एवं स्मार्तविनियोगबलेनान्यथा मन्त्रा व्याख्याताः अतो न भाष्यविरोधः उद्भावनीयः ॥

तत्त्वायामि.-अ. १८ मं. ४९ हे वरुण यजमान. हविर्भिः वंसैः यद्धनपुत्रादिकमाशास्ते इच्छति यत्कामः तुभ्यं हविर्दत्ते तद् यजमानेष्ट त्वा त्वाम् अहं यामि याचामि तत् त्वया यजमानाय दीयताम् इत्यर्थः । अत्र एकस्तच्छब्दः यच्छब्दार्थः । यामि इति याज्ञाकर्मसु पठितः । कीदृशोऽहं, ब्रह्मणा त्रयीलक्षणेन घेदेन वन्दमानः त्वां स्तुवानः । किञ्च हेडरुशंस शंसन शंस. स्तुतिः उरुः महान् शंसः स्तुतिर्यस्य स उरुशंसः तत्सम्बुद्धौ, हेयहुस्तुते इह अस्मिन् स्थाने अहेडमानः हेडते हृष्यति हेडमानः न हेडमानः अहेडमानः अकुध्यन् सन् त्वं वोधि बुध्यस्व त्वं मत्प्रार्थनां जानीहीत्यर्थः (वा छन्दसीति अपित्वनिषेधाद् गुणः श्यनो लुक् धलोपश्च छान्दसः) । किञ्च नः अस्माकम् आयुः जीवनं मा प्रमोषीः मा चोरय (मुप स्तेये लुङ्) पूर्णमायुश्च देहीत्यर्थः ॥

समाश्रिताः ॥ अथ प्रार्थना । देवदानवसंवादे मथ्यमाने म-
होदधौ । उत्पन्नोऽसि तदा कुम्भ विधृतो विष्णुना स्वयम् ॥
त्वत्तोये सर्वतीर्थानि देवाः सर्वे त्वयि स्थिताः । त्वयि ति-
ष्ठन्ति भूतानि त्वयि प्राणाः प्रतिष्ठिताः ॥ शिवः स्वयं त्वमे-
वासि विष्णुस्त्वञ्च प्रजापतिः । आदित्या व्रसवो रुद्रा विश्वेदे-
या मरुद्गणाः ॥ त्वयि तिष्ठन्ति सर्वेऽपि यतः कामफलप्रदः ।
त्वत्प्रसादादिमं यज्ञं कर्तुमीहे जलोद्भव ॥ सान्निध्यं कुरु मे देव ।
प्रसन्नो भव सर्वदा । ॐ स्थिरो भव घीडुङ्गः ॥ आशुर्भव
व्वाज्यवर्चन् । पृथुर्भव सुपदस्त्वमग्नेः पुरीषवाहनः ॥
आदित्यादिनवग्रहांश्च भूर्भुवः स्वः इत्यावाह्य एतन्ते इति
प्रतिष्ठा ॐ भूर्भुवः स्वः कलशे आवाहिताः ब्रह्मवरुणसहिता-
दित्यादिनवग्रहाः साङ्गाः सपरिवाराः सायुधाः सवाहनाः अ-
धिदेतामत्यधिदेवतासंहिताः विनायकादिपञ्चलोकपालसहिताः
इन्द्रादिदशदिक्पालसहिताः सुप्रतिष्ठिता वरदा भवन्तु । ततो
ऽर्घ्यं संस्थाप्य प्राणायामं कृत्वा पूजासंकल्पः—अद्येहेत्यादि अ-
मुकराशिरसुं कश्मर्माऽहम् अमुककर्मनिमित्तकं कलशे आवाहि-
तानां ब्रह्मवरुणसहितादित्यादिनवग्रहाणाम् अधिदेवतामत्यधि-
देवताविनायकादिपञ्चलोकपालेन्द्रादिदशदिक्पालसहितानां पूज-

स्थिरोभव० अं. ११ म. ४४ इयतिं प्रति पदार्थं गच्छतीत्यर्घ्यं
कलशः हे अर्घन् स्थिरः चलनरहितः सन् म्व घीडुङ्गः हेड-
कायो भव । घीडुङ्गशब्दो रुद्रार्थः । आशुः—वेगवान् सन् वाजी
सन्नहेतुर्मथ । पृथुः विस्तीर्णं सन् अग्नेः सुपदः सुखासनः स्वास्थेयो
भव । सुयेन सद्यते स्थीयते यस्मिन् स सुपदः । कीदृशस्त्वं, पुरीष
वाहनः । पुरीषशब्देन पांसुरूपा मृदुच्यते तां वहतीति पुरीष पशव्यं
यत्सं वहतीति वा पुरीषवाहनः (कञ्यपुरीषपुरीष्येयुः ऋयुद् इति
छन्दसि ऋयुद् प्रत्ययः) । कलशस्य सर्वदेवाधिष्ठानत्वादित्यं स्तुतिः ।

नं करिष्ये । ध्यानम् । नागपाञ्चधरः स्वर्णभूषणः पद्मिनीप्रियः ।
वरुणोऽम्बुपतिः श्रीमान् श्वेतो मकरवाहनः ॥ इति तत्र वरुणं
ध्यात्वा-पद्मासनः पद्मकरः पद्मगर्भसमनुतिः । सप्ताश्वरथसंस्थश्च
द्विभुजः स्यात् सदा रविः ॥ श्वेतः श्वेताम्बरधरः श्वेताश्वः
श्वेतभूषणः । गदापाणिर्द्विबाहुश्च कर्तव्यो वरदः शशी ॥ रक्त-
माल्याम्बरधरः शक्तिशूलगदाधरः । चतुर्भुजो मेघगमो वरदः
स्याद्धरामुतः ॥ पीतमाल्याम्बरधरः कर्णिकारसमनुतिः । गदा-
पाणिर्द्विबाहुश्च सिंहस्थो वरदो बुधः ॥ देवदेवगुरु तद्गत्पीत-
श्वेतौ चतुर्भुजौ । दाण्डिनौ वरदौ कार्या सासमुन्नमण्डलू ॥
इन्द्रनीलद्युतिः शूली वरदो मृधवाहनः । बाणराणासनधरः
कर्तव्यो र्कसुतः सदा ॥ नीलाम्बरो नीलवपुः किरीटी मुकुटो-
ज्ज्वलः । नीलसिंहासनस्थश्च राहुरत्र प्रशस्यते ॥ धूम्रा द्विबाहुः
सर्वे गादिनो विकृताननाः । मृधासनगता नित्यं केतवः स्युर्वर-
प्रदाः ॥ इत्युक्तमकारेण ग्रहाणां ध्यानं विधाय अन्ये किरीटि-
नः कार्या वरदाभयपाणयः इति अन्पांश्च सामान्येन ध्यात्वा-
ॐ आकृष्णेनेत्यादिवेदमन्त्रैर्नाममन्त्रैर्वा-ॐ ब्रह्मणे नमः ॐ व-
रुणाय नमः ॐ आदित्याय नमः ॐ सोमाय नमः ॐ भौमा-
य नमः ॐ बुधाय नमः ॐ बृहस्पतये नमः ॐ शुक्राय नमः
ॐ शनैश्चराय नमः ॐ राहवे नमः ॐ केतुभ्यो नमः ।

ॐ ईश्वराय नमः ॐ उमायै नमः ॐ स्कन्दाय नमः ॐ-
ॐ विष्णवे नमः ॐ ब्रह्मणे नमः ॐ इन्द्राय नमः ॐ वामा नमः
ॐ कालाय नमः ॐ चित्रगुप्ताय नमः ।

ॐ अग्नये नमः ॐ अन्नयो नमः ॐ भूम्यै नमः ॐ विष्णवे
नमः ॐ इन्द्राय नमः ॐ इन्द्रायै नमः ॐ मजापतये नमः
ॐ अर्धरात्रे नमः ॐ अन्नमये नमः ।

ॐ विनायकाय नमः ॐ वायवे नमः ॐ दुर्गायै नमः ॐ
आकाशाय नमः ॐ अश्विन्यां नमः ।

ॐ क्षेत्राधिपतये नमः ॐ वास्तोष्पतये नमः ।

ॐ इन्द्राय नमः ॐ अग्नये नमः ॐ यमाय नमः ॐ निर्ऋतये
नमः ॐ वरुणाय नमः ॐ वायवे नमः ॐ कुबेराय नमः ई-
शानाय नमः ॐ ब्रह्मणे नमः ॐ अनन्ताय नमः-एभिः पा-
द्यादिनीराजनान्तं सम्पूज्य पुष्पाञ्जलिः । ब्रह्मा मुरारिस्त्रि-
पुरान्तकारी भानुः शशी भूमिसुतो बुधश्च । गुरुश्च शुक्रः
शनिराहु रेतवः सर्वे ग्रहाः शान्तिकरा भवन्तु ॥ सूर्यः शौ-
र्यमयेन्दुरुषपदर्वी सन्मङ्गलं मङ्गलः, सद्बुद्धिं च बुधो गुरुश्च-
गुरुतां शुक्रः शुभं शं शनिः । राहुर्बाहुयलं करोतु सततं के-
तुः कुलस्योन्नतिं, नित्यं प्रीतिकरा भवन्तु मम ते सर्वेऽनुकूला
ग्रहाः ॥ आयुश्च विद्यां च तथा सुखं च धर्मार्थलाभौ बहुपुत्र-
तां च । शत्रुक्षयं राजसु पूज्यतां च तुष्टां ग्रहाः क्षेमकरा
भवन्तु ॥ इति पुष्पाञ्जलिं समर्प्य दक्षिणासङ्कलयः । अघेह-
अमुकशर्माऽहम् अमुककर्मणि कलशे आराहितानां ब्रह्मवर्च-
णसहितादित्यादिनवग्रहाणाम् आधिदेवताप्रत्यधिदेवताविनाय-
कादिपञ्चलोकपालेन्द्रादिदशदिरूपालसहितानां पूजापाः सा-
ङ्गफलमाप्तये साद्गुण्यार्थिचर्मा दक्षिणां ब्राह्मणाय दास्ये ॐ त-
त्सन्नमम इति । दक्षिणां दत्त्वा अभिषेकतिलकमन्त्रपाठादि
कारयेत् । अभिषेकं च छायादर्शनान्ते कलशोदकेन वैदिकैः
पौराणिकैश्च मन्त्रैः भद्रासनोपविष्टस्य सपत्नीकस्य सपुत्रस्य
यजमानस्य ब्राह्मणाः उत्थाय कुर्युः । तत्र पत्नी वामत उपविष्टेत्
तत्सहचरितः पुत्रोऽपि । मन्त्राश्च यौः शान्तिरित्येवंप्रदपः प्रह्मणा
न्ते वक्ष्यन्ते । इति कलशस्थापनम्, नवग्रहपूजनञ्च ॥

अथ रक्षाविधानम् ।

यवान्कुशोस्तथा दूर्वा सपेर्पान्गन्धमक्षतान् । गोम-
यं दधिसंयुक्तं कारयेत्ताम्रभाजने ॥ तत्रैव रक्षासूत्रं
संस्थाप्य हस्तेनाभिमृश्य—अंगणाधिपं नमस्कृत्य नमस्कृ-
त्य पितामहम् । विष्णुं रुद्रं श्रियं देवीं वन्दे
भक्त्या सरस्वतीम् ॥ स्थानक्षेत्रं नमस्कृत्य दिननाथं निशा-
करम् । धरणीगर्भसम्भूतं शशिपुत्रं बृहस्पतिम् ॥ दैत्याचार्यं
नमस्कृत्य सूर्यपुत्रं महाग्रहम् । राहुं केतुं नमस्कृत्य यज्ञा-
रम्भे विशेषतः ॥ शक्राद्या देवताः सर्वाः नमस्कृत्य मुनीस्त-
ता । गौं मुनिं नमस्कृत्य नारदं मुनिसत्तमम् ॥ वसिष्ठं मुनिशा-
दूलं विश्वामित्रं महामुनिम् । व्यासं कविं नमस्कृत्य सर्वशास्त्र-
विशारदम् ॥ विद्याधिका ये मुनय आचार्याश्च तपोधनाः ।
सर्वे ते मम यज्ञस्य रक्षां कुर्वतु विघ्नतः ॥ प्राचीं रक्षतु गोविन्द-
आग्नेयीं गरुडध्वजः । यामीं रक्षतु वाराहो नारसिंहस्तु नैर्ऋ-
तीम् ॥ केशवो वारुणीं रक्षेद्वायवीं मधुसूदनः । उदीचीं श्री-
धरो रक्षेद्देशानीं तु गदाधरः ॥ ऊर्ध्वं गोवर्धनधरो ह्यधस्ताद्-
रणीधरः । एवं दश दिशो रक्षेद्वासुदेवो जनार्दनः ॥ यज्ञाग्ने
रक्षताच्छङ्खः पृष्ठे पद्मं तथोत्तमम् । वामपाश्वे गदां रक्षेदक्षिणे तु
सुदर्शनः ॥ उपेन्द्रः पातु ब्रह्माणेमाचार्य पातु वामनः । अच्युतः
पातु ऋग्वेदं यजुर्वेदमथोऽक्षजः ॥ कृष्णो रक्षतु सामानि ह्यथर्व
माधवस्तथा । उपविष्टाश्च ये विमास्तेऽनिरुद्धेन रक्षिताः ॥ य-
जमानं सप्तभक्तिं पुण्डरीकचिह्नोपनः । रक्षादीनां तु यज्ञस्थानं
तत्सर्वं रक्षताद्धरिः ॥ वेदमन्त्रैश्च कर्त्तव्या रक्षा शुभ्रैश्च स-
र्पैः । कृत्वा पोटलिकां पूर्वं बध्नीयादक्षिणे करे ॥

वेदमन्त्राश्च—तत्रादौ गायत्री १ अंगणानान्त्वा०२

ॐ जातयेदसे सुनयाम सोममरातीयतो निदहाति वेदः ।
स नः पर्पदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिन्धुं दुरिता-
ऽत्पानिः ३ ॐ सप्तनपयः प्रतिहिताः शरीरे सप्त रक्षन्ति
सदमप्रमादम् । सप्तपः स्वपतो लोकमीयुस्तत्र जायतो
ऽअस्यंजौ सप्तसदौ च देवौ ४ (ऋ. १२३) ॐ न तद्रक्षां
सि न पिशाचास्तरन्ति देवानामोजः प्रथमजं ह्येत-
त् । यो विभर्ति दाक्षायणं हिरण्यं स देवेषु कृणुते
दीर्घमायुः स मनुष्येषु कृणुते दीर्घमायुः ५ यदायमन्दा-

श्र. १।७।७ जातयेदसे जातानामुत्पत्तिमतां सर्वेषां वेदित्रे अग्नये अग्निं
पशुलतारूपे सोमसुनयाममभिपुणयाम सोमाभिपय करयामेत्यर्थः ।
सोऽग्निः भरातीयतः भराति शत्रुमिवास्मानाचरतः शत्रोर्धेदो धनं
निदहाति नितरां दहन् । अपि च सोऽग्निः नः अस्मान् विद्या वि-
द्वानि सर्वाणि दुर्गाणि दुर्गमनानि भोक्तुमशक्यानि दुःखानि
अतिपर्पत् अतिपारयत् अतिक्रम्य दुःखरहितं सुखं प्रापयत् ।
तत्र दृष्टान्तः-नावेव सिन्धुम् । यथा कश्चित् कर्णधारो ग्राहादिभिर्दु-
ष्टसत्त्वैराकुलितां नदीं नाया तारयति तद्वत् । तथा दुरिता दुरितानि
पापानि अस्मत्तोऽग्निरतिपारयन्-पापादप्यस्मान् पारयत्वित्यर्थः ॥

नतद्रक्षां २ सि० अ. ३४ म. ५१ रक्षांसि पिशाचाश्च तद् हिरण्यं न
तरन्ति न हिंसन्ति, हि यस्मात् एतद्विरण्यं देवानां प्रथमजमोजः
प्रथमोत्पन्नं देवानां तेज एव इदम् । अतएव यो हिरण्यं दाक्षायणं
विभर्ति अलङ्काररवेण धारयति, दाक्षायणशब्दोऽलङ्कारार्थः, स देवेषु
देवलोकेषु दीर्घमायुः कृणुते कुरुते (व्यत्ययेन इनुः) देवलोकं चिरं
धसतीत्यर्थः । सच मनुष्येषु मनुष्यलोकेषु स्वमायुः दीर्घं कृणुते
मनुष्यायुः अतिक्रम्य जीवति ॥

यदायमन्दा० अ. ३४ म. ५२ दाक्षायणाः दक्षस्यापत्यानि (नडा-
दित्वात् फक्) दक्षवंशोत्पन्ना ब्राह्मणा. यद् हिरण्यं शतानीकाय
राजे आत्मान् यच्छुः-शतं बहुनि अनीकानि सैन्यानि यस्य सः श-
तानीकः तस्मै । विष्भूता दाक्षायणा, सुमनस्यमानाः मनसि शोभनं

क्षायणा हिरण्यं शतानीकाय सुमनस्यमानाः ।
 तन्मऽआयभामि शतशारदायायुष्मान् जरदष्टिर्गया-
 ऽऽसम् ६ रक्षोहृणं व्वलगहनं व्वैष्णवीमिदमहं तं
 व्वलगमुत्किरामि यं मे निष्ठयो यममात्पोः नि-
 चखानेदमहं तं व्वलगमुत्किरामि यं मे समानो य-
 मंसमानो निचखानेदमहं तं व्वलगमुत्किरामि यं मे सं-
 यन्धुर्यमसयन्धुर्निचखानेदमहं तं व्वलगमुत्किरामि

ध्यायन्तः । तद् हिरण्यं मे मयि आयभामि-किमर्थं, शतशारदाय शत-
 शरदो जीयनाय । यथा येन प्रकारेण हिरण्यबन्धनोत्थेन ग्रहं आयु-
 ष्मान् दीर्घजीवी जरदष्टिश्च आसम् भूयास तथा आयभामि । जगम्-
 आस्तुते ध्यामोति जरदष्टिः । यद्वा जरन्तो जरां प्राप्ता भवति शरीरे-
 प्रस्य सः जरदष्टिः ॥

रक्षोहणम्० अ. ५ मं. २३ रक्षोहणं रक्षांस्ति हन्तीति रक्षोहो तां-
 रक्षोघधषिपयां घातं, तथा व्वलगहनं हन्तीति व्वलगहा तां-पराजयं
 प्राप्य व्वलायमानै राक्षसैः इन्द्रादिवधार्थम् अभिचाररूपेण भूमौ नि-
 ख्याता अदिपकेशनखादिपदार्थाः कृत्याविशेषाः व्वल्गाः ते व्वल्गा
 बाहुमात्रे ग्राताः तदुद्धारार्थम् उपरयस्य तावन्मात्रघननं तान् बाहु-
 मात्रान् घनेत् इति श्रुतिः, तथा व्वैष्णवी यमरक्षकस्य विष्णोः सम्य-
 धिधनीम् ईदृशीं घातम् इन्द्राय वद इति पूर्व्वेण सम्यग्बन्धः । नितरां
 कृत्यायति सहातरूपेण सह वर्तते इति निष्ठयः, यद्वा निर्गत्य शरीरात्
 स्त्यायति विस्तीर्णो भवतीति निष्ठयः पुत्रादिः, यद्वा निर्गतो वर्णा-
 धमेभ्यः निष्ठयः चाण्डालादिः । अमाशब्दो गृहार्थः सहार्थो वा । अमा
 गृहे सह वा भवोऽमात्यः । धनिकस्य स्वामिनो धनगृहादिनिर्वाह-
 कोऽमात्यः । केनापि निर्मितेन कुपितः पुत्रोऽमात्यो वा मे मह्यं
 मद्वाधार्थं यं व्वलगं निचखान निखातवान् त व्वलगम् अहम् उत्किरा-
 मि उद्धपामि उद्धृत्य अन्यत्र परित्यजामि । इदंशब्दः क्रियाविशेषणम्-
 इदं प्रत्यक्षं यथा भवति तथोद्धपामित्यर्थः । द्वितीयमुत्किरति-स-
 मानो धनकुलादिभिः सहशः असमानो न्यूनोऽधिको वा मद्वा
 धार्थं य व्वलगं निचखान इत्यादि पूर्व्ववत् । तृतीयमुत्किरति-सबन्धुः

यं मे सजातो यमसजातो निचखानोत्कृत्वां किरा-
मि ॥ स्वराडसि सपत्नहा सत्रराडस्यभिमातिहा ।
जनराडसि रक्षोहा सर्वराडस्यमित्रहा ८ रक्षोहणो

कुलशीलादिभिः समानो मातुलपैतृश्वसेयादि तद्विपरीतोऽस्य
पु । अन्यत् पूर्वम् । चतुर्थमुत्किरति-मजात समानज-मा ज्ञाता
तद्विपरीतोऽसजात । अन्यत् पूर्वम् । येय कृ-या शत्रुभि अभिचराद्भि
सम्पादिता बलगरूपा तामुत्किरामि उद्धृत्य दूरे क्षिपामि । पूर्वम्
असाधारणै मन्त्रै चतुर्णामुत्किरणे कृते पश्चान् उद्धृत्या किरामीति
साधारणेन मन्त्रेण चतुर्थ्यो गतंभ्य उत्किरणं विहितम् ॥

स्वराडसि० अ ५ म २४ तत्र अभिमृशानि प्रथम-द्विप्रथमगतं त्व
स्वराडसि स्वनैः राजते इति स्वराट् स्वयमव राजमाना भवसि । अत
सपत्नहा शत्रुघाता, भवेति शेष । अथ द्वितीय-हं द्वितीयगतं सत्रराट्
सत्रेषु द्वादशाहादिषु राजते इति सत्रराडसि अत अभिमातिहा
शत्रुघाती भव । अथ तृतीय-जनराट् जनपु यजमानेषु राजते इति
जनराट् असि अत रक्षोहा यज्ञावनाशकराक्षसघाती भव ।
अथ चतुर्थ-सर्वराट् सर्वेषु राजते इति सर्वराट् असि अत अभि
मित्रहा शत्रुघाती भव ॥

रक्षोहणो० अ ५ म २५ वैष्णवान् विष्णुदेवताकान् गतान् यो
युष्मान् प्रोक्षामि । कीदृशान्-रक्षोहण रक्षसहन्तृन् बलगहन अ
भिचारसाधनहन्तृन् । अवनयामीत्यन्तेन गतानाम् अवनयनम् । तद्य
गतपु प्रोक्षणशेषोदकसेचनम् । अवस्तृणामीत्यन्तेन अवस्तरणम् ।
तच्च दधैराच्छादनम् । रक्षोहणौ इत्यादि उपदधामिवैष्णवी इत्य
न्त उपधानमन्त्रः । यौ अधिपवणफलरुचिशेषौ रक्षाहणौ रक्षसा
भाशकौ बलगहनौ कृत्याविनाशकौ वैष्णवी वैष्णव्यौ (या छन्द
सीति पूर्वसवर्णदीर्घ) विष्णुदेवताकौ (लिङ्ग-वत्ययदछान्दसः) तौ
घां युवाम् उपदधामि । द्वयोर्गतयोरपरि परेक फलक स्थापयाम ।
एतदुत्तर पर्युहामिवैष्णवी इत्यन्त पर्युहणमन्त्रः । पर्युहामि मृदा
परितिरुह्यत्यग्निमग्नात्पूर्वम् । नैष्णयमसीति नमोऽस्ते न्यमिस्थ
यनमन्त्रः । हेचमं त्व वैष्णवमासि यज्ञरक्षकविष्णुसम्पन्नि भवसि ।

चो व्वलगहनः प्रोक्षामि व्वैष्णवान् रक्षोहणो चो
 व्वलगहनोऽवनयामि व्वैष्णवान् रक्षोहणो चो व्व-
 लगहनोऽवस्तृणामि व्वैष्णवान् रक्षोहणौ वाँ व्वल-
 गहनाऽउपदधामि व्वैष्णवी रक्षोहणौ वाँ व्वलग-
 हनौ पर्यूहामि व्वैष्णवी व्वैष्णवमसि व्वैष्णवास्थ ९
 मा नः शंसोऽअररूपो धूर्तिः प्रणङ् मर्त्यस्य । रक्षा
 णो ब्रह्मणस्पते १० प्रत्युष्ट ५ रक्षः प्रत्युष्टाऽअरातयो
 निष्टप्त ५ रक्षो निष्टप्ताऽअरातयः । उर्वन्तरिक्षमन्वे-

वैष्णवास्थेति चमोपरि पापाणस्थापनमन्त्रः । हेम्रावाणः यूयं वै-
 ष्णवाः स्थ यज्ञरक्षकविष्णुसम्यन्धिनो भवथ ॥

मा नः शंसो अ. ३ मं. ३० । रा दाने इति धातोः क्तुन्तस्य
 पष्ठ्येक्यन्ते ररूप इति रूपम् । ररौ इति ररिवान् तस्य ररूपः, दानं
 कृतवत इत्यर्थः । तस्य निषेधात् अररूप इति । कदाचिदपि हविर्दा-
 नमकृतवत इत्यर्थः । तादृशस्य मर्त्यस्य मनुष्यस्य शंसः धूर्तिश्च नः
 अस्मान् मा प्रणक् प्रकर्षेण मा व्याप्नोतु । नशिर्व्याप्यर्थः । शंसनं
 शंसः अनिष्टचिन्तनं धूर्तिर्हिंसा, शत्रुहृतमनिष्टचिन्तनं शत्रुहृता हिंसा
 च अस्मान् मा व्याप्नोतु इत्यर्थः । किञ्च हेब्रह्मणस्पते वेदस्य पालक
 हे अग्ने नः अस्मान् रक्षा रक्ष (ध्रुवोऽतस्तिङ् इति संहितायां
 रक्षेत्यस्य दीर्घः, नञ् धातुस्थोरुपुभ्य इति णत्वम्) ॥

प्रत्युष्ट ५ रक्षः. अ. १ मं. ७ रक्षः राक्षसजातिः प्रत्युष्टं प्रत्येकं
 दग्धम् । उप दाहे । अरातयोऽपि प्रत्युष्टाः प्रत्येकं दग्धाः । हविषो दक्षि-
 णाया वा दानं रातिः । रा दानोरातिः प्रतिबन्धकाः अरातयः । तेषां
 दग्धाः । शूर्पादा निगूढं रक्षो निष्टप्तं निःशेषेण तप्तं सन्तप्तम् । तप
 सन्तापे । अरातयश्च निष्टप्ताः । उरु विस्तीर्णम् अन्तरिक्षम्
 अवकाशम् अन्वेमि अनुसृत्य गच्छामि । गच्छतः पुरयस्य
 पार्श्वयोरेव स्थितं रक्षः अनेन मन्त्रेण निराक्रियते इत्यर्थः ॥

अथ घृतच्छायादर्शनम् ।

आज्यपात्रं घृतपूरितं सद्रव्यं कृत्वा चन्दनाक्षतैश्चतुर्षु स्थानेषु सम्पूज्य कुक्षैर्द्वाभिर्वा मन्त्रैरभिमन्त्रयेत् । मन्त्राः-ॐ आज्यं परमयज्ञीयमाज्यं तेजोमयो निधिः । आज्यं हि देवदेवानां प्रियमाज्ये स्थितं जगन् ॥ तदाज्यवीक्षणे भक्त्या कृते मङ्गलमाप्नुयात् । दुःस्वप्नो दुर्निमित्तश्च विघ्नौघो नश्यति ध्रुवम् ॥ तेजः प्रज्ञा च शौर्यं च बलं चापि प्रवर्द्धते । पुण्यं सप्ताङ्गराज्यं च भवेदन्यदभीप्सितम् ॥ ज्ञात्वा वाऽज्ञानतो वाऽपि मनोवाङ्मायकर्मभिः । कृतं यत्पातकं तन्मे घृतस्पर्शाद्विनश्यतु ॥ आज्ये चैव मुखं दृष्ट्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते-इत्यभिमन्त्र्य सकल्पः-अघ्नहामुक्तगोत्रोऽमुकराशिरमुक्तशर्म्पाऽहं सर्वारिष्टविनाशार्थम् आज्यावेक्षणं करिष्ये । (तेजोसीति परमेष्ठी ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः धामनामेति ऋगुष्णिगूच्छन्दः आज्यं देवता आज्यावेक्षणे विनियोगः) ॐ तेजोऽसि शुक्रमस्पृशतमसि । धाम नामासि प्रियं देवानामनाधृष्टं देवयजनमसि ॥ आज्यं तेजः समुद्दिष्टमाज्यं पापहरं परम् । आज्येन देवास्तृप्यन्ति आज्ये लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ भौपान्तरिक्षं दिव्यं वा यन्मे कल्पममागतम् । तत्सर्वमाज्यसंस्पर्शात्मणाशमुपगच्छतु ॥

तेजोऽसि. अ. १ मं. ३१ हे आज्य त्वं तेजोऽसि । शरीरकान्तिहेतुत्वात् तेजस्त्वम् । शुक्रमसि दीप्तमदासि । स्निग्धरूपत्वाद् दीप्तिमत्त्वम् । अमृतमसि विनाशरहितमसि । बहुदिवसावस्थाने ऽपि ओदनादिवत् पर्युपितत्वादिदोषामावात् अविनाशित्वम् । किञ्च त्वं धाम स्थानमसि-धीयते स्थाप्यते चित्तवृत्तिः दैवैः इति धाम । तथा नमयति आत्मानं प्रति सर्वाणि भूतानि इति नाम-आज्यं दृष्ट्वा सर्वेऽपि अर्चुं नमन्ति । तथा देवानां प्रियमिष्टम्, अनाधृष्टम् मनभिभूतं गतसारत्वदोषेण अतिरस्कृतं, देवयजनं देवा इज्यन्ते अनेनेति यागसावनम् ईदृशं त्वमसि । इत्थम् आज्यं स्तुत्या ईक्षेत ॥

आज्ये चैव मुखं दृष्ट्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते । ॐ ध्रुवासि ध्रुवोऽयं
 व्यजमानोऽस्मिन्नायतने प्रजया पशुभिर्भूयात् । घृतेन
 द्यावापृथिवी पूर्येथामिन्द्रस्य छदिरसि विश्वजनस्य
 छाया ॥ छायादर्शनं पापनाशनम् । इत्यमवलोक्याज्यं
 सङ्कल्पः—अथेहामुकराशिरमुकशर्माऽहम् । इदमवलोकितमाज्यं
 तान्नपात्रस्थितं सद्रव्यं मृत्युञ्जयदेवतं मृत्युञ्जयप्रीतये सर्वारि-
 ण्परिहारार्थं च अमुकगोत्रायामुकशर्मणे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं
 सम्पददे ॐ तत्सन्न मम । ब्राह्मणं सम्पूज्य दद्यात् । दान-
 वाक्यं पठेत्—कामधेनोः समुद्भूतं देवानामुत्तमं हविः । आपु-
 र्दिकरं दातुराज्यं पातु सदैव माम् ॥ अथ मृत्युञ्जयं प्रार्थयेत्—
 ॐ त्र्यम्बकं व्यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् । उर्वार-
 कमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय माऽमृतात् ॥ ब्राह्मणश्च
 स्वस्तीति पृष्ट्वा आशिपं दद्यात्—श्रीमृत्युञ्जयप्रसादोऽस्तु इति ॥
 इति घृतच्छायादर्शनम् ॥

ध्रुवासि, अ. ५ मं. २८ किञ्च हे घृत त्वं ध्रुवासि ध्रुव ध्रुवं (विभ-
 क्तिल्लुक्) असि भवसि । त्वमिव अयं व्यजमानः अस्मिन्नायतने स्वकीये
 गृहे ध्रुवो भूयात् प्रजया पुत्रादिभिः पशुभिः गवादिभिश्च सह
 स्थितोऽस्तु । घृतेन द्यावापृथिवी द्यावापृथिवीभ्यां पूर्येथां पूरिते भव-
 ताम्, इन्द्रस्य छदिरसि तद्दोषाणां निवारकमसि नाशकमसि, अतः
 त्वं विश्वजनस्य सर्वस्य जनस्य छाया छायेष्व आश्रयणीयमसि ॥

त्र्यम्बकं, अ. ३. मं. ६० वयं सुगन्धिं दिव्यगन्धोपेतं मर्त्यध-
 मेहीनं पुष्टिवर्धनं धनधान्यादिपुष्टेर्वर्द्धयितारं त्र्यम्बकं नेत्रत्र-
 योपेतं रुद्रं यजामहे पूजयामः । ततो रुद्रप्रसादात् मृत्योः अप-
 मृत्योः संसारमृत्योश्च मुक्षीय मुक्तो भूयासम् । अमृतात् स्वर्ग-
 रूपात् मुक्तिरूपाच्च या मुक्षीय मुक्तो मा भूयासम् । एकवचनं बह-
 र्थम् । अभ्युदयनिश्चयसरूपात् फलद्वयात् अस्माकं भ्रंशो माभू-
 दित्यर्थः । मृत्योर्मोचने दृष्टान्तः—उर्वारकमिव बन्धनादिति ।

इदं च सर्वकर्मन्ते कर्तव्यमपि सर्वकर्मसाधारणत्वादत्र निर्दिष्टम् । अतो रक्षाविधानान्ते निर्दिष्टत्वात्तत्रैव कर्तव्यत्व-
भ्रमो माभूत् ॥

अथ कुशकण्डिका ॥

कुशण्डिकेति पाठः शुभकर्मनिर्णयादौ प्राचीनपद्धतिपुस्तके
च दृश्यते । युक्तशायम् । “कुशण्डी चरुपाकान्ता” इत्यादौ
कारिकाकारेण तथैव प्रयोगात् ।

अथातो गृहस्थालीपाकानां कर्मैत्यादिमूर्ध्वं पूर्वं व्याख्यातं,
तदनुसारी प्रयोगः प्रदर्श्यते । स्थण्डिले कुण्डे वा त्रिभिर्दध्नेः
परिसमूहनं ३ (पांमूनामपसारणम्), गोमयोदकेनोपलेपनं ३,
खादिरेण खड्गाकृतिना स्फ्येन तदभावे खुबेण उदकसंस्थाः
मागग्रास्तिस्रो रेखाः कृत्वा, अनामिकाजुष्टेन यथोल्लेखनक्रमं
रेखाभ्यः पांसूनुदधृत्य—

(उत्तरं गृह्य रेखाभ्यो रत्निमात्रे निधापयेत् । द्वार-
मेवतु द्रव्याणां प्रागुदीच्यां दिशि स्मृतम् ॥ इति वचनात्)
ईशानकोणे निक्षिपेत् । मणिकपात्रसत्त्वे तदुदकेन तदभा-
वे कमण्डलूदकेनाभ्युक्ष्य इति पञ्च भूसंस्कारान्कृत्वा ताम्र-
पात्रस्थमग्निं वेद्यां स्वाभिमुखं स्थापयेत्—ॐ अग्निं दूतं पुरो

यथा उर्वारुक्षं कर्कण्वादेः फलम् अत्यन्तं पक्वं सत् चन्धनात् स्थ-
स्य शृन्तात् प्रमुच्यते तद्वत् ॥

अग्निन्दूतं. अ. २२. मं. १७ यम् अग्निम् अहं पुरो दधे पुरतः
स्थापयामि तं प्रति उपबुधे कथयामि । किं, तदाह-हे अग्ने इह यज्ञे
त्वं देवान् आसादयात् आसादय (लेटोऽडाटाविति आह्) स्थापय ।
फीदशमग्नि-देवानां दूतं, हव्यवाहं हविषां वोढारम् ।

दधे हव्यचाहमुपधुवे । देवो२॥ आसादयादिह॥ इत्यग्निं
सस्थाप्य अग्नरुत्तरत आचार्य्यब्रह्मणोर्वरणं कुर्यात् ।

(विवाहादिसंस्कारकर्मसु यजमानस्यैव कर्तृत्वस्य सू-
त्रव्याख्यानावसरे पूर्वं व्यवस्थापितत्वात्तु आचार्य्यवर-
णं कर्मोपदेशनार्थमेव, अतो न सर्वत्रावश्यकम्, किन्तु वि-
वाहादावेव, कर्मानुष्ठानं तु यजमानस्यैव । तदसम्भवे प्रधान-
मात्र त्यागमात्रं वा यजमानेन कर्तव्यम् अन्यत्सर्वमाचार्य्येणैव
कर्तव्यम् । यजमानासानिभ्यस्तु तदनुमत एव प्रधानानुष्ठानं
त्यागं च कुर्यात्-इति बाध्यम्) ॥

अयेहामुकोऽहम् । अमुकहोमकर्मणि आचार्य्यब्रह्म-
णा पूजनपूर्वकं वरणं करिष्ये । भूमिदवाग्रेत्यर्घं दत्त्वा गन्ध-
द्वारेति गन्धविलेपनं कृत्वाऽक्षतपुष्पैः सम्पूज्य वरणसामग्रीं
गृहीत्वा एभिर्गन्धाक्षतपुष्पपूगीफलद्रव्ययज्ञोपवीतपुष्पमालाचा-
सोलङ्करणदिभिः करिष्यमाणामुकहोमकर्मणि आचार्य्यकर्म-
कर्तुम् आचार्य्यत्वेन त्वामहं वृणोऽस्मीति प्रत्युक्तिं ब्रह्म-
णस्य । आचार्य्यं प्रार्थयेत्-आचार्य्यस्तु यथा स्वर्गे शत्रादीनां
बृहस्पतिः । तथा त्वं मम यज्ञेऽस्मिन्नाचार्य्यो भव सुत्रतः ॥
तथाऽमुकहोमकर्मणि कृताकृतावेक्षणादि घ्नन्नकर्म कर्तुं ब्रह्म-
त्वेन त्वामहं वृणोऽस्मि । ब्रह्मणं प्रार्थयेत्-यथा चतुर्मुखो
ब्रह्मा सर्ववेदधरो विभुः । तथा त्वं मम यज्ञेऽस्मिन्ब्रह्मा भव
द्विजोत्तमः ॥ अस्य यज्ञस्य निष्पत्त्यै भवन्तोऽभ्यर्थिता मया ।
सुप्रसन्नेन कर्तव्यं शान्तिकं पिधिपूर्वकम् ॥ अस्मिन् होम-
कर्मणि त्वं मे आचार्य्यो भव । अहं भवानीति प्रत्युक्तिः ।
त्वं मे ब्रह्मा भव । अहं भवानीति प्र० ।

इति वरणविधाय अग्नः दक्षिणतः ब्रह्मासनम् (ब्रह्मोप-

वेशनार्थमासनम्) पीठं कुशैराच्छाद्य अग्नेरुत्तरतः पूर्वं दृढं ब्रह्मा-
ण तत्रोपवेश्य प्रतिनिधिभूत आचार्यः आत्मासनम् अग्नेः पश्चात्
यजमानासनं च अग्नेरुत्तरतः प्रागग्रकुशैः सम्पाद्य, अग्नेरुत्तरतः
पश्चिमभागे एकमासनं पूर्वभागे द्वितीयासनं प्रागग्रकुशैः कल्पये-
त्वा प्रणीतापात्रं सव्यहस्ते कृत्वा दक्षिणहस्तोद्धृतपात्रस्थजले-
नापुर्णं दर्भराच्छाद्य ब्रह्ममुखमवलोक्य पश्चिमासने निधाय आ-
लभ्य पूर्वासने निदध्यात् । पूर्वादिदिक्षु प्रागग्रैः उदगग्रैश्च कुशैः
परिस्तरणम् । पुरस्तात् दक्षिणतः पश्चात् उत्तरतः । तत्र पुर-
स्तात् पश्चाच्च उदगग्रैः, दक्षिणतः उत्तरतश्च प्रागग्रैः । (द्रृ. ३०)
अर्थवन्ति वस्तून्यासादयेत् । पवित्रच्छेदनानि त्रीणि कुशतरु-
णानि, द्वे पवित्रे साग्रे अनन्तर्गम्ये, प्रोक्षणीपात्रम्, आज्यस्था-
ली, चरुथेत् चरुस्थाली, सम्माजर्नकुशाः पञ्च, उपयमनकुशा-
स्त्रिभृतयः, त्रयोदशपर्यन्ता ग्राह्याः, समिधस्तिष्ठः पालाशः
प्रादेशमाज्यः, स्त्रुवः खादिरः, गव्यमाज्यम्, चरुथेद् ब्रीहितण्डु-
लाः, पूर्णपात्रं पदपञ्चाशदधिकमुष्टिशतद्वयपरिमितं वा बहुभो-
क्तुः पुरुषस्याहारपरिमितं वा, कर्मोपयोगिनी दक्षिणा “गोव्री-
हणस्य वरः” इत्युक्तो वरो वा । एतानि वस्तूनि अग्नेः पश्चात्
प्राक्संस्थानि स्थापयेत् । तत्र पात्राणि प्राग्विला-युदगग्राणि स्थाप-
येत् । त्रिभिर्दमैर्द्वे (ओषधिमन्तर्धाय) मच्छिद्य प्रादेशमात्रे पवित्रे कुर्यात् । अत्र पत्रद्वयात्मकमेकमेव पवित्रमिति निरूपितम् (पृ. ३६) ।
प्रोक्षणीपात्रं प्रणीतासनिधौ निधाय तत्र पात्रान्तरेण हस्तेन वा
प्रणीतोदकमासिच्य पवित्राभ्यामुत्पूय (तज्जलमुत्क्षिप्य) पवित्रे
प्रोक्षणीषु निधाय दक्षिणेन हस्तेन प्रोक्षणीपात्रमुत्थाप्य सव्ये
कृत्वा तदुदकं दक्षिणेनोच्छाल्य (दक्षिणहस्तमुत्तानं कृत्वा
मध्यमाङ्गनामिकाङ्गुल्योः मध्यपर्वभ्यां जलस्योच्छालनं कृत्वा)

प्रणीतोदकेन मोक्षेदिति मोक्षणीसंस्कारः। पवित्राभ्यामाज्यस्थालीं सम्प्रोक्ष्य, तथा चरुश्चेत् चरुस्थालीं, सम्मार्जनकुशान् उपयमनकुशान् समिधः स्रुवम् आज्यम् पूर्णपात्रम् दक्षिणाञ्च सम्प्रोक्ष्य असञ्चरे अग्निप्रणीतयोर्मध्ये मोक्षणीपात्र स्थापयेत् । निरुप्याज्यम् (आज्यस्थाल्यामाज्यं गृहीत्वा) अधिश्रयेत्-अग्नावारोपयेत् । चरुश्चेदाज्यचर्वोर्गुणपदारोपणम् । आज्यं ब्रह्माऽधिश्रयति । तदुत्तरतः चरुं स्वयमाचार्यो वा । अर्द्धश्रिते चरावाज्ये च ज्वलदुल्लसुं च रोराज्यस्य च समन्ताद् भ्रमयेत् । दक्षिणेन स्रुवमधोमुखं प्राञ्च प्रतप्य सव्ये कृत्वा सम्मार्जनकुशाग्रैः मूलतोऽग्रपर्यन्तं, कुशमूलैरधस्ताद्भागे अग्रमारभ्य मूलपर्यन्तं सम्मार्ज्यं समार्जनकुशान् अग्नौ महरेत् (प्रक्षिपेत्) । ततः प्रणीतोदकेन स्रुवमभ्युक्ष्य पुनः प्रतप्य कराभ्यां सम्मार्ज्यं आत्मनो दक्षिणतः कुशोपरि निदध्यात् । आज्यमुद्गास्य (उच्चार्य) उचरतः स्थापयित्वा अग्नेः पश्चादानयेत् ।

चरुसव्ये आज्यमुत्थाप्य चरोः पूर्वेण नीत्वाऽग्नेरुत्तरतः स्थापयित्वा चरुमुत्थाप्य आज्यस्य पश्चिमतो नीत्वा आज्यस्योत्तरतः स्थापयित्वाऽऽज्यमग्नेः पश्चादानीय चरुश्चानीयाज्यस्योत्तरतो निदध्यात् ।

अङ्गुष्ठाभ्यामनामिकाभ्यां च धृताभ्यामुदगग्राभ्यां पूर्वपवित्राभ्यामाज्यमुत्पूय (उत्क्षिप्य) अवेक्ष्य अपट्टव्यनिरसनं कृत्वा मोक्षणीञ्च पूर्वपवित्राभ्यामुत्पूय (उत्क्षिप्य) तामुपवित्रे निदध्यात् । उपयमनकुशान् दक्षिणेनादाय वामकरे कृत्वा तिष्ठन् तिस्रो धृताक्ताः समिधः अभ्यादध्यात् (प्रक्षिपेत् अग्नौ) ।

(ॐ समिधाऽग्निं दुःस्यन्त धृतैर्वोधयताति-

धिम् । आऽस्मिन्हव्या जुहोतन १ सुसमिद्धाय
शोचिषे घृतं तत्रिं जुहोतन । अग्नये जातवे-
दसे २ तन्त्वा समिद्धिरङ्गिरो घृतेन वर्द्धयामसि ।
बृहच्छोचा यविष्य ३ उप त्वाऽग्ने हविष्मती-
घृताचीर्ग्यन्तु हर्यत । जुपस्व समिधो मम ४
स्वाहा) ॥

(अमन्त्रक एव समित्प्रक्षेप उचित इति नि० ३९)
ततः प्रोक्ष्यपुदकेन सपवित्रेण दक्षिणचुलुकगृहीतेन ईशानादि
उत्तरपर्यन्तं सम्प्रोक्ष्य पवित्रे प्रणीतायां निदध्यात् ॥ आ-
ज्यहोमे संस्त्रधारणार्थं प्रोक्षणीपात्रं प्रणीताग्न्योर्मध्ये निद-
ध्यात् । (आज्यातिरिक्तहोमद्रव्ये तु चतुर्थीकर्मादौ पात्रान्तरे
एव शेषप्रक्षेपः-इति नि. पृ. ३८) ततः सङ्कल्पपूर्वकं द्रव्यदेवता-
मिंध्यानं कुर्यात्-अथेहासुकोऽहममुकहोमकर्मणा यक्ष्ये-तत्र
प्रजापतिम्, इन्द्रम्, अग्निं, *सोम्, अग्निं, वायुं, सूर्यम्, अग्नीषरुणौ,
अग्नीवरुणौ, अग्निं, वरुणं सवितारं विष्णुं विश्वान्मरुतः स्वर्कान्,
वरुणमादितिम्, अग्निं प्रजापतिम्, अग्निं स्विष्टकृतं चाज्येनाहं
यक्ष्ये । प्रत्याहुतित्यागकरणासम्भवे आदावेव तन्त्रेण एतद्धो-
मद्रव्यं तत्तद्देवताभ्यो मया परित्यक्तम् ॐ तत्सद्यथादैवतमस्तु न
ममेत्येवं त्यागः कार्यः । एतन्ते इति अमुकनामाग्ने सुप्रतिष्ठितो
वरदो भवेत्येवं प्रतिष्ठाप्य ध्यानम् । (अग्निनामानि द्र० पृ० ५१)
ॐ तदेवाग्निस्तदादित्यस्तद्वायुस्तद्बु चन्द्रमाः । त-

*अत्र सोमानन्तरं प्रधानमुल्लिख्य अग्न्यादय उल्लेखनीयाः । प्र-
धानस्य द्रव्यान्तरसत्त्वे तु सोमान्ता आधाराज्यभागदेवता उल्लिख्य
आज्येनेत्युल्लिख्य प्रधानदेवतां तद्द्रव्यं चोल्लिख्य अग्न्यादय उल्लेख-
नीया इति बोध्यम् ॥

तदेवाग्निः. अ. ३२. मं. १ विद्वानात्मा परेणात्मना ऽऽविष्टः अ-

देव शुक्रं तद्रह्य ता ऽआपः स प्रजापतिः १ सर्वे नि-
मिषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि । नैनमूर्ध्वं न तिर्यञ्च
न मध्ये परिजग्रभत् २ न तस्य प्यतिमा ऽअस्ति यस्य
नाम महद्यशः ३ एषो ह देवः प्रदिशो नु सर्वाः
पूव्यो ह जातः स ऽउ गर्भे ऽअन्तः । स ऽएव जातः स

ग्न्यादिषु ओतप्रोतत्वेन उपास्योऽभिप्रीयते । अग्निः *तदेव कारण
ग्रहैश्च, आदित्यस्तदेव, वायुस्तदेव, चन्द्रमा तत् उ तदेव, (उ एवार्थे)
शुक्र शुक्ल तत् प्रसिद्ध ग्रह त्रयालक्षण तद् ग्रहैश्च, ता प्रसिद्धा
आप जलानि स प्रसिद्ध प्रजापतिरपि तदेव ग्रहः ॥

सर्वे निमेषा अ ३२ म २ सर्वे निमेषा शुटिकाष्टाघट्याद
य कालविशेषा पुरुषात् अधि पुरुषसकाशात् जज्ञिरे । की
दृशात् पुरुषात्, विद्युत विशेषेण घातते विद्युत् तस्मात् । किञ्च
कश्चिदपि एन पुरुषम् ऊर्ध्वम् उपरिभागे न परिजग्रभत् न परिगृ
ह्णाति । (ग्रहधातोर्लेटि व्यत्ययेन इलौ लेटोऽदि च ह्रस्वोभेदश्च
न्दसीति भकारे तिप् इकारस्य लोपे च रूपम्) । एन तिर्यञ्च च
तुर्विधु मध्ये मध्यदेशेऽपि कश्चित् न गृह्णाति । असी प्रत्यक्षादी
नामधिपय इति भावः ॥

न तस्य अ ३२ म ३ तस्य पुरुषस्य प्रतिमा प्रतिमानम् उपमान
किञ्चिद्वस्तु नास्ति अतएव यस्य नाम प्रसिद्ध महद्यशः अस्ति ॥
सर्वस्य यस्तुन तदुपानकत्वात् तदुपमानहृत्यमिति भावः ॥

एषोहदेव ० अ ३२ म ४ ह इति प्रसिद्धौ । हेजना एष पूर्व प्र-
थमो जात उत्पन्न, एष द्वि सर्वा प्रदिश अनु तिष्ठति व्याप्य स्थि
त । गर्भे अन्त गर्भमध्ये स उ स एव तिष्ठति । जातोऽपि स एव ।
जानिष्यमाण उत्पत्त्यमानाऽपि स एव । प्रत्यद् प्रति-पदार्थम् अश्नु
ति गच्छतीति प्रत्यद् । सर्वतोमुख सर्वतोमुखाद्यवयवा यस्य
स अचिन्त्यशक्तिरित्यर्थः । सर्वैश्चैतत्प्रसिद्धमेव सर्वे अलिवद्
ग्रहेत्यादौ इति भावः ॥

जनिष्यमाणः प्रत्यङ् जनास्तिष्ठति सर्वतोमुखः ४ च-
त्वारि शृङ्गा त्रयो ऽस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो
ऽस्य । त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्यान् ॥
आविवेश ५

ॐ अग्निं प्रज्वलितं वन्दे जातवेदं हुताशनम् । सुवर्णवर्ण-
ममलं समिद्धं सर्वतोमुखम् ॥ सर्वतः पाणिपादश्च सर्वतोऽक्षि-
शिरोमुखः । विश्वरूपो महानग्निः प्रणीतः सर्वकर्मसु ॥ इति-
सामान्यतोऽग्निं ध्यात्वा ॐ अमुकाग्नये नम इति विशेषतश्च
ध्यात्वा आवाहयेत्- ॐ वैश्वानरो न ऽऊतयऽआप्प्रयातु
परावतः । अग्निर्नः सुष्टुतीरुप ॥ इत्यावाह्य ॐ अग्ने नय

चत्वारिशृङ्गा. अ. १७. मं ९१ यो वृषभः कामानां यर्षिता रोर-
वीति (रु शब्दे यद्गुलुगन्तम्) अत्यर्थं शब्दं करोति । सोऽयं महो देवः
महाते जनैरिति महान् देवः ब्रह्मादिस्तम्यपर्यन्तानां प्राणिनाम् उपजी-
व्यः मर्त्यान् मनुष्यान् आविवेश आविशति मनुष्यान् व्याप्य तिष्ठ-
ति । भूतत्वादिकमधिवक्षितम् । अस्य वृषभस्य यज्ञस्य चत्वारि शृङ्गा
शृङ्गाणि ब्रह्माद्वातुहोत्रध्वर्युलक्षणानि । त्रयः पादाः ऋग्यजुःसामरू-
पाः । द्वे शीर्षे शिरसी हविर्धानप्रयोग्यारये । शिर एवास्य हविर्धानं
प्रीचा वै यज्ञस्योपसदः शिरः प्रवर्ग्यः इति श्रुतेः । अस्य वृषभस्य
सप्त हस्तासः सप्त होतारः हस्ता इव व्याप्रियन्ते । यश्च त्रिधा त्रि-
प्रकारैर्वज्रः प्रातःसवनमाध्यन्दिनसवनतृतीयसवनैर्वज्रः । व्या-
रयान्तरवज्रं महीधरभाष्ये द्रष्टव्यम् ॥ इत्थं परब्रह्मादिरूपेणाग्निं
ध्यात्वा पूजयेत् ॥

वैश्वानर० अ. १८ मं. ७२. वैश्वानरः अग्निः नः अस्माकं सुष्टु-
तीः शोभनाः स्तुती. उप उपथोतुं परावतः दूरदेशात् आगच्छतु नः
अस्माकम् ऊतये रक्षणाय इत्यर्थः ॥

अ. ५ मं. ३६ हे अग्ने विश्वानि सर्वाणि वसुनानि मार्गान् ज्ञानानि
या विद्वान् जानानस्त्वम् अस्मान् अनुष्ठातृन् राये घनाय यज्ञफलाय
सुपथा शोभनमार्गेण नय प्रापय । किञ्च अस्मत् अस्मत्तः एनः

सुपथा राये ऽअस्मान् विश्वानि देव व्रयुनानि विव-
दान् । युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमऽउ-
क्तिं विधेम ॥ इति वैदिकमन्त्रेण अमुकाग्रये नम इति नाममन्त्रेण
च पाद्यादिनीराजनान्तं *सम्पूज्य रेखाः पूजयेत्-पूर्वरेखाया-
म् ॐ ब्रह्मणे नमः मध्यरेखायाम् ॐ विष्णवे नमः उत्तररे-
खायाम् ॐ रुद्राय नमः । ततोऽग्निजिह्वापूजनम्—ॐ करा-
ल्पे नमः ॐ धूमिन्यै नमः ॐ श्वेतायै नमः ॐ लोहिता-
यै नमः ॐ महालोहितायै नमः ॐ सुवर्णायै नमः ॐ पद्म-
रागायै नमः इति सप्तजिह्वाः सम्पूज्य दक्षिणं जान्वाक्ष्य (भूमौ
पातयित्वा) ब्रह्मणाऽन्वारब्धः (दक्षिणे बाहौ कुशेन दक्षिणेन
हस्तेन स्पृष्टः) आचारावाज्यभागौ च समिद्धतमेऽग्नौ जुहुयात्—
ॐ प्रजापतये स्वाहा इति *मनसा ध्यायन् इदं प्रजापतये न
ममेतित्यागान्ते त्यागकाले वा अग्नौ हविर्द्रव्यं प्रक्षिप्य हुतशेषं
घृतं मणीताग्न्योर्मध्ये स्थापिते प्रोक्षणीपात्रे निक्षिपेत्—इति ग-
दाधरादयः । अग्नौ प्रक्षिप्य इदं प्रजापतये न ममेति त्यागं कृ-
त्वा ततः प्रोक्षणीपात्रे निक्षिपेदिति हरिहरादयः । मन्त्रा-

पापं युयोधि पृथक्कुरु । किम्भूतमेनः—जुहुराणम् हर्चिष्ठुं कुदिली-
कर्तुमिच्छतीति जुहुराणम् अमिलपितकियार्प्रतिबन्धकरहितमित्य-
र्थः । किञ्च ते तव भूयिष्ठां बहुलतमां नमऽकिं नमस्कारविषयामु-
क्तिं विधेम संपादयामेति ॥

*अग्निपूजा यहिः प्रोक्तेति वचनात् वहिरेयाग्नेः पूजनमिति के-
चित् । मध्येऽपि गन्धपुष्पादि दद्यादग्नेर्न संशयः । वहिर्निवेद्यमात्रं नु
दातव्यमिति निश्चयः ॥ इति विष्णुधर्मोत्तरवचनात्तथा कर्तव्यमिति
शान्तिमयूखे ॥

** उपांशु काम्यदेवता इत्युपकम्य “प्राजापत्य” इति कात्या-
यनसूत्रात् । (४।१४)

न्ते अग्नौ प्रक्षेपकाले एव इदं प्रजापतये न ममेति *त्यागं
 कृत्वा ततः प्रोक्षणीपात्रे निसिपेदिति तत्त्वम् । एवमुत्तरत्र
 सर्वत्र बोध्यम् । ॐ इन्द्राय स्वाहा । इदमिन्द्राय न मम ।
 ॐ अग्नये स्वाहा । इदमग्नये न मम । ॐ सोमाय स्वाहा ।
 इदं सोमाय न मम इति हुत्वा ततः ब्रह्मणाऽनन्वारब्धः
 प्रकृतहोमं विधाय ब्रह्मणाऽन्वारब्धो भूरादिहोमं कुर्या-
 त्-(व्याहृतीनां प्रजापतिर्ऋषिः गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्छन्दांसि
 अग्निवायुसूर्या देवताः प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः) ॐ भूः
 स्वाहा । इदमग्नये न मम । ॐ भुवः स्वाहा । इदं वा-
 यवेन मम । ॐ स्वः स्वाहा । इदं सूर्याय न मम । (त्वन्नो अग्ने-
 ति वामदेवऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः अग्निवरुणौ देवता सर्वप्रायाश्चित्त-
 होमे विनियोगः) ॐ त्वन्नो ऽअग्ने ववरुणस्य विवृष्टान्देवस्य

*त्यागश्च हविर्द्रव्ये मनसा स्वस्वत्वनिवृत्तिं देवतास्यत्थोत्प-
 ति च सञ्चिन्त्य क्रियमाणः "इदम् अमुकदेवतायै न मम" इत्याकार-
 कः शब्दप्रयोग एव । न तु प्रोक्षणीपात्रादौ शेषप्रक्षेप एव त्याग इति
 भ्रमितव्यम् । वैश्वदेवादी सर्वहोमस्थले त्यागस्य सत्त्वेन तथा ब-
 ध्नुमशक्यत्वात् । एतत्कल्पनायाः सर्वनियन्धाज्ञानमूलकत्वेन स-
 र्वथा हेयत्वाच्च । कश्चित्तु अग्नौ प्रक्षेपे ऽपि लक्षणया त्यागशब्दः
 प्रयुज्यते इत्यन्यत् ॥

भवन्ति चास्मिन् भूतानि स्थावरणि चराणि च । तस्मा-
 द् भूरिति विज्ञेया प्रथमा व्याहृतिः स्मृता ॥ १ ॥ भवन्ति भूयो
 भूतानि उपभोगक्षये पुनः । कल्पान्ते उपभोगाय भुवस्तस्मात्प्रकी-
 र्तिता ॥ २ ॥ शीतोष्णवृष्टितैर्जासि जायन्ते तानि च सदा । आल-
 यः सृष्टीनां च स्वर्लोकः स उदाहृतः ॥ ३ ॥ इति योगियाश-
 वल्क्यः ॥

त्वन्नोऽअग्ने. अ. २१ मं. ३. हे अग्ने त्वं नः अस्मान् प्रति वरुण-

हेडो ऽअवपासिसीष्टाः । यजिष्ठो ब्रह्मितमः शोशु-
चानो विद्वा द्वेपां०सि प्रमुमुग्ध्यस्मत्-स्वाहा ॥ इदम-
ग्रीवरुणाभ्यां न मम ॥ (सत्त्वन्नोऽअग्ने इति वामदेवऋषिस्त्रिष्टु-
छन्दः अग्रीवरुणौ देवता सर्वप्रायश्चित्तहोमे विनियोगः) ॐ स
त्वन्नो ऽअग्नेऽवमो भवोती नेदिष्ठो ऽअस्या ऽउपसो
व्युष्टौ । अवयक्ष्य नो ववरुणः रराणो व्रीहि मृडीक
सुहवो न ऽएधि-स्वाहा । इदमग्रीवरुणाभ्यां न मम ॥ (अपा-
श्वाग्ने इति प्रजापतिऋषिर्विराट् छन्दोऽअग्निदेवता सर्वप्राय-
श्चित्तहोम विनियोगः) (वामदेवऋषिस्त्रिष्टुछन्द इति ज-
यरामादयः) (अपृथग्विधानान्मन्त्रस्वाहाकारयोः स-

स्य देवस्य हेडः क्रोधम् अस्मिन् कर्मणि वैमुष्यजनितम् अवपासि-
सीष्टाः निघर्तय । (यस्य उपक्षये अवपूर्वस्य निजन्तस्य आशी-
लिङ्गि छान्दस्त्यादिडादावपि णिलोपे पद्याभावे च रूपम्) । किञ्च
विद्वा विद्वाणि सर्पाणि द्वेपांसि दौर्भाग्यानि अस्मत्-अस्मत्तः प्रमु-
मुग्धि प्रमुञ्च दूरीकुरु (मुचेत्यत्ययेन शपः इलु) । कीदृशस्त्वं-स्वा-
धिकारं विद्वान् जानन्, यजिष्ठः अतिशयेन यष्टा यजिष्ठः (तुरिष्टे-
मेपस्सु इति तुचो लोपः), ब्रह्मितमः-ब्रह्मतीति ब्रहि अत्यन्तं ब्रहिः
ब्रह्मितमः हविषाम् अत्यन्तं वोढा, शोशुचान् अतिशयेन दीप्यमा-
नः (शोचतेर्यङन्ताच्छानच्प्रत्ययः) ॥

सत्त्वन्नोऽअग्ने. अ.२१. म.४ हे अग्ने स त्वम् अस्या उपसो व्युष्टौ
व्युष्टिकाले प्रभातकाले अस्मिन्नहनि ऊनी ऊत्या(छान्दसः पूर्णसवर्णः)
अवनेन नः अस्माकम् अवमः रक्षकः नेदिष्ठः अन्तिकतमः समीप-
तमश्च भव (अवतीत्यवमः अवतेः अमप्रत्ययः) । किञ्च रराणः हवि-
र्दत् सन् नः अस्माकं ववरुणम् अवयक्ष्व अवयज (अवपूर्वाद् यजते-
लोटि शपो लुक्) । ततो मृडीक सुखकरं हविः (मृड सुखने
अस्मादौणादिकः कीकन् प्रत्ययः) व्रीहि भक्षय । किञ्च नः अस्मा-
कं सुहवः शोभनाह्वानः एधि भव ॥

न्यः)-ॐ अयाश्चाग्नेऽस्थनभिशास्तिपाश्च सत्यमिन्व-
मया ऽअसि । अया नो यज्ञं ब्रूहास्पया नो धेहि
भेषजं स्वाहा । इदमग्नये न मम । (ये ते शतमिति शु-
नः शेषः ऋषिर्ब्रह्मण्डो वरुणः सविता विष्णुर्विश्वेदेवा मरुतः
स्वर्काश्च देवताः सर्वप्रायश्चित्तहोमे विनियोगः) ॐ ये ते श-
तं व्वरुणं द्ये सहस्रं यज्ञियाः पाशा द्रितता महा-
न्तः । तेभिर्नो ऽअद्य सवितोत विष्णुर्विश्वे सुञ्च-
न्तु मरुतः स्वर्काः स्वाहा । इदं वरुणाय सवित्रे विष्णवे

अयाश्चाग्ने० कात्या० श्रौ० सू० अ० २५ कं० १ । हे अग्ने त्वम्
अयाः न यातीत्ययाः सर्वत्र याद्याभ्यन्तरावस्थितः असि भव-
सि । किम्भूतः-अनभिशास्तिपाः न विद्यते ऽभिशास्तिः अभि-
शापो येषां ते अनभिशास्तयः तान् पाति आत्मसात् करो-
ति शोधयतीति यावत् । कृतप्रायश्चित्तपालक इत्यर्थः । किञ्च हे
अग्ने यत् त्वम् अयाः सर्वत्रान्तर्याहिरवास्थितः अनभिशास्तिपाश्च अ-
सि तत् सत्यामित् सत्यमेव । इत् एवार्थः । किञ्च यस्मात् नः अ-
स्माकम् अयाः सुमनाः स्वाश्रयो वा भूत्वा यज्ञं ब्रूहासि ब्रूहसि
(लेट् लेटोऽडाटानित्याद्), तस्मात् नः अस्मभ्यं भेषजं सुप्नोत्पा-
दकमोषधम् अदृष्टलक्षणं धेहि देहि धारय वा । अया इति पुनर्घचने
न भूयांसमर्थं मन्यते, अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निरित्यादाविध ॥

येते शतं, कात्या० श्रौ० सू० अ० २५ कं० १ । हे वरुण यश्चिपाशापते तव ये
शतं पाशाः ये च सहस्रं यज्ञियाः यज्ञप्रत्यूहनिरासाय हिताः द्रितताः
महान्तः पाशाः सन्ति तेभिः तैः (बहुलं छन्दसस्त्यैसोऽभावः) पा-
शैः सन्नद्धान नः अस्मान् अद्य अस्मिन्नेव अहनि सविता उत अ-
पिच विष्णुः विश्वेदेवाः तथा मरुतः एकोनपञ्चाशच्च एते देवाः सु-
ञ्चन्तु मोचयन्तु । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र मुञ्चति । मुञ्चन्तु मा शप-
थ्यादितिघत् । किम्भूता एते-स्वर्काः सुमन्त्राः स्वर्चना वा । यद्वा
स्वर्का इति देवतान्तरं ज्ञेयम् । अत एव स्वर्कभ्यश्चेति प्रयोगमाहुः ।
र्याशिकाः ॥

विश्वेभ्यो देवेभ्यो मरुद्भ्यः स्वर्केभ्यश्च न मम ॥ (अत्र देवेभ्य इति न वाच्यमिति गदाधरः) । (उदुत्तममिति शुनःशेफऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः वरुणो देवेता सर्वप्रायश्चित्तहोमे विनियोगः) । ॐ उदुत्तमं व्वरुण पाशमस्मदवाधमं विव मध्यमं अथाय । अथा व्वयमादित्य व्वते तवाना- गस्तो ऽअदितये स्याम-स्वाहा ॥ इदं व्वरुणायादित्याय न मम ॥ मनसा ॐ प्रजापतये स्वाहा । इदं प्रजापतये न मम । ॐ अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा । इदमग्नये स्विष्टकृते न मम । (आज्यातिरिक्तहोमद्रव्यसत्त्वे स्विष्टकृद्धोमो महान्याह- त्यादिहोमात्प्रागेव कर्तव्यः) ।

ततः बर्हिहोमं स्वाहोति कुर्यात् । प्रजापतये नममेति त्यागः । ततः संस्रवस्य प्राशनम् अवघ्राणं वा कृत्वा द्विः आचम्य अग्नौ पवित्रप्रातिपत्तिं स्वाहोति कुर्यात् । ततः कर्मार्थं प्रणीतानामपाम् अग्नेः पश्चिमतो विमोक्तं कुर्यात् । ब्रह्मणे पूर्णपात्रदानम्-अघेहा- मृकोऽहम् अमुकहोमकर्मणः साद्वफलमाप्तये साद्वगुण्यार्थम् अपूर्णपूरणार्थञ्च इदं पूर्णपात्रं सद्रव्यं ब्रह्मणे तुभ्यं सम्प्रददे

उदुत्तमम्.य.सं.अ.१२मं.१२ । हे वरुण उत्तमम् उत्तमाङ्गे शिरसि स्थापितं त्यदीयं पाशम् अस्मत् अस्मत्तः सकाशात् उच्छ्रयाय उच्छ्र- यय उत्कृष्य विनाशय (संहितायां छान्दसो दीर्घः शायज्वा) । अधमम् अधमाङ्गे प्रावप्रदेशे स्थापितं स्वत्पाशम् अवभ्रयय अवकृष्य अस्म- त्तो विनाशय । मध्यमं मध्यमप्रदेशे स्थितं पाशं विभ्रयय विच्छेदय । (अथ यन्धे मित्वाणिविह्रस्वः) । अथाअथ पाशत्रयविनाशानन्तरम् हे आदित्य मदितिपुत्र वरुण अनागस्तः अनपराधाः निष्पापाः तव मते कर्मणि वर्तमानाः सन्तः वयम् अदितये अदीनतायै स्याम अखण्डितत्वाय योग्या भवेम । (अथा इत्यत्र निपातस्य चेति सं- हितायां दीर्घः) ॥

ॐ तत्सन्नम इति । दत्त्वा मन्त्रपाठः सति स-
 भवे यजमानस्यैव—ॐ अक्रन्कर्म कर्मकृतः सह
 वाचा मयोभुवा । देवेभ्यः कर्म कृत्वाऽस्तं प्रेत सचा-
 भुवः ॥ ततः स्तुक्स्तुवयोः संपार्जनं पूर्वोक्तप्रकारेण कृत्वा
 होपावाशिष्टं घृतं सुवेण द्वादशधा गृहीत्वा घृतपूर्णया सुचा
 पूर्णाहुतिं जुहुयात् । सुचोऽभावेऽवशिष्टघृतपूर्णेन सुवेणैव
 पूर्णाहुतिं जुहुयात् । सुवेण होमपक्षे उपविश्यैव होमः ।
 यजमानेनान्वारम्भः कार्यः । ब्रह्मणा ऽऽज्यस्थाल्याः सुवेण
 सुचि द्वादशधा घृतन्देयम् । तिष्ठन् आचार्यो होमं कुर्यात् ।
 सुचं नारिकेलपूमीफलादिफलवत्सहितां कृत्वा—ॐ सुच-
 श्व मे चमसाश्च मे वायव्यानि च मे द्रोणकलश-
 श्व मे प्राचाणश्च मेऽधिपवणे च मे पूतभृच मऽआधय-
 नीयश्च मे वेदिश्च मे घर्हिश्च मेऽघभृथश्च मे स्वगाका-

अक्रन्कर्म० य० सं० अ० ३ मं० ४७ । ये एते अक्रन् अकार्षुः कृ-
 तवन्तः कर्म कर्मकृतः ऋत्विजः मयोभुवा मयः सुर भवति यथा सा
 मयोभूः तथा मन्त्ररूपया वाचा स्तुतिरूपया सह, ताम् अहं प्रवीमि ।
 हे सचाभुवः (सचेति सहार्थे अव्ययम्) सहभवन्शीलाः परस्परं
 यजमानेन पत्न्या वा सह अवस्थिताः हे ऋत्विजः देवेभ्यः देवार्थं
 कर्म कृत्वा अस्तं गृहान् प्रेत प्रकर्षेण गच्छन् इति । यजमानेन
 मन्त्रपाठः कार्यः । तद्दसम्भवेऽन्यो ब्राह्मणः कश्चित्पठेत् ॥

सुचश्चमे० य० सं० अ० १८ मं० २१ । सुचो जुहादयः, चमसाः
 प्रह्णान्नाणि, वायव्यानि पात्रविशेषाः, अधिपवणे काष्ठफलके, पूतः
 भृशध्वनीयो सोमपात्रविशेषो, स्वगाकारः शंयुंवाकः तेन यथा-
 स्वं देवतानां हविर्द्वीकारात् । प्राप्तदमन्वत् । एते मम यज्ञेन
 निमित्तेन कलन्तां कलमानि भवन्तु । यशो मम एतेषां दाता
 भवत्वित्यर्थः । सुचः प्रार्थ्यमानत्वात् स्तुत्यत्वमिति तत्पूजने मन्त्रो-
 ऽयं विनियुज्यते ।

रश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ इति मन्त्रेण सम्पूज्य सङ्कल्पः—
अथैह अमुकशर्माऽहम् अमुकदोमकर्म्मणः साङ्गफ-
लप्राप्तये न्यूनातिरिक्तपरिहारार्थं *मृडनामाग्नौ पूर्णाहुतिदोमं-
करिष्ये । (मूर्धानं दिव इति भरद्वाजऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दो महादे-
वानरो देवता मृडनामाग्नौ पूर्णाहुतिदोमे विनियोगः) ॐ मू-
र्धानं दिवो ऽअरतिमृथिऽया द्यैश्चानरन्मृतऽआजात-
मग्निम् । कविः सम्म्राजमतिथिज्जनानामासन्नापाच्य-
जनयन्त देवाः—स्वाहा । इदमग्नये वैशानराय न
मम । ततः ऋक्त्रयेण अग्निं मेधां प्रार्थयेत्—ॐ सद-

मूर्धानं दिवो. य. सं. अ. ७ मं. २४ । वैशानरश्चात्र सर्वात्मना स्तू-
यते । देवा. ईदृशमग्निं जनयन्त अजनयन्त उत्पादितवन्तः । (अउभाय
आर्प) । किम्भूतमग्निम्—दिवो मूर्धानं गुलेकस्य शिरोवदुद्यतप्रदेशे
सूर्यरूपेण अवस्थाय भासकम् । तथा पृथिव्या अरतिम्—रतिदप-
रतिस्तद्रहितम् । नहि पृथिव्या उपरि भद्रिः कदाचिदुपस्मते, कि-
न्तु दाहपाकप्रकाशैः सर्धाननुगृह्यन् सर्वदा धर्मेतप्य । तथा वै-
श्यामरं विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरभ्यो हितो वैश्यामरः त, जठराग्निरू-
पेणाग्नपाचकत्वात् । तथा क्रते यज्ञे यज्ञनिमित्तम् आजातम् उत्पन्नम्
अरतिद्वयात् । तथा कविं क्रान्तदर्शिनम् स्वभक्ताननुग्रहीतुमभिष्टम्
इत्यर्थः । तथा सम्म्राज सन्म्यादीप्यमानम् ऐदृशैर्गैः युक्तमित्यर्थः ।
जनानां यजमानानाम् अतिथिं हविर्भिः सत्कारयोग्यम्, *भासन् भा-
सति आस्थे मुपेन आपात्रम् आभिमुख्येन पीयतऽनेनेत्यापात्रम्—ईदृश-
मग्निं देवा इन्द्रादयः अजनयन्तेत्यर्थः ॥

सदसस्पति० य० स० अ० ३२ मं० १३ । इत उत्तरम् ऋक्त्रयेण
मेधा याच्यते । सदसस्पतिं सदो यज्ञगृहे तस्य पतिः तम्, अद्विमु-

* पूर्णाहुतौ मृडा नामेति पूर्वोक्तवचनात् । (पृ. ५२) तल्लभ-
णं—पूर्वं प्रज्वलितो यद्विद्विद्रभ्य तु मोक्षितः । तृप्तो निर्धूमनिर्जालो
मृडाग्नः परिकीर्तितः ॥ इति ग्रहरत्नायल्याम् ।

सस्पतिमदुसुतम्प्रियमिन्द्रस्य काम्यम् । सनिम्मेधाम-
यासिप० स्वाहा १ ॐयाम्मेधान्देवगणाः पितरश्चो-
पासते । तथा मामद्य मेधयाऽग्ने मेधाधिनं कुरु
स्वाहा २ ॐमेधाम्मे ववरुणो ददातु मेधामग्निः प्रजाप-
तिः । मेधामिन्द्रश्च वायुश्च मेधान्धाता ददातु मे
स्वाहा ३

- (केचित्-ॐपूर्णार्दर्वि परा पत सुपूर्णोपुनरापत।
व्यस्तेष विवकीणावहाऽइपमूर्ज्व१ शतक्रतो ॥ अनया
स्वाहान्तया पूर्णाहुतिर्होममिच्छन्ति) । ततः वायव्याम् उत्तराङ्गभू-
तम् अग्निपूजनम्-अग्नेनयेति पूर्वोक्तमन्त्रेण, श्रद्धां मेधां यशः
भक्षां विद्यां पुष्टिं वलं श्रियम् । आयुष्यं द्रव्यमारोग्यं देहि मे इव्य-

तं महान्तम् अचिन्त्यशक्तिं, प्रियम् इन्द्रस्य, काम्यं कामसम्पत्करं क-
मनीयं पा-सति धनं, मेधां बुद्धिम् अयासिपम् याचे ॥ (लेद्
छान्दसोऽङ्गमः) ॥

यामेधां० य० सं० अ० ३२ मं० १४ यां मेधां देवगणाः पितरश्च
उपासते पूजयन्ति तथा मेधया माम अद्य हे अग्ने मेधाधिनं कुरु ॥

य० सं० अ० ३२ मं० १५ । मेधां मे मह्यं ववरुणो ददातु मेधाम्
अग्निश्च प्रजापतिश्च, मेधाम् इन्द्रश्च वायुश्च-ददातिपति सर्वत्र स-
म्बध्यते । धाता च मेधां मे मह्यं ददातु ॥

पूर्णादर्वि० य० सं० अ० ३ मं० ४९ हे दर्वि अस्याः स्थालीतो
ऽन्नं गृहीत्वा पूर्णां सति परा उत्कृष्टा इन्द्रं प्रति पत गच्छ, ततः
कर्मफलेन सुखं पूर्णां पुनरापत पुनरागच्छ । एवं दर्वीमुक्त्वा इ-
न्द्रमाह-वस्ता वस्तेन मूल्येनेय आधाम् अघ्यर्युयजमानौ (पुरोदि-
तयजमानौ) विवकीणावहे । किन्तद् द्रव्यम् इत्यत आह-इपम् अन्नम्
ऊर्जम् उपसेचनम् । हे शतक्रतो बहुकर्मन् ॥

वाहन ॥ इत्यनेन च कुर्यात् । (केचित् प्रधानहोमान्ते एवाग्निपूजनमाचरन्ति । नवाहुतिहोमान्ते त्वन्ये । तद् यथासम्प्रदायमनुष्ठेयम् । पूर्णाहुत्यन्ते एव संस्तवप्राशनादि केचिद्वदन्ति । पूर्णाहुत्यनन्तरं वसुभ्यः स्वाहेति वसोर्धाराहुतिं च केचिदाचरन्ति । पूर्णाहुतिहोमश्च ग्रहयज्ञादावेव न तु विवाहादिसंस्कारेषु । अतएव हरिहरादिपद्धतिषु तत्र न दृश्यते विशेषविधानाभावात् । तस्मात् तत्र न पूर्णाहुतिहोमोऽनुष्ठेय इति बोध्यम्) ॥ ॐ तनूपा ऽअग्नेऽसि तन्वं मे पाहि । ॐ आयुर्दा ऽअग्नेऽस्वायुर्मम देहि । ॐ ष्वर्चोदा ऽअग्नेऽसि ष्वर्चो मे देहि । ॐ अग्ने यन्मे तन्वा ऽजनन्तन्मऽआपृण ॥ ॐ मेधाम्मे देवः सविता आदधातु । ॐ मेधाम्मे देवी सरस्वती आदधातु । ॐ मेधामाश्विनौ देवाघस्ताम्पुष्कररुजौ (पा.पृ. २।४) इति सप्ताभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं ललाटाधियुक्पर्यन्तं मुखं पाणिप्रतनतपूर्वकं मार्जयेत् (मोऽछेत्) । ॐ अद्भानि च मऽआप्यायन्ताम् इति सर्वाङ्गान्युपस्पृशेत् । वाचं च मऽआप्यायताम् इति मुखे । प्राणश्च मऽआप्यायताम् इति नासिकायाम् । चक्षुश्च मऽआप्यायताम् इति नेत्रयोः । श्रोत्रञ्च मऽआप्यायताम् इति श्रोत्रयोः । यज्ञो बलञ्च मऽआप्यायताम् इति

तनूपा अग्नेऽसि० य० सं० अ० ३ मं० १७ । हे भगवन्मम यस्त्वं ह्यभायत पय अग्निहोत्रिणां तनूपा असि तनूः शरीरं तस्य शरीरस्य गोपायिता मयसि, स त्वं मे मम तन्वं तनूं पाहि गोपाय (पाच्छन्दसीति पूर्वकृपामावः) । हे अग्ने स्वम् आयुर्दाः आयुपो दाता असि अतः मे मम आयुः देहि । ष्वर्चोदा असि ष्वर्चो मे देहि । यस्य दर्शनादेव "ग्राहणो महाबलं विद्वान् तपसा अग्निरिव ज्वलति" इति प्रतिपात्तिः तद् वर्च इत्युच्यते । हे अग्ने मम तन्वाः शरीरस्य यत् ऊनं न्यूनं तत् मे मम आपृण आपूरय ॥

बाहोः । उदकस्पर्शः । ततस्त्र्यायुपकरणमनामिकया सुवलग्न-
सघृतभस्मना (पृ. ५१.) । *ॐत्र्यायुपं जमदग्नेः इति
ललाटे । ॐकश्यपस्य त्र्यायुपम् इति ग्रीवायाम् ॐपदेवेपु
त्र्यायुपम् इति दक्षिणस्कन्धे । ॐतन्नो ऽअस्तु त्र्यायुपम्
इति हृदि । ॐत्र्यायुपमिति सर्वेण मन्त्रेण सर्वाङ्गमालभेत** ।
ततो होमाद्दक्षिणासङ्कल्पः—अग्नेहेत्यादि अमुकोऽहम् अमुक-
होमकर्मणः साङ्गफलप्राप्तये साद्गुण्यार्थं च इमां सुव-
र्णदक्षिणाम् अग्निदैवतां सुवर्णनिष्कयीभूतं द्रव्यं वा आ-
चार्य्याय तुभ्यं सम्प्रददे । (ब्रह्मदक्षिणापेक्षयाऽऽचार्यदक्षिणा
द्विगुणा) । तथा भूयसीं दक्षिणाम् अन्येभ्यो ब्राह्मणेभ्यो विभञ्ज्य
दास्ये ॐतत्सत् । तथा यथोपपन्नेनान्नेन ब्राह्मणोश्च भोजयिष्ये ।

ततोऽग्निं विसर्जयेत्—गच्छगच्छ सुरध्रेष्ठ स्वस्थाने परमे-
श्वर । यत्र ब्रह्मादयो देवास्तत्र गच्छ हुताशन ॥ भोभो बह्वे म-
हाशक्ते सर्वकर्मप्रसाधक । कर्मान्तरेऽपि सम्प्राप्ते सान्नि-

त्र्यायुपम्० य० सं० अ० ३ मं० ६२ । त्रीणि आयूपि समाहृता-
नि घातपयोधनस्थाचिराणि त्र्यायुपम् । यज्ञमदग्नेः त्र्यायुपं यद्य
कश्यपस्य यद्य देवेपु तद् नः अस्माकमस्तु भवतु ॥

* पेशान्या आहरेद्भस्म स्नुचा घाऽथ स्रुवेण वा । अङ्गुलं कार-
येत्तेन शिरःकण्ठांसहृत्सु च ॥ इति शान्तिकमलाकरस्थवचनात् ।

** तनूपा इत्यादिना पुष्करस्त्रजौ इत्यन्तेन सप्तमन्त्रात्मकेन
सप्तवारं मुक्षमार्जनं पाणिभ्यां प्रतपनपूर्वकं समिदाधानप्रकरणे
(पा. गृ. का. २ कं. ४) सूत्रकारेण उपदिष्टम् । तत्रैव समाचारात्
सूत्रान्तरस्थमपि अङ्गाप्यायनं त्र्यायुपकरणं च भाष्यकारेणानुष्ठे-
यत्वेनाक्तम् । समाचापदेव होमकर्त्राऽन्यत्राप्यनुष्ठेयमिति अत्र
सामान्यहोमप्रकारनिरूपणे उपन्यस्तमिति ध्यायम् । मेघां मे इ-
त्यादिसौत्रमन्त्राणां व्याख्यानं च तत्रैव प्रदर्शयिष्यते ॥

यं कुरु सादरम् ॥ यान्तु देवगणाः सर्वे पूजाभादाय मामि-
काम् । इष्टकामसमृद्धयर्थं पुनरागमनाय च ॥ ॐ यज्ञ यज्ञ-
च्छ यज्ञपतिं गच्छ स्वाँ य्योनिं गच्छ स्वाहा । एष ते
यज्ञपते सहस्रक्तवाकः सन्वर्वीरस्तं जुपस्व स्वाहा ॥
ॐ धामच्छदग्निरिन्द्रो ब्रह्मा देवो बृहस्पतिः । सचेतसो
विवश्वेदेवा यज्ञं प्राचन्तु नः शुभे ॥ इत्यग्निं विष्टुज्य
दक्षिणां दत्त्वा अभिषेकतिलकरसावन्धनघृतच्छायामन्त्रपाठा-
दिकं कारयेत् ॥ (अस्मृत्वाऽथ ऋषिं छन्दो दैवतं विनियोजनम् ।
होमं करोति मूढात्मा न स होमफलं लभेत् ॥ इत्यादिभिः
वचनैः होमादावेव तज्ज्ञानस्यावश्यकत्वबोधनेन न सर्वत्रान्यत्र
ऋग्यादिमदर्शनम् । कविभिषेधश्च पूर्वमुक्त एव आद्धादौ । निषि-
द्धातिरिक्तस्थले तज्ज्ञानं चातिशयसंपादकं भवत्येवेति बोध्यम्) ॥

इति कुशण्डिका ॥

यज्ञयज्ञच्छ० य० सं० अ० ८ मं० २२ । हे यज्ञ यज्ञमेव त्वं गच्छ,
नहि त्यक्तो ऽम्पद्भित् । सर्वात्मना हि त्वमित्यभिप्रायः । यज्ञपतिं
यज्ञमानं गच्छ स्वाँ योनिं च गच्छ । द्रव्यं देवता च यज्ञस्य
स्वा योनिः । एष ते यज्ञः अयं ते शरीरभूतो यज्ञः संसृतः ऋ-
षिग्भिः हे यज्ञपते सहस्रक्तवाकः सूक्तवाकैः स्तोत्रैः सहितः स-
र्ववीरः सर्वे वीरा यस्मिन् स तथा । सोमः, पशुः, सघनीयाश्च पुरो-
डाशा वीरा उच्यन्ते । तं च जुपस्व आसेवस्व ॥ स्वाहा सुदुतमस्तु ।

धामच्छदग्निः ॥ य० सं० अ० १८ मं० ७६ । धामच्छद् धाम-
शब्दः स्थानवचनः स्थानानि न्यूनानि छादयति पूरयति अति-
रिक्तानि समीकरोति यः स धामच्छद् । यथैधामच्छच्छन्दः दे-
वशब्दश्च सर्वत्र सम्यध्यते । योऽग्निर्देवो धामच्छद्, यद्येन्द्रः, यद्य
ब्रह्मा, यद्य बृहस्पतिः—एते सर्वे सचेतसः समानचेतसः (चेतःशब्दः
प्रज्ञाव्यञ्जनः), यज्ञं प्राचन्तु अन्यनूनातिरिक्तं कुर्यन्तु नः अस्माकं
शुभे स्थिते च ॥ यम् ॥

ग्रहयागप्रयोगः ।

अथ ग्रहयागपद्धतिलिख्यते ।

तत्र कर्त्ता पूर्वदिने हविष्याशनादिनियमान्कृत्वा प्रथम, गृ-
हादीशानदिग्भागे भूमि-मार्जनादिसंस्कारः संशोध्य तस्यां
मण्डपादिकं विदध्यात् ।

तत्र पूर्वं गन्धाद्युपचारान् सम्पाद्य दशकाला-सङ्की-
र्त्य करिष्यमाणमण्डपादेर्निविष्टत्वासिद्धयर्थं गणेशपूजनं, क-
रिष्ये इति सङ्कल्प्य उक्तप्रकारेण गणेशं समुज्ज्य पुन-
र्दशकाली-सङ्कीर्त्य करिष्यमाणमण्डपाद्यद्रत्वेन भूमिकूर्मान-
न्तानां पूजनं करिष्ये इति सङ्कल्प्य तान् पूजयेत् । तत्र पूर्वं
भूमि-चतुर्भुजां

शूलधरां स्मितवरा

णि वसुधे लोकध-

वन्दिता ॥ इत्यावाह्यं ॐ भूरेसि इति वैदिकमन्त्रेण, ॐ भूम्यै नमः

इति नाममन्त्रेण वा गन्धाद्युपचारैरुभयस्य उपचारानिमांस्तुभ्यं

इदामि परमेश्वरि । भक्त्या गृहाण देवेशि त्वामहं शरणं गतः ॥

इति पूजां निवेदयेत् । पूजिते परमाचार्यगन्धमालपरलंकृ-

ते । भय भूतिकरी देवि गृहे भार्गवि रम्पताम् ॥ इति मा-

र्ष्येष्ट । एवम् ॐ कूर्माय नम इत्यनेन कूर्मपूजनं विधाय ॐ अ-

नन्ताय नम इत्यनेन अनन्तं पूजयेत् ।

अथ मार्जनादिप्रकारः भूमि संशोध्य पञ्चगव्ये-

ताभ्युक्षेत् । पञ्चगव्यप्रकारश्चेत्यम्—गायत्र्या गोमूत्रं पल-

मेतं मापाष्टकमितं वा गृहीत्वा सुवर्णताम्रादिपात्रे

वा पत्रपलाशादिपत्रपुटे वा स्थापयेत् । तदर्थं गोम-

ये गन्धद्वारापिति मन्त्रेण गृहीत्वा तत्रैव स्थापयेत् । गोमूत्र-

महाम्नाथनवेदि

उत्तर

कलश
वरुण

देशाली

कुवेर

ईश

वासोप्यतिः

क्षेत्रपाल

शिव

अग्नि

यम

वसिष्ठा

आग्नेय

अथ ग्रहयागपद्धतिलिख्यते ॥

तत्र कर्त्ता पूर्वदिने हविष्यांशनादिनियमान्कृत्वा प्रथमं गृ-
हादीशानदिग्भागे भूमिं मार्जनादिसंस्कारैः संशोध्य तस्यां
मण्डपादिकं विदध्यात् ।

तत्र पूर्वं गन्धाद्युपचारान् सम्पाद्य देशकालौ सङ्की-
र्त्य करिष्यमाणमण्डपादेर्निर्विघ्नत्वासिद्धयर्थं गणेशपूजनं क-
रिष्ये, इति सङ्कल्प्य उक्तप्रकारेण गणेशं संपूज्य पुन-
र्देशकालौ सङ्कीर्त्य करिष्यमाणमण्डपाद्यङ्गत्वेन भूमिकूर्मान-
्तानां पूजनं करिष्ये इति सङ्कल्प्य तान् पूजयेत् । तत्र पूर्वं
भूमिं—चतुर्भुजां शुक्लवर्णां कूर्मपृष्ठोपरिस्थिताम् । पञ्चशतवक्त्र-
शूलधरां स्मितवराजनाम् ॥ इति ध्यात्वा—आगच्छ सर्वकल्या-
णे वसुधे लोकधारिणि । पृथिवि ब्रह्मदत्ताहसि कश्यपेनाभि-
रन्दिता ॥ इत्यावाह्यं ॐ भूरसि इति वदिकमन्त्रेण ॐ भूर्भुवः नमः
इति नामधेयमन्त्रेण वा गन्धाद्युपचारैश्चैव रूपेण उपचारानिर्मास्तुभ्यं
त्वामि परमेश्वरि । भक्त्या गृहाण देवेशि त्वामहं शरणं गतः ॥
इति पूजां निवेदयेत् । पूजिते परमाचार्येर्गन्धमालपैरलंकृ-
त्वा । भव भूतिकरी देवि गृहे भार्गवि रम्यताम् ॥ इति मा-
यिष्ये । एवम् ॐ कूर्माय नम इत्यनेन कूर्मपूजनं विधाय ॐ अ-
न्ताय नम इत्यनेन अन्तःपूजयेत् ।

अथ मार्जनादिप्रकारैः भूमिं संशोध्य पञ्चगव्य-
ताभ्युक्षेत् । पञ्चगव्यप्रकारश्चेत्थम्—गायत्र्या गोमूत्रं पल-
मेतं मापाष्टकमित्त्वा वा गृहीत्वा सुवर्णताम्रादिपात्रे
ए पद्मपलाशादिप्रपृष्टे वा स्थापयेत् । तदर्थं गोम-
त्रं गन्धद्वारापि मन्त्रेण गृहीत्वा तत्रैव स्थापयेत् । गोमूत्र-

त्रिगुणं क्षीरम् आप्यायस्वेति मन्त्रेण गृहत्वा तत्रैव स्थापयेत् । गोमूत्राद् द्विगुणं दधि दधिकावूण इति मन्त्रेण गृ० तत्रैव स्थापयेत् । गोमूत्राद् द्विगुणं घृतं तेजोऽसि शुक्रम् इति मन्त्रेण गृ० तत्रैव स्थापयेत् । गोमूत्रसमं कुशोदकं देवेस्यत्वा इत्यादिना गृह्णामीत्यन्तेन मन्त्रेण गृहत्वा तत्रैव स्थापयेत् । प्रणवेन हस्तेनालोढ्य प्रणवेनैव यज्ञियकौष्ठेन निर्मथ्य प्रणवेनैवाभिमन्त्रयेत् । एवं सिद्धेन *पञ्चगव्येन आपो हि घ्रा इति न्यृचेन भूमिमभ्युक्षेत् ।

एवं शोभितायां भूमौ मण्डपादिकं विदध्यात् । रुद्रायतनादौ वा समीकरणपञ्चगव्याभ्युक्षणादिविशेषसंस्कारानपेक्षयैव मण्डपादिकं विदध्यात् । गणेशभूम्यादिपूजनं तु कर्तव्यमेव ।

होमानुसारेण कुण्डमानं स्थण्डिलमानं वा परिकल्प्य तदष्टगुणं यजमानहस्तेन षोडशहस्तं, द्वादशहस्तं, दशहस्तम्, अष्टहस्तं वा मण्डपं चतुरस्रं चतुर्द्वारं ग्रहवर्णपताकाघलंकृतं सुलक्षणं कुर्यात् । तदभावे यजमानहस्तेन विंशतिहस्तदीर्घा दशहस्तार्धता पूर्णपश्चिमायता वा दक्षिणोत्तरायता वा शाला कुर्यात् । मण्डपादिनिर्माणप्रकारश्च रुद्रकल्पद्रुमादौ द्रष्टव्यः ।

तत्र मध्ये हस्तखातविस्तारं समचतुरस्रं योन्यादियुतं कुण्डं कुर्यात् । तदशक्ता तावन्मात्रं चतुरङ्गुलोच्छ्रितं *स्थण्डिलं नि-

* पञ्चगव्यमन्त्राश्च नामवर्मप्रकरणे व्या० ।

* त्रिहस्तस्थण्डिले चतुर्विंशदङ्गुलानि व्यासं । व्यासो विस्तारः । त्रिहस्तस्य एकचत्वारिंशदङ्गुलानि पञ्च यथाश्च । चतुर्दशहस्तस्य अष्टचत्वारिंशदङ्गुलानि । पञ्चहस्तस्य त्रिपञ्चाशदङ्गुलानि पठ्यथाश्च । पञ्चहस्तस्य अष्टपञ्चाशदङ्गुलानि पठ्यथाश्च । सप्तहस्तस्य त्रिपष्टिरङ्गुलानि चत्वारो यथाश्च । अष्टहस्तस्य सप्तपष्टिरङ्गुलानि सप्त यथाश्च । नवहस्तस्य द्वांसप्ततिरङ्गुलानि । दश-

माय तदीशानदिग्भागे नवग्रहस्थापनाय हस्तविस्तृता वित-
स्त्युच्छ्रिता वप्रद्वयाट्ठा समचतुरस्ता उदक्प्रवर्णा ग्रहवेदिं कु-
र्यात् । तस्या प्रथमो वप्रो बहुलोच्छ्रायो, द्वितीयस्त्यहुलो-
च्छ्रायो, द्वावपि बहुलविस्तारौ कर्त्तव्या ।

तत्र वेदिमध्येऽष्टदलरूपल निमार्य सत्तदूर्णचूर्णेन* पूरयि-
त्वा कार्णिकाया, पत्रेषु च यथोक्तमण्डलेषु प्रतिमासु वा दध्य
क्षतपुञ्जेषु वा ग्रहाणामावाहनं कुर्यात् ।

तत्र कर्त्ता कर्मदिवसे मातरत्याय स्नानसन्ध्यादिनित्य-
कर्म समाप्य सर्वा नवग्रहपूजासामग्री सम्पाद्य दीपं प्रज्वलय्य
प्राङ्मुख उपविश्याचम्य स्वस्तिवाचनं (शान्तिपाठ)
कृत्वा- - गणेशादिपञ्चायतनदेवान् शुभं च प्रणम्य
तेषु पुष्पाञ्जलिं च उक्तप्रकारेण समर्प्य प्रथमं गणेशपूजन-
कुर्यात् । अर्थं संस्थाप्य मूर्त्यार्या दत्त्वा भूतोत्साद-
नम् अपसर्पन्त्रित्यादिना विधाय पुनरर्थं संस्थाप्य प्राणा-
याम विधाय पूजासङ्कल्पं कुर्यात्-ॐ विष्णु, ३ देशकालौ सङ्गी-
त्य अमुकगोत्रोऽमुकराशिरमुकक्षर्माऽहम् अमुककर्मनिमित्तक-
करिष्यमाणग्रहयागरुर्मणो निर्विघ्नतासिद्धये इत्युल्लिख्य तथा

हस्तस्य पञ्चवर्ततिर्युक्तानि सप्त यथाश्च । अष्टभिर्वैरहल भयति ।
एकहस्तस्य षडलस्य ५७६ अहुलानि क्षेत्रम् भयति । एवमुक्त
रक्षाप्युक्तम् ।

* * पञ्चरात्रे-रक्षासि पञ्चवर्णानि मण्डलार्थन्तु कावयेत् । शान्ति
तण्डुलचूर्णेन शुक्लं वा ययसम्भयम् ॥ रक्तं तु मुग्धसिन्दूरगैरिका-
दिसमुद्भयम् । हरितालाद्भय पीतं रजनीसम्भयं तु वा ॥ वृष्ण
दग्धयवैश्चापि हरितं पातामथिनम् । वृष्ण पीतामथितं हरितम् ।
रजनी हरिद्रा । विद्यादिवप्रजं दयाममिस्थ-यत्र ॥

ममास्य कुमारस्य क० चालमंस्कारे निर्विघ्नतासिद्धये इति वा, क.
 उपनयनसंस्कारे नि.सि.वा, क० चालोपनयनयोर्नि.सि.इति वा,
 क० चालोपनयनवेदारम्येषु नि.सि.इति वा, क० चालोपनयनवेदा-
 रम्भममावर्तनकर्मसु नि.सि.वा, ममास्य पुत्रस्य अस्याः पुत्र्या वा
 क० विवाहकर्मणि निर्विघ्नतासिद्धये इति वा यथासम्भवमुल्लिख्य
 श्रीमद्भगवतो गणेश्वरस्य यथापिलितोपचारैः पूजनं कं-
 रिष्ये इति सङ्कल्प्य उक्तविधिना गणेशं सम्पूज्य—

प्रधानसङ्कल्पं कृत्वा । अद्यहेत्यादिसंकीर्तनान्ते अमु-
 फगोत्रोऽमुकराशिरमुकशर्माणोऽहम् अमुकराशेरमुकशर्मणोऽस्य
 कुमारस्य बीजगर्भसमुद्भवो निर्वर्णद्वारा आयुर्वर्चो मेधाभिवृद्धये
 श्रीपरमेश्वरमीत्ये च अद्य इवो वा चालसंस्कारं करिष्ये ।

चालोपनयनयोः सहकरणपक्षे तथाऽस्य द्विजत्वोत्तिष्ठ्या
 वेदाध्ययनाद्यधिकारसिद्ध्यर्थं श्रीप० प्री० च उपनयनं करिष्ये ।

चालोपनयनवेदारम्भाणां सहकरणपक्षे तथाऽस्य श्रौत-
 स्मार्त्तकर्मण्युष्ठानाधिकारमिद्धये श्रीप.प्री. च वेदारम्भं करिष्ये ।

“तद्दिने वा चतुर्थके” इति वचनमाश्रित्य चालोपनयनवे-
 दारम्भममावर्तनानां सहकरणपक्षे तथाऽस्य गृहस्थाश्रमाहता-
 सिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरमीत्यर्थे समावर्तनारूपं कर्म करिष्ये ।

कन्याविवाहे ममास्याः कन्यायाः बीजगर्भसमुद्भवदुरित-
 निर्वर्णपूर्वकं भर्त्रा सह धर्मप्रजोत्पादनद्रव्यपरिग्रहेषु अधिका-
 रासिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरमीत्यर्थं विवाहसंस्कारं करिष्ये ।

पुत्रविवाहे ममास्य पुत्रस्य देवपित्रर्णापाकरणहेतुधर्मप्रजो-
 त्पादनसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरमीत्यर्थं विवाहसंस्कारं करिष्ये ।
 इति अन्यतमसंस्कल्पं कृत्वा—

तत्पूर्वाद्येन तत्तत्कर्मनिमित्तकुरिष्यमाणग्रहयागकर्मणश्च

पूर्वाङ्गत्वेन सकलमङ्गलाभिवृद्धये च गौर्यादिवोढशमातृणां पूज-
नम् आभ्युदीयकथाद् पुण्याहवाचन च सकृत् करिष्ये इति
सकल्प्य मातृपूजानान्दीर्घाद्पुण्याहवाचनानि विधाय—

ग्रहयागसकल्पं कुर्यात् ।

अद्येहेत्यादिसकीर्त्तनान्ते अमुकगोत्रः अमुकराशिरमुकश-
र्माऽहं मम तथाऽस्य कुमारस्य दशाविदशान्तर्दशास्थितादित्या-
दिग्रहमूचितदुष्टफलोपशान्तिपूर्वकशुभफलप्राप्तये करिष्यमाणक-
र्मणि सर्वोपद्रवशान्तिपूर्वक दीर्घायुरारोग्यहर्षविजयप्राप्तये श्रीप-
मेश्वरप्रीत्यर्थं च अमुककर्मनिमित्तक ग्रहयागं करिष्ये ।
तत्पूर्वाङ्गत्वेन आचार्य्यब्रह्मणोः ऋत्विक्सदस्यद्वारपालादीनां
च पूजनपूर्वकं वरणं करिष्ये इतिसकल्प्य—

आचार्य्याय भूमिदेवाग्रेति अर्घ्यं निवेद्य गन्धद्वारामिति
गन्धेन, बृहस्पते इति नमोस्त्यनन्तायेति च अक्षतपुष्पैः सम्पूज्य
वरणसामग्रीं करे गृहीत्वा एभिर्गन्धाक्षतपुष्पपूनीफलद्रव्यधी-
तवस्त्रोत्तरीययज्ञोपवीतपुष्पमालादिभिः अस्मिन् ग्रहयागकर्मणि
आचार्य्यकर्म कर्तुम् आचार्य्यत्वेन त्वामहं वृणे इति *वरणसा-
मग्रीम् आचार्य्यहस्ते दद्यात् । वृतोऽस्मीति मत्पुक्तिः । मार्य-
नायाम् आचार्य्यस्ति इति पठेत् । अस्य ग्रहयागकर्मणः प्रतिष्ठा-
पनार्थं त्वं मे आचार्य्यो भव । अहं भवानीति मत्पुक्तिः ।

* भाजनं भाजनाधारं छत्रोपानतकमण्डलम् । भासनं घसनं
मुद्रा कर्णभूषोपवीतकम् ॥ एतद्दशाविधं देयं पदं वरणसिद्धये । प-
दाभावे त्रयं देयं पात्रवस्त्राङ्गुलीयकम् ॥ तर्दभावेऽथ ताम्बूल-
दत्त्वा किञ्चिद्विप्रकृतयेत् । वरणाङ्गापहाराणां पात्राङ्गुलीयकानां
साम् ॥ सर्वेषां निष्प्रयद्रव्ये यथोपपन्नमृत्विजः । इति परशुरा-
मकारिकास्तु ॥

तथैव ब्रह्माणं सम्पूज्य एभिर्गन्धाक्षतादिभिः अस्मिन् ग्रहयागे
कृताकृतावेक्षणादि ब्रह्मकर्म कर्तुं ब्रह्मत्वेन त्वामहं वृणे ।
वृतोऽस्मीति प्रत्युक्तिः । प्रार्थनायां यथाचतुर्मुखो ब्रह्मेति पठेत् ।
अस्य ग्रहयागकर्मणः प्रतिष्ठापनार्थं त्वं मे ब्रह्मा भव । अहं
भवानीति प्रत्युक्तिः ।

ततश्चतुर्णाम् ऋत्विजां द्वयोरेकस्य वा होमसंख्यानुसारेण
घरणम् । तान् सम्पूज्य एभिर्गन्धाक्षतादिभिः अस्मिन्ग्रहयाग-
कर्मणि ऋत्विक्कर्म कर्तुम् ऋत्विक्त्वेन त्वामहं वृणे । वृतो
स्मि इति प्रत्युक्तिः ॥ मत्प्रेकं पृथग्घरणम् । ततः सदस्यं
वृणुयात् । एभिर्गन्धाक्षतादिभिः अस्मिन्ग्रहयागकर्मणि सद-
स्यत्वेन त्वामहं वृणे । वृतोऽस्मीति प्रत्युक्तिः ॥ सर्वकर्म-
णामुपद्रष्टा भवेति प्रार्थयेत् ।

अथ द्वारपालानां घरणम् । तत्र प्रथमम् ऋग्वेदिनं ग-
न्धाक्षतैः सम्पूज्य एभिर्गन्धाक्षतादिभिः अस्मिन्ग्रहयागकर्मणि
पूर्वदिग्द्वारे ऋग्वेदपारायणार्थं त्वामहं वृणे । इति द्वयोरेकस्य वा
घरणम् । वृतोऽस्मीति म० । ॐ ऋग्वेदः पद्मपत्राक्षो गाय-
त्रः सोमदैवतः । अन्त्रिगोत्रस्तु विमेन्द्र ऋत्विक् त्वं मे मत्प्रे
भव ॥ ममास्मिन्यज्ञे त्वम् ऋग्वेदी भव । अहं भवानीति म० ।
मन्त्रपाठः ॐ अग्निमीले० ॥ एवं पूजनपूर्वकं दक्षिणद्वारे
यजुर्वेदपारायणार्थमस्मिन् ग्रहयागकर्मणि त्वामहं वृणे इति
यजुर्वेदिनं वृणुयात् । वृतोऽस्मि० । प्रार्थना—कातराक्षो यजुर्वेद-
क्षेत्रमुो विष्णुदैवतः । काश्यपेयस्तु विमेन्द्र ऋत्विक् त्वं मे मत्प्रे
भव ॥ ममास्मिन्यज्ञे त्वं यजुर्वेदी भव । अहं भ० । मन्त्रपाठः
ॐ इषेत्वा० ॥ सामवेदपारायणार्थमित्येवं वृत्वा—सामवेदस्तु
पिताक्षो जागतः शक्रदैवतः । भारद्वाजस्तु विमेन्द्र ऋत्विक्

मे मखे भव ॥ ममास्मिन्यज्ञे त्वं सामवेदी भव । अहं भ० ।
मन्त्रपाठः—ॐ अग्न आयाहि० ॥ अथर्ववेदपारायणार्थम् इत्येवं
वृत्त्वा—वृद्धनेत्रोऽथर्ववेदोऽनुष्टुभो रुद्रदैवतः । वैशम्पायन-
विमन्द्र ऋत्विक्कं मे मखे भव ॥ ममास्मिन्यज्ञे त्वम् अथर्ववेदी
भव । अहं भ० । मन्त्रपाठः ॐ शन्नो देवीरभिष्टय आपो० ॥ ऋ-
ग्वेदं स्थापयेत्पूर्वे यजुर्वेदं तु दक्षिणे । पश्चिमे सामवेदं तु उत्तरे
च ह्यथर्वणम् ॥ इति ।

ततः गायत्रीजपार्थं गणेशमन्त्रजपार्थं ग्रहमन्त्रजपार्थम्
अन्यान्ब्राह्मणैश्च वृणुयात् । ततः “यथाविहितं कर्म कुरुत” इति
सर्वान् प्रति यजमानो धूयात् । ते च करवाम इत्यभ्युपगच्छेयुः ।

इति वरणविधिः ॥

ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लमाल्यानुलेपनः सपत्नीकः साचाय्यो
यजमानः ऋत्विक्सदस्यसहितः जलपूर्णकलशहस्तो मङ्गलयो-
पपुरःसरं भद्रं कर्णेभिरिति मन्त्रेण ऋमण्डपं प्रदक्षिणीकृत्य पश्चि-
मद्वारेण प्रविशेत् । तत्र स्वासनैः प्राङ्मुख उपविश्याञ्जम्य अर्घ्य-
संस्थाप्य प्राणानायम्य अपसर्पन्त्विति अपक्रामन्त्विति च गौर-
सर्पपान् सर्वतो विकीर्य गायत्र्यादीन् रसाविधानोक्तान् (पृ. १५८)
द्वादश वेदिकमन्त्रान् पठित्वा तालव्रयनादपूर्वकं विघ्नानुत्सार्य
ततः पञ्चगव्येन आपोहिष्टेति त्रिभिर्मन्त्रैः कुशैः सर्वत्र प्रोक्षेत् ।

*सिद्धान्तसङ्ग्रहे—यज्ञपाठे पश्चिम्य ग्रहास्त्य चरणी करो ।
स्याचान्तो द्वारदेशस्थो शुकं देवं च दिक्पतीन् ॥ नत्वा पापा-
पनोदार्थं मन्त्रद्वयमुदीरयेत् । हृदेव प्राकृतं चित्तं पापाकान्तमिदं
मम । तन्निःसारय चित्तान्मे पापं फट्फट् च ते नमः ॥ सूर्यः सोमो
यमः कालः महामृतानि पञ्च । एते शुभाशुभस्येह कर्मणो नव-
साक्षिणः ॥ इति ।

ततो होमवेद्याम् आचार्यः पञ्चभूसंस्कारपूर्वकमग्निं संस्थाप्य
 प्राङ्मुख उपविश्याचम्य गणेशं विष्णुं च स्मृत्वा प्रधा-
 नदीपं पूर्वस्यां दिशि पूर्वाभिमुखं संस्थाप्य संपूज्य च ततो
 वेद्युपरि यथोक्तलक्षणासु सुवर्णादिप्रतिमासु दध्यक्षतपुञ्जेषु वा
 आदित्यादिनवग्रहाणां स्थापनं कुर्यात् । प्रतिमाद्रव्याणि-
 ताम्रकात्स्फोटिकाद्रक्तचन्दनात्स्वर्णकादुभौ । रजतादयसः
 सीसात्कांस्यात्काय्या महाः क्रमात्-इति याज्ञवल्क्यः । अन्य-
 द्रव्याभावे सुवर्णमेव ग्राह्यम् । “सुवर्णमेकमेव वा सर्वेषाम्” ।
 इति आश्वलायनपरिशिष्टात् (अ. २. १. खं. ३) । स्थाप-
 नप्रकारश्च-मध्ये स्थाप्यो रवी रक्तः सोमः श्वेतोऽग्निकोणके ।
 दक्षिणेऽङ्गारको रक्तः पीत ईशानके बुधः ॥ बृहस्पतिरुदरपीतः
 शुक्रः श्वेतस्तु पूर्वके । पश्चिमे तु शनिः कृष्णो राहुः कालश्च नै-
 र्ऋते ॥ वायव्ये केतवो धूम्रा एतच्च ग्रहवर्णकम् ॥ सर्वे आ-
 दित्याभिमुखा आदित्यश्च प्राङ्मुखः स्थाप्यः ॥ तत्र पूर्वं
 प्रतिमानाम् अग्न्युत्तारणं कुर्यात् । प्रतिमाभेदे पन्नादृत्तिः ।
 तत्र मन्त्रः-ॐ हिमस्य त्वा जरायुणाऽग्ने परिर्व्ययामसि ।
 पावको ऽअस्मभ्यं शिवो भव ॥ इति प्रतिमानामग्न्यु-
 त्तारणं विधाय पञ्चामृतेन क्षालयेत् । ॐ पयः पृथिव्यां पय-
 ः ऽओषधीषु पयो दिव्यन्तरिक्षे पयो धाः । पयस्वतीः
 प्रदिशः सन्तु मद्यम् ॥ इति पयसा स्नापयेत् । ॐ दधिका-

हिमस्यत्वा. अ. १७ मं. ५ हे अग्ने त्वा त्वां जरायुणा जरायुवत्
 उत्पत्तिस्थानीयेन शैवालेन परिर्व्ययामसि. परिर्व्ययामः परिवेष्टयामः
 (इदन्तोमसीति मसः स्थाने मसिरादेशः) । सः त्वम् परिवीतः सन्
 अस्मभ्यं पावकः शोधकः शिवश्च शान्तश्च भव ॥ इति, अग्निं ध्या-
 त्वा अभितसेन जलेन प्रतिमानां शोधनं कुर्यात् ॥

ष्णो ऽअकारिषञ्जिष्णोरश्वस्य व्वाजिनः । सुरभि नो
मुखा करत्र ण ऽआयूँषि तारिषत् ॥ इति द्वा० ।
ॐ धृतवती भुवनानामभिथ्रियोर्वी पृथ्वी मधुदुधे सु-
पेशसा । व्यावापृथिवी व्वरुणस्य धर्मणा विवृकभिते
ऽअजरे भूरिरेतसा । इति धृतेन० । ॐ मधु व्वाता ऽऋ-
तायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः । माध्वीर्नः सन्त्वोष-
धीः ॥ इति मधुना० । ॐ आप्यायस्व समेतु ते विवृचतः
सोम व्वृष्णम् । भवा व्वाजस्य सङ्गये ॥ इति शर्करया० ।
ॐ आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता न ऽऊर्जो दधातन । महे
रणाव चक्षसे ॥१॥ यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजय-
तेह नः । उदातीरिव मातरः ॥२॥ तस्माऽअरं गमाम वो
यस्य क्षयाय जिन्वथ । आपो जनयथा च नः ॥ ३ ॥ इति
शीतलोदकेन च प्रतिमाः संस्नाप्य कर्णिकायाम् अष्टसु दलेषु च
निहितेषु दारुमयेषु कौशेषु वास्त्रेषु पौष्पेषु वा पीठेषु वक्ष्यमा-
णरीत्या स्थापयेत् ।

तत्र संकल्पः—ॐ अघेहामुकोऽहं ग्रहयागकर्मणो यथोक्तफ-
लावाप्तये ताम्रदिप्रतिमासु सुवर्णप्रतिमासु वा आदित्यादि-
नवग्रहाणां, दध्यक्षतपुञ्जेषु अधिदेवताप्रत्यधिदेवतादीनां,
सर्वेषां वा दध्यक्षतपुञ्जेषु स्थापनं करिष्ये इति । (ॐ कारस्य
ब्रह्मा ऋषिर्गायत्री छन्दः परमात्मा देवता, व्याहृतीनां विश्वा-
मित्रजमदग्निभरद्वाजा ऋषयः गायत्र्युष्णिगनुष्टुभश्छन्दांसि अ-
ग्निवायुमूर्या देवताः मूर्यादिनवग्रहाद्यावाहने* विनियोगः) ॥

* आवाहयेद् व्याहृतिभिः इति (पृ० ७७) मन्त्रपुराणव-
चनात् । सिद्धान्तसारे—पुष्पाञ्जलिं समादाय मुद्रया च त्रिपण्डया ।
यथोक्तां देवतां ध्यात्वा मूलमन्त्रं समुधरन् ॥ संयुज्यन्तं देवनामा-

तत्रायं क्रमः—मध्ये कर्णिकायां ऋद्वादशाङ्गुले वर्तुले रक्त-
मण्डले प्राङ्मुखं सूर्यं रक्तपुष्पाक्षतैः—ॐ भूर्भुवः स्वः कलिङ्ग-
देशोद्भव काश्यपसगोत्र रक्तवर्ण सूर्य्य इहागच्छ इत्यावाह्य—
ॐ आकृष्णेन रजसा बद्धमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यश्च ।
हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन् ॥
इति मन्त्रेण सूर्य्य इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥ १ ॥

तत आग्नेयदले चतुरस्रे श्वेतमण्डले चतुरङ्गुले अधोदक्षिं
सूर्याभिमुखं सोमं श्वेतपुष्पाक्षतैः—ॐ भूर्भुवः स्वः यमुनातीरो-
द्भव आग्नेयसगोत्र शुक्लवर्णं सोम इहागच्छ इत्यावाह्य— ॐ
इमं देवा ऽअसपत्न्यं सुवध्वं महते क्षत्राय महते ज्यै-
ष्ठ्याय महते जानराज्यायेन्द्रस्येन्द्रियाय । इमममुष्य
पुत्रममुष्यै पुत्रमस्यै विवश ऽएष वोऽमी राजा सो-
मोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा ॥ इति मन्त्रेण सोम इह
तिष्ठेति स्थापयेत् ॥ २ ॥

प्रागच्छागच्छचेत्यपि । देवस्य तेजस्तन्मूर्तीं आवाहिन्याष्यमु-
द्रया ॥ स्थापयेदुधरन्मूलमेतदावाहनं मतम् । तत संस्थापनं
कुर्यादिह तिष्ठेद् तिष्ठ च ॥ संस्थापनीयमुद्रां च दर्शयित्वा वि-
भावयेत् । जात स्थिरो देव इति पश्चात् संस्थापयेदिति ॥ इति ।
लक्षणसंग्रहे—हस्ताभ्यामञ्जलिं घृत्वा ऽनामिकामूलपर्वणि ।
अङ्गुष्ठो निक्षिपेत् सेयमुद्रा त्वावाहनी मता ॥ अधोमुखी तिष्ठ
यं चैव स्थापनीति निगद्यते । इति । अनेन आवाहनस्थापनयोः
प्रकारमेव स्पष्टमेव दर्शितः ।

* ग्रहरतनावल्यां—मण्डलव्यासः कथित सूर्यस्य द्वादशाङ्गुलः ।
चतुरङ्गुलः सोमस्य त्र्यङ्गुलो लोहितस्य च ॥ चतुरङ्गुलः सोम्यस्य
गुरोश्चैव पडङ्गुलः । नवाङ्गुलस्तु शुक्रस्य अर्कपुत्रस्य द्वाङ्गुलः ॥ द्वा-
दशाङ्गुलो राहाश्च केतोश्चैव पडङ्गुल इति ।

ततो दक्षिणे त्रिकोणे ज्यङ्गुले रक्तमण्डले दक्षिणदृष्टिं
सूर्याभिमुखं भौमं रक्तपुष्पाक्षतैः—ॐ भूर्भुवः स्वः अवन्तिदेशो-
द्भव भारद्वाजसगोत्र रक्तवर्णं भौम इहागच्छ इत्यावाह—ॐ अ-
ग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत् पतिः पृथिव्या ऽअयम् । अपां
रेतां ऽसि जिह्वति ॥ इति मन्त्रेण भौम इह तिष्ठेति
स्थापयेत् ॥ ३ ॥

ईशाने वाणाकारे चतुरङ्गुले पीतमण्डले पीतं बुधं वामदृष्टिं
सूर्याभिमुखं पीतपुष्पाक्षतैः—ॐ भूर्भुवः स्वः मगधदेशोद्भव आ-
ग्नेयसगोत्र पीतवर्णं बुध इहागच्छ इत्यावाह—ॐ उद्दुषस्वा-
ग्ने प्रतिजागृहि त्वामिष्टापूर्ते सः सृजेथामयं च ।
अस्मिन्सधस्थे ऽअद्युत्तरस्मिन्विह्वे देवा यजमानश्च
सीदत ॥ इति मन्त्रेण बुध इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥ ४ ॥

उत्तरे दीर्घचतुरस्रे षडङ्गुले पीतमण्डले वामदृष्टिं सूर्याभिमुखं
पीतं गुरुं पीतपुष्पाक्षतैः—ॐ भूर्भुवः स्वः सिन्धुदेशोद्भव आग्नि-
रससगोत्र पीतवर्णं गुरो इहागच्छ इत्यावाह—ॐ बृहस्पते ऽअति
यदर्यो ऽअर्हाद् धुमाद्विभाति क्रतुमज्जनेषु । यद्दीदध-
च्छवस ऽऋतप्रजात तदस्मास्तु द्रविणं धेहि चित्रम् ॥
इति मन्त्रेण बृहस्पते इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥ ५ ॥

ततः पूर्वे पञ्चकोणे नवाङ्गुले श्वेतमण्डले ऊर्ध्वदृष्टिं सूर्या-
भिमुखं श्वेतं शुक्रं श्वेतपुष्पाक्षतैः—ॐ भूर्भुवः स्वः भोजकटदे-
शोद्भव भार्गवसगोत्र शुरुवर्णं शुक्र इहागच्छ इत्यावाह—ॐ अ-
न्नात्परिस्तुतो रसं ब्रह्मणा व्यपिबत् क्षत्रं पयः सोमं
प्रजापतिः । क्रतेन सत्यमिन्द्रियाँव्विपानं शुक्रम-
न्धस ऽइन्द्रस्येन्द्रियमिदं पयोऽमृतम्मधु ॥ इति मन्त्रेण
शुक्र इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥ ६ ॥

ततः पश्चिमे धनुराकारे द्वयङ्गुले कृष्णमण्डले अधोदृष्टिं
सूर्याभिमुखं कृष्णं शनिं कृष्णपुष्पाक्षतैः—ॐ भूर्भुवः स्वः सौ-
राष्ट्रदेशोद्भव काश्यपसगोत्र कृष्णवर्ण शनैश्चर इहागच्छेत्यावा-
ह—ॐ शन्नो देवीरभिष्टपऽआपो भवन्तु पीतये । शंयपो-
रभिस्तवन्तु नः ॥ इति मन्त्रेण शनैश्चर इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥ ७ ॥

ततो नैर्ऋते शूर्पाकारे द्वादशाङ्गुले कृष्णमण्डले दक्षिणदृष्टिं
सूर्याभिमुखं राहुं कृष्णपुष्पाक्षतैः—ॐ भूर्भुवः स्वः वैराटिनपुरो-
द्भव पैठीनसिसगोत्र कृष्णवर्ण राहो इहागच्छ इत्यावाह—ॐ क-
यानश्चित्र ऽआभुवदृती सदावृधः सखा । कया श-
चिष्ठया वृता ॥ इति मन्त्रेण राहो इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥ ८ ॥

वायव्यां ध्वजाकारे धूम्रे षडङ्गुलमण्डले दक्षिणदृष्टिं सूर्या-
भिमुखं धूम्रं केतुं धूम्रपुष्पाक्षतैः—ॐ भूर्भुवः स्वः अन्तर्वेदी-
समुद्भव जैमिनिसगोत्र धूम्रवर्ण केतो इहागच्छ इत्यावाह—
ॐ केतुं कृष्णवर्णकेतये पेशो मर्या ऽअपेशसे । समुप-
द्भिरजायथाः ॥ इति मन्त्रेण केतो इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥ ९ ॥

अथाधिदेवतावाहनं युक्तपुष्पा० ॥ दध्यक्षतपुत्रेषु सूर्यदक्षिण-
पाश्वे ॐ भूर्भुवः स्वः ईश्वर इहागच्छ इत्यावाह—ॐ * ज्यम्यकं द्य-
जामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् । उर्वारुकमिव बन्धनान्मृ-

* ईश्वरं ज्यम्यकं चेति श्रीश्रुते इति पार्वतीम् । यद्-
क्रन्देति च स्कन्दं विष्णुं विष्णोरराडिति ॥ आग्रह्यमिति ब्रह्माणं
सजोषा इति वासवम् । यमायत्वेति च यमं कालं कार्दिरसीति
च ॥ चित्रावस्विति मन्त्रेण चित्रगुप्तं निधापयेत् । इति स्ना-
न्दे स्थापनमन्त्रा उक्ताः । अत्र आग्रह्यमित्यस्य स्थाने ब्रह्मजज्ञेति,
यमायत्वेत्यस्य स्थाने आसियमोऽसीति पाठः मन्त्रार्थदीपिकाका-
रादिसमतः ।

त्वोर्मुक्षीय माऽमृतात् ॥ इति मन्त्रेण ईश्वर इह तिष्ठे-
 ति स्थापयेत् ॥ १ ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः इति मन्त्रः सर्वत्रोच्चा-
 र्यः । सोमस्य दक्षिणपार्श्वे—ॐ भू. उमे इहागच्छ इत्यावाह-
 ॐ श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यावहोरात्रे पार्श्वे नक्षत्राणि
 रूपमश्विनौ व्यासतम् । इष्णान्निपाणामुं मऽहपाण सर्व-
 लोके मऽहपाण ॥ इति मन्त्रेण उमे इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥ २ ॥
 भौमदक्षिणपार्श्वे—ॐ भू. स्कन्द इहागच्छ इत्यावाह—ॐ पद-
 क्रन्दः प्रथमं जायमानऽउच्यन्तसमुद्रादुत्तथा पुरीपाव ।
 इयेनस्य पक्षा हरिणस्य पाह् ॥ उपस्तुत्यं महि जा-
 तं ते ऽअर्चय ॥ इति मन्त्रेण स्कन्द इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥ ३ ॥
 बुधस्य दक्षिणपार्श्वे—ॐ भू. विष्णो इहागच्छ इत्यावाह—ॐ
 विष्णो रराटमसि विष्णोः इनप्रे स्थो विष्णोः स्यू-
 रसि विष्णोर्भुवोऽसि ब्रह्मण्यमसि विष्णवे त्वा ॥ इति
 मन्त्रेण विष्णो इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥ ४ ॥ गुरुदक्षिणपार्श्वे—ॐ भू०
 ब्रह्मन् इहागच्छ इत्यावाह—ॐ ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्तादि-
 सीमतः सुरुचो ब्रह्मेन ऽआवः । स बुध्या ऽउपमा ऽअस्य
 विष्टाः सतश्च योनिमसतश्च विवधः ॥ इति मन्त्रेण ब्रह्मन् इह
 तिष्ठेति स्थापयेत् ॥ ५ ॥ शुक्रदक्षिणपार्श्वे—ॐ भू. इन्द्र इहागच्छ
 इत्यावाह—ॐ सजोपा ऽइन्द्र सगणो मरुद्भिः सोमं पियव्यु-
 ब्रहा शूर विद्यमान् ॥ जहि शत्रूँ २ ॥ रप सृष्टो नुदस्थापा-
 भयं कृणुहि विवश्चतो नः ॥ इति मन्त्रेण इन्द्र इह तिष्ठेति
 स्थापयेत् ॥ ६ ॥ शनिदक्षिणपार्श्वे—ॐ भू. यम इहागच्छ इत्यावाह—
 ॐ असि यमो ऽअस्यादित्यो ऽअर्वक्षसि ध्रितो गुह्येन
 व्रतेन । असि सोमेन समया विवृक्तऽआहुस्ते ग्रीणि
 दिवि यन्धनानि ॥ इति मन्त्रेण यम इह तिष्ठेति स्थापयेत् ।

राहुदक्षिणपार्श्वे-ॐ भू. काल इहागच्छ इत्यावाह— ॐ का-
 र्पिरसि समुद्रस्य त्वा ऽक्षित्पाऽउन्नयामि । समापो
 ऽअद्भिरग्मन समोपधीमिरोपधीः ॥ इति मन्त्रेण काल
 इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥८॥ केतोर्दक्षिणपार्श्वे-ॐ भू चित्रगुप्त
 इहागच्छ इत्यावाह ॐ चित्रावसो स्वास्ति ते पारमशीय ॥
 इति मन्त्रेण चित्रगुप्त इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥ ९ ॥

अथ प्रत्यधिदेवतावाहनम् ॥ सूर्यवामपार्श्वे-ॐ भूर्भुवः
 स्वः अग्ने इहागच्छ इत्यावाह-ॐ अग्निं दूत पुरो दधे हव्य-
 चाहमुपवृवे । देवाँ२॥ आसादयादिह ॥ इति मन्त्रेण अग्ने
 इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥१॥ सोमवामपार्श्वे-ॐ भू. आप इहाग-
 च्छत इत्यावाह-ॐ ॥ अप्स्वन्तरमृतमप्सु भेषजमपामुत प्र
 शस्तिपय इया अवत व्याजिनः । देवीरापो यो ध ऽऊर्मिः
 प्रतूर्तिः ककुन्मान्वाजसास्तेनायँव्वाज२ सेत् ॥ इति
 मन्त्रेण आप इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥२॥ भौमवामपार्श्वे-ॐ भू
 भूमे इहागच्छ इत्यावाह-ॐ ह्योना पृथिवि नो भवानृक्षरा
 निवेशनी । यच्छा नः शर्म समथाः ॥ इति मन्त्रेण भूमे इह
 तिष्ठेति स्थापयेत् ॥ ३ ॥ बुधवामपार्श्वे-ॐ भू. विष्णो इहागच्छ
 इत्यावाह-ॐ हर्द्विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् ।
 समृद्धमस्य पा७ सुरे स्वाहा ॥ इति मन्त्रेण विष्णो इह तिष्ठेति
 स्थापयेत् ॥४॥ गुरोर्वामपार्श्वे-ॐ भू. इन्द्र इहागच्छ इत्यावाह-

* मन्त्रार्थदीपिकादौ अयमेव मन्त्र अपा स्थापने उक्तः । अत्र पीज
 तु अपा सोमप्रत्यधिदेवत्वेन 'सोमायाप्स्वन्तरित्यपि' इति स्वान्द
 घचनमेव । सोमस्य इमदवा इतियाश्वत्थक्यायुक्तमन्त्रस्वीकारात् ।
 रुद्रकल्पद्रुमे आपोहिष्ठेति उक्तः । धरुणदेवताया प्रत्यधिदेवतात्वामि
 प्रायेण उदुत्तममिति मन्त्रोऽपि सोमप्रत्यधिदेवतायाम् षचित् उक्तः ।

ॐ त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं हवे हवे सुहवः शूर-
मिन्द्रम् । हवामि शक्रं पुरुहूतमिन्द्रं स्वस्ति नो मघवा
धात्विन्द्रः ॥ इति मन्त्रेण इन्द्र इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥ ५ ॥
शुक्रवामपाश्वे-ॐ भू. इन्द्राणि इहागच्छ इत्यावाह-ॐ अदित्ये
रास्नाऽसीन्द्राण्याऽउष्णीषः पूषाऽसि धर्माय दीप्त्व ॥ इति
मन्त्रेण इन्द्राणि इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥ ६ ॥ शनेर्वामपाश्वे-ॐ भू. म-
जापते इहागच्छ इत्यावाह-ॐ प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो
विविश्वा रूपाणि परि ता यभूव । यत्क्रामास्ते जुहुम-
स्तन्नो ऽअस्तु (अयममुष्य पिता ऽसावस्य पिता)
ववयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ इति मन्त्रेण
मजापते इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥ ७ ॥ राहोर्वामपाश्वे-ॐ भू.
सर्पाः इहागच्छत इत्यावाह-ॐ नमोऽस्तु सर्पेभ्यो ये केच
पृथिवीमनु । ये ऽअन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो
नमः ॥ इति मन्त्रेण सर्पाः इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥ ८ ॥ केतोर्वा-
मपाश्वे ॐ भू. ब्रह्मन् इहागच्छ इत्यावाह-ॐ ब्रह्म जज्ञानं
प्रथमं पुरस्तादि सीमतः सुरुचो व्येन ऽआवः । स बु-
ध्या ऽउषमा ऽअस्य विष्टाः सतश्च योनिमसतश्च
विवः ॥ इति मन्त्रेण ब्रह्मन् इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥ ९ ॥
ततो विनायकादीन्यश्वलोकपालानावाहयेत् ॥ राहोरुत्तरे-

१ रुद्रक. दु. संस्कारमा. अयमेव मन्त्रः गुरुप्रत्यधिदेवतामृतस्ये-
न्द्रस्योक्तः । अन्यत्रान्योऽप्युक्तः । एवमुत्तरत्र इन्द्राण्या अपि अ-
न्यत्र अन्य एवोक्तः ।

२ () एतन्मध्यस्थं यजुः मन्त्रार्थदीपिकायामेव दृश्यते ।

३ संस्कारमा. रुद्रक. दु. अयमेव मन्त्र उक्तः । अन्यत्रान्योऽपि ।

४ संग्रहे-राहुमन्ददिनेशानामुत्तरस्यां यथाक्रमम् । गणेशदु-

ॐ भूर्भुवःस्वः विनायक इहागच्छ इत्यावाह-ॐ गणानां त्वेति मन्त्रेण विनायक इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥ १ ॥ शनेरुत्तरे-ॐ भू. दुर्गे इहागच्छ इत्यावाह-ॐ अम्बे ऽअम्बिके ऽअम्बालिके न मा नयति कश्चन । ससस्त्यश्वकः सुभद्रिकां काम्पील वासिनीम् ॥ इति मन्त्रेण दुर्गे इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥ २ ॥ रवे-रुत्तरपार्श्वे ॥ ॐ भू वायो इहागच्छ इत्यावाह ॐ धातो धा मनो वा गन्धर्वाः सप्ताविंशतिः । ते ऽअग्रे ऽअग्रमयुजं-स्ते ऽअस्मिञ्जवमादधुः ॥ इति मन्त्रेण वायो इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥ ३ ॥ राहोर्दक्षिणे-ॐ भू. आकाश इहागच्छ इत्यावाह-ॐ ऊर्ध्वा ऽअस्य समिधो भवन्त्यूर्ध्वा शुक्रा शोची ऽअप्यग्नेः । शुभतमा सुप्रतीकस्य सूनोः ॥ इति मन्त्रेण आकाश इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥ ४ ॥ केतोर्दक्षिणे-ॐ भू. अश्विनौ इहागच्छतम् इत्यावाह-ॐ र्यां वा कशा मधुमत्य-श्विना सूनृतावती । तथा यज्ञं मिमिक्षतम् ॥ इति मन्त्रेण अश्विनौ इह तिष्ठतम् इति स्थापयेत् ॥ ५ ॥

गंधायुध राहुकोटोश्च दक्षिणे ॥ गान्धामदिवनी देवी स्थापयि-
त्या क्रमेण ॥ १ ॥ वास्तोष्पतिं क्षेत्रपाल स्थापयेत्तु गुरुत्तरे ॥ एता-
सदैव सस्थाप्या कर्मसादगुण्यदेवता । इन्द्राग्नियमर्षिहृत्पा वरुणो
धायुरेव च । कुबेरेशानावित्यष्टौ प्रागादिमदिशाधिया ॥ घ्राणव-
तत स्थाप्य पूर्वशान्योस्तु मध्यम । प्रतीचानैः सती मध्ये अनन्त स्था-
पयेदिति ॥

१ रुद्रकल्पद्रुमादायमेवोक्त । अन्यत्र त्वन्य ।

२ मन्त्रार्धदीपिकायामयमेवोक्त । रुद्रकल्पद्रुमादौ त्वन्य ।

३ मन्त्रार्धदीपिकायामयमुक्त । रु द्रुमादीत्यन्य ।

४ रुद्रकल्पद्रुमादायमेवोक्त । म अन्य ।

गुरुत्तरे-ॐभू. वास्तोष्पते इहागच्छ इत्यावाह्य-ॐव्वा-
स्तोष्पते प्रतिजानीह्यस्मान् त्स्वावेशोऽनमीवो भवानः ।
यत्त्वेमहे प्रति तन्नो जुपस्व शन्नो भव द्विपदे-
शं चतुष्पदे ॥ इति मन्त्रेण वास्तोष्पते इह तिष्ठेति स्थापयेत् ।
गुरुत्तरे एव वास्तोष्पत्युत्तरे-ॐभू. क्षेत्राधिपते इहागच्छ
इत्यावाह्य-ॐक्षेत्राधिपते इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥ २ ॥

अथ क्रतुसंरक्षकान् इन्द्रादिदिक्पालानावाहयेत् शुक्लपुष्पा-
क्षतैरेव प्रागादितः पीठसमन्तात्-

पूर्वे-ॐभूर्भुवःस्वः इन्द्र इहागच्छ इत्यावाह्य-ॐत्रातारमि-
न्द्रम् (१९९) इति पूर्वोक्तमन्त्रेण इन्द्र इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥ १ ॥

एवं सर्वत्र । आग्नेये-ॐभू. अग्ने इहागच्छ इत्यावाह्य-
अग्निदूतम् (१९८) इति पूर्वोक्तमन्त्रेण अग्ने इह तिष्ठेति
स्थापयेत् ॥ २ ॥ दक्षिणे-ॐभू. यम इहागच्छ इत्या-

वाह्य-असिपमोऽस्यादित्यः (१९७) इति पूर्वो-
क्तमन्त्रेण यम इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥ ३ ॥ नैऋते-ॐभू०

निर्ऋते इहागच्छ इत्यावाह्य-ॐएष ते निर्ऋते भागस्तं जुपस्व
इति मन्त्रेण निर्ऋते इह तिष्ठेति स्थापयेत् ॥ ४ ॥ पश्चिमे-ॐभू.

वरुण इहागच्छ इत्यावाह्य-ॐहमं मे ववरुण श्रुधी हवमया च
मृदय । त्वामयस्युराचके ॥ इति मन्त्रेण वरुण इह तिष्ठेति स्थाप-

येत् ॥ ५ ॥ वायव्याम्-ॐभू. वायो इहागच्छ इत्यावाह्य-व्वातोवा
(२००) इति पूर्वोक्तमन्त्रेण वायो इह तिष्ठेति स्था. ॥ ६ ॥

उत्तरे-ॐभू. कुवेर इहागच्छ इत्यावाह्य-ॐव्ययः सोम ध्वते
तव मनस्तनूपु विभ्रतः । प्रजाधन्तः सचेमहि ॥ इति

मन्त्रेण कुवेर इह तिष्ठेति स्था. ॥ ७ ॥ संस्कारमा. सोमा-
वाहनमुक्तम् । ईशाने-ॐभू. ईश इहागच्छ इत्यावाह्य-ॐ-

तमीशानं जगतस्तस्थुषस्पतिं धियंजिन्वमवसे ह्रमहे
 व्वयम् । पूषा नो यथा व्वेदसामसद्वधे रक्षिना पायुः
 रदव्यः स्वस्तये ॥ इति मन्त्रेण ईश इह तिष्ठेति स्था. ॥ ८ ॥
 ऊर्ध्वे पूर्वैशानयोः मध्ये ब्रह्मन् इहागच्छ इत्यावाह-ॐ ब्रह्म ज-
 शानम् (१९७) इति पूर्वोक्तमन्त्रेण ब्रह्मन् इह तिष्ठेति स्था. ॥ ९ ॥
 ॐ भू. अर्धः पश्चिमनैर्ऋतमध्ये अनन्त इहागच्छ इत्यावाह-ॐ न-
 मोऽस्तु सर्पेभ्य इति मन्त्रेण (१९९) अनन्त इह तिष्ठेति स्था. ॥ १० ॥

एवं संस्थाप्य असतान् गृहीत्वा-ॐ एतन्ते देवसवितः
 इति मन्त्रौ पठित्वा ॐ भूर्भुवः स्वः आदित्यादिनवग्रहाः साक्षाः
 सर्वाहनाः सपरिवारा अधिदेवताप्रत्यधिदेवताविनायकादिपञ्च-
 लोकपालवास्तोष्पतिक्षेत्राधिपतीन्द्रादिदशदिक्पालसहिताः सुम-
 तिष्ठिता वरदा भवन्तु इति प्रतिष्ठाप्य—

ग्रहवेदीशाने चतुर्विंशतिदलम् अष्टदलं वा कार्णिकासहितं
 पद्ममुल्लिख्य तत्र वरुणावाहनार्थं पूर्वोक्तकलशस्यापनविधिना
 कलशं संस्थाप्य तत्र तीर्थानि वरुणश्चावाह्यं स्थापयेत् प्रतिष्ठां च
 कुर्यात् । ततो रक्षाविधानोक्तप्रकारेण रक्षामूत्रमाभिमन्त्र्य कलशे
 स्थापयेत् । ततो विधिना अर्घ्यं संस्थाप्य प्राणानायम्य
 कुशतिलयवजलपाणिः ग्रहपूजनसङ्कल्पं कुर्यात्—अधेहेत्यादि स-
 ङ्कीर्त्य अमुकोऽहम् अमुककामः ग्रहवेद्युपरि स्थापितासु सुवर्णम-
 तिमासु आवाहितानाम् आदित्यादिनवग्रहाणाम्, दध्यक्षतपुञ्जेषु
 आवाहितानाम् अधिदेवताप्रत्यधिदेवताविनायकादिपञ्चलोकपा-
 लानाम् इन्द्रादिदशदिक्पालानां वास्तोष्पतेः क्षेत्रपालस्य
 कलशे वरुणदेवस्य च यथामिलितोपचारैः पूजनं करिष्ये इति
 सङ्कल्प्य सूर्यादीन् ध्यायेत्—

पद्मासनः पद्मकरो द्विबाहुः पद्मद्युतिः सप्ततुरङ्गवाहनः । दि-

वीरुः लोकगुरुः किरीटी मयि प्रसादं विदधातु देवः॥१॥ श्वे-
ताम्बरः श्वेतविभूषणश्च श्वेतद्युतिर्दण्डधरो द्विबाहुः । चन्द्रोऽमृता-
त्मा वरदः किरीटी श्रेयांसि मह्यं विदधातु देवः॥२॥ रक्ताम्बरो
रक्तवपुः किरीटी चतुर्भुजो मेघगमो गदामृत् । घरासुतः शक्तिध-
रश्च शूली सदा मम स्याद्वरदः प्रशान्तः ॥३॥ पीताम्बरः पीत-
वपुः किरीटी चतुर्भुजो दण्डधरश्च हारी । चर्मासिभृत्सोमसुतः
सदा मे सिंहाधिरूढो वरदो युधोऽस्तु ॥ ४ ॥ पी-
ताम्बरः पीतवपुः किरीटी चतुर्भुजो देवगुरुः प्रशान्तः ।
दधाति दण्डं च कमण्डलुं च तथाऽक्षसूत्रं वरदोऽस्तु मह्यम्॥५॥
श्वेताम्बरः श्वेतवपुः किरीटी चतुर्भुजो दैत्यगुरुः प्रशान्तः ।
तथाऽक्षसूत्रं च कमण्डलुश्च दण्डं च विभ्रद्वरदोऽस्तु मह्यम् ॥६॥
नीलद्युतिः शूलधरः किरीटी शुभ्रस्थितस्त्रासफरो धनुष्मान् । चतु-
र्भुजः सूर्यसुतः प्रशान्तः सदाऽस्तु मह्यं वरमन्दगामी ॥७॥ नी-
लाम्बरो नीलवपुः किरीटी करालवक्रः करवालशूली । चतुर्भुज-
धर्मधरश्च राहुः सिंहाधिरूढो वरदोऽस्तु मह्यम् ॥८॥ धूम्रो द्वि-
बाहुर्वरदो गदामृत् गृध्रासनस्थो विकृताननश्च । किरीटकेयूर-
विभूषिताङ्गः सदाऽस्तु मे केतुगणः प्रशान्तः ॥ ९ ॥ इति नवग्र-
हान् ध्यात्वा, अन्ये किरीटिनः कार्या वरदाभयपाणयः । इति
सामान्येन अधिदेवतादीन् ध्यात्वा, वरुणं च-नागपाश-
धरः स्वर्णभूषणः पाद्मिनीप्रियः । वरुणोऽम्बुपतिः श्रीमान् श्वे-
तो मकरवाहनः ॥ इति ध्यात्वा वैदिकमन्त्रैर्नाममन्त्रैर्वा पूजां
कुर्यात् । (अधिदेवतादीनां विशेषरूपेण ध्यानं रुद्रकल्पद्रुमादौ
प्रदर्शितम्) । वैदिकमन्त्राः आकृष्णेनेत्यादय उक्ताः । नाममन्त्रा
यथा-ॐ आदित्याय नमः । ॐ सोमाय नमः । ॐ भौमाय
नमः । ॐ बुधाय नमः । ॐ वृहस्पतये नमः । ॐ शुक्राय नमः ।

ॐशनैश्चराय नमः । ॐराहवे नमः । ॐकेतवे* नमः ॥ ९ ॥

ॐईश्वराय नमः । ॐउमायै नमः । ॐस्कन्दाय नमः ।
ॐविष्णवे नमः । ॐब्रह्मणे नमः । ॐइन्द्राय नमः । ॐयमाय
नमः ॐकालाय नमः । ॐचित्रगुप्ताय नमः ॥ ९ ॥

ॐअग्नये नमः । ॐअद्रो नमः । ॐभूम्यै नमः । ॐविष्ण-
वे नमः । ॐइन्द्राय नमः । ॐइन्द्राण्यै नमः । ॐप्रजापतये
नमः । ॐसूर्येभ्यो नमः । ॐब्रह्मणे नमः ॥ ९ ॥

ॐविनायकाय नमः । ॐदुर्गायै नमः । ॐवायवे नमः ।
ॐआकाशाय नमः । ॐआश्विभ्यां नमः ॥ ९ ॥

ॐवास्तोष्पतये नमः । ॐसेत्राधिपतये नमः ॥ २ ॥

ॐइन्द्राय नमः । ॐअग्नये नमः । ॐयमाय नमः । ॐनि-
र्ऋतये नमः । ॐवरुणाय नमः । ॐवायवे नमः । ॐकुवेराय
(सोमाय) नमः । ॐईशानाय नमः । ॐब्रह्मणे नमः ॐअनन्ताय
नमः ॥ १० ॥ कलशे ॐवरुणाय नमः ॥ १ ॥

इतिनाममन्त्रैर्वा आवाहनासनपाद्यार्घस्नानाचमनवस्त्रयज्ञो-
पवीतगन्धाक्षतपुष्पधूपदीपनैवेद्यफलताम्रूलभूपणनीराजनान्तो-
पचारैर्यथासम्भवं सम्पूजयेत् । ॐआवाहितादित्यादिदेवताभ्यो
नम इति वा सर्वान् पूजयेत् ।

(पूजनं तु काण्डानुसमयेन पदार्थानुसमयेन वा कर्त-
व्यम् । तयोः स्वरूपं होमरहितग्रहपूजाप्रयोगे उक्तम् ।
सूर्यादीनां पूजा पदार्थानुसमयेनैवेति मदनरत्नादौ । अत्र
पूजेन पदार्थो न त्वेकैकपदार्थसमर्पणं पदार्थः तस्य मुष्टिवत्
पदार्थावयवत्वादिति रुद्रकल्पद्रुमः । तन्मते सम्पूर्णपूजने एकवा-
रमेव मन्त्रप्रयोगो न्यायः ।)

*केतूनां यदुत्प्रेष्य गणत्येन देवात्वात् पूजादायेक्यचनमेव ।

(रक्तचन्दनादीनि नवानुलेपनानि मलयज एव वा (श्रीखण्डः) सर्वेषाम् । रक्तपद्मादीनि पुष्पाणि रक्त-
करवीरं वा ग्रहवर्णानि वा । वस्त्राणि च यथासम्भवं
ग्रहवर्णानि । असताः पुष्पवर्णाः । गुग्गुलुर्धूपः । दीपः सर्पिषा
तिलतैलेन वा । नैवेद्यं पायसादिकं त्रिवृदन्नं वा । दक्षिणा
माणिक्यादिरूपा वा माणिक्यमेव वा निष्क्रयद्रव्यमेव वा—इत्या-
दिविशेष आश्व० प० द्रष्टव्यः । अपूपादिकमपि नैवेद्यमिति
रुद्रकल्पद्रुमे) ।

पुष्पाञ्जलिः—ग्रहा गुरारिस्त्रिपुरान्तकारी भानुः शशी
भूमिसुतो युधध । गुरुश्च शुक्रः शनिराहुकेतवः सर्वे
ग्रहाः शान्तिकरा भवन्तु ॥ १ ॥ सूर्यः सौर्यमयेन्दु-
रुचपदवीं सन्मङ्गलं मङ्गलः, सद्गुदिं च युधो गुरुश्च गुरुतां
शुक्रः शुभं शं शनिः । राहुर्वाहुवलं करोतु सततं फेतुः
कुलस्पोन्नतिं, नित्यं मीतिकरा भवन्तु । मम ते सर्वेऽनुकूला
ग्रहाः ॥ २ ॥ इति पुष्पाञ्जलिं समर्प्य—आयुश्च विद्यञ्च तथा
सुखं च धर्मार्थलाभौ बहुपुत्रतां च । शत्रुसयं राजसु पूज्यतां
च तुष्टा ग्रहाः क्षेमकरा भवन्तु ॥ इति प्रार्थ्य—वेशुपरि फलपु-
ष्पोपशोभितं वितानं दत्त्वा—वेदीसमीपे पूजान्ते होमान्ते
एव वा यथोक्तवलीन् दद्यात् (द्र. पृ. ७७) । यथोक्तवलयभारे
पायसवालं तदभावे दध्यक्षतत्रालं दद्यात् । *अथाचार्यो ग्रहो-
पवेशनादिपर्युक्षणान्तं कर्म कृत्वा संस्रवधारणार्थं प्रोक्षणीपात्रं

*पूर्वोत्तरतन्त्रमाचार्यः कुर्यादिति आश्वलायनपरिशिष्टप्रचनात् ।

अत्र पदार्थासादने आज्याका यवसमन्विताः कृष्णतिलाः अर्कादि-
समिधश्च आसादनीयाः ।

प्रणीताग्न्योर्मध्ये निदध्यात् । (अत्र चरोः स्त्रुवेण होमे एव सं-
 स्रवस्थापनं, हस्तेन होमे तु न । पाकयज्ञेष्ववत्तस्यासर्वहोम इति
 श्रौतसूत्रे स्त्रुचि स्त्रुवे वाऽवत्तस्य असर्वहोम इति भाष्यकारैः कर्का-
 दिभिर्व्याख्यानादिति भाष्यानुयायिनः । परशुरामस्तु हस्तहो-
 मेऽपि संस्रवं स्वीकृतवानिति निरूपितम् (३९) । तस्मात् भाष्यानु-
 यायिनां न पात्रान्तरस्थापनमिति । ततः सङ्कल्पपूर्वकं द्रव्यदेवता-
 ऽभिध्यानं कुर्यात्—अद्येह नवग्रहयागेनाहं यक्ष्ये । तत्र प्रजापतिम्,
 इन्द्रम्, अग्निं, सोमम्, आज्येन—अत्र प्रधानानि सूर्यं, सोमं, भौमं,
 ध्रुवं, गुरुं, शुक्रं, शनिं, राहुं, केतुञ्च, प्रत्येकमष्टसंख्याहुतिभिः स-
 मिध्वर्वाज्ययवमिश्राज्याक्तकृष्णतिलद्रव्यैः^१ ईश्वरम्, उर्मां, स्कन्दं
 विष्णुं, ब्रह्माणम्, इन्द्रं, यमं, कालं, चित्रगुप्तम्, अग्निम्, अपो, भूमिं,
 विष्णुम्, इन्द्रम्, इन्द्राणीं, प्रजापतिं, सर्पान्, ब्रह्माणं च तैरेव
 द्रव्यैः प्रत्येकं चतुःसंख्या० विनायकं, दुर्गां, वायुम्, आकाशम्,
 अश्विनौ, इन्द्रम्, अग्निं, यमं, निर्ऋतिं, वरुणं, वायुं, कुबेरम्
 (सोमम्), ईशानं, ब्रह्माणम्, अनन्तं च तैरेव द्रव्यैः प्रत्येकं द्विसंख्या-
 हुतिभ्यां शेषेण स्विष्टकृतम्—अग्निं, वायुं, सूर्यम्, अग्नीवरुणौ,
 अग्नीवरुणौ, अग्निम्, वरुणं सवितारं विष्णुं विश्वान्देवान्
 भरतः स्वर्कान्, वैरुणम्, प्रजापतिं चाज्येनाहं यक्ष्ये इति ।

१ इदमेवान्वाधानशब्देनोच्यते । यद्यपि याजुषाणामन्वाधानं
 गदाधरादीनां न सम्मतं तथापि स्मार्तोद्भासादीनां यद्गुणां पद्ध-
 तिकाराणां च संमतत्वादुच्यते ।

२ तिलाः कृष्णा घृताभ्यकाः किञ्चिद्यवसमन्विताः—इति शा-
 न्तिरत्ने वचनात् घृताका यवमिश्रास्तिला ग्राह्याः ।

३ अत्र शुद्धवरुणस्यैव देवतात्वं गदाधरहरिहरादिसंमतम् ।
 सर्वानुक्रमसूत्रस्वरसात् । उदुत्तमश्शुनाशेषो पारुणीं त्रिष्टुभम्

(अष्टादिसंख्याश्च केवलग्रहयागे । अयुतलक्षकोटिहोमेषु तु क्रमेण अष्टाविंशत्यष्टोत्तरशताष्टोत्तरसहस्रसंख्या ग्रहाणाम्, अष्टाष्टाविंशत्यष्टोत्तरशतसंख्याः पार्श्वदेवतानाम्, चतुरष्टाष्टविंशतिसंख्याश्च विनायकादीनां सर्वेषाम् । संस्कारभास्करस्थसंग्रहवचनादिति बोध्यम् । अयुतादिसंख्याश्च व्याहृतिर्भास्तेलाज्यहोमेन पूरणीया नृसिंहपुराणवचनादिति संस्कारभास्करे । एतत्संख्यातः पृथगेव व्याहृतिहोमेन अयुतादिसंख्याः सम्पादनीया इत्यन्ये । आश्वलायनपरिशिष्टे मकारान्तरमप्युक्तं तच्चत्रैव द्रष्टव्यम्) ।

(आचार्यादीनां होमकर्तृत्वे यजमानकर्तृकस्य मत्स्या-
हुतिपथोक्तन्यागस्याशक्यत्वात् पूर्वमेव यजमानः सर्वा
देवता उद्दिश्य त्यागं कुर्यात्—एतावत्सम्पादितमिदं स-
मिध्वर्वाज्यतिलद्रव्यम् आदित्याय सोमाय भौमाय बुधाय
बृहस्पतये शुक्राय शनैश्वराय राहवे केतवे ईश्वराय उमायै
स्कन्दाय विष्णवे ब्रह्मणे इन्द्राय यमाय कालाय चित्रगुप्ताय
अग्नये अद्भ्यः पृथिव्यै विष्णवे इन्द्राय इन्द्राण्यै प्रजापतये स-
पेभ्यः ब्रह्मणे विनायकाय दुर्गायै वायवे आकाशाय अश्वि-
भ्याम् इन्द्राय अग्नये यमाय निर्ऋतये वरुणाय वायवे कुबेराय
(सोमाय) ईशानाय ब्रह्मणे अनन्ताय च मया परित्यक्तं
यथादैवतमस्तु न ममेति । इति द्रव्यत्यागान्ते परदनामानम्-
भिम् एतं ते इत्यनेन प्रतिष्ठाप्य तदेवाग्निरित्यादिना

इति तत्सूत्रम् । एतेन आदित्यत्वधिशिष्टस्य वा आदितित्वधिशिष्टस्य
वा आदित्यत्वादितित्वोभयविशिष्टस्य वा एतन्मन्त्रदेयतात्वं कल्पय-
न्तः परास्ताः । एवमुत्तरत्र अग्निं प्रजापतिम् इत्युल्लेखेऽपि मूलं
मृग्यम् । यद्यपि अग्निरैव प्रजापतिस्तथापि देवतात्वं प्रजापतित्वे-
नैव नास्तित्वेन तथाविध्यभाषादिति बोध्यम् ।

चत्वारिंशद्वा इति च ध्यात्वा वैश्वानरोनइति आवाह्य
अग्नेनयेति , सम्पूज्य तिस्रो रेखाः सप्तजिह्वाश्च सम्पूज्य
आचार्यः शङ्खमुद्रया (४८) मृद्वं धारयित्वा जुहुयात् ।

होमार्थे समिधः । अर्कः पलाशः खदिरस्त्वपामार्गो-
ऽथ पिप्पलः । उदुम्बरः शमी दूर्वा कुशाश्च समिधः
क्रमात् ॥ एताः समिधः सूर्यादीनां क्रमाद्भवन्ति न तु सर्वेषा-
म् । अर्काद्यभावे पालाश एव । शम्यभावे खदिरो ग्राह्यः ।
उदुम्बराभावे तिलोदुम्बरो ग्राह्यः । तिलोदुम्बराभावे काकोदु-
म्बरो ग्राह्यः । अधिदेवतादीनां तु पालाश एव । दूर्वास-
मित्तु दूर्वाङ्कुरत्रयपरिमिता ग्राह्या । कुशसमिदपि कुशपत्रत्रया-
त्मिका । चरुश्च-अन्वर्थः थपितः स्विन्नो ह्यदग्धोऽकठिनः शुभः ।
नचातिशिथिलः पाच्यो न चरुधारसस्तथा ॥ इति कारिकोक्त-
प्रकारेण सम्पाद्यः । श्रौतानां चरुधर्माणां होमेतिकर्तव्यतासूत्रे
पारस्करेणानुक्तत्वात् सूर्यायत्वा जुष्टंनिर्वपामीत्यादयो
निर्वापधर्माः कात्यायनीयानां न भवन्तीति बोध्यम् ।
नवग्रहाणां क्रमेणाग्नयः—कपिलः पिङ्गलो धूम्रकेतुर्जाठरना-
मकः । शिखी च हाटकश्चैव महातेजा हुताशनः ॥ रोहितश्चैव
विज्ञेया रव्यादीनां हुताशना इति । राहुकेत्वोरुभयोरपि
हुताशनमेव अन्ये वदन्ति ।

ब्रह्मणाऽन्वारब्धः कुशकण्डिकोक्तप्रकारेण प्राक्संस्थौ
आधारौ हुत्वा समिद्धतमे आज्यभागौ च हुत्वा, अनन्वारब्धः
ऋत्विक्सहित आचार्यः यथोक्तघृताक्तसमिदादिहोमं मृगीमुद्रया
(९१) कुर्यात् । यथोक्तसमिदभावे पालाश एव ग्राह्यः । तदभा-
वे च घृताक्तौस्तिर्लैर्होमं कुर्यात् । तत्र होममन्त्राः—

(आकृष्णेनेति हिरण्यस्तूपत्रापिस्त्रिण्डुच्छन्दः सविता दे-

वता सूर्यप्रीतये कपिलान्नौ *अर्कसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे)
विनियोगः) । ॐ आकृष्णेन रजसा च्वर्तमानो निवे-
शयन्नमृतं मर्त्यञ्च । हिरण्ययेन सविता रथेना देवो
याति भुवनानि पश्यन्-स्वाहा । (इदं सवित्रे) इति-
त्यागः यजमानस्य स्वयं होमकर्तृत्वे । आचार्यादीनामृत्विजां
होमकर्तृत्वे तु आदावेव युगपत् त्यागप्रकार उक्तः । पक्षद्वयमपि
आश्वला. प. स्पष्टम् । ॥ १ ॥

(इमन्द्देवाइति वरुण ऋषिः अत्पष्टिच्छन्दः सोमो देवता सो-
मप्रीतये पिहलान्नौ पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियो-
गः) । ॐ इमं देवा ऽअसपन्न * सुवर्ध्वं महते क्षत्राय महते

*होतव्यं च पृथग्द्रव्यमथवा होतुरिच्छया । इति अण्डदीक्षित-
कृतशान्तिपद्धतिस्थसंप्रहकारिकावचनमाश्रित्य प्रचलितयुगपत्स-
र्वद्रव्यहोमानुष्ठानपक्षे (यथोक्तद्रव्यहोमे विनियोगः) इत्येव वाक्य-
म् । एवमुत्तरं सर्वत्र बोध्यम् ।

आकृष्णेन अ० ३३, मं. ४३ । सविता देवः हिरण्ययेन हिरण्ययेन
(ऋत्वेत्यादिहिरण्ययानिच्छन्दसीत्यन्तेन मयटो मशब्दस्य लोपो-
निपात्यते) रथेन कृष्णेन रजसा रात्रिलक्षणेन सह आघर्तमा-
नः (छन्दस्याटो व्यवहितः प्रयोगः) पुनः पुनर्ममणं कुर्यन् अ-
मृतं देवादिकं मर्त्यं मनुष्यादिकं च निवेशयन् स्वस्वप्रदेशेषु स्था-
पयन्, भुवनानि पश्यन् 'कानि साधु कुर्वन्ति कानि असाधु' इति
विचारयन् आयाति आगच्छति ॥

इमं देवाः अ० ९-मं० ४० अत्र प्रकृतत्वादिदंशब्देन सोमः परा-
मृश्यते । हेदेवाः इमं सोमम् असपन्नं सपन्नं शत्रुः तेन रहितं सौम्य-
त्वेन सर्वप्रियत्वात् सुवर्ध्वं जनयत । एतज्जननस्य किं प्रयोजनमि-
त्याकाङ्क्षायामाह-महते क्षत्राय-क्षत्रत्वाय राजमावाय लोकपाल-
त्वायेति यावत्, ज्यैष्ठ्याय ज्येष्ठमावाय सर्वोत्तमत्वाय । किम्भू-

ज्यैष्ठ्याय महते जानराज्यायेन्द्रस्येन्द्रियाय । इमममुष्य
पुत्रममुष्यै पुत्रमस्यै विवश ऽएष वोऽमी राजा सोमो-
ऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा-स्वाहा । (इदं सोमाय) ॥२॥

(अग्निर्मूर्द्धेति विरूपाक्ष ऋषिः गायत्री छन्दः भौमो देवता
भौमप्रतीये धूम्रकेत्वशौ खदिरसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) वि-
नियोगः) । ॐ अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत् पतिः पृथिव्या

ताय ज्यैष्ठ्याय-महते-सातिशयाय । महते जानराज्याय जनसम्यद्ध-
राज्याय, इन्द्रस्यात्मनः इन्द्रियाय दीर्घाय च । सोमं कीदृशम्-इमं-
नित्यापरोक्षम् अपरोक्षपरब्रह्मस्वरूपम्, अमुष्य सूर्यस्य पुत्रम् पुत्रत्वं
प्राप्तम् । तुपुष्णाभिधानसूर्यरश्मेः सोमत्वात् । अमुष्या दिशः पुत्रम्,
अग्निमहर्षेः चक्षुर्निस्सृतं तेजो दिशा धृतं सोमोऽजायत इति पु-
राणेषु श्रुतत्वात् । किमर्थमयं दिशा धृतः इत्यत आह-अस्यै विशो-
अस्यै प्रजायै (तादर्थ्यं चतुर्थी), आप्यायनप्रकाशादिभिः प्रजानामनु-
ब्रह्मायेत्यर्थः । एतस्यासपत्नजननस्य हेतुमाह-एषः अपरोक्षः धर्मी
असी (छान्दसंयतुचचनं) देहमिमानितां नित्यपरोक्षब्रह्मस्वरूपः सोमः
यः देवानाम् अस्माकं ब्राह्मणानां च राजा पालकः । तस्माल्लोकानां
पालनाय ज्यैष्ठ्याय आप्यायनप्रकाशादिभिः लोकानुब्रह्माय च अयमेव
सोमो देवैर्जन्यते इति सोमस्तुतिर्वाङ्मयार्थः ॥ 'अय राजसूयः घरुण-
स्यापम' इतिसर्यानुकमसूत्रस्वरसात् घरुणस्यैव एतन्मन्त्रकृषित्वं
युक्तम् । गौतमस्य ऋषित्वे भूलं मुख्यम् ॥

अग्निर्मूर्द्धा० अ० ३३०१८ । अस्य मन्त्रस्य वाश्वल्क्यस्मृतिम-
त्स्यपुराणादौ भौमपूजायां विनियोगात् भौमप्रकाशकत्वं वक्तव्य-
मिति अयमिति पदेन भौमोऽभिधीयते । अयं भौमः अग्निर्मूर्द्धा अ-
त्यन्ततेजोरूपतया नितान्तलोहितत्वात् अग्निर्मूर्द्धत्वमेव संलक्ष्यते ।
(अग्निरिति पष्ठयर्थे प्रथमा) । दिवः आकाशस्य ककुत् चिह्नं भूषण-
मित्यर्थः । वृष्टिकर्तृत्यादपां जलानां पतिः अतः पृथिव्याः रेतोसि
भोजानि भजोत्पत्त्या जिन्वति प्रीणाति सफलीकरोतीत्यर्थः ॥

ऽअथम् । अपा० रेता०सि जिन्वाति-स्वाहा । (इदं भौमाय) ॥ ३ ॥

(उद्बुध्यस्वेति परमेष्ठी ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः बुधो देवता बुध-
प्रीतये जाठराग्री अपामार्गसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियो-
गः) ॥ ॐ उद्बुध्यस्वाग्रे प्रतिजागृहि त्वमिष्टापूर्त्तं सःसृ-
जेधामयं च ॥ अस्मिन्सधस्थे ऽअध्युत्तरस्मिन्विश्वे-
देवा यजमानश्च सीदत-स्वाहा ॥ (इदं बुधाय) ॥ ४ ॥

बृहस्पतिइतिष्टुप्छन्दः नृपिस्त्रिष्टुप्छन्दः बृहस्पतिर्देवता बृ-
हस्पतिप्रीतये शिख्यमौ अश्वत्थसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे)
विनियोगः) । ॐ बृहस्पते ऽअतिपदग्यां ऽअर्हो वृ धुम-
दिभाति प्रतुमज्जनेषु ॥ यद्दीदपच्छवस ऽततप्रजात
तदस्मास्तु द्रविणं धेहि चित्रम्-स्वाहा ॥ (इदं बृह-
स्पतये) ॥ ५ ॥

४ उद्बुध्यस्य० य० स० म० १५ म० ५४ । याहयस्क्यस्वरसा
यत्र अग्निपदेन अग्निसादयत् बुध एवाभिधीयते । हे-
अग्ने हेबुध उद्बुध्यस्य उद्बुद्धो भय त्रियमाणे वर्मणि अयहितो
भय । किञ्च त्वम् एन यजमान प्रतिजागृहि प्रतिदिन जागरूक सा-
धधान बुध । तेन इष्टापूर्त्तं धीतस्मात्तं वर्मणां ससृजेधाम् (ससृ-
जेधाम्) यजमानेन सह ससृष्टे भरताम् । अय यजमानश्च त्वत्प्र-
सादादिष्टापूर्त्ताभ्या ससृज्यताम् । किञ्च ॥ विश्वेदेवा यूय, इ-
तेष्टापूर्त्तो निष्पापो यजमाद्य सधस्थे देवे सह स्थितियाग्रे अ-
स्मिन्नुत्तरस्मिन् सधोऽष्टे घुलेवे अधि अधिक चिर सीदत ति
ष्टत । विश्वेदेवं सह सालोक्य यजमानस्य बुध प्रति प्रार्थ्यते ।

(सद्योपवस्य ष्ठा गतिनिवृत्ताविरपस्य सधस्थे इति क्राम् । स
ध मादस्यपारिते सदम्याने सधादेश) ॥

५ बृहस्पते० अय मन्त्र पुण्याहयाचने व्याख्यातः ।

अघ्नात्परिष्कृत इति ऋषजापत्यंश्विसरस्वतीन्द्रा ऋषयः अ-
तिजगती छन्दः शुक्रो देवता शुक्रमीतये हाटकामौ उदुम्बर-
समिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः ॥ ॐ अघ्नात्परिष्कु-
तो रसं ब्रह्मणा व्यपिबत्क्षत्रं पयः सोमं प्रजापतिः ।
ऋतेन सत्यामिन्द्रियं विपानं शुक्रमन्धस इन्द्रस्ये-
न्द्रियमिदं पयोऽमृतं मधु-स्वाहा ॥ (इदं शुक्राय) ॥ ६ ॥

शन्नोदेवीरिति दध्यह्न्यायर्वण ऋषिः गायत्री छन्दः शनि-
देवता शनिमीतये महातेजोऽमौ शमीसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे)

● 'प्रजापतेरार्यमश्विनोः सरस्वत्याश्च' इति सर्धानुक्रमसूत्रा-
त् सर्वेषां सौत्रामणीमन्त्राणां प्रजापत्याद्य ऋषयः । 'सोमोराजा-
ऽष्टर्चमश्विसरस्वतीन्द्रा अपश्यन्' इति सूत्रात् सोमोराजा इत्या-
दीनामष्टानामष्ट्यादयस्त्वयः । ततश्च चतुर्थ्या अघ्नात्परिष्कृत
इति ऋचः सौत्रामणीमन्त्रघटकत्वात् सोमोराजस्यष्टर्चघटकत्वाच्च
प्रजापत्यादिऋषिचतुष्टयद्रष्टृकत्वं सिध्यति । क्वचित् प्रजापते-
रनुल्लेखश्च उपक्रमोक्तमध्यपर्यालोचननिमित्तक एवेति बोध्यम् ।

अघ्नात्परिष्कृतः ०-य० सं० अ० १९ म० ७५ । प्रजापतिः
ब्रह्मा अघ्नाद्विषः परिष्कृतः परिष्कृतम् (द्वितीयाधे प्रथमा) परि-
सर्वतोभावेन क्षुतं गलितं रसं सारं व्यपिबत् पीतवान् । कीदृशम्,
क्षत्रम्-त्राजस्वि । किञ्च पयः क्षीरम् सोमम् सोमरसम् प्रजापतिर्व्य-
पिबदिति तेनैव सम्बन्धः । केन साधनेन व्यपिबत्, ब्रह्मणा-वेदेन ।
किंभूतेन, ऋतेन-प्रपञ्चास्पृष्टेन मन्त्रस्वरूपेणेत्यर्थः । इदम् अन्नरसं
पयः सोमस्वरूपम्, अन्धसः अघ्नात्सम्भूतं, विपानं प्रजापतोर्विसृष्टं पानं,
शुक्रं वीजम्-अमवादित्यध्याहार्यम् । किम्भूतं-सत्यम्-अविनाशि, इ-
न्द्रियम् सकलसंसारकारणम्, विपानं विशिष्टं पानम् । पुनः किम्भूत-
म्-इन्द्रस्य देवराजस्य इन्द्रियं वीर्यं, पयः क्षीरम्, अमृतम् अमरत्व-
कारणं मधु पितृणां सृष्टिकारणम् ॥ प्रजापतिमुक्तानां परिणामभूतं
शुक्रं सकलसंसारोत्पत्तिस्थितिकारणमिति शुक्रस्तुतिर्वाक्यार्थः ॥

विनियोगः) ॥ ॐ शन्नो देवीरभिष्टयऽआपो भवन्तु पीत-
ये ॥ शँय्योरभिष्टवन्तु नः-स्वाहा ॥ (इदं शनवे) ॥ ७॥

कयानश्चित्र इति वामदेव ऋषिः गायत्री छन्दः राहुर्देवता
राहुप्रीतये हुताशनाग्नौ दूर्वासमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनि-
योगः ॥ ॐ कयानश्चित्रऽआभुवदृती सदा घृधः सखा ।
कया शचिष्ठया वधृता-स्वाहा ॥ (इदं राहवे) ॥ ८ ॥

केतुं कृण्वन्निति मधुच्छन्दा ऋषिः गायत्री छन्दः केतुर्देवता
केतुप्रीतये रोहिताग्नौ कुशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनि-
योगः) ॥ ॐ केतुं कृण्वन्नकेतवे पेशां मर्याऽअपेशसे ।

शन्नोदेवी० य० सं० अ० ३६ मं० १८ । अस्य मन्त्रस्य मत्स्य
पुराणादौ शनैश्चरपूजायां विनियोगकथनादादित्यप्रभवत्वेनापि शनै-
श्चरस्याभेदोपचारात् आप इति पदेन शनैश्चर एव गृह्यते । तेना-
यमर्थः-आपो देव्यः शनैश्चरो देवः नः अस्माकं शङ्कल्याणं भवन्तु ।
किमर्थम्-अभिष्टये उपचयाय, पीतये वृष्टिद्वारेण वृष्टिहेतवे पानाय
(च) भवन्तु । किञ्च शँय्योः शङ्कल्याणं तस्य योगाय अभिष्टवन्तु
अभिमुखं गच्छन्तु । अत्र एकास्मिन्नपि शनैश्चरे वाच्ये अप्रशब्दस्य
नित्यबहुवचनात्तस्याद् बहुवचनम् । तदनुगुणतयैव भवन्तु अभिष्ट-
वन्तु इत्यत्रापि बहुवचनम् ॥

कयान० य० सं० अ० २७ मं० ३९ । मत्स्यपुराणादौ राहु-
पूजायामस्य मन्त्रस्य विनियोगादनेन मन्त्रेण राहुरेव स्तूयते अनु-
पकेन्द्रपदेन । तथाचायमर्थः-इन्द्रः राहुः कया ऊर्ता ऊर्त्या (सुपां
सुलुगिति पूर्वसर्वणः) अवनेन तर्पणेन केन तर्पणेन नः अस्माकं-
सखा सहायः आभुवत् आभिमुख्येन भवति । तथा वृता घ-
र्तत इति वृत् तथा वृता घर्तमानया शचिष्ठया अतिशयवत्या
यागक्रियया (शचीशब्दः कर्मनाम तत इष्टन् प्रत्ययः) अस्माकं
सखा भवति । कीदृश इन्द्र-चित्र-पूज्यः सदावृधः-सदावर्धमानः ॥

९ केतुं कृण्वन्० य० सं० अ० २९ मं० ३७ । हे केतो ध्वज-

समुपद्भिरजायथाः-स्वाहा । (इदं केतवे) ॥ ९ ॥ . .

एभिर्मन्त्रैः स्वाहान्तैः समिद्धोमं विधाय एतैरेव मन्त्रैः सं-
स्कृतेनाज्येन हुत्वा ततश्चरुणा जुहुयात् । समिदाज्यचरुद्रव्यैः
प्रत्येकं जुहुयात्तत इतिवचनात् । समिदाज्यचरुन् हुवेदिति च ।
युगपत् सर्वद्रव्यहोमानुष्ठाने बीजं तूक्तम् ।

अथाधिदेवतानां पलाशसमिद्धिः तदभावे घृताक्तति-
लैर्होमः कार्यः । यथा-(इयम्बकमिति वसिष्ठऋषिः अनुष्णु-
च्छन्दः रुद्रो देवता रुद्रप्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे)
विनियोगः) । 'ॐ इयम्बकं रयजामहे सुगन्धिं मुष्टिर्वर्द्ध-
नम् । उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृ-
तात्-स्वाहा । (इदं रुद्राय) ॥ १ ॥

श्रीश्चतेत्युत्तरनारायण ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः उमा देवता उ-
माप्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः ।
ॐ श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यावहोरात्रे पार्श्वे नक्षत्राणि

रूपं त्यम् उपद्भिः वसद्भिर्यजमानै (छान्दसस्वादादादिकत्यम्) कृत्वा
अंजायथाः उत्पन्नोऽस्ति । कीदृशस्त्वम्-अकेतवे-अज्ञानाय मर्या-
मर्याय मनुष्याय (चतुर्थीस्थाने सु दीर्घश्च) केतुं ज्ञानं कृष्वन्
कुर्वन् । कीदृशाय मर्याय-अपेशसे-नास्ति पेशः सुवर्णम् यस्य तस्मै ॥

इयम्बकं, य. सं. अ. ३ मं ६० घृतच्छायाप्रयोगेऽयं मन्त्रो व्याख्यातः ।

श्रीश्चते० य० सं० अ० ३१ मं० २२ । हे पुरुषोत्तम ते तव
श्रीश्च लक्ष्मीश्च-श्रीर्धान्यं यद्वशात्पुरुषोऽनुजीवति अनुजीविनां चा-
श्रयणीयो भवति, लक्ष्मीर्धनं यद्वशात्पुरुषः सर्वलोकस्य लक्ष्यः ल-
क्षणीयो दर्शनीयो भवति ते थीलक्ष्यौ ते तव पत्न्यौ सहचारिण्यौ
त्वां न त्यजत इत्यर्थः । एकैव चकारेण समुच्चये प्राप्ते चकारद्वय-
ग्रहणेन तुल्यप्रधानता प्रतिपादिता । अहोरात्रे अहश्च रात्रिश्च ते

रूपमश्विनौ व्यात्तम् । इष्णनिपाणामुम्मऽहपाण
सर्वलोकम्मऽहपाण-स्वाहा (इदमुपायै) ॥ २ ॥

यदक्रन्दइति भार्गवजमदग्निदीर्घतमस ऋषयस्त्रिष्टुप्छन्दः
स्कन्दो देवता स्कन्दमीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे)
विनियोगः । अथदक्रन्दः प्रथमं जायमान ऽउद्यन्तस-
मुद्रादुत्तथा पुरीषात् । श्येनस्य पक्ष्वा हरिणस्य
बाहू ऽउपस्तुत्यं महि जातं ते ऽअर्वन्-स्वाहा । (इदं
स्कन्दाय) ॥ ३ ॥

तद्य पार्श्वे पार्श्वद्वयम् । अहःशब्दः परब्रह्मपरः तस्य विद्यात्मक-
त्वेन प्रकाशरूपत्वात् । रात्रिशब्दः संसारपरः तस्याविद्यात्मकत्वेन
अप्रकाशरूपत्वात् । तेन धर्मार्थकामात्मकः संसारः मोक्षात्मकश्च ब्र-
ह्म पुरुषोत्तमपार्श्वद्वयमित्युक्तं भवति । नक्षत्राणि तारागणः रूपं
तद्य मूर्तिरित्यर्थः । आश्विनौ, द्यावापृथिव्यौ एतद्भूम्यन्तरं व्या-
प्तं विवृत मुलमित्यर्थः । एवंभूतं पुरुषोत्तमं त्वां याचे इष्णन् कर्मफ-
लमिच्छन् सन् । इपाण इच्छ । (इष इच्छायां विकरणव्यत्ययाः) ।
किमेपणीयं-तत्राह अमुं परलोकं मे मम इपाण, मम परलोकः स-
मीचीनोऽस्तिवतीच्छ । अमोघेरुत्तत्वात्स्वदिष्टं भवत्येवेत्यर्थः । सर्वलोकं
मे मम इपाण, सर्वलोकात्मकोऽहं भवेयम् इतीच्छेत्यर्थः । मुक्तो भ-
वेयमिति यावत् । सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति श्रुतेः । उमाऽपि कितम्ब-
शक्तिरूपैवेत्यभिप्रायः ॥

यदक्रन्दः अ० २९ मं० १२ । स्कान्द स्कन्दपूजायामस्य विनियो-
गोक्तेः अर्वन्शब्दस्य वेगवद्गतिशालिधाचित्वात्स्कन्दपरत्वं बोध्यम् ।
(हे अर्वन् हे स्कन्द) यद् यदा त्वमक्रन्दः तारकासुरसग्रामे शब्दम-
कार्षीः तदा ते तव महि माहात्म्यम् उपस्तुत्यम् स्तोतुं योग्यं जातम् ।
कथं स्तुत्यं-तदाह श्येनस्य पक्षौ हरिणस्य बाहू, अनेन क्रन्दनेन
जिताविति शेषः । श्येनपक्षौ शौर्येण हरिणबाहू वेगेनेत्यर्थः । कीदृश-
स्थं-समुद्रात् सर्वविद्यानिधेर्महादेवात् प्रथमं जायमानः उतवा-
नान्तरं पुरीषात् मृत्कूटप्रपात् शरस्वत्स्वाधुराज्जुगुप्सपानः ॥

सश्रोषा इन्द्र० य० स० अ० ७ मं० ३७ । हे इन्द्र हे शूर त्वं-

विष्णोरराटमिति मजापतिर्ऋषिः यजुश्छन्दः विष्णुर्देवता
विष्णुप्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः ।
ॐ विष्णो रराटमसि विष्णोः इनप्त्रे स्थो विष्णोः
स्थूरसि विष्णोर्ध्रुवोऽसि वैष्णवमसि विष्णवे
त्या-स्वाहा । (इदं विष्णवे) ॥ ४ ॥

ब्रह्मजज्ञानमिति मजापतिर्ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः ब्रह्मा देवता ब्र-
ह्मप्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः । ॐ ब्रह्म
जज्ञानं प्रथमं पुरस्तादिसीमतः सुरुचो ब्रवेन ऽआवः ।
स बुध्न्या ऽउपमा ऽअस्य विष्ठाः सतश्च योनिमसतश्च
विवधः—स्वाहा । (इदं ब्रह्मणे) ॥ ५ ॥

सजोपाऽइन्द्र इति विश्वामित्र ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः इन्द्रो देवता
इन्द्रप्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः ।
ॐ सजोपा ऽइन्द्र सगणो मरुद्भिः सोमं पिय वृत्रहा

विष्णोरराटमसि० य० सं० अ० ५ मं० २१ । हे विष्णो विष्णु-
देवते त्वं विष्णोः व्यापकस्य परमात्मनः रराट ललाटमसि प्रधान-
मसि इति यायत् । ललाटस्य सर्वेष्वङ्गेषु प्राधान्यात्तेन प्राधान्यं
लक्ष्यते । किञ्च त्वमेव विष्णोः परमात्मनः इनप्त्रे सन्धी अर्थात्
द्वारे तिष्ठसि-त्वद्द्वारेव परमात्मप्राप्तिरिति भावः । किञ्च विष्णोः
स्थूः सूचोरूपाऽसि भक्तानां पापरूपकण्टकनिवारकत्वात् । किञ्च त्वं
ध्रुवोऽसि स्थिरोऽसि । किञ्च त्वं वैष्णवं विष्णुसन्धि परमात्म-
संयन्ध्यसि । अत एव विष्णवे परमात्मप्राप्त्यर्थं त्या त्वां नमा-
मीति शेषः ॥

ब्रह्मजज्ञानं० पुण्याद्वाचनप्रयोगे व्याख्यातः। अतस्त्वाने संस्कार-
भास्करादौ दृश्यमानः आग्रहाक्षित्यपि मन्त्रः कलशस्थापनप्रयोगे
व्याख्यातः ।

शूर विद्वान् । जहि शत्रूँ २॥ रप मृधो नुदस्वाधाभयं
कृणुहि विवश्वतो न-स्वाहा (इदमिन्द्राय) ॥ ६ ॥

(असियम इति भार्गवजमदग्निदीर्घतमस ऋषयस्त्रिष्टुप्छन्दः
यमो देवता यमप्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनि
योग) । ॐ असि यमो ऽअस्यादित्यो ऽअर्वन्नसि त्रितो
गुह्येन व्रतेन । असि सोमेन समया विवृक्त ऽआ-
हुस्ते त्रीणि दिवि बन्धनानि-स्वाहा । (इदं यमाय) ॥ ७ ॥
उदकस्पर्शः ।

सजोपा ऽइन्द्र० य० स० अ० ७ । म० ३७ । हे इन्द्र हे शूर त्व सोम
पिय । किंभूतस्त्व-सजोपा-जोषण जोष प्रीति 'जुषी प्रीति
सेवनयो' इत्यस्मादसुन् प्रत्यय । तेन सह वर्तमान सजोपा
सन्तुष्ट, मरुद्भि कृत्वा समण सपरिवार मरुद्गणसहित इत्यर्थ,
वृत्रहा वृत्र दैत्य हन्ति-अनन सोमपानन वृत्र हनिष्यसीत्यर्थ ।
विद्वान् एतम् अर्थे जानान अत सोम पीत्वा शत्रून् वृत्रादीन्
जहि मारय । किञ्च मृध समामात् अपनुवस्व, युद्ध मिषर्तयत्यर्थ ।
(दीर्घावटोति शत्रूनि नकारस्य रुध पूषस्य चानुनासिकत्वम्) ।
अथ अनन्तर न अस्माक विद्वत सर्वत अमय कृणुहि कुरु ।
(छान्दस-वाह्निकरणव्यत्यय) ।

'इन्द्रमरुतयश्चतस्र विद्वामिन्न ऐन्द्रामारुतीस्त्रिष्टुभ' इति का
त्यायनीयसर्वांनुक्रमसूत्रात् अस्या ऋच विद्वामिन्नकपिक्रममेव
युक्तम् ॥

असियम ० य० स० अ० २९ म० १४ । हे अर्वन् त्व यमो
ऽसि आदित्यश्चासि गुह्येन गोप्येन व्रतेन कर्मणा त्रित त्रिस्थान इन्द्रो
ऽसि । सोमेन समया-सह विवृक्त सपृक्त एकीमृतोऽसि । एवम् आ
दित्यादिभि सायुज्य प्राप्तस्य तत्र दिवि नभसि आदित्यादिरूपेणा
वस्थितस्य त्रीणि बन्धनानि बुद्ध्या आहु । क्रम्यन्तु सामरूपाणि म
ण्डलान्तरपुरुषार्चोपि त्रीणि बन्धनानि स्वरूपाणि । यदेतन्मण्डल-
न्तपतीत्यादिश्रुते ।

(कार्पिरसीति प्रजापतिः ऋषिः (अथर्वेतिहेमाद्रौ) अनु-
ष्टुप्छन्दः कालो देवता कालप्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्र-
व्यहोमे) विनियोगः) । ॐ कार्पिरसि समुद्रस्य त्वा ऽक्षित्या-
ऽउन्नयामि । समापो ऽअद्भिरग्मत समोपधीभिरो-
पधीः—स्वाहा । (इदं कालाय) ॥ ८ ॥

(चित्रावसोऽति ऋषयः* ऋषयः जगती छन्दः चित्रगुप्तो देवता
चित्रगुप्तप्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः) ।
ॐ चित्रावसो स्वस्ति ते पारमशीय—स्वाहा । (इदं
चित्रगुप्ताय) ॥ ९ ॥

अथ मत्स्यधिदेवतानाम् । (अग्निदूतमिति विरूपाक्ष ऋषिः
गायत्री छन्दः अग्निदेवता अग्निप्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्त-
द्रव्यहोमे) विनियोगः) । ॐ अग्निं दूतम्पुरो दधे हव्य-
चाहमुपब्रुवे । देवाँ२॥ आसादयादिह—स्वाहा । (इद-
मग्नये) ।

कार्पिरसि० य० सं० अ० ६ मं० २८ । हे काल त्वं कर्पसीति का-
र्पिः चालकाः संसारसमुद्रस्य आसि अतः अक्षित्यै अक्षीणतायै त्वा
त्वाम् उन्नयामि प्रार्थये—आपः अद्भिः समग्मत सङ्गच्छन्ताम् ओप-
धीः ओपधयः ओपध्याभिः सङ्गच्छताम् । अग्निष्टोमः प्रजापतेरापम्
इति सर्धानुक्रमसूत्रात् अस्य मन्त्रस्य प्रजापतिप्रवित्वं युक्तम् ।

*चित्रावसो रात्रिदैवत्यमृषयोऽपभ्यन् इति कात्यायनीयसर्धानु-
क्रमसूत्रात् अस्य मन्त्रस्य ऋषिद्रष्टृकत्वमेव ॥

चित्रावसो० य० सं० अ० ३ मं० १८ । (यं० ४) हे चित्रा-
वसो हे चित्रगुप्त ते तव प्रसादात् स्वस्ति क्षेमं यथा स्यात् तथा
आपदः पारं समाप्तिमशीय व्याप्नवानि । (अद्भ्य व्याप्ती अस्माहि
हि उत्तमं फलचने व्यत्ययेन विकरणलुक्) ।

अग्निं दूतं व्याख्यातः कुशकण्डिकाप्रकरणे ।

(अप्स्वन्तरिति *बृहस्पतिर्ऋषिः उष्णिक्छन्दः आपोदेवता
अपाम्प्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः) ।
ॐअप्स्वन्तरमृतमप्सु भेषजमपामुत प्रशस्तिप्स्वश्वा
भवत ध्वाजिनः । देवीरापो यो व ऽऊर्मिः प्रतू-
र्त्तिः ककुन्मान् वाजसास्तेनायँव्वाजऽसेत्-स्वाहा ।
(इदमन्नघः) ॥ २ ॥

(स्योनापृथिवीति मेधातिथिर्ऋषिः गायत्री छन्दः पृथिवी
देवता पृथिवीमीतये पलाशसमिद्धोमे(यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियो-
गः) । ॐस्योना पृथिवि नो भवानृक्षरा निवेशनी ।
यच्छा नः शर्म सप्रथाः-स्वाहा । (इदं पृथिव्यै) ॥ ३ ॥

(इदविष्णुरिति मेधातिथिर्ऋषिः गायत्री छन्दः विष्णुर्देवता
विष्णुमीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः) ।
ॐइदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् । समूढमस्य

*बृहस्पतेरार्षम् इन्द्रस्य घा इति पाठमनुसृत्य बृहस्पतिमात्र-
ऋषिकत्वमुक्तम् । इन्द्रस्य चेति पाठे उभयऋषिकत्वं बोध्यम् ।

अप्स्वन्तः ० य० सं० अ० ९ म० ६ । हे आपोदेवीः अग्नेष-
ताः अप्सु उदकेषु अन्तः मध्ये अमृतमवस्थितम् किञ्च अप्सु
भेषजम् आरोग्यपुष्टिकरम् औषधञ्चावस्थितम् अतः धूमम् अपां प्र-
शस्तिषु प्रशस्तेषु भागेषु अश्वा. ध्यापनशिलाः सत्यः धाजिनः
धाजिन्यः अन्नघृत्य भवन । घ. युष्माक य ऊर्मिः कल्लोलः, किम्बू-
शः-प्रतूर्तिः-प्रकृष्टवेगः तथा ककुन्मान्-ककुच्छन्देन वृषस्कन्धे उ-
न्नतप्रदेश उच्यते तत्साहस्र्यादुदकनिचयैः सयुक्तो बहुलोदकसन्धा-
तवान् ककुन्मान् इत्युच्यते, तथा वाजसा-वाजम् अन्नं सनोति इति
धाजसाः । जनसमेत्यादिना विद्) अन्नस्य दाता । वाजम् अन्नं
सेत् सनुयात् ।

स्योनापृथिवि० कलशस्थापनायां व्याख्यातः ।

इदं विष्णु य० सं० अ० ५ म० १५ । विष्णु. त्रिविक्रमावतारं

पा०सुरे स्वाहा । (इदं विष्णवे) ॥ ४ ॥

(आतारमिन्द्रमिति गर्ग ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः इन्द्रो देवता इन्द्र-
प्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः) । ॐ आ-
तारमिन्द्रमवितारमिन्द्र५ हवेहवे सुहवः५ शूरामिन्द्र-
म् । हवामि शक्र पुरुहूतमिन्द्र० स्वास्ति नो मघवा
धातिवन्द्रः-स्वाहा । (इदमिन्द्राय) ॥ ५ ॥

(अदित्यै रास्नासीति दध्यद्वायवर्षण ऋषिः यजुः छन्दः
इन्द्राणी देवता इन्द्राणीमीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे)
विनियोगः) । ॐ अदित्यै रास्नासीन्द्राण्या उज्जणीषः

कृत्वा इदं विद्म्य विचक्रमे विमज्य क्रमते स्म । त्रेधा पद निदधे
भूमौ एक पदम् अन्तरिक्षे द्वितीय दिवि तृतीयमिति क्रमात् अ-
ग्निवायुसूर्यरूपेणेत्यर्थः । पासवो भूम्यादिलोकरूपा विद्यन्ते यस्य
तत् पासुर तस्मिन् पासुरे अस्य विष्णो पदे समूढ सम्यक् अन्त-
र्मूत, विद्यमिति शेषः । यद्वा अस्य विष्णो पदं पद्यते द्यापते इति
पदम् अद्वैताद्यस्यरूप समूढम् अन्तर्दितम् अज्ञातम् अकृतात्मभिः ।
कस्मिंश्चिद-पांसुरे इव-लुप्तोपमानमेतत् । पासुरे रजस्रले प्रदेशे नि-
हितं पदं यथा न ज्ञायते तद्वत् । स्वाहा तस्मै विष्णवे हविर्वत्तम् ।

आतारमिन्द्रम्० य० स० अ० २० म० ५० । आतार रक्षितारम्
इन्द्रम् अवितार प्रीणयितारम् इन्द्र हवे हवे आह्वाने आह्वाने यज्ञे
यज्ञे वा सुहव सुपेन आहूयते त शूर विक्रान्त शक्र शक्रोति इति
शक्रस्त समर्थम् पुरुहूत पुरुषि बहुमिहूयतेऽसौ पुरुहूतः तम्
ईदृशम् इन्द्र हवामि आह्वयामि । मघवा धनवान् इन्द्र आहूत सन्
नः अस्माकं स्वस्ति अविनाशं घातुं करोतु । (विकरणव्यत्ययः)
इन्द्रपदावृत्तिरादगर्थाः ।

अदित्यैरास्नासी० य० स० अ० ३० म० ३ । ते रज्जुपाशं त्यज्य
अदित्ये अदित्या या रास्ना रशना आसि, इन्द्राण्यै इन्द्राण्या उज्जणी-
ष शिरायेष्टनमसि । अत्र रज्जुपाशस्य इन्द्राणीसमन्वित्येत्येत्यर्थः

पूषाऽसि घर्माय दीप्य-स्वाहा । (इदमिन्द्राण्यै) ॥ ६ ॥

(प्रजापते इति हिरण्यगर्भ ऋषिसिष्टुच्छन्दः प्रजापतिर्देवता प्रजापतिप्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः) ।
ॐ प्रजापये न त्वदेतान्यन्यो विवद्वारूपाणि परि
ता यभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो ऽभस्त्वयममुष्य
पिता ऽसावस्य पिता स्वयं ऽस्याम पतयो रयीणां
स्वाहा । (इदं प्रजापतये) ॥ ७ ॥

(नमोऽस्तुसर्पेभ्य इति प्रजापतिर्ऋषिः अनुष्टुप्छन्दः सर्पा
देवताः सर्पाणां प्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) वि-
नियोगः) । ॐ नमोऽस्तु सर्पेभ्यो ये केच पृथिवीमनु । ये

प्रतीतेः इन्द्राण्याम् उत्कृष्टतरत्वपर्यवसानात् स्तुत्याद्येनैतन्मन्त्र-
वैधतात्वम् ॥

प्रजापते० य० स० अ० १० मं० २० । हे प्रजापते त्वत् त्वत्तः
अन्यो वैधताविशेषः ता तानि पतानि विश्वानि सर्वाणि रूपाणि
मानाजातीयानि वर्तमानभूतमविष्यत्कालविषयाणि न परिबभूव प-
रिभवितुं समर्थो नाभूत् । परिभवः सृष्टेरप्युपलक्षणम् । अतो वयं य-
त्कामास्ते जुहुमः-यः कामो येषान्ते यत्कामाः येन कामेन त्वां जुहुमः
तत् कामरूपं फलम् अस्माकमस्तु । अयममुष्य पिता इति पुत्रं विप्री-
कृत्य तयोर्नाम गृह्णाति, यथा अयं रामोऽमुष्य दशरथस्य पितेति ।
असौ अस्य पितेति यथाययमेव नामग्रहः, यथा असौ दशरथ एतस्य
रामस्य पितेति । सर्वथा सपुत्रा वयं रयीणां धनानां पतयः स्याम
भवेम । अयं दशमाध्यायस्थो मन्त्र एव अयममुष्यपितेत्यादियज-
जुर्मध्यः । त्रयोविंशत्यध्यायान्तस्तु यजूरहित एवेति बोध्यम् ।

नमोऽस्तुसर्पेभ्यः० य० सं अ० १३ मं० ६ । ये केच ये केचित् सर्पन्ति-
रिति सर्पः पृथिवीमनु व्यवस्थिताः येषान्तरिक्षे येच दिशि तेभ्यः
सर्पेभ्यः नमोऽस्तु ।

ऽअन्तारिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः-स्वाहा ।
(इदं सर्पेभ्यः) ॥ ८ ॥

(ब्रह्मजज्ञानमिति प्रजापतिर्ऋषिः पृच्छन्दः ब्रह्मा दे-
वता ब्रह्ममीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः) ।
ॐ ब्रह्मजज्ञानम् (१९९) स्वाहा । (इदं ब्रह्मणे) ॥ ९ ॥

अथ विनायकादीनाम् । (गणानान्त्वेति प्रजापतिर्ऋषिः
यजुश्छन्दः गणपतिर्देवता गणपतिमीतये पलाशसमिद्धोमे (य-
थोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः) । ॐ गणानान्त्वा गणपतिं ह-
वामहे प्रियाणां त्वा प्रियपतिं हवामहे निधीनां त्वा
निधिपतिं हवामहे व्वसो मम । आऽहमजानि गर्भ-
धमात्वमजासि गर्भधम्-स्वाहा । (इदं गणपतये) ॥ १ ॥

(अम्बे ऽअम्बिके इति प्रजापतिर्ऋषिः अनुष्टुप्छन्दः दुर्गा दे-
वता दुर्गामीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः) ।
ॐ अम्बे ऽअम्बिके ऽअम्बालिके न मा नयति कश्चन ।
ससस्त्यश्वकः सुभद्रिकां काम्पीलवासिनीम्-स्वाहा ।
(इदं दुर्गायै) ॥ २ ॥

(वातोवेति बृहस्पतिर्ऋषिः उष्णिक्छन्दः वातो देवता वा-
युमीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः) ।
ॐ वातो वा मनो वा गन्धर्वाः सप्तविंशतिः । ते

ब्रह्मजज्ञानं० व्याख्यातः पुण्याहवाचनप्रकरणे ।

गणानान्त्वा० व्याख्यातः गणपतिपूजने ।

अम्बे ऽअम्बिके ऽअम्बालिके० व्याख्यातः मातृपूजायाम् ।

वातोवा० य० सं अ० ९ म० ७ । वा-शब्दौ समुच्चयार्थौ । वातो
वायुः, मनः इन्द्रियम्, सप्तविंशतिः नक्षत्राणि, गन्धर्वाः गाम्भीर्नि
धरन्ति धारयन्ति इति गन्धर्वाः मूर्धेर्धर्तारः । एते वानादयः अग्रे

ऽअग्नेऽश्वमयुजंस्ते ऽअस्मिन् जवमादधुः-स्वाहा ।
(इदं वाषवे) ॥ ३ ॥

(ऊर्ध्वा ऽअस्येति प्रजापतिर्ऋषिः उष्णिक्-
छन्दः आकाशो देवता आकाशप्रीतये पलाशस-
मिद्धोमे(यथोक्तद्रव्यहोमे)विनियोगः) । ॐ ऊर्ध्वा ऽअस्य
समिधो भवन्त्यूर्ध्वा शुक्रा शोचीऽप्यग्नेः । शुभ्रतमा
सुप्रतीकस्य सूनाः-स्वाहा । (इदमाकाशाय) ॥ ४ ॥

(यावाकशेति मेधातिथिर्ऋषिः गायत्री छन्दः अश्विनीदेवते
अभिः प्रीतये पलाशसमिद्धोमे(यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः) ।
ॐ या वां कशा मधुमत्पद्मिना सूनुतावती । तथा यज्ञं
मिमिक्षतम्— स्वाहा । (इदमश्विभ्याम्) ॥ ५ ॥

पूर्वम् अश्वम् अयुजन् रथे याजितवन्त । ते एव च घातादयः अ-
स्मिन्नग्ने जव वेगम् आदधुः स्थापितवन्तः । जवाधानस्य मुख्यत्वेन
घाताधीनत्वाद्वातस्तुतिर्याग्यार्थः ।

ऊर्ध्वा अस्य० य० स० अ० २७ म० ११ । अग्निं प्रजाप-
तित्वेन स्तूयते । अस्य अग्ने समिध ऊर्ध्वा देवगामिभ्यो भवन्ति,
शोर्चीपि तेजास्यपि ऊर्ध्वा ऊर्ध्वानि भवन्ति । कीदृशानि शोर्ची-
पि-शुक्रा-शुक्राणि शुद्धानि । शुभ्रतमा शुभ्रतमानि अत्यन्तं शुभ्रानि
दीप्तिमन्ति प्रकाशकार्णात्यर्थः । कीदृशस्याग्ने सुप्रतीकस्य-सुशु-
प्रती-
कं मुख यस्य शोभनमुपस्य । तथा सूना यजमानपुत्रस्य । स यदेन
जनयति तेनास्यैव सूनुरिति श्रुते । य ईदृशस्त स्तुम इति शेषः ।

या यां कशा० य० स० अ० ७ म० ११ । हे अश्विना अश्वि-
नी आश्विदेवौ यां युवयोः या कशा वाक् प्रकाशकत्वात्सर्वथा-
ङ्गमयस्य । किम्भूता-मधुमती-मधु ग्रह तद्वती मधुग्राहणोप-
निपत्प्रशसायुता, तथा सूनुतावती-प्रिय सत्य वचः सूनुत तद्व-
ती, सत्यप्रियवचनोपेता तथा वाचा अस्मदीय वचः मिमिक्षत मे
हुं सेषतुम् इच्छत निष्पादयतमित्यर्थः ।

(अथेन्द्रादित्रयस्य* । त्रातारमिन्द्रमिति गर्ग ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः इन्द्रो देवता इन्द्रप्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः । ॐ त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं हवे हवे सुहवः शूरमिन्द्रम् । हवामि शक्रं पुरुहूतमिन्द्रं स्वास्ति नो मयवा घात्विन्द्रः-स्वाहा । (इदमिन्द्राय) ॥ १ ॥

(अवतत्पधनुरिति परमेष्ठी ऋषिः (प्रजापतिर्वा देवा वा ऋषयः) अनुष्टुप्छन्दः रुद्रो देवता रुद्रप्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः । ॐ अवतत्पधनुः सहस्राक्ष शतेषुधे । निशीर्य शल्यानां सुखा शिवो नः सुमना भव-स्वाहा । (इदमिन्द्राय) ॥ २ ॥ उदकस्पर्शः ।

(मरुतो यस्येति गौतम ऋषिः गायत्री छन्दः मरुतो देवताः मरुत्प्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः । ॐ मरुतो यस्य हि क्षये पाथा दिवो विमहसः । स सुगोपातमो जनः-स्वाहा । (इदं मरुद्भयः) ॥ ३ ॥

* अस्मिन्नवसरे इन्द्रादित्रयहोमो बहुषु पद्धतिषु न दृश्यते । तदनुष्ठाने मूलमन्येषणीयम् ।

१ त्रातारमिन्द्रं व्याख्यातः ।

२ अवतत्पधनुः ० य ० सं ० अ ० १६ । मं. १३ सहस्रम् अक्षीणि यस्य हे सहस्राक्ष शतम् इषुधयो यस्य हे शतेषुधे त्वं नः अस्मान् प्रति शिथः-शान्तः सुमनाः-शोभनचित्तश्च मय । अनुगृहाणेत्यर्थः । किं कृत्वा-धनुः अवतत्प-अवज्याकं कृत्वा । शल्यानां मुख्या मुखानि पाणफलाग्राणि निशीर्य शीर्णानि कृत्वा ।

३ मरुतो यस्य हि क्षये ० य ० सं ० अ ० ८ मं ० ३१ । हे दिवो विमहसः विशिष्टं महो येषान्ते ध्रुलोकसम्बन्धिना विशिष्टेन तेजसा युक्ताः हे मरुतः यस्य यजमानस्य क्षये यज्ञगृहे यूयं पाथ पियथ (छान्दसः पियादेशामायो दीर्घश्च) । हि निश्चितं स जनः यजमानास्यः सुगोपातमः गोपायतीति गोपा रक्षकः अत्यन्तं शोभनो गो-

अथेन्द्रादिलोकपालमन्त्राः । (त्रातारमिन्द्रमिति गर्ग ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः इन्द्रो देवता इन्द्रप्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे)विनियोगः) । ॐ त्रातारमिन्द्रमिति पूर्व-
घत् ॥ १ ॥

(अग्निन्दूतमिति विरूपाक्ष ऋषिः गायत्री छन्दः अग्निर्देवता अग्निप्रीतये पलाशसमिद्धोमे(यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः) । ॐ अग्निं दूतं पुरो दधे हव्ययाहुमुपशुये । देवाँ२॥ आ-
सादयादिह-स्वाहा । (इदमग्नये) ॥ २ ॥

(असियमइति भार्गवजमदग्निर्दीर्घतमस ऋषयः त्रिष्टुप्छन्दः यमो देवता यमप्रीतये पलाशसमिद्धोमे(यथोक्तद्रव्यहोमे) विनि-
योगः) । ॐ असि यमो ऽअस्यादित्यो ऽअर्वन्नासि ध्रितो
शुष्येन व्रतेन । असि सोमेन समया ऽव्यष्टिः ऽआश्रुस्ते
ग्रीणि दिवि बन्धनानि-स्वाहा । (इदं यमाय) ॥ ३ ॥ उदकस्प.

(एष ते निर्ऋते इति वरुण ऋषिः यजुश्छन्दः निर्ऋतिर्देवता निर्ऋ-
तिप्रीतये पलाशसमिद्धोमे(यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः) ॥ ॐ एष ते
निर्ऋते भागस्तं जुपस्य स्वाहा ॥ (इदं निर्ऋतये) ॥ ४ ॥ उदकस्प.

(इमं मे वरुण इति शुनःशेष ऋषिः गायत्री छन्दः वरुणो
देवता वरुणप्रीतये पलाशसमिद्धोमे(यथोक्तद्रव्यहोमे)विनियोगः) ॥
ॐ इम्मे वरुण श्रुधी हवमया च मृडय ॥ त्वामघस्यु-
राच कै-स्वाहा ॥ (इदं वरुणाय) ॥ ५ ॥

पा यस्य स सुगोपातमः । शुष्मदुग्धानां भयं नास्तीत्यर्थः ।

त्रातारमिन्द्र० अग्निं दूत० असियम० एते व्याख्याताः ।

एष ते निर्ऋते० य० सं० अ० ९ मं० ३५ । हे निर्ऋते एष ते तव
भागः तं जुपस्य सेपस्य । स्वाहा शुद्धतमस्तु ।

इमंमेवरुण० य० अ० २१ मं० १ । हे वरुण त्वं मे मम इमं हवम्

(ॐ वातो वा मनोवेति बृहस्पतिर्ऋषिः उष्णिक्छन्दः वातो देवता वायुप्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः) ॥ ॐ वातो वा मनोवा गन्धर्वाः सप्तविंशतिः । ते ऽअग्रे ऽश्चमयुञ्जंस्ते ऽअस्मिन् जवमादधुः-स्वाहा ॥ (इदं वायवे) ॥ ६ ॥

(वयस्सोमेति बन्धुर्ऋषिः गायत्री छन्दः कुबेरो देवता कुबेरप्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः) ॥ ॐ वयस्सोम व्रते तव मनस्तनूपु बिभ्रतः प्रजावन्तः सचेमहि-स्वाहा ॥ (इदं कुबेराय) ॥ ७ ॥

(तमीशानमिति गौतम ऋषिः जगती छन्दः ईशो देवता ईशप्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः) ॥ ॐ तमीशानं जगतस्तस्थुपस्पातिं धियंजिन्वमवसे ह्रमहे वयम् ॥ पूषा नो यथा वेदसामसमृद्धे रक्षिता पायुरदब्धः स्वस्तये-स्वाहा ॥ (इदमीशाय) ॥ ८ ॥

आह्वानं ध्रुवी (ध्रुवि) शृणु । छान्दसो दीर्घः । च पुनः अद्य दिने अस्मान् मृडय सुखय-यतः अहं त्वाम् आचके कामये । कीदृशः अहम्—अयस्युः—अयनम् अवः पालनम् । (अवतेरसुन्) । तदिच्छति इत्यवस्युः । (अयजन्तात्क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः) । आत्मनो रक्षणमिच्छन् त्वामिच्छामीत्यर्थः ।

घातो घा० व्याख्यातः ।

घय० सोम० य० सं० अ० ३ मं० ५६ । हे सोम । अत्र सोमशब्देन दिक्पालत्वेन परिगृहीतः कुबेर उच्यते । घयं यजमानाः तव प्रते कर्मणि वर्तमानाः तनूपु भवच्छरीरेषु मनो बिभ्रत स्थकायै चित्तं धारयन्तः त्वत्कारुण्यात्प्रजावन्तः पुत्रपौत्रादिसम्पन्नाः सन्तः सचेमहि सेवेमहि—सेवितव्यानि घस्तूनीति शेषः । यद्वा पच सम्यग्धे—सर्वदा त्वत्सम्यग्धा भवेमेति ।

तमीशानं० व्याख्यातः शान्तिपाठे ।

(ब्रह्मजज्ञानमिति प्रजापतिर्ऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः ब्रह्मा देवता
ब्रह्मप्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः) ॥ ॐ ब्रह्म
जज्ञानमप्रथमम्पुरस्तादिसीमतः सुरुचो ब्वेन ऽआवः ।
स बुध्न्या ऽउपमा ऽअस्य विवष्टाः सतश्च योनिमसत-
श्च विवधः-स्वाहा (इदं ब्रह्मणे) ॥ ९ ॥

(नमोऽस्तुसर्पेभ्य इति प्रजापतिर्ऋषिः अनुष्टुप्छन्दः सर्पा दे-
वताः सर्पप्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे) विनियोगः) ॥
ॐ नमो ऽस्तु सर्पेभ्यो ये केच शृण्वीमनु । ये ऽअ-
न्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः-स्वाहा ॥ (इदं
सर्पेभ्यः) ॥ १० ॥

(विश्वकर्ममिति भारद्वाजः शास ऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः विश्व-
कर्मा देवता विश्वकर्मप्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहोमे)-
विनियोगः) । ॐ विश्वकर्मन् हविषा ध्वर्त्तनेन आतारमि-
न्द्रमकृणोरवध्यम् ॥ तस्मै विद्मः समनमन्त पूर्वीरय-
मुग्रो विवहव्यो यथाऽसत्-स्वाहा ॥ (इदं विश्वकर्मणे) ॥

(वास्तोष्पते इति वसिष्ठ ऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः वास्तोष्पति-
देवता वास्तोष्पतिप्रीतये पलाशसमिद्धोमे (यथोक्तद्रव्यहो-

ब्रह्मजज्ञानं० नमोऽस्तुसर्पेभ्यः० व्याख्याती ।

विश्वकर्मन् हविषा० य० सं० अ० ८ मं० ४६ । हे विश्वक-
र्मन् वर्द्धनेन वर्द्धमानेन वर्द्धयिष्या या हविषा त्वम् इन्द्रं आतारं
जगतो रक्षकम् अवध्यं हन्तुमशक्यम् अप्रतिमं च अकृणोः अकरोः
कृतवानसि । तस्मै तादृशाय इन्द्राय पूर्वीः पूर्यः पिशः
प्रजाः पूर्वं वसिष्ठादयो मनुष्याः समनमन्त सम्यङ्मताः । यथा
यतः कारणात् (पञ्चमर्थे थाल्प्रत्ययः) अयमिन्द्रः उग्रः
उद्गूर्णयन्नः विहव्यः विविधेषु कार्येषु ह्रियते इति विहव्य-
श्च असत् अभूत्, तस्माद्विद्मः तस्मै नता इत्यर्थः । हे विश्वकर्मन्

मे) विनियोगः) । ॐ स्वास्तोष्पते प्रतिजानीह्यस्मान्
 त्स्वावेशो ऽनममीवो भव नः । यत्स्वेमहे प्रति तन्नो जु-
 पस्व शन्नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे स्वाहा ॥ (इदं वास्तो-
 ष्पतये) । ॐ क्षेत्राधिपतये स्वाहा ॥ (इदं क्षेत्राधिपतये) ॥
 वास्तोष्पतिक्षेत्राधिपत्योर्वलिदानमेव न होम इति केचिद्वदन्ति ।
 एभिरेव मन्त्रैराज्यचक्र जुहुयात् ॥ ततः कामानुसारेण सर्पि-

त्यङ्गपिः सामर्थ्यादिन्द्रस्यायं प्रभाव इति । अन्ते इयमाहुतिः विषयक-
 र्मत्वेन सर्वात्मने परमात्मने हूयते । तस्य सर्वकर्माधिष्ठातृत्वात् ।
 परमात्मप्रसादं विना इन्द्रादीनां विलक्षणप्रभावशालित्वस्यासंभ-
 वात् स एयानेन मन्त्रेण स्तूयते । मन्त्रार्थदीपिकायांचायं मन्त्रोऽस्मि-
 न्नवसरे दृश्यते । शासो भारद्वाजः, त्रिष्टुभमित्यस्य चानुवृत्तौ "वि-
 श्वकर्मैन्द्रो वैश्वकर्मणीम्" इतिसं सूत्रात् अस्य मन्त्रस्य भार-
 द्वाजः शास अपिर्बोध्यः ।

पारस्करगृ. कां. ३ कं. ४। वास्तुर्गृहं तस्य पते हेन्द्र अस्मान्
 रक्षितुं प्रतिजानीहि प्रतिज्ञां कुरु । कथं-स्वावेशः-सुष्टुप्रवेशो नो-
 ऽस्माकं भवा भव । दार्घ्यश्छान्दसः । अस्मानुत्तमान् विधाय सर्वत्र
 प्रवेशयेत्यर्थः । किञ्च अमीवं पापं रोगो, वा तद्विरोधा अनमीवो
 भव । किञ्च यत्किञ्चिद्वयं त्वा त्वाम् ईमहे प्रार्थयामहे तद्वस्तुजातं
 प्राप्य नोऽस्मान् जुपस्व प्रीणयस्व । किञ्च नः अस्माकं द्विपदे मनु-
 ष्यवर्गाय चतुष्पदे पशुवर्गाय च क्रमेण शं सुमङ्गलस्वरूपः सुख-
 स्वरूपश्च भव ॥ यद्यप्ययं परशास्त्रीयः तथापि यकारादिस्थाने ज-
 काराद्युच्चारणरूपेण यजुर्धर्मेणैव पठनीयः स्वशास्त्रीये पारस्कर-
 गृह्ये पाठात् । एवमेव अथाध्याग्ने, ये ते शतम् इत्यनयोरापि यो-
 ष्यम् । अत्र सर्वत्र स्वररहितानामेव मन्त्राणां सूत्रकारेण पाठात्
 परशास्त्रीयमन्त्राणामेकश्रुत्यैव पाठः कर्तव्य इति ध्वन्यते । अयमेव
 न्यायः सूर्यश्चमा इत्यादिष्वपि मन्त्रेषु योजनीयः । परं तु तत्र
 यकारादिस्थाने जकाराद्युच्चारणं न कर्तव्यम् । स्वशास्त्रायां कुशा-
 प्यपाठादिति चेष्टयम् ।

यैवग्रीहितिलाद्यन्यतमश्च जुहुयात् । ततः—अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा ॥ (इदमग्नये स्विष्टकृते) इति हुत्वा आज्येन भूराद्या न-
वाहुग्रीहुत्वा (१.७४) ततो वहिर्होमं संस्तवमाशनादि प्रणीताविमो-
कान्तं च कृत्वा ब्रह्मणे पूर्णपात्रं सहिरण्यं सदक्षिणं दत्त्वा अक्रन्
कर्मोति मन्त्रपाठः । ततः वेदीसमीपे उत्तरतः यथोक्तद्रव्यैः गुडौ-
दनादिभिः (७७) वौधायनोक्तपायसेन वा बलिदानं कुर्यात् ॥
पायसाभावे दध्यक्षतैर्बलिदानं कार्यम् ॥ तच्च उत्तरसंस्थं प्राक्सं-
स्थपद्म्या कार्यम् । सत्र प्रथमा पङ्क्तिः ग्रहाणाम् । ततः पूर्व-
स्यामाधिदेवतानाम्, ततः पू० मत्स्याधिदेवतानामित्याद्युक्तम् ।
ग्रहाणां बलिदानप्रकारः—

ॐ सूर्याय साङ्गाय सपरिवाराय सायुधाय सश-
क्तिकाय एष सदीपो गुडौदनबलिः पायसबलिर्दध्यक्षतव-
लिर्वा नमः—

इति बलिं समर्प्य, हस्ते जलं गृहीत्वा—भोभोः सूर्य एतं
सदीपं गुडौदनबलिं पायसबलिं दध्यक्षतबलिं वा गृहाण सपरि-
वारस्य मम यजमानस्य वा आयुष्कर्ता क्षेमकर्ता शान्तिकर्ता
तुष्टिकर्ता पुष्टिकर्ता भव—इति बल्युपरि जलं विस्मृजेत् ॥ १ ॥
एवमुत्तरत्र सर्वत्र बोध्यम् । ॐ सोमाय साङ्गाय० एष सदीपः
घृतपायस० पायस० दध्य० वा नमः इति स० भोभोः सोम
एतं सदीपं घृतपायसबलिं पायस० दध्य० वा गृहाण सपरिवारस्य
मम य० वा आयुष्कर्ता क्षेमकर्ता शान्तिकर्ता तुष्टिकर्ता पुष्टिकर्ता
भव इति बल्युपरि जलं विस्मृजेत् ॥ २ ॥ ॐ र्यामाय सा० एष
सदीपो मसूराञ्ज० पायस० दध्य० वा नमः इति स० भोभोः
भौम एतं सदीपं मसूराञ्जबलिं पायस० दध्य० वा गृहाण सपरि-
वारस्य मम य० वा आयु० क्षे० शा० तु० पु० ॥ ३ ॥ ॐ बुधाय सा०

एष सदीपः क्षीरौदन० पाय० दध्य० वा नमः इति स० भोभो
 बुध एतं सदीपं क्षीरौदनवालिं पाय० दध्य० वा गृहाण सपरिवारस्य
 मम य० वा आयु० क्षे० शा० तु० पु० ॥ ४ ॥ ॐ गुरवे सा० एष
 सदी० दध्योदन० पाय० दध्य० वा नमः भोभो गुरो एतं सदीपं
 दध्योदनवालिं पाय० दध्य० वा गृहाण सपरिवारस्य मम य०
 वा आयु० क्षे० शा० तु० पु० ॥ ५ ॥ ॐ शुक्राय सा० एष सदीपो
 गुडौदनवालिः पाय० दध्य० वा नमः भोभोः शुक्र एतं स-
 दीपं गुडौदनवालिं पायसव० दध्य० वा गृहाण सपरिवारस्य
 मम यजमानस्य वा आयु० क्षे० शा० तु० पु० भव ॥ ६ ॥ ॐ शनैश्वराय सा०
 एष सदी० कृसर० पाय० दध्य० वा नमः भोभोः शनैश्वर एतं सदीपं
 कृसरवालिं पाय० दध्य० वा गृहाण सपरिवारस्य मम य० वा
 आयु० कृत्ता० क्षे० शा० तु० पु० भव ॥ ७ ॥ ॐ राहवे सा० एष सदी०
 अंजामांस० पाय० दध्य० वा नमः भोभोः राहो एतं सदीपम्
 अंजामांसवालिं पाय० दध्य० वा गृहाण सपरिवारस्य मम य० वा
 आयु० क्षेम० शा० तु० पु० भव ॥ ८ ॥ ॐ केतवे सा० एष सदी०
 चित्रौदन० पाय० दध्य० वा नमः भोभोः केतो एतं सदीपं
 चित्रौदनवालिं पाय० दध्य० वा गृहाण सपरिवारस्य मम य०
 वा आयु० क्षेम० शा० तु० पु० भव ॥ ९ ॥

अधिदेवतादिभ्यः सर्वेभ्यः पायसवालिन्दध्यस्ततवालिं वा
 दद्यात् । ॐ ईश्वराय सा० एष सदी० पाय० दध्य० वा नमः भोभो
 ईश्वर एतं सदीपं पायसवालिं दध्य० वा गृहाण सपरिवारस्य
 मम य० वा आयु० क्षे० शा० तु० पु० भव ॥ १० ॥ ॐ उमायै सा० उमायै
 एष सदी० पाय० दध्य० वा नमः भोभो उमे एतं सदीपं
 पायसवालिं दध्य० वा गृहाण सपरिवारस्य मम य० वा आ-

युष्कर्त्री सैम. शा. तु. पु. भव ॥ २ ॥ ॐस्कन्दाय सा० एष
सदी. पाय. दध्य. वा नमः भोभोः स्कन्द एतं सदीपं पायसवलिं
दध्य० वा गृहाण सपरिवारस्य मम य० वा आ. क्षे. शा. तु.
पु. भव ॥ ३ ॥ ॐविष्णवे सा० एष सदी० पाय० दध्य० नमः
भोभो विष्णो एतं सदीपं पायसवलिं दध्य० वा गृहाण सपरि-
वारस्य मम य० वा आ. क्षे. शा. तु. पु. भव ॥ ४ ॥ ॐब्रह्मणे
सा० एष सदी० पाय० दध्य० वा नमः भोभो ब्रह्मन् एतं सदीपं
पायसवलिं दध्य० वा गृहाण सपरिवारस्य मम य० वा आ.
क्षे. शा. तु. पु. भव ॥ ५ ॥ ॐइन्द्राय सा० एष सदी० पाय०
दध्य. वा नमः भोभो इन्द्र एतं सदीपं पायसवलिं दध्य. वा गृहाण
सपरिवारस्य मम य० वा आ. क्षे. शा. तु. पु. भव ॥ ६ ॥
ॐयमाय सा० एष सदी० पाय० दध्य० वा नमः भोभो यम एतं
सदीपम्पायसवलिं दध्य० वा गृहाण सपरिवारस्य मम य० वा
आ. क्षे. शा. तु. पु. भव ॥ ७ ॥ ॐकालाय सा० एष सदी०
पाय. दध्य. वा नमः भोभोः काल एतं सदीपं पायसवलिं दध्य.
वा गृहाण सपरिवारस्य मम य. वा आ. क्षे० शा. तु. पु. भव ॥ ८ ॥
ॐचित्रगुप्ताय सा० एष सदी० पाय० दध्य० वा नमः भोभोः
चित्रगुप्त एतं सदीपं पायसवलिं दध्य० वा गृहाण सपरिवारस्य
मम य० वा आ० क्षे० शा० तु० पु० भव ॥ ९ ॥

ॐअग्नये सा० एष सदी० पाय० दध्य० वा नमः भोभो
अग्ने एतं सदीपं पायसवलिं दध्य. वा गृहाण सपरिवारस्य
मम य० वा आ. क्षे. शा. तु. पु. भव ॥ १ ॥ ॐअद्भ्यः सा-
द्भ्यः० एष सदी० पाय० दध्य० वा नमः भोभोः आपः एतं
सदीपं पायसवलिं दध्य० वा गृहीत सपरिवारस्य मम य० वा
आयुष्कर्त्र्यः सैमकर्त्र्यः शा० तु० पु० भवत ॥ २ ॥ ॐभूम्यै

साङ्गायै. एष सदी. पाय. दध्य.वा नमः भोभो भूमे एतं सदीपं
 पायसवलिं दध्य० वा गृहाण सपरिवारस्य मम य० वा आयु-
 ष्कर्त्री क्षे. शा. तु. पु. भव ॥ ३ ॥ ॐविष्णवे सा० एष सदी०
 पाय. दध्य.वा नमः भोभो विष्णो एतं सदीपं पायसवलिं दध्य.
 वा गृहाण सपरिवारस्य मम य. वा आ.क्षे.शा.तु.पु. भव ॥४॥
 ॐइन्द्राय सा. एष सदी. पाय. दध्य. वा नमः भोभो इन्द्र एतं
 सदीपं पायसवलिं दध्य० वा गृहाण सपरिवारस्य मम य० वा
 आ. क्षे. शा. तु. पु. भव ॥ ५ ॥ ॐइन्द्रायै साङ्गायै एष सदी०
 पाय० दध्य०वा नमः भोभो इन्द्राणि एतं सदीपं पायसवलिं द-
 द्य. वा गृहाण सपरिवारस्य मम य. वा आयुष्कर्त्री क्षे.शा.तु.पु.
 भव ॥ ६ ॥ ॐप्रजापतये सा० एष सदीपः पायस० दध्य०
 वा नमः भोभोः प्रजापते एतं सदीपं पाय० दध्य० वा
 गृहाण सपरिवारस्य मम य० वा आ० क्षे० शा० तु० पु०
 भव ॥७॥ ॐसर्पेभ्यः साङ्गेभ्यः० एष सदी० पाय० दध्य० वा
 नमः भोभोः सर्पाः एतं सदीपं पायसवलिं दध्य०वा गृहीत सप-
 रिवारस्य मम य० वा आयुष्कर्तारः क्षेमकर्तारः शा. तु. पु.
 भवत ॥८॥ ॐब्रह्मणे सा० एष सदी० पाय० दध्य० वा नमः
 भोभो ब्रह्मन् एतं सदीपं पायसवलिं दध्य०वा गृहाण सपरिवा-
 रस्य मम य० वा आ. क्षे. शा. तु. पु. भव ॥ ९ ॥

ॐविनायकाय सा० एष सदी० पाय० दध्य० वा नमः
 भोभो विनायक एतं सदीपं पायसवलिं० दध्य० वा गृहाण
 सपरिवारस्य मम य. वा. आ. क्षे. शा. तु. पु. भव ॥ १ ॥

ॐदुर्गायै साङ्गायै एष सदी० पाय० दध्य० वा नमः भो-
 भो दुर्गे एतं सदीपं पायसवलिं दध्य० वा गृहाण सपरिवारस्य
 मम य० वा आयुष्कर्त्री क्षेमकर्त्री शा. तु. पु. भव ॥ २ ॥

ॐ वायवे सा० एष सदी० पाय० दध्य० वा नमः भोभो वायो एतं सदीपं पायसबलिं दध्य० वा गृहाण सपरिवारस्य मम य० वा. आ. से. शा. तु. पु. भव ॥ ३ ॥

ॐ आकाशाय सा. एष सदी. पाय० दध्य० वा नमः भोभो आकाश एतं सदीपं पायसबलिं दध्य० वा गृहाण सपरिवारस्य मम य. वा. आ. से. शा. तु. पु. भव ॥ ४ ॥ ॐ अश्विभ्यां साङ्गाभ्यां० एष सदी० पाय० दध्य० वा नमः भोभो अश्विनी एतं सदीपं पायसबलिं दध्य० वा गृहीतम् सपरिवारस्य मम य० वा आयुष्कर्तारौ क्षेमकर्तारौ शा. तु. पु. भवतम् ॥ ५ ॥

ॐ इन्द्राय सा. एष सदी. पाय. दध्य० वा नमः भोभो इन्द्र एतं सदीपं पायसबलिं. दध्य. वा गृहाण सपरिवारस्य मम य. वा आ. से. शा. तु. पु. भव ॥ १ ॥ ॐ अग्नये सा० एष सदी० पाय. दध्य. वा नमः भोभो अग्ने एतं सदीपं पायसबलिं दध्य. वा गृहाण सपरिवारस्य मम य. वा आ. से. शा. तु. पु. भव ॥ २ ॥ ॐ यमाय सा० एष सदी० पाय० दध्य० वा नमः भोभो यम एतं सदीपं पायसबलिं दध्य. वा गृहाण सपरिवारस्य मम य. वा आ. से. शा. तु. पु. भव ॥ ३ ॥ ॐ निर्ऋतये सा० एष सदी. पाय. दध्य० वा नमः भोभो निर्ऋते एतं सदीपं पायसबलिं दध्य० वा गृहाण सपरिवारस्य मम य. वा आ. से. शा. तु. पु. भव ॥ ४ ॥ ॐ उ. स्प. ॥ ३ ॥ ॐ वरुणाय सा० एष सदी० पाय० दध्य० वा नमः भोभो वरुण एतं सदीपं पायसबलिं दध्य० वा गृहाण सपरिवारस्य मम य० वा आ. से. शा. तु. पु. भव ॥ ५ ॥

ॐ वायवे सा० एष सदी० पाय० दध्य० वा नमः भोभो वायो एतं सदीपं पायसबलिं दध्य० वा गृहाण सपरिवारस्य मम य० वा० आ. से. शा. तु. पु. भव ॥ ६ ॥

ॐ कुवेराय सा० एष सदी० पाय० दध्य० वा नमः भोभोः
कुवेर एतं सदीपं पायसवलिं दध्य० वा गृहाण सपरिवारस्य मम
य० वा आ० क्षे० शा० तु० पु० भव० ॥ ७ ॥

ॐ ईशाय सा० एष सदीपः पाय० दध्य० वा नमः भोभो
ईश एतं सदीपं पायसवलिं दध्य० वा गृहाण सपरिवारस्य मम
य० वा आ० क्षे० शा० तु० पुष्टिकर्ता भव ॥ ८ ॥

ॐ ब्रह्मणे सा० एष सदीपः पाय० दध्य० वा नमः भोभो
ब्रह्मन् एतं सदीपं पायसवलिं दध्य० वा गृहाण सपरिवारस्य
मम य० वा आ० क्षे० शा० तु० पु० भव ॥ ९ ॥

ॐ अनन्ताय सा० एष सदी० पाय० दध्य० वा नमः
भोभो अनन्त एतं सदीपं पायसवलिं दध्य० वा गृहाण सपरि-
वारस्य मम य० वा आ० क्षे० शा० तु० पु० भव ॥ १० ॥
केचित् इन्द्रादिदिवपालवलीन् होमवेदेः प्रागादिक्रमेणाचरन्ति ।

ॐ वास्तोष्पतये सा० एष सदी० पाय० दध्य० वा नमः
भोभो वास्तोष्पते एतं सदीपं पायसवलिं दध्य० वा गृहाण सप-
रिवारस्य मम य० वा आ० क्षे० शा० तु० पु० भव ॥ ११ ॥

एवं सर्वेभ्यः पायसवलिं दध्यस्तवलिं वा दत्त्वा क्षेत्र-
पालाय सचतुर्वर्तिकादीपं सद्रव्यं सताम्बूलं कृसरवलिं दद्यात् ।
कृसरस्तु तिलौदन इति परिभाषया तिलमिश्र ओदनः
कृसरपदेनाभिधीयते । तत्र मापमिश्रणमपि समाचारात् कुर्व-
न्ति । अद्यहेत्यादिदेशकालौ संकीर्णं अमुकोऽहं कृतस्यामुकहो-
मस्योत्तराङ्गत्वेन सर्वारिष्टनिवृत्त्यर्थं क्षेत्रपालाय वलिदानं करि-
ष्ये तदङ्गत्वेन पूजनं च करिष्ये इति सङ्कल्प्य कृसरवल्मुपरि
चतुर्वर्तिसंयुक्तं दीपं प्रज्वलय्य वलिं संप्रोक्ष्य रक्तचन्दनादिभिः
संपूजयेत् ॥ तत्र ध्यानम्-भ्राजद्भक्तजटाधरं त्रिनयनं नीलाञ्जना-

द्विप्रभं, दीर्घान्तगदाकपोलमरुणस्रग्गन्धवस्त्रावृतम् । घण्टाघुर्धु-
रमेखलाध्वनिमिच्छद्भुङ्कारभीम विभुं, वन्दे सहितसर्पकुण्डलधरं
श्रीक्षेत्रपालं-सदा ॥ इति ध्यात्वा रक्तचन्दनादिभिः सम्पूज्य
पुटकोपरि ताम्बूलं दक्षिणां च निधाय-क्षौं क्षेत्रपालाय भूत-
भेतपिशाचढाकिनीशाकिनीवेतालादिपरिवारयुताय एष सदीपः
सताम्बूलः सदक्षिणः कृसरबालिर्नमः इति समर्प्य भोभोः क्षे-
त्रपाल दिशो रक्ष बालिं भक्षय मम यजमानस्य वा सपुत्रसपरि-
वारस्य आयुष्कर्ता क्षेमकर्ता शान्तिकर्ता तुष्टिकर्ता पुष्टिकर्ता भव
इत्युक्त्वा हस्तस्थजलं तदुपरि विमृज्य इमं बलिं दुर्ब्राह्म-
णेन शूद्रेण वा चतुष्पथे प्रक्षेपयेत् । ततः आचम्य द्यौः
शान्तिरिति तत्स्थानं संप्रोक्षेत् । इति क्षेत्रपालबलिः ॥

ततः पूर्णाहुतिहोमः । अग्नेह अमुकोऽहम् अमुकस्य
मम सर्वाभ्युदयमाप्तये एतद्धोमकर्मणो न्यूनातिरिक्तप-
रिहारार्थं च मृडनामाग्नौ पूर्णाहुतिहोमं करिष्ये इति सङ्कल्प्य
पूर्वोक्तप्रकारेण (१७८) मूर्दानन्दिबदितिमन्त्रेण, पूर्णादर्वीति
मन्त्रेण, ॐ पुनस्त्वादित्या रुद्रा व्वसवः समिन्धतां
पुनर्ब्रह्माणो व्वसुनीध धज्ञैः । घृतेन त्वं तन्वँव्यर्धयस्व

१ यस्य वेदश्च वेदी च विच्छिद्येते त्रिवरुणम् । स वै दुर्ब्राह्मणो
नाम सर्वकर्मसु गदितः ॥ इति ।

२ पूर्णादर्वीति मन्त्रो व्याख्यातः (१८०) । (अस्य मन्त्रस्य औ-
र्णनाभ ऋषिः अनुष्टुप्छन्दः शतक्रतुर्देवता पूर्णाहुतिहोमे विनियो-
गः) इदं शतक्रतवे इतित्यागः ।

३ पुनस्त्वेत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः अग्निर्देवता पूर्णा
विनियोगः । इदमग्नय इतित्यागः । व्याख्यास्यते चायं मन्त्रः अग्ने
आग्नीर्वादप्रकरणे ।

सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः ॥ इतिमन्त्रेण,
 ॐ संस ते ऽअग्ने समिधः सप्त जिह्वाः सप्त ऽअ-
 पयः सप्त धाम प्रियाणि । सप्त होत्राः
 सप्तधा त्वा यजन्ति सप्त योनीराष्ट्रणस्व घृ-
 तेन स्वाहा ॥ इति मन्त्रेण वा, एतच्चतुष्टयेन वा
 पूर्णाहुतिं जुहुयात् ।

(तत्र मूर्धनमिति मन्त्रो मात्स्यादावुक्तः । सप्त इति
 कातीये श्रौतसूत्रे (अ. १८ कं. ४ सू. ९) चयनप्रकरणे
 “सप्तते इति पूर्णाहुतिरिति” इत्युक्तः । आपस्तम्बीये हि-
 रण्यकेशीये च श्रौ. अयमुक्तः । पूर्णाद्वीति पुरश्चर्यार्णवे
 मेरुतन्त्रे उक्तः । पुनस्त्वेति शान्तिकमलाकरादौ दृश्यते । स-
 मुच्चयस्य विनियोगानुक्तेः एतन्मन्त्रसमुच्चयेन एतद्धोमानुष्ठा-
 नप्रमाणमेवेति रुद्रकल्पद्रुमः । दद्यादुत्थाय पूर्णां तु इति स्मृतेः
 समाचाराच्च “द्वादशगृहीतेन चुचं पूरयित्वा इति आपस्तम्ब्या-

१ सप्तते इत्यस्य सप्तऋषय ऋषयः त्रिष्टुप्छन्दः अग्निदेवता
 पूर्णा० विनियोगः । इदं सप्तयत्तेप्रनये इति त्यागः ।

य० सं० अ० १७ म० ७९ अर्थार्थः—हे अग्ने ते तप .
 सप्त समिधः समिन्धनाः प्राणाः शीर्षण्याः सन्ति । प्राणा
 वै समिध इति श्रुतेः । किञ्च तप सप्त जिह्वाः हि-
 रण्याद्या आगमोक्ताः, आथर्वणिकोक्ताः काल्यादयो वा । तथा
 सप्त ऋषयः मरीच्यादयस्तत्र द्रष्टारः सन्ति । तथा सप्त प्रियाणि
 धाम धामानि छन्दांसि गायत्र्यादीनि तप सन्ति । किञ्च हे अग्ने
 सप्त होत्रा होत्रादय ऋत्विजः सप्तधा सप्तप्रकारेणग्निष्टोमादिसप्तसोम-
 संस्थाभिः त्वा त्वां यजन्ति । हे अग्ने त्वं त्वं सप्त योनीः
 घृताः घृतेन आपृणस्व तर्पय । (पृण दूतो तुदादिः) । स्वाहा
 सुदुतमस्तु ॥

युक्तः सत्याय पूर्णाहुतिदोष एव माध्यन्दिनैरपि स्मार्ते कर्म-
णि अनुष्ठेय इति घुरारिमिश्रादयः । इदानींतनाः शिष्टाश्च तथै-
वाचरन्ति । चतुर्गृहीतेन, सुवेणैव वा होमे तु उपविश्यैवानुष्ठानं
कातीयानां युक्तमित्यपि शिष्टाः, तथैव स्वशास्त्रोक्तेः ।)

ततः तनूषाऽऽग्ने इत्यादिभिः सप्तभिर्मन्त्रैः ललाटा-
चिबुकपर्यन्तं सप्तवारं पाणिभ्यां प्रतपनपूर्वकं मुख-
मार्जनम् (१८१) । ततः “ अङ्गानि च मे ” इत्यादिना
अङ्गालम्भनम् (१८१) । उदकस्पर्शः । ततस्त्रयायुपाणि कुरुते
भस्मना (१८२) । ॐ त्रयायुपं जपदग्नेः इति ललाटे । कश्यपस्य
त्रयायुपमिति ग्रीवायाम् । यद्वेषु त्रयायुपम् इति दक्षिणांसे ।
तन्मोऽस्तु त्रयायुपमिति हृदि । इति त्रयायुपधारणं कृत्वा-
पुनरावाहितदेवानग्निं च सम्पूज्य आचार्यादिभ्यो दक्षिणान्दद्यात् ।
आदित्याय कपिलाम्, सोमाय शङ्खम्, भौमाय रक्तं वृषम्,
शुभाय सुवर्णम्, बृहस्पतये पीतवस्त्रयुगम्, शुक्राय श्वेताश्वम्,
शनये कृष्णां गाम्, राहवे खड्गं, केतवे छागम्—इति यथोक्त-
दक्षिणां सुवर्णसहितां दद्यात् (८१) । यथोक्तालभे सर्वेषां गां
सुवर्णमा दद्यात् (८२) । कपिलादिदानवाक्पानि (८२) पृ. द्रष्टव्या-
नि । अथेह अमुकोऽहम् अमुककर्मनिमित्तकस्य अमुककामनया,
कृतस्य वाऽस्य ग्रहयागकर्मणः साङ्गफलप्राप्त्यर्थं साद्गुण्यार्थं
ग्रहाणां प्रीतये च इदं सुवर्णम् इमां दक्षिणां च आचार्याय ब्र-
ह्मणे ऋत्विग्भ्यो जापकेभ्यो द्वारपालेभ्यः सदस्याय च यथांशेन
विभज्य दास्ये ॐ तत्सन्न मम इति—सङ्कल्प्य आचार्य्यब्रह्म-
भ्याम् अन्येभ्यश्च दद्यात् । वायवीयसंहितायां—मण्डपं गुरवे
दद्यात् पागोपकरणैः सह । इति वचनात् उपकरणसहितमण्डपं
तन्निष्कयद्रव्यं वा आचार्याय दद्यात् । तथा कर्मान्ते विहिताम्

एकां गां दत्त्वा भूयसीं सङ्कल्पयेत् । अग्नेहेत्यादि अमुकोऽहं
 कृतस्यास्य ग्रहयागकर्मणः साङ्गफलमाप्त्यर्थं साद्गुण्यार्थं न्यूना-
 तिरिक्तदोषपरिहारार्थं च-इमां भूयसीं दाक्षिणां नानानामगोत्रेभ्यो
 ब्राह्मणेभ्यो विभज्य दास्ये । ॐ तत्सत् । तथा एतद्ग्रहयागकर्मणः
 साद्गुण्यार्थं ग्रहाणां भीत्यै च सिद्धान्तेन यथासंख्याकान् ब्राह्म-
 णांश्च भोजयिष्ये इति सङ्कल्पयेत् । तत्रैकाहुतौ दशाहुतौ वा एको-
 ब्राह्मण इति उत्तमः कल्पः । शताहुतौ एक इति मध्यमः । सह-
 स्राहुतौ एक इति अधम इति शान्तिकमलाकरः । ततः घृतच्छायाद-
 र्शनं कुर्यात् (१६४) । ततः सपत्रीकं सपुत्रं भद्रासनोपविष्टं यज-
 मानम् आचार्यादयः उत्थाय कलशोदकेन वैदिकैः पौराणिकैश्च
 मन्त्रैरभिषिक्तं कुर्यात् (८०) । तत्र वैदिकमन्त्राः-ॐ देवस्य त्वा
 सवितुः प्रसवेऽदिवनोर्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् ।
 सरस्वत्यै व्याचो यन्तुर्यन्त्रेणाग्नेः साम्राज्येनाभिषिञ्चा-
 मि ॥१॥ ॐ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽदिवनोर्वाहुभ्यां

देवस्यत्वा० सरस्वत्यैव्याचो० य० सं० अ० १८ मं० ३७ । हे जल
 सवितुः देवस्य प्रसवे प्रेरणे सति अदिवनोः वाहुभ्यां पूष्णो ह-
 ताभ्यां च त्वा त्यां, गृह्णामि इति शेषः । अंसमणिवन्धयोर्मध्यभागो
 दीर्घदण्डाकारो वाहुः । पञ्चाङ्गलियुक्तोऽग्रभागो हस्तः । अदिवनौ
 हि देवानामध्वर्युः, पूषा हि देवानां भागधुक्-अतो ग्रहणसाधनयोः
 स्वस्य वाहोः अदिववाहुभावना कार्या, हस्तयोस्तु पूषहस्तभावनेति
 भावः । सरस्वत्यै सरस्वत्याः । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । तत्सम्यन्धिण्या
 चाचः चाण्याः, यन्तुः नियन्तुः प्रजापतेः यन्त्रेण नियमेन, अग्नेश्च
 साम्राज्येन चक्रवर्तित्वेन हे यजमान त्वाम् अभिषिञ्चामि । मरुता-
 भिपेकेण घाफ्सिद्धिः ऐश्वर्यं साम्राज्यं च तव सम्पद्यन्तामित्यर्थः ॥

देवस्यत्वा० अदिवनोर्भिषज्येन० य० सं० अ० २० मं० ३ । हे
 यजमान अदिवनोः भेषज्येन वैधकर्मणा (भिषजः कर्म भेष-
 ज्यम्) तेजसे कान्त्यै ग्रहवर्चसाय-सर्वत्रास्पलिनवेदवेदाङ्गज-

पूष्णो हस्ताभ्याम् । अश्विनोभैषज्येन तेजसे ब्रह्मव-
र्चसायाभिपिञ्चामि ॥ अँदेवस्य त्वा सवितुः प्रमवेऽश्वि-
नोर्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । सरस्वत्यै भैषज्येन
वीर्यायान्नाद्यायाभिपिञ्चामि ॥ अँदेवस्य त्वा सवितुः
प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । इन्द्र-
स्येन्द्रियेण बलाय श्रियै यशसेऽभिपिञ्चामि ॥ २ ॥
अँस्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा धि-
व्यवेदाः । स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति
नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ ३ ॥ अँपयः पृथिव्यां पयऽओ-
पधीषु पयो दिव्यन्तरिक्षे पयो घाः । पयस्यतीः प्रदि-
शः सन्तु मह्यम् ॥ ४ ॥ अँविष्णो रराटमसि विष्णोः
इन्द्रो रथो विष्णोः स्यूरसि विष्णोर्ध्रुवोऽसि वृ-
ष्णवमसि विष्णवे त्वा ॥ ५ ॥ अँअग्निर्देवता
व्यातो देवता सूर्यो देवता चन्द्रमा देवता वसवो
देवता रुद्रा देवता इन्द्रो देवता मरुतो देवता
विश्वेदेवा देवता बृहस्पतिर्देवतेन्द्रो देवता वरुणो

निता कीर्तिर्ब्रह्मवर्चसं तस्मै अभिपिञ्चामि ॥ सरस्वत्यै सरस्व-
त्या भैषज्येन भिषकर्मणा (घ) भवन्त देवं वीर्यायान्नाद्याय (च), वीर्ये
सामर्थ्यम् अन्नाद्यम् अन्नभक्षणसामर्थ्यं तस्मै अभिपिञ्चामि ॥ इन्द्रस्ये-
न्द्रियेण इन्द्रियपाटवेन सामर्थ्येन (च) त्वां बलाय सामर्थ्याय श्रि-
यै सर्वसमृद्धेयशसे कीर्त्यै (च) अभिपिञ्चामि ॥

स्वस्ति न इन्द्र-० पयः पृथिव्याम्० व्याख्यातो । विष्णोरराट-
मसोऽपि ॥

अग्निर्देवता० यत् सं० यत् १५ पं० २६ । अन्नाद्ययोः अन्नदत्त-
देवताः त्वामभिपिञ्चन्तु ॥

देवता ॥ ६ ॥ ॐ प्रातरग्निं प्रातरिन्द्रं हवामहे प्रात-
 मित्रावरुणा प्रातराश्विना । प्रातर्भगं पूषणं ब्रह्मण-
 स्पतिं प्रातः सोममुत रुद्रं हुवेम ॥ ७ ॥ ॐ भग प्र-
 णेतर्भग सत्यराधो भगेमां धियमुदवा ददन्नः । भग
 प्र नो जनय गोभिरश्वैर्भग प्र नृभिर्नृवन्तः स्याम
 ॥ ८ ॥ ॐ त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं हवे हवे सुहव-
 शूरमिन्द्रम् । हवामि शकं पुरुहूतमिन्द्रं स्वस्ति नो
 मघवा धातिवन्द्रः ॥ ९ ॥ ॐ ववरुणस्योत्तम्भनमसि
 ववरुणस्य स्कम्भसर्जनी स्थो ववरुणस्य ऽकृतसद-
 न्यासि ववरुणस्य ऽकृतसदनमसि ववरुणस्य ऽकृतस-
 दनमासीद ॥ १० ॥ ॐ मूर्धाऽसि राहू ध्रुवाऽसि धरुणा

प्रातरग्निं० अ० ३४ मं० ३४ । प्रातःशब्दो वाग्लसायचनः । अयं प्रातः
 प्रातः पुनः पुनः अग्निम् इन्द्रं मित्रावरुणा मित्रावरुणौ आश्विना
 अश्विनी भगं पूषणं ब्रह्मणस्पतिं (च) हवामहे आह्वयामः । सोमम्
 उत—अपि च रुद्रं हुवेम आह्वयाम ॥

भगप्रणेतः० अ० ३४ मं० ३६ । हे भग हे प्रणेतः—प्रकर्षेण नपाति-
 प्रापयति धनमिति प्रणेतो तस्य सम्बोधने हे प्रणेतः । आदरार्थं
 पुनः सम्बोधनम् । हे भग हे सत्यराधः—सत्यम् अनश्वरं राधो धनं
 यस्य स सत्यराधाः तत्सम्बुद्धौ हे सत्यराधः हेभग त्वं ददत् धनं
 प्रयच्छन् सन् नः अस्माकम् इमां धियं प्रक्षाम् उदवा उदव उद्गमय-
 यथा सूर्यमार्थान् पश्याम तथा कुरु इति भावः । किञ्च हेभग नः
 अस्मान् गोभिरश्वैः प्रजनय प्रवर्धय । किञ्च हे भग अयं नृभिः पुत्रा-
 दिभिः नृवन्तः मनुष्यवन्तः प्रकर्षेण स्याम भवाम ॥

समुद्राय त्वा व्याताय० अ० ३८ मं० ७ । अयं मन्त्रोऽपि
 कचिदभिषेके विनियुक्तो दृश्यते ॥

प्रातारम्० ववरुणस्य० व्याख्यातौ ॥

मूर्धासिराहू० य० सं० अ० १४ मं० २१ । हे अग्नेयते त्वं मू-

धर्चसि धरणी । आयुषे त्वा वर्चसे त्वा कृष्यै त्वा
क्षेमाय त्वा ॥ ११ ॥ ॐ यौः शान्तिरन्तरिक्षः शा-
न्तिः पृथिवी शान्तिरापः शान्तिरोपग्रयः शान्तिः
वर्चनस्पतयः शान्तिर्विश्वेदेवाः शान्तिर्ब्रह्म शान्तिः
सर्वः शान्तिः शान्तिरेव शान्तिः सा मा शान्तिरे-
धि ॥ १२ ॥ सुशान्तिर्भवतु । ॐ विश्वानि देव सवित-
रु रितानि परासुव । यद्गदं तन्न ऽआसुव ॥ १३ ॥
आपोहिष्ठेत्यादयस्तिष्ठ ऋचः, सति सम्भवे समुद्रज्येष्ठा इत्या-
दय ऋग्वेदोक्ताश्च पठनीयाः ।

समुद्रज्येष्ठाः सलिलस्य मध्यात्पुनाना यन्त्य-
निविशमानाः ॥ इन्द्रो या वज्री वृषभो रराद ता आ-
पो देवीरिह मामवन्तु ॥ १ ॥ या आपो दिव्या उत

क्षीं मूर्ध्वदुत्तमा राद् राजमाना चासि, त्वं ध्रुवा स्थिरा
घरणा जीयानां प्राणधारणहेतुश्चासि । किञ्च त्वं धर्त्री धारण कु-
र्वती धरणी भूमिरूपा चासि । त्वा त्वां यजमानस्यायुषे आयुर्वृ-
क्ष्यर्थं, वर्चसे काम्यर्थं, कृष्यै सस्यनिष्पत्तये, क्षेमाय सम्पादितधन-
रक्षणाय च प्रार्थये । खेत्यस्य अभ्यास आदरार्थः ॥

यौः शान्तिः ॥ व्याख्यातः । विश्वानि देव ० व्याख्यातः ।

समुद्रज्येष्ठा ० ऋ० सं० अष्ट० ५ अध्या० ४ वर्गं १६ मं० १ समुद्रोऽ-
णवः ज्येष्ठः प्रशस्यतमो यासामर्पा ताः सलिलस्य अन्तरिक्षस्य (स-
लिलशब्दस्य अन्तरिक्षनामसु पठितत्वात्) मध्यात् माध्यमिकस्था-
नात् यन्ति गच्छन्ति । कीदृश्यः आपः-पुनानाः-चिद्वं शोधयन्त्यः
अनिविशमानाः सर्वदा गच्छन्त्यः । वज्री वज्रभृत् वृषभः कामानां
वर्षिता इन्द्रः याः निरुद्धा अपः रराद् लिखति भिनत्ति, देवीः देव्यः
राः, आपः, इहास्मिन्मन्त्रेणैरे दिव्यं याप्य आपन्तु ररहन्तु ॥

या आपः ० ऋ० सं० अ० ५ अ० ४ व० १६ म० २ या आपः

या स्रवन्ति खनित्रिमा उत वा याः स्वयंजाः ॥ स-
 मुद्रार्था याः शुचयः पावकास्ता आपो देवीरिह मा-
 मवन्तु ॥ २ ॥ यासां राजा वरुणो याति मध्ये स-
 त्यानृते अचपश्यज्जनानाम् ॥ मधुश्शुतः शुचयो
 याः पावकास्ता आपो देवीरिह मामवन्तु ॥ ३ ॥ या-
 सु राजा वरुणो यासु सोमो विश्वेदेवा यासूर्जं म-
 दन्ति ॥ वैश्वानरो यास्वाग्निः प्रविष्टस्ता आपो दे-
 वीरिह मामवन्तु ॥ ४ ॥

अथ पौराणिकमन्त्राः । ॐ सर्वे समुद्राः सरितस्तीर्थानि जलदा
 नदाः । आयान्तु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः ॥ सुरास्त्वामभि-
 पिश्वन्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । वासुदेवो जगन्नाथस्तथा सङ्कर्षणो

दिव्याः अन्तरिक्षमवाः सन्ति, उतवा-अपिच या आपः नद्याविगताः
 सत्यः स्रवन्ति गच्छन्ति, याश्च खनित्रिमा समनेन निर्वृत्ताः, उतवा-
 अपिच याः स्वयज्जाः स्वयमेव प्रादुर्भवन्त्यः, समुद्र एव अर्थो ग-
 न्तव्यो यासान्ताः समुद्रार्थाः शुचयो दीप्तियुक्ताः पावकाः शोधयि-
 ष्यश्च या भवन्ति ता आपो मामवन्त्विति ॥

यासां० ऋ० सं० अ० ५ अ० ४ व० १६ म० ३ वरुणः यासामपां
 राजा स्वामी मध्ये मध्यमलोके याति गच्छति । किं कुर्वन्-जना
 नां प्रजानां सत्यानृते सत्यं चानृतं च अवपश्यन् जानन् इत्यर्थः ॥
 या आपः मधुश्शुतः रसं क्षरन्त्यः शुचयो दीप्तियुक्ताः पावकाः शो-
 धयिष्यः ता आपो देव्यो मामवन्तु रक्षन्त्विति ॥

यासु० ऋ० सं० अ० ५ अ० ४ व० १६ म० ४ अपां राजा वरुणः
 यास्वप्सु वर्तते, सकलः सोमः यास्वप्सु वर्तते, यासु अप्सु स्थिताः
 विश्वे सर्वे देवाः ऊर्जम् अन्नं मदन्ति, वैश्वानरोऽग्निः यासु
 प्रविष्टः-ता आपो देव्यः इह स्थितं माम् अवन्तु ॥

विभुः । प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च भवन्तु विजयाय ते ॥ आलण्डलोऽग्नि-
र्भगवान् यमो वै निर्ऋतिस्तथा । वरुणः पवनश्चैव धनाध्यक्ष-
स्तथा शिवः । ब्रह्मणा सहितः शेषो दिक्पालाः पान्तु ते सदा ॥
कीर्तिर्लक्ष्मीर्भृतिर्मैधा पुष्टिः श्रद्धा क्रिया भक्तिः । बुद्धिर्लज्जा-
चपुः शान्तिस्तुष्टिः कान्तिश्च मातरः । एतास्त्वामभिपिञ्चन्तु
धर्मपत्न्यः समागताः ॥ आदित्यश्चन्द्रमा भौमो बुधजीवसि-
तार्कजाः । ग्रहास्त्वामभिपिञ्चन्तु राहुः केतुश्च पूजिताः ॥ देव-
दानवगन्धर्वा यक्षराक्षसपद्मगाः । ऋषयो मनवो गावो
देवमातर एव च ॥ देवपत्न्यो ब्रुवा नागा दैत्याश्चाप्सरसां
गणाः । अस्त्राणि सर्वशस्त्राणि राजानो वाहनानि च ॥ औष-
धानि च रत्नानि कालस्यावयवाश्च ये । सरितः सागराः
शैलास्तीर्थानि जलदा नदाः । एते त्वामभिपिञ्चन्तु सर्वका-
मार्थसिद्धये ॥ इति । ततः—

ॐ कोऽसि कतमोऽसि कस्मै त्वा काय त्वा । सु-
श्लोक सुमङ्गल सत्पराजन् ॥ इत्यनेन, अभिपिक्तं यज-
मानमाचार्यः प्रशंसति । अथ यजमानः प्रार्थयमानः अङ्गा-
न्यालभते— ॐ शिरो मे श्रीर्त्यशो मुखं त्विषिः

कोऽसि कतमोऽसि० य० सं० अ० २० मं० ४ । हे यजमान किञ्च
सुश्लोक सुकीर्तं सुमङ्गल सुभद्र सत्पराजन् त्वं कः प्रजापतिरसि ।
अत्यन्तं कः कतमः श्रेष्ठः प्रजापतिरसि । प्रजापतयो यद्वयः तत्र
उत्तमोऽसि । कस्मै प्रजापतिपदप्राप्तये काय प्रजापतिभावाय
च त्वा त्वाम्, अभिपिक्तवान् इति शेषः ॥

शिरो मे० य० सं० अ० २० मं० ५ । अभिपिको यजमानः
इन्द्ररूपतां प्राप्तः आत्मनः सर्वात्मकनां पश्यन्नाह । हे मम
शिरः श्रीः शोभा अस्तु । मे मुखं यशोऽस्तु । केशाः शमथू-
णि मुखलोमानि च त्विषिः दीप्तिरस्तु । राजा-दीप्यमानः मे मम

केशाश्च इमश्रूणि । राजा मे प्राणो ऽमृतः
 सप्ताद् चक्षुर्विराद् ओन्नम् ॥ १ ॥ जिह्वा
 मे भद्रं वाह महो मनो मन्युः स्वराद् भामः । मोदाः
 प्रमोदा ऽअङ्गुलीरङ्गानि मित्रं मे सहः ॥ २ ॥ बाहू मे
 बलमिन्द्रियं हस्तौ मे कर्म वीर्यम् । आत्मा क्षत्रमुरो
 मम ॥ ३ ॥ पृष्ठीर्मे राष्ट्रमुदरमसौ ग्रीवाश्च ओष्णी ।
 ऊरू ऽअरस्त्री जानुनी विंशो मे ऽङ्गानि सर्व्वतः ॥ ४ ॥
 नाभिर्मे चित्तं विज्ञानं पायुर्मे ऽपचितिर्भसत् । आन-

प्राणः मुखवायुः अमृतमस्तु । चक्षुः इन्द्रियं सप्ताद् अस्तु । स-
 म्यक् राजते इति सप्ताद् । ओन्नमिन्द्रियं विराद् विविधं रा-
 जमानमस्तु ॥

जिह्वा० अ० २० मं० ६ जिह्वा मे भद्रमस्तु । वाक् महः पूजाकारिणी
 अस्तु । मनः मन्युः क्रोधरूपमस्तु । भामः क्रोधः स्वराद् स्वराज्य-
 क्षमोऽस्तु । अङ्गुलीः अङ्गुलयः मोदाः आनन्दरूपाः सन्तु । अङ्गानि
 प्रमोदाः प्रकृष्टदर्पाः सन्तु । मे मम मित्रं सहः रिपुनाशकमस्तु ॥

बाहू मे० अ० २०-मं० ७ । मे बाहू बलमस्तु बलवन्तौ स्तामि-
 त्यर्थः । इन्द्रियं (च) बलं स्वकार्यक्षममस्तु । मे हस्तौ कर्म चा-
 स्तु स्वकर्मकुशलां सामर्थ्यवन्तौ च स्तामित्यर्थः । मम आत्मा
 अन्तरात्मा उरः हृदयं (च) क्षत्रं क्षतात् प्राणकरमस्तु ॥

पृष्ठीर्मे० अ० २० मं० ८ । मे मम पृष्ठीः पृष्ठदेशः राष्ट्रं देशः देश-
 वासवाधारोऽस्तु । मे मम उदरम्, असौ स्कन्धौ, ग्रीवाः कण्ठदेशाः,
 ओष्णी कटिदेशौ, ऊरू सक्थिनी, अरस्त्री हस्तदेशौ, जानुनी च, स-
 र्व्वतोऽन्यान्यङ्गानि च विंशः प्रजाः सन्तु-प्रजावत्पोष्याः सन्तु ॥

नाभिर्मे० अ० २० मं० ९ । मे नाभिः चित्तं ज्ञानरूपमस्तु । पायुर्मे
 शुद्धेन्द्रियं विज्ञानं ज्ञानजनितसंस्काराधारोऽस्तु । मनत् खांप्रजन-
 नम् अपचितिः प्रजारूपमस्तु सुभगमस्तु । पक्षोविषयमेतत् । मे
 मम आण्डौ वृषणौ आनन्दनन्दो स्नाम्-आनन्देन सम्भोगज-
 नितसुखेन नन्दतः तौ तत्सुखमोकारौ भवतामित्यर्थः । पक्षः

न्दनन्दावाण्डौ मे भगः सौभाग्यं पसः । जह्वाभ्यां
पदभ्यां धर्मोऽस्मि विविशि राजा प्रतिष्ठितः ॥ ५ ॥
उदकस्पर्शं कृत्वा मार्ययेत—

प्रति क्षत्रे प्रतितिष्ठामि राष्ट्रे प्रत्यक्षेषु प्रतितिष्ठामि
गोषु । प्रत्यङ्गेषु प्रतितिष्ठाम्यात्मन्प्रति प्राणेषु प्रति-
तिष्ठामि पुष्टे प्रति द्यावापृथिव्योः प्रतितिष्ठामि यज्ञे ।
॥ ६ ॥ अथा देवा ऽएकादश त्रयस्त्रिंशः सुराधसः ।
बृहस्पतिपुरोहिता देवस्य सवितुः सवे । देवा देवैर-

लिङ्गम् । पसः पसतेः स्पृशतिकर्मण इति यास्कोक्तेः । तत् भग ऐहपर्यं
सौभाग्यं सम्पत्तिश्चास्तु । सर्वदा भोगासक्तमस्त्वित्यर्थः । जह्वाभ्यां
पदभ्यां चाहं धर्मोऽस्मि । उपलक्षणमेतत् । सर्वाङ्गैर्मरूपोऽस्मि ।
धर्मरूपत्वादेव विशि-प्रजायां राजा प्रतिष्ठितोऽस्मि ॥

प्रति क्षत्रे० अ० २० म० १० । अहं क्षत्रे प्रतितिष्ठामि । क्षत्रिय-
जातौ प्रतिष्ठायुक्तो भवामि । राष्ट्रे देशे, अक्ष्वेषु, गोषु, अङ्गेषु कर्पा-
दाद्यवयवेषु, आत्मन्—आत्मनि चित्ते, प्राणेषु पञ्चसु, पुष्टे पुष्टौ
समृद्धौ, द्यावापृथिव्योः स्वर्गे इह लोके च, यज्ञे ज्यातिष्टोमादौ च
प्रतितिष्ठामि । क्रियापदावृत्तिः फलातिशयघातनार्थः । क्षत्रियदेश-
योः प्रतिष्ठा वशीकरणम्, गवाक्ष्वयोः प्रतिष्ठा तत्प्राप्तिः, प्राणाङ्गप्र-
तिष्ठा नीरोगाद्यम्, आत्मप्रतिष्ठा निराधित्वं, पुष्टे प्रतिष्ठा धनसमृ-
द्धिः, द्यावापृथिव्योः प्रतिष्ठा उभयलोककोर्निः, यज्ञे प्रतिष्ठा
यज्ञकरणम् । वक्ष्यविश्वः पशुमान् निराधिव्याधिः धामान् कीर्ति-
मान् यज्ञकर्ता च भवेयमिति भावः ॥

अथा देवा० अ० २० मं० ११ । एकादश देवाः त्रयाः इय-
यवकाः त्रिगुणा इत्यर्थः । तस्मात्त्रयस्त्रिंशः—त्रयस्त्रिंश-
त्संख्याका इत्यर्थः । सुराधसः शोभनधनाः, तथा बृहस्पति
पुरोहिताः, तथा सवितुः देवस्य सवे आह्वयां वर्तमानाः, देवा
दीप्यमानाः वक्ष्यमायैः देवैः सह मा माम् अवन्तु रक्षन्तु ॥

वन्तु मा ॥ ७ ॥ प्रथमा द्वितीयैर्द्वितीयास्तृतीयैस्तृतीयाः सत्येन सत्यैर्यज्ञेन यज्ञो यजुर्भिर्यजूंषि सामभिः सामान्यग्निर्ऋचः पुरोऽनुवाक्याभिः पुरोऽनुवाक्या याज्याभिर्यज्या वषट्कारैर्वषट्कारा ऽआहुतिभिराहुतयो मे कामान्तसमर्द्धयन्तु ॥ ८ ॥ इति ।

ब्रा० शान्तिरस्तु पुष्टिरस्तु वृद्धिरस्तु यच्छ्रेयस्तदस्तु, यत्पापं रोगः शोकः कष्टं दुःखं दारिद्र्यं तत् दूरे प्रतिहतमस्तु बहिः जलं क्षिपेयुः, ॐ भूर्भुवःस्वः अमृताभिषेकोऽस्तु सुशान्तिर्भवतु इत्यन्तः । इत्यभिषेकः ।

(अत्र यजमानस्य वामतः पत्न्याः, तस्या वामतः पुत्रादेरुपवेशनं बोध्यम् । यजमानादयश्च प्राङ्मुखाः । ब्राह्मणाश्चोद्गमुखाः इति रुद्रकल्पद्रुमः । मत्पद्गमुखा इत्याश्वलायनः । दूर्वायुक्तपल्लवानि चाभिषेकसाधनानि । मङ्गलघोषपुरःसरमभिषेकः कार्य इति रुद्रकल्पद्रुमः । अभिषेकानन्तरं दक्षिणादानं मात्स्ये उक्तम् । दक्षिणादानानन्तरमभिषेको वासिष्ठ्यामुक्तः । मान्त्राभिषेकानन्तरं सति सम्भवे उद्धर्तनपूर्वकं स्नात्वा स्नानवस्त्राणि आचार्याय दत्त्वा वस्त्रान्तरपरिधानं कृत्वा ऽऽचामेयुः) ।

प्रथमा द्वितीयैः ० अ० २० मं० १२ कथमवन्तु, तत्राह-प्रथमा देवाः द्वितीयैः सहिताः मामवन्तु, द्वितीयाः तृतीयैः सह, तृतीयाः सत्येन सह, सत्यं यज्ञेन सह, यज्ञो यजुर्मिः सह, यजूंषि सामभिः सह, सामानि ऋग्भिः सह, ऋचः पुरोऽनुवाक्याभिः सह, पुरोऽनुवाक्या याज्याभिः सह, याज्या वषट्कारैः सह, वषट्कारा आहुतिभिः । एवं त्रिप्रकारैः एकादशसंख्याभिर्देवैः उत्तरोत्तरं मम कामान् अभिलाषान् समर्द्धयन्तु

ततः तिलककरणं— भद्रमस्तु शिवञ्चास्तु महालक्ष्मीः
मसीदतु । रक्षन्तु त्वां सदा देवाः सम्पदः सन्तु सर्वदा ॥
सपत्ना दुर्ग्रहाः पापाः दुष्टसत्त्वाद्युपद्रवाः । तमालपत्रमालो-
क्य निष्प्रभावा भवन्तु ते ॥ आभ्यां मन्त्राभ्यान्तिलकं
यजमानादेः कृत्वाऽक्षतारोपणम्—ॐ युञ्जन्ति ब्रह्मरु-
पं चरन्तं परि तस्थुषः । रोचन्ते रोचना दिवि ॥
इत्यनेन विधाय, रसाबन्धनम्—येन बद्धो बली राजा
दानवेन्द्रो महाबलः । तेन स्वामभिवध्नामि रक्षे मा चल
मा चल ॥ त्वँय्यविष्ठ दाशुपो नूः पाहि शृणु-
धी गिरः । रक्षा लोकमुत्त त्मना ॥ आभ्यां मन्त्राभ्यां
पुंमां दक्षिणकरे स्त्रीणां वामकरे रसामूत्रं बध्नीयादाचार्यः ॥

तत आशीर्मन्त्रपाठः ॥ ॐ गणानान्त्वा गणपतिं
हवामहे मि० गर्भधम् ॥ १ ॥ ॐ आकृष्णेनेत्यादीन्त्रय
मन्त्रान्पठित्वा ॥ १० ॥ ॐ कामं कामदुघे धुक्ष्व मित्राय

युञ्जन्ति ब्रह्मम्० य० स० अ० २३ मं० ५ तस्थुषः तस्थिवांसः
(विभक्तिव्यत्ययः) कर्मार्थं स्थिता ऋत्विजः ब्रह्ममादित्यं युञ्ज-
न्ति रथे योजयन्ति । अथ आदित्यत्वेन ईत्युक्ते । किम्भूतं ब्रह्मम्,
अरुपम्—रोपति कुप्यतीति रुपः न रुपः अरुपः तं क्रोधरहितम्
परिचरन्तम् (छन्दसि पठेऽपीति परे परः प्रयोगः) वैदिककर्म-
सिद्ध्यर्थं सर्वत्र गच्छन्तम् । यस्य ब्रह्मस्य भासा रोचना रोचनानि
दीप्तानि चन्द्रप्रहृतास्कादीनि दिवि रोचन्ते ॥ तान्येव इमेऽक्षता
इति अक्षतेषु चन्द्रादिवुद्धा ते स्तूयन्ते इति तदारोपणे एत-
न्मन्त्रविनियोगः ॥

त्वँय्यविष्ठ० व्याख्यातः कुशकण्डिकाप्रयोगे ।

कामं कामदुघे० य० स० अ० १२ मं० ७२ । हे कामदुघे का-
मपूरणि—मित्राय, वरुणाय, इन्द्राय, आदिव्यां, पूष्णे, प्रजाभ्यां, ओ-

व्वरुणाय च । इन्द्रायाश्चिभ्यां पूष्णे प्रजाव्यऽओप-
धीभ्यः ॥११॥ अँऋतं च मेऽमृतं च मेऽयक्ष्मश्च मेऽनाम
यश्च मे जीवातुश्च मे दीर्घायुत्वं च मेऽनामित्रं च मेऽभ-
यं च मे सुखं च मे शयनं च मे सूपाश्च मे सुदिनं च
मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १२ ॥ अँतीव्रान् घोपान् कृण्व-
न्ते वृषपाणयोऽश्वा रथेभिः सह व्वाजयन्तः । अव-
क्रामन्तः प्रपदैरमित्रान् क्षिणन्ति शत्रूँ १ ॥ अनपव्यय-
न्तः ॥ १३ ॥ अँआ ब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जा-
यतामा राष्ट्रे राजन्यः शूर इषव्योऽतिव्याधी महार-
थो जायतां दोग्ध्री धेनुर्वोढाऽनृवानाशुः ससिः पु-

पधीभ्यः-ओपधिभ्यः ओपधिनिष्पत्त्यर्थं च कामम् अपेक्षितं भोगं
भुक्ष्य संपादय ॥

ऋतं च मे० य० सं० अ० १८ मं० ६ । ऋतं यज्ञादिकर्म, अमृतं
तत्फलभूतं स्वर्गादि, यक्ष्मणोऽभावोऽयक्ष्मम् धातुक्षयादिरोगामावः,
अनामयत् आमयति पीडयतीत्यामयत् न आमयत् अनामयत्
सामान्यव्याध्यादिराहित्यम्, जीवातुर्व्याधिनाशकमौषधं, दीर्घायुत्वं
दीर्घायुष्ट्वं (पृषोदरादित्वात्सलोपः), अमित्राणाम् अभावोऽनमित्रं
शत्रुराहित्य, भयाभावोऽभयं भीतिराहित्य, शयनं संरुहता शय्या,
सूपाः शोभन उपाः स्नानसन्ध्यादियुक्तः प्रातःकालः, सुदिनं य-
ज्ञदानाध्ययनादियुक्तं सर्वे दिनम्-एते मे यज्ञेन सिध्यन्तु ॥

तीव्रान् घोपान्० य० सं० अ० २९ मं० ४४ वृषाः अश्वाः पाणौ
हस्ते येषान्ते वृषपाणयः अश्ववाराः तीव्रान् घोपान् जयजयेति
शब्दान् कृण्वन्ते कुर्वन्ति । अश्वा अपि रथेभिः रथैः सह वाजयन्तः
गच्छन्तः सन्तः तीव्रान् घोपान् शब्दान् कुर्वन्ति, शत्रून् क्षिणन्ति
नाशयन्ति च । कीदृशा अश्वाः-प्रपदैः पादाग्रैः शूरैः अमित्रान्
रिपून् अवक्रामन्तः आक्रामन्तः, अनपव्ययन्तः अनश्यन्तः समर्थाः ॥

आब्रह्मन्० व्याख्यातः ।

रंधिर्घोषा जिष्णू रथेष्ठाः । समेयो युवाऽस्थ यजमा-
नस्य ष्वीरो जायतां निकामेनिकामे नः पर्जन्यो ष्व-
र्पेतु फलवत्यो न ऽओषधयः पच्यन्तांयोगक्षेमो नः क-
ल्पताम् ॥१४॥ ॐ दीर्घायुस्तऽओषधे खनिता यस्मै च
त्वा खनास्पहम् । अथो त्वं दीर्घायुर्भूत्वा शतवल्शा
विरोहताम् ॥१५॥ ॐ सहस्रस्य प्रमाऽसि सहस्रस्य प्र-
तिमाऽसि सहस्रस्योन्माऽसि साहस्रोऽसि सहस्राय
त्वा ॥१६॥ ॐ पुनस्त्वाऽऽदित्या रुद्रा ष्वसवः समिन्ध-
तां पुनर्ब्रह्मणां ष्वसुनीथ यज्ञैः ॥ धृतेन त्वं तन्वं ष्व-
र्द्धयस्व सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः ॥१७॥ ॐ युव-

दीर्घायुस्तऽओषधे० य० सं० अ० १२ मं० १०० हे ओषध ते तव
खनिता खननकर्ता दीर्घायुः, मृणादिति शेषः । यस्मै च आतुराय
नराय अहं त्वा त्वां खनामि सोऽपि दीर्घायुरस्तु । अथो-भाषि च त्वं
दीर्घायुः अखण्डितजीवना भूत्वा शतवल्शा बहुकुरा सती विरा-
हताम्—विरोह-बहुकुरा उत्पश्यस्व । वल्शशब्दोऽङ्कुरवाची ॥

सहस्रस्य प्रमा० य० सं० अ० १५ मं० ६५ । हे अग्ने सहस्रस्य
इष्टकानां प्रमा प्रमाणं त्वमसि । सहस्रस्य प्रतिमा प्रतिनिधिरसि
सहस्रस्य उन्मा उन्मानं तुला असि । साहस्रः सहस्रादींश्च
यतः अतः सहस्राय अनन्तफलाप्त्यै त्वा त्वां, प्रार्थये इति शेषः ॥

पुनस्त्वाऽऽदित्याः० य० सं० अ० १२ मं० ४४ । हे अग्ने आदि-
त्याः रुद्राः वसवश्च त्वा त्वां पुनः समिन्धताम् दीपयन्तु । हे वसु-
नीथ-वसु धनं तन्निमित्ता नीथा स्तुतिर्यस्य, अथवा वसुनि नयतीति
वसुनीथः तत्सम्बुद्धौ हे धननेतः—ब्रह्मणाः ब्राह्मणा श्रुतिप्रयजमा-
नाः यज्ञैः यज्ञान् कृत्वा त्वां पुनः समिन्धताम्, त्वञ्च तन्वं स्वशरीरं
धृतेन अस्मद्वृत्तेन वर्धयस्व । त्वयि वृद्धे सति यजमानस्य कामाः
सत्याः सन्तु ॥

युवस्तुराम० य० सं० अ० १० मं० ३३ । हे य-
क्षिना—अश्विनौ युवम्-युवां कर्मसु निमित्तेषु इन्द्रम् आश्रितम्

* सुराममश्विना नमुचावासुरे सचा ॥ त्रिवि-
पाना शुभस्पती इन्द्रं कर्मस्वावतम् ॥१८॥ ॐ पुत्रमि-
व पितरावश्विनोभेन्द्रावधुः काव्यैर्दंसनाभिः । य-
त्सुरामं व्यापिमः शचीभिः सरस्वती त्वा मघवन्नभि-
ष्णक् ॥ १९ ॥

ऋक्शाखीयौ—ॐ शतं जीव शरदो वर्द्धमानः

अपालयतम् । स्वकर्मक्षममकुरुतमित्यर्थः । किम्भूतौ युवाम—
असुर एवासुरस्तस्मिन् नमुची नमुचिसज्जके वैश्ये स्थितं, सुरामं-
सुष्ठु रमयतीति सुरामम् सुष्ठु रमणीयं सोमं, सचा-सह एकीभूय
विविपाना-विविपानौ विविधं पियन्तौ (विकरणव्यत्ययः छान्दसः),
पुनः कीदृशौ, शुभस्पती-शुभः शोभनस्य कर्मणः यती पालकौ
(पृष्ट्याः पतिपुत्रेत्यादिना विसर्गस्व सकारः) अग्राथे इतिहासो
महीधरभाष्ये द्रष्टव्यः ॥

पुत्रमिव पितरा० यत्सं० अ० १० मं० ३४ । हे इन्द्र, उभा अश्वि-
ना-उभौ अश्विनौ त्वाम् आवधुः (अवतेर्लिटि मध्यमद्विवचनम् पुढ-
पव्यत्ययः) पालितवन्तौ । कंः, काव्यैः-कवीनां मन्त्रद्रष्टृणां सम्य-
न्धिभिः मन्त्रैः, तथा दंसनाभिः दंससः कर्मणः करणः (दंसदशब्दा-
न्निजन्ताद्युच्) । दृष्टान्तमाह-पुत्रमिव पितरौ । यथा मानापितरौ
पुत्रं पालयतः तथा अश्विनौ त्वाम् आवधुः । अश्विनाभिन्द्रस्य
रक्षणं कृतवन्त इति कथम् अवगम्यते, तत्राह यदिति । यद् यस्मात्
कारणात् हे इन्द्र त्वं शचीभिः-कर्मभिः नमुचिवधादिकर्मकृत्वेत्यर्थः,
सुरामं सुष्ठु रमणीयं सोमं व्यापिन् पीतवानसि । हे मघवन् ध-
नवन् इन्द्र यस्माच्च सरस्वती देवी त्वा त्वाम् अभिष्णक् उपसेवते ।
त्वत्कृतसोमपानेन सरस्वतीकृतत्वत्सेवनेन च अश्विनौ त्वाम्
आवधुरिति ज्ञायते इत्यर्थः । (मिष्णज् उपसेवायां कण्ठादौ पठिता-
लुङि प्रातस्य यको व्यत्ययेन लुकि हल्ङ्यादिलोपेऽङागमे च रूपम्) ॥

शतजीव० ऋ० सं० अष्टक० ८ अ० ८ वर्ग० २० मं० १ । हे यश्मादि-
विमुक्त वर्द्धमानः अहरहः अभिवर्द्धि प्राप्नुवन् त्वं शतं शरदः

शतं हेमन्ताञ्छतमुं वसन्तान् ॥ शतमिन्द्राग्नी संवि-
ता बृहस्पतिः शतायुषा हवधेमं पुनर्दुः॥१॥ ॐ आहा-
र्यं त्वा ऽविदं त्वा पुनरागाः पुनर्नव ॥ सर्वाङ्ग सर्वे ते
चक्षुः सर्वमायुश्च ते ऽविदम् ॥ २ ॥

मन्त्रार्थाः सफला सन्तु पूर्णाः सन्तु मनोरथाः । शत्रूणां
शुद्धिनाशोऽस्तु मित्राणामुदयस्तव ॥ चिरजीवी शतायुर्भव इति ।

स्त्रीणां ॥ विशेषः—ॐ श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पद्मयावहो-
रात्रे पाद्वर्षे नक्षत्राणि रूपमद्रिश्चनौ ऋषास्तम् ।
इष्पान्निपाणामुष्मऽहपाण सर्वलोकस्मऽहपाण ॥ आयु-
ष्मती पुत्रवती धनवती सौभाग्यवती भव इति ।

इत्याशिषो गृहीत्वा, अग्निं देवाश्च प्रदक्षिणीकृत्य-
यान्तु देवगणाः सर्वे पूजाप्रादाय मामिकाम् । इष्टका-
मप्रसिद्ध्यर्थं पुनरागमनाय च ॥ इति देवान्विसृज्य-

शतसङ्ख्याकान् शरदतून् जीव प्राणान् धारय । (अत्यन्तसयोगे
द्वितीया) । शत हेमन्तर्तुश्च जीव, शत वसन्ताश्च । उशब्दं समुच्चये ।
अविच इन्द्राग्नी-इन्द्राग्निश्च सविता-प्ररका देवश्च, बृहस्पति-
बृहता देवता पालयिता दवश्च शतायुषा-शतसप्तत्तरपरिमितस्या
युष हेतुभूतेन हविषा तर्प्यमाणा सन्त इमं जनं पुनं दु पुनर-
स्मभ्य प्रादु । (अहमाथ छान्दस) ॥

आहार्यं० ऋ०स० अष्ट०८ अ०८ चर्म० २० म० २ । हे व्याधिगृही-
तत्वा-त्वाम् अविदम्-अलप्सि, त्वा-त्वाम् आहार्यम्-योगादनैपम् ।
हे पुनर्नव-पुन अभिनय यथा स्यात् तथा उत्पन्न पुनरागा -पुनरस्म-
त्समीपमागच्छ । हे सर्वाङ्ग-सर्वैरविकलैरङ्गैरुपत ते-तत्र सर्वे
चक्षुः-उपलक्षणत्वादिन्द्रियवर्गं सकलम् अविदं-लब्धवान् अस्मि ।
ते-तव आयु-जीवनं च सर्वं-सम्पूर्णम् अविदम् ॥

धोध्य ते लक्ष्मीश्च० य० स० अ० ३१ म० २२ व्याख्यान ॥

गच्छेगच्छ सुरश्रेष्ठ स्वस्थाने त्वं सुरेश्वर । यत्र ब्रह्मादयो
 देवास्तत्र गच्छ हुताशन ॥ मोभो बह्वे महाशक्ते सर्वकर्मप्रसा-
 धक । कर्मान्तरेऽपि संपाप्ते सानिध्यं कुरु सादरम् ॥ इत्यनेन,
 यज्ञ यज्ञं गच्छेत्यादिना च (१८३) अग्निं विमृज्य, यस्य स्मृत्या
 च नामोक्त्या० प्रमादात्कुर्वतां० कायेन वाचा० चतुर्भिश्च० ब्रह्मा-
 र्पणम्० इति चोक्त्वा, मया यत् ग्रहयागकर्म यथाकालं यथादेशं
 यथाज्ञानं यथाशक्ति च कृतं तेन श्रीपरमेश्वरः प्रीयताम् ॐ त-
 स्सत् ब्रह्मार्पणमस्तु (कृष्णार्पणमस्तु) इति कुशमलाक्षतप्रक्षेपेण
 कर्म ब्रह्मार्पणं कुर्यात् । ततः सर्वान् आचार्यादीन् अञ्जलिं
 बध्वा प्रार्थयेत्-“मया इदं ग्रहयागकर्म विधिहीनं कालहीनं देश-
 हीनं भक्तिहीनं श्रद्धाहीनं शक्तिहीनं च यत् कृतं तत् श्रीमहावि-
 ष्णोः प्रसादात् भवतां ब्राह्मणानां वचनाच्च सर्वं परिपूर्णम-
 च्छिद्रं चास्तु” इति । ततः संपूर्णमच्छिद्रं चास्त्विति आचा-
 र्यादयः सर्वे वदेयुः । अस्मिन्नवसरे मन्त्राशिषां ग्रहणमिति
 रुद्रकल्पद्रुमः । ततस्तान् परितोष्य ब्राह्मणान् भोजयित्वा
 दानानाथाश्चास्मादिना सन्तोष्य स्वयं सुहृदादिभिः सह हविष्यं
 भुञ्जीत ॥

इति ग्रहयागप्रयोगः । शम् ।

अथ संक्षेपेण प्रतिज्ञासूत्रं व्याख्यायते—

अथ प्रतिज्ञा ॥ १ ॥ अथ—श्रौतस्मार्तसूत्रकथनानन्तरं
प्रातिशाख्यसूत्रकथनानन्तरञ्च प्रतिज्ञा—व्यवहारजन्यज्ञानवि-
षयोऽर्थः, विधास्यते इति शेषः । स्वरसंस्कारोऽच्छन्दसि नि-
यमात्तज्ज्ञानार्थं लक्षणमाह—

मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम् ॥ २ ॥ मन्त्रश्च इषेत्वादिः ।
ब्राह्मणं च व्रतमुपैष्यान्नित्यादि । तयोर्वेदसंज्ञेत्यर्थः ।

तस्मिञ् शुक्ले याजुषाम्नाये माध्यन्दिनीयके मन्त्रे
स्वरप्रक्रिया ॥ ३ ॥ 'तस्मिन्' एतावन्मात्रोक्तौ अन्यशाखायाम-
तिप्रसङ्गः स्यादत आह *शुक्ले इत्यादि । कृष्णयजुषो व्याहरणार्थं
शुक्लग्रहणम् । यजुर्वेदोक्तानामृषामपि वक्ष्यमाणस्वरसंस्कार-
सिद्ध्यर्थमाम्नायपदोपादानम् । अन्यथा यजुर्लक्षणाक्रान्तानाम-
नियतपरिमाणानामेव इषेत्वादियन्त्राणां ग्रहणं स्यात्, न तु
पादसम्बद्धानामभिर्भूयैत्यादीनाम् । कण्वशाखाव्यावृत्त्यर्थमाह—

*माध्यन्दिनीयके इति । कण्वशाखा हि न माध्यन्दिन-
प्रोक्तंति न तप्रातिप्रसङ्गः । “ब्राह्मणे त्वात्तानुदात्तौ भाषि-
कस्वारौ” इत्यनेन ब्राह्मणे विशेषरूपेण स्वरस्य वक्ष्यमाणत्वात्
*मन्त्रे इति । स्वरप्रक्रिया—स्वराणामनुदात्तादीनां प्रक्रिया
प्रयोगः, कथ्यते इति शेषः ।

“उच्चैरुदात्तः” इत्यादिभिर्लक्षणोक्तौ “हस्तेन ते” इत्य-
नेन प्रदर्शनोक्तावपि हृदयाद्यङ्गविशेषे स्वरप्रदर्शनार्थं पुन-
रारम्भः ।

स्थानस्याभ्यर्हितत्वेन अनुदात्ताधिकरणं पूर्वमाह—

हृद्यनुदात्तः ॥ ४ ॥ सापीप्से सप्तमी । हृदयसप्तमी

हस्तेनानुदात्तः प्रदर्शनीयः । अनुदात्तोच्चारणवेलायां हृदय-
समीपे हस्तस्थापनं कर्तव्यम् इति यावत् । यद्यपि प्रा-
तिशाख्ये “हस्तेन ते” इति सामान्येनोक्तं तथापि स दक्षिण एव
ग्राह्यः । “दिशामनुक्तौ प्राची स्याच्चथा हस्तस्तु दक्षिणः”
इति परिभाषणात् ।

मूर्धन्युदात्तः ॥ ५ ॥ मूर्ध्नि मुखप्रदेशे उदात्तः प्रदर्शनी-
यः । मुखस्यापि मस्तकावयवत्वमसिद्धेः । निष्कृष्टार्थः पूर्ववत् ।

श्रुतिमूले स्वरितः ॥ ६ ॥ दक्षिणकर्णमूले स्वरितः
प्रदर्शनीय इत्यर्थः । क्रमेणैषामुदाहरणानि—वायवस्थेत्यत्र
पूर्ववकारोत्तराकारोऽनुदात्तः, यकारोत्तराकार उदात्तः, उ-
त्तरवकारोत्तराकारः स्वरितः ।

एवं जात्यादयोऽभिहिताः ॥ ७ ॥ यथा प्रचयस्य
स्वरितभेदस्य प्रातिशाख्येऽभिधानम् एवं जात्यादयोऽपि स्वरि-
तभेदास्तत्रैवाभिहिताः उक्ताः, अतोऽत्र नोच्यन्ते इति भावः ।

ब्राह्मणेत्तूदात्तानुदात्तौ भाषिकस्वारौ ॥ ८ ॥
ब्राह्मणे पूर्वोक्ते व्रतमुपैष्यन्नित्यादिभागे तु उदात्तानुदात्तौ
भाषिकलक्षणलीक्षितौ—स्वरावेव स्वारौ स्वार्थे अणू, तेन
स्वरितस्य व्यावृत्तिः—हृदि मूर्ध्नि च भवत इति अनुवृत्त्या
कथ्यते ।

तानस्वराणि छन्दोवत्सूत्राणि ॥ ९ ॥ सूत्राणि—क-
ल्पाः “अथातोऽधिकारः” इत्यादयः । शृङ्गग्राहिकान्यायेन
अन्यान्यपि शिक्षादीनि वेदाङ्गानि छन्दोवत् छन्दसा तुल्या-
नि, भवन्ति स्वरसंस्कारनियमे इति शेषः । उदात्तादिस्वरवा-
चनार्थं *तानस्वराणीति । तान एकश्रुतिः स्वरो येषां तानि ।
तथा च तत्र नोदात्तादिप्रवृत्तिरिति भावः । कं० ॥ १ ॥

अथान्तस्थानामाद्यस्य पदादिस्थस्यान्यहलसंयुक्तस्य, संयुक्तस्यापि रेफोष्मान्त्याभ्यामृकारेण चाविशेषेणादिमध्यावसानेपूच्चारणे जकारोच्चारणम् ॥१॥

अथ—स्वरनिरूपणानन्तरम्, संस्कारप्रक्रिया उच्यते इति शेषः । अन्तस्थानां—यरलवानाम् आद्यस्य—यकारस्य पदादौ विद्यमानस्य—जकारोच्चारणम् इत्युत्तरेणान्वयः, कर्तव्यमिति शेषः । यथा “युञ्जानः प्रथमम्” इत्यादौ । पदादिस्थस्येत्युक्त्या धिय इत्यादौ नातिप्रसङ्गः । तस्माद्यज्ञादित्यादावतिप्रसङ्गवारणाय—*अन्ये—इति । अन्येन हला असंयुक्तस्य संयोगमप्राप्तस्येत्यर्थः । घृताचीर्यन्तु हर्यतेत्यादौ पदादिस्थत्वाभावाज्जकारोच्चारणं न स्यादतस्तत् पुनर्विशिनष्टि *संयुक्तस्यापीति । रेफो रकारः, ऊष्मणामन्त्यो-हकारः ताभ्यां युक्तस्यापि जकारोच्चारणम् । तथा च पूर्वोदाहरणेऽपि तत्सिद्धिः । अत्रापि “अविशेषेण आदिमध्यावसानेषु” इति सम्बद्ध्यते । तेन—घृताचीर्यन्तु हर्यत, सूर्य वडा इत्यादिषु सर्वत्र जकारोच्चारणं भवति । कुणुस्रध्वरं, गेह्वायच, मद्यवेदोभूया इत्यादीनि हकारयोगोदाहरणानि ज्ञेयानि । अन्यहलसंयुक्तस्येति काकाक्षिगोलकन्यायेन अत्रापि सम्बद्ध्यते । तेन अग्निज्योतिरित्यादौ नातिप्रसङ्गः । ऋकारेण संयुक्तस्यापि जकारोच्चारणमविशेषेण । अत्र अन्यहलसंयुक्तस्येति न सम्बद्ध्यते, रेफोष्मान्त्याभ्यां पृथक्पाठसामर्थ्यात् । तेन सदोऽस्पृतस्येत्यत्र सकारयोगेऽपि जकारोच्चारणं सिद्ध्यति ।

द्विर्भावेऽप्येवम् ॥ २ ॥ घाव्या इत्यादौ जकारोच्चारणसिद्धये इदम् ।

अथापरान्तस्थस्यायुक्तान्यहलः संयुक्तस्योष्मश्रकारैरेकारसहितोच्चारणम् ॥ ३ ॥

अथ—आद्यान्तस्थादेशकथनानन्तरम् अपरान्तस्थस्य—
रेफस्य, अयुक्तः योगमप्राप्तः अन्यहल् यस्मिन् तादृशस्य, ऊष्मभिः
ऋकारेण वा युक्तस्य एकारसहितोच्चारणं, कर्तव्यमिति शेषः
पूर्ववत् । यथा दर्शतमित्यत्र दरेशतमिति पाठः, न तु रेफ-
मात्रघटितः । एवं वर्षो, वर्षायसि, बहिरासि, इत्यादावपि
बोध्यम् । वर्षायच, यज्ञपतिर्हर्षित्, इत्यादावन्यहलः यको-
रस्य वकारस्य वा संयोगात् एकारसहितोच्चारणम् ।

एवं तृतीयान्तस्थस्य कश्चित् ॥ ४ ॥ तृतीयान्तस्थस्य
लकारस्यापि कश्चिद्वक्ष्यामुरोधेन एकारसहितोच्चारणम् । यथा—
“शतबलशाब्धिरोहतात्” इत्यादौ “शतबलेशा” इति पाठः ॥

ऋकारस्य तु संयुक्तामंयुक्तस्याविशेषेण सर्वत्रैव-
म् ॥ ५ ॥ एकारसहितोच्चारणादेशप्रसङ्गादिदम् । संयुक्तासंयु-
क्तस्य अविशेषेण सर्वत्र—आदिमध्यावसानेषु एकारसहितो-
च्चारणम् । ऋतापाद्, सृज प्रशस्त, कृणुहि, सामान्यृग्भिरि-
त्यादीन्पुदाहरणानि बोध्यानि ॥

अथान्त्यस्यान्तस्थानां पदादिमध्यान्तस्थस्य त्रि-
विधं गुरुमध्यमलघुवृत्तिभिरुच्चारणम् ॥ ६ ॥

अथ—तृतीयान्तस्थादेशकथनानन्तरम् अन्तस्थानामन्त्य-
स्य—वकारस्य त्रिविधं—त्रिप्रकारं गुरुमध्यमलघुवृत्तिभि-
रुच्चारणं कर्तव्यमित्युच्यते । एतच्च पदादिक्रमेण ज्ञेयम् ।
तदुक्तमन्यत्र—वकारस्त्रिविधो ज्ञेयो गुरुलघुलघुतरः । आदि-
गुरुलघुर्मध्ये पदान्ते च लघुतरः ॥ इति । यथा—व्वायवस्य,
सविता, देवः, इत्यादि ॥

अथो मूर्धन्योष्मणोऽसंयुक्तस्य दुसृते संयुक्त-
स्य च खकारोच्चारणम् ॥ ७ ॥

जकाराद्युच्चारणोपयोगिप्रतिज्ञासूत्रव्याख्या । २५७

अथो—अन्तस्थादेशकथनानन्तरम् मूर्धन्योष्मणः—पकारस्य असंयुक्तस्य, हुं टवर्गयोगं विना संयुक्तस्य च स्वकारोच्चारणं कर्तव्यमित्युपदिश्यते । यथा—सहस्रशीर्षा पुरुषः, विभर्ष्यस्तवे, शष्प्यायचेत्यादौ । टवर्गयोगे मत्पुष्टम्, कृष्णोऽसि, श्रेष्ठतमायेत्यादौ तु न भवति ।

अध्ययनादिकर्मस्वर्थवेलायां प्रकृत्या ॥ ८ ॥ एते पूर्वोक्ताः स्वराः संस्काराश्च अध्ययनादिकर्मस्वेवेति नियम्यते । अध्ययनादीति आदिना यजनयाजनाध्यापनादिपरिग्रहः । मन्त्रार्थवेलायान्तु प्रकृत्या प्रकृतिरूपेणैवोच्चारणम् । कं० ॥ २ ॥

अथानुस्वारस्य * इत्यादेशः शपसहरेफेषु, तस्य त्रैविध्यमाख्यातं ह्रस्वदीर्घगुरुभेदैः, दीर्घात्परो ह्रस्वो ह्रस्वात्परो दीर्घो गुरौ परे गुरुः, परसवर्णेपदप्रकृत्याचान्यत्र ॥ १ ॥ अथ—ऊष्मादेशोपदेशानन्तरं शपसहरेफेषु वर्णेषु परेषु अनुस्वारस्य स्थाने * इत्यादेशः । तस्य ँकारस्य त्रैविध्यं ह्रस्वदीर्घगुरुभेदैः । ह्रस्वात्—एकमात्रिकात्परो दीर्घो, दीर्घाद्—द्विमात्रिकात्परो ह्रस्वः, गुरौ—संयुक्ताक्षरे परे गुरुर्बोध्यः । यद्यपि दीर्घोऽपि गुरुर्भवति तथापि संयोगे परे ह्रस्वस्यापि गुरुसंज्ञाविधानात् ह्रस्वात्परस्यापि संयोगे परे गुरुत्वविधानात्ततो विशेषः । यथा—त्रिंशद्भागेत्यादौ ह्रस्वात्परो दीर्घः, पृथिव्यांशतेन पाशौरित्यादौ दीर्घात्परो ह्रस्वः, कल्पन्तांश्रोत्रम्, सोमानांस्वरणम् इत्यादौ संयोगे परे ह्रस्वादीर्घाश्च परो गुरुः ।

अन्यत्र शपसहरेफपरत्वाभावे परा अनुस्वारात्परा तत्सवर्णा या ईषत्प्रकृतिः तथा उच्चारणम् । अर्थात् परत्र विद्यमानवर्णवर्गीयपञ्चमवर्णसदृशमुच्चारणं कर्तव्यमिति फलति ॥

प्रसिद्धिपत्र ।

संस्कारदीपक का प्रथम भाग समाप्त हो गया । इस भाग का मूल्य २१) नियत किया गया है । २५ या इस से अधिक पुस्तक एक साथ जो लेंगे उन को १) ६० में एक पुस्तक मिलेगा । हांक खर्चे सभी को पृथक् देना पड़ेगा । अतः पर विजया दशमी से (आश्विन शु० १० भौमवार स० १९७१) संपूर्ण संस्कारदीपक का अग्रिम मूल्य ४) ६० लिया जावेगा । शम् ।

पुस्तकप्रतिस्थान श्रीलम्पा
विद्याविलास प्रेस या
पर्वतीयनित्यानन्द पन्त,
दुर्गाघाट
काशी ।

निवेदक
गोपीवल्लभपन्त
दूधधियायक काशी ।

संस्कारदीपकस्य द्वितीयो भागः ।

विवाहगर्भाधानादिकेशान्तान्तसंस्कार-
निरूपणात्मकः ।

पन्तोपनामक-नित्यानन्दपर्वतीयेन
विरचितः शोधितश्च ।

तेनैव काष्ठा विद्याविलासयन्त्रे मुद्रितः ।
सद्यस् १९७४

*Printed by Jai Krishna Das Gupta,
at the Vidya Vilas Press,
Benares*

(All Rights Reserved)

1917

संस्कारदापकः

साङ्गसोपस्कर-

विवाहगर्भाधानादिकेशान्तान्तसंस्कार-
निरूपणात्मकः ।

पन्तोपनामक-नित्यानन्दपर्वतीयेन
विरचितः शोधितश्च ।

तेनैव काश्यां, विद्याविलासयन्त्रे मुद्रितः ।

संवत् १९७४

*Printed by Jai Krishna Das Gupta,
at the Vidya Vilas Press,
Benares*

(All Rights Reserved)

1917.

प्रथमभागस्य शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठम्.	पङ्क्ति.	अशुद्धं	शुद्धम् .
२९	१२	मागग्रं कुशै	मागग्रकुशै
५२	७	प्रायश्चित्ते विधिशैव	प्रायश्चित्ते साहसः ।
		अनन्तरं देवानां हव्यवाहश्च पितॄणां कव्यवाहनः ॥	

इति कारिकाऽपेक्षिता ।

१०८	१९	‘पत्युरिति शेषः’	इत्यनपेक्षितम्
“	२१	क्षिपेत्यस्याग्रे	‘मेरयेत्यर्थः’ इत्यपेक्षितम् ।
१२७	३	स तस्य	सतश्च
१७०	१६	वरुणमदितिम्, अग्निं	वरुणं,
१७६	३-४	धुनःशेष	वामदेव
“	६	वरुणं च	वरुण ये
१७७	३	देवेता	देवता
“	६	वरुणायादित्याय	वरुणाय
१९५	११	अद्युत्तरस्मिन्	अध्युत्तरस्मिन्
“	२०	भूर्भुवः	भूर्भुवः
१९७	२५	स्थापयेदित्यस्याग्रे	‘उदकस्पर्शः’ इत्यपेक्षितम्
२००	१३	यां वां	या वां
२२१	४	मजापये	मजापते
२४९	८	धुनत्वा	धुनस्त्वा

द्वितीयभागस्य शुद्धिपत्रम् ।

८	१८	वच्छिन्नैक्ये	वच्छिन्नैक्ये
३९	२०	स्त्रीइत्यस्याग्रे	(श०का० ८।४।४।११) अत्रत्या टिप्पणी नापेक्षिता ।
४०	११	वृद्धानां वचनं	ग्रामवचनं
“	१२	च वृद्धानां	च ग्रामस्य वृद्धानां

प्रथम.	पङ्क्तिः	अशुद्धं	शुद्धम्
४९	२०	गायिनः	गायिनौ
"	२१	ऽन्यो	ऽप्यन्यो
५०	२०	पीवरि	पीवरी*
७२	१	अशानीति	अशनानीति
"	६	अशानि	अशनानि
८५	१८	चत्वारिंशकम्	चत्वारिंशकम्
९०	२०	चत्वर्येण	चत्वर्येण
१४१	२३	व्वरुणं	व्वरुण
१४५	४	आपोऽप्सरस	आपोऽअप्सरस
१७६	७	व्वरुणं	व्वरुण
२०८	२५	फलानी	फलिनी
२३८	१७	न्याक्षर	न्याक्षर
"	१८	प्रत्ययान्तमदीर्घ	प्रत्ययान्तं दीर्घ-
२५९	१३	ह्यनभिशस्तिपा	ऽस्यनभिशस्तिपा
"	१९	व्वरुणं	व्वरुण
२६०	४	ॐअग्रये प्रजापतये	ॐप्रजापतये
"	५	इदमग्रये प्रजापतये	इदं प्रजापतये
२८९	५	व्वरुणं	व्वरुण
३०४	१८	ह्यनभिशस्तिपा	ऽस्यनभिशस्तिपा
"	२३	व्वरुणं	व्वरुण
३१२	२२	जन्यो	राजन्यो
३१७	१९	ह्यनभि	ऽस्यनभि
३१८	४	व्वरुणं	व्वरुण
३२७	४	ह्यनभि	ऽस्यनभि
३२७	९	व्वरुणं	व्वरुण

श्रीगणेशाय नमः ।

संस्कारादीपकस्य द्वितीयो भागः ।

गणेशपूजादिग्रहयागान्तपूर्वाङ्गाणि निरूप्य, तत्प्रयोगांश्च सम्पक् प्रदर्श्य, अधुना संस्कारनिरूपणमारभ्यते ।

तत्र संस्कारो नाम आत्मशरीरान्यतरनिष्ठो विहितक्रियाजन्यो ऽतिशयविशेषः । गर्भाधानादौ संस्कारपदं च लाक्षणिकम् ।

स च द्विविधः । एकस्तावत्-कर्मान्तराधिकारे ऽनुकूलः । यथा उपनयनजन्यो वेदाध्ययनाधिकारापादकः । अपरस्तु उत्पन्नदुरितमाश्रनाशकः, यथा बीजगर्भसमुद्भवैरुनिषर्द्दणो जातकर्मादिजन्यः ।

पुनश्च संस्कारो द्विविधः-ग्राह्यो दैवश्च । तथा च हारीतः-
“द्विविधो हि संस्कारो भवति ग्राह्यो दैवश्च । गर्भाधानादिः स्मार्तो ग्राह्यः, पाकयज्ञा हविर्यज्ञाः सौम्याश्च दैवः” इति ।
सौम्याः सोमयागा अग्निष्टोमादयः । तत्र ग्राह्याः संस्काराः षोडश । तथा च जातूकर्ण्यः—

आधानपुंससोमन्तजातनामान्नचौलकाः ।

मौञ्जी प्रतानि गोदानसमावर्तविवाहकाः ॥

अन्त्यं चैतानि कर्माणि प्रोच्यन्ते षोडशैव तु ।

शूद्राणांश्चैव भवति विवाहस्यान्त्यकर्म च ॥ इति ।

अङ्गिरास्तु पूर्वोक्तानेव गर्भाधानादीन् षोडशसंस्कारा-

नुवत्वा—आग्रयणम्, अष्टकाः, श्रावणीकर्म, आश्वयुजीकर्म,
मत्स्यवरोहणम्, दर्शश्राद्धम्, वेदास्मभः, वेदोत्सर्जनम्,
ग्रन्थं क्रियमाणाः पञ्च महायज्ञा इत्येवं नवान्यानुकृत्वा प-
ञ्चविंशतिसंस्कारानाह । जातूकर्ण्यवचनोक्तगोदानान्त्यक-
र्मणी अनुवत्वा तत्स्थाने वालिकर्मनिष्क्रमणे न्यवेशयत् ।

गौतमस्तु गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनजातकर्मनामकर-
णान्नप्राशनचौलोपनयनम्, चत्वारि वेदव्रतानि, स्नानम्,
सहधर्मचारिणीसंयोगः, पञ्चानां यज्ञानामनुष्ठानम्, अष्टकार्य-
णश्राद्धश्रावणश्रावणीचैत्र्याश्वयुजीति सप्त पाकयज्ञसंस्थाः; अ-
ग्न्याधेयम्, अग्निहोत्रम्, दर्शपूर्णमासां, चातुर्मास्यानि, आग्रयणे-
ष्टिः, निरुद्धपशुबन्धः, सौत्रामणीति सप्त हविर्यज्ञसंस्थाः; अग्नि-
ष्टोमो ऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी वाजपेयो ऽतिरात्र आतोर्याम
इति सप्त सोमयज्ञसंस्थाः इत्येते चत्वारिंशत्संस्कारा इति, अथा-
ष्टावात्मगुणाः—दया सर्वभूतेषु, क्षान्तिरनसूया शौचमनाया-
सः गङ्गलमकार्षण्यमस्पृहेति* आत्मगुणैः सह अष्टाचत्वारिं-
शत्संस्कारानाह ।

वैणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकं च कण्डलम् ।

यज्ञोपवीतं वेदं च शुभे रौक्मे च कुण्डले ॥

इति मनुपदिष्टेन 'दीक्षायां कुण्डली भवति' इति श्रुतिविहितेन
च कुण्डलधारणेन आग्निः कर्णवेधारूपः संस्कार आयश्वको
ऽपि न षोडशादिसंस्कारान्तर्गतः । तन्मध्ये तस्य पाठाभावात् ।

गार्भेर्होमैर्जातकर्मचौलमाञ्जीनिबन्धनैः ।

वैजिकं गार्भिकं चैनो द्विजानामपमृज्यते ॥ इति—

मनुना सर्वेषां संस्काराणां पापशयरूपकलमतिपादना-

संस्कारोपोद्धातः ।

यद्यपि काम्यत्वं प्रतीयते तथाऽपि विवाहो नित्योऽपि । आवश्यकप्रजोत्पादनार्थत्वात् । आवश्यकत्वं च प्रजायाः “जायमानो ये ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः” इति तैत्तिरीयशाखायां श्रूयते । “तस्मात्सर्वप्रयत्नेन कर्तव्यो दारसङ्ग्रहः” इतिवचनात् ।

उपनयनमपि नित्यम् । “पतितसावित्रीकेषु उपपातकम्” इत्यादिवहुनिन्दाश्रवणात् ।

चूडाकर्मापि नित्यम् । आवश्यककशिखाधारणार्थत्वात् ।

नामकरणमपि नित्यम् । आवश्यककर्मार्थत्वात् । अत एव यथोचितकाले ऽकृतचूडानामकरणयोः उपनयनाव्यवहितपूर्वकाले शिष्टानामनुष्ठानं न तु गर्भाधानादीनामिति सुभकर्मनिर्णये मुरारिमिश्रः ।

याज्ञवल्क्यः—

ब्रह्मक्षत्रविशः शूद्रा वर्णास्त्रिधाः सप्तयो द्विजाः ।

निषेकाद्याः ऽमशानान्तास्तेषां वै मन्त्रतः क्रियाः ॥

मातुर्यदग्रे जायन्ते द्वितीयं मौञ्जिरन्धनात् ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशस्तस्मादेते द्विजाः स्मृताः । इति ।

उपनयनमिदं संस्कारानुष्ठौ यमः—

शूद्रो ऽप्येवंविधः कार्यो विना मन्त्रेण संस्कृतः ।

न केनचित्समस्तु न च्छन्दसा तं प्रजापतिः ॥

केनचिच्छन्दसेत्यन्वयः । उपनयनं शूद्रस्यामन्त्रकमपि निषिद्धम् । अशूद्राणामप्युदसितानामित्यापस्तम्बीयपुंदासात् ।

याज्ञवल्क्यः—

तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहस्तु समन्त्रकः ।

तूष्णीम्—मन्त्रछन्दसम् । एताः क्रियाः—निषेकादिक्रियाः

मनुः—

वैवाहिको विधिः स्त्रीणामौपनायनिकः स्मृतः ।

पतिसेवा गुरौ वासो गृहार्थो ऽग्निपरिक्रिया ॥

औपनायनिकः—उपनयनकार्यकारी । स्त्रीणामुपनयनस्थाने विवाह एव । गुरुशुश्रूषणस्थाने पतिसेवा । अग्निपरिचरणस्थाने गृहकार्यम् । अतः स्त्रीशूद्रयोर्विवाह एव वरः, उपनयनस्थाने विधानात् । “विवाहमात्रसंस्कारं शूद्रोऽपि कृमतां सेदा” इत्यत्र संस्कारमित्यभिधानाच्च ।

वाचस्पतिमिश्रादयस्तु त्रैवर्णिकपुरुषस्याप्याद्यो विवाहः-संस्कार एवेत्याहुः ।

केचित्तु त्रैवर्णिकस्योपनयनान्त एव संस्कारो न्यायात् । “अष्टौ संस्कारकर्माणि गर्भाधानमिव स्वयम् । पिता कुर्यात्” इत्याद्यावद्वृत्तश्रवणाच्च । न तु विवाहोऽपि वचनाभावात्, न्यायविरोधाच्च । “स्वपितृभ्यः पिता दद्यात्सुतसंस्कारकर्मसु । पिण्डानोद्वाहनात्तेषाम्” इत्यत्रोद्वाहनपदमधिकत्वानुरोधाच्च । अन्यथा सुतसंस्कारकर्मत्वेनैव तस्यापि सङ्गहे तदुपादानस्य व्यर्थत्वापत्तेः । अत एव स्त्रीणामेव पुनर्विवाहो निन्दितो न पुंसाम् । तासां विवाहकर्मत्वेन तत्संस्कार्यत्वात् । ननु अन्नप्राशने पुमान् कर्तव्यः, अतः कथं तत्र न न्यायविरोध इति चेन्न । तत्रापि भ्रैरणात्मकस्य प्राशनस्यान्यकर्तृकस्य संस्कारत्वादित्याहुः ।

प्रथमविवाहेनैव स्त्रीषु संस्कारे उत्पन्ने संस्कारवति पुनः सजातीयसंस्कारानुपपत्त्या स्त्रीणां पुनर्विवाहस्य असंगतत्वं निन्दितत्वं निषिद्धत्वं चान्यत्र स्पष्टम् ।

यद्यपि षोडशसंस्काराणां मध्ये गर्भाधानस्यैव प्राथम्यं बहुषु वाम्नेषु श्रूयते तथाऽपि दारपरिग्रहं विना गर्भा-

संस्कारोपबोधानः ।

धानादेरश्वपत्न्याद् गृहस्थालीपाकानां च असंभवात् पार-
स्करेण विवाह एव पूर्वमुपदिष्ट इति स एवादौ निरूप्यते ।

तत्र तावत् “वहनं वाहः विशिष्टो वाहो विवाहः” इति-
व्युत्पत्त्या निष्पन्नस्य विवाहशब्दस्य विशिष्टवहनार्थत्वं सि-
ध्यति । वैशिष्ट्यं च प्रतिग्रहाद्यष्टविधांपायान्यतमोपायेन
स्वीकृतायां होमादिसप्तपदनयनान्तकर्मभिः संस्कृतत्वम् ।
तथाच स्वीकृताऽपि असंस्कृता, संस्कृताऽप्यस्वीकृताया भा-
र्या न भवतीति निश्चीयते, विशिष्टस्य विवाहपदार्थत्वात् ।

ग्राह्यो विवाह आहूय दीयते शक्यलङ्कृता ।

इति याज्ञवल्क्यवचनस्य “म ग्राह्याभिधानो विवाहो यस्मिन्ग्र-
हणे आहूय यथाशक्यलङ्कृता वराय कन्या दीयते” इत्यर्थः ।

आहूय दानं कन्याया ग्राह्यो धर्मः प्रकीर्तितः ।

इति मन्वादेवचनेऽपि दानपदं दीयते यस्मै ग्रहणायेति स-
म्प्रदानार्थकल्युटा ग्रहणपरमेव नतु भावल्युहन्तम् । तथात्वे दा-
तुरेव विवाहकर्तृत्वापत्तेः । स्वीकारपर एव विवाहशब्द-
इति गदाधरकृते उद्वाहवादे स्पष्टम् । ननु उद्देहेत द्विजो-
भार्यामित्यत्र द्वितीयया भार्याया एव संस्कार्यत्वाभिधानाद्
नौदकेन विना चायं कन्यायाः पतितरूप्यते ।

पाणिग्रहणसंस्कारात्पतित्वं सप्तमे पदे ॥

इति यमवाक्ये पत्न्यौ संस्कार्यत्वाभिधानमयुक्तम्, तस्य द्विज
इत्यादिपदेन संस्कारकर्तृत्वप्रतीत्या एकस्य कर्तृकर्मभावविरोधेन
संस्कारकर्मत्वायोगात्—इति चेन्मैवम् । पतितस्य विवाहविधि-
भाव्यभार्यात्वानन्तरीयकत्वेन तद्विधौ पतित्वशब्दोपादाने-
ऽपि वाचकाभावात्—इत्यादि विस्तरेण प्रपञ्चितं वीरमित्रो-
दयस्य संस्कारप्रकाशे ।

कुलपरीक्षा च तत्रैवोक्ता तत्र एवावगन्तव्या ।

अथ गोत्रप्रवरविचारः ॥

तत्र “अगस्त्याष्टमसप्तर्ष्यन्यतमापत्यं साक्षात्परम्पराजातं गोत्रम्” इति गोत्रलक्षणमाह मित्रमिश्रः ।

जमदग्निर्भरद्वाजो विश्वामित्रात्रिगौतमाः ।

यसिष्ठकश्यपागस्त्या मुनयो गोत्रकारिणः ॥

एतेषां यान्यपत्यानि तानि गोत्राणि मन्वते ।

इतिस्मृतिं च व्यलिखत् । गोत्रकारिणो गोत्रप्रवर्तकाः ।

तत्र गोत्रपदमपत्यसामान्यपरमेव न तु पौत्रप्रभृतिपरमेव । तथा-
ग्रहणे ऽत्र मानाभावात् । यसिष्ठादिषु गोत्रव्यवहारः संसा-
रस्यानादित्वात्पूर्वपूर्ववसिष्ठाद्यवत्यत्वेन मुख्यः, औपचारिको
वा । केवलभृश्वङ्गिरोगणेषु यस्सगोत्रा वयं हरितगोत्रा
वयमिति व्यवहारस्तु गोत्रभूतभृश्वङ्गिरोगणसादृश्यादेव । तेन
केवलेषु तेषु अविवाहप्रयोजकं समानप्रवरत्वमेव । तत्र
एकगणान्तःपातिषु सगोत्रत्वमेकगोत्रत्वरूपं, भिन्नगणान्तःपा-
तिषु तु सदृशगोत्रत्वरूपं तदिति सङ्क्षेपः ।

प्रवरस्तु गोत्रव्यावर्तकं कृपिविशेष एव । दर्शपूर्णमासा-
दिषु प्रविद्यमानत्वाच्चस्य प्रवरसंज्ञा ।

असमानार्पिगोत्रजामित्यत्र—

समानगोत्रत्वं समानप्रवरत्वञ्च पृथक् पृथग् विवाहनिषेधे-
प्रयोजकम् । प्रत्येकं नवः सम्बन्धात् । असमानप्रवरैरित्यादि-
धाक्यान्तरस्त्वारस्यात् ।

परिणीय सगोत्रां च समानप्रवरां तथा ।

त्यागं कृत्वा ततस्तस्यास्ततश्चान्द्रायणं चरेत् ॥

इति पृथक् प्रायश्चित्तदर्शनाच्च ।

समानप्रवरत्वं च संख्यासंज्ञयोः साम्याद्भवति । यत्र तु प्रवरनामसाम्ये ऽपि न संख्यातुल्यत्वं संख्यासाम्ये नामभेदो वा तत्राप्यसमानप्रवरत्वेव । तथैव श्रवणादिति मुरारिमिश्रः ।

अत्र आद्धरत्नावलीकारः—“तत्र बौधायनः—

गोत्राणां तु सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।

ऊनपञ्चाशदेवेषां प्रवरा ऋषिदर्शनात् ॥

इत्यादिना इधमवाहादशेत्यन्तेन गोत्राणि प्रवरांश्च सङ्क्षेपेण निर्दिश्य एतेषां वंशपरम्परया ऽत्रान्तरभेदेन बहुकुलानि जाता-
नि तेषां कापि प्रदेशे गोत्रप्रवरैक्ये ऽपि स्थानभेदाद् गोत्रप्र-
वरयोः सङ्कोचं कृत्वा विवाहो भवति ।

यथाऽ चतुर्विंशतिमते—

यस्तु देशानुरूपेण कुलमार्गेण चोद्धेत् ।

नित्यं स व्यवहार्यः स्याद्देदाच्चैतत्प्रतीयते ॥

तथैव भृगुः—

‘यस्मिन्देसे पुरे ग्रामे त्रैविश्ये नगरे ऽपि वा ।

यो यत्र विहितो धर्मस्तं धर्मं न विचालयेत् ॥

पुनश्चतुर्विंशतिमते—

यस्मिन्देसे य आचारः पारम्पर्यक्रमागतः ।

वर्णाणां चैव सर्वेषां स सदाचार उच्यते ॥ इति ।

एवं सरयूगारिणां स्थानभेदेन विवाहे ऽपि न क्षतिः । स

र्तानां संदृष्टीतश्लोको ऽपि सांप्रतिकानाम् ।

पिण्डी पिपासी समराचौरा

ग्रीवा घट्टरा पिठरा कुशौरा ।

राट्तीति वासीति च मार्जनी च

पैरी भदोली किरमा मेलोरा ॥ इत्यादि ।

एतत्स्थानस्थितानां तदुद्भवानां च प्रायशः सर्ववेदाध्य-
यनाभावेऽपि भोजनादौ नियमाद् ब्राह्मण्यं सुस्थमेवेति स्था-
पयाचकार ।

अत्रदमाहृतम्—

असापिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।

इत्यादौ गोत्रशब्दो न अगस्त्याष्टमसप्तर्ष्यपत्यत्वरूपगो-
त्रत्यावच्छिन्नमात्रस्य वाचकः किन्तु ज्ञायमानैककुलोद्भवत्व-
विशिष्टवाचकः । ततश्च यावदेककुलोद्भवत्वं ज्ञायतेऽभिपु-
क्तोक्त्या तावच्छतपुरुषव्यवधानेऽपि न विवाहसम्बन्धः ।
उक्तसगोत्रत्वात् । स्थानादिभेदे तु एककुलोद्भवत्वापरि-
ज्ञानान्नोक्तसगोत्रत्वम् इति तत्र विवाहसम्बन्धकरणे न दोषः ।
समाचारात् ।

यस्तु देशानुरूपेण कुलमार्गेण चोद्धेत् ।

नित्यं स व्यवहार्यः स्याद्देवाद्यैतत्प्रतीयते ॥ इति—

चतुर्विंशतिमतधृतवचनेन समाचारस्य विवाहादिसम्ब-
न्धे प्रामाण्यबोधनात् । अत एव येषाम् अगस्त्याष्टमसप्तर्ष्य-
पत्यत्वरूपगोत्रत्यावच्छिन्नैक्ये एककुलोद्भवत्वापरिज्ञानेऽपि क-
न्यायाः परित्यागसमाचारस्त्वैतत्र सम्बन्धकरणे प्रायश्चित्ताहं
तैत्र्य । सदाचाराभावाद् ।

अत एव धर्मसिन्धौ “कौस्तुभे तु” इत्युपक्रम्य—

उद्धेत्सप्तमादर्द्धं तदभावे तु सप्तमीम् ।

पञ्चमीं तदभावे ॥ पितृपतेऽप्ययं विधिः ॥

सप्तमीं च तथा षष्ठीं पञ्चमीं च तथैव च ।

एवमुद्गाहयेत् कन्या न दोषः शाकटायनः ॥

तृतीयां वा चतुर्थीं वा पक्षयोरुभयोरपि ।

विवाहयेन्मतुः ग्राह पाराशर्यो यमो ऽङ्गिराः ॥

यस्तु देशानुरूपेण कुलमार्गेण चोद्वहेत् ।

नित्यं स व्यवहार्यः स्याद्वेदाच्चैतत्प्रतीयते ॥

इत्यादिवचनानां चतुर्विंशतिमतपट्टत्रिंशन्मतादिषु उपलभ्य-
मानत्वात् सापिण्ड्यसङ्कोचेन विवाहस्य बहुदेशेषु दर्शनाच्च येषां
कुले देशे च अनुकूलत्वेन सापिण्ड्यसङ्कोचः परम्परया स-
मागतस्तेषां सापिण्ड्यसङ्कोचेन विवाहो न दोषाय । स्वकुल-
देशविरुद्धेन सापिण्ड्यसङ्कोचेन विवाहे दोषो भवत्येव । “अथ
खलुचावचा जनपदधर्मा ग्रामधर्माश्च तान्विवाहे प्रतीयात्” ।

येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।

तेन याताः सतां मार्गं तेन गच्छन् दुप्यति ॥

इत्यादिवाक्यैः स्वकुलदेशाचाराविरुद्धस्यैव शास्त्रस्य वि-
वाहे ऽनुसर्तव्यत्वात् ।

एवं मातुलकन्यापरिणयने ऽपि ।

मातुलस्य सुतामृद्धा मातृगोत्रां तथैव च ।

समानप्रवरां चैव त्यक्त्वा चान्द्रायणं चरेद् ॥

इत्यादिस्मृतीनां “तृप्तां जहुर्मातुलस्येव योषा भागस्ते प-
तृष्वसेयी वषामिव” इति मन्त्रलिङ्गैर्वाधायेषां कुले मातुलकन्याप-
रिणयः परम्पराभासस्तैः स कार्यः ।

गोत्रान् मातुः सपिण्डाच्च विवाहो गोवधस्तथा ।

इति मातुलकन्याविवाहस्य कलिवर्ज्यत्ववचनमपि ये-
षां कुले देशे मातुलकन्याविवाहो नास्ति तत्परम् । मातुल-
कन्यापरिणयनस्य अनेकश्रुतिस्मृतिसिद्धत्वात् । अत एव मा-
तुलकन्योद्गाहिनां श्राद्धे निमन्त्रणनिषेधो ऽपि स्वकुलाचा

रादिविरोधेन तदुद्वाहादिपरः । उक्तविधसापिण्ड्यसङ्कोचेन विवाहं कुर्वतां शिष्टैः श्राद्धादौ भोजनाद्याचारात् इत्यादि “बहूपपादितम्” इत्यन्तेन सदाचारानुरोधेन सापिण्ड्यसङ्कोच उक्तः ।

केचित्तु एकनाम्नां बहूनां लोके दर्शनाद् भारद्वाजादिगोत्रकारिणो मुनयो ऽपि भारद्वाजादिनामानो ऽनेके विद्यन्ते । ततश्चैकनामतया भिन्नस्यानवर्तिनां पाण्डेयादिकुलोद्भवानां सगोत्रत्वावभासे ऽपि प्रवरभेदाद्वस्तुतो न सगोत्रत्वम् । प्रवरभेदेन गोत्रभेदस्य कल्पनात् । अतएव प्रवरदर्पणे “अतएव नामैकत्वेऽपि गणभेदे प्रवरभेदे च ऋषीणां भेदात् भवत्येव विवाहः, लोके एकनाम्नामप्यनेकेषां पुंसां दर्शनादित्युक्तं प्रवरमञ्जरीम्” इति कमलाकरः । यद्यपि केषांचित्प्रवरैक्यमप्यवभासते तथाऽपि तत्र प्रवराणां कचित्सङ्ख्याभेदः क्वचिच्च नामभेदो बोध्यः । तावताऽपि असमानप्रवरत्वस्य मुरारिभिश्चादिग्रन्थसम्मतत्वात् । येषां च प्रवरसङ्ख्यासाम्यं प्रवरनामसाम्यं च भिन्नकुलोद्भवानां दृश्यते तेषां पूर्वजानां प्रवरज्ञानांशे प्रमाद एव । प्रवरैक्ये गोत्रैक्ये च विवाहस्य निषिद्धत्वाद् इत्याहुः ।

अन्ये तु-

असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।

इत्यादिमन्वादिवाक्येषु गोत्रपदस्यागस्त्याष्टमसप्तर्षपत्पत्वावच्छिन्नमात्रबोधकत्वे ऽपि ‘परिणीय सगोत्रां च’ इत्यादौ,

आरूढपतितापत्यं ब्राह्मण्यां यस्तु शुद्रजः ।

सगोत्रोदासुतश्चैव चण्डालास्त्रय ईरिताः ॥

इत्यादौ च सगोत्रादिपदस्यैककुलोद्भवत्वादिविशिष्टसगो-

त्रादिवोधकत्वम् । समाचारानुरोधात् । अन्यत्र तु परित्या-
गे प्रशस्तत्वमपरित्यागे किञ्चिदोपावहत्वम् । नतु पातित्यप्र-
योजकत्वम् । अत एव मनुवाक्ये 'सा प्रशस्ता द्विजातीनाम्' इत्यु-
च्यते । प्रशस्तपदोपादानम् । गोत्रपदं च कुले "सपिण्डता तु
पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते । समानोदकभावस्तु निवर्तते चतुर्दशे ॥
जन्मनामस्मृतेर्वके तत्परं गोत्रमुच्यते" । इति मत्स्यपुराणेन
(नि. सि.) परिभाषितम् । अत एव "त्रिरात्रेण सकुल्यास्तु
स्नात्वा शुध्यन्ति गोत्रजाः" । इत्यादौ बृहस्पत्यादिवाक्ये 'गोत्र-
पदेन कुलरूपार्थस्यैव ग्रहणम् इति न कचिदपि देशे भिन्नकुलो-
द्भवानां भारद्वाजादिगोत्रिणां कस्याचिन्मरणे स्नानसमाचारः ।
वस्तुतस्तु कात्यायनलौगाक्षिभ्यां मत्स्यपुराणे च एकैकं
गणं निर्दिश्य 'एतेषामविवाहः' इत्युक्तेः भिन्नगणान्तःपातिनां
विवाह इष्यते इति ध्वन्यते । अन्यथा सर्वानेव गणान् नि-
र्दिश्य अन्ते बौधायन इव "एषां सर्वेषामविवाहः" इत्येवा-
बध्यन् । तस्मात् कात्यायनाद्यनुयायिनां माध्यन्दिनादीनां
स्वस्वगणं हित्वा अन्यत्र संबन्धकरणे न दोषः । गणभेदप-
रिज्ञानं च प्रवरभेदात् । आत्रेयायन्यादीनाम् आङ्गिरसवार्हस्प-
त्यभारद्वाजेति त्रिप्रवराणां भारद्वाजापत्यानां, कात्यायनादीनाम्
आङ्गिरसवार्हस्पत्यसैन्यगार्ग्येतिषष्ठप्रवराणां भारद्वाजानां च
परस्परं विवाहसम्बन्धो भवत्येव, त्रिप्रवरसाम्येऽपि संख्या-
साम्याभावादिति पूर्वमेवोक्तम् । क्वचिच्च गणभेदः प्रवरभेदश्च
स्थानभेदादेव कल्प्यः । यथा गोत्रभूतभारद्वाजर्ष्यपेक्षया प्र-
वरभूतभारद्वाजर्षिः अभेदे 'भारद्वाजगोत्रस्य त्रयः प्रवरा' इति
पष्ठ्याद्यनुपपत्त्या भिन्नत्वेन प्रवरदर्पणे कल्पितस्तद्वत् इत्या-
हुः । शेषमग्रे निरूपयिष्यते ।

अथ सापिण्ड्यविचारः—

अविप्लुतव्रतचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्देहत् ।

अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम् ॥ इति—

याज्ञवल्क्यवचनेन विवाहे सपिण्डाया निषेधो गम्यते ।

तत्र सापिण्ड्यमेकशरीरावयवान्वायित्वरूपं विज्ञानेश्वरादि-
भिरुक्तम् । एकशरीरावयवान्वायित्वं च परम्परया अतिप्रसक्तं
स्याद्, अतस्तदवधिं याज्ञवल्क्य आह—

पञ्चमात्मसमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा । इति ।

अत्र मातृतः पितृत इति पष्ठ्यन्तात्सार्वविभक्तिकस्तांसिः ।
सन्ताने निवर्तत इति च शेषः । पञ्चमत्वसप्तमत्वयोरवध्या-
काङ्क्षायां सन्तानमूलभूतः, स्वो वा अवधित्वेनान्वेति । तथा
च मातृसन्ताने मूलपुरुषात् स्वस्माद्वा पञ्चमादूर्ध्वं सापिण्ड्यं
निवर्तते, पितृसन्ताने च ततः सप्तमादूर्ध्वं निवर्तते इति वाक्यार्थः ।
योगार्थस्य उत्तरत्र संभवेऽपि रुढ्याश्रयणाच्च तत्र स-
पिण्डशब्दप्रवृत्तिरिति भावः । मूलपुरुषात् पष्ठः मातृमन्ताने
मूलपुरुषस्य सपिण्डो न भवति । तुल्यन्यायात् पष्ठस्य मा-
तृसन्ताने मूलपुरुषोऽपि सपिण्डो न भवति । एवं पितृसन्ताने
मूलपुरुषाद् अष्टमः तस्य सपिण्डो न भवति मूलपुरुषश्च अ-
ष्टमस्य सपिण्डो न भवति इति सिद्धम् ।

वधूवरयोश्च सपिण्ड्यं मूलपुरुषद्वारकम् । तमनन्तर्भाव्य
तयोः परस्परं सापिण्ड्यसम्बन्धस्य वक्तुमशक्यत्वात् । मूल-
पुरुषे वध्वा वरस्य वा सापिण्ड्ये निवृत्ते तद्द्वारकं सापि-
ण्ड्यं शाखान्तरीये तदपत्ये निवर्तत एव । यथा अष्टमस्य मू-
लपुरुषे सापिण्ड्ये निवृत्ते शाखान्तरीये तदपत्ये अष्टमस्य सा-

पिण्ड्यं निवर्तते । अत एव “मूलपुरुषादष्टमः मूलपुरुषदौ-
हित्रीमुद्गहेत्” इति गौतमीयवृत्तौ हरदत्त आह । ‘तुल्यन्यायात्
मूलपुरुषदौहित्रोऽपि मूलपुरुषादष्टमीमुद्गोदुमर्हति । मूलपुरु-
षसापिण्ड्यस्यैव अष्टम्यां निवृत्तौ शास्त्रान्तरीयतदपत्यसापि-
ण्ड्यस्य सुतरां निवृत्तेः । मातृसन्ताने तु पष्ठस्य मूलपुरुषे मा-
पिण्ड्यनिवृत्तौ शास्त्रान्तरीये तदपत्ये तन्निवृत्तिः सुलभा । अतः
पष्ठो द्वितीयादिका, द्वितीयादिको वा षष्ठीमुद्गहेत् ॥

ननु पितृसन्ताने द्वितीयादेः सप्तमपर्यन्तस्य सापिण्ड्यस्य
मूलपुरुषे सत्त्वात् तत्सन्ततिस्थत्वाच्च पञ्च्यादेः कथमुद्गाहः ।
पूर्वोक्तमूलपुरुषदौहित्रोऽपि कथमष्टमीमुद्गहेत्, तस्या अपि स-
पिण्डसन्ततिस्थत्वात् । किञ्च मातृसन्ताने पष्ठो द्वितीयादिकाम्,
पितृसन्तानेऽष्टमो दौहित्र्यादिकां च नोद्गोदुमर्हति । वरस्य क-
न्यासपिण्डसन्ततिस्थत्वात्, तस्यापि “एभिरेव गुणैर्धुक्तः”
इति वचनेन कन्याऽसपिण्डत्वापेक्षणात् । इति चेत्,

अत्रोच्यते । सपिण्डसन्ततिस्थत्वं न विवाहनिषेधप्रयोज-
कम् । वचने असपिण्डामित्येतावन्मात्रश्रवणेन सपिण्डत्वस्यैवो-
द्देश्यतावच्छेदकत्वमतीत्या तस्यैव तत्प्रयोजकत्वात् । स्वस-
पिण्डमूलपुरुषसन्ततिस्थत्वमेव कन्यायां वरस्य सापिण्ड्यमिति
तु न युक्तिसहम् । कन्यायां मूलपुरुषसापिण्ड्ये निवृत्ते तद-
परशास्त्रीयसापिण्ड्यानुवृत्तेर्वक्तुमशक्यत्वात् । कन्याया मूल-
पुरुषे सापिण्ड्यस्य निवृत्तौ वरस्य कन्यासपिण्डसन्ततिस्थ-
त्वाभावेन तत्र कन्यासापिण्ड्यस्य निवृत्त्या ‘अस्या असपि-
ण्डोऽयम्’ इति व्यवहारे ‘इयमस्य सापिण्डा’ इति व्यवहार-
स्य सर्वथाऽनुचितत्वात् । स्वपितुः सुलपुरुषाद् अष्टमे सोदके
‘नायं पितुः मूलपुरुषस्य सापिण्डः’ इति व्यवहारेऽस्यसापिण्ड्यस्य

‘ममायं सपिण्डः’ इति व्यवहारस्य च दशाहाशौचप्रयोजक-
स्यापत्तेश्च । तस्मात् मातृसन्ताने मूलपुरुषस्य पञ्चमादूर्ध्वत्वे
तद्द्वारकं वरकन्ययोः सापिण्ड्यम् एकतो निवृत्तं चेदुभयतो
निवर्तते, पितृसन्ताने च सप्तमादूर्ध्वत्वे ।

मातृद्वारकश्च सापिण्ड्यं मूलपुरुषात् पञ्चमीपुत्रयोर्निवृत्तं-
चेद् मण्डूकप्लुतेः नोत्तरत्रानुवर्तते । मानाभावात् । ननु उत्त-
रयोः सापिण्ड्यस्य पितृद्वारकत्वात् तस्य सप्तमपर्यन्तानुवृत्ते-
रुक्तिरेव मानमिति चेन्न । असमानलिङ्गकत्वेन पञ्चमान् मातृ-
इत्यनन्वयात् मातुः संताने पञ्चमादूर्ध्वत्वे निवृत्तिरित्येतावन्मा-
त्रार्थस्यैव प्रतीत्या पितृतः सप्तमादूर्ध्वमित्यस्य ‘च समानगोत्रे
चारितार्थ्यात् मण्डूकानुवृत्तिबोधनेऽसामर्थ्यात् ।

“सपिण्डता तु सर्वेषां गोत्रतः साप्तपौरुषी” । इति-

शङ्खवचनेन एकगोत्रे एव साप्तपौरुष्याः सपिण्डताया
बोधनेन लाघवेन मूलैक्यस्य न्याय्यत्वेन तथैव कल्पयितुमुचि-
तत्वात् । पितुरुद्बहनीयां पितृद्वारैव सम्बन्धिनीं पुत्रो नोद्बहे-
दित्यस्य अत्यन्तानुचितत्वाच्च ।

वध्वा वरस्य वा तातः कूटस्थाद्यदि सप्तमः ।

पञ्चमी चेतयोर्माता तत्सापिण्ड्यं निवर्तते ॥

इति सङ्गृह्यवाक्ये मातृशब्दो न जननीमात्रवाचकोऽपितु-

“तिस्रः पूज्याः पितुः पक्षे तिस्रो माताम्हे तथा ।

इत्येता मातरः पूज्याः” इत्यादौ पितामह्यादिष्वपि मातृ-

शब्दप्रयोगात् पितामह्यादिसाधारणः । तथाच मातरि कूटस्था-
त् पञ्चम्यां पितामह्यां चतुर्थ्यां मपितामह्यां तृतीयायां वृद्धमपि-
तामह्यां द्वितीयायामपि कूटस्थमापिण्ड्यं निवर्तते इति तदर्थः ।
अतो न कश्चिद्विरोधः । एवं च मध्ये यत्र स्त्रीव्यक्तेर्न प्रवे-

अस्तत्रैव कूटस्थेन साप्तपौरुषं सापिण्ड्यमिति एकगोत्रे एव
तत् फलितम् ।

अत एव—

सापिण्ड्यता तु सर्वेषां गोत्रतः साप्तपौरुषी ।

इति पूर्वोक्तं शङ्खवचनं,

सगोत्रे खलु सापिण्ड्य विज्ञेयं साप्तपौरुषम् ।

विगोत्रे तत्सु सर्वत्र विज्ञेयं पाञ्चपौरुषम् ॥

इत्यापस्तम्बवचनं च -

सङ्गच्छते । बधूवरयोस्तु परस्परं सापिण्ड्यस्य मूलपुरुषद्वार-
कत्वादन्यतरस्य मूलपुरुषेण सापिण्ड्यं निवृत्ते तयोः परस्परं
सापिण्ड्यं निवर्तते एवेति पूर्वोक्तं न विस्मर्तव्यम् ।

यद्यपि एकगोत्रे सगोत्रत्वादेव विवाहनिषेधः सिद्ध
इति एकगोत्रे साप्तपौरुषसापिण्ड्यरूपनस्य विवाह-
निषेधोपयोगो न स्पष्टं प्रतिभासते तथाऽपि दूरदर्शिनां हृदये
“मूलपुरुषात् पष्ठः सप्तमश्च मूलपुरुषसगोत्रः मूलपुरुषात् तृती-
यादिकां पञ्चमीपर्यन्तां मूलपुरुषभिन्नगोत्रां नोद्देत्, मूलपु-
रुषात् तृतीयादिः पञ्चमपर्यन्तो मूलपुरुषभिन्नगोत्रः मूलपु-
रुषात् पष्ठीं सप्तमीं च मूलपुरुषसगोत्रां नोद्देत्” इत्युपयोगः
स्फुरत्येव । उभयत्र मूलपुरुषेण सह सापिण्ड्यस्यैकतोऽध्यनि-
वृत्तेरुभयतो निवृत्तेर्वक्तुमशक्यत्वात् । मूलपुरुषेण सह साप्त-
पौरुषसापिण्ड्यानङ्गीकारे तु न पूर्वोक्तस्थलेषु विवाहनिषेधः
सिध्येत् ।

आशीचे तु स्पष्ट एवोपयोगः । एवं द्विमेतरेष्वपि, तेषां
गोत्राभावेन सगोत्रत्वमयुक्तनिषेधामावात् इत्यपि कथिन् ॥

बधूवरयोः मूलपुरुषेण सापिण्ड्यानिरूपिका माता ऽपि चे-

तृ तपोः स मातृसम्बन्धः, पितृवै चेत् पितृसम्बन्धः । भिन्नगो-
त्रे तु मातुरवश्यं मध्ये प्रवेशात् मातृसम्बन्ध एव तपोर्वक्तव्यः,
एकगोत्रे एव तु पितृसम्बन्धः । मूलपुरुषस्य वरेण पितृसम्ब-
न्धित्वेऽपि मूलपुरुषभिन्नगोत्रायाः कन्याया मूलपुरुषेण मा-
तृसम्बन्धित्वात् मातृसम्बन्धित्वमेव । एवं कन्याया मूलपुरुषस्य
पितृसम्बन्धित्वेऽपि मूलपुरुषभिन्नगोत्रस्य तेन सह मातृसम्ब-
न्धित्वान्मातृसम्बन्धित्वमेव ।

वरस्य मूलपुरुषेण पितृसापिण्ड्येऽनिवृत्ते तेनैव कन्याया
मातृसापिण्ड्येऽनिवृत्ते, वरस्य मूलपुरुषेण मातृसापिण्ड्येऽनि-
वृत्ते तेनैव कन्यायाः पितृसापिण्ड्येऽनिवृत्ते च एकतोऽपि निवृत्ते-
रभावान्न तत्र विवाहः । एवं च स्वसापिण्डमूलपुरुषमपिण्डा-
त्वमेव कन्यायां स्वसापिण्ड्यं विवाहनिषेधप्रयोजकम् ।

चतुर्थीमुद्गहेत् कन्यां चतुर्थः पञ्चमो वरः ।

पराशरमते षष्ठीं पञ्चमो न तु पञ्चमीम् ॥

इति पराशरवचने चतुर्थीमुद्गहेदित्यत्र षष्ठादिरिति शेषः ।
चतुर्थः पञ्चमो वा वरः षष्ठीमुद्गहेदित्यन्वयः । तथा षष्ठा
दिर्वरः चतुर्थीमित्यस्याप्युपलक्षणतया द्वितीयादिकामुद्गहेत् ।
चतुर्थः पञ्चमो वेत्यस्याप्युपलक्षणतया द्वितीयादिः षष्ठ्या-
दिकामुद्गहेत् । पञ्चमः पञ्चमीम् इत्यनयोरपि उपलक्षणतया
पञ्चमपर्यन्तः पञ्चमीपर्यन्तां नोद्गहेत् इति वाक्यार्थः । इत्थं च
आञ्जस्येन असपिण्डामुद्गहेदिति वचनेनैकवाक्यत्वसंभवे परा-
शरवचनस्य निर्मूलत्वकल्पनं दत्तकाद्यनुप्रवेशेन लापनं चानुचित-
मेव । स्पष्टं चैतत् सर्वं मिताक्षराव्याख्यायां बालभट्टकृत्याम्,
नागेशभट्टकृते सापिण्ड्यनिर्णये, सापिण्ड्यकल्पलतायां च ।

“शिष्टाचारानुगृहीतश्रायमर्थः” इत्येवं सम्मानितश्रायमर्थो गुरुचरणै-

(महामहोपाध्यायगङ्गाधरशास्त्रिभिः) ।

अत एव “उद्वोदुः पितरौ” इत्यादिमाचीनोक्तवर्ज्यकन्या-
सङ्कलनं परित्यज्य हरदक्षनागेशभट्टादिसंमतरीत्या वर्ज्यकन्याः
सङ्कल्य कोष्ठकेषु सम्बन्धप्रदर्शनपूर्वकं स्थापिताः प्रतिपत्तिसौ-
कर्यार्थम् । यद्यपि कासांचित् सगोत्रत्वेनापि निषेधः सिध्यति,
तथाऽपि सपिण्डत्वेऽपि निषेधप्रयोजकरूपस्य तत्र सद्भावाच्च-
दाक्रान्तानां सर्वासां परिगणय्य प्रदर्शनं कृतमिति न वैयर्थ्य-
मुद्भावनीयम् । विरुद्धसम्बन्धात्वादिना निषिद्धाः पितृव्यपत्नी-
स्वस्तादयस्तु न सपिण्डत्वाक्रान्ता इति न ता अत्र प्रदर्शिता
इति न न्यूनत्वशङ्कावकाशः ।

सङ्कलिताश्च कन्याः २८९ । तत्र ३६ कन्याः सगोत्र-
त्वात्सपिण्डत्वाच्च उद्गाहे निषिद्धाः । अवशिष्टाः २५३ पुनः
सपिण्डत्वेनैवेति सङ्क्षेपः ।

अथ विवाहादुपयोगिपारस्करगृह्यसूत्रव्याख्या ।

तत्रादौ मधुपर्कसूत्रव्याख्या ।

षडर्घ्या भवन्ति ॥ १ ॥

षट् पुरुषा अर्घ्या अर्घ्यार्हा भवन्ति, पूजार्हा इति यावत् ॥

तानेव सूत्रकार आह—

आचार्य ऋत्विग्वैवाह्यो राजा प्रियः स्नातक इति॥२॥

आचार्यः, उपनयनपूर्वं वेदाध्यापकः ।

उपनीय ददद्देदमाचार्यः स उदाहृतः ।

इति याज्ञवल्क्योक्तेः । ऋत्विक् श्रौतस्मार्तादिक-
मर्थं वृत्तो ब्रह्मादिः । वैवाह्यो विवाहः वरः स्वार्थेऽण् । राजा
अभिषेकादिगुणवान् प्रजापालने अधिकृतः सत्रियः । प्रियः उ-

त्कृष्टजातिः समानजातिर्वा सखा । स्नातको ब्रह्मचर्यात्समावृत्तः ।
तस्य चार्हणमाचार्यकर्तृकं स्मृतं मनुना—

तं प्रतीतं स्वधर्मेण ब्रह्मदायहरं पितुः ।

स्रग्विणं तस्य आसीनमर्चयेत्प्रथमं गवा ॥ इति ॥

प्रतिसंवत्सरानर्हयेयुः ॥ ३ ॥

प्रतिसंवत्सरमागतानेवानाचार्यादीन् अर्हयेयुः पूजयेयुः,
न संवत्सरादर्वाक् । अत्यर्थः प्रतिशब्दः ॥

ऋत्विग्विषये विशेषमाह—

यक्ष्यमाणास्तृत्विजः ॥ ४ ॥

यक्ष्यमाणा यज्ञं करिष्यन्तो यजमानाः ऋत्विजस्तु याज-
कास्तु अर्हयेयुः । न प्रतिसंवत्सरं नियमः ॥

अर्चनविधिमाह—

आसनमाहार्याह साधु भवानास्नामर्चयेद्विद्या-
मो भवन्तमिति ॥ ५ ॥

आसनं वारणादिदारुमयं पीठादि आहार्यं अनुचरैराना-
द्य अर्चक आह ब्रवीति “भवान् पूज्यः साधु सुखं यथा भवति
तथा ऽऽस्तां तिष्ठतु, यावद् भवन्तमर्चयेद्विद्यामः पूजायेद्विद्यामः” ।
अर्चयेद्विद्याम इति बहुवचनं भार्यापुत्रादिसर्वगृह्यापेक्षम् । “यत्र
वा अर्हन्नागच्छति सर्वगृह्या वै तत्र चेष्टन्ते” इति श्रुतेः ॥

आहरन्ति विष्टरं पथं पादार्थमुदकमर्घमाचमनी-
यं मधुपर्कं दधिमधुघृतमपिहितं काण्डं स्ये काण्डं स्येन ॥ ६ ॥

आहरन्ति आनयन्ति यजमानपुरुषाः विष्टरादिमधुपर्कपर्य-
न्ताभ्यर्हणोपकरणानि । तत्र विष्टरं पञ्चविंशतिदर्भमयं कूर्चम् ।

पञ्चविंशतिदर्भाणां वेण्यग्रे ग्रान्धिभूषिता ।

विष्टरे सर्वयज्ञेषु लक्षणं परिकीर्तितम् ॥

पथं पद्यामाक्रमणीयमुक्तलक्षणं द्वितीयं विष्टरम् । पा-
दार्थमुदकं पादप्रक्षालनार्थं ताम्रादिपात्रस्थं जलं सुखोष्णम् ।
अर्घं गन्धपुष्पाक्षतकुशतिलद्युध्नसर्पदधिदूर्वान्वितं सुवर्णा-
दिपात्रस्थमुदकम् । आचमनीयम् आचमनार्थं कमण्डलुसंभृतं
जलम् । मधुपर्कं कांस्यपात्रस्थं दधिमधुघृतम् आधारभूतकांस्य-
पात्रापेक्षया बृहता कांस्यपात्रेणाच्छादितम् ॥

अन्यस्त्रिस्त्रिः प्राह विष्टरादीनि ॥ ७ ॥

अन्यो ऽर्चकादपरः प्राह विष्टरो विष्टरो विष्टर इत्येकैकं
त्रिस्त्रिः श्रीन् श्रीन् वारान् ब्रूयाद् विष्टरादीनि विष्टरमभृतीन्
पथपादार्थोदिकार्थाचमनीयमधुपर्कान् ॥

विष्टरं प्रतिगृह्णाति ॥ ८ ॥

मत्तयद्भुत्वेन यजमानेन तिष्ठता दक्षमासनात्पश्चिमे प्राङ्मु-
खस्तिष्ठन् अर्घ्यः पूर्वोक्तलक्षणं विष्टरं तूर्णं पाणिभ्यामुदग-
ग्रमादत्ते । पाणिभ्यामादानं हरिहरस्य संमतं, न गदाधरस्य ॥

“वर्ष्मोऽस्मि समानानामुद्यतामिव सूर्यः ।

इमं तमभितिष्ठामि यो मा कश्चाभिदासति” इत्ये-
नमभ्युपविशति ॥ ९ ॥

‘वर्ष्मोऽस्मि’ इत्येतन्मन्त्रान्ते एनं विष्टरमुदगग्रम् आसने
निधाय अभ्युपविशति ॥

पादयोरन्यं विष्टर आसीनाय ॥ १० ॥

विष्टरे आसीनायाध्यायान्यं विष्टरं यजमानः पूर्ववद्दा-
ति । स च तं पूर्ववत् प्रतिगृह्य प्रक्षालयतोः पादयोरधस्ता-
द्वर्ष्मोऽस्मीत्यनेन मन्त्रेण निदधाति ॥

सर्व्यं पादं प्रक्षाल्य दक्षिणं प्रक्षालयति, ब्राह्मण-
श्च दक्षिणं प्रथमम् । “विराजो दोहोऽसि विराजो

दोहमशीय मयि पाद्यायै त्विराजो दोहः” इति ॥ ११ ॥

ततोऽन्येन पाद्यमिति त्रिरुक्ते यजमानार्पितं पाद्योदरमादाय वामचरणं प्रक्षालयेतरं प्रक्षालयति सत्रियादिरर्घ्यः । यदि ब्राह्मणोऽर्घ्यः स्यात्तदा दक्षिणं प्रथमं प्रक्षाल्य ततो वामं प्रक्षालयति ।

पादयोरधस्तान्निधानार्थम् अन्याविष्टरदानं यद्यपि पादप्रक्षालनात्पूर्वमुपदिष्टं तथाऽपि पादप्रक्षालनोत्तरं द्रष्टव्यम् । दृष्टार्थत्वानुरोधात् । प्रक्षाल्य हि पादौ विष्टरे क्रियेते । तेनाशार्थेन क्रमेण पाठक्रमबाधः ॥

अर्घ्यं प्रतिगृह्णाति “आपः स्थ युष्माभिः सर्वान् कामानवामवाग्नि” इति ॥ १२ ॥

ततोऽर्घ्यं इति त्रिरुक्ते यजमानदत्तमर्घ्यम् ‘आपः स्थ’ इति मन्त्रेण प्रतिगृह्णाति ॥

निनयन्नाभिमन्त्रयते “समुद्रं वः ग्रहिणोमि स्वां योनिमभिगच्छत । अरिष्टास्माकं वीरा मा परा-
सेचि मत् पयः” इति ॥ १३ ॥

प्रतिगृहीतमर्घ्यं शिरसाऽभिवन्द्य भूमौ निनयन् अभिमन्त्रयते ‘समुद्रं वः’ इति मन्त्रेण । अभिमन्त्रणम् अनामिकाग्रेण स्पर्शनम् आलोकनं वा ॥

आचामति “आ माऽगन्यशसा सधंसृज घर्चसा तं मा कुरु प्रियं प्रजानामधिपतिं पशूनामरिष्टिं तनूनाम्” इति ॥ १४ ॥

तत आचमनीयमिति त्रिरन्योक्ते यजमानदत्तमाचमनीयं प्रतिगृह्य “आमागन्यशसा” इति मन्त्रेणाचामति । सकृत् प्राश्नाति जलम् । ततः स्मार्चमाचमनं करोति । एवं सर्वत्र ॥

भिन्नस्य त्वेति मधुपर्कं प्रतीक्षते ॥ १५ ॥

ततो मधुपर्क इति त्रिरन्येनोक्ते यजमानहस्तगतम् उद्धा-
दितं मधुपर्कं मित्रस्यत्वेति मन्त्रेणार्घ्यः प्रतीक्षते पश्यति ॥

देवस्य त्वेति प्रणिगृह्णाति ॥ १६ ॥

देवस्यत्वेति मन्त्रेण यजमानदत्तं मधुपर्कं दक्षिणहस्तेन
प्रतिगृह्णाति ॥

सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणस्यानामिकया त्रिः
प्रयौति “नमः श्यावास्यायान्नशने यत्तआयिद्धं तत्ते
निष्कृन्तामि” इति ॥ १७ ॥

तं मधुपर्कं वामहस्ते निधाय दक्षिणस्य पाणेरनामिकयाऽङ्गु-
ल्या त्रिः त्रिवारं प्रयौति आलोडयति “नमः श्यावास्याय” इति
मन्त्रेण ॥

अनामिकाङ्गुष्ठेन च त्रिर्निरुक्षयति ॥ १८ ॥

अनामिका चाङ्गुष्ठश्चानयोः समाहारोऽनामिकाङ्गुष्ठम् ।
तेन त्रिवारं पात्राद्भिर्निरुक्षयति निस्मारयति । चकारात् प्र-
तिसंयवनं निरुक्षणम् । प्रतिसंयवनं च मन्त्रावृत्तिः ॥

तस्य त्रिः प्राद्वनाति “यन्मधुनो मधव्यं परमं रूपम-
न्नाद्यं तेनाहं मधुनो मधव्येन परमेण रूपेणाच्चा-
येन परमो मधव्योऽन्नादोऽस्तानि” इति ॥ १९ ॥

तस्य मधुपर्कस्यैकदेशमादाय “यन्मधुनो मधव्यम्” इत्यादि-
ना मन्त्रेण सकृत्प्राश्य पुनरनेनैव मन्त्रेणोच्छिष्ट एव द्वितीयं प्रा-
श्य तथैव तृतीयं प्राशनाति । उच्छिष्टस्यैव मन्त्रोच्चारणम् ।

ताम्बूलेक्षुफले चैव मुक्ते स्नेहानुलेपने ।

मधुपर्कं च सोमे च नोच्छिष्टं मनुरब्रवीद् ॥ इति स्मरणात् ॥

मधुमतीभिर्वा प्रत्यूचम् ॥ २० ॥

“मधुव्याता” इति तिसृभिर्कृग्भिः प्रत्यूचं प्रतिमन्त्रं वा

पूर्ववत्प्राशनाति ॥ .

मधुपर्कशेषमतिपात्तिमाह-

पुत्राघान्तेवासिने वोत्तरत आसीनायोच्छिष्टं
दद्यात्, सर्वं वा प्राश्नीयात्, प्राग्वाऽऽसञ्चरे निनयेत् ॥२१॥

पुत्राय सूनवे, अन्तेवासिने उपनयनप्रभृति विद्यार्थि-
स्त्वेनाचार्यकुलवासिने शिष्याय वोत्तरत आसीनायो-
च्छिष्टं प्राशितशेषं मधुपर्कं प्रयच्छेत् । अथवा सर्वं भ-
क्षयेत् । अथवा प्राक् पूर्वस्थां दिशि असञ्चरे जनसञ्चार-
हितदेशे त्यजेत् ॥

आचम्य प्राणान्तसम्मृशति “वाङ्मऽआस्ये, न-
सोः प्राणो, ऽक्ष्णोश्चक्षुः, कर्णयोः श्रोत्रं, बाहोर्वल, मूर्ध्वोरो-
जो, ऽरिष्टानि मेऽङ्गानि तनूस्तन्वा मे सह” इति ॥२२॥

आचम्य प्राणान्तसम्मृशति “वाङ्म” इत्यादिभिर्मन्त्रैः ।
आचमनं सकृन्मन्त्रेण । ततस्त्रिराचम्य स्मार्तमाचमनं कृत्वा
प्राणानिन्द्रियाणि सम्मृशति सजलमालभते । सजलाल-
म्भश्च न गदाधरसम्मतः । सर्वत्र अस्तिवधाहारः अङ्गा-
नीत्यत्र सन्तिवति ॥

आचान्तोदकाय शासमादाय गौरिति त्रिः प्राह ॥२३॥

आचान्तमुदकं येन स आचान्तोदकः तस्मै अर्घ्याय शासं
स्वर्गं गृहीत्वा यजमानो गौर्गौर्गौरालभ्यतामिति प्राह ब्रवीति ॥

प्रत्याह “माता रुद्राणां दुहिता वसुनाधेस्वसाऽऽ-
दित्याममृतस्य नाभिः । य नु योचं चिकितुषे जनाय
मा गामनागामदिति व्वधिष्ट । मम चामुष्य च पा-
प्मानं हनोमि” इति यथालभेन ॥ २४ ॥

ततो ऽर्घ्यः “माता रुद्राणाम्” इत्यादि यधिष्टे-

त्यन्तं मन्त्रं पठित्वा “मम चामुष्य च पाप्मानं हनोमि” इति पठति, यदि गामालभेत् । अत्र अमुष्येत्यस्य स्थाने अर्घयितुर्नामग्रहणं कार्यम् ॥

अथ यद्युत्तिसृक्षेत् “मम चामुष्य च पाप्मा हतः ओ३म्, उत्सृजत तृणान्यत्तु” इति ब्रूयाद् ॥ २५ ॥

अथ यदि अर्घ्यो गामुत्सृष्टुमिच्छेत्तदा “मम चामुरुशर्मणो यजमानस्य च पाप्मा हतः ओ३म् उत्सृजत तृणान्यत्तु” इति ब्रूयात् । ओमित्यन्तमुपाशु पठित्वा उत्सृजत तृणान्यत्तु इति उच्येः पठेत् ॥

एवं गवालम्भस्य सर्वत्र विरुल्ये माते कचिन्नियममाह—
न त्वेषामाभूंसो ऽर्घ्यं स्याद् अधिषज्ञमभिविवाहं कुरुतेत्येष ब्रूयान् ॥ २६ ॥

तु-शब्दः पक्षव्यावृत्तौ । यज्ञविवाहयोरमाभूतो ऽर्घ्यो न भवति, यज्ञमधिकृत्य कुरुतेत्येव प्रयोगः । अतश्चालम्भानियमो यज्ञविवाहयोः । गोरालम्भश्च कलिवर्जिते काले भवति ।

यज्ञाधानं गवालम्भं संन्यासं पलपदकम् ।

देवराष्ट्रं सुतोत्पत्तिं कलौ पञ्च विवर्जयेद् ॥ इति—

पराशरस्मृतेः । अतश्च गवालम्भस्य कलौ निषिद्धत्वादुत्सर्गस्य यज्ञविवाहयोरमाप्तत्वाद्गौरित्युच्चारणादि यज्ञविवाहयोः कलौ न प्रवर्तते । यज्ञविवाहयोरन्यत्र तु उत्सर्गपक्ष एव कलौ इति गदाधरः ।

यद्यप्येवं मधुपर्के गवालम्भ आचार्येणोक्तः तथाऽपि अस्वर्गत्वाल्लोकाविद्विष्टत्वाच्च कलौ न विधेयः ।

अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं घर्म्यमप्याचरेन्न तु ।

इति याज्ञवल्क्यादिस्मृतिषु दर्शनात् इति हरिहरः ॥ सर्ग-

त्रालम्भाभावे ऽपि चत्सर्ग एवेति कारिकायाम् ।

गोरालम्भनिषेधात्स्यात्सर्वत्रोत्सर्जनं कलौ-

इति प्रयोगलेखनसमये कारिकाकारमतत्वेन विवा-
हयज्ञयोरप्युत्सर्जनपक्षमुवाच गदाधरः । युक्तश्च सर्वत्रोत्सर्ग-
पक्षः । शाखान्तरे हिरण्यकेशिशृङ्गादौ सामान्यत एव विक-
ल्पविधानात् आलम्भपक्षस्य कलिनिषिद्धत्वेन पक्षान्तरस्य
ग्रहीतुमुचितत्वात् ॥

यद्यप्यसकृत्संवत्सरस्य सोमेन यजेत कृतार्था
एवैनं याजयेयुर्नाकृतार्था इति, श्रुतेः ॥ २७ ॥

यद्यपि असकृत्संवत्सरस्य संवत्सरे पुनः पुनः सोमेन
ज्योतिष्टोमादिना यजेत तथाऽपि एनं सोमयाजिनं कृतोऽर्थो
येषान्ते कृतार्थाः एवं सन्तो याजयेयुर्यज्ञं कारयेयुः नाकृता-
र्था याजयेयुः इति । श्रुतिवचनात् ॥

अथ विवाहसूत्रव्याख्या ।

चत्वारः पाकयज्ञाः ॥ १ ॥

पाकयज्ञा इति कर्मणां नामधेयानि । चतुष्पकारा भवन्ति ॥
फे ते-

हुतो ऽहुतः प्रहुतः प्राशित इति ॥ २ ॥

हुतो होममात्रम्, यथा सायं प्रातर्होमः । अहुतो यत्र न
हूयते, यथा स्रस्तरारोहणम् । प्रहुतो यत्र हूयते बलिहरणं च,
यथा पक्षादिः । प्राशितो यत्र प्राशयत एव न होमो न बलिहरणम्,
यथा “सर्वासां षषसि षषसं श्रपित्वा प्राक्षणांश्चो जयन्ति” ॥

पञ्चसु घृहिः शालायां विवाहे चूडाकरण उपनय-
ने केशान्ते सीमन्तोन्नयन इति ॥ ३ ॥

अस्यार्थः-विवाहादिषु पञ्चसु संस्कारकर्मसु घृहिः वाद्यः

अगृह्यः लौकिको ऽग्निर्भवतीत्यर्थः । शालायां मण्डपे, कर्म कर्तव्यमिति शेषः । यद्वा वहिःशालायामित्येकं पदम् । गृहाद्बहिर्वाह्या शाला तस्यां वहिःशालायाम् । मण्डपे इति यावद् । अत्राप्यग्निर्लौकिक एव । वहिःशालाविधानसामर्थ्यात् । नहि कर्मार्थं वचनमन्तरेणावसथाद्गृहाद्बहिरावसथ्याग्निमणयनं संभवति । “औपासनमरण्यं हत्वा” इति शूलमवपशौ सूत्रारम्भ-सामर्थ्यात् । किञ्च आवसथ्यो गृह्यः शालाग्निरिति अन्वर्थसंज्ञा-करणादप्ययमर्थो लभ्यते—यद्यमावसथ्याग्निर्विना वचनमन्त्र न मणेतव्य इति ।

ननु “अग्निमादधीत” इत्यन्नादधीतेत्यात्मनेपदादात्मगामि-
क्रियाफलकानामेव कर्मणामाधानसम्पाद्याग्निसाध्यत्वावगमाद-
र्यादन्यगामिक्रियाफलककर्मणां स्वाहिते ऽग्नौ निषेधमतीते,

यस्याग्नावन्यहोमः स्यात्स वैश्वानरदेवतम् ।

चरं निरुप्य जुहुयात्प्रायश्चित्तं तु तस्य तद् ॥ इति—

छन्दोगपरिशिष्टे कात्पापनेन प्रायश्चित्तविधानाच्च—

एतानि संस्कारकर्माणि लौकिकाग्नावेव भविष्यन्तीति
पुनर्विधानं किमर्थमिति चेत्—

अत्रोच्यते । गृह्यस्थालीपाकानां कर्मेत्युपक्रमबलात्सुतसं-
स्कारहोमाः स्वेऽग्नावेव स्युस्तन्मा भूदेतदर्थम् । अन्यथा पुत्रानु-
त्पाद्य संस्क्रुर्यादित्यनेन सुतसंस्काराणां स्वाधिकारिकत्वावग-
माज् जातेष्टिन्यायाद्गृह्यस्थालीपाकानां कर्मेत्युपक्रमाच्च सुत-
संस्कारहोमाः स्वेऽग्नावेवापद्येरन् । तथा ऽनग्निमतो ऽग्निस-
म्बद्धगृह्यसूत्रविहितान्यकर्मव्युदासार्य च—पञ्चस्वेवाग्निसम्बद्धेषु
अनग्निरधिक्रियते नान्यत्रेति । एवं च सति द्वितीयविवाहो
ऽग्निमतो ऽपि लौकिकाग्नावेव । वहिःशालाविधानसामर्थ्यादेव ।

नहि वहिःशालायामावसथ्याग्रिप्रणयनं सम्भवतीत्युक्तम् । नच
स्वस्थानस्थिते गृहे ऽग्रावेव विवाहहोमः स्यादिति वा-
च्यम् । वहिःशालाविधिविरोधात्-इति रुद्रकल्पद्रुमप्रथमप-
रिच्छेदे विस्तरः । तस्माद्विवाहसीमन्तोन्नयनादिकं सर्वं कृता-
वसथ्यैरपि वाजसनेयिभिर्लौकिकाग्रावेव कार्यमिति निष्क-
र्षः । इत्यलं प्रसङ्गागतचिन्तया ।

प्रकृतमनुसरामः । मण्डपश्च वसिष्ठेनोक्तः-

षोडशारत्निकं कुर्याच्चतुर्द्वारोपशोभितम् ।

मण्डपं तोरणैर्युक्तं तत्र वेदीं प्रकल्पयेत् ॥

अष्टहस्तं तु रचयेन्मण्डपं वा द्विपद्वारम् । इति ।

द्विगुणिताः पद्वारा यस्य तं, द्वादशहस्तमित्यर्थः । उत्त-

मा षोडशहस्तो, मध्यमो द्वादशहस्तो, ऽधमो ऽष्टहस्तः ।

अयं च वैकल्पिको मण्डपो गृहमानत एव कार्यो न तु स्वेच्छया ।

मङ्गलेषु च सर्वेषु मण्डपो गृहमानतः ।

कार्यः षोडशहस्तो वा द्विपद्वारस्तो दशावधिः ॥ इति-

सप्तर्षिमतस्मरणात् ।

अत्र वेदिरुक्ता नारदेन-

हस्तोच्छ्रिता चतुर्हस्तैश्चतुरस्तां समन्ततः ।

स्तम्भैश्चतुर्भिः सुश्लक्ष्णां वाग्रभागे तु सन्नतः ॥

समां तथा चतुर्दिक्षु सोपानैरतिशोभिताम् ।

प्रागुदक्प्रवर्णां रम्भास्तम्भहंसयुकादिभिः ॥

एवंविधामारुरुक्षेन्मिथुनं सामि वेदिकाम् । इति ।

सामितीति भिन्नं पदं मिथुनस्य विशेषणम् ।

प्रतवन्धे संस्कार्यत्वाद्द्विहस्तैर्नैव वेदिनिर्माणम् । विवाहे तु कन्या

गृहे एव वरपूजनस्योक्तत्वाद् गृहस्थाश्रमस्य तदापत्तत्वाच्च कः

न्याहस्तेनैव वेदिनिर्माणमित्युक्तं स्मृतिकौस्तुभे ।

गृह्यासंग्रहे, उपलिप्ते महीपृष्ठे चतुर्विंशज्जुलायता ।

वेदी वैवाहिकी कार्या चतुरज्जुलमुच्छ्रिता ॥

तां शूद्रो नोपलिप्येत न वन्द्याविधवे स्त्रियौ ।

पतिपुत्रवती नारी सैव तामुपलेपयेत् ॥ इति ।

मण्डपपतिष्ठाविधिरुक्तो रेशुकारिकायाम्—

मण्डपस्थापनं कुर्यात्स्वस्तिवाचनपूर्वकम् ।

चतुरो ब्राह्मणास्तत्र पूजयेदक्षिणादिभिः ॥

नन्दिनी नलिनी मैत्रा उमा च पशुवर्धिनी ।

मण्डपस्थापने योज्याः स्वम्भे मात्राः प्रकीर्तिताः ॥ इति ।

उपलिप्त उद्धतावोक्षिते ऽग्निमुपसमाधाय ॥ ४ ॥

उपलिप्ते गोमयोदकेन, उद्धते स्पृचनोल्लिखिते ति-

सृमी रेखाभिः, अवोक्षिते उदकेनाभ्युक्षिते वहिःशालागृहपो-

रन्धतरस्मिन् प्रदेशे ऽग्निं लौकिकम् उपसमाधाय स्थापयित्वा ।

उपलिप्त उद्धतावोक्षित इत्यनेन पञ्चाग्निसंस्कारा लक्ष्यन्ते ।

ननु परिसमूहनादेकत्वात्किमर्थमुपलेपनादिकमु-

च्यते । सत्यम् । यत्र कचिद्धोम इत्यनेन परिसमूहना-

दीनामप्राप्तिस्तेषामभ्यर्थत्वात्—यत्र यत्राग्नेः स्थापनं तत्रैते

कर्तव्या इति । तथा च लिङ्गम् “उद्धते वावोक्षिते ऽग्निमादधाति”

इति । तस्मा देय एव विधिर्यत्र कचिद्धोम इत्यनेन स्थाली-

पाकादिषु परिसमूहनादेरप्राप्तिप्रज्ञप्त्यर्थमिदमुपलिप्त उद्धतावोक्षित

इति जयरामः ॥

निर्मन्थ्यमेके विवाहे ॥ ५ ॥

विवाह इति कर्मणो नामधेयम् । एके विवाहकर्मणि निर्म-

न्थ्यमग्निमिच्छन्ति । अन्ये लौकिकमिच्छन्ति । निर्मन्थ्यो ऽचि-

रनिर्मयितो ग्राह्यः ॥

उदगयन आपूर्यमाणपक्षे पुण्याहे ॥ ६ ॥

उदगयने उत्तरायणे आपूर्यमाणपक्षे शुरुपक्षे पुण्याहे शो-
भने विष्ट्यादिरहितकाले ॥

कुमार्याः पाणिं गृहीयात् ॥ ७ ॥

कुमार्या अनन्यपूर्विकाया असतयोन्याः पाणिं गृहीया-
यात्, वक्ष्यमाणेन विधिना विवाहं कुर्यात् । *विंशतिप्रसूता-
व्युदासार्थं कुमारीग्रहणम् । स्मर्यते हि तस्याः पुनर्विवाहः ।
अयं च न शास्त्रसंमत इति मनुस्मृत्यादौ स्पष्टम् ॥

त्रिपुत्रिपूत्तरादिषु ॥ ८ ॥

उत्तरा आदिर्येषान्तानि उत्तरादीनि तेषु त्रिषु त्रिषु ।
अयमर्थः-उत्तरफल्गुन्योर्हस्ते चित्रायां च, एवमुत्तराषाढासु
श्रवणे धनिष्ठासु च, एवमुत्तरमोष्ठपदासु रेवत्यामश्विन्योश्च ॥

स्वातौ मृगशिरसि रोहिण्यां च ॥ ९ ॥

एतेषामन्यतमे नक्षत्रे विवाहो भवतीत्यर्थः ॥

कुमार्याः पाणिं गृहीयादिति सामान्येनोक्तं तत्र विशेषमाह-
तिस्रो ब्राह्मणस्य वर्णानुपूर्व्येण द्वे राजन्यस्यैका
वैश्यस्य ॥ १० ॥

ब्राह्मणस्य द्विजाग्न्यस्य वर्णानुपूर्व्येण वर्णक्रमेण तिस्रो-
ब्राह्मणी-क्षत्रिया-वैश्या विवाहा भवन्ति । द्वे क्षत्रियावैश्ये
राजन्यस्य विवाहो भवतः । एका वैश्यैव वैश्यस्य विवाहा
भवति । वर्णानुपूर्व्यग्रहणाद् व्युत्क्रमो निषिद्धः ॥

* अत्र प्रसूतशब्दो जातमात्रार्थकः । "तदन्यये शुद्धिमति प्र-
सूतः शुद्धिमत्तरः" इति रघुवंशे "तच्च भीष्मप्रसूतं मे" इति महा-
भारते च तथा दर्शनात् ।

सर्वेषां शूद्रामप्येके मन्त्रवर्जम् ॥ ११ ॥

सर्वेषां ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्रामप्येके विवाहाः मन्यन्ते । तत्र विशेषः—मन्त्रवर्जम् मन्त्ररहितं यथा भवति तथा । अत्र द्विजातीनामपि शूद्रापरिणयने आचार्येण मन्त्रवत्क्रियानिषेधाच्छूद्रस्य शूद्रापरिणयने मन्त्रवत् क्रिया नास्ति किन्तु मन्त्ररहितं क्रियामात्रमिति गम्यते । ततश्च यच्छूद्रस्य शूद्रापरिणयने मन्त्रवद्धोमादिकं कुर्वन्ति तदशास्त्रीयम् । एके न मन्यन्ते शूद्राविवाहं तस्या धर्मकार्येष्वनधिकारात् । “रामा रमणायोपेयते न धर्माय कुष्णजातीया” इति यास्काचार्यवचनात् । अतो रमणार्थं शूद्रापरिणयनं पते । एवं सति पशुमासदीक्षायनन्तरम् “अग्निं चित्वा प्रथमं न रामामुपेयाद्” इति निषेध उपपद्यते । प्राप्तं हि प्रतिषेधस्य विषयः, यद्यग्निचितो रामोदा न स्यात्, कथं तत्प्रथमगमनप्रतिषेध उपपद्येत । तस्माच्छूद्रापरिणयनमुपमोगार्थमिच्छया कुर्वतो न शास्त्रातिक्रमः । विवाहस्य धर्मप्रजारत्यर्थत्वात् ॥

अथैनां वासः परिधापयति—

“जरां गच्छ परिधत्स्व व्वासो भवाकृष्टीनामभिशस्तिपावा ॥

शतंच जीव शरदः सुवर्चा रयिञ्च पुत्राननुसंव्ययस्थापुष्मतीदं परिधत्स्व व्वासः” इति ॥ १२ ॥

अथ अग्निस्थापनानन्तरम् एनां कुमारीं वासः आचारात् अहतं सदशं वस्त्रं परिधापयति परिहितङ्कारयति “जरां गच्छ” इति मन्त्रं पठित्वा । वर इति शेषः । कुमारी च स्वयं परिधत्ते ॥

अथोत्तरीयम् “या अकून्तश्च वयन्या अतन्वत ।

याश्च देवीस्तन्तूनभितो ततन्थ । तास्त्वा देवर्जि-

रसे संव्ययस्त्रायुष्मन्तीदं परिधत्स्व वासः" इति ॥ १३ ॥

अथ वस्त्रपरिधानानन्तरमुत्तरीयं वासः "या अकृन्तन्" इति मन्त्रमुक्त्वा परिधापयति वरः । अत्र परिधापयतीति णि-जन्तस्य कारितार्थत्वात् 'परिधत्स्व वास' इति मन्त्रस्यापि तदर्थत्वात् परिधापयिता अन्य इत्यवगम्यते । स चात्र वर एव नाध्वर्युः । स्मार्तेषु कर्मसु अध्वर्योः कर्तृत्वयोगाभावात्-इति प्रपञ्चितं भाष्ये । अत्र वरोऽपि समाचारात् वाससी परिधत्ते "परिधास्यै" "यशसामा" इति समावर्तनमूत्रोक्ताभ्यां मन्त्राभ्याम् ॥

अथैनौ समञ्जयति "समञ्जन्तु विश्वे देवाः समापो हृदयानि नौ ॥

समातरिश्वा सन्धाता समुदेष्टी दधातु नौ" इति ॥ १४ ॥

अथ वस्त्रपरिधानानन्तरं "धुवां परस्परं *समञ्जयेयाम्" इति प्रैषेण कन्यापिता एनौ वधूवरी समञ्जयति संमुखौ वर-कुमार्यौ करोति ।

अत्र विशेषमाह ऋष्यशृङ्गः-

वरगोत्रं समुच्चार्य प्रपितामहपूर्वकम् ।

नाम संकीर्तयेद् विद्वान् कन्यायाश्चिवमेव हि ॥ इति ।

मन्त्रलिङ्गाद् वर एव "समञ्जन्तु विश्वे देवा" इत्यादिकं मन्त्रं कन्यासम्मुखीभूतः पठति । उत्तरत्र "पित्रा प्रप्ताम्" इति सूत्रदर्शनात् अथैव कन्यादानम् । तत्प्रयोगश्चाग्रे वक्ष्यते ॥

* अत्र यद्यपि बहुषु पुस्तकेषु समञ्जयेयाम् इत्येव पाठो दृश्यते तथापि तत्रात्मनेपदं चिन्त्यम् । समञ्जयेयामेति तु चौरादिकस्य अजिघातोः स्वार्थणिजन्तस्य रूपम् । तत्र णिचञ्चति आत्मनेपदमुप-पद्यते । समञ्जयेयाम् इति कर्मलोडन्तं वा कल्प्यम् ॥

पित्रा प्रत्तामादाय गृहीत्वा निष्क्रामति “यदैषि
मनसा दूरं दिशोऽनु पवमानो वा ॥

हिरण्यपर्णो ज्वैकर्णः स त्वा मन्मनसां करोत्वित्प-
त्पसा”इति ॥ १५ ॥

पित्रा जनकेन तदभावे पितामहादिना वा प्रत्तां संक-
ल्प्य दत्ताम् आदाय प्रतिग्रहविधिना प्रतिगृह्य गृहीत्वा
हस्ते धृत्वा गृहमध्यादग्निसमीपं गन्तुं निष्क्रामति “यदैषि”
इति मन्त्रं पठन् ॥

अथैनौ समीक्षयति—

“अघोरचक्षुरपतिघ्न्येषि जिवा पशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः ॥
वीरसुर्देवकामा स्योना शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥
सोमः प्रथमो द्विविदे गन्धर्वो विविद उत्तरः ।
तृतीयोऽग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः ॥
सोमो ऽददद्गन्धर्वाय गन्धर्वो ऽदददग्नये ।
रयिञ्च पुत्रांश्चादादग्निर्मह्यमथो इमाम् ॥
सा नः पूषा शिवतमा मैरय सा न ऊरु उशती विवहर ।
यस्यामुशन्तः प्रहराम शेषं यस्यामु कामा यहवो नि-
विष्टयै ॥ इति ॥ १६ ॥

अथ निष्क्रमणानन्तरम् एनौ बधूवरौ “परस्परं समी-
क्षयाम्”इति प्रैषेण कन्यापिता समीक्षयति समीक्षणं कारयति ।
तत्र समीक्षमाणो वरः अघोरचक्षुरित्यादीन् निविष्ट्यै-
इत्यन्तान्मन्त्रान् पठति ॥

चतुर्थकण्डिका समाप्ता ॥

प्रदक्षिणमग्निं पर्याणीयैके ॥ १ ॥

एक आचार्या अग्नेः प्रदक्षिणं कारयित्वा वासःपरिधानं समञ्जनं समीक्षणञ्च मन्यन्ते । एके न मन्यन्ते, अतश्च विकल्पः ॥

पश्चादग्नेस्तेजनीं कटं वा दक्षिणपादेन प्रवृत्त्योपविशति ॥ २ ॥

समीक्षणानन्तरमग्निं प्रदक्षिणीकृत्य अग्नेः पश्चिमतः प्राङ्मुख उपविशति वरः, वरस्य दक्षिणतो वधूः दक्षिणपादेन तेजनीं तृणपूलिकां, कटं तृणमयं सस्तरं वा प्रवृत्त्य प्रक्रम्य उल्लङ्घयेत्यर्थः ॥

अन्वारब्ध आचारावाज्यभागौ महाव्याहृतयः सर्वप्रायश्चित्तं प्राजापत्यञ्च स्विष्टकृच्चैतन्नित्यसर्वत्र ॥३॥

अत्र वैवाहिकहोमप्रसङ्गेन सर्वकर्मसाधारणीं परिभाषां करोत्याचार्यः—अन्वारब्ध इति । एतच्च पूर्वमेव व्याख्यातम् ॥(४०) प्राङ् महाव्याहृतिभ्यः स्विष्टकृत् अन्यचेदाज्याद्धविः॥४॥

यदि आज्यात्सकाशादन्यदपि चरुप्रभृति हविर्भवति तदा महाव्याहृतिभ्यः प्राक् पूर्वं स्विष्टकृद्धोमो भवति, केवलाज्ययागे सर्वाहुतिशेषे भवति ॥

सर्वप्रायश्चित्तप्राजापत्यान्तरमेतदावापस्थानं विवाहे ॥ ५ ॥

सर्वप्रायश्चित्तं “त्वन्नो अग्ने” “सत्त्वन्नो अग्ने” “अयाश्चाग्ने” “ये ते शतम्” “उदुत्तमम्” इत्याहुतिपञ्चकम्, प्राजापत्यः प्राजापत्याहुतिः एतयोरन्तरम् मध्यं विवाहकर्मणि आवापस्थानम् । आवापश्च अन्यत्र विहितस्य होमजपादेः कर्मणः कर्मान्तरप्रक्षेपः । आवापस्य ‘आगन्तूनामन्ते निवेश’ इति न्यायेन अन्ते निवेशः प्राप्तः, तन्निष्ठस्यर्थमेतद्वचनम् ॥

राष्ट्रभृत इच्छन् । जयाभ्यातानांश्च जानन्येन कर्मणेत्सेत् इति वचनात् ॥

“चित्तं च, चित्तिश्चा, कृतं चा, कृतिश्च, विज्ञातं च, विज्ञातिश्च, मनश्च, शकरीश्च, दर्शश्च, पौर्णमासश्च, बृहद्, रथन्तरं च । प्रजापतिर्जयानिन्द्राय वृष्टणे प्रा-
यच्छदुग्रः पृतनाजयेषु । तस्मै विवशः समनमन्त सर्वाः
स ऽउग्रः स ऽह इव्यो धमूच स्वाहा” इति ॥

“अग्निर्भूतानामधिपतिः स माऽव, त्विन्द्रो ज्ये-
ष्ठानाम्, यमः पृथिव्या, व्यायुरन्तरिक्षस्य, सूर्यो दिव्य,
अन्द्रमा नक्षत्राणां, बृहस्पतिर्ब्रह्मणो, मित्र- स-
त्यानाम्, वरुणोऽपाम्, समुद्रः स्रोत्यानाम्, अ-
क्षः साम्राज्यानामाधिपति तन्माऽवतु, सोम ऽओष-
धीनां, भविता मनवानां, रुद्रः पशूनाम्, त्वष्टा
रूपाणाम्, विष्णुः पर्वतानाम्, मरुतो गणानामधि-
पतयस्ते माऽवन्तु, पितरः पितामहाः परेश्वरे ततास्त-
तामहाः । इह माऽवन्तु, अस्मिन् ब्रह्मण्यस्मिन् क्षत्रे
ऽस्यामाशिष्यस्यां पुरांधायामस्मिन् कर्मण्यस्यां दे-
वहृत्पां स्वाहा” इति सर्वत्रानुपजति ॥ ६ ॥

इच्छन् इच्छया विवाहे राष्ट्रभृतः तत्संज्ञका आहुतीः,
आवपेदित्यध्याहारः । ऋतापाङ्कतधायामिर्गन्धर्व इत्यादिभिर्म-
न्यैः आग्निका द्वादश होमा राष्ट्रभृतः ।

चित्तश्चेत्यादयस्त्रयोदश मन्त्रा जया इत्युच्यन्ते । अग्निर्भू-
तानामपित्यादयः अष्टादश मन्त्रा अभ्यातानसञ्चकारः । येन
कर्मणा ऋद्धिमिच्छेत्तत्र जयान् जुहोतीति वचनम् । अनेन

ऋद्धिमिच्छता जयाहोमोऽन्यत्रापि कार्यं इति ज्ञायते, ततश्च वचनार्थं जानन् अत्रापि तानावपेदित्यर्थः । एवमभ्यातानानपि । अग्निर्भूतानाम्, इन्द्रो ज्येष्ठानामित्यादिषु नपुंसकप्रथमान्तं, प्रथमावहुवचनान्तं च वर्जयित्वा सर्वेषु 'अधिपतिः स मावतु' इति वाक्यैकदेशमनुपजति संयुनक्ति । अस्मिन् ब्रह्मणीत्यादिकं स्वाहेत्यन्तं च अष्टादशस्वपि मन्त्रेषु अनुपज्यते ॥

अग्निरैतु प्रथमो देवतानां सोऽस्यै प्रजां मुञ्चतु मृत्युपाशात् । तदयं राजा व्वरुणोऽनुमन्यतां यथेयं स्त्री पौत्रमघं न रोदान् स्वाहा ? इमामग्निस्त्रायतां गार्हपत्यः प्रजामस्यै नयतु दीर्घमायुः । अशून्योपस्था जीवतामस्तु माता पौत्रमानन्दमभि विबुध्यतामियं स्वाहारेस्वस्ति नोऽअग्ने दिवऽआपृथिव्या विवश्वानि धेह्युपधा यजत्र । यदस्यां महि दिवि जातं प्रशस्तं तदस्मास्तु द्रविणं धेहि चित्रं स्वाहा ३ सुगंतु पन्थाम् प्रदिशन्नऽएहि ज्योतिष्मद् धेह्यजरन्नऽआयु । अपैतु मृत्युरनृत्नन्नऽआगाढैवस्वतो नोऽअभयं कृणोतु स्वाहा ४ इति ।

परं मृत्ययिति च । एके प्राशनान्ते ॥ ७ ॥

अग्निरैत्वित्यादयः चत्वारो मन्त्राः, तैश्च जुहुयात् । 'परं मृत्यो' इत्यनेन मन्त्रेण च जुहुयात् । संस्रवप्राशनान्ते अनेन मन्त्रेण जुहुयादित्येके वदन्ति ॥ इति पञ्चमकण्डिका ॥

कुमार्या आता शमीपलाशमिश्रालं लाजानञ्जलिनाऽञ्जलावावपति, ताञ् जुहोति संहतेन तिष्ठती—

“अर्घमणं देवं कन्याऽआग्निमयक्षत । स नोऽअर्घमा देवः भेतो मुञ्चतु मा पतेः स्वाहा १

इयं नार्युषव्रूते लाजानावपन्तिका । आयुष्मानस्तु मे पतिरेधन्तां ज्ञातयो मम स्वाहा २ इमाल्लं लाजानावपाम्यग्नौ समृद्धिकरणं तव । मम तुभ्य च संवननं तदाग्निरनुमन्यतामिवः स्वाहा ३ इति ॥ १ ॥

कुमार्याः कन्याया भ्राता शमीपलाशमिश्रान् शमीपत्र-युक्तान् लाजान् शृष्टान् व्रीहीन् अञ्जलिना स्वकीयेन बध्वा अञ्जलौ आवपति गक्षिपति । मा च तानञ्जलिस्थान् लाजान् तिष्ठती-तिष्ठन्ती ऊर्ध्वा सतीति यावत् । नुपभाव आर्पः । संवतेन मिलितेन अञ्जलिना जुहोति विवाहाग्नौ गक्षिपति-

अर्घ्यमणमित्यादिभिर्मन्त्रैः । तत्र अर्घ्यमणमिति प्रथमेन मन्त्रेण प्रथमं भागम्, इयमिति द्वितीयेन द्वितीयम्, इमानिति तृतीयेन तृतीयम् ।

अत्र गोभिलसूत्रे विशेषः—“अनुष्टुप् पतिः परिक्रम्य दक्षिणत उदङ्मुखोऽवतिष्ठते बध्वञ्जलिं गृहीत्वा” इति । बध्वाः पृष्ठं लक्षी-कृत्य बध्वाः पृष्ठतः पश्चिमया दिशा पतिः परिक्रम्य बध्वा दक्षिणतः उदङ्मुखोऽवतिष्ठते ऊर्ध्वस्तिष्ठति । अवपूर्वकस्थाधातो-ऊर्ध्वस्थित्यर्थकत्वात् । बध्वञ्जलिं गृहीत्वेत्यत्र स्वेन अञ्जलिना इति भट्टनारायणादयो व्याचरन्तुः । रघुनन्दनस्तु बध्वञ्जलिं दक्षिणेन पाणिना गृहीत्वा इति व्याचरन्तुः ॥

अथासौ दक्षिणं हस्तं गृह्णाति साङ्गुष्ठम्—

“गृह्णामि ते सौभगत्वाय हस्तं मया पत्या जरदष्टिर्पथाऽऽसः ॥ भगोऽअर्यमा सविता पुरन्धिर्महं त्वाऽदुर्गार्हपत्याय देवाः ॥ अमोऽहमस्मि सा त्वं सा त्वमस्यमोऽअहम् ॥ सामाहमस्मि ऋक् त्वं घौरहं पृथिवी

त्वम् ॥ तावेव त्रिविधावहै सहरेतो दधावहै । प्रजां प्रजनयावहै पुत्रान्विन्दावहै बहून् । ते सन्तु जरदष्टयः । संप्रियौ रोचिष्णू सुमनस्यमानौ पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतं ५ शृणुषाम शरदः शतम्" इति ॥२॥

अथ लाजोमानन्तरम् अस्यै-अस्याः कुमार्याः (पृथ्व्यर्थे चतुर्थी) दक्षिणं दस्तं साङ्गुष्ठं अङ्गुष्ठेन सहितं "गृह्णामि ते सौभगत्वाय" इत्यादिशतमित्यन्तं मन्त्रं पठित्वा गृह्णाति स्वदक्षिणहस्तेन आदत्ते ॥ इति पृष्ठी कण्डिका ॥

अथैनामश्मानमारोहयति उत्तरमोऽग्नेर्दक्षिणपादेन-

"आरोहेममश्मानमश्मेव त्वं स्थिरा भव ।

अभितिष्ठ पृतन्यतोऽववाधस्व पृतनायतः ॥ इति ॥१॥

*अथ पाणिग्रहणानन्तरम् एनां वधूषु अश्मानं दृपदम् अग्रेरुत्तरतो विद्यमानं दक्षिणपादेन आरोहयति आरोहेमम् इत्यादिना पृतनायत इत्यन्तेन मन्त्रेण ॥

अथ गाथां गायति-

"सरस्वति प्रेदमव सुभगे व्याजिनीवति । यां त्वा धिद्विद्वस्य भूमस्य प्रजायामस्याग्रतः ॥ यस्यां भूतसमभवदस्यां त्रिविद्वमिदं जगत् । तामथ गाथां गास्यामि या स्त्रीणामुत्तमं यशः" ॥ इति ॥ २ ॥

अथ अश्मारोहणानन्तरम् सरस्वतिप्रेदमित्यादिकां गाथां गायति ॥

अथ परिक्रामतः-

"तुभ्यमग्रे पर्यवहन्त्वृषीं व्यवहंतु ना सह ।

पुनः पतिभ्यो जायां दाम्ने प्रजया सह” ॥ इति ॥ ३ ॥

अथ गाथायां समाप्तायां तुभ्यमग्रे इति मन्त्रेण धृतरु-
चेव बधूवरौ परिक्रामतः अग्निं प्रदक्षिणीकुरुतः ॥

एवन्दिशपरं लाजादि ॥ ४ ॥

एवम् उक्तप्रकारेण द्विः वारद्वयम् अपरं पुनरपि लाजादि
कुमारीभ्रातेन्यारभ्य परिक्रमान्तं कर्म भवति ॥

चतुर्थं शूर्पकुष्ठया सर्वान् लाजानावपति “भ-
गाय स्वाहा” इति ॥ ५ ॥

ततः तृतीयपरिक्रमणानन्तरम् कुमार्याः भ्राता शूर्पकु-
ष्ठया शूर्पस्य कोणेन सर्वान् यावन्शूर्पे अग्निरष्टान् लाजान्
कुमार्या अञ्जलौ आवपति प्रक्षिपति । तान् लाजान् तिष्ठन्ती
कुमारी ‘भगाय स्वाहा’ इति मन्त्रेण चतुर्थं जुहोति । ततः समाचा-
रात् तूर्णं परिक्रमणं बधूवरौ कुरुतः । परिक्रमणं कुर्वन्तौ बधू-
वरौ ब्रह्माण्योर्मध्ये न गच्छेतामिति हरिहरः । ब्रह्माण्योर्मध्ये
गच्छेतामिति गदाधरः । “प्राजग्राहमुदग्राहं तथा ब्रह्माणमृ-
त्विजम् । एतानि बाह्यतः कृत्वा दोषाणां तु प्रदक्षिणम्” ॥ इति
गृह्यसंग्रहवचनात् ,

“दक्षिणां दिशमाश्रित्य यमो मृत्युश्च तिष्ठतः । तयोः सं-
रक्षणार्थाय तस्माद् ब्रह्मा बहिर्भवेत्” ॥ इति (शु. क.)
वचनान्तराच्च मध्ये गच्छेतामित्येव युक्तम् ॥

त्रिः परिणीतां प्राजापत्यं कृत्वा ॥ ६ ॥

पूर्ववदुपविश्य ‘प्राजापत्ये स्वाहा’ इति मनसा ब्रह्मणा ऽन्वारण्यो
हुत्वा । इति सप्तमी कण्डिका ॥

अथैनामुदीचीं सप्त पदानि प्रकामयति “एकमिषे,
द्वे ऽऊर्जे, त्रीणि रायस्पोषाय, चत्वारि मायोभवाय, पञ्च

पशुभ्यः, षड् ऋतुभ्यः, सखे सप्त रदा भर सा मा-
नुव्रता भव । “विष्णुस्त्वा नयतु”इति सर्वत्रानु-
पजति ॥ १ ॥

अथ प्राजापत्यहोमानन्तरम् एनां वधूम् उदीचीम् उ-
दङ्मुखीं सप्त पदानि प्रक्रामयति सप्त प्रक्रमान् दक्षिणपादेन
कारयति । उत्तरोत्तरं वरः । कारितत्वात् ‘सप्त पदानि प्रक्रम-
स्व’इत्यध्येषणेति केचित् । कुमार्या दक्षिणपार्श्वं गृहीत्वा ऽग्रे ऽग्रे
स्थापयतीत्यन्ये । ‘विष्णुस्त्वा नयतु’इति सर्वत्र षड्मन्त्रेषु अनु-
पङ्क्तः, न तु सप्तमे मन्त्रे, तुल्ययोगित्वात्साकाङ्क्षत्वाच्च पूर्वमन्त्रा-
णाम्’ इति कर्काचार्याः । अन्येषां भाष्यकाराणां पद्धतिका-
राणां च मते सर्वमन्त्रेष्वनुपङ्क्तः ॥

निष्क्रमणप्रभृत्युदकुम्भश्च स्कन्धे कृत्वा दक्षिणतो
ऽग्रेर्वाग्यतः स्थितो भवत्युत्तरत एकेषाम् ॥ २ ॥

निष्क्रमणप्रभृति पित्रा प्रक्षामादाय निष्क्रमतीत्यादित
आरभ्य कश्चित्पुरुषो जलपूर्णं कलशं स्कन्धे निधाय वधूव-
रयोः पृष्ठत आगत्याग्रेर्दक्षिणस्यां दिशि मौनी स्थित आस्ते ।
केषांचिन्मते उत्तरतः स्थित आस्ते ॥

तत एनां मूर्द्धन्यभिषिञ्चति—

“आपः शिवाः शिवतमाः शान्ताः शान्ततमास्ता-
स्ते कृण्वन्तु भेषजम्”इति, आपाहिष्टेति च तिमृभिः ॥ ३ ॥

ततः तस्मात्स्कन्धस्थितादुदकुम्भादाचारादाम्रादिपल्लवस-
हितेन हस्तेन जलमादाय एनां वधूं मूर्द्धनि शिरसि वरः
‘आपः शिवाः’इत्यादिना भेषजमित्यन्तेन मन्त्रेणाभिषिञ्चति ।
पुनस्तथैवोदकमाहृत्य ‘आपोहिष्ठा’इत्यादिभिः ‘आपो जनयथा
च न’इत्यन्ताभिस्तिष्ठभिर्ऋग्भिश्चाभिषिञ्चति ॥

अथैनां सूर्यमुदीक्षयति तच्चक्षुरिति ॥ ४ ॥

अथाभिषेकादुपरि सूर्यमुदीक्षस्वेति म्रैपेण सूर्यम् एनां वधूं वरः उदीक्षयति सूर्यनिरीक्षणं कारयतीत्यर्थः । सा च वरमे-
पिता सती तच्चक्षुरिति मन्त्रेण स्वयं पठितेन सूर्यं निरीक्षते ।
एतच्च दिवाविवाहपक्षे इति रेणुदीक्षितहरिहरौ । सूर्यावेक्षणा-
न्वथानुपपत्त्या 'अस्नमिते ध्रुवं दर्शयति' इत्यत्रास्तपितग्रहणाद्य पा-
रस्करशृणानुसारिणां दिवेव विवाह इति गदाधरः ॥

अथास्यै दक्षिणां समधि हृदयमालभते—

“मम व्रते ते हृदयं दधामि मम चित्तमनु चित्तं ते ऽअस्तु ।

मम व्वाचमेकमना जुषस्व प्रजापतिद्व्या नियुन-
क्तु मंखम्” ॥ इति ॥ ५ ॥

अथ सूर्येक्षणानन्तरम् अस्यै-अस्या वध्वाः । पष्ठार्ये
चतुर्थी । दक्षिणांसमधि दक्षिणस्य स्कन्धस्योपरि हस्तं नी-
त्वा तस्या हृदयमालभते स्पृशति वरः ॥

अथैनामभिमन्त्रयते—

सुमङ्गलीरियं व्यधूरिमां समेत पश्यत ।

सौभाग्यमस्यै दत्त्वा याधास्तै विवरेत ना॥ इति ॥ ६ ॥

अथ हृदयालम्भानन्तरम् एनां वधूं वरो ऽभिमन्त्रय-
ते सुमङ्गलीरित्यादिना मन्त्रेण ।

*अत्र शिष्टसमाचाराद् “उत्तरत आयतना हि स्त्री” इति श्रु-
तिलिङ्गाच्च वधूं वरस्य वामभागे उपवेशयन्ति, तस्याः सीमन्ते
वरेण सिन्दूरं दापयन्ति च” इति हग्निहोत्रव्याख्यायाप ॥

* शतपथब्राह्मणे कां० १ अ० १ क० २० “उत्तरतो हि स्त्री-
पुमांसमुपशेते” इति श्रुतिः एतस्मान्नाथिकोपलभ्यते । उत्तर-
शब्दो वामपक्षतः ॥

तां दृढपुरुष उन्मथ्य प्राग्वोदग्वाऽनुगुप्त आ-
गार आनङ्गहे रोहिते चर्मण्युपवेशयति—

“इह गावो निषीदन्तिवहाश्वाऽइह पूरुषाः ॥

इहो सहस्रदक्षिणो यज्ञऽइह पूषा निषीदतु” ॥ इति ॥ ७ ॥

तां वधूं दृढपुरुषः यलवान् कश्चित् पुमान् उन्मथ्योत्थाप्य
प्राक् पूर्वस्यां दिशि उदग् उदीच्यां वा दिशि पूर्वकल्पिते
ऽनुगुप्ते सर्वतः परितृप्ते आगारे गृहे, तत्र च पूर्वमास्तीर्णं आ-
नङ्गहे आर्पणे रोहिते लोहितवर्णे चर्मणि अजिने प्राग्ग्रीवे उ-
त्तरलोम्नि उपवेशयति ‘इह गाव’ इत्यादिना निषीदत्वित्यन्तेन
मन्त्रेण । केचन जामातैव दृढपुरुष इत्याहुः ॥

वृद्धानां वचनं च कुर्युर्धिवाहश्मशानयोः ॥ ८ ॥

विवादे श्मशाने च वृद्धानां स्त्रीणां वचनं वाक्यं कुर्युः ।
सूत्रे ऽनुपनिषद्मपि वधूवरयोर्मङ्गलसूत्रम्, गले मालाधार-
णम्, उभयोर्वस्त्रान्ते ग्रन्थिकरणम्, करग्रहणे न्यग्रोधपुटिका-
धारणम्, वरागमने नासिकाधारणम्, वरहृदये दध्यादिलाप-
नादि ताश्च यस्मरन्ति तदपि कर्तव्यमित्यर्थः । चशब्दाद्
देशाचारो ऽन्योऽपि । ग्रामशब्देन स्वकुलवृद्धाः स्त्रियो ऽभिधी-
यन्ते । ता हि पूर्वपुरुषैरनुष्ठीयमानं सदाचारं स्मरन्ति ॥

वृद्धानां स्त्रीणां वचनं कार्यमित्यत्र प्रमाणमाह—

ग्रामं प्रविशतादिति वचनात् । तस्मात्तयोर्ग्रामः
प्रमाणमिति श्रुतेः ॥ ९ ॥

ग्राम वृद्धानां स्त्रीणामाचारं प्रविशतात् इति स्मृतिवचनाद् ।

ननु ग्रामं प्रविशतादिति स्मृतिवचनाद् हरिद्रालापनार्द्रा अस्तु
प्रामाण्यं, यत्र तु अयं नमश्मानमारोहयतीत्येतदनन्तरं तूष्णीं
वरस्य पापानावरोहणं कारयित्वा कृणार्या भ्राता वराङ्गुष्ठोपरि

उपलं निधाय वरादूष्यादि शृङ्गाति इति ताः स्मरन्ति तदप्रमाणम्, लोभमूलत्वेन वैसर्जनीयवस्त्रग्रहणवत्, इत्यत आह—तयोर्ग्रामः प्रमाणमिति श्रुतिवचनादिति । श्रुतिवचनात्ताभिर्यत्स्मर्यते रूप्यग्रहणादि तदपि प्रमाणं मत्त्यस्तश्रुतिमूलत्वाद् ॥

आचार्याय वरं ददानि ॥ १० ॥

वरः स्वकीयायाचार्याय वरं ददाति ॥

वरशब्दार्थमाह—

गौर्ब्राह्मणस्य वपरो ग्रामो राजन्यस्याश्वो :
इयस्येति ॥ ११ ॥

स्पष्टम् ॥

अस्तमिते ध्रुवं दर्शयति—

“ध्रुवमस्ति ध्रुवं त्वा पश्यामि ध्रुवैधि षोडशे मयि म-
त्तं त्वाऽदाद् बृहस्पतिर्मया पत्या प्रजावती सञ्जीवि
शरदः घातम्” ॥ इति ॥ १२ ॥

दिवा विवाहश्चेत्तदा ऽस्तमिते सूर्ये ध्रुवमीक्षस्वेति म्रैपेण
वर्धुं ध्रुवं तारकाविशेषं दर्शयति, रात्रौ विवाहश्चेत्तदा वरदानानन्तरमेव । ध्रुवमसीत्यादिना मन्त्रेण वर्धुर्ध्रुवमीक्षते । वरस्यैव मन्त्रपाठ इति गदाधरः । तदा पश्यामीत्यत्र ण्ययन्तिर्भाविः ॥

अधिरथ ५ शतं दुहितृमते ॥ १३ ॥

ददातीत्यनुवर्तते । दुहितृमांश्च यस्य दुहितर एव न पुत्राः,
तस्मै दुहितृमते रथेनाधिकं गोशतं दत्त्वा तस्य कन्यामुदहेत् ।
‘यस्पास्तु न भवेद् भ्राता’ इतिमनुवचनाद् अग्रातृमतीपरिणयनं
निषिद्धं, तदतिक्रम्य कश्चित्तामुदहेत्, तस्याः पुत्रिकात्वदोष-
रिहाराय रथाधिकं गवां शतं दद्यात् ॥

सा यदि न पश्येत्पश्यामीत्येव वृथात् ॥ १४ ॥

सा कन्या यदि ध्रुवसंज्ञकं सूक्ष्मं नक्षत्रं न पश्येत् तथाऽपि तया पश्यामीत्येव वक्तव्यम्, न पश्यामीति वचनं न वक्तव्यम् ॥

त्रिरात्रमक्षारालवणाशिनौ स्याताम् ॥ १५ ॥

विवाहदिनमारभ्य त्रिरात्रं त्रीन् अहोरात्रान् अक्षारालवणाशिनौ अक्षारं चालवणं चाक्षारालवणन्तद्विनीतः एवंशीलौ स्याताम् ॥

अथः शयीयाताम् । संवत्सरं न मिथुनमुपेयातां द्वादशरात्रं षड्द्वारात्रं त्रिरात्रमन्ततः ॥ १६ ॥

अथः आस्तरणास्तृतायां भूमौ न खट्वादौ संवत्सरं वर्षं यावत् मिथुनमभिगमनं नोपेयाताम् नोपगच्छेताम् । अथवा द्वादशरात्रम्, अथवा षड्द्वारात्रम्, अथवा त्रिरात्रमन्ततः, संवत्सरादिपक्षाणाम् अन्ते त्रिरात्रमित्यर्थः । संवत्सरादिविकल्पास्तु शक्तापेक्षया विकल्पिता विज्ञेयाः । संवत्सरादिपक्षाशक्तौ त्रिरात्रपक्षाश्रयणेऽपि चतुर्थीकर्मनन्तरं पञ्चम्यादिरात्रावभिगमनम् । चतुर्थीकर्मणः प्राक् तस्याभार्यात्वस्यैव असंवृत्तत्वात् । चतुर्थीकर्मणः विवाहैकदेशत्वात् ॥ इत्यष्टमी कण्डिका । नवमीदशम्यौ कण्डिके संस्कारानुपयोगित्वान्न व्याख्यायेते ॥

अथ चतुर्थीकर्मसूत्रव्याख्या ॥

चतुर्थीमपररात्रे ऽभ्यन्तरतो ऽभिमुपसमाधाप दक्षिणतो ब्रह्माणमुपवेश्योत्तरत उदपात्रं प्रतिष्ठाप्य स्थालीपाकं श्रपयित्वा ऽऽज्यभागाविद्धा ऽऽज्याहुतीर्जुहोति—

“अग्ने प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि । ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्यै पतिग्री तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा १ व्याघो प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि । ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्यै प्रजाघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा २ सूर्य प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि । ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्यै पशुघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा ३ चन्द्र प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि । ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्यै गृहघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा ४ गन्धर्व प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि । ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्यै यशोग्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा” ५ इति ॥ १ ॥

विवाहतिथिमारभ्य या चतुर्थीतिथिस्तस्यापपररात्रे अन्तिमग्रहरे अभ्यन्तरतो गृहस्य मध्ये ऽग्निमुपसमाधाय वैवाहिकमग्निं स्थापयित्वा ऽग्नेर्दक्षिणतो ब्रह्मण उपवेशनार्थं कुशानास्तीर्य तत्र ब्रह्माणमुपवेशयाग्रेरुत्तरतः प्रणीतास्थलं त्यक्त्वोदपात्रमुदकघुक्तं पात्रं प्रतिष्ठाप्य स्थापयित्वा स्थालीपाकं चरुं श्रपयित्वा पर्युक्षणान्ते आधारानन्तरमाज्यभागाविष्टा आज्याहुतीर्जुहोति—आज्येन “अग्ने प्रायश्चित्त” इत्येतैः पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चाहुतीर्जुहोति ।

विवाहशेषत्वाद्वह्निःशालायां या भूदित्यभ्यन्तरग्रहणम् । एतेन वह्निःशालायामनुष्ठानं केषां चिदनापमेव बोधितव्यम् । पूर्वाह्नव्युदासार्थं चापररात्रग्रहणम् । ब्रह्माणमुपवेशयेति उदपात्राव-

सरत्रिधित्सया । पूर्वसिद्धस्य चरोरुपादानं मा भूदिति श्रपयित्वेत्युच्यते । आज्यभागानिष्टेति आज्याहुतिकालविधानार्थम् ।

चतुर्थीकर्मणो विवाहाङ्गत्वाद्विवाहाग्रात्रेयानुष्ठानम् । तस्यापि समारोपं कृत्वा पुनरपररात्रे तं गृहाभ्यन्तरत उत्पाद्य न चतुर्थीकर्मणुष्ठानम्, किन्तु कन्यागृहमण्डपात् स्वगृहं नीत्वा चत्वारि दिनान्यजस्रं स्थापयित्वा तस्मिन्नेव चतुर्थीकर्मणुष्ठानम् । यद्यपि पारस्करगृहे चतुर्थीकर्म विवाहाग्रात्रेव कर्तव्यमिति स्पष्टतया नोक्तं तथाऽपि प्रथमकाण्डे दशम्यां कण्डिकायां “राज्ञो ऽक्षभेदे” इत्यादिना “स्त्रियाश्च उद्गहने” (पितृगृहाद्भर्तृगृहं प्रति प्रथमगमने) इत्यन्तेन निमित्तान्पुदाहृत्य पारस्कराचार्येण तमेवाग्निमुपसमाधायेत्यादिना प्रायश्चित्स्युपदेशात् तत्रैवानुष्ठानं गम्यते । आश्वलायनगृहे प्रथमाध्याये ऽष्टमखण्डे “विवाहाग्निमग्रतो ऽजस्रं नयन्ति” इति गृहप्रवेशनीयहोमार्थं प्रज्वलितस्य विवाहाग्नेर्नयनं स्पष्टमेवोक्तम् । हि० के० गृ०, गो० गृ० च स्पष्टमेतत् । अद्यत्वे तु प्रायो नष्ट एव विवाहाग्नौ पुनस्सन्धाय कथंचिच्चतुर्थीकर्मचरन्ति । तत्रापि प्रायश्चित्ताचरणमावश्यकमेव ॥

स्थालीपाकस्य जुहोति प्रजापतये स्वाहेति ॥ २ ॥

स्थालीपाकस्य चरोः प्रजापतये स्वाहेत्येकामाहुतिं मनसा जुहोति ॥

हुत्वा हुत्वैतासामाहुतीनामुदपात्रे सप्तंस्त्रवान् समवनीय ॥ ३ ॥

“अग्ने प्रायश्चित्” इत्यादीनां प्राजापत्यान्तानां षण्णामाहुतीनामेकैकामाहुतिं हुत्वा संस्त्रवान् स्त्रुवलप्राज्यचर्वयवान् हुतशेषानुदपात्रे समवनीय प्रक्षिप्य ॥

ततऽएनां मूर्द्धन्यभिषिञ्चति—

“या ते पतिग्री प्रजाग्री पशुग्री गृहग्री यशोग्री
निन्दिता तनूर्जारग्री ततऽएनां करोमि सा जीर्णं
त्वं मया सहासौ” इति ॥ ४ ॥

ततः तस्मादुदपात्रात् संस्त्रवमिश्रमुदकमादायेनां वधूं वरो
मूर्द्धन्यभिषिञ्चति “या ते पतिग्री” इति मन्त्रेण । असावेत्यञ्च
वधूनामग्रहणम् । अत्रैव समाचारात् पतिः स्वनामसंबद्धं भार्या-
या नाम करोति ।

पण्णामाहुतीनामग्नौ संस्त्रवभक्षणलोप इतरासां तु भवत्ये-
व । हुत्वाहुत्वेति ग्रहणं सर्गाहुत्यन्ते संस्त्रवनिनयनं मा भूदिति ॥

अथैनां स्थालीपाकं प्राशयति—

“प्राणैस्ते प्राणान्तसन्दधाम्यस्थिभिरस्थीनि मा-
ं सैर्मांसानि त्वचा त्वचम्” इति ॥ ५ ॥

अथाभिषेकानन्तरम् एनां वधूं स्थालीपाकं चरुशेषं
“प्राणैस्त” इत्यादिना मन्त्रेण वरः प्राशयति । वधूत्संस्कारो-
ऽयं नतु द्रव्यप्रतिपात्तिः, अतो द्रव्यस्य नाशदोषादावग्यद्रव्येण
प्राशनं कार्यम् ॥

तस्मादेवं विच्छ्रोत्रियस्य दारेण नोपहासमिच्छेदू-
खनं ह्येवं वित्परो भवति ॥ ६ ॥

यतोऽनेन चरुशेषप्राशनकर्मणा भर्त्रा सहैवयं प्राप्ता
दारास्तस्माच्छ्रोत्रियस्य दारेण सह भार्यया सहोपहासं मैथुनं
नेच्छेत् न कामयेत् । हि यस्मादेवं विदपि श्रोत्रियस्य परः शत्रु-
र्भवति ॥ समाप्तं चतुर्थीकर्म ॥

अथ गर्भाधानसूत्रव्याख्या ॥

तामुदुह्य यथेतु प्रवेशनम् ।

यथाकामी वा "काममाविजनितोः सम्भवाम" इति वचनात् ॥ ७ ॥

एवं पूर्वोक्तेन प्रकारेण तां वधूमुदुह्य विवाहकर्मणा भार्यात्वं संपाद्य यथर्तु ऋकालमृतुकालं प्रवेशनमभिगमनम् । कुर्यादिति शेषः । स्त्रियाः काममनतिक्रम्य यथाकामं तदस्यास्तीति यथाकामी वा भवेत् । न ऋतुकालाभिगमननियमः । कामं स्वेच्छया आविजनितोराप्रसवात् सम्भवाम भर्त्रा सह सद्गता भवाम इति स्त्रीणामिन्द्राद्वरप्रार्थनावचनात् । अत्र यद्यपि "यथर्तु-प्रवेशनम्" इति सामान्येनोक्तं तथाऽपि "अथास्या ऊरु विवहापयति" इत्यादिना शतपथब्राह्मणे उपदिष्टः (का. १.४ अ. ९ ब्रा. ४ कं. २०) इतिकर्तव्यताविशेषो बोद्धव्यः । स च प्रयोगनिरूपणावसरे प्रदर्शयिष्यते । स्मृत्यन्तरोक्तपर्वादिनिषेधपालनं च कुर्यात् ॥

अथास्यै दक्षिणां समधि हृदयमालभते—

"यत्ते सुसीमे हृदयं दिवि चन्द्रमसि श्रितम् ।
व्वेदाहं तन्मां तद्धित्यात्पश्येम शरदः शतं जीषेम
शरदः शतं शृणुयाम शरदः शतम्" इति ॥ ८ ॥

अथ अभिगमनानन्तरमस्यै अस्या भार्याया दक्षिणांसं दक्षिणस्कन्धमधि उपरि दक्षिणं हस्तं नीत्वा हृदयं वक्ष आलभते स्पृशति "यत्ते सुसीम" इत्यादिना मन्त्रेण ॥

एवमत ऊर्ध्वम् ॥ ९ ॥

एवमनेनैव प्रकारेण अतोऽनन्तरमृतावृतौ प्रवेशनं यथाकामं वा इति हरिहरः । हृदयालम्ब इति गदाधरः ॥ इत्येकादशी कण्डिका ॥ द्वादशीत्रयोदश्यौ पूर्वोक्तादेव हेतोर्न व्याख्याते ॥

अथ पुंसवनसूत्रव्याख्या ॥

अथ पुंसवनम् । पुरा स्पन्दत इति भासे द्वितीये
तृतीये वा ॥ १ ॥

पुंसवनमिति गर्भसंस्कारकर्मणो नामधेयम् । तच्च स्पन्दते
पुरा स्पन्दिष्यते चलिष्यति “वीवत्पुरानिपातयोः” इति भवि
ष्यदर्थे लटः प्रयोगः । पुरा गर्भस्पन्दनाद्भवतीति हेतोः शुद्धे
द्वितीये वा मासे तृतीये वा मासे गर्भाधानाद्भवति । गर्भसंस्कार-
कत्वात् प्रतिगर्भमावर्तनीयमेतदिति गदायरादयः । क्षेत्रसंस्कार-
कत्वात् सकृदेव पुंसवनसंमन्ते कार्ये इति विज्ञानेश्वरः ॥

यदहः पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युज्येत तदहर्गवत्वा-
स्याह्लाव्याहते व्वाससी परिधाप्य न्यग्रोधावरोहान्छु-
ङ्गांश्च निशायास्तुदपेयं पिष्ट्वा पूर्ववदासेचनम् “हि-
रण्यगर्भः” “अद्भवः सम्भृत” इत्येताभ्याम् ॥ २ ॥

यस्मिन्नहनि पुंसा पुत्राप्तकेन पुण्यादिना नक्षत्रेण चन्द्र-
मा युक्तो भवति तदहस्तस्मिन्दिने गर्भिणीमुपवास्यानाशयित्वा
ऽभोजयित्वा ऽऽप्लाव्य स्नापयित्वा ऽहते वाससी नवे वाससी
परिधाप्य च न्यग्रोधो वटस्तस्यावरोहान् अभोजयमानान्,
शुङ्गांश्च तदग्रपल्लवान् मुकुलाकारांश्च उभयं राज्ञी पूर्ववद्गर्भ-
धारणार्थोक्तवत् पिष्ट्वा पूर्ववदेवासेचनम् दक्षिणनासारन्ध्रे “हि-
रण्यगर्भो ऽयः सम्भृत” इत्येताभ्यामृगभ्याम् ॥

कुशकण्टकं सोमांशुं चैके ॥ ३ ॥

एक आचार्याः न्यग्रोधावरोहशृङ्गेषु पिप्यमाणेषु कुश-
स्य कण्टकं मूलं सोमांशुं सोमलताखण्डं च ग्रसिष्यन्ति ॥

कूर्मपित्तं चोपस्थे कृत्वा स यदि कामयेत वीर्य-

वान् स्यादिति विवृत्यैनमभिमन्त्रयते “सुपर्णोऽसि” इति प्राग् विष्णुक्रमेभ्यः ॥ ४ ॥

स भर्ता यदि कामयेतेच्छेद् गर्भो वीर्यवान् शक्तिमान् स्यादिति तदाऽस्या भार्याया उपस्थे उत्सङ्गे कूर्मपित्तं जलपूर्ण-
क्षराद्यं निधाय विकृत्या विकृतिच्छन्दस्कया “सुपर्णोऽसि” इत्य-
नया ऋचा स्वःपतेत्यन्तया एनं गर्भमभिमन्त्रयते ऽनामिकाग्रेण
गर्भाशयं स्पृष्ट्वा मन्त्र जपतीत्यर्थः ।

तदुक्तं कात्यायनेन—

स्पृशंस्त्वनामिकाग्रेण कचिदालोकयन्नपि ।

अनुमन्त्रणीयं सर्वत्र सदैवमनुमन्त्रयेत् ॥

अभिमन्त्रणानुमन्त्रणयोर्न कश्चिद्विशेषः इति गदाचरः । इति
चतुर्दशी कण्डिका ॥

अथ सीमन्तोन्नयनसूत्रव्याख्या ॥

अथ सीमन्तोन्नयनं पुंस्त्वनवत् ॥ १ ॥

अथ पुंसवनानन्तरं क्रमप्राप्तं सीमन्तोन्नयनं गर्भमस्कारकं
कर्म (व्याख्यास्यते) । तच्च पुंसवनवत् पुन्नक्षत्रे भवति ॥

प्रथमगर्भे मासे पष्ठे ऽष्टमे वा ॥ २ ॥

आद्यगर्भे गर्भाधानप्रभृति पष्ठे ऽष्टमे वा मासे नियमेन
कुर्यात्, गर्भान्तरेष्वनियम इति कर्कोपाध्यायः । अन्ये तु
प्रथमगर्भे एवेति ॥

तिलमुद्गमिश्रं स्थालीपाकं अपाचित्वा प्रजापते
र्हुत्वा पश्चादग्नेर्मद्रपीठ ऽउपविष्टायां युग्मेन शालादुग्र-
प्सेनौदुम्बरेण, त्रिभिश्च दर्भपिञ्जलै, स्येण्या शल-
त्प्या, वीरतरशङ्कुना, पूर्णचात्रेण च सीमन्तमूर्ध्वं वि-
नयति भूर्भुवः स्वारिति । प्रतिमहाव्याहृतिभिर्वा ॥ ३ ॥

तिलैर्मुद्गैर्मिश्रस्तिष्ठमुद्गमिश्रस्तं स्थालीपाकमोदनं चरं श्रपयि-
त्वाऽऽज्यभागान्ते मजापतये स्वाहेत्येकामाहुतिं हुत्वा स्विष्टकृदा-
दिपूर्णपात्रदानान्तं विदध्यात् । अग्नेः पश्चिमतः - भर्तुर्दक्षिण-
तो मृदासने आसीनायां गर्भिण्यां मर्तौदुम्बरेणोदुम्बरवृक्षो-
द्भवेन युग्मेन व्यादियुग्मफलवता शलादुग्रप्सेनापक्वफलैकस्त-
वकनियद्धेन, त्रिभिश्च दर्भापिञ्जलैर्दर्यपवित्रैश्च, ज्येष्ठ्या त्रिषु
स्थानेषु एता ज्येष्ठी तथा ज्येष्ठ्या शलल्या शलल्याख्यपक्षि-
कृष्णेन, वीरतरशङ्कुना शरेपीरुया आश्वत्येन वा शङ्कुना, पूर्ण-
चात्रेण च पूर्णं सूत्रेण पूर्णं चात्रं सूत्रकर्तनसाधनम् तर्कुरिति
यावत् तेन लोहकीलकेन च । चकारः सर्वसमुद्ययार्थः । अत-
श्चौदुम्बरयुग्मादिपिस्सर्वैः पुञ्जीकृतैः सीमन्तं स्त्रिया ऊर्ध्वं
विनयति पृथक् करोति । ललाटान्तरमारभ्य केशान् द्विधा करो-
ति “भूर्भुवः स्वः” इत्येतावता मन्त्रेण सकृदेव भूर्भुवः स्वर्वि-
नयामीत्येवम् । यद्वा प्रतिमहाव्याहृतिभिर्विनयति ततश्च भूर्वि-
नयामि, भुवर्विनयामि, स्वर्विनयामि इति त्रिविनयनं भवति ॥
त्रिष्टुतमावधनाति “अयमूर्जावतो वृक्ष ऽऊर्ज्यैव
फलिनी भव” इति ॥ ४ ॥

अयमूर्जावत इत्यनेन मन्त्रेण त्रिष्टुतं वेणीं प्रति आवधना-
ति । पुञ्जीकृतमौदुम्बरादिपञ्चकं वेण्यां नियुनक्ति इत्यर्थः ॥

अथाह वीणागायनि-राजान-सङ्गायेतां यो वा-
ऽन्यो वीरतर इति ॥ ५ ॥

अथ औदुम्बरादिपञ्चकस्य वेणीवन्धनानन्तरमाह ब्रवी-
ति “हे वीणागायिनौ राजानं भूपतिं सङ्गायेतां राजवर्णनस-
म्बद्धं ध्रुवादिरूपकं युवां सम्पगायेताम्, अथवा यो ऽन्यो-
ऽपि राजव्यतिरिक्तो वीरतरः प्रकृष्टः शूरस्तं सङ्गायेताम्” इति ॥

निघुक्तामप्येके गाथामुपोदाहरन्ति ॥ ६ ॥

एके आचार्या निघुक्तां गाने विहितां गाथां मन्त्रम् उपो-
दाहरन्ति पठन्ति । अपिः समुच्चयार्थः । तन्पक्षे राजवीरतर-
शोरन्यत्ररगानं गाथागानं च समुचितं भवति ॥

माथामाह सूत्रकारः—

सोम ऽएव नोराजेमा मानुषीः प्रजाः । अविमुक्तच-
क्र ऽआसीरँस्तीरे तुभ्यमसाविति ॥ ७ ॥

यां नदीमुपावसिता भवति तस्या नाम गृह्णाति ॥ ८ ॥
ततो गर्भिणी यां नदीम् उप समीपे आवसिता स्थिता भवति
तस्या नद्या असाविति गङ्गे यमुने इत्येवं संयुज्यन्तं नाम गृह्णाति ॥
ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ ९ ॥

उक्तार्थम् । इति सीमन्तोन्नयनम् ॥ इति पञ्चदशी कण्डिका ॥

अथ जातकर्मसूत्रव्याख्या ।

सोष्यन्तीमद्भिरभ्युक्षत्येजतु दशमास्य इति प्रा-
ग्यस्यैत इति ॥ १ ॥

सोष्यन्तीं प्रसवशूलवतीं स्त्रियं भर्ता ऽद्भिर्भलेन 'एजतु'
दशमास्य' इत्येतया 'यस्यैत' इति प्राक् पठितया ऋचा व्यवसा-
नया विराड्जगत्या ऽभ्युक्षति प्रसिञ्चति ॥

अथावरावपतनम् "अवैतु पृश्नि शेवल ५ शुने ज-
रायवत्तवे । नैव मांसेन पीवरि न कस्मिँश्चनायत-
मव जरायु पद्यताम्" इति ॥ २ ॥

अथाभ्युक्षणानन्तरमवरावपतनम् अवरमुल्लवं जरायुः
गर्भवेष्टनमवार्चनमधः पतत्यनेन जप्तेनेत्यवरावपतनो मन्त्रः
तम् 'अवैतु' इत्यादि पद्यतामित्यन्तं स्त्रीसमीप उपविश्य
भर्ता जपति ॥

जातस्य कुमारस्याच्छिन्नायां नाड्यां मेधाजन-
नायुष्यं करोति ॥ ३ ॥

मन्त्रपाठानन्तरम् जातस्योत्पन्नस्य कुमारस्याच्छिन्नायां
नाड्याम् अच्छिन्ने नाभिनाले मेधाजननायुष्ये मेधाजननं चा-
युष्यं च ते पिता करोति ॥

मेधाजननं तावदाह—

अनामिकया सुवर्णान्तर्हितया मधुघृते प्राशयति
घृतं वा “भूस्त्वयि दधामि भुवस्त्वयि दधामि स्वस्त्व-
यि दधामि भूर्भुवः स्वः सर्वं त्वयि दधामि” इति ॥ ४ ॥

अनामिकयाऽङ्गुल्या सुवर्णेनाच्छादितया मधु च घृतं च
मधुघृते द्वन्द्वसमाप्तसामर्थ्यादेकीकृते, घृतं वा केवलं कुमारं सकृ-
त्प्राशयति कुमारस्य जिह्वायां निमार्ष्टि ‘भूस्त्वयि दधामि’ इत्या-
दिना ‘सर्वं त्वयि दधामि’ इत्यन्तेन । अत्रेतिकरणाद्वाक्यसमुद्राप-
स्यैकमन्त्रत्वमिति हरिहरः ॥

अथास्यायुष्यं करोति नाभ्यां दक्षिणे वा कर्णे
जपति “अग्निरायुष्मान् त्व व्वनस्पतीभिरायुष्माँ-
स्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि १ सोमऽआयु-
ष्मान्तसोपधीभिरायुष्माँस्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयु-
ष्मन्तं करोमि २ ब्रह्मायुष्मन्तद्वाङ्मनैरायुष्मन्तेन
त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि ३ देवाऽआ-
युष्मन्तस्ते ऽमृतेनायुष्मन्तस्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयु-
ष्मन्तं करोमि ४ ऋषयऽआयुष्मन्तस्ते व्रतैरायुष्म-
न्तस्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि ५ पितरऽआ-
युष्मन्तस्ते स्वधाभिरायुष्मन्तस्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयु-
ष्मन्तं करोमि ६ यज्ञऽआयुष्मान्तस् दक्षिणाभिरायु-

प्माँस्तेन त्वा ऽऽयुषा ऽऽयुष्मन्तं करोमि ७ समुद्र
 ऽभ्रायुष्मान्त्स स्रवन्तीभिरायुष्माँस्तेन त्वा ऽऽयुषा
 ऽऽयुष्मन्तं करोमि” ८ इति त्रिः ॥ ५ ॥

अथ मेधाजननानन्तरम् अस्य कुमारस्यायुष्यमायुषो हितं
 जीवनवर्धनं कर्म करोति । तद्यथा—नाभिदेशे दक्षिणे वा कर्णे—
 नाभिसमीपे दक्षिणकर्णसमीपे वा “अग्निरायुष्मान्” इत्यादि-
 कान् अष्टौ मन्त्रान् त्रिर्जपति त्रीन् वारानुपांशु पठति ॥

त्रिस्तृषायुषमिति च ॥ ६ ॥

त्र्यायुषमिति मन्त्रं च तथैव त्रिर्जपति ॥

इदं चायुष्यकरणं कालातिक्रमेऽपि क्रियते । मेधाजननं तु
 मुख्यकालातिक्रमान्निवर्तते । “तस्मात्कुमारं जातं घृतं वै वाऽग्रे
 प्रतिलेहयन्ति स्तनं वा ऽनुधापयन्ति” इति जातमात्रस्य कुमार-
 स्य श्रुत्या मेधाजननोपदेशात् ॥

स यदि कामयेत सर्वमायुरिषादिनि चात्मप्रेणै-
 नमभिमृशेत् ॥ ७ ॥

स पिता यदि अपे कुमारः सर्वं सम्पूर्णमायुर्जोवितमिया-
 त् इत्येवम् इच्छेत् तदा वात्सप्रेण वात्सप्रेणा भालन्दनेन दृष्टे-
 न अनुवाकेन दिवस्परि इत्यादिद्वादशर्चेन एनं कुमारम् अभि-
 मृशेत् सर्वं शरीरमालभेत् ॥

तत्र ‘उपप्रयन्तोऽअध्वरम्’ इति वात्सप्रव्यावृत्त्यर्थं विशेषमाह—
 दिवस्परीत्येतस्यानुवाकस्योत्तमामृचं परिशिनाष्टि ॥ ८ ॥

दिवस्परीत्यादिको द्वादशऋचो ऽनुवाको वात्सप्रः । एत-
 स्योत्तमामन्त्यां द्वादशीम् ‘अस्ताव्यग्निः’ इत्येतामृचं परिशिनाष्टि
 व्युदस्यति । तां परित्यज्यैकादशाभिर्ऋग्भिराभिमृशेदित्यर्थः ॥

प्रतिदिशं पञ्च ब्राह्मणानवस्थाप्य धूयादिमनुप्रा-
णितेति । पूर्वो धूयात्प्राणेति । व्यानेति दक्षिणः ।
अपानेति पश्चिमः । उदानेत्युत्तरः । समानेति पञ्चम उप-
रिष्ठादवेक्षमाणो धूयात् । स्वयं वा कुर्यादनुपरिक्रामम-
विद्यमानेषु ॥ ९ ॥

कुमारस्य प्रतिदिशं दिशं दिशं प्रति चतसृषु प्राच्यादिषु
दिक्षु मध्ये च यथाक्रमं पञ्च ब्राह्मणानवस्थाप्य कुमारमभिमु-
खान्तसन्निवेश्य तान् प्रति “इममनुप्राणित” इति “इमं कुमारम्
अनुप्राणितं लक्ष्मीकृत्य प्राणेत्यादि घृत” इत्यर्थकं मैत्रं धूयात् । ततः
पेरिता ब्राह्मणाः पूर्वोदिक्रमेण कुमारं लक्ष्मीकृत्य धूयुः । तत्र प्राणे-
ति कुमारं लक्ष्मीकृत्य पूर्वो धूयात् । व्यानेति दक्षिणो ब्राह्मणः ।
अपानेति पश्चिमः । उदानेत्युत्तरः । समानेति पञ्चम उपरिष्ठा-
दूर्ध्वमेवेक्षमाणः । अविद्यमानेष्वसत्सु ब्राह्मणेषु स्वयं वा स्वयमेव
अनुप्राणनं कुर्याद् अनुपरिक्रामं परिक्रम्य परिक्रम्य पूर्वोदिकां
दिशम् । अनुपरिक्राममिति णमुलन्तम् । अस्मिन्पक्षे मैत्राभावः ॥

स पश्चिमदेशे जातो भवति तमभिमन्त्रयते—
“व्येद ते भूमि हृदयं दिवि चन्द्रमसि श्रिनम् । व्ये-
दाहं तन्मां तद्विद्यात्पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः
शतं शृणुयाम शरदः शतम्” ॥ इति ॥ १० ॥

स कुमारो यस्मिन्देशे भूभागे उत्पन्नस्तन्देशमभिमन्त्रयते
हस्तेन स्पृशति “वेद ते भूमि” इत्यादिन्त्रेण ॥

अपैनमभिमृशति—

“अश्मा भव परशुर्मव हिरण्यमसृतं भव ।
आत्मा धै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम्” इति ॥ ११ ॥

अथ जन्मदेशाभिमन्त्रणानन्तरम् एनं कुमारं पिताऽभिमृ-

शति समन्ततः सर्वशरीरे स्पृशति अश्मापवेत्यादिना मन्त्रेण ।
वात्सपाभिमर्शनादि एतदभिमर्शनान्तं कर्म कालव्यतिक्रमे
ऽपि क्रियते संस्काररूपत्वात् ॥

अथास्य मातरमभिमन्त्रयते-

इडाऽसिमैत्रावरुणी व्वीरे व्वीरमज्जिनथाः । सा
त्वं व्वीरवती भव याऽस्मान्वीरवतो ऽकरत्” इति ॥ १२ ॥

अथ कुमाराभिमर्शनानन्तरम् अस्य कुमारस्य मातरं ज-
ननीम् अभिमृत्वो भूत्वा इडासीत्यादिना मन्त्रयते मन्त्रश्रावणेन
संस्करोति ॥

अथास्यै दक्षिणं स्तनं प्रक्षाल्य प्रयच्छतीमं स्तं-
नमिति । यस्ते स्तन इत्युत्तरमेताभ्याम् ॥ १३ ॥

अथाभिमन्त्रणानन्तरमस्यै अस्याः मातुर्दक्षिणं स्तनं प्र-
क्षाल्य धावयित्वा ‘इमं स्तनम्’ इत्येतयर्चा कुमाराय प्रयच्छति
ददाति । तत उत्तरं वामं स्तनं प्रक्षाल्य ‘यस्ते स्तनः’ ‘इमं स्तन-
म्’ इत्येताभ्यामृग्भ्यां प्रयच्छति ॥

उदपात्रं शिरस्तो निदधाति-“आपो देवेषु जा-
ग्रथ यथा देवेषु जाग्रथ एवमस्यां स्रुतिकायां सपु-
त्रिकायां जाग्रथ” इति ॥ १४ ॥

उदपात्रं जलपूर्णपात्रं कुमारस्य शिरस्तः शिरःप्रदेशे नि-
दधाति स्थापयति आपोदेवेष्वित्यादिना मन्त्रेण । स्रुतिकायाः
शिरःप्रदेशे इति गदाघरः ॥

द्वारदेशे स्रुतिकाग्रिमुपसमाधायोत्थानात्सन्धिवे-
लयोः फलीकरणमिश्रान् त्सर्पपानग्रावावपति-“श-
ण्डा मर्का ऽउपवीरः शौण्डिकेय ऽउलूखलः । मलिम्लु-

घो द्रोणासश्च्यवनो नश्यतादितः स्वाहा २ आलि-
खन्ननिमिषः किं वदन्त ऽउपश्रुतिर्हर्यक्षः कुम्भी
शत्रुः पात्रपाणिर्दमणिर्हन्त्रीमुखः सर्पपारुणश्च्य-
वनो नश्यतादितः स्वाहा”इति ॥ १५ ॥

ततः सूतिकागृहस्य द्वारदेशे पञ्चभूसंस्कारपूर्वकं सूतिकाग्निं
स्थापयित्वा ओत्थानादुत्थानं यावत् सन्धिवेलयोः सायंप्रातः
फलीकरणमिश्रान् फलीकरणैः तण्डुलकणैर्मिश्रान् युक्तान्
सर्पपान् तस्मिन्नग्नौ आवपति जुहोति द्वे आहुती । शण्डाम-
र्का इत्येकाम्, आलिखन्निति द्वितीयाम् । आवपनोपदेशाद्धो-
मेतिकर्तव्यतानिवाचिः ॥

यदि कुमार ऽउपद्रवेत् जालेन प्रच्छाद्योत्तरीयेण
वा पिताऽङ्गु ऽआघाय जपति—

“कूर्कुरः सुकूर्कुरः कूर्कुरो बालघन्धनः । चेचेच्छुनक
सृज नमस्ते ऽस्तु सीसरो लपेतापवहर १ तत्सत्यं यत्ते
देवा व्वरमददुः स त्वं कुमारमेव वा वृणीथाः । चेचे-
च्छुनक सृज नमस्ते ऽस्तु सीसरो लपेतापवहर २ तत्स-
त्यं यत्ते सरमा माता सीसरः पिता इयामशयलौ
आतरौ । चेचेच्छुनक सृज नमस्ते ऽस्तु सीसरो लपे-
तापवहर” ३ इति । अभिमृशति—“न नामयति न
रुदति न हृष्यति न ग्लायति यत्र व्वयं व्वदामो यत्र
चाभिमृशामसि”इति ॥ १६ ॥

यदि चेत्कुमारो बालग्रहस्तं बालमुपद्रवेत् अभिभवेत्
तदा तं बालं जालेन मत्स्यग्रहसाधनेन तदलाभे उत्तरीयेण
वाससा प्रच्छाद्याङ्गे उत्सङ्गे निधाय घृत्वा कूर्कुर इत्यादिकम-
पवहरेत्यन्तं मन्त्रं जपति । जपान्ते कुमारस्य सर्वाङ्गमभिमृशति

“न नामयति” इत्यादिना मन्त्रेण ॥ इति जातकर्म ॥ इति षोडशी ।

अथ नामकरणसूत्रव्याख्या ।

दशम्यामुत्थाप्य ब्राह्मणान्भोजयित्वा पिता नाम करोति ॥ १ ॥

दशम्यां रात्र्यामतीतायाम् एकादशे ऽहनि ब्राह्मणान् श्राद्धव्यतिरेकेण त्रिप्रमृतीन् भोजयित्वा पिता कुमारस्य नाम करोति । अन्यस्मिन्नपि संस्कारे पितुरेवोत्सर्गात्कर्तृत्वम् । इह पितुर्ग्रहणादन्यत्रापि नियमो ऽवगम्यते ॥

द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा घोषवदाद्यन्तरन्तस्थं दीर्घाभिनिष्ठानं कृतं कुर्यान्न तद्धितम् । अयुजाक्षरमाकारान्तं स्त्रियै तद्धितम् ॥ २ ॥

द्वे अक्षरे अस्य तद् द्व्यक्षरं चत्वार्यक्षराण्यस्य तच्चतुरक्षरम् । अनयोर्विकल्पः । किञ्च घोषवदादि घोषवदक्षरमादौ यस्य नाम्नस्तद्वोषवदादि । घोषवन्ति चाक्षराणि वर्गतृतीयचतुर्थपञ्चमा इकारश्चेत्येतानि । अन्तरन्तस्थम् अन्तर्मध्ये ऽन्तस्था यस्य तदन्तरन्तस्थम् । अन्तस्था यरलवाः । दीर्घाभिनिष्ठानम् दीर्घमभिनिष्ठानमवसानं यस्य तदीर्घाभिनिष्ठानम् । कृतं कृतप्रत्ययान्तं कुमारस्य नामधेयं कुर्यात् । यद्वा कृतं पूर्वकृतं पितामहादिनाम तत् कुर्यात् । न तद्धितं, तद्धितप्रत्ययान्तं न कुर्यात् । स्त्रियान्तु विशेषः-अयुजाक्षरम् अयुजानि विपमाणि ज्यादीनि अक्षराणि यस्य तदयुजाक्षरम्, आकारान्तम् आकारो ऽन्तो यस्य तदाकारान्तम्, स्त्रियं स्त्रियाः तद्धितं तद्धितप्रत्ययान्तं, नाम कुर्यादित्यनुपपद्यते ॥

शर्म ब्राह्मणस्य चर्म क्षत्रियस्य शुभ्रेति वैयशस्य ॥ ३ ॥

ब्राह्मणस्य विप्रस्य पूर्वोक्तलक्षणनामान्ते शर्मेति पदम्,

निष्क्रमणाद्यप्राशनसूत्रव्याख्या । कार्. १ कं. १७-१९

क्षत्रियस्य वर्षेति पदम्, वैश्यस्य गुप्तेति पदं कुर्यात् ॥

अथ निष्क्रमणसूत्रव्याख्या ।

चतुर्थे मासि निष्क्रमणिका ॥ ४ ॥

कुमारस्य जन्मचतुर्थे मासि निष्क्रमणिका शृङ्गाद्वह्निर्निष्क्रमणं करोति पिता ॥

सूर्यमुदीक्षयति नच्चक्षुरिति ॥ ५ ॥

‘तच्चक्षुर्देवहितम्’ इत्यादिना ‘शरदः शताद्’ इत्यन्तेन मन्त्रेण श्रीसूर्यं भगवन्तं रश्मिमालिनमुदीक्षयति कुमारं प्रदर्शयति पिता । इति सप्तदशी कण्डिका । अष्टादशी न व्याख्याता । हेतुस्तूक्तः ॥

अथान्नप्राशनसूत्रव्याख्या ।

पष्ठे मासे ऽन्नप्राशनम् ॥ १ ॥

जन्मतः पष्ठे मासे कुमारस्यान्नप्राशनं कुर्यात् ॥

स्थालीपाकं श्रपयित्वा ऽऽज्यभागाविष्ट्वा ऽऽज्याहुती जुहोति—

“देवीं वाचमजनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः पञ्चवो ववदन्ति । सा नो मन्त्रेणमूर्जं हुहाना धेनुर्व्यागस्मानुपसुप्दुतैतु स्वाहा” इति । वाजो नो ऽअथेति च द्वितीयाम् ॥ २ ॥

स्थालीपाकं चरुं यथाविधि श्रपयित्वा ऽऽयारावाज्यभागौ हुत्वा द्वे आहुती आज्येन जुहोति ॥

“देवीं वाचम्” इत्यादिकया ऋचा एकामाहुतिं जुहुयात् “इदं वाचे” इति त्यागं कुर्वन् । चकारात् पुनः “देवीं वाचम्” इत्येतस्यान्ते “वाजो नो ऽअथ” इति च मन्त्रं

पठित्वा द्वितीयामाज्याहुतिं जुहुयात् “इदं वाचे व्वाजाय च”
इति त्यागं कुर्वन् ॥

स्थालीपाकस्य जुहोति-

. प्राणेनान्नमशीय स्वाहा १ अपानेन गन्धानशीय
स्वाहा २ चक्षुषा रूपाण्यशीय स्वाहा ३ श्रोत्रेण यशो
ऽशीय स्वाहा ४ इति ॥ ३ ॥

स्थालीपाकस्य चरोः चतुर्भिर्मन्त्रैश्चतस्र आहुतीर्जुहोति
प्राणेनान्नमशीय स्वाहेत्यादिभिः प्रतिमन्त्रम् ॥

प्राशनान्ते सर्वान् रसान्त्सर्वमन्नमेकत ऽउद्धृत्या-
धैनं प्राशयेत् तूष्णीं, हन्तेति वा । हन्तकारं मनुष्या
इति श्रुतेः ॥ ४ ॥

प्राशनान्ते-संस्तवप्राशनान्ते कर्मणि जाते सर्वान् कटुमधुर-
तिक्तकषायादीन्, सर्वमन्नं-भक्ष्यं भोज्यं लेह्यं चूर्ण्य पेयं चैकतः
एकस्मिन्सुवर्णादिपात्रे उद्धृत्याधैनं कुमारं तस्मादन्नं गृहीत्वा
तूष्णीं प्राशयेत्, हन्तेति मन्त्रेण वा प्राशयेत् । “तस्यै द्वौ
स्तनौ देवा ऽउपजीवन्ति स्वाहाकारं च वषट्कारं च, हन्तकारं
मनुष्याः, स्वधाकारं पितरः” इति श्रवणात् ॥

गुणफलमाह-

भारद्वाज्या मांसेन वाक्प्रसारकामस्य, कपिञ्ज-
लमांसेनाज्ञायकामस्य, मत्स्यैर्जवनकामस्य, कृकषा-
या ऽआयुष्कामस्य, आठ्या ब्रह्मवर्चसकामस्य, सर्वैः
सर्वकामस्पर्शपूर्याय वा, ततो ब्राह्मणभोजनम् । अ-
न्नपूर्याय वा ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ ५ ॥

भारद्वाज्याः पक्षिण्या मांसिन कुमारस्य प्राशनं कार-

यितव्यम्, यदि “कुमारो घाग्मी स्यात्”इत्येवं कामना भवति पितुः । फण्डलमांसेन प्राशयेद् यदि “कुमारः अन्नादः स्यात्”इति कामयेत । यदि “कुमारः जवनः शीघ्रगामी स्यात्”इति कामयेत तदा मत्स्यान् प्राशयेत् । यदि “कुमारो दीर्घायुः स्यात्”इति कामयेत तदा कुरुपाया मांसं प्राशयेत् । यदि “कुमारो ब्रह्मवर्चसी स्यात्”इति कामयेत तदा ऽऽथ्या मांसं प्राशयेत् । यदि “वाक्मसारादीनि ब्रह्मवर्चसान्तानि सर्वाणि कुमारस्य भवन्तु”इति कामयेत तदा भारद्वाज्यादीनामाद्यन्तानां सर्वाणि मांसानि क्रमेण प्राशयेत् । अन्नपर्याय वा अन्नपरिपाठ्या वा ऽन्नवत्सर्वमांसान्येकीकृत्य प्राशयेदित्यर्थः । अन्नपर्यायेत्यविभक्तिकमार्पणम् । ततो ब्राह्मणभोजनमित्युक्तार्थम् । द्विरुक्तिः काण्डसमाप्तिसूचनार्था । इत्येकोनविंशी कण्डिका ॥

॥ इति प्रथमकाण्डम् ॥

अथ चूडाकरणसूत्रव्याख्या ।

सांवत्सरिकस्य चूडाकरणं तृतीये वाऽप्रतिहते ॥१॥

संवत्सरमब्दमतिक्रान्तः सांवत्सरिकः तस्य बालकस्य चूडाकरणं चूडाकर्माख्यं वक्ष्यमाणं कर्म कुर्यात् । तृतीये वा संवत्सरे ऽप्रतिहते ऽल्पावशिष्टे ॥

यथामङ्गलं वा सर्वेषाम् ॥ २ ॥

यद्वा यथामङ्गलं यथाकुलाचारं सर्वेषां वर्णानां व्यवस्थेत्यर्थः । यस्य कुले सांवत्सरिकस्य चूडाकर्म क्रियते तस्य सांवत्सरिकस्य, यस्य तृतीये ऽब्दे तस्य तदा इति व्यवस्था । यस्य कुले नास्ति नियमस्तस्य यदृच्छया विकल्पः ।

अन्ये तु यथामङ्गलपदं धर्मशास्त्रान्तरे विहितकालान्तरोप-
लक्षणमाहुः । धर्मशास्त्रोक्ताः कालाश्च तृतीयपञ्चमसप्तमा उप-
नीत्या सहैव वा ॥

आर्यक्रमानुरोधेन यथामङ्गलमिति सूत्रं पूर्वं व्याख्याय
षोडशवर्षस्य केशान्त इति सूत्रं व्याख्यायते—

षोडशवर्षस्य केशान्तः ॥ ३ ॥

षोडश वर्षाणि अतीतानि यस्य स षोडशवर्षः तस्य
सप्तदशे वर्षे केशान्तः केशान्ताख्यः संस्कारो भवति ॥

ब्राह्मणान् भोजयित्वा माता कुमारमादायाह्ला-
व्याहृते व्यासमी परिधाप्याङ्कऽआधाय पश्चादग्ने-
रुपविशति ॥ ४ ॥

कालमभिधाय कर्माभिधीयते । चूडाकरणाद्गतया श्रीन्
ब्राह्मणान् भोजयित्वा माता जननी कुपारं पुत्रं चूडाकरणार्ह-
मादाय गृहीत्वा ऽऽप्लाव्य स्नापयित्वा ऽहते नवे सकृद्धौते वास-
सी द्वे वस्त्रे परिधाप्यान्तरीयोत्तरीयत्वेन परिहिते कारायि-
त्वा ऽङ्के उत्सङ्गे आधाय स्थापयित्वा ऽग्नेः पश्चात् पश्चिमतः
उपविशति ॥

अन्वारब्धऽआज्याहुतिर्हुत्वा प्राशनान्ते शी-
तास्वप्सृग्णा ऽआसिञ्चति—

“उत्पणेन व्याय ऽउदकेनेह्यदिने केशान् वप” इति ।

“केशश्चमश्रु” इति च केशान्ते ॥ ५ ॥

ततो ब्रह्मणा ऽन्वारब्धः कुशेनोपस्पृष्टः आज्याहुतीः आघा-
रादिस्त्रिष्टकदन्ताः चतुर्दश हुत्वा संस्रवप्राशनान्ते शीतासु
अप्सु उष्णा अपः शीतोदके उष्णोदकमासिञ्चति मक्षिपति—

‘उष्णेन व्याय ऽउदकेनेहि’ इति मन्त्रेण । केशान्ते तु ‘उष्णेन

व्याय ऽउदकेनेह्यदिते केशश्मश्रु च्चप' इति मन्त्रे विशेष ॥

अथात्र नवनीतपिण्डं घृतपिण्डं दध्नी वा प्राश्याति ॥६॥

अथोष्णोदकसेकानन्तरम् अत्रास्मिन्नुदके नवनीतपिण्डं घृतपिण्डं दध्नी वा पिण्डं भक्षिषति ॥

ततः ऽआदाय दक्षिणं गोदानमुन्दति—“सवित्रा प्रसूता दैव्या ऽआप ऽउन्दन्तु मे तनूं दीर्घायुत्वाय च्चर्चसे” इति ॥ ७ ॥

ततस्तस्मादुदकात् चुलुकेनैकदेशमादाय दक्षिणं गोदानं शिरसो दक्षिणपदेशस्थं केशसमूहं ‘सवित्रा प्रसूता’ इति मन्त्रेणोन्दति आर्द्रं करोति ॥

त्र्येण्या शलल्या विनीय त्रीणि कुशतरुणान्पन्तर्दधात्योपध इति ॥ ८ ॥

त्रिषु स्थानेषु एनी चित्रा त्र्येणी । शल्ली सेधाशलाका । विलम्बान् केशान् तथा विनीय पृथक्कृत्य विरलान् कृत्वा त्रीणि कुशतरुणानि दर्भतृणानि अन्तः मध्ये दधाति धारयति—‘ओपधे त्रापस्व’ इति मन्त्रेण ॥

शिवो नामेति लोहक्षुरमादाय निवर्तयामीति प्रवपति ९॥

ततः कर्ता “शिवो नामासि” इति मन्त्रेण लोहक्षुरं ताम्रादिपरिष्कृतमयोमय क्षुरमादाय दक्षिणकरेण गृहीत्वा निवर्तयामीति मन्त्रेण प्रवपति त कुशतरुणान्तर्हितेषु केशेषु संलागयति स्थापयति ॥

‘येनावपत्सविता क्षुरेण सोमस्य राज्ञो च्चरणस्य च्चिद्वान् । तेन ब्रह्माणो व्यपतेदमस्यायुष्यश्चरदष्टिर्पथा ऽसत्’ इति सकेशानि प्रच्छिद्य आनङ्गहे गोमय-

पिण्डे प्रास्यत्युत्तरतो ध्रियमाणे ॥ १० ॥

येनावपदिति मन्त्रेण केशसहितानि कुशतरुणानि पच्छि-
थ खण्डयित्वा ऽग्रेरुत्तरतो भूभागे ध्रियमाणे ऽवस्थाप्यमाने
आनङ्गुहे आर्पणे गोमयपिण्डे प्रास्यति प्रक्षिपति ॥

एवं द्विरपरं तूष्णीम् ॥ ११ ॥

एवमुक्तेन प्रकारेण द्विः द्विवारमुन्दनादि गोमयपिण्डनि-
धानान्तं कर्म तूष्णीं मन्त्ररहितं कुर्यात् ॥

इतरयोश्चोन्दनादि ॥ १२ ॥

इतरयोः पश्चिमोत्तरयोगोदानयोरुन्दनादिक्लेदनप्रभृति-
गोमयपिण्डनिधानान्तं कर्म चकारात्सकृत्समन्त्रकं द्विरमन्त्र-
कं भवति ॥

अथ पश्चात् त्र्यायुषमिति ॥ १३ ॥

अथ दक्षिणगोदानस्य त्रिरुन्दनादिच्छेदनान्तकर्मनन्तरं पश्चा-
द्गोदाने विशेषमाह-त्र्यायुषमिति । “त्र्यायुषं जमदग्नेः” इत्यादिना
मन्त्रेण सकेशानि कुशतरुणानि सकृत्पच्छिथ तूष्णीं द्विः
प्रच्छिथ गोमयपिण्डे प्रास्यति ॥

अथोत्तरतो-“येन भूरिश्वरा दिवं ज्योक् च पश्चा-
द्वि सूर्यम् । तेन ते व्यवपामि ब्रह्मणा जीवातवे जीव-
नाप सुदृलोकयाय स्वस्तये” इति ॥ १४ ॥

अथानन्तरम् उत्तरतः उत्तरगोदानकर्मणि सकेशानां कुशत-
रुणानां छेदनं “येन भूरिश्वरा” इति मन्त्रेण कुर्यात् । अन्यत्सर्वं
दक्षिणगोदानवत्कार्यम् ॥

त्रिः क्षुरेण शिरः प्रदक्षिणं परिहरति, समुखं के-
शान्ते-“यत्क्षुरेण मज्जयता सुपेशसा व्यपन्ना वा
व्यपति केशाँश्छिन्धि, शिरो माऽस्थायुः प्रमोषीः ।

मुखमिति च केशान्ते ॥ १५ ॥

त्रिः त्रीन् बारान् धुरेण शिरो मूर्द्धानं प्रदक्षिणं यथा भवति तथा परिहरति-शिरसः समन्तात् प्रदक्षिणं धुरं “यत्क्षुरेण” इति मन्त्रेण भ्रामयतीत्यर्थः । केशान्ते समुपसं मुखसहितं शिरः परिहरति । मन्त्रे च शिरःपदानन्तरं मुखपदं प्रक्षेपणीयम् ॥

ताभिराद्भिः शिरः समुद्य नापिताय धुरं प्रयच्छति-“अक्षपवन् परिवप” इति ॥ १६ ॥

ताभिः प्रकृताभिः शीतोष्णाभिरद्भिः शीतोष्णोदकेन शिरो मस्तकं समुद्य क्लेदयित्वा ऽऽर्द्धभावमापाय नापिताय धुरं प्रयच्छति मुष्टनार्थं ददाति “अक्षपवन् परिवप” इति मन्त्रेण ।

यथामङ्गलं केशशेषकरणम् ॥ १७ ॥

धुरसमर्पणानन्तरं नापितेन केशवपनं कार्यम् । तत्र केशानां शेषकरणं शिखारक्षणं यथामङ्गलं यस्य कुले यथा मसिर्द्धं तस्य तथैव शिखास्यापनं कार्यम् ॥

अनुगुप्तमेतत् सकेशं गोमयपिण्डं निधाय गोष्ठे पल्लवः ऽउदकान्ते वा ॥ १८ ॥

ततो वपनोत्तरं सर्वान् केशान् गोमयपिण्डे कृत्वा एतं गोमयपिण्डं वस्त्रादिवेष्टनेनानुगुप्तमाहृतं कृत्वा गोष्ठे गवां व्रजे स्थापयेत् । अथवा पल्लवे ऽल्पोदके सरति स्थापयेत् । अथवा उदकान्ते यत्र कुत्रचिद्दुदकसमीपे स्थापयेत् ॥

आचार्याय व्वरं ददाति ॥ १९ ॥

ततश्चूडाकरणकर्ता पित्रादिः स्वकीयायाचार्याय वरं तदभिलषितं द्रव्यं ददाति । अभिलषितद्रव्याभावे ‘चतुष्कार्पा-

पणो वर' इति मूल्याध्यायोक्तद्रव्यदानम् इति वृद्धाः । काषार्प-
णश्च षोडशमापपरिमिता राजनी मुद्रा । पञ्चरक्तिको मापः ॥

गां केशान्ते ॥ २० ॥

केशान्ते कर्मणि केशान्तसंस्कारकर्ता स्वाचार्याय गां द-
दातीति गदाधरः । संस्कार्यस्याचार्यायेति हरिहरादयः ॥

संवत्सरं ब्रह्मचर्यमवपनं च केशान्ते ॥ २१ ॥

केशान्तकर्मानन्तरं संस्कृतः संवत्सरं यावद्ब्रह्मचर्यं चरेत् ।
केशान्तोत्तरकालं संवत्सरं यावत् वपनं च वर्जयेत् इति गदा-
धरः । केशान्तकर्मोत्तरं यावज्जीवं शास्त्रीयवपनव्यतिरेकेण वपनं
चर्जयेत् इति धामुदेवहरिहरमर्गाः । शास्त्रीयं वपनं च "ग-
ङ्गायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्गुरोर्मृतौ । आधाने सोमपाने च
वपनं सप्तसु स्मृतम्" ॥ इत्यादिनिमित्तेषु बोध्यम् । केशवप-
नस्य चूडाकरणादौ जातत्वात् इमश्रुवपनस्यैव केशान्तसंस्का-
रे मुख्यत्वात् केशान्तसंस्कारोत्तरं इमश्रूणामवपनमेव याव-
ज्जीवं शास्त्रीयवपनं वर्जयित्वा पारस्कराचार्येणोपदिश्यते ।
इमश्रुशब्दश्च मुख्यया वृत्त्या उत्तरोष्ठोपरिवर्तमानलोमान्ये-
वाभिधत्ते । लक्षणप्रकाशे उत्तरोष्ठलक्षणानन्तरं इमश्रुलक्षणा-
भिधानात् । तावन्मात्रावपनस्यैव सर्वदेशसम्प्रदायसिद्धत्वाच्च ।
केशवपनं तु समावर्तनोत्तरं जीवत्पितृकस्य निषिद्धम् । "मु-
ण्डनं पिण्डदानं च भेतकर्म च सर्वतः । न जीवत्पितृकः
कुर्यात् गर्भिणीपतिरेवच" ॥ इतिदक्षवचनात् । "मुण्डनस्य नि-
पेधे ऽपि कर्तनं तु विधीयते" इति स्मृत्यन्तरात् कर्तनमात्रं
तस्यानुष्ठेयम् । गर्भिणीपतेस्तु तदपि निषिद्धम् । "नोदन्व-
तोऽम्भसि स्नायात् नच इमश्रूवादि कर्तयेत् । अन्तर्यत्न्याः प-
तिः कुर्वन्नपजा भवति ध्रुवम्" ॥ इति क्रतुस्मरणात् । सर्वके-

शवपनस्यैव मुण्डनपदार्थत्वमभिमेत्य कतिपयकेशान् परिशेष्य जी-
वत्पितृका अपि केषुचिद्देशेषु केशवपनं कारयन्ति । प्रयागादितीर्थ-
भासौ मातृमरणादिनिमित्ते च जीवत्पितृकस्य गर्भिणीपतेश्च मुण्ड-
नमावश्यकम् । ‘प्रयागे वपनं कुर्यात्’ इतिवचनात् । ‘क्षौरं नैमि-
त्तिकं कुर्यात् निषेधे सत्यपि ध्रुवम् । पित्रोः श्रेयविधानं च गर्भि-
णीपतिराचरेत्’ ॥ इति स्मृत्यन्तरात् । “क्षौरं नैमित्तिकं कुर्यात्
निषेधे सत्यपि ध्रुवम् । पित्रादिमृतिदीक्षासु प्रायश्चित्ते च तीर्थ-
के” ॥ इति सङ्ग्रहवचनाच्च । “अन्तर्वत्सर्गं च जायायां तीर्थे
क्षौरं न कारयेत्” इतिवचनाच्च तीर्थे गर्भिणीपतेः क्षौरनिषेधो-
ऽवगम्यते । अतोऽत्र विकल्पो वा पूर्ववचनस्य प्रयागपरकत्वं
वा । प्रयागे जीवत्पितृकस्य इमश्रुवपनमप्यावश्यकम् । एवंमातृ-
मरणादिनिमित्तेऽपि । आशौचान्ते तु “आशौचान्ते कृतश्मश्रु-
कर्माणः” इति विष्णुवचनेन जीवत्पितृकोऽपि इमश्रुवपनं कुर्यात्
निषेधस्य रागप्राप्तविषयकत्वादिति गुर्जराः । इमश्रुवपनस्य
पितृमरणादिनिमित्तं विना आचार्येण निषेधात्, “यस्य यस्य
च वर्णस्य यद्यत्स्यात्पाश्चिमं त्वहः । स तत्र वस्त्रशुद्धिं च गृहशुद्धिं
करोत्यपि ॥ केशश्मश्रुनखादीनां यस्याज्यं तज्जहात्यपि” । (द्वै-
प.) इति ब्रह्मपुराणीयवचनेन आशौचान्तवपनस्य शुद्ध्यर्थ-
त्वलाभात् इमश्रुव्यतिरिक्तकेशादिवपनेनापि शुद्धेर्लाभात्,
समाचाराच्च इमश्रुव्यतिरिक्तकेशादिवपनमेव जीवत्पितृ-
केणाशौचान्तेऽनुष्ठेयमित्यन्ये । जीवत्पितृकस्य पञ्चाश-
द्धायनोत्तरं निमित्तं विनाऽपि केशादिवपनं, तदन्येषां
इमश्रुवपनं च भवत्येव । “पञ्चाशद्धायनात्पूर्वं क्षौरं
नैमित्तिकं विना । न कुर्यात् तत् तदूर्ध्वं तु स्वे-
च्छया वपनं चरेत् ॥ (वी० मि० सं० प्र०) इति स्मृत्यन्तरात् ।

पर्युप्तशिरसमलङ्कृतमानयन्ति ॥ ६ ॥

परि सर्वतः उत्तं मुण्डितं शिरो यस्य स पर्युप्तशिरास्तम्,
अलङ्कृतं यथासम्भवं सुवर्णादिनिर्मितैः कुण्डलाधलङ्कारैः,
आचार्यपुरुषा आचार्यसमीपमानयन्ति ॥

पश्चादग्नेरयस्थाप्य ब्रह्मचर्यमागामिति व्वाचयति ॥७॥

तत आचार्यो माणवकम् अग्नेः पथिमत आत्मनो दाक्षिण-
तो ऽवस्थाप्य “ब्रह्मचर्यमागामिति ब्रूहि” इति प्रेषयत्वा मा-
णवकं तथैव वाचयति ॥

ब्रह्मचार्यसानीति च ॥ ८ ॥

“ब्रह्मचार्यसानीति ब्रूहि” इत्याचार्यो माणवकं प्रेषयति ।
प्रेषितश्च माणवको ब्रह्मचार्यसानीति वदेत् ॥

अथैनं व्वासः परिधापयति-“येनेन्द्राय बृहस्पति-
व्वासः पर्यदधादमृतम् । तेन त्वा परिदधाम्यायुषे
दीर्घायुत्वाय धलाय व्वर्चसे” इति ॥ ९ ॥

अथ वाचनानन्तरमेनं कुमारम् आचार्यो वक्ष्यमाणलक्षणं
शाणादिवासः परिधापयति येनेन्द्रायेत्यादिना मन्त्रेण ॥

मेखलां वध्नीते-“इयं दुरुक्तं परिबाधमाना व्वर्ण-
पवित्रं पुनती म ऽआगात् । प्राणापानाभ्यां धलमा-
दधाना स्वसा देवी सुभगा मेखलेयम्” इति ॥ १० ॥

ततो मेखलां मौञ्ज्यादिकां वक्ष्यमाणलक्षणां कटिप्रदेशे
वध्नीते-त्रिवृतां प्रवरसङ्ख्याकग्रन्थियुताम् प्रादक्षिणेन त्रिः परि-
वेष्टयति “इयं दुरुक्तम्” इत्यादिना मन्त्रेण । माणवकस्य मन्त्र-
पाठ इति हरिहरः । आचार्यस्येति गदाधरः ॥

“युवा सुवासाः परिवीत ऽआगात्स ऽउ श्रेयान्

भवति जायमानः । तं धीरासः कवयऽउन्नयन्ति स्वा-
ध्यो मनसा देवयन्तः” इति वा । तूर्णीं वा ॥ ११ ॥

उक्तमन्त्रान्तरेण वा तूर्णीं वा मेखलां वधीते ॥

“यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं पुर-
स्तात् । आयुष्यमग्न्यं प्रतिमुखं शुभ्रं यज्ञोपवीतं
यत्नमस्तु तेजः । यज्ञोपवीतमसि यज्ञस्य त्वा यज्ञो-
पवीतेनोपनह्यामि” इति मन्त्रेण—

सूत्रकारानुक्तमपि सर्वभाष्यकारसम्मतम् उपवीतधारणम्
अस्मिन्नवसरे कर्तव्यम् ॥

समाचारादेवात्र—“मित्रस्य चक्षुर्धरुणम् वली-
यस्तेजो यशस्वि स्थविरः समिद्धम् । अनाहनस्पं
व्वसनं जरिष्णु परीदं स्वाज्यजिनं दधेऽहम्”

इत्यनेन मन्त्रेणाग्निधारणमिति कारिकायां गर्गपद्धतौ च ॥

दण्डं प्रपच्छति तं प्रतिगृह्णाति—“यो मे दण्डः
परापतद्वैहायसो ऽधिभूष्याम् । तमहं पुनरादद ऽआ-
युषे ब्रह्मणे ब्रह्मवर्चसाप” इति ॥ १२ ॥

आचार्यो माणवकाय वक्ष्यमाणलक्षणं दण्डं तूर्णीं
प्रपच्छति । माणवकश्च तं “यो मे दण्डः” इत्यादिना मन्त्रेण
प्रतिगृह्णाति ॥

दीक्षावदेके दीर्घसत्रमुपैतीति व्यचनात् ॥ १३ ॥

एके आचार्या दीक्षावद् सोमे दीक्षायां यथा दण्डप्रदानं तूर्णीं
तथेच्छन्ति । तत्र यथा “उच्छ्रयस्व व्वनस्पते” इत्यादिना “यज्ञस्यो
दधः” इत्यन्तेन मन्त्रेण यजमानो दण्डमुच्छ्रयति तद्दत्र ब्रह्म-
चारी । “दीर्घसत्रं वा ऽप्य ऽउपैति यो ब्रह्मवर्चमुपैति” इत्यारभ्य
ब्रह्मवर्चस्य दीर्घसत्रसम्पत्त्यतिपादनात् ॥

अथास्याद्भिरञ्जलिनाऽञ्जलिं पूरयति “आपोहिष्ठा”
ति तिसृभिः ॥ १४ ॥

अथ दण्डप्रदानानन्तरम् आचार्यो ऽस्य माणवकस्या-
ञ्जलिं स्वकीयाञ्जलिस्थाभिरद्भिरापोहिष्ठेत्यादिकाभिस्तिसृभि-
र्ऋग्भिः पूरयति ॥

अथैनं सूर्यमुदीक्षयति तच्चक्षुरिति ॥ १५ ॥

अथाञ्जलिपूरणानन्तरमेनं माणवकं ‘सूर्यमुदीक्षस्व’इत्येवं
प्रेष्य सूर्यमुदीक्षयति अवलोकयति दर्शयति । स च माणवकः
“तच्चक्षुः”इत्यादिना “शरदःशताद्”इत्यन्तेन मन्त्रेण सूर्यं पश्यति ॥

अथास्य दक्षिणां समधि हृदयमालभते—“मम
व्रते ते हृदयं दद्यामि मम चित्तमनु चित्तं ते ऽअस्तु ।
मम व्वाचमेकमना जुषस्व बृहस्पतिह्वा नियुनक्तु
मह्यम्”इति ॥ १६ ॥

अथ सूर्यदर्शनानन्तरमाचार्यो ऽस्य माणवकस्य दक्षिणां-
समधि दक्षिणस्कन्धस्थोपरि स्वकीयं दक्षिणहस्तं नीत्वा
“ममव्रते”इत्यादिना मन्त्रेण हृदयं वक्ष आलभते स्पृशति ॥

अथास्य दक्षिणं हस्तं गृहीत्वा ऽऽह “को ना-
मासि”इति ॥ १७ ॥

अथ हृदयालम्भनानन्तरमाचार्यो ऽस्य माणवकस्य स्व-
कीयेन दक्षिणहस्तेन दक्षिणहस्तं गृहीत्वा ‘को नामासि’इत्याह ॥

“असावहं भोः” इति प्रत्याह ॥ १८ ॥

एवं पृष्ठो माणवकः, असौ अमुकशर्मा ऽहं भोः इति प्रत्याह
प्रतिवचनं दद्यात् ॥

अथैनमाह—कस्य ब्रह्मचार्यसीति । ‘भवत’ इत्यु-
च्यमाने—“इन्द्रस्य ब्रह्मचार्यस्यग्निराचार्यस्तवाहमा-

चार्यस्तवासी” इति ॥ १९ ॥ -

अथ प्रतिवचनानन्तरम् आचार्य एनं माणवकं कस्य ब्रह्म-
चार्यसीत्याह पृच्छति । ‘भवत’ इति माणवकेनोच्यमाने-“इन्द्र-
स्य ब्रह्मचार्यसि अग्निराचार्यस्तवाहमाचार्यस्तव अमुकशर्मन्”
इति मन्त्रं पठति ॥

अथैनं भूतेभ्यः परिददाति-“प्रजापतये त्वा परि-
ददामि देवाय त्वा सावित्रे परिददाम्यज्यस्तवौषधी-
भ्यः परिददामि द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिददामि
व्यिद्वेभ्यस्तवा भूतेभ्यः परिददामि सर्वेभ्यस्तवा भूते-
भ्यः परिददाम्यरिष्ट्यै” इति ॥ २० ॥

अथानन्तरम् एनं कुमारमाचार्यः भूतेभ्यः प्रजापतिप्रभृतिभ्यः
प्रजापतयेत्येत्यादिना मन्त्रेण रक्षितुं ददाति ॥ इति द्वितीयकण्डिका ॥

प्रदक्षिणमग्निं परीत्योपविशति ॥ १ ॥

एवं बह्वक्षानादिभिराचार्येण संस्कृतो माणवको ऽग्निं प्र-
दक्षिणं परिक्रम्याग्नेः पश्चाद् आचार्यस्योत्तरत उपविशति इति
जयरामहरिहरौ । पश्चादग्नेरुपवेशनमिति भर्तृयज्ञकारिकाकारौ ।
आचार्यस्य दक्षिणत इति गर्गपद्धतौ । आचार्यस्योत्तरत इति
वासुदेवः । अग्नेरुत्तरत इति गदाधरः ॥

अभ्यारब्ध ऽआज्याहुतीर्हुत्वा प्राशनान्ते ऽथैनं
मन्त्रं शास्ति-ब्रह्मचार्यसि, अपोऽशान, कर्म कुरु, मा दिषा
सुपुण्या, व्याघ्रं पृच्छ, समिधमाधेह्यपो ऽशानेति ॥ २ ॥

ततो ब्रह्मणाऽन्वारब्ध आचार्यः आचारादिस्विष्टकृद्न्ताश्च-
तुर्दशाहुतीर्हुत्वा संस्रवप्राशनान्ते अथानन्तरमाचार्य एनं माण-
वकं संशास्ति शिसयति-‘ब्रह्मचारी असि’ इति ।
असानीति माणवकेन प्रत्युक्तः, अपो ऽशान पिर इति ।

संशास्तीति सर्वत्र सम्यध्यते । अशानीति प्रत्युक्तः, कर्म स्नानादिकं स्ववर्णाश्रमविहितं कुरु विधेहि इति । करवाणीति प्रत्युक्तो, मा दिवा दिवसे सुपुण्याः स्वाप्तीः इति । न स्वपानीति प्रत्युक्तः, व्वाचं गिरं यच्छ नियमयेति । यच्छानि इति प्रत्युक्तः, समिधं वक्ष्यमाणप्रकारेणांधेहि अग्नौ प्रक्षिपेति । आदधानि इति प्रत्युक्तः, अपोऽशानेति । अशानि इति ब्रह्मचारी । अत्र प्रथमं श्रूयमाणम् 'अपोऽशान' इति आचमनम् अशिष्यतः, अन्ते च श्रूयमाणम् आशितवतः । 'अशिष्यन्नाचामेत् अशित्वांऽऽचामेत्' इति श्रुतेः ॥

अथास्मै सावित्रीमन्वाहोत्तरतो ऽग्नेः प्रत्यङ्मुखः स्वायोपविष्टायोपसन्नाय समीक्षमाणाय समीक्षिताय, दक्षिणतस्तिष्ठत ऽआसीनाय चैके, पच्छो ऽर्द्धचशः सर्वा च तृतीयेन सहानुवर्तयन् ॥ ३ ॥

अथ शासनानन्तरमस्मै ब्रह्मचारिणे सावित्रीं सवितृदैवतां गायत्रीच्छन्दस्कां विश्वामित्रदृष्टाम् ऋचं प्रत्यङ्मुखाय पश्चिमाभिमुखायामेकतरस्यां दिश्युपविष्टाय पादोपसङ्ग्रहणादिनोपसन्नाय भजमानाय तथा समीक्षमाणाय सम्यक् आचार्यमवलोकयते तथा ऽऽचार्येण सम्यगवलोकिताय, पक्षान्तरे दक्षिणतो ऽग्नेर्दक्षिणस्यां दिशि तिष्ठते ऊर्ध्वापासीनायोपविष्टाय वा । पच्छः पादं पादम्, अर्द्धचशः तदनु अर्द्धचमर्द्धचं, तदनु सर्वा च तृतीयेन वारेण सह मिलित्वाऽनुवर्तयन् पठन् अन्वाह उपदिशति ॥

संवत्सरे षण्मास्ये चतुर्विंशत्यहे द्वादशाहे षडहे ष्यहे वा, सद्यस्त्वेव गायत्रीं ब्राह्मणापानुभूयात् आग्नेयो वै ब्राह्मण इति श्रुतेः, त्रिष्टुभः राजन्यस्य, जगती वैश्यस्य, सर्वेणां च गायत्रीम् ॥ ४ ॥

सावित्रीप्रदानस्य कालविकल्पानाह—संवत्सरे इति । संवत्सरे उपनयनमारभ्य पूर्णे वर्षे, षण्मास्ये षडेव मासाः षण्मास्यं स्वार्थे व्यञ्ज् । छान्दसत्वाद्वृद्ध्यभावः । छन्दोवत्सूत्राणि भवन्तीति वचनात् । तस्मिन् षण्मास्ये, चतुर्विंशत्यहे चतुर्विंशत्याऽहोभिरुपलक्षिते काले, द्वादशाहे द्वादशभिरहोभिरुपलक्षिते काले, षडे पद्भिरहोभिरुपलक्षिते काले, त्र्यहे त्रिभिरहोभिरुपलक्षिते काले वा—सावित्रीमन्वाहेत्यनुपज्यते । एते कालविकल्पा आचार्यस्य शुश्रूषादिशिष्यगुणतारभ्यापेक्षाः । एवं सामान्येन कालविकल्पानभिधाय ब्राह्मणस्य विशेषमाह—सद्यस्त्विति । तु-शब्दः पक्षव्यावृत्तौ । सद्य एव गायत्रीं ब्राह्मणायानुगृह्यात् कथयेत् । “आग्नेयो वै ब्राह्मणः” इति श्रुतेः—आग्नेयां ऽग्निदेवताको ब्राह्मण इति वेदवचनात् । राजन्यस्य त्रिष्टुभं त्रिष्टुप्छन्दस्कां “देवसवितः” इत्यादिकां सावित्रीम्, वैश्यस्य जगतीं जगतीच्छन्दस्कां “विश्वा रूपाणि” इत्यादिकां सावित्रीमनुगृह्यात् । यद्वा सर्वेषां ब्राह्मणक्षत्रियविशां गायत्रीमेव गायत्रीच्छन्दस्कामेव सावित्रीं “तत्सवितुः” इति ऋचं सकलवेदशास्त्राम्नातामनुगृह्यात् ।

इति तृतीया कण्डिका ॥

अत्र समिदाधानम् ॥ १ ॥

अत्र सावित्रीप्रदानोत्तरकाले इति केचित् । अत्रास्मिन्प्राकृते ऽग्नौ इति फर्कादयः । समिधामाधानं प्रक्षेपः ब्रह्मचारिणो भवति ॥

पाणिना ऽग्निं परिसमूहति—“अग्ने सुश्रवः सुश्रवसं मा कुरु, यथा त्वमग्ने सुश्रवः सुश्रवा ऽअसि, एवं माधं सुश्रवः सौश्रवसं कुरु, यथा त्वमग्ने देवानां यज्ञस्य निधिषा ऽअसि, एवमहं मनुष्याणां व्वे-

दस्य निधिपो भूयासम्"इति ॥ २ ॥

पाणिना दक्षिणहस्तेन अग्निं प्रकृतहोमाधिकरणं परिस-
मृहति सन्धुक्षयतीन्धनप्रक्षेपेण वक्ष्यमाणैः पञ्चभिः "अग्ने
सुश्रवः" इत्यादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् ।

कारिकायां विशेषः-

प्रतिमन्त्रं त्रिभिः काष्ठैरभेसुश्रवआदिभिः ।

अग्नेसुश्रव इत्येकं यथात्वं स्याद् द्वितीयकम् ॥

यथात्वमग्नेदेवानां मन्त्रेणापि तृतीयकम् ।

कृत्वा पर्युक्षणं बह्वेकृत्याय समिदाहुतिः ॥ इति ॥

प्रदक्षिणमग्निं पर्युक्ष्योत्थाय समिधमादधाति-

"अग्नये समिधमाहार्यं बृहते जातवेदसे । यथात्वमग्ने
समिधा समिध्यस ऽएवमहमायुषा मेधया वर्चसा
प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन समिन्धे । जीवपुत्रो ममा-
चार्यो मेधाव्यहमसान्पनिराकरिष्णुर्यज्ञास्वी तेजस्वी
ब्रह्मवर्चस्पन्नादो भूयासधंश्वाहा"इति ॥ ३ ॥

ततो ब्रह्मचारी अग्निं प्रदक्षिणं पर्युक्ष्य दक्षिणमृहीतेनो-
दकेन परिपिच्योत्थायोर्ध्वं भूय प्राह्मस्वस्तिष्ठन्समिधमादधाति
अग्नौ प्रक्षिपति अग्नये समिधमित्यादिना मन्त्रेण । तिष्ठन्समिधः
सर्वत्रेति परिभाषयैवोत्थाने सिद्धे उत्थायेति ग्रहणं नायं होमः
किन्तु समिदाधानमित्येतत्सूचनार्थम् । अतोऽत्र त्यागाभावः ।
इह उत्थायेति ग्रहणमन्यत्र स्मार्ते उत्थानपरिसङ्ख्यार्थमिति का-
रिकायाम् ॥

एवं द्वितीयां तथा तृतीयाम् ॥ ४ ॥

एवमनेनैव मन्त्रेण द्वितीया समिधमादधाति, तथा ऽनेनैव

मन्त्रेण तृतीयाम् ॥

एषात इति वा समुच्चयो वा ॥ ५ ॥

अथवा 'एषा ते ऽअग्ने सपितृ' इति मन्त्रेण सपिदाधानम् । अत्रापि मन्त्रावृत्तिः । अथवा द्वयोर्मन्त्रयोः समुच्चयेनार्थात् उभयोः पाठान्ते सपिदाधानम् । प्रतिसपिदाधानं मन्त्रयोरस्मिन् पक्षे ऽपि आदृतिः ॥

पूर्वधत्परिसमूहनपर्युक्षणे ॥ ६ ॥

परिसमूहनम् 'अग्नेसुभ्रं' इत्यादिना सन्धुक्षणम् । पर्युक्षणं अपि सर्वतो जलासेकः । पूर्वतत् प्राग्वदग्नेः कर्तव्ये ॥

पाणी प्रतप्य मुखं द्विमृष्टे—“तनूपा ऽअग्ने ऽसि तन्वं मे पाहि । आयुर्दा ऽअग्ने ऽस्यायुर्मे देहि । न्वर्चोदा ऽअग्ने ऽग्नि न्वर्चो मे देहि । अग्ने यन्मे तन्वा ऽऊनं तन्म ऽआवृण । मेधां मे देवः सविता । मेधां देवी सरस्वती । मेधामाद्विनी देवावाधस्तां पुष्करस्तजौ” इति ॥ ७ ॥

पर्युक्षणानन्तरं ब्रह्मचारी पाणी उभौ हस्तौ प्रतप्य तूष्णी-
मग्नौ तापयित्वा “तनूपा ऽअग्ने ऽसि” इत्यादिभिः सप्तभिर्मन्त्रैः
प्रतिमन्त्रं पाणिभ्यां मुखं विमृष्टे—ललाटादिचिबुकान्तं प्रोज्ज-
ति । तनूपा इत्येतस्य मन्त्रस्य स्वशास्त्रीयत्वात्प्रतीकग्रहणे प्रा-
प्ते मन्त्रवाक्यचतुष्टयोपयोगात्सर्वपाठः । “मेधां मे देवः स-
विता” “मेधां देवी सरस्वती” इत्यनयोर्मन्त्रयोः ‘आदधातु’
इत्यध्याहारः साकाङ्क्षत्वात् ।

अत्राङ्गालम्बनत्र्यायुषकरणाभिवादनानि गृह्यकारानुक्ता-
न्यप्याचारतो ऽनुष्ठेयानीति जयरामगदाधरी । अत्र त्र्यायुषक-
रणं सूत्रकारानुक्तमपि प्रसिद्धत्वाच्चिष्टपरम्परानुरोधानुष्ठेयते
इति फर्कहरिहरौ ॥

अङ्गान्यालभ्य जपति-“अङ्गानि च म ऽआप्या-
यन्तां, व्वाक्, प्राण, अक्षुः, श्रोत्रं, यशो बलम्” इति ।
(ध्यायुपाणि करोति भस्मना ललाटे ग्रीवायां द-
क्षिणेऽसे हृदि च ध्यायुपमिति प्रतिमन्त्रम्) ॥ ८ ॥

अङ्गानिचम इत्यनेन मन्त्रेण शिरःपृथ्वीनि पादान्तानि
अङ्गान्यालभते । एवं वागित्यनेन मुखं, प्राणः इत्यनेन नासि-
के युगपद्, चक्षुरित्यनेन चक्षुषी युगपद्, श्रोत्रमित्यनेन श्रवणे
मन्त्रावृत्त्या, ‘यशो बलम्’ इत्यस्य पाठमाश्रम् । ध्यायुपमित्ये-
तैश्चतुर्भिर्मन्त्रपादैः प्रतिपादं क्रमेण अनामिकागृहीतेन भस्मना
ललाटे ग्रीवायां दक्षिणेऽसे हृदये च ध्यायुपाणि तिलकानि क-
रोति । ततो ब्रह्मचारी सन्ध्यामुपास्य अग्निकार्यं कृत्वा गुरुषु
उपसङ्ग्रहणं वृद्धतरेष्वभिवादनं वृद्धेषु नमस्कारं कुर्यात्पर्यायेण ।

उपसङ्ग्रहणं नाम “अमुकगोत्रः अमुकेत्येतावत्पवरो ऽमुकश-
र्माऽहं भो अमुकशर्मन् त्वामभिवादये” इत्युक्त्वा, कर्णौ दक्षिणो-
त्तरपाणिभ्यां स्पृष्ट्वा, दक्षिणपाणिना गुरोः दक्षिणं पादं सव्येन
सव्यं गृहीत्वा शिरोऽवनमनम् । अभिवादने पादग्रहणं नास्ति
पादस्पर्शनं कार्यम् । शिरोऽवनमनमात्रं नमस्कारः । इति चतु-
र्थी कण्डिका ॥

अत्र भिक्षाचर्यचरणम् ॥ १ ॥

अत्रावसरे भिक्षाचर्यानुष्ठानम् ॥

भवत्पूर्वा ब्राह्मणो भिक्षेत भवन्मध्याऽं राजन्यो
भवदन्त्यां वैश्यः ॥ २ ॥

भवत्पूर्वा भवच्छब्दः पूर्वो यस्याः सा भवत्पूर्वा तां
भिक्षां ब्राह्मणो द्विजोत्तमो भिक्षेत । भवति भिक्षां देहीत्येवम्
प्रयोगः । तथा भवन्मध्यां राजन्यः सत्रियो भिक्षेत । भिक्षां

भवति देहि इत्येवम् । भवदन्त्या वैश्यः । भिक्षां देहि भवती-
त्येवम् ॥

तिस्रो ऽप्रत्याख्यायिन्यः षट् द्वादशापरिमिता वा ॥ ३ ॥

भिक्षेद्विकर्मकत्वाद् द्वितीयं कर्माह-तिस्र इति । तिस्रः स्त्रियो
भिक्षेताप्रत्याख्यायिन्यः । न प्रत्याख्यातुं निराकर्तुं शीलं
यासां ता अप्रत्याख्यायिन्यः । द्वितीयार्थे प्रथमा बोध्या । अ-
प्रत्याख्यायिनीरित्यर्थः । षट् वा द्वादश वाऽपरिमिता अस-
ह्यता वा स्त्रियो भिक्षेत । एते भिक्षाविकल्पा आहारपर्या-
यपेक्षया ॥

मातरं प्रथमामेके ॥ ४ ॥

एके आचार्या मातरं जननीं प्रथमां भिक्षेतैत्याहुः । अयं
च प्रथमाहर्षम इति कर्कः ॥

आचार्याय भिक्षं निवेदयित्वा वाग्यतो ऽहःशेषं
तिष्ठेदित्येके ॥ ५ ॥

आचार्याय गुरवे भिक्षं लब्धां भिक्षां निवेदयित्वा नि-
वेद्य (लयवभावः छान्दसः) इयं भिक्षा मया लभ्येति
समर्प्य वाग्यतो मौनी अहःशेषं भिक्षानिवेदनोत्तरतो याव-
दस्तमय तिष्ठेत् नोपविशेत् न च शयीत रागतः इत्येके सूत्रकारा
वर्णयन्ति । ययं तु अनियमं मन्यामहे । ततश्च विकल्पः ॥

अहिःसन्नरण्यात्ममिध ऽआहृत्य तस्मिन्नग्नौ पू-
र्ववदाधाय वाचं विवसृजते ॥ ६ ॥

अहिसन्नच्छिन्दन् स्वयंभया इत्यर्थः, अरण्याद् न ग्रा-
मात् समिधः पूर्वोक्तलक्षणा आहृत्य आनीय तस्मिन्नग्नौ य-
त्रोपनयनाद्गहोमः कृतस्तस्मिन् पूर्ववत् पाणिना ऽग्निं परिसमूह-
तीत्यादिपूर्वोक्तरीत्या आधाय हुत्वा वाचं विवसृजते मौनं वि-

सृजति वाग्यमपक्षे ॥

अधःशाय्यक्षारालवणाशी स्यात् । दण्डधारण-
मग्निपरिचरणं गुरुशुश्रूषा भिक्षाचर्या । मधुमांसम-
ज्जनोपर्यासनस्त्रीगमनानृतादत्तादानानि वर्जयेत् ॥७॥

अत ऊर्ध्वं ब्रह्मचारिणो यमनियमानाह—अधः शयितुं
शीलमस्यासौ अधःशायी स्यात् । तथा अक्षारमलवणं चाशितुं
शीलमस्येत्यक्षारालवणाशीत्येवंशीलो भवेत् । दण्डधारणं द-
ण्डस्य स्ववर्णविहितस्य पालाशादेर्धारणं कुर्यात् । अग्नेः प-
रिचरणं सायंमातः परिसमूहनपूर्वं ज्यायुषकरणान्तं स-
मिदाधानम् । गुरुशुश्रूषा गुरोः शुश्रूषा परिचर्या । भिक्षार्थं
चर्या भिक्षाचर्या भैक्षचरणम् । एतत्सर्वं ब्रह्मचारी कुर्यात् ।
मधु सौद्रम्, मांसं पल्लं, मज्जनं नद्यादावाप्लवनं, स्नानन्तू-
दुधृतोदकेन कुर्यात्, उपरि खट्वादावासनमुपवेशनम् आ-
सनस्योपरि मसूरिकाद्यासनं च, स्त्रीगमनं स्त्रीणां मध्येऽव-
स्थानम् अभिगमनस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वात्, अनृतमसत्यवदनम्,
अदत्तानां परद्रव्याणामादानं ग्रहणम् स्तेयमिवि यावत्—एतानि
मध्वादीनि ब्रह्मचारी वर्जयेत् ॥

अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि वेदब्रह्मचर्यं चरेत् । द्वा-
दश द्वादश वा प्रतिवेदम् । यावद्ग्रहणं वा ॥ ८ ॥

अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि वेदब्रह्मचर्यं वेदग्रहणार्थं ब्रह्मच-
र्यमुक्तलक्षणं चरेत् अनुतिष्ठेत् । अस्मिन्पक्षे चतुर्णामपि वेद-
व्रतानामेक एव व्रतादेशः सर्ववेदाहुतिहोमश्च । एतावदशक्तौ
द्वादश द्वादश वर्षाणि प्रतिवेदं वेदे वेदे ब्रह्मचर्यं चरेत् । त-
त्राप्यशक्तौ यावद्ग्रहणं यावद्देदस्य वेदयोर्वेदानां वा ग्रहणम्
आचार्यात्पाठतोऽर्थतश्च स्वीकरणं तावद्वा ब्रह्मचर्यं चरेत् ॥

व्वासाधमि शाणक्षौमाविकानि ॥ ९ ॥

ब्राह्मणक्षत्रियविशां ब्रह्मचारिणां यथासङ्ख्यं शाणक्षौ-
माविकानि वस्त्राणि परिधेयानि भवन्ति । तत्र-शृणमयं शाणं,
क्षुपा अतसी तद्विकारः क्षौमम्, अवेमेषस्य विकार आविकं
ऊर्णमयमित्यर्थः । गौतमः, सर्वेषां कार्पासं वाऽविकृतमिति ॥

ऐणेयमजिनमुत्तरीयं ब्राह्मणस्य, रौरवः राजन्य-
स्य, आर्जं गव्यं वा व्वैश्यस्य ॥ १० ॥

एणी हरिणी तस्या इदमैणेयम् अजिनं कृत्तिर्ब्राह्मणस्य
ब्रह्मचारिण उत्तरीये भवति । रुक्मिश्च इति मसिद्धस्तस्याजिनं
राजन्यस्य क्षत्रियस्योत्तरीयं भवति । अजस्य वस्तस्याजिनं,
गव्यं वा अजिनम् वैश्यस्योत्तरीयं भवति । कारिकायां प्रयो-
गरत्ने च विशेषः, तत् व्यङ्गुलं वहिलोम यद्वा स्यात्तुरङ्गुल-
म् । एकखण्डं त्रिखण्डं वा धार्यं तदुपवीतवत् ॥ इति ॥

सर्वेषां वा गव्यमसति प्रधानत्वात् ॥ ११ ॥

सर्वेषां ब्राह्मणक्षत्रियविशां गव्यमजिनं वोत्तरीयं भव-
ति असति-मुख्ये ऽविद्यमाने । प्रधानत्वात् । गव्यं क्षजिनानां
प्रधानम् । तत्प्रकृतेर्गोः प्रधानत्वात् । यद्वा गव्यस्य चर्मणः पुरुष-
सम्बन्धित्वेन प्रधानत्वात् । तथा च श्रुतिः 'तेऽवच्छाय पुरुषं
गव्येतां त्वचमदधुः' इति । ते देवाः पुरुषत्वचमुत्कृत्येतां
त्वचं गवि अदधुः इति तदर्थः ॥

मौञ्जी रशना ब्राह्मणस्य धनुर्ज्या राजन्यस्य मौर्वी
व्वैश्यस्य । मुञ्जाभावे कुशाश्मन्तकयत्त्वजानाम् ॥ १२ ॥

मुञ्जश्शरस्तृणविशेषस्तन्मयी मौञ्जी रशना मेखला ब्राह्म-
णस्य ब्रह्मचारिणो भवति । धनुर्ज्या चापस्य ज्या शुणः रा-
जन्यस्य ब्रह्मचारिणो रशना भवति । मूर्वस्तृणविशेषस्तन्मयी रः

शना वैश्यस्य भवति । मुञ्जस्याभावे ऽलाभे ब्राह्मणस्य कुशानां
कुशमयी रशना भवति, धनुर्ज्याऽभावे क्षत्रियस्याश्मन्तकमयी
भवति, मौर्व्या अभावे वैश्यस्य वल्जजमयी भवति । मुञ्जाभाव-
शब्दो धनुर्ज्यामौर्व्यभावयोरप्युलक्षणार्थः ॥

पालाशो ब्राह्मणस्य दण्डो वैल्बो राजन्यस्यौ-
दुम्बरो वैश्यस्य ॥ १३ ॥

पालाशः पलाशवृक्षोद्भवो ब्राह्मणस्य ब्रह्मचारिणो दण्डो
भवति, वैल्बो बिल्ववृक्षोद्भवः क्षत्रियस्य, औदुम्बर उदुम्बर-
वृक्षोद्भवो वैश्यस्य ॥

केशसंमितो ब्राह्मणस्य ललाटसंमितः क्षत्रिय-
स्य घ्राणसंमितो वैश्यस्य ॥ १४ ॥

इदं हरिहरभाष्ये सूत्रत्वेन स्थितं कर्त्तादिग्रन्थेषु नोपल-
भ्यते ऽतः प्रक्षिप्तमिति प्रतिभातीति गदाधरः । स च के-
शसंमितः पादादिकेशमूलावसानको ब्राह्मणस्य, क्षत्रियस्य ल-
लाटसंमितो भ्रूमध्यावधिकः, वैश्यस्यौष्ठावधिकः ॥

सर्वे वा सर्वेषाम् ॥ १५ ॥

यद्वा सर्वेषां ब्राह्मणादीनां ब्रह्मचारिणां सर्वे पालाशादयो
'ऽनियमेन दण्डा भवन्ति । मुख्यालाभे यथालाभमुपादेयम् ॥

आचार्येणाहूत ऽउत्थाय प्रतिशृणुयात् ॥ १६ ॥

आचार्येण गुरुणा ऽऽहूतः आकारितो ब्रह्मचारी उत्थाय
ऊर्ध्वो भूत्वा प्रतिशृणुयात् प्रतिवचनं दद्यात् ॥

शयानं चेदासीनः ॥ १७ ॥

यदि ब्रह्मचारिणं शयानं गुरुराह्वयति तदाऽऽसीन उप-
विष्टः सन् प्रतिवचनं दद्यात् ॥

आसीनं चेत्तिष्ठन् ॥ १८ ॥

आसीनमुपविष्टं चेदाह्वयति तदा तिष्ठन्नुत्थितः सन् ॥

तिष्ठन्तं चेदभिक्रामन् ॥ १९ ॥

तिष्ठन्तमुत्थितमाह्वयति चेत्तदा ऽभिक्रामन् गुरुमभिमुखं गच्छन् ॥

अभिक्रामन्तं चेदभिधावन् ॥ २० ॥

अभिक्रामन्तमभिमुखमागच्छन्तं ब्रह्मचारिणमाह्वयति चे-
त्तदा सो ऽभिधावन् अभिमुखं धावन् सन् प्रतिवचनं दद्यात् ॥

स ऽएवं वर्तमानो ऽमुत्राद्य व्यवसत्यमुत्राद्य
व्यवसतीति ॥ २१ ॥

स ब्रह्मचारी एवमुक्तेन मार्गेण ब्रह्मचर्यं वर्तमानस्तिष्ठन्
अमुत्र स्वर्गेऽद्येहैव स्थितः सन् वसति । द्विरुक्तिः स्तुत्यर्था ॥

तस्य स्नातकस्य कीर्तिर्भवति ॥ २२ ॥

तस्य ब्रह्मचारिणः स्नातकस्य समावृत्तस्य कीर्तिर्य-
शो भवति ॥

अथः स्नातका अवन्ति विद्यास्नातको ब्रतस्ना-
तको विद्याब्रतस्नातक इति । समाप्य वेदमसमाप्य
ब्रतं यस्समावर्तते स विद्यास्नातकः, समाप्य ब्र-
तमसमाप्य वेदं यस्समावर्तते स ब्रतस्नातकः, उभ-
यसमाप्य यस्समावर्तते स विद्याब्रतस्नातक इति ॥ २३ ॥

स्पष्टम् ॥

उपनयनकालस्य परमावधिमाह—

आषोडशाद्ब्राह्मणस्यानतीतः कालो भवति, आ-
द्याविंशद्ब्राह्मणस्याचतुर्विंशद्वैश्यस्य ॥ २४ ॥

आषोडशात् षोडशाद्वर्पात्प्राक् ब्राह्मणस्य विप्रस्य अ-
नतीतः न अतीतः उपनयनस्य कालः समयो भवति ॥

आद्वाविंशात् द्वाविंशाद्वर्पात्पूर्वं क्षत्रियस्य, आचतुर्विंशात्
चतुर्विंशाद्वर्पाद्वर्पाक् वैश्यस्योपनयनस्य-कालोऽनतीतो भवतीति
सर्वत्र सम्बध्यते ॥

अतः ऽऊर्ध्वं पतितसावित्रीका भवन्ति ॥ २५ ॥

अतः पञ्चदशादेकविंशात् त्रयोविंशाद्वर्पादूर्ध्वमनुपनीता
ब्राह्मणक्षत्रियविशः यथासङ्गधम्, पतितसावित्रीकाः-पतिता
स्खलिता अधिकाराभावाच्चिरात् सावित्री गायत्री येभ्यस्ते
पतितसावित्रीकाः भवन्ति सम्पद्यन्ते ॥

नैनानुपनयेयुर्नाध्यापयेयुर्न याजयेयुर्न चैभिर्वर्ध-
यहरेयुः ॥ २६ ॥

एनान् पतितसावित्रीकान् न उपनयेयुरुपनयनसंस्कारे-
ण न संस्कर्षुः शिष्टाः । कैश्चिदतिक्रान्तनिपेधैरुपनीतानपि
नाध्यापयेयुः न वेदं पाठयेयुः । तथा कैश्चिदतिक्रान्तनिपे-
धैर्वैदमध्यापितानपि न याजयेयुर्न यज्ञं कारयेयुः । एभिः
सह भोजनादिव्यवहारमपि न कुर्युः ॥

गर्भाधानादीन्युपनयनान्तानि कर्माणि नियतकालान्य-
भिहितानि । यदि दैवात्पुरुषापराधाद्वा दोषाद्वा तेषां नियतस्य
कालस्यातिक्रमो भवति तदा किं कर्तव्यमिति सन्देहे
निर्णयमाह-

कालातिक्रमे नियतवत् ॥ २७ ॥

कालातिक्रमे यस्य संस्कारस्य शास्त्रेण नियमितो यः काल-
स्तस्यातिक्रमे लङ्घने नियतवत् नित्यवद् । नित्ये श्रौतकल्पे-
नैमिचित्केषु यद्विहितं तदेव स्मार्ते अनादिष्टं मायधिकं भवति । अतः

कृतप्रायश्चित्तस्यातिक्रान्तकाले संस्कारकर्मण्यधिकारः सम्पद्यते । तच्च “अविज्ञाते प्रतिमहाव्याहृति सर्वाभिधत्तुर्थः सर्वप्रायश्चित्तं च” इति का. श्रौतसूत्रे (अ. २५ कं. १) उक्तम् । सर्वप्रायश्चित्तस्वरूपं च पूर्वमुक्तम् (प्र. भा. ४५) । तत्र कालातिक्रमे इत्युपलक्षणमतो ऽन्येषां कर्मणां नाशे ऽपि इदमनादिष्टमेव प्रायश्चित्तम् । गृहकारेण प्रायश्चित्तान्तरस्यानुपदिष्टत्वात् । किन्तु श्रौतानामतिदेशे प्राप्ते “अविज्ञाते प्रतिमहाव्याहृति सर्वाभिधत्तुर्थः सर्वप्रायश्चित्तं च” इत्यस्यैव ‘कालातिक्रमे नियतवद्’ इत्यनेनातिदेशः कृतो नतुपदेशो गृहकारेण । तत्र अविज्ञातम् अमत्पक्षश्रुतिमूलं किमिदमार्घ्वेदिकं याजुर्वेदिकं सामवेदिकं वेत्यनिश्चितं स्मार्तं कर्म । तस्य भ्रूये श्रौतरूपे व्याहृतिचतुष्टयं पञ्चवारुणहोमं प्रायश्चित्तम् उदिष्टम् । अत्र गृहसूत्रे गृहोक्तकर्मणामपि स्मार्तत्वाद् भ्रूये तस्यैवातिदेशो युक्तः, न पुनः प्रत्यक्षवेदमूलकर्मभ्रूयोपदिष्टानाम् ॥

त्रिपुररूपं पतितसावित्रीकाणामपत्ये ऽसंस्कारो नाध्यापनं च ॥ २८ ॥

त्रिपुररूपं त्रीन् पुरुषान् यावद् ये पतितसावित्रीकाः पितृ-पुत्रपौत्राः तेषामपत्ये पुत्रे असंस्कारः उपनयनं न भवति, अध्यापनं च न ॥

तेषां संस्कारेषु ब्रह्मस्तोमेनेष्टा “काममधीपीरन् व्यवहार्या भवन्ति” इति व्यवचनान् ॥ २९ ॥

तेषां पितृपुत्रपौत्राणां त्रयाणां पतितसावित्रीकाणां मध्ये यस्संस्कारेषु रात्मानं संस्कारयितुं कामः स प्रात्यस्तोमेन यज्ञेनेष्टा प्रात्यस्तोमं कृत्वा व्यवहार्यो भवति । काममिच्छया प्रात्यस्तोमेनेष्टा ऽधीपीरन् वेदे पठेयुः । व्यवहार्याः

लोके शिष्टानामध्यापनादिकुर्मसु योग्या भवन्तीति वचनात्
श्रुतेः ॥ चतुर्विधो ब्राह्मस्तोमश्च का श्री. सूत्रे (अ. २२ कं. ४)
उपदिष्टः ॥ इति पञ्चमी कण्डिका ॥ इत्युपनयनम् ॥

अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि वेदब्रह्मचर्यं चरेदिति सूत्रे वेदाध्य-
यनाद्गतया ब्रह्मचर्याचरणमुक्तम् । वेदाध्ययनारम्भस्य काल
इति कर्तव्यता च नोक्ता । केवलं समावर्तनकर्मैव सूत्रकारे-
णारब्धम् 'वेद- समाप्य स्नायाद्' इति । तत्र वेदस्यारम्भ वि-
ना समाप्तिः कर्तुमशक्येति उपनयनानन्तरमेव वेदारम्भस्य
समय इत्यवगम्यते । इति कर्तव्यता च पुनः 'एतदेव व्रतादेश
नारिसर्गेषु' इति उपाकर्महोमातिदेशाद् व्रतादेशने वेदारम्भे प्राप्नो-
ति । अतः,

उपनीय गुरुः शिष्यं महाव्याहृतिपूर्वकम् ।

वेदमध्यापयेदेनं शौचाचारांश्च शिष्येद् ॥ इति-

गुरोरुपनयनानन्तर वेदाध्यापनविधानाच्च उपनयनो-
त्तरकालं पुण्ये ऽहनि मातृपूजापूर्वकं वेदारम्भनिमित्तमा-
भ्युदयिकं श्राद्धमाचार्यो विनाय वेदारम्भं कारयेत् ।

तत्प्रकारश्च द्वितीयकाण्डे नवम्यां कण्डिकायाम् उपाक-
रणकालम् 'अथातोऽध्यायोपाकर्म' इत्यादिना ऽभिधाय-

"आज्यभागाविष्टा ऽऽज्याहुनीर्जुहोति पृथिव्या
ऽअग्नय ऽहति ऋग्वेदे, अन्तरिक्षाय व्यायव ऽहति
यजुर्वेदे, दिवे सूर्यायेति सामवेदे, दिग्भ्यश्चन्द्रमस
ऽहत्पथर्ववेदे, ब्रह्मणे छन्दोभ्यश्चेति सर्वत्र, प्रजापतये
देवेभ्य ऽऽग्निभ्यः श्रद्धायै मेघायै मदसस्पतये ऽनु-
मतय ऽहति च । एतदेव व्रतादेशनविसर्गेषु"

इति सूत्रकारेणोपदिष्टः ।

आज्यभागारिष्टाऽऽज्यभागहोमानन्तरमाज्याहुतीर्जुहोति । तत्र ऋग्वेदेऽधीयमाने 'पृथिव्यै, अग्नये' इति द्वे आहुती जुहोति, यजुर्वेदे अधीयमाने 'अन्तारिक्षाय, वायवे' इति द्वे, सामवेदेऽधीयमाने 'दिने, सूर्याय' इति द्वे, अथर्ववेदेऽधीयमाने 'दिग्भ्यः, चन्द्रमसे' इति द्वे । 'ब्रह्मणे छन्दोभ्यश्च' इति द्वे आहुती सर्वेषु वेदेषु अधीयमानेषु एकतमे वा । तथा प्रजापतये इत्यादिकाः सप्त चशब्दात्सर्वत्र । एवमेकैकशो वेदाध्ययनोपाकरणपक्षे । यदा पुनश्चतुर्णामपि वेदानां तन्नेर्गोपाकरणकर्म तदा 'ब्रह्मणे छन्दोभ्यश्च' इति प्रतिवेदमाहुतिद्वयमावर्तयेत् । प्रजापतये इत्याद्याः सप्ताहुतयस्तन्त्रणैव योगविभागसामर्थ्यात् । एतद् उपाकरणे विहितं पृथिव्या इत्यादि अनुमतये इत्यन्तं होमकर्म व्रतादेशनं वेदारम्भः, विसर्गः समावर्तनम्, व्रतादेशनानि च विसर्गश्च व्रतादेशनविसर्गाः, तेषु भवति ॥

ब्रह्मचारिग्रन्थलोपे प्रायश्चित्तम्, आग्नेयं, शुक्रियम्, औपनिषदं, शीलभं, गोदानं चेति पञ्च व्रतानि, पुनरुपनयनं च गदाघरभाष्ये उक्तानि । तानि तत्र एव ज्ञातव्यानि विस्तरमाप्नोह्यन्ते ॥ इति वेदारम्भः ॥

व्येदः समाप्य स्नायाद्ब्रह्मचर्यं वा अष्टाचत्वारिंशकम् ॥ १ ॥

वेदं मन्त्रब्राह्मणात्मकं समाप्य सम्पक् पाठतोऽर्थतश्चान्तं नीत्वा स्नायाद् वक्ष्यमाणेन विधिना स्नानं कुर्यात् । अथवा ब्रह्मचर्यं व्रतम् अष्टाचत्वारिंशकम् अष्टाचत्वारिंशद्वर्षं निर्वर्त्य समाप्य गुरुणाऽनुमतः—स्नायादिति गतेन सम्बन्धः ॥

द्वादशकेऽप्येके गुरुणाऽनुज्ञातः ॥ २ ॥

एके सूत्रकारा द्वादशकेऽपि द्वादशवर्षिके व्रते स-

माप्ते ऽपि स्नायादिति मन्यन्ते । तत्रापि गुरुणा ऽनुज्ञातः ।
अत्रामृत्रितमपि वेदं व्रतं चोभयं समाप्य स्नायादित्यनुपज्यते ।
पूर्वं त्रिविधस्य स्नातकस्योक्तत्वात् ॥

त्रिविधिर्विधेयस्तर्कश्च वेदः ॥ ३ ॥

विधीयते इति विधिः, “अग्निमादधीत” इत्यादि ब्राह्मणवा-
क्यम् । विधीयते विनियुज्यते ब्राह्मणवाक्येन कर्माङ्गत्वेनेति
विधेयो मन्त्र इपेत्वादिः । तर्को ऽर्थवाद इति कर्कोपा-
ध्यायाः । यथा “अक्ताः शर्करा उपदधाति” इति विधिः श्रूयते ।
तत्राञ्जनसाधनं घृतं तैलं वसा च-तन्मध्ये केनाक्ता इति
संशये “तेजो नै घृतीय” इत्यर्थवादाद् घृतेनाक्ता इति निर्णीयते
ऽतस्तर्को ऽर्थवादः । तर्को मीमांसेति कल्पतरुकारः ।
चकारान्नामधेयभागसङ्ग्रहः । यतो वेदो विध्यर्थवाद्मन्त्र-
नामधेयैश्चतुर्धा मीमांसकैर्विचार्यते । यथाऽग्निहोत्राधारां याग-
भेदां उद्भिद्बलमिदिति नामधेयानि ॥

पटङ्गमेके ॥ ४ ॥

एके सूत्रकारा पटङ्गं वेदं समाप्य स्नायादित्याहुः ।
शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्यौतिषमिति प-
ट् अङ्गानि यस्य स पटङ्गस्तं पटङ्गम् ॥

न कल्पमात्रे ॥ ५ ॥

कल्पमात्रे ग्रन्थमात्रे वेदे वा ब्राह्मणे वा ऽधीते न
स्नानमिच्छन्ति । ‘अथातो ऽधिकारः’ ‘अथातो ब्रह्मजिज्ञासा’
‘अथातो धर्मजिज्ञासा’ इत्यादिभिरधिकारमूत्रैरधीतसकलवेदस्या-
धिकार इत्याचार्यैर्वर्ण्यमानत्वात् ॥

कामं तु याज्ञिकस्य ॥ ६ ॥

तुशब्दः पक्षव्यापृचौ । काममिच्छया याज्ञिकस्याध्वर्यवा-

दियज्ञविद्याकुशलस्य स्नानमिच्छन्ति ॥

अयमर्थः—मन्त्रब्राह्मणात्मकं वेदमधीत्यावबुध्य च स्ना-
यादित्येकः पक्षः । साङ्गं वेदमधीत्य स्नायादिति द्वितीयः ।
ग्रन्थमात्रमधीत्य यज्ञविद्यां चाभ्यस्य स्नायादिति तृतीयः ।
यज्ञविद्याविरहेण ग्रन्थमात्राध्ययने न स्नायादिति निषेधः ।
वेदाध्ययनस्य वेदविहिताग्निहोत्रादिकर्माद्यनुष्ठानमयोजकत्वात् ॥

उपसङ्गृह्य गुरुं समिधा ऽभ्याधाय परिश्रितस्योत्त-
रतः कुशेषु प्रागग्नेषु पुरस्तात् स्थित्वा ऽष्टानामुदकुम्भा-
नां “ये ऽप्स्वन्तरग्नयः प्रविष्टा गोहो ऽउपगोह्यो मयूपो
मनोहा ऽस्वलो विवरुजस्तनूदपूरिन्द्रियहा तान् पिज-
हामि यो रोचनस्तमिह गृह्णामि” इत्येकस्मादपां गृही-
त्वा तेनाभिषिञ्चते—“तेन मामभिषिञ्चामि श्रिये
यशसे ब्रह्मणे ब्रह्मवर्चसाय” इति ॥ ७ ॥

स्नानविधिमाह—उपसंगृह्येति । उपसङ्गृह्य उपसङ्ग्रहणविधिना
गुरुमाचार्यं प्रणम्य तिस्रः समिधः परिसमूहनादिन्यायुपकर-
णान्तेन विधिना ऽऽचार्यनिर्वर्तितसमावर्तनाद्गोमे ऽग्नौ आधाय
प्रक्षिप्य । अथ यद्यपि उपसङ्गृह्य गुरुं समिधो ऽभ्याधायेति
समिदाधानानन्तरं वेदाहुतीनामवसर इति गम्यते, तथाऽपि “स
यामुपयन्तसमिधमादधाति सा प्रायणीया यां स्नास्यन्तसोदयनी-
या” इति श्रुतेः स्नानाद्गसमिदाधानस्य उदयनीयात्प्रोक्तेरुदयनी-
यायाश्चान्ते कर्तव्यत्वात् समिदाधानं तत्पूर्वाद्भूतमुपसङ्ग्रहणं
च वेदाहुत्यादिसमावर्तनहोमानन्तरं कार्यम् ।

परिश्रितस्य परिवेष्टितस्य सर्वत आच्छादितस्य समावर्त-
नाद्गोमसाधनाग्निग्रापनप्रेदेशस्योत्तरत उत्तरस्मिन्भागे ऽष्टानां

दक्षिणोत्तरायतानाममलजलपूर्णानामाघ्रादिशुभपल्लवपुखानामु-
दकुम्भानां पुरस्तात्प्राच्यां दिशि प्रागग्रेष्वास्तीर्णेषु कुशेषु स्थि-
त्वोर्ध्वोभूय येऽप्स्वन्तरित्यादिना गृह्णामीत्यन्तेन मन्त्रेण एकस्मा-
त्प्रथमातिक्रमे कारणाभावादिति न्यायेन मथमादुदक्संस्थानां
मध्ये दक्षिणादपो जलं दक्षिणहस्तेन गृहीत्वा तेन जलेना-
त्मानं शिरस्तो ऽभिपिञ्चतेऽभ्युक्षति “तेन मामभिपिञ्चामि”
इत्यादिना मन्त्रेण ॥

येन श्रियमकृणुतां येनावमृशतां सुराम् । ये-
नाक्षयावभ्यपिञ्चनां यदां तदश्विना यश इति । आपो
हिष्टंति च प्रत्यृचम् । त्रिभिस्तृष्णीमितरैः ॥ ८ ॥

एवमेकोदकुम्भजलसाध्यस्नानमाभिधायेतरसप्तोदकुम्भजल-
स्नानमात्रे मन्त्राविशेषाभिधानाद् ऽयेप्स्वन्तरग्रय इत्ययमेव स-
र्वजलकुम्भग्रहणसाधारण इत्यवगम्यते । ततः सर्वेभ्यो द्वि-
तीयादिकुम्भेभ्यः प्रत्येकं येऽप्स्वन्तरिति जलादाय-वक्ष्य-
माणैर्मन्त्रैर्यथाक्रममभिपिञ्चते । तद्यथा ‘येनश्रियम्’ इति द्वितीये-
नोदकुम्भेन स्नानम्, ‘आपोहिष्ठा’ इति तृतीयेन, ‘यो यः शिवतमः’
इति चतुर्थेन, ‘तस्मा ऽअरम्’ इति पञ्चमेन, षष्ठसप्तमाष्टमैस्तृष्णीम् ॥

उदुत्तममिति मेखलामुन्मुच्य दण्डे निधाय व्या-
सो ऽन्यत्परिधायादित्यमुपनिष्ठते-“उद्यन्भ्राजभृष्णु-
रिन्द्रो मरुद्भिरस्थात्प्रातर्यावभिरस्थाद्दशसनिरसि द-
शसनि मा कुर्वाविदन्मा गमय । उद्यन्भ्राजभृष्णु-
रिन्द्रो मरुद्भिरस्थाद्दिवा ग्रावभिरस्थाच्छतसनिरसि
शतसनि मा कुर्वाविदन्मा गमय । उद्यन्भ्राजभृष्णु-
रिन्द्रो मरुद्भिरस्थान्तायं ग्रावभिरस्थात्सहस्रसनिरसि
सहस्रसनि मा कुर्वाविदन्मा गमय” इति ॥ ९ ॥

उदुत्तमपितिमन्त्रेण मेखलां रक्षनामुन्मुच्य शिरोमार्गेण नि-
स्सार्य तां भूमौ निक्षिप्य दण्डं च निधाय भूमौ निक्षिप्य अक्व-
सरप्राप्तपजिननिधानं च कृत्वा अन्यद्वस्त्रं परिधायादित्यं सूर्यम्
'उद्यन्भ्राजभृष्टुः' इत्यादिभिर्मन्त्रैरुपतिष्ठते स्तौति ॥

दधि तिलान् वा प्राश्य जटालोमनखानि संहृ-
त्यौदुम्बरेण दन्तान्धावेत "अन्नाद्याय व्यूहध्वम् सोमो
राजा ऽपमागमत् । स मे मुखं प्रमाक्ष्पते यशसा च
भगेन च" इति ॥ १० ॥

ततः दधितिलानामन्यतरत्प्राश्य जटाश्च लोमानि च
नखानि च संहृत्य संहार्य वापयित्वाँदुम्बरेण द्वादशाङ्गुलस-
म्मितेन फनिष्ठिकाग्रस्थूलेनोदुम्बरकाष्ठेन 'अन्नाद्याय व्यूहध्वम्'
इति मन्त्रेण दन्तान्धावेत प्रसालयेद्वाक्षणः । दशाङ्गुलेन राज-
न्यो ऽष्टाङ्गुलेन वैश्य इति विशेषः । अत्र जटालोमनखवपननि-
मिच्छाद् उत्तरसूत्रे पुनः स्नात्वेति पुनःशब्दसामर्थ्याच्च
स्नानमापद्यते, अतो वपनानन्तरं स्नानाचमने विधाय पुनः
कर्मन्तरमारभेत इति सिद्धम् ॥

उत्साद्य पुनः स्नात्वा ऽनुलेपनं नासिकयोर्मुख-
स्य चोपगृहीते "प्राणापानौ मे तर्पय चक्षुर्मे तर्पय
श्रोत्रं मे तर्पय" इति ॥ ११ ॥

उत्साद्य सुगन्धिना द्रव्येण शरीरमुद्गर्त्य पुनर्भूयः स्ना-
त्वा शिरःप्रमृतीन्यङ्गानि प्रसालयानुलेपनं चन्दनादि मुखस्य
नासिकयोश्च "प्राणापानौ मे तर्पय" इत्यादिना मन्त्रेणोपगृहीते
मुखं नासिकां चानुलिम्पतीत्यर्थः ॥

पितरः शुन्धध्वामिति पाण्योरचनेजनं दक्षिणा नि-

पिच्यानुलिप्य जपेत् “सुचक्षा ऽअहमक्षीभ्यां (भूया-
सः) सुवर्चा मुखेन सुश्रुत्कर्णाभ्यां भूयासम्” इति ॥ १२ ॥

ततः पाण्योरवनेजनं हस्तयोः प्रक्षालनमुदकं “पितरः शु-
न्धध्वम्” इत्यनेन मन्त्रेण प्राचीनावीती दक्षिणाभिमुखो भूत्वा
दक्षिणस्यां दिशि पितृतीर्थेन प्रक्षिप्य यज्ञोपवीती भूत्वा पि-
तृकर्मकरणनिमित्तमुदकस्पर्शं विधाय चन्दनादिना सुगन्धि-
द्रव्येण गात्राण्यनुलिप्य “सुचक्षा ऽअहम्” इति मन्त्रं जपेत् ॥

अहतं व्यासो धौतं वाऽमौत्रेणाच्छादयीत “प-
रिधास्यै यशोधास्यै दीर्घायुत्वाय जरदष्टिरस्मि । शतं
च जीवामि शरदः पुरुची रायस्पोषमभिसंव्य-
पिष्ये” इति ॥ १३ ॥

ततो ऽहतं नवं सदृशं वासो वस्त्रं ‘परिधास्यै’ इत्यादिना म-
न्त्रेणाच्छादयीत परिदधीत । तदलाभे ऽमौत्रेणारजकेन धौतं
क्षालितं परिदधीत ॥

अथोत्तरीयम् “यशसा मा यावापृथिवी यशसे-
न्द्रावृहस्पती । यशो भगश्च मा ऽविन्दयशो मा
प्रतिपद्यताम्” इति ॥ १४ ॥

अथान्तरीयपरिधानानन्तरं तादृशमेवोत्तरीयं वस्त्रं ‘यश-
सा मा’ इत्यादिना मन्त्रेणाच्छादयेत्तेति गतेन सम्वन्धः ॥

एकं चेत्पूर्वस्थोत्तवर्गेण प्रच्छादयीत ॥ १५ ॥

यद्येकमेव वासो भवति तदा पूर्वस्यैव परिधानीयस्य वा-
सम उत्तरवर्गेणोत्तरभागेण पूर्वोक्तेनैव मन्त्रेण प्रच्छादयीत ॥

सुमनसः प्रतिगृह्णाति “या ऽआहरज्जमदग्निः अ-
द्यायै मेघायै कामायेन्द्रियाय । ता ऽअहं प्रतिगृह्णामि
यशसा च भगेन च” इति ॥ १६ ॥

सुमनसः पुष्पाणि प्रतिगृह्णाति अन्येन दत्तान्यादत्ते 'या आहरत्' इति मन्त्रेण ॥

अथावयवघ्नीते "यद्यशो ऽप्सरसामिन्द्रश्चकार त्वि-
पुलं पृथु । तेन सद्ग्रथिताः सुमनस ऽआवधामि यशो-
मयि" इति ॥ १७ ॥

अथ ताः सुमनसः प्रतिगृह्णावयवघ्नीते शिरसि वध्नाति 'य-
द्यशोऽप्सरसाम्' इत्यादिना मन्त्रेण ॥

उष्णीषेण शिरो व्वेष्टयते 'युवा सुवासा' इति ॥ १८ ॥

उष्णीषेण पूर्वोक्तलक्षणेन तृतीयेन वाससा शिरो मूर्द्धनं
वेष्टयते 'युवा सुवासा' इति मन्त्रेण ॥

"अलङ्करणमसि भूयो ऽलङ्करणम् भूयात्" इति
कर्णवेष्टकौ ॥ १९ ॥

अलङ्करणमसीति मन्त्रेण दक्षिणोत्तरयोः कर्णयोः वेष्टकौ
कुण्डले मन्त्रावृत्त्या प्रतिमुञ्चते परिधत्ते ॥

वृत्रस्येत्यङ्गे ऽक्षिणी ॥ २० ॥

वृत्रस्येत्यादिना चक्षुर्मदेहीत्यन्तेन मन्त्रेण यथाक्रमं द-
क्षिणवामे अक्षिणी मन्त्रावृत्त्याऽङ्गे सौवीराञ्जनेन संस्करोति ॥

"सर्वं वा अग्रे मानुष" इति दीक्षामकरणस्थालिहात् "वृत्रस्ये-
त्याक्षिणी अङ्गेऽभ्यञ्जनेनाभिनासिकम् । सर्वं प्रथममित्येव
श्रूयते बह्वृचश्रुतौ" इति कारिकाकारोक्तेश्च सर्वदक्षिणे यथा-
क्रमं मन्त्रावृत्त्येति गदाधरः ॥

रोचिष्णुरसीत्यात्मानमादर्शं मेक्षते ॥ २१ ॥

रोचिष्णुरसीत्यनेन मन्त्रेणात्मानं मुक्षममृति शरीरम्
आदर्शं दर्पणे मेक्षते पश्यति ॥

छत्रं प्रतिगृह्णाति "वृहस्पतेश्छदिरसि पाप्मनो
मामन्तर्धेहि तेजसो यशसो माऽन्तर्धेहि" इति ॥ २२ ॥

छत्रपातपत्रं वृहस्पतेश्छदिरसीत्यादिना मन्त्रेण प्रतिगृह्णा
ति अन्यत आदत्ते ॥

"प्रतिष्ठे स्थो विश्वतो मा पातम्" इत्युपानहौ
प्रतिमुञ्चते ॥ २३ ॥

उपानहौ पादत्राणे 'प्रतिष्ठे स्थ' इति मन्त्रेण प्रतिमुञ्च-
ते परिधत्ते । मन्त्रस्य द्विवचनान्तत्वात्परिधातुं शक्यत्वाच्च
युगपत्पादयोः प्रतिमुञ्चते ॥

"विश्वाभ्यो मा नाष्ट्राभ्यस्परिषाहि सर्वतः" इति
वैणवं दण्डमादत्ते ॥ २४ ॥

विश्वाभ्य इत्यनेन मन्त्रेण वैणवं वंशमयं दण्डमादत्ते गृ-
ह्णाति । इदमभिषेकमृति दण्डग्रहणान्तं कर्मजातं स्नानकर्ता
करोति नाचार्यः ॥

दन्तप्रक्षालनादीनि नित्यमपि, वासश्छत्रोपान-
हश्चापूर्वाणि चेन्मन्त्रः ॥ २५ ॥

दन्तप्रक्षालनमादौ येषां पुष्पादानादीनां तानि दन्तप्रक्षाल-
नादीनि नित्यमपि सर्वदा मन्त्रवन्ति स्नातकस्य भवन्ति । वा-
ससी च छत्रं चोपानहौ च वासश्छत्रोपानहः चकारादण्डो
ऽपि । एतानि चेदपूर्वाणि नूतनानि त्रियन्ते तदा मन्त्रो भवति ।
इति पृष्ठी कण्डिका ॥ स्नातस्य नियमाश्च प्रयोगे वक्ष्यन्ते ।

इति समावर्तनम् ॥

विवाहाद्युपयोगिपारस्करगृह्यसूत्रव्याख्या समाप्ता ॥

अथ पारस्करगृह्यानुसारी विवाहप्रयोगः ॥

तत्र वैवाहिकात् दिनात्पूर्वं तृतीयपष्ठनवमाद्वेनेषु “न पूर्वमिदमाचरेत्त्रिनवपष्मिन्ते वासरे” इति सुहृत्तचिन्तामणौ सर्वारम्भनिषेधात् अनवमे अपष्टेऽतृतीये दिवसे चन्द्रानुकूल्ये विवाहोक्तनक्षत्रे संस्कार्यायाः कन्यायाः संस्कार्यस्य पुत्रस्य च पित्रादिः सर्वारम्भं कुर्यात् ।

आचारात् चुल्लीनिर्माणाय पुरन्ध्रीद्वारा मृत्स्नामाभीय संशो-
ध्य तस्यास्त्रिष्टुङ्गां चुल्लीं सद्रव्यां निर्माप्य गौमयेनोषलिम्पेत् ।

नैरिकाद्युपस्त्रिष्टुङ्गां भूमौ सण्डुलेस्तेन ‘खड्गी’ इति प्रासि-
द्धेन, तण्डुलपिष्टोदकेन वा चतुष्पदीमुपनिख्य तत्र सर्वारम्भ-
लग्नप्रारम्भं वितानाधः पित्तलादिपात्रस्थपिष्टातकलिखितपीठं
संस्थाप्य तत्र वरं कन्यां वा समुपवेश्य कोष्णेनोदकेन सुग-
न्धिस्वच्छतैलहरिद्रासिद्धार्थकलकाद्युद्वर्धनपूर्वकं संस्त्राप्य धौतानि
वासांसि परिधाप्य स्वसमीपमानाय्य स्वासने स्वदक्षिणतः
समुपवेश्य दीपं मञ्ज्वलय्य आचम्य प्राणानायम्य देवेभ्यः
पुष्पाञ्जलिं स्वयं संस्कार्यहस्तेन च समर्प्य गणेशपूजनं कुर्यात् ।
तत्र सङ्कल्पः—अथेहामुकोहम् मम अमुकराशेः कन्यायाः पुत्रस्य
वा करिष्यमाणविवाहसंस्कारकर्मणः सर्वसामग्रीसंघट्टकर्मणि
निर्विघ्नतासिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरमीत्सर्थं श्रीभगवतो गणेश-
रस्य पूजनं करिष्ये इति सङ्कल्प्य यथाविधि गणेशं सम्पूज्य
आचारात्सद्रव्यास्तिस्रो वस्त्रखण्डपोटलिकाः कृत्वा एकां चु-
ल्ल्याम् एकां ताम्रकटाहे एकां ताम्रदर्व्यां च बद्ध्वा कटाहे
वस्त्रपूतं सुगन्धि सुरभ्यादिघृतं निसिष्य अपटचराः अकृत्याज्ञाः

अनेडमूकाः अरुचराः अरुग्णाः अलोलुपाः गिल्पज्ञाः पुरन्धी-
रानाय्य तद्वारा धौतगोधूमचूर्णसंपाद्यसोहालिकादिपाकारम्भं
कृत्वा तदैव वरकन्यापरिधानार्हवस्त्रस्यूतकरणाद्यारम्भं कारयेत् ॥

॥ अथ पूर्वाङ्गविधिः ॥

विवाहदिनात्पूर्वदिने तस्मिन्नेव दिने वा कन्यापित्रादिः
पत्न्या सह कृताभ्यङ्गस्नानः कन्यां सर्वारम्भोक्तरीत्या
स्नापयित्वा अहतोष्णीपादिपीतवासाः शुभासने प्राङ्मुख उप-
विश्य दीपं प्रज्वल्यपाचम्य प्राणानायम्य स्वदाक्षिणतः
(पृ. ५४ म. भा.) पत्नीं तदक्षिणे 'संस्कार्यकन्यां चोपवेश्य 'स्व-
स्तिनोमिमिताम्' इत्यादिशान्तिपाठं (स्वस्तिवाचनं) कृत्वा ग-
णेशं विष्णुम् उमामहेश्वरौ सूर्यं गुरुं कुलदेवतां स्थानदेवतां
च नमस्कृत्य गणेशमुक्तविधिना सम्पूज्य यावन्मातृविसर्जन-
स्थाय्यखण्डदीपं प्रज्वलयेत् । तत्र सङ्कल्पः-मम कन्यायाः
साङ्गविवाहकर्मणि अन्तरिक्षचारिभूतादिविघ्ननिरासार्थम् एत-
त्कालमारभ्य मातृविसर्जनपर्यन्तमखण्डदीपं देवसंनिधौ स्था-
पयिष्ये । अथ दीपमार्थना-दीपस्त्वं देहि कल्याणं देहि सर्वा-
न्मनोरथान् । यावद्व्रतं समाप्येत तावत्त्वं च स्थिरो भवेति ॥
ततः प्रधानसङ्कल्पं कुर्यात्-अर्घ्यसंस्थाप्य अयेहेत्यादि अमुकगो-
त्रोऽमुकराशिरमुकशर्माऽहम् मम अमुकराशेरस्याः कन्यायाः
धीजगर्भसमुद्भवैर्नोनिर्वहणद्वारा भर्त्रा सह धर्म्यमजोत्पादनपृथ-
परिग्रहधर्माचरणेष्वधिकारसिद्धिद्वारा च श्रीपरमेश्वरमीत्यर्थं
विवाहाख्यसंस्कारं करिष्ये इति सङ्कल्प्य तत्पूर्वाङ्गत्वेन मातृपू-
जानान्दीश्राद्धपुण्याहवाचनानि करिष्ये इति सङ्कल्प्य मातृपू-
जानान्दीश्राद्धपुण्याहवाचनानि पूर्वोक्तविधिना विधाय सति
सम्भवे ग्रहयागं पूर्वोक्तरीत्या कुर्यात् । तदसम्भवे कलशस्थापनं

कृत्वा तत्र ब्रह्मवरुणाधिदेवतादिसहितान् नवग्रहानावाह्य सम्पूज्य
चन्दनादिना लिखितयोगौरीहरयोः पूजनं कन्याहस्तेन कारयेत् ।
सङ्कल्पः—अद्येहेत्यादिसं. अमुकराशिरमुकनाम्नी अहं सर्वसौभा-
ग्यसमृद्धये गौरीहरयोः पूजनं करिष्ये । एतन्त इति, ॐ भूर्भुवः
स्वः गौरीहरौ सुप्रतिष्ठितौ वरदौ भवतम् इति प्र० । ध्यानम् ।
सिंहासनस्थां देवेशीं सर्वालङ्कारसंयुताम् । पीताम्बरयुगं देवं
चन्द्रार्द्धकृतशेखरम् १. करेणाथः सुधापूर्णं कलशं दक्षिणेन तु ।
वरदं चाभयं बाधेनाशिलष्य च तनुप्रियाम् २ एवं ध्यात्वा पूज्य
मन्त्रैः पुण्यभाजस्तथा म्निषः ॥ इति ध्यात्वा पूजयेत् ॥ पूजा-
मन्त्रः—गौरीहर महेशान सर्वमङ्गलदायक । पूजां गृहाण देवेश
सर्वदा मङ्गलं कुरु ॥ इति मन्त्रेण पाद्यादिनीराजनान्तं सम्पूज्य-
कन्यादेहप्रमाणेन सप्तविंशतितन्तुभिः ।

वर्तिकां दीपयेत्पश्चाद्भूतसम्पत्तिहेतवे ॥

एवं वर्तिकां मज्जलद्य तया नीराज्य सम्मार्ययेत् । एवं
सिद्धवर्तिकयाऽखण्डदीपं कुर्यादिति केचित् । भोजनीया प्रास-
णाश्च सुवासिन्धः सुपूजिताः । दशाष्ट यश्च युग्मं वा हिरण्येनाय-
तोपयेत् ॥ अस्मिन्नवसरे कात्यायनी—महालक्ष्मीपूजनं कार्यम् ।
वाग्दानसमयोक्तम् इन्द्राणीपूजनमपि अस्मिन्नेव समये कार्यम् ।
वाग्दानस्य उत्कृष्टं द्वारपूजासमयेऽनुष्ठीयमानत्वात् । अद्ये-
हामुकगोत्रोत्पन्ना अमुकनाम्न्यहं सौभाग्यसमृद्धये इन्द्राणी-
पूजनं स्वर्णादिमूर्तौ चन्दनादिना लिखितमूर्तौ वा करिष्ये इति
सङ्कल्प्य ताम्—

देवेन्द्राणि नमस्तुभ्यं देवेन्द्रप्रियभाभिनि । वरं सौभा-
ग्यमारोग्यं पुत्रलाभं च देहि मे ॥ धान्यं देहि धनं देहि पशून्देही-
न्द्रभाभिनि । यशो देहि सुखं देहि सर्वकार्यकरी भव ॥ इति

मन्त्राभ्यां पूजयेत् । ततः रक्षाविधानोक्तप्रकारेण कङ्कणमभिमन्त्र्य एतं ते इति प्रतिष्ठापयेत् । कन्याया वामहस्ते तन्मातुश्च वामहस्ते कङ्कणं वर्ध्नीयात्, तिलकादि कृत्वाऽऽक्षिपं च दद्यात् पुरोहितः । कङ्कणोपधयश्चाग्रे वरपूर्वाङ्गप्रस्तावे द्रष्टव्याः ॥

॥ इति कन्यापक्षे पूर्वाङ्गविधिः ॥

अथ वरपक्षे तद्विधिः ॥

वरपिता विवाहात्पूर्वादिने तद्दिने वा कृताभ्यङ्गस्नानः नित्यं कर्म वैश्वदेवान्तं कृत्वा शुचिः शुक्लादिवासाः वरम् अभ्यङ्गपूर्वकं मङ्गलद्रव्यैः संस्नाप्य शुभासने प्राङ्मुख उपविश्य दीपं प्रज्वलत्याचम्य 'स्वस्ति नो मिमीताम्' इत्यादिना शान्तिपाठं (स्वस्तिवाचनं) कृत्वा गणेशं विष्णुम् उग्रामहेश्वरौ सूर्यं गुहं कुलदेवतां स्थानदेवतां च प्रणम्य अर्घ्यस्थापनं विधाय प्राणानायम्य देशकालस्मरणान्ते अमुकोऽहम् मम अमुकराशेरस्य पुत्रस्य विवाहकर्मणि निर्विघ्नतया कार्षिसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थम् श्रीभगवतो गणेश्वरस्य पूजनं करिष्ये- इति सं० यथाविधि गणेशं सम्पूज्य *प्रधानसङ्कल्पं कुर्यात् ।

* अत्रैव वरः अनाथमस्थितिप्रयुक्तदोषपरिहारार्थं प्रायश्चित्तं कुर्यात् ।

तच्च हारीतेनोक्तम्—अनाथमी संवत्सरं प्राजापत्यं कृच्छ्रं चरित्याऽऽथममुपेयात् । द्वितीये ऽतिकृच्छ्रम्, तृतीये कृच्छ्रातिकृच्छ्रम्, अत ऊर्ध्वं चान्द्रायणमिति ।

प्राजापत्यकृच्छ्रादीनां स्वरूपं मिताक्षरायां व्यक्तम् । प्राजापत्यकृच्छ्रप्रत्याम्नायञ्चैका गौः, अतिकृच्छ्रप्रत्याम्नायो गोद्वयम्, कृच्छ्रातिकृच्छ्रप्रत्याम्नायो गोचतुष्टयं गोत्रयं वा, चान्द्रायणप्रत्याम्नायो ऽष्टौ पञ्च चतस्रस्त्रिंशो वा गावः । प्राजापत्येष्वशक्तस्तु धेनुं दद्यात्पयस्विनीम् । धेनोरभावे निष्कं वा तदर्धं पादमेव वा ॥ सुवर्णं रजतं वा ऽपि दद्याच्छक्यनुसारतः । अशीति-

अग्रेष्टेत्यादि संकीर्त्य अमुकगोत्रोऽमुकराशिरमुकशर्मा स-
पत्नीकोऽहम् मम अमुकराशेरस्य पुत्रस्य देवपितृकुणा-
पाकरणहेतुधर्म्यभजोत्पादनशृङ्गपरिग्रहसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वर-

शुक्लात्मकः कर्पः, चत्वारः कर्पा निष्कः ।

अथ्यशक्तेन निष्कपादाधर्मितं रजतं, तासममूज्यं धान्यादि वा
देयम् । अथ साङ्गुलिकः प्रयोगः । तत्र प्रथमाध्दे प्राजापत्यकृच्छ्र-
यत सङ्कल्पः—देशकालसंकीर्तनान्ते ऽमुकशर्मणो मम समावर्तनदि-
नमारभ्य यावद्व्यं किञ्चित्तन्म्यूनं वा ऽनाध्रमस्थितिजन्मदोषपरि-
हारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं प्राजापत्यकृच्छ्रयतं तत्प्रत्याम्नाये-
कगोनिष्कयीभूतरजतद्रव्यदानेनाहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य ग्राहणं
संपूज्य देयद्रव्यं च सम्प्रोक्ष्य सम्पूज्य द्रव्यं गृहीत्वा पूर्ववद्देशकाला-
नुष्ठितयेदं प्राजापत्यकृच्छ्रयतप्रत्याम्नायकगोनिष्कयीभूतं रजतद्रव्य
चान्द्राधनयतं तत्प्रत्याम्नायगोनिष्कयीभूतं रजतद्रव्य
चान्द्राधनममुकशर्मणे ग्राहणाय तुभ्यमहं सम्प्रददे इति 'यज्ञसाध-
नभूताया' इति मन्त्रमुच्चरन् दद्यात् । दानप्रतिष्ठार्थं किञ्चिद्रजतं
ताम्रजण्ड वा दद्यात् ।

अथ्द्वयमनाध्रमस्थितौ समावर्तनादिनमारभ्याथ्द्वयपर्यन्तम्-
अनाध्रमस्थितिजं प्रीत्यर्थम् अतिकृच्छ्रयतं तत्प्रत्याम्नायगोद्वयनि-
ष्कयेत्यादि पूर्ववत् ।

त्रिर्व तस्तिथौ अथ्द्वयपर्यन्तम् इति कृच्छ्रातिकृच्छ्रयतप्र-
त्याम्नायेति च विशेषः ।

त्रिषोर्ध्वं तु देशकालकीर्तनान्ते समावर्तनदिनमारभ्याथ याव-
दनाध्रमस्थितिजं चान्द्राधनयतं तत्प्रत्याम्नायाष्टाद्यन्यतमगो-
निष्कयीभूतद्रव्यदानेनाहमाचरिष्यामि० इत्यादि पूर्ववत् ।

कन्यापिता कन्याया भर्माधानादीनां सस्काराणां मध्ये
लुप्तानामेषां सस्काराणामबुद्धिपूर्वं बुद्धिपूर्वं वा लोपेन ज्ञानितप्रत्य-
यायपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं प्रतिसंस्कारमहंकृच्छ्रप्रायश्चि-
त्तं तत्प्रत्याम्नायगोनिष्कयीभूतयथांशकिरजतदानेनाहमाचरिष्यामि
इति सङ्कल्प्य ग्राहणं संपूज्य पूर्ववद्दद्यात् प्रदानसङ्कल्पं कुर्यात् ।

प्रीतये विवाहाख्यं संस्कारं ऋकरिण्ये । तत्पूर्वाङ्गत्वेन मा-

विवाहात्पूर्वम् आपदादिना कन्यारजोदर्शने जाते कन्याया विवाहयोग्यतासिद्ध्यर्थमुपायमाह—संस्कारभास्करे आश्वलायनः—

पिता ऋतून् स्वपुत्र्यास्तु गणयेदादितः सुधीः ।

दानावधि गृहे यज्ञात्पालयेच्च रजोवतीम् ॥

दद्यात्तदनुसङ्गधा गाः शक्तः कन्यापिता यदि ।

वातव्यैकाऽपि यज्ञेन दामे तस्या यथाविधि ॥

दद्याद्वा ब्राह्मणेष्वन्नमतिनिःस्वः सदक्षिणम् ।

तद्वतीतर्तुसङ्गेषु घराय प्रतिपादयेत् ॥

उपोष्य त्रिदिनं कन्या रात्रौ पीत्वा गवां पयः ।

अदृष्टरजसे दद्यात्कन्यायै रत्नभूषणम् ॥

तामुदहन् धरत्र्यापि कूष्माण्डं जुहुयाद्घृतमिति ।

विष्णुः—यदेवेति ऋक्सूक्तं कूष्माण्डं परिकीर्तितम् ।

नवावृत्त्या हुधेदाज्यं होमः कूष्माण्ड ईडितः ॥

तस्याः—कन्यायाः । दाने—कर्तव्ये । यथाविधि—सुवर्णशृङ्गादिगोदानविधिना । घरायेति त्रितयस्य उक्तप्रकाराणामन्यतमेन दातुः कन्यादाने योग्यता भवतीत्यर्थः । उपोष्येति श्लोकेन दृष्टरजस्कन्याया उपवासत्रयान्ते गव्यपयःपानपूर्वकम् अदृष्टरजसे कुमार्यै रत्नभूषणदानेन विवाहयोग्यतोच्यते । तामुदहन्नित्यनेन धरस्य कूष्माण्डहोमेन तदुद्वाहयोग्यता बोध्यते इति दिक् ।

धरपितुः पुत्रस्य विवाहाख्यसंस्कारे कर्तृत्वं पुत्रकर्तृकपाणि-प्रहणादिकर्मसु अनुमतिदानरूपप्रेरणया । यथा प्रयागे घपनं कुर्यादित्यादौ घपने कर्तृत्वस्य भाषितनिष्ठत्वे ऽपि तत्प्रेरणया यजमानस्यैव कर्तृत्वमुच्यते । अत एव घपनं करिण्ये इत्येव सङ्कल्पो नारायणभट्टादिसर्वनिबन्धकारसम्मतस्तत्र, तद्वत्प्रकृते ऽपि प्रयोजकव्यापारस्यानुमतिरूपस्यैव धातुवाच्यत्वेन विधक्षया कर्तृत्वं सूत्रपादम्—इति प्राचीनानामभिप्रायः । नवीनास्तु प्रधानसङ्कल्प पुत्रकर्तृकमेव यदन्ति । अङ्गानुष्ठानव्यातिरेकस्य पितृव्यापारस्याभावात् । एवं समावर्तने ऽपि ।

कन्यापितुस्तु धरकर्तृकविवाहपदार्थघटकप्रतिग्रहप्रयोजकीभूत-

तृपूजा-नान्दीश्राद्ध-पुण्याहवाचनानि करिष्ये । इति सङ्क-
ल्प्य मातृपूजा-नान्दीश्राद्ध-पुण्याहवाचनानि विधाय सति
सम्भवे ग्रहयोगं कुर्यात् । तदसम्भवे कलशं संस्थाप्य
तत्र यक्षवरुणाधिदेवतादिसहितानादित्यादिग्रहानावाह्य पूर्वोक्त-
विधिना सम्पूज्य रक्षाविधानोक्तमकारेण कङ्कणमभिमन्त्र्य म-
तिष्ठाप्य वरहस्ते तन्मातृहस्ते च यक्ष्या मुरक्षितं कुर्यात् । चतुर्थी-
कर्मदिवसे मोचयेत् ।

कङ्कणोपपपथ हेमाद्रौ भविष्यपुराणे-

दूर्वा यवाङ्कुराश्चैव बालकं चूतपत्रवाः । हरिद्राद्वय-सि-
द्धार्थ-शिल्वपत्रोरगत्वचः ॥ कङ्कणोपपपथैताः कौतुकाख्या
नव स्मृताः । इति पूर्वाङ्गविधिः ॥

(यद्यपि सूत्रकारेण बहिःशालायां विवाहादिकर्मविधानात्
शालाकर्मणि च आग्नेयादिषु चतुर्षु कोणेषु स्वस्मनिस-
ननस्य मध्ये च छादनार्थं काष्ठस्थापनस्य विधानात् तन्निमित्तं
पुरस्कृत्य वसिष्ठेन चतुर्षु कोणस्तम्भेषु मध्यकाष्ठे च विहितं
नन्दिन्यादिपञ्चमातृणां स्थापनं शालाकर्माभावेऽपि समाचारा-
त् शूर्पे दासिणात्येषु परिदृश्यते तथापि विवाहादिषु यथावि-
धि शालानिर्माणस्य प्रायः सर्वत्र लुप्तत्वात् तद्वद्वक्तव्यमभि-
क्षुपक्रम्य विहितं नन्दिन्यादिस्थापनं पर्वतीयादिषु न मच-
छति । निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याननुष्ठातव्यत्वात् । शूर्पादी
स्थापनं तु स्मृत्यविहितं न तत्समाचारासिद्धिमिति बोध्यम् ।

बधूवरयोर्विवाहस्यैकस्यां शालायां कन्यापितृमृदाद्विरनुष्ठी-
यमानत्वात्तत्रैव नन्दिन्यादीनां स्थापनमुचितम् । यत्तु उभयोः
पक्षयोस्नामां स्थापनं दृश्यतेऽप्यत्रे दासिणात्येषु तत्र समा-
धानकर्तव्यादेव कन्याविवाहसस्कारकत्वं च बोध्यमिति दिक् ।

चार एव शरणम् इति दिक् ।

पूर्वाङ्गानुष्ठानं च देशान्तरे विवाहे तत्रैव गत्वा कार्यम् ।
 “उक्ते काले विवाहाङ्गं कुर्वाणान्दीमुखं पिता । देशान्तरे
 विवाहश्चेत्तत्र गत्वा भवेदिदम्” ॥ इतिरेणुकारिकोक्तेः ।
 देशान्तरं च महानदीव्यवहितं वा गिरिव्यवहितं वा
 भाषाभिन्नं वेति दिक् ।

इदं च पूर्वं वरपक्षे प्राधान्यादिति पर्वतीयसमाचारः ।
 कन्यापक्षे पूर्वमिति दाक्षिणात्याचारः । तद्यथाऽऽचारमनुष्ठेयम्) ।

(ततो ब्राह्मणान्भोजनदाक्षिणादिभिः सन्तोष्य तत एकं
 ज्योतिर्विदं सुशीलं मङ्गलादिद्रव्यसहितघटिकापात्रयुतं विवा-
 हलग्ननिश्चयार्थं कन्यापितृगृहं प्रति ग्रथं प्रेषयेत् ।

ततो वरं सात्त्विकाहारं भोजयित्वा, नेदिष्ठे बधूगृहे दि-
 वा विवाहलग्ने अभोजयित्वा सर्वा विवाहसामग्रीमुपकल्प्य
 वरं रक्ततूलकञ्चुकोष्णीपकटिवेष्टोत्तरीयकुण्डलग्रैवेयफालंका-
 रैर्मुकुटादिभिश्चालंकृत्य शिविकादियानमारोह्य उपकल्पितां
 सर्वा विवाहसामग्रीमग्रतः कृत्वा बस्त्रालङ्कारादिभूषितमु-
 दितबान्धवास्रगुतः सपुरोहितादिद्विजः *पञ्चधोपपूर्वकं क-
 न्यापितृगृहं व्रजेत्) ।

अथ वाग्दानवरणविधिः ॥

अथ कन्यापिता मार्गागतं वरं श्रुत्वा उपकल्पितां

*पुरश्चर्याणवे संगीतशास्त्रे-ततं सुपिरमानन्दमयःसारो घनं
 तथा । घाघमेतत् पञ्चविधं देवदेवस्य ताण्डवे ॥ ततं-वीणादि ।
 सुपिरं-वंशोशहादि । आनन्दं-डिण्डिममृदङ्गादि । अयःसारो
 घण्टादि । घनं-कांस्यतालादि ।

वरपूजासाग्रीं स्वसविधे आनाम्य सुलिप्तायां शुचि समुपविश्य
त्रिराचम्य प्राणानायम्य गणेशादीन् गन्धपुष्पादिना सम्पूज्य
सति सम्भवे कलशविधिना कलशं संस्थाप्य तत्र वरुणं
ग्रहांश्चावाह्यं सम्पूज्य वरागमनं प्रतीक्षेत ।

(अथ वरस्य पिता मार्गागतस्य वरस्य जनतादिदृष्टान्तनि
वेदनार्थं सकलदधिपात्रसहितं सौम्यवेषं मनुष्यद्वयं, श्वरा-
भ्यङ्गावशिष्टहरिद्रारञ्जिततैलकुतुपकृद्धतिकापट्टमृदहस्तं नापिता-
दिरुञ्च प्रेषयति । ततः कन्यापितापि तन्प्रेषितं गृहीत्वा
मनुष्यपोर्मनुष्याणां वा अर्चां कृत्वा यथाशक्ति तद्योग्यद्र-
व्यं दत्त्वा सुभोज्यं योजयित्वा स्वयमपि स्वीयमांसं म-
नुष्यद्वयं फलसहितं वरस्य शीघ्रमाकारणार्थं प्रेषयति) ।

ततः कन्यापिता निजमन्दिराददूरागतं समाजमध्यस्थि-
संवरं विलोक्य जनतया सह वरमानेतुं पञ्चघोषपूर्वकं कतिचित्प-
दानि गत्वा द्वारमानाय्य द्वारे यथाशक्ति वराधिष्ठितयानं
बोद्ध्वा वरं यानादवतार्य वरहस्तात् श्रीफलादि-
सादरं गृहीत्वा स्वानीय स्वस्तिकादिशोभितायां शुद्धायां
भूमौ वक्ष्यमाणप्रकारेण पादमक्षालनादिपूर्वकं स्वासने
प्रादुम्बिमुपवेश्य स्वयमुदङ्मुख उपविशेत् । तत्र तावत् आचम्य
प्राणानायम्य आचार्यस्य पादमक्षालनार्थं पात्रयुग्मं
प्रयच्छति—“आपद्वनध्वान्तसहस्रभानवः समीहितार्थार्पण-
कामधेनवः । अपारसंसारसमुद्रसेतवः पुनन्तु मां द्रा-
क्ष्यणपादपांसवः” ॥ इत्याचार्यपादौ प्रक्षाल्य इत्यमेव वरपा-

*वराभ्यङ्गावशिष्टतैलकुतुपादिहस्तनापितादिप्रेषणं तु पूरा-
ङ्गानुष्ठानोत्तरं सच एवोचितम् । दृश्यते च तथैव मध्यदेशीयपर्वती-
येषु । असुकरत्वात्पर्वते न तथा प्रचलतीति द्रष्टव्यम् ।

दौ प्रक्षालयेत् । ततः वाग्दानसंकल्पंकुर्यात् । अग्नेहेत्यादि सं०
 अमुकराशिरमुकशर्म्माऽहं करिष्यमाणकन्यादानाद्भवेन वाग्दा-
 नं करिष्ये इति संकल्प्य कुङ्कुमाक्तानि पञ्च पूगीफलान्यादाय
 अमुकगोत्रोऽमुकपवरोऽमुकवेदान्तर्गतामुकशाखाध्यायी अमुक-
 शर्म्माऽहम् अमुकगोत्रस्यामुकपवरस्यामुकशाखिनोऽमुकवेदाध्या-
 यिनोऽमुकशर्म्मणः प्रपौत्राय अमुकशर्म्मणः पौत्राय अमुकशर्म्मणः
 पुत्राय अमुकशर्म्मणे विष्णुस्वरूपिणे कन्यार्थिने वराय अमुक-
 गोत्रस्यामुकपवरस्यामुकवेदान्तर्गतामुकशाखाध्यायिनोऽमुकश-
 र्म्मणः प्रपौत्रीम् अमुकशर्म्मणः पौत्रीम् अमुकशर्म्मणः पुत्रीम् अ-
 मुकनाम्नीं श्रीरूपिणीं वरार्थिनीं कन्यां ज्योतिर्विदादिष्टे मुहूर्ते
 (तुभ्यं) दास्ये इति वाचा संप्रददे । तत्प्रतिग्रहार्थम् एभिर्ग-
 न्धाक्षतपुष्पपूगीफलद्रव्यभूषणाद्युपचारैस्त्वामहं वृणे । वृतोऽस्मी-
 ति प्रत्युक्तिः ।

इति वाग्दानम् । अथ वरणविधिः ।

ततः पुनरर्घ्यं संस्थाप्य वरणसंकल्पंकुर्यात् । अग्नेहेत्यादि
 सं० अमुकगोत्रोऽमुकराशिरमुकशर्म्माऽहं करिष्यमाणकन्यादा-
 नप्रतिग्रहार्थं द्वारदेशागतस्य वरस्य पूजनपूर्वकं वरणं करिष्ये ।

तत्पूर्वाद्भवेन वरकन्ययोः पाणिग्रहणकर्मणि आचार्यकर्म
 कर्तुम् आचार्यस्य पूजनं वरणं च करिष्ये । प्रथमम् आचार्याय भू-
 मिदेवाग्नेति मन्त्रेण अर्घ्यं दत्त्वा गन्धद्वारामिति गन्धान् दत्त्वा ॐ न-
 मोऽस्त्वनन्तायेति अक्षतपुष्पमालादिभिः सम्पूज्य अद्भिः क्षीरेण
 कुशाग्रैर्दध्ना तिलैः (तिलस्थाने वदरेण) तण्डुलैर्यवैः सर्पपैश्च सम्पा-
 दिताष्टाङ्गेनार्पेण आचार्यसम्मुखः अवोऽर्घ्योऽर्घ्यः प्रतिगृह्यताम् इति
 वदेत् । ॐ अहं प्रतिगृह्णामीत्याचार्यः प्रतिभूयात् । ततः कन्या-
 पिता वरणसामग्रीं करे कृत्वा एभिर्गन्धाक्षतपुष्पपूगीफलद्रव्यभूष-

धीतद्रव्यवासोलंकरणपुष्पमालाभिर्वरकन्ययोर्विवाहकर्मणि(आ-
चार्यकर्म कर्तुम्) आचार्यत्वेन त्वामह वृणे इति द्रूयात् ।
आचार्यश्च तत्प्रतिगृह्य वृतोऽस्मीति प्रतिद्रूयात् । आचार्य
स्तु यथास्वर्गे इति सम्प्रार्थ्य कन्यापिता पुनरर्घ्यदद्यात् ॐ अर्घ्योऽ
र्घ्योऽर्घ्यः प्रतिगृह्यताम् इति । अहं प्रतिगृह्यामि इत्याचार्यः । ततः
कन्यापिता पूर्ववत् सम्प्रदितमष्टाङ्गमर्घ्यं हस्तपोः कृत्वा उत्थाय
वरचार्याभिमुखस्तिष्ठेत् । ततः समाचारात् आचार्यप्रमुखाः वर-
शास्त्रीया एतद् ब्राह्मणकण्डिकासप्तकं यथाश्रुतमुचैः पठेयुः ।

* ॐ अथ वर वृणीते बलवत् वै देवा ऽएतस्य
ग्रहस्य होमं प्रेक्षन्ति तेऽस्मा ऽएन वरः समर्धयन्ति
क्षिप्रे न ऽहं ग्रह जुहवदिति तस्माद्वर वृणीते ।
अथ वर वृणीते यः सह वै कश्च सुपुत्राणो वर वृणी-

* का थौ अ ९ क ४ ख ३६ वरं इत्वा ददाति च ।

अग्निष्टोमे सुत्यादिषते उपाशुग्रहहोमात् पूर्वं यजमानो हविर्धान-
मण्डपान्निष्कान्तमध्वर्युमन्वारभ्य “पुत्रो मेऽस्तु स्वर्गो मेऽस्तु”
इत्यादिष्वर प्रार्थ्य अध्वयवे वर गवादिरूपं ददाति । तस्यार्थं
वादाऽयम्-अथ वर वृणीते इति (श ब्रा का ४ अ १
ब्रा १ क २१) अथ अध्वर्यो हविर्धानमण्डपान्निष्कान्तम-
न्तरं यजमाना वर वृणीते । * इ यत देवा * एतस्य ग्रह-
स्य उपाशुग्रहस्य होमं बलवत् बलेन युक्तं यथा स्यात्तथा प्रेक्ष-
न्ति । यद्वा बलवत् बलमिव । बलं यथा इच्छन्ति तथा होममप्यो-
च्छन्ति । यद्वा बलवदिति होमविशेषणम् । छा-दसो विभक्तिलुफः ।
ते देवाः अस्मै यजमानाय एतं यजमानप्रार्थितं वरं समर्धयन्ति
वर्धयन्ति-न अस्माकमर्घ्यं इमम् उपाशुग्रहं क्षिप्रे क्षिप्रताकरे
भये जुहवत् जुहोतु इति हेतोः । तस्मात् अस्मिन् समये वरस्य दत्तं
समर्धनात् वर वृणीते ॥ १ ॥

का थौ अ १५ कं ७ ख ७ वरं धृत्या प्रह्लाधित्यामन्त्रयते ।

ते सोऽस्मै सर्वः समृध्यते तस्माद्वरं वृणीते २ अ-
थ व्वाराह्याऽउपानहाऽउपमुञ्चते । अग्नौ ह वै देवा
घृतकुम्भं प्रवेशयाञ्चक्रुस्ततो व्वराहः संवभूव
तस्माद्वराहो मेदुरो घृताद्वि संभूस्तस्माद्वराहे गा-
वः सञ्जानते । स्वमेवैतद्रसमभिसञ्जानते । तत्पशूना-
मेवैतद्रसे प्रणितिष्ठति । तस्माद्वाराह्याऽउपानहाऽउ-
पमुञ्चने ३ सऽआजगाम गौतमो यत्र प्रवाहणस्य
जैबलेरास । तस्माऽआसनमाहार्योदकमाहारपाञ्चका-

राजसूयेऽवध्यादिभिः आसत्यामुपवेशितो यजमानो वरं
वृणीते तस्यार्थवादोऽयम्—

यद्देहि । (श० ब्रा० कां० ५ अ० ४ ब्रा० ४ कं० ८) अस्मिन्-
घसरे सुपुषाणः सोमं कुर्वन् यजमानः यं कं च वरं वृणीते स वरः
अस्मै अस्व यजमानस्य सर्वः समृध्यते समृद्धो भवति तस्मा-
द्वरं वृणीते ॥ २ ॥

का. भो. अ. १५ कं ६ एं. २४ पशूनां रसोऽसीति वराहोपा-
नहाऽउपमुञ्चते ।

राजसूये रथविमोचनीयहोमानन्तरं रथाद्वरोहणसमये व-
राहोपानद्धारण विहितम्—तस्यार्थवादः—अग्नौ ह वै देवा इत्या-
दि । (श. ब्रा. कां. ५ अ. ४ ब्रा. ३ क. १९) देवा
अग्नौ घृतकुम्भं प्रवेशयाञ्चक्रुः । ततोऽग्निनिक्षिप्तात् घृतकु-
म्भात् वराहः संवभूव उत्पन्नः । तस्मात् घृतकुम्भोत्पत्तिकस्यात्
वराहो मेदुरः स्निग्धः । हि यतः घृतात् सम्भूतः समुत्पन्न इति
उक्तस्यैव स्पर्ष्टीकरणम्, श्रुतेरज्ञामित्वात् । तस्मात् घृतोत्पन्न-
त्वात् गावः पशुध्रेष्ठाः वराहे सञ्जानते । कथमित्याकाङ्क्षायां
श्रुतिरेवाह—स्वं स्वकीयं रसमेव एतद् वराहसत्त्वमभिसञ्जानते ।
तस्मात् गवां तादृशसञ्जानात् एतद् वराहसत्त्वं पशूनां रसे
प्रणितिष्ठति । सारत्वात् पशुध्रेष्ठ इति भावः । तस्मात् वाराह्यौ
वराहचर्मनिर्मिते उपानहौ धारयेदिति विधिः ॥ ३ ॥

राथहास्माऽअर्घ्यञ्चकार ४ स होवाच 'ध्वरं भवते
गौतमाय दद्य, इति । स होवाच प्रतिज्ञातो मऽएष
ध्वरो यान्तु कुमारस्यान्ते द्वाचमभाषथास्तां मे
ब्रूहीति ५ स होवाच दैवेषु वै गौतम तदरेषु मानु-
षाणां ब्रूहीति ६ सहोवाच विज्ञायते हास्ति हिरण्य-

स आजगामेति । (श. घा. कां. १४ अ. ९ घा. १ कं. ७-१०)

गौतमो गोत्रतः, आरुणिः । प्रयाहणस्य जैवलिरिति पष्ठोद्वयं
प्रथमास्थाने । पञ्चालानां राजा प्रयाहणो जैवलिरानेत्यर्थः । तस्मै
गौतमाय आगताय आसनमनुकूपमाहार्य उदकं भृत्यैराहारयाञ्चका-
र । (आहृत्येति का. पा.) अथ अस्मै अर्घ्यं पूजां पुरोचसा कृतवान् ४
मन्त्रवन्मधुपर्कं कृत्वा स ह राजा 'ध्वरं गोऽद्यादिलणं
भगवते गौतमाय तुभ्य दद्य' इत्युवाच । (तत् हेति का. पा.)

स ह गौतमः 'मे मम एष परस्त्वया प्रतिज्ञातः' ।
अस्यां प्रतिज्ञायां वटीकुट आत्मानम् । यां तु याचं कुमारस्य
मम पुत्रस्य वन्ते समीपं त्वमभाषथाः पञ्चमन्त्ररूपां तामेव मे
ब्रूहि । स एष नो धरः" इत्युवाच ५

स ह राजा 'हे गौतम दैवेषु धरेषु तवै, यं धरं त्वं
प्रार्थयसे, मानुषाणामन्यतमं ब्रूहि प्रार्थय" इत्युवाच ६

स ॥ गौतमः—'भयताऽपि विज्ञायते ह, ममास्ति सः, न
तेन प्रार्थितेन मम कृत्यं, ये मानुषे धरं त्वं दित्ससि ।
यस्मात् ममाप्यस्ति हिरण्यस्य प्रभूतस्य अपात्तं प्राप्तम् । गो-
ऽअद्यानां, दासीनां, प्रघाराणां—परिवाराणां, परिधानानां—परि-
धानयोग्यशैमादीनाञ्च अपात्तं प्राप्तम् । न च मम यद्विद्यमानं
मया त्वक्तः प्रार्थनीयं, त्वया वा गृह्यं देयम् । प्रतिभानञ्च धर-
स्त्वया । त्वमेव जानीषे यदत्र युक्तं प्रतिज्ञा रक्षणोपा न वे-
ति । मम पुनरयमभिप्रायः—नः अस्मानेव केवलान् प्रति मयान्
सर्वत्र यद्दान्यो भुत्वाऽयदान्यो मा भून् । कदयोः प्राभूदित्यर्थः ।
पष्ठोः प्रभूतस्य अनेन्तस्य फलस्य अपर्यन्तस्य अपारितमातिकस्य

स्यापात्तं गोऽअश्वानां दासीनां प्रचाराणां परि-
धानानां मा नो भवान् बहोरनन्तस्यापर्यन्तस्याभ्य-
घदान्यो भृदिति । स वै गौतम तीर्थेनेच्छासाऽ
इति । उपैभ्यहम्भवन्तमिति । व्वाचा ह स्मैव पूर्व-
ऽउपयन्ति ७ +स होपायनकीर्त्ताऽउवाच ॥

इति पठितवते वराय *अष्टाङ्गमर्थं वक्ष्यमाणमन्त्रैर्निवेदयेत् ।

पुरप्रौजादिगामिकस्येदृशस्य चित्तस्य मां प्रत्येव अदाता मा भूत्
भवान् । नचात्यन्तादेयमस्ति भवतः" इत्युवाच । एवं गौतमे-
नांके स राजा आह—"हेगौतम स त्वं तीर्थेन उपसदनशास्त्र-
विहितेन मार्गेण विद्यामिच्छासै इच्छस्य आप्तुमिच्छस्य" इति ।
एवमुक्ते गौतम आह-शिष्यत्वेनाहं भवन्तमुपैमि उपगच्छामि । पूर्वं
ब्राह्मणा विद्यार्थिनः सन्तः क्षत्रियान् वैश्यान्वा उपयन्ति स्म आपदि
शिष्यवृत्त्या वाचैव उपगच्छन्ति स्म । क्षत्रिया वा वेद्यान् आपदि
शिष्यवृत्त्या वाचैव उपगच्छन्ति स्म नोपायनशुभ्रपादिभिः ७

+अतः स राजा उपायनं पादोपस्पर्शनं तस्य कीर्त्तां कीर्तनमात्रे
विद्यां वक्ष्यमाणप्रकारेण उवाच उक्तवान् नोपायनमकारयत् । सहो
पायनकीर्त्या उवासेति कण्वशास्त्रीयपाठे स गौतम उपायनकीर्त्या
उपगमनकीर्तनमात्रेणैव उवाच उपितवान् । नोपगमनं चकारेत्यर्थः ।

सहोपायनकीर्त्ता इति एकादशकण्डिकास्थ चाक्यं पूर्वाकाङ्क्षि-
तार्थपूर्त्यर्थं रुद्धयितम् ।

पुरपार्थचतुष्टयस्य भार्याधीनत्वात् भार्यात्वेन कन्यादातुः
वरवरणसमये वरदानाख्यानत्रितयस्य पाठो वरस्य तत्पक्षीयाणां
च दातृप्रोत्साहनार्थं समुचितः । वराहाख्यानपाठस्याभिप्रायस्तु
उपानत्समर्पणस्य वरणे उक्तत्वात् वाराहोस्तयोः प्रशस्तत्वबोधन-
मेव बुध्यते, न धायते ऽन्यो, बोधनीयो विद्वद्वरैरिति ॥

*हेमाद्रौ दानसण्डे तृ. प्र. भविष्यपुराणे—आपः क्षीरं कुशा-
ग्राणि दध्यश्नततिलस्तथा । यवाः सिद्धार्थकाश्चैव अष्टाङ्गोऽर्थः
प्रकीर्तितः ॥ इति ।

अष्टाङ्गानितु—

नाभौ हस्ते प्रदातव्यं स्कन्धे शिरसि पादयोः ।

जानुनोरुदरे वक्त्रे अष्टाङ्गोऽर्घ्यः प्रकीर्तितः ॥

अर्घदानमन्त्राः—

ॐ आगतोऽसि वरश्रेष्ठ सर्वकामार्थसिद्धये ।

प्रतिग्रहसमर्थोऽसि अर्घ्यं गृह्य नमोऽस्तुते ॥

ॐ असौ यस्ताम्रो ऽअरुण ऽउत यन्धुः सुमङ्गल ।

ये चैनं रुद्रा ऽअभिनां दिक्षु श्रिताः सहस्रगो

वैपां हेड ऽईमहे १ ॐ असौ यो ऽवसर्पति नीलघ्री-

वो विवलोहितः । उतैनङ्गोपा ऽअदृशदृशदृशान्नुदहार्यः

स दृष्टो मृडमाति नः २ एवमर्घ्यं दत्त्वा नमोऽस्त्वनन्तापेति

गन्धाक्षतपुष्पमालादिभिर्वरं सम्पूज्य वरणसामग्रीं हस्ते गृहीत्वा

एभिर्गन्धाक्षतपुष्पपूगीफलद्रव्ययज्ञोपवीतताम्यूलपादुकोपातदपु-

ष्पमालोष्णीपकञ्चुककटिवेष्टोपसंव्यानहस्तभूषणकर्णवेष्टरुवरमु-

द्रिरादिभिः करिष्यमाणकन्यादानप्रतिग्रहार्थम् अमुकगोत्रम्

य० सं० अ० १६ म० ६

आदित्यरूपेणात्र रुद्रः स्तूयते । अभिनयेन दर्शयन् आह—योऽ-

सौ प्रत्यक्षो रूद्रो रयिरूपः ताम्रः उदयेऽत्यन्त रक्तोऽरुणोऽस्तकाले

आरक्तः उत अपि च धूम्रः पिङ्गलवर्णः सुमङ्गलः शोभनानि मङ्ग-

लानि यस्य एतादृशः, ये च रुद्रा एनाम अभितो दिक्षु प्राच्या-

दिपु श्रिताः किरणरूपेण सहस्रशोऽसङ्ख्याताः एषां हेडः क्रोधम्

अस्मदपराधज वयमेव ईमहे निवारयामः भक्त्या निराकुर्मः । हेडः

इति क्रोधनाम । एनामेति अभित इत्यादिना द्वितीया १

य. स अ १६ मं. ७ योऽसौ आदित्यरूपोऽवसर्पति उदपास्तमयी

कुर्वन्निरन्तरं गच्छति, यश्च नीला नीलवर्णा प्रीवा कण्ठो यस्य स नील-

कण्ठो मयूरस्तस्मिन् योऽस्तामो मयूरस्तस्मिन्, निवलोहितः तिष्ठे-

अमुकप्रवरम् अमुकवेदाध्यायिनम् अमुकशाखिनम् अमुकशर्मा-
 णं विष्णुस्वरूपिणं कन्यार्थिनं वरत्वेन त्वामहं वृणे ।
 वृतोऽस्मीति वरः प्रतिवदेत् । ततो वरः वस्त्रयज्ञोपवीतभूषणपु-
 ष्यमालावरमुद्रिकाधारणं विधाय सुचक्षामन्त्रं जपेत् । ॐ सुच-
 क्षाऽअहमक्षीभ्यां (भूयासः) सुवर्चा मुखेन सुश्रुत्क-
 र्णाभ्यां भूयासम् (समावर्तने व्याख्यास्यते) इति । तत आचा-
 र्यः वरश्च उत्थाय यजमानाय तिलकाशीर्दानादिकं कुर्याताम् ।

मन्त्राश्च ॐ अग्नये त्वा मह्यं वरुणो ददातु सोऽमृत-
 त्वमशीयायुर्होत्र एधि मयो मह्यं प्रतिग्रहीत्रे ?
 ॐ रुद्राय त्वा मह्यं वरुणो ददातु सोऽमृतत्वमशीय

येन लोहितो रक्तोऽस्ति-एनं देवं गोपा उन गोपाला अपि अदधन्
 पश्यन्ति, उदहार्यः उदकं हरन्ति ता उदहार्यः जलहारिण्यः योपि-
 तोऽपि अदधन् पश्यन्ति । आगोपालाङ्गवं प्रसिद्ध इत्यर्थः । दशेर्लुङ्
 हरितोषेत्यङ् । रुगागमदृष्टाद्दक्षः । स दृष्टो रुद्रः नः अस्मान्
 मृडयति सुखयतु । लेटोऽडाटौ इति आद् । अर्घ्येऽपि आदि-
 त्यशुद्धिः कर्तव्येति धाक्यार्थः ॥ २ ॥

य० सं० अ० ७ कं० ४७ हिरण्यप्रतिग्रहे विनियुक्तोऽयम् का-
 त्यायनेन-

हे हिरण्य वरुणः अग्नये ऽग्निरूपायनाय मह्यम् त्वा त्वां
 ददातु । पूर्वं वरुणेन कनकादि अग्नयादिभ्यो दत्तम्, अतस्तेन
 तेनात्मना प्रतिगृह्णानो विप्रो न नश्यतीति देवतादेशः । अ-
 नेन विधिना गृह्णानः सोऽहम् अमृतत्वमारोग्यमशीय प्राप्नुयाम् ।
 हे हिरण्य त्वं दात्रे आयुर्जीवनमोधि भव । प्रतिग्रहीत्रे प्रति-
 ग्रहकर्त्रे मह्यम् मयः सुखम् सुखकरम् एधि भव । दाता आयुष्मान्
 भवतु अहं सुखी स्यामिति भावः ।

गोप्रतिग्रहे विनियुक्तः-

हे गोः रुद्ररूपाय मह्यं वरुणस्त्वा त्वां ददातु । सोऽहममृतत्वं

प्राणो दात्रऽएधि वयसो मह्यं प्रतिग्रहीत्रे २ अँवृहस्प-
तये त्वा मह्यं ववरुणो ददातु सोऽमृतत्वमशीय त्व-
ग्दात्रऽएधि मयो मह्यं प्रतिग्रहीत्रे ३ अँयमाय त्वा
मयं ववरुणो ददातु सोऽमृतत्वमशीय हयो दात्रऽएधि
वयसो मह्यं प्रतिग्रहीत्रे ४ अँकोऽदात्कस्माऽअदात्का-
मो ऽदात् कामायादात् । कामो दाता कामः प्रतिग्रही-
ता कामैतत्ते ॥ ५ ॥

इति मन्त्राशिपं प्रतिगृह्य कन्यापिता समाचारात् दास्या-

प्राप्नुयाम् । हे गौः त्वं दात्रे यजमानाय प्राणरूपा एधि मय ।
मह्यं प्रतिग्रहीत्रे वयः अन्नं पशुर्वा भव—दुग्धदध्यादिरूपेण अ-
न्नं सन्ततिद्वारा पशुश्च भव २

वृहस्पतिग्रहे विनियुक्तः—

हे घातः वृहस्पतिरूपाय मह्यं ववरुणस्त्वा त्वां ददातु । सोऽ-
हममृतत्वमशीय प्राप्नुयाम् । त्वं च दात्रे त्वमेधि त्वगिन्द्रिय-
सुखकारि भव । प्रतिग्रहीत्रे मह्यं मयः सुखकरं च भव ३

अश्वप्रतिग्रहे विनियुक्तः—

हे अश्व यमरूपाय मह्यं ववरुणस्त्वा त्वां ददातु । स यमरूपो
ऽहमश्वं गृह्णानोऽमृतत्वं प्राप्नुयाम् । हे अश्व त्वं दात्रे हयोऽश्वो
भव । मह्यं प्रतिग्रहीत्रे वयः अन्नं भोग्यं सन्ततिद्वारा पशुर्वा भव ४

य० सं० अ० ७ मं० ४८

मन्थौदनतिलादिप्रतिग्रहे विनियुक्तः—

दातुर्दानाभिमानाभावाय स्वस्य प्रतिग्रहजद्रोपाभावाय च
देहेन्द्रियात्मसङ्गते कामं विविनक्ति—को नरोऽदात् दत्तवान्,
कस्मै नराय अदात् दत्तवानिति प्रश्नद्वयम् । अस्योत्तरमाह-
कामोऽदात् कामायादात् । न त्वं दाताऽहं प्रतिग्रहीता, त्वत्का-
माभिमानो देवः मत्कामाभिमानिने देवायादात् । एवं च काम
एव दाता काम एव प्रतिग्रहीता नान्यः । हे काम एतद् द्रव्यं ते तव
दात्प्रतिग्रहीतृत्वात् ॥ ५ ॥

दिभिः सुवासिनीभिर्वरस्य महानीराजनं कारयेत् ।

इति द्वारामतवरस्य पूजनपूर्वकवरणविधिः ।

(इति वाग्दानधूल्यर्घ्यविधिः) ॥

ततः कन्यापिता वरं पाण्डुकम्बलास्तुतस्थाने समुपवेश्य
वराचार्ययोस्तिलकं कृत्वा सत्पवसरे वरपित्रादीनामभ्येषां
नेदिष्ठवान्धवानां च तिलकमालादिभिः पूजनं विधाय सुखो-
पविष्टान्कुर्यात् ।

अथ मधुपर्कपूर्वकविवाहप्रयोगः ।

तत उभयपक्षीया वाद्यघोषपुरस्सरं शान्तिपाठं (स्वस्ति-
वाचनं) पठन्तो विवाहस्थलं प्रविशेयुः । तत्र रक्तकम्बलादिना
उदग्दशम् अन्तःपटं विधाय प्राङ्मुखं वरं वरासमक्षं पश्चिमा-
भिमुखीं कन्यां समुपवेश्य स्वयं दाता उदङ्मुखो भूत्वा
अपेक्षितार्थं विवाहसामग्रीं यथास्थानमासाद्य स्वासन उपविश्य
मधुपर्केण वरमर्चयेत् । दीपं प्रज्वलय्य आचम्य अर्घ्यं संस्था-
प्य प्राणायामं कृत्वा —

अद्येहेत्यादि संकीर्त्य अमुकगोत्रः अमुकराशिरमुक-
शर्माऽहं कन्यादानप्रतिग्रहार्थं गृहागतं स्नातकं वरं मधुपर्के-
णार्चयिष्ये इति संकल्पयेत् । (द्वितीयविवाहे स्नातक-
मिति न वाच्यम्) । मधुपर्कविधिस्तु वरशास्त्रोक्तः कार्यः ।
यः स्वशास्त्रां परित्यज्य परशास्त्रां समाश्रयेत् । दुर्मेधाः स
तु विज्ञेयो मोघं तत्तस्य चेष्टितमिति । अर्घ्यशास्त्रया मधुपर्क इति च ।

अत्र विवाहानुक्रमश्लोकाः —

अग्निप्रणयनं वस्त्रपरिधानं समञ्जनम् । गोत्रोचारो व-
रस्य प्राक्कन्यायाश्च ततोऽर्पणम् १ कन्यादानप्रतिष्ठार्थं सुवर्णं
गौश्च दक्षिणा । गृहान्निष्क्रमणं चाग्निसमीपगमनं ततः २ क-

न्यापितुः प्रैषदानं समीक्षेथामिति स्फुटम् । अग्निं प्रदक्षि-
णीकृत्योपविश्य कुशकण्डिका ३ होमे बधूर्दाक्षिणतो हृ-
दालम्भे तु वामतः । उपवेश्य वरश्चैनां स्विष्टकृद्धोममाचरेत् ४
संस्वप्राशनं पूर्णपात्रमाचार्यदक्षिणा । विवाहानुक्रमशोकाः
शितिकण्ठमुखोदिताः ॥ ५ ॥ इति ।

अथ यजमानः वारणादियाज्ञियकाष्ठमयं हरिद्रा-
दिरञ्जितं लेख्यालंकृतमनुपमुक्तमतिमन्यं दर्भास्तीर्णं चतु-
ष्पादमासनं तद्भावेऽन्यादृशं वा पीठासनमाहार्याह “साधु
भवानास्तामर्चयिष्यामो भवन्तम्” इति । ॐ अर्चय इति वर-
स्योक्तिः । ततोऽर्चकगुरुपाः विष्टरद्वयं पादार्थमुदकम् अर्घम्
आचमनीयं मधुपर्कं (दाधिमधुघृतम्) अपिहितं कांस्येन न्यस्तं
कांस्ये ततस्तमीपमानयन्ति ।

अथ यजमान एकं विष्टरमादाय तिष्ठति । यजमान-
पक्षीयोऽन्यः कश्चिद्वाह्यगो विष्टरो विष्टरो विष्टरः इति त्रिः
श्रावयति । यजमानः प्रतिगृह्यतामिति सकृदुक्ता वरस्य
हस्तयोर्ददाति । (हस्ते ददातीति गदाधरसंमतः कचित् पुस्तके
पाठः) । वरश्च ॐ प्रतिगृह्यामीत्युक्ता उदगग्रं विष्टरं तूष्णीमादाय
(वर्षोऽस्मीत्याथर्वणश्रुतिरनुष्टुप्छन्दो विष्टरो देवता उपवेशने
विनियोगः) इति ऋग्यादीनि स्मृत्वा—

* ॐ न्वत्सोऽस्मि समानानामुद्यतामिव सूर्यैः । इमं

* अस्यार्थः—अर्घ्यं आत्मानं स्तौति अर्घ्यत्वाय । कुलज्ञाना-
चार्यपुर्वयोगुणैः अहं समानानां सजातीयानां मध्ये धर्मः
श्रेष्ठः अस्मि भवामि, उद्यताम उदय प्रकाश कुर्वतां प्रह्नक्षत्रा-
दीनां मध्ये सूर्य इव । तिष्ठ इव विष्टरं न पुन्य-
मुद्दिश्य विष्टरवत् यज्ञम् अभि लक्ष्यकृत्य तिष्ठामि

तमभि तिष्ठामि यो मा कश्चाभिदासति-अनेन मन्त्रेण विष्टरम् उदगग्रमासने निधाय तदुपरि उपविशति । ततः पा-
द्यम् ३ इति त्रिः अन्येन श्राविते प्रतिगृह्यतामिति यजमाने-
नोक्ते वरः ॐप्रतिगृह्यामीत्युक्त्वा प्रतिगृह्य तत्पात्रं भूमौ नि-
धाय (विराजो दोहोऽसीति प्रजापतिर्ऋषिर्गजुश्छन्दः आपो
देवताः पादप्रक्षालने विनियोगः) इति ऋग्यादीनि स्मृत्वा-

अञ्जलिना जलमादाय—

ॐ विराजो दोहोऽसि विराजो दोहमशीय म-
यि पाद्यायै विराजो दोहः-इति मन्त्रेण प्रथमं दक्षिणं पादं
प्रक्षाल्य अनेनैव वामं पादं प्रक्षालयेत् । सत्रियादीनां तु वा-
मप्रथमम् । अत्रावसरे समाचारात् वरो यथाशक्ति फल-
शद्रव्यं दद्यात् । तद्द्रव्यमानीय सम्पूज्य सम्पूज्य अघोहा-
मुकोऽहं दशाया मन्तर्दशायां शोचरेऽष्टरुवर्गे सर्वतोभद्रे नै-
र्षाणे वर्षफलेऽपिवा यत्रकुत्रस्थाने स्थितानां आदित्यादिन-
वग्रहाणां दृष्टानां दृष्टदोषोपशान्त्यर्थं शुभानां शुभफलाधिक्य-
प्राप्तये इदं सुवर्णं सुवर्णनिष्कयीभूतं रजतद्रव्यं वा कन्या-
पक्षीयपुरोहिताय सम्प्रददे इति कलशद्रव्यं दत्त्वा पुनर्द्वितीयं

अधः कृत्वा उपविशामि, यः कश्चन मा माम् अभिदासति उपक्षीणं
कर्तुमिच्छति । दस्तु उपक्षये ॥

॥ अस्वार्थः । प्राणधारणादिगुणैः सकलसौहित्येन विविधतया
राजते इति विराडश्रं तस्य विराजः दोहः परिणामसारो रसः
स त्वमसि भवसि । हे उदक तं त्वां विराजो दोहम् अशीय
अश्नवै व्याप्नुयाम् । किञ्च मयि विषये या पाद्या पादयोः सा-
ध्वी सपर्या तस्यै तदर्थम् विराजो दोहः मन्त्रसंस्कृतं जल,
भवेति शेषः ॥

प्रिष्टरं प्रतिगृह्णीयात् । विष्टरो विष्टरो विष्टरः इत्यन्येन श्राविते प्रतिगृह्यतामिति यजमानेनोक्ते वरः ॐप्रतिगृह्णामीत्युक्त्वा प्रतिगृह्य पूर्ववद्वर्षोऽस्मीति मन्त्रेण आसने उदमग्रं पादयोरुधस्ताद्विदधाति । ततो यजमानः अर्घोऽर्घोऽर्घः इत्यन्येन श्राविते प्रतिगृह्यतामिति वदेत् । वरः ॐप्रतिगृह्णामीत्युक्त्वा (आपः स्पेति प्रजापतिर्नापिः यजुश्छन्दः आपो देवताः अर्घ्यग्रहणे विनियोगः) ।

+ॐआपः स्थ युष्माभिः सर्वान्कामानवाप्नुवानि-
इत्यर्घ्यं *पाणिभ्यां प्रतिगृह्य शिरःपर्यन्तमानीय भूमौ ऐशान्यां
निनयन् अभिमन्त्रयते अग्रिमन्त्रेण । यथा (समुद्रमित्याथर्वणक-
पिरनुष्टुप्छन्द आपो देवताः अर्घ्याभिमन्त्रणे विनियोगः) ।

÷ॐसमुद्रं वः प्रदिणोमि स्वां योनिमभिगच्छ-
त । अरिष्टास्माकं वीरा मा परासेचि मत्
पयः—इति । अथान्येन आचमनीयम् ३ इत्युक्ते प्रतिगृह्यता-
मिति यजमानेनोक्ते वरः ॐप्रतिगृह्णामीत्युक्त्वा हस्ताभ्यां प्रति-

+अस्यार्थः । हे आपः यूयम् आप.स्थ आसिद्देतयो मन्त्रः। यु-
ष्माभिः सर्वान् कामानभीष्टार्थानवाप्नुवानि लभेय ॥

*“कान्त्येनैवाहर्णीयस्य निनयेदधमञ्जलौ” इति—

शुभकर्मनिर्णये वचनात् ।

÷अस्यार्थः । हे आपः वः युष्मान् समुद्रं प्रदिणोमि गमयामि ।
अतः स्वां योनिम् स्वकारणभूतं समुद्रम् अमि लक्ष्मीरूपं ग-
च्छत मजत । किञ्च युष्मत्प्रसादात् अस्माकं वीराः पुत्रा म्नातरब्ध
अरिष्टा अनुपहताः सन्तु । अरिष्टास्माकमित्यत्र सन्धिरार्थः । मत्
पयः यस्य अर्घ्यादिमूलकं जलं मा परासेचि अणयते साऽस्तु । सदैव
अर्घ्यो भवानीत्यर्थः ॥

गृह्य (आमागन्निति परमेष्ठी ऋषिर्वृहती छन्दः आपो देवताः
आचमने विनियोगः) ।

+ॐ आ ऽमा ऽगन्यशसासः सृज वर्चसा । तम्मा
कुरु प्रियं प्रजानामधिपतिं पशूनामरिष्टिं तनूनाम्-
इति मन्त्रेण सकृदाचम्य ततः “त्रिः प्राश्याप” इत्या-
द्युक्तरीत्या स्मार्त्ताचमनं कुर्यात् । अथ मधुपर्को मधु-
पर्को मधुपर्कः इत्यन्येनोक्ते यजमानः प्रतिगृह्यतामित्यु-
क्ता दधिमधुघृतं कांस्यपात्रस्थापितं बृहता कांस्यपात्रेण
पिहितं वराय निवेदयति । वरश्च ॐ प्रतिगृह्यामीत्युक्ता
यजमानहस्तस्थितम् ईषद् यजमानहस्तोदघाटितं मधुपर्कमीक्ष-
माणो मन्त्रं पठति (मित्रस्यत्वा इति प्रजापतिर्ऋषिः पङ्क्तिश्छ-
न्दो मित्रो देवता मधुपर्कप्रतीक्षणे विनियोगः) ।

+ॐ मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रतीक्षे-इति । प्रतीक्ष्य—

+भस्यार्थः । हे घरण जलेश तम् एकरूपेण त्वाम् आधितं मा मां
यशसा अमा सहभावं सामीप्यं वा आऽगन् आगमय । अमेत्यव्ययं
सहार्थं । आहुपसर्गः अगन्निति क्रियार्थनिपातेन सम्यध्यते ।
यद्वा मा गन् इत्येय छेदः । गन्निति अन्तर्भूतण्यर्थस्य गमघातोर्लोपि
छान्दसं रूपम् । मा मां यशसा आगन् आगमय यशस्यनं कुर्वित्यर्थः ।
तथा वर्चसा ब्रह्मवर्चसेन संसृज संसृष्ट कुरु । किञ्च प्रजानां पुत्रपौ-
त्रादीनां प्रियं, पशूनां गोऽश्ववादीनाम् अधिपतिं स्वामिनं, तथा तनूनां
देहावयवानां शरीराणां वा अरिष्टिम् अहिंसकं कुरु । अरिष्टमिति
जयरामसंमतः पाठः । हिंसाऽत्र “अनभ्यासेन चेदानामाचारस्य
च लङ्घनात् । आलस्यादध्रदोषाच्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसति” इत्या-
दिना दर्शिता ॥

*वर्षीयसा पात्रेणापिघ्रायेति हिरण्यकेशिगृह्यात् ।

+हे मधुपर्क त्वा त्वां मित्रस्यादित्यस्य चक्षुषा प्रतीक्षे पश्यामि ।
आदित्यानुग्रहेण पश्यामीति वाक्यार्थः ॥ का०थौ०अ०२ कं०२ सू०१५

*(देवस्यत्वेति बृहस्पतिराहिरसकृपिर्ब्रह्मन्द्ः सविता देवता मधुपर्कग्रहणे विनियोगः) ।

ॐ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामि—इत्युक्त्वा मधुपर्कपात्रं हस्ताभ्यां गृहीत्वा (अञ्जलिना प्रतिगृह्णति आश्व. घृ.) स्ववामकरे निषाय दक्षिणहस्तानामिकया त्रिः प्रयौ-
ति मिश्रयति वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण । (नमः श्यावेति मजापतिर्ऋषिर्ब्रह्मन्द्ः सविता देवता मिश्रणे विनियोगः) ।

+ॐ नमः श्यावास्यायाश्मशने यत्तऽआधिर्द्धं तत्ते निष्कृन्तामि—इतिमन्त्रेण मधुपर्कं सकृत्पदक्षिणमालोह्य अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां सकृत्तूर्णीं बहिर्निरुक्षयति मक्षिपति । एवं पुनर्द्विवारमालोहनं निरुक्षणं च कृत्वा तस्य त्रिः प्राश्नाति । (यन्मधुन इति कृतसकृपिर्जगतीछन्दो मधुपर्को देवता मधुपर्क-
प्राशने विनियोगः)

+ॐ यन्मधुनो मधव्यं परमं रूपमस्माद्यं तेनाहं

० “मह्मायं प्रतिष्ठान्तं बृहस्पतिराहिरसोऽवश्यम्” इति स-
र्षानुक्रममूत्रे प्राशिष्यप्रतिग्रहणे विनियुक्तस्य देवस्यापेक्षस्य आ-
हिरसबृहस्पतिशक्तिकयोक्तेः, “देवस्यत्वा साधिष्रम्” इति तत्रैव स-
वितृदेवताकत्योक्तेः च मधुपर्कप्रतिग्रहेऽपि विनियुक्तस्य तथात्यमुचि-
तम् । अन्यमालोहस्तु ग्रामादिकः । य० सं० २।११: श्या० पृ० २३८

+अस्यार्थः । हे अग्ने ते तुभ्यं नमः । किन्मुताय श्यावा-
स्याय कपिशमुत्ताय । ते तव अश्वशने अघ्राशने मघने इति
अन्नं तस्य भक्षणे भक्षणीये मधुपर्कं, (हृन्वदछान्दसः) यद् द्र-
व्यम् आधिर्द्धं संदिलष्टम् अनक्षणीयं तद् निष्कृन्तामि निरस्यामि ॥
÷ अस्यार्थः । हेदेवाः मधुनो मकरन्दस्य यद् मधव्यं मधुनि साधु

मधुनो मधव्येन प्ररमेण रूपेणाद्यायेन परमो म-
धव्योऽन्नादोऽस्तानि-इति अनामिकाद्गुप्ताभ्यां प्राप्नोति ।
एवं पुनर्दिवारम् उच्छिष्टस्यैव मन्त्रवत्प्राशनम् । ताम्बूलेक्षुफ-
ले इति पुरोक्तवचनात् । (अम्पुष्पाताम्ननायते इत्यादिति-
सृभिर्ऋग्भिः प्रत्यृचं वा त्रिः प्राशनं कृत्वा) प्राशितशेषं पूर्वस्यां
दिशि असंचरे क्षिपेत् । ततः ॐ ऋग्वेदाय स्वाहा इत्यादिकात्याय-
नकृतशौचमूत्रबोधितरीत्या द्विः स्मार्ताचमनं कृत्वा जलं स्पृष्ट्वा
अङ्गान्युपस्पृशति* । यथा दक्षिणकराग्रेण संहताभिस्तिसृभि-
स्तर्जनीमध्यमानामिकाभिः—

+‘व्यास्यऽआस्ये अस्तु’ इति मुखं स्पृशेत् ।

परमम् उत्कृष्टम् रूपयति प्रकाशयति देहसंघातमिति रूपम्
अज्ञायं मोह्यादिवन् प्राणधारकम् अन्नोपादानकम् अन्नादि-
रसफदम्बं वा तेन सर्वरूपोपपन्नेन रसेन उक्तविशेषणविशिष्टेन
अहं परमः सर्वेभ्यो गुणाधिकः मधव्यो मधुपर्काहः अन्नादः
सदन्नभोक्ता च अस्तानि भवानि ॥

*‘आसने प्रादुमुख’ इत्यादिना आचमनप्रकारमुपदिश्य “ततः
संहताभिस्तिसृभिर्द्गुलिभिरास्यमलोमकप्रदेशे स्पृष्ट्वा हस्तो प्र-
क्षाल्याद्गुप्ताभ्यां प्राणं स्पृष्ट्वाऽद्गुप्तानामिकाभ्यां चक्षुषी
श्रोत्रे च स्पृशेत् । अद्गुप्तकनिष्ठिकाभ्यां नाभिं, तलेन हृदयं,
सर्वाङ्गुलीभिः शिरः, सर्वाङ्गुलीभिर्वाङ्गुमूले स्पृशेत् । सर्वत्र
मध्येमध्ये हस्ताभ्यामपः स्पृशत्” ॥ इति सजलहस्तेन आ-
स्यादिस्पर्शः संहताङ्गुलिग्रयादिना विधानपारिजाते तु स्तवके
आग्निहोत्रे, योगीश्वरप्रोक्तः । यद्यप्यत्र संहताङ्गुलिभिर्वाङ्गुमूले
इति उक्तं तथापि अङ्गुल्यग्रैस्तद् द्वेयम् । आश्व. त्र. परिशिष्टादो
तथा दर्शनात् ।

+अस्यार्थः । मे मम वाग्नि-द्रव्यमास्ये ऽस्तु । नसोर्नासिकयोः
प्राणः प्राणवायुः । अक्षोर्नेत्रगोलकयोः चक्षुः चक्षुरिन्द्रियम् ।

हस्तौ प्रक्षाल्य जलं स्पृष्ट्वा अङ्गुष्ठपदेशिनीभ्यां 'नसोर्मे
प्राणः अस्तु' इति नासिकारन्ध्रद्वयम् । अङ्गुष्ठानामिकाभ्याम्
'अक्ष्णोर्मे चक्षुरस्तु' इति युगपत् चक्षुषी । तथैव 'कर्णो-
योर्मे श्रोत्रमस्तु' इति मन्त्रादृश्या दाक्षिणोत्तरी कर्णी ।
सहताङ्गुल्यग्रैः 'बाह्वोर्मे बलमस्तु' इति बाहुमूले । असंहता-
ङ्गुलिभ्यां पाणिभ्याम् 'ऊर्वोर्मे ओजः अस्तु' इति यु-
गपदरू । 'अरिष्टानि मेऽङ्गानि तनूस्त्वन्मा मे सह
सन्तु' इति शिरःप्रभृतिपादपर्यन्तम् पाणिभ्यामालभेत । ततो
द्विराचामेत् । ततो यजमानः खट्वाप्रतिनिधिं कुशतरुणमादाय
गौर्गौर्गौः इत्यन्योक्ते आलभ्यतामिस्थाह । वरश्च माऽऽल-
भ्यतामित्युक्ता मन्त्रं पठेत् ।

(मातारुद्राणामिति ब्रह्मा ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दो गौर्देवता गोर-
भिर्मन्त्रणे विनियोगः) ॐ माना रुद्राणां दुहिता वव-

कर्णयो कर्णशष्कुल्यो श्रोत्र धवणेन्द्रियम् । बाह्वो बल शक्तिः ।
ऊर्वो ओजस्तेजः । मे मम तनू देहः तन्वा देहस्याङ्गानि च
सह युगपत् अरिष्टानि अनुपहतानि सन्तु ॥

अथार्यार्थः । हे पूजका यत इय गौ रुद्राणां माता जननी
पक्षुतां दुहिता कन्या आदित्यानां स्वसा भगिनी अमृतस्य क्षीरस्य
नार्मराश्रयः कारणम् । तु विनर्के । छन्दसि व्यग्रहिताद्यन्युक्ते
प्रोपसर्गस्य घांचमित्यत्रान्वयः । अतः प्रवोच्य ब्रवीमि, चिञ्चितुषे
चेतनावते जनाय मादृशाय यूयमिमां गां मा वधिष्ट मा हत किंतु
गोपशु कुर्वतेति तात्पर्यार्थः । किंभूताम् ? अनागाम् अनपराधाम्
अदितिं देवमातरं, पयोदानात् । अहं मम अमुष्य अर्घयितुश्च
पाप्मानं गोस्थाने हनोमि हन्मीति ॥

उत्सर्गपक्षे ममामुष्य च पाप्मा हत ओम् इत्युपांशु उक्ता उत्प-
जत तृणान्यन्तु इति उच्यतेत्यात् । कलावयमेव पक्ष सत्यं स्वीकृतः ॥

सुना० स्वमाऽऽदित्यानाममृतस्य नाभिः । प्र नु व्वीचं
चिकितुषे जनाथ मा गामनागामदिर्ति व्वधिष्ट-मम
चामुष्य यजमानस्य च पाप्मा हनः ॐ इत्युपांशु पठित्वा उत्सृजत
तृणान्यत्तु इत्युचैर्धूयात् । ततः कुशपत्रस्योत्सर्जनमेव नालम्भ-
नम् । कलौ गवालम्भनस्य निषिद्धत्वात् । अत्राचारादक्षिणा-
दानम् । अघेहेत्यादिसं० अमुकोऽहं मधुपर्कोपयोगिनो गोरुत्सर्ग-
कर्मणः साद्गुण्यार्थं गोप्रत्याम्नायीभूतं सुवर्णं तन्निष्कयी-
भूतं रजतद्रव्यं वा ब्राह्मणाय दास्ये ॐ तत्सत् इति सङ्कल्प्य
ब्राह्मणाय दद्यात् ।

इति मधुपर्कविधिः ।

‘अग्निमुपसमाधाय पाणिं गृहीत्वा’ इति पारस्फरीक्तेः—

अस्मिन्नवसरे वरानुमत्या कश्चिद्रपसीयो ब्राह्मणो वहिः शाला-
यामागत्य चतुरङ्गुलमुच्छ्रितायां चतुर्विंशत्यङ्गुलायतायां तावदेव
विस्तृतायां गृह्यासंग्रहोक्तायां वेश्यां पञ्चभूसंस्कारपूर्वकमग्निं ताम्रपा-
त्रेण संस्थापयेत् । ततः अग्नेः पश्चात्तृणपूलकं कटं वा स्थापयेत् ।
नारदोक्ता चतुर्हस्तावेदिस्तु न पर्वतीयादिषु प्रचलति । अग्निस्था-
पनानन्तरं कन्यापिता वराय वस्त्रचतुष्टयं ददाति । तत्र सङ्कल्पः
अघेह अमुकशर्माऽहं कन्यादानकर्मणः पूर्वाङ्गत्वेन वराय सद्रव्यं
वस्त्रचतुष्टयं संप्रदे इति दद्यात् । वरश्च ॐ स्वस्तीत्युक्ता प्र-
तिगृह्य तेषु वस्त्रेषु वस्त्रयुग्मं कन्यार्यं परिधानार्थं प्रयच्छति
वस्त्रद्वयं स्वयं परिधत्ते । तत्र प्रथमं कन्यायाः वस्त्रपरिधानम् । वर-
स्यैव मन्त्रपाठो लिङ्गात् । (जरान्त्रञ्चेति अजात्यतिर्कषिस्त्रिण्डु-
च्छन्दो वासो देवता अश्ववस्त्रपरिधापने विनियोगः)

ॐ अंजरां गच्छ परिधत्स्व व्वासो भवाकृष्टीनाम-

० मस्यार्थः । हे कन्ये त्वं जयं निर्दुष्टद्वयं मया सह गच्छ

मिश्रस्तिपाचा । शनश्च जीव शरदः सुवर्चा रयिं
च पुत्राननुसन्ध्यस्वायुष्मतीदं परिधत्स्व वासः-
इत्यथोवस्त्रम् परिधत्ते ।

अथोत्तरीयं (याऽअकृन्तन्निति प्रजापतिर्ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः
वासो देवता उत्तरीयपरिधाने विनियोगः) ।

ॐ याऽअकृन्तन्नयन्याऽअतन्वत । याश्च दे-
वीस्तन्तूनभितो ततन्व । तास्त्या देवीर्जरसे संध्य-
स्वायुष्मतीदं परिधत्स्व वासः-इति ।

अथ समाचारात् वरः स्वयं परिधत्ते समावर्तनमूत्रोक्ताभ्यां
मन्त्राभ्याम् । (परिधास्यै इत्यथर्वणऋषिः पङ्क्तिच्छन्दो वासो
देवता वासःपरिधाने विनियोगः) ।

ॐ परिधास्यै यशोभास्यै दीर्घायुत्वाय जरदष्टि-
प्राप्नुहि । वासश्च मया सम्यादितं परिधहि । आकृष्यन्ते का-
मादिभिरित्याहुष्यो मनुष्या, तेषाम् अभिशस्तिः अभिशपः
शस्तु प्रमादे, तस्मात् पातीत्यभिशस्तिपाचा भय । धनियन्तमेतत् ।
शतं च शरदो वर्षाणि जीव प्राणिहि । सुवर्चाः तंजस्विनी भूत्वा
रयिं च धनं पुत्राश्च अनु पश्चात् संध्यस्व अतिसङ्गुणीष्व उत्पाद्य
राशिं कुर्व, हे आयुष्मति इदं वासः परिधत्स्व इत्यनुवादः ।
मन्त्र एवात्र कारितार्थे ॥

॥ अर्थः । या देवीः देव्यः इदं वासः अकृन्तन् कर्तितयस्य,
या भययन् शीतवत्यः, येऽन्तनुसन्ताने, ओतयत्य इत्यर्थः । याः
तन्तून् सुप्राणि अतन्वत प्रोतवत्यः तिर्यक् तन्तून् धिस्तारित-
वत्य इत्यर्थः । चकारात् या ओतान् प्रोतांश्च तन्तून् अभि-
तः उभयपादर्वयोऽपि ततन्व तेनुः तुरीवेमादिव्यापारेण प्रापित-
वत्यः-ताः तत्तत्सामर्थ्यदात्र्यो देव्यः स्वकार्यं रूपवदिदं वासः त्वा
त्वां जरसे दीर्घकालनिर्दुष्टजीवनाय संध्यस्व परिधापयन्तु ।
संधिः पुरुषादिव्यत्ययश्च छान्दसः । अतो हेतोः आयुष्मति इदं वासः
परिधत्स्व उत्तरीयत्वेन वृणीष्व ॥

रस्मि । शतञ्च जयामि शरदः पुरुची रायस्पोपमभि-
संव्याधिष्ये-इत्यधोवस्त्रं परिधाय .

अयोत्तरीयं (यशमामेत्यायर्वणऋषिः पङ्क्तिश्छन्दो लि-
ङ्गोक्ता देवता उत्तरीयपरिधाने विनियोगः) ।

ॐ यशसा मा ध्यावापृथिवी यशसेन्द्रावृहस्पती ।
यशो भगश्च माऽबिन्दद्यशो मा प्रतिपद्यताम्-इति ।
ततो द्विराचमनम् । “स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथ्यो-
पसर्पणे । आचान्तः पुनराचामेद्रासो विपरिधाय च” ॥ इति
विधानपारिजाते याज्ञवल्क्यवचनात् ।

अथ कन्यापिता कन्यावरौ परस्परं सप्रज्जेतमिति प्रेष्य
सम्मुखीकुर्यात् । ततो वरः सम्मुखीभूतः पश्यन्नेव मन्त्रं
पठति (समञ्जन्त्विति आथर्वणऋषिरनुष्टुप्छन्दो लिङ्गोक्ता
देवता परस्परसप्रज्जेने विनियोगः) ।

ॐ समञ्जन्तु त्विश्वेदेवाः समापो हृदयानि नौ ।
सम्मातरिश्वा सन्धाता समुदेष्टी दधातु नौ-इति ॥

अथ वंशगोत्रप्रवरसापिण्ड्यनिश्चयार्थं गोत्रानुधारः कर्त्तव्यः ।

तत्र क्रममाह कारिकाकारः-“उच्चारः मातिलोम्येन पितृ-
णां सर्वकर्मसु । कन्यादाने यज्ञवृतावानुलोम्येन स स्मृतः” इति ॥

तत्र प्रथमं कन्यापक्षीयः आशीर्वादश्लोकं पठति पृच्छति च-

० अर्थः । हे कन्यके नौ आवयोः हृदयानि मनांसि तन्निष्ठव्या-
पारान् सद्गुणविकल्पात्मकान् विश्वेदेवाः सम्यग्भूता आपश्च सम-
ञ्जन्तु गुणातिशयाधानेन संस्क्रुयन्तु । तथा सम्यग्भूतो मातरिश्वा
अनुकूलो यायुः तथा अनुकूलः प्रजापतिः तथा देष्टी धर्मोपदेष्टी
देवता आपयोर्हृदयानि सन्दधातु, उ अप्यर्थे ॥

जैतुं यस्त्रिपुरं हरेण, हरिणा व्याजाद्वलिं वध्नता,
स्वष्टुं वारिभद्रोज्ज्वेन भुवनं, श्लेषेण धर्तुं धराम् ॥

पार्वत्या महिषासुरप्रमथने, सिद्धादिभिर्धुक्तये,

ध्यातः पञ्चशरेण विश्वविजये, नागाननः पातु वः ॥ १ ॥

किङ्गोत्रस्य किमवरस्य किंशाखिनः किंवेदाध्यायिनः किं-
शर्मणः प्रपौत्राय किङ्गोत्रस्य किमवरस्य किंशाखिनः किं-
वेदाध्यायिनः किंशर्मणः पौत्राय किङ्गोत्रस्य किमवरस्य
किंशाखिनः किंवेदाध्यायिनः किंशर्मणः पुत्राय आयुष्मते
कन्यार्धिने विष्णुस्वरूपिणे किनाम्ने वरायेति ।

ततो वरपत्नीयो ग्राहणः आर्शीर्वादं पठित्वोत्तरयति पृ-
च्छति च—

कौपीनं परिधाय पद्मगपतिं गौरीपतीं थीपते—

रभ्यर्णं समुपागते कमलया सार्द्धं स्थितस्यासने ॥

आयाते गरुडेऽथ पद्मगपतीं त्रासाद्वहिर्निर्गते

शम्भुं धीक्ष्य दिगम्बरं जलभुवः ऋस्मेरं स्मितं पातु वः ॥ २ ॥

अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशाखिनः अमुकवे-
दाध्यायिनः अमुकशर्मणः प्रपौत्राय अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य
अमुकशाखिनः अमुकवेदाध्यायिनः अमुकशर्मणः पौत्राय
अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशाखिनः अमुकवेदाध्या-
यिनः अमुकशर्मणः पुत्राय आयुष्मते विष्णुस्वरूपिणे कन्या-
धिने अमुकनाम्ने वराय । किङ्गोत्रस्य किमवरस्य किंशाखिनः
किंवेदाध्यायिनः किंशर्मणः प्रपौत्राय किङ्गोत्रस्य किमवरस्य
किंशाखिनः किंवेदाध्यायिनः किंशर्मणः पौत्राय किं-
गोत्रस्य किमवरस्य किंशाखिनः किंवेदाध्यायिनः किंश-

* इदं दिगम्बरस्य विशेषणम् ।

र्मणः पुत्रीमायुष्मतीं श्रीरूपिणीं वरार्थिनीं किंनार्त्रीं कन्याम् ।

अथ कन्यापक्षीयः पठति उत्तरयति पृच्छति च—

च्युतामिन्दोर्लेखां रतिकलहभङ्गं च वलयं
द्वयं चक्रीकृत्य प्रहसितमुखी शैलतनया ॥

अवोचद्यं पश्येत्यवतु स शिवः सा च गिरिजा
स च क्रीडाचन्द्रो दशनकिरणापूरिततनुः ॥ ३ ॥

अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशाखिनः अमुकवे-
दाध्यायिनः अमुकशर्मणः प्रपौत्रीम् अमुकगोत्रस्य अमुकप्र-
वरस्य अमुकशाखिनः अमुकवेदाध्यायिनः अमुकशर्मणः
पौत्रीम् अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशाखिनः अमुक-
वेदाध्यायिनः अमुकशर्मणः पुत्रीमायुष्मतीं श्रीरूपिणीं वरार्थि-
नीम् अमुकनार्त्रीं कन्याम् । किंगोत्रस्य किंप्रवरस्य किंशाखिनः
किंवेदाध्यायिनः किंशर्मणः प्रपौत्राय किंगोत्रस्य किंप्रवरस्य
किंशाखिनः किंवेदाध्यायिनः किंशर्मणः पौत्राय किंगोत्रस्य
किंप्रवरस्य किंशाखिनः किंवेदाध्यायिनः किंशर्मणः पुत्राय
आयुष्मते विष्णुस्वरूपिणे कन्यार्थिने किंनार्त्रे वराय ।

अथ वरपक्षीयो ब्राह्मणः आशीर्वादं पठित्वा उत्तरयेत्
पृच्छेच्च—

रासोल्लासभरेण विभ्रमभृतामाभीरवामश्रुवाम्
अभ्यर्णं परिरभ्य निर्मरमुखः प्रेमान्धया राधया ॥

साधु त्वद्ददनं मुधामयमिति व्याहृत्य गीतस्तुतिः

व्याजालिङ्गनचुम्बितः स्मितमनोदारी हरिः पातु वः ॥ ४ ॥

अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशाखिनः अमुकवेदाध्या-
यिनः अमुकशर्मणः प्रपौत्राय अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुक-
शाखिनः अमुकवेदाध्यायिनः अमुकशर्मणः पौत्राय अमुकगोत्रस्य

अमुकप्रवरस्य अमुकशाखिनः अमुकवेदाध्यायिनः अमुकशर्मणः पुत्राय आयुष्मते विष्णुस्वरूपिणे कन्यार्पिणे अमुकनाम्ने वराय । किंगोत्रस्य किंप्रवरस्य किंशाखिनः किंवेदाध्यायिनः किंशर्मणः प्रपौत्राय किङ्गोत्रस्य किंप्रवरस्य किंशाखिनः किंवेदाध्यायिनः किंशर्मणः पौत्राय किङ्गोत्रस्य किंप्रवरस्य किंशाखिनः किंवेदाध्यायिनः किंशर्मणः पुत्रीम् आयुष्मतीं श्रीरूपिणीं वरार्पिणीं किंनाम्नीं कन्याम् ।

अथ कन्यापक्षीयः पठेत् उत्तरयेत्पृच्छेच्च—

देव्यं वारि कथं यतः सुरघुनी मौलौ, कथं पावको
देव्यस्तद्धि विलोचनं, कथमाहिर्देव्यः स चाङ्गे तव ॥

तस्माद् धूतविधौ त्वयाऽयं मुपितो हारः परित्यज्यताम्
हर्यं शैलसुवा विहस्य लपितः शम्भुः शिवायास्तु वः॥५॥

अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशाखिनः अमुकवेदाध्यायिनः अमुकशर्मणः प्रपौत्रीम् अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशाखिनः अमुकवेदाध्यायिनः अमुकशर्मणः पौत्रीम् अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशाखिनः अमुकवेदाध्यायिनः अमुकशर्मणः पुत्रीम् आयुष्मतीं श्रीरूपिणीं वरार्पिणीम् अमुकनाम्नीं कन्याम् । किंगोत्रस्य किंप्रवरस्य किंशाखिनः किंवेदाध्यायिनः किंशर्मणः प्रपौत्राय किंगोत्रस्य किंप्रवरस्य किंशाखिनः किंवेदाध्यायिनः किंशर्मणः पौत्राय किंगोत्रस्य किंप्रवरस्य किंशाखिनः किंवेदाध्यायिनः किंशर्मणः पुत्राय आयुष्मते विष्णुस्वरूपिणे कन्यार्पिणे किंनाम्ने वराय ।

अथ वरपक्षीयः पठेत् उत्तरयेत्पृच्छेच्च—

सानन्दं नन्दिहस्ताहतमुरजरवाहनकौमारवर्हि-

त्रासान्नासाग्ररन्ध्रं विशति फणिपतौ भोगसंकोचभाजि ॥

गण्डोद्दीनालिमालामुखरितककुमस्ताण्डवे शूलपाणे-

वैनायक्याश्चिरं वो वदनविधुतयः पान्तु चीत्कारवत्यः॥६॥

अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशाखिनः अमुकवेदा-
ध्यायिनः अमुकशर्मणः प्रपौत्राय अमुकगोत्रस्यामुकप्रवर-
स्यामुकशाखिनः अमुकवेदाध्यायिनः अमुकशर्मणः पौत्राय
अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकशाखिनोऽमुकवेदाध्यायिनः अमु-
कशर्मणः पुत्राय आयुष्मते विष्णुस्वरूपिणे कन्यार्थिने अ-
मुकनाम्ने वराय । किंगोत्रस्य किंप्रवरस्य किंशाखिनः
किंवेदाध्यायिनः किंशर्मणः प्रपौत्रीं किंगोत्रस्य किंप्रवरस्य
किंशाखिनः किंवेदाध्यायिनः किंशर्मणः पौत्रीं किंगोत्रस्य
किंप्रवरस्य किंशाखिनः किंवेदाध्यायिनः किंशर्मणः पुत्रीम्
आयुष्मतीं श्रीरूपिणीं वरार्थिनीं किंनान्त्रीं कन्याम् ।

अथ कन्यापक्षीयः केवलं प्रतिवृत्तात् । अमुकगोत्रस्यामुक-
प्रवरस्यामुकशाखिनोऽमुकवेदाध्यायिनोऽमुकशर्मणः प्रपौत्रीम्
अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकशाखिनोऽमुकवेदाध्यायिनोऽमुक-
शर्मणः पौत्रीम् अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकशाखिनोऽमुक-
वेदाध्यायिनोऽमुकशर्मणः पुत्रीम् आयुष्मतीं श्रीरूपिणीं वरा-
र्थिनीम् अमुकनान्त्रीं कन्याम् । एवं त्रिवारं गोत्राद्युच्चारं वि-
धाय पक्षद्वयेऽप्याशीर्वादिलोकपाठः ।

देवक्यां यस्य सृति, स्त्रियगति विदिता रुक्मिणी धर्मपत्नी,
पुत्राः प्रद्युम्नमुख्याः सुरनरजायिनो, वाहनं पक्षिराजः ॥

वृन्दारण्यं विहारो, व्रजपुरवनिता बल्लभा राधिकाद्याः,
चक्र विख्यातमस्रं स जयति जगतां स्वस्तये नन्दमृतुः॥७॥

कौसल्याविशदालवालजनितः सीतालतालिङ्गितः

सिक्तः पद्मिनेन सोदरमहाशाखाभिसंवर्द्धितः ॥

रसस्तीव्रनिदाघपाटनपटुश्लयाश्रितानन्दकृत्

युष्माकं स विभूतयेऽस्तु भगवान् श्रीरामकल्पद्रुमः ॥ ८ ॥

इति पठित्वा कन्यापिता त्रिवारं ददानि ३ इति वरं प्रति
बदेत् । ततः समाचारात् पक्षद्वये गोत्रायुच्चारदक्षिणा । तत्र संके-
ल्पः । अथेहेत्यादि सं. अमुकशर्माऽहं विवाहकर्मणि द्विजद्वारा
कृतस्य गोत्रायुच्चारकर्मणः साङ्गतासिद्धौ इमां दक्षिणां ब्राह्म-
णाय दास्ये अतस्तत् न मम । दक्षिणां दद्यात् । ततः सुलग्न-
मागमप्राक्काले कन्यां वस्त्रभूषणादिभिर्भूषयित्वा गन्धाक्षतपुष्पा-
दिभिस्तां पूजयेत् । ॐ श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्याय होरात्रे पा-
ञ्च नक्षत्राणि रूपमादित्यनौ ऋष्यात्मन् । इष्णोऽग्निर्वायुः
मऽहोऽणुः सर्वलोकं मऽहोऽणुः ॥ १ ॥ ॐ अम्बे ऽअम्बिके
ऽअम्बालिके न मा नयति कश्चन । सप्तस्य श्वकः सु-
भद्रिकां काम्पिलवासिनीम् ॥ २ ॥ ॐ समरूपे देव्या धि-
या सन्दक्षिणयोरुचक्षसा । मा मऽआयुः प्रमोषीमो-
ऽअहं तव ऋषीरं विवेद्य तव देवि सन्दक्षि ॥ ३ ॥ इति
मन्त्रैः कन्यां पूजयेत् ।

(अथ कन्यादानलग्नानुरोधेन कन्यादानात्पूर्वं पञ्चाद्वा पर्व-
तीया आचाराच्छोलिकाभरणं कुर्वन्ति । छोलिकेति 'धाली'
इति प्रसिद्धाभरणस्य नाम (वि० को०) । सौभाग्यभूषणेषु
नासिकावालिकाया मुख्यत्वात् तां पुरस्कृत्यास्याचारस्य
प्रवृत्तत्वाच्चन्नाम्ना व्यवहारः । तत्र प्रथमं कन्यापक्षे । एक-
स्मिन्कांस्यपात्रे शुद्धतण्डुललङ्घुक फलेक्षुदण्डद्रव्याणि सं-
स्थाप्य-फलानि द्राक्षा-दाहिय-पूगीफल जातीफल नारिङ्ग
नालिकेर कदलीफल बीजपूर जम्बू जम्बीर निम्बूफलाम्रफलं

पनस मातुलङ्गेभुदण्डोचराणि कांस्यादिपात्रोपरि स्थापितानि
पतिपुत्रवतीनां स्त्रीणां हस्ते कुमारी छोलिकां दद्यात् । मन्त्रः-

ॐयाः फलिनीय्याः ऽअफला ऽअपुष्पा . याश्च पु-
ष्पिणीः । बृहस्पतिप्रमृतास्ता नो मुञ्चन्त्वहसः ॥ इति,
ॐभद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्भु-
जभ्याः । स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाग्भ्यस्तनूभिर्व्यशेमहि देव-
हितं यदायुः ॥ इति च मन्त्रं पाठयित्वा कन्या वराय प्रय-
च्छति । कन्यापिता वरपिताच आचारात् पञ्चसप्तलङ्कुलान्
कमलमृकुलाकारान् सद्रव्यान् ब्राह्मणेभ्यो दद्याताम् ।

ततो वरपक्षेऽपि आचारप्राप्तं छोलिकाभरणं कार्यम् ।
एकस्मिन् कांस्यपात्रे शुक्लतण्डुलनिर्मितं दूर्वाद्व्यहरिद्रापूर्णा-
फलाक्षतादिगर्भं शिखराकारं सुगन्धिद्रव्यचूर्णसुवासितं स्थूल-
लङ्कुलं निधाय पात्रान्तरे तत्रैव वा यथाशक्ति सप्त पञ्च वा
स्वच्छाः फेणिकाः अपूपार्दीश्च संस्थाप्य-शाल्यादिपिष्टघटित-लव-
ङ्गैलामरिचकूर्पूरजातीफलजातीपत्रादिसुगन्धिद्रव्यमिश्रित-पिष्ट-
तिलमहालङ्कुलादीनि अपूपशङ्कुलीमोहालिकाफेणिकादिविवि-
धपक्वाणानि सद्योघृतपाचितानि कांस्यादिपात्रोपरि स्थापितानि
पतिपुत्रवतीहस्तेन गृहीत्वा प्रयच्छेत् ।

मन्त्रः ॐअन्नपतेऽन्नस्य नो देह्यन्मीवस्य शुष्मिणः ।

य. सं. अ. ११ मं. ८३

हेअन्नपते अग्ने नः अस्मभ्यम् अन्नस्य देहि । कर्मणः शेषत्यधिव-
क्षायां पृष्टी । अन्नं देहीत्यर्थः । यद्वा अन्नस्य स्वमंशं देहि । फी-
दशस्य अन्नस्य । अनमीवस्य-अमीवा व्याधिः तद्रहितस्य, शुष्मि-
णः-शुष्मं बलं तत्पुरुषस्य । रोगनाशकं बलहेतुमन्नं प्रयच्छेत्यर्थः ।
किञ्च दातारं प्रप्रतारियः प्रकर्षेण यर्थय । प्रसमुपोद इति प्रो-
पसर्गस्य द्वित्वम् । किञ्च नः अस्माकं द्विपदे मनुष्यरूपे पुत्रा-

प्रप्रदातारं तारिषु ऽउज्ज्वं नो धेहि विषदे चतुष्पदे ॥

ततो वासांसि संस्थाप्य हरितपीतश्वेतरक्तनीलमाञ्जिष्ठ-
कौस्तुभकाश्पीरयस्यकर्दमादिनानारङ्गरञ्जितानि विचित्रकार्पा-
सकौशेयपट्टवस्त्राणि नूतनस्वर्णमूत्राञ्जितानि नानादिग्देशागता-
नि बहुमूल्यानि नानानामधेयानि दुकूलोचरीयकञ्चुक्रादीनि
कांस्यादिपात्रोपरि स्थापितानि कुमारी छो० ।

मन्त्रः ॐ षड्दशाय व्वास ऽउपस्तृणन्त्यधीवासं या
हिरण्यान्यस्मै । सन्दानमव्वन्तं पट्टीशं प्रिया देवे-
ष्वायामयन्ति ॥

परिधेयभूषणानिसं० मणिमौक्तिकहीरकगारुत्मतमरकत
पुष्परगनीलेन्द्रधैदूर्यगोमेदादिमहार्घ्यविविधोपलजोभित-स्वर्ण-
रचित-कटक केयूर पादाङ्गुलीयक काञ्ची हार ग्रैवेयक नासि-
काभरण तिलक ताटङ्ग स्वर्णपुष्प कङ्कण कराङ्गुलीयक बाहु-
बन्ध किरीट शिरःपुष्पादीनि विविधस्वर्णशृङ्खलापट्टमूत्रप्रधि-
तानि नानानामधेयानि भूषणानि रौप्यकांस्यादिपात्रोपरि-
स्थापितानि कुमारी छो० ।

मन्त्रः ॐ रूपेण वो रूपमभ्यागां तुधो वो वि-

दौ चतुष्पदे गवादी च ऊर्जमधं धेहि धारय ॥

अथ सं अ. ७-अं. ४५

पूर्वं पशवः स्वदानमसहमाना रूपान्तराणि जगृहुः, देवाः स्वै
रूपैस्तानुपागताः, ततस्ते स्वै रूपैराजमुदिति मन्त्रस्य निदा-
नम् । हे दक्षिणारूपा गावः रूपेण मूर्त्यां वो युष्माकं रूप-
महमभ्यागाम् अभ्यागतोऽस्मि अतो मधतीमिरागन्तव्यम् । सर्वे हि
स्वरूपमागच्छन्तीति भावः । किञ्च तुधो प्रक्षरूपः प्रजापतिः वो
युष्माकं, किञ्च तु यथायोग्यमुत्तिग्म्यो विमज्ज इदं तु । किम्भूतस्तु-
थः । विश्वं सर्वं धेदनं धेदो ज्ञानं यस्य स विश्ववेदास्सर्वज्ञः ।

श्ववेदा विभञ्जतु । ऋतस्य पथा प्रेत चन्द्रदक्षिणा
 द्वि स्वः पश्य व्यन्तरिक्षं यतस्व सदस्यैः १ अस्वर्ण-
 घर्मः स्वाहा स्वर्णार्कः स्वाहा स्वर्ण शुक्रः स्वाहा स्वर्ण
 ज्योतिः स्वाहा स्वर्ण सूर्यः स्वाहा॥२॥ (प. सं. १८।५०)
 इति छोलिकाभरणम् ॥

*अथ पाणिग्रहणार्हे लग्ने समागते उभयपक्षयोः लं-
 प्रदानविधानम् । वरपिता अघेहामुकोऽहम् अमुकाराशेरस्य व-
 रस्य विवाहलगात् यत्रकुत्रस्थानस्थितानां दुष्टानां ग्रहाणां दुष्ट-
 फलनिरासपूर्वकं शुभानां शुभफलप्राप्तये आदित्यादिनवग्रहाणां
 प्रीतये च इदं सुवर्णं तन्निष्कयीभृतं द्रव्यं वा ब्राह्मणाय दास्ये
 अतस्तत् न मम ।

अथ कन्यापिता अघेहेत्यादि सं. अमुकोऽहम् अमुकराशे-

किञ्च यूयमेतज्ज्ञात्वा ऋतस्य यज्ञस्य पथा मार्गेण प्रेत
 गच्छत । किम्भूना यूयम् । चन्द्र सुवर्णं यजमानहस्तस्थं द्वि-
 तीयदक्षिणा यासां ताश्चन्द्रदक्षिणा । शाकपार्थिवादित्यात् द्विती-
 यशब्दस्य लोपः । हेदक्षिणाः अह स्व. स्वर्गदेवयानमार्गे विपश्यवि-
 पश्यामि विलोकयामि । छान्दसो व्यवहितप्रयोगः पुरुषव्यत्ययश्च ।
 अन्तरिक्षं पितृयानमार्गे च विपश्यामि । भवतीभिः सोपानभूताभि-
 रिति शेषः । हेदक्षिणे त्वं यतस्व यत्नं कुरु यथा सदस्यैर्ऋत्वि-
 मिः, पुरितैरपि अतिरिच्यसे इति शेषः । तथा त्वया यतितव्यं
 यथा ऋत्विजो घनैः सम्पूर्णं अधिका भवेयुरिति भावः ॥

*“त्रिपुत्रिपूत्तरादिषु कुमार्याः पाणिं शृद्धोयात्” इति पा-
 रस्करोक्त्या पाणिग्रहणस्यैव शुभकालसम्बन्धबोधनात् कन्या-
 प्रतिग्रह एव शुभलग्ने पारस्करानुयायिभिः कर्तव्यः । “सुलग्ने
 सुमुहर्ते च दद्याच्चैव यथाधिधि । कुमार्यास्त्वष्टवर्षायाः शस्यते पा-
 णिपीडनम्” ॥ इति हेमाद्रौ भविष्यपु. वचनाच्च ॥

रस्याः कन्यायाः विवाहमात्र इति वि. अन्यत्समानम् । इति
लग्नदानं विधाय ततः सह्यघण्टातूर्वमङ्गलघोषपुरःस्सरम् उद-
द्मुखोपविष्टः* कन्यापिता *मत्पद्मुखोपविष्टायाः कन्यायाः
दक्षिणहस्ताक्षुप्तं गृहीत्वा प्राद्मुखोपविष्टाय स्वाचान्ताय वराय
दातुं कन्यादानसङ्कल्पं कुर्यात् । कुशतिलयवमलान्यादाय पत्रीह-
स्तेन संततमलधारा दापयेत् । आचारात् कन्याहस्तं कांस्य-
पात्रोपरि स्थापयेत् । “कांस्येऽविच्छिन्नया वारिधारया
स्त्रीप्रदक्षया । ॐ स्वस्तीति वरो मूयाद्भर्मे चेति वधूपेता” ॥
१ इति संस्कारगणपती वचनाच्च ॥

ॐ विष्णुः ३ ॐ नमः परमात्मने श्रीपुराणपुरुषोत्तमाय
ॐ तस्मै श्रीहंसस्य चित्सदानन्दरूपिणो ब्रह्मणोऽनिर्वाच्यमा-
याशक्तिविभूतिविद्यायोगात्कालकर्मस्वभावाविर्भूतमहत्त्वो-
दिताङ्गारश्रितयोद्भूतवियदादिपञ्चकेन्द्रियदेवतानिमिताण्डक-
टाहे चतुर्दशलोकात्मके लोके लीलया तन्मध्यवर्तिमगवतः
धीनारायणस्य नाभिकमलोद्भूतेन सकललोकपितामहेन
ब्रह्मणा सृष्टिं कुर्वता तद्गुदरणाय मार्धितेन महापुरुषरूपिणा
धृतवाराहावतारेण धियमाणायामस्यां भूलोकसंज्ञितायां परित्र्यां
सप्तद्वीपमण्डितायां क्षीरोदायन्त्रिदिगुणकुशादिद्वीपवलयीकृते
लस्योजनविस्तीर्णे जम्बूद्वीपे भरतखण्डे स्वर्गस्थितामराधाशा-
सितावतारे गङ्गादिसरिद्धिः पाविते निखिलजनपावने शौ-
नकादिमुनिकृतवसतिके नैमिषारण्ये आर्यावर्ते पुण्यक्षेत्रे

* “सर्वत्र प्राद्मुखो दाता प्रतिग्राही उद्गमुखः । एव एव
विधिदाने कन्यादाने विपर्ययः” ॥ इति संस्कारगणपती वचना-
त् । * “वरः प्राद्मुख उपविशेत् तस्य पुरस्तात् मत्पद्मुखी क-
न्यां पुरस्कृत्य दातोपविशेत् ” इति आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टाच्च ।

(हिमवत्पर्वतैकदेशे) , श्रीभगवन्मार्चण्डकृपापात्रकालत्रितयङ्ग-
 गर्गयराहाचार्यादिगणितायां संख्यायां श्रीब्रह्मणो द्वितीय-
 परार्द्धे द्वितीययामे तृतीयमुहूर्ते श्रीश्वेतवाराहनाम्नि प्रथमकल्पे
 स्वायंभुवम्वारोचिषोत्तमतामसरैवतचाक्षुपेतिपण्मनूनामतिक्रम्य-
 माणे सम्प्रति सप्तमे वैवस्वतमन्वन्तरे अष्टाविंशतितमक-
 लियुगस्य प्रथमचरणे बौद्धावतारे श्रीमन्वृषतिविक्रमार्क-
 समयाद् संवत्सराणां समयेनातिक्रान्तानां पष्ट्यब्दानां
 मध्ये अमुकनामसंवत्सरे अमुकायने अमुकर्तौ अमुकभासे
 अमुकपक्षे अमुकतियो अमुकवासरे अमुकनामदिवसनक्षत्रे
 अमुकनाममहानक्षत्रे अमुकनामयोगे अमुकनामकरणे अमुकना-
 ममुहूर्ते अमुकस्थे सूर्ये अमुकस्थे चन्द्रे अमुकस्थे भौमे अमु-
 कस्थे बुधे अमुकस्थे देवगुरौ अमुरुस्थे शुके अमुकस्थे शनौ
 अमुकस्थे राहौ अमुकस्थे केतौ एवञ्जुगविशेषविशिष्टायाम्
 अस्यां ध्रुवावस्थायाम् अमुकगोत्रोऽमुकप्रवरोऽमुकराशिरमु-
 कर्मा सप्तर्षीकोऽहम् अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकशाखिनो-
 ऽमुकवेदाध्यायिनोऽमुकशर्मणः प्रपौत्राय अमुकगोत्रस्यामुक-
 प्रवरस्यामुकशाखिनः अमुरुवेदाध्यायिनः अमुकशर्मणः पौ-
 त्राय अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकशाखिनोऽमुकवेदाध्यायिनः
 अमुकशर्मणः पुत्राय आयुष्मते विष्णुस्वरूपिणे कन्या-
 यिने अमुकगोत्रायामुकप्रवराय अमुकशर्मणे वराय अमुकगोत्र-
 स्यामुकप्रवस्यामुकशाखिनोऽमुकवेदाध्यायिनोऽमुकशर्मणः प्रपौ-
 त्रीम् अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकशाखिनोऽमुकवेदाध्यायिनो-
 ऽमुकशर्मणः पौत्रीम् अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकशाखिनो
 ऽमुकवेदाध्यायिनः अमुकशर्मणः पुत्रीम् आयुष्मतीं श्रीरू-
 पिणीं वरारिणीम् अमुरुनाम्नीमिमां कन्यां ययाशतयलंकृतां य-

धाशक्त्युपकल्पितयौतकयुतां प्रजापतिदेवतां (विधानपा.संवर्त०)
मम पुराणोक्तशतगुणीकृतज्योतिष्टोमातिरात्रसमफलप्राप्तिपूर्वकं,
मम समस्तपितॄणां निरतिशयानन्दब्रह्मलोकावाप्त्यादिकलावा-
प्तिपूर्वकं वा श्रीलक्ष्मीनारायणप्रीतये (पू० मी० अ० ४
पा० ३ अधि० १२) तथा अनेन वरेणास्मां कन्यायाम्
उत्पादयिष्यमाणसन्तसा *द्वादशावरान् द्वादश परान्
पुरुषान् आत्मानं च पवित्रीकर्तुं देवाग्निगुरुब्राह्मणसन्निधौ
अग्न्यादिसगक्षिकतया सहधर्माचरणाय तुभ्यमह सम्प्रददे
मतिपृच्छातु भवान् इति दाता उत्थाय* सकुशाक्षतजलं
कन्यादक्षिणहस्तं वरदक्षिणहस्ते समर्पयेत् ।

(कन्यादाने 'न मम' इति न वाच्यम् ।
उत्तरकालमपि यथापूर्वं ममेयं कन्येति व्यवहारादिति
केचित् । आवयोरिति संप्रतिपक्षेः सत्त्वेन दानेन अ-
साधारणस्वत्वनिवृत्तौ साधारणस्वत्वोत्पत्तेरयोगात् स्वत्वा-
भावप्रकाशनार्थमन्यत्रेवात्रापि 'न मम' इति वाच्यमेष । "न
ममेति स्वस्वत्वस्य निवृत्तिमपि कीर्तयेत्" । इति हेमाद्र्यादौ
वचनात् । ममेयं कन्येति व्यवहारस्तु जन्यजनकभावसम्बन्ध-
मूलको न स्वत्वमूलक इत्यन्ये) ।

अथ दानवाक्यं पठेत् —

(विधानपा० वायुपु०) कन्यां कनककम्पन्नां कनका-

*"अलकृत्य कन्यामुदकपूर्वा दद्यादेष ब्राह्मो विवाहः । तस्या
जातो द्वादशावरान् द्वादश परान् पुनात्युभयतः" इत्याश्वलाय-
नगृह्यात् । (अ १ क. ६)

*विधानपा. गृहस्पतिः, "अतुष्पादं गृहं कन्यां दासीं छत्रं
रथ तद्यम् । तिष्ठन्नेतान् द्विजो दद्याद् भूम्यादीनुपविश्य च" ॥ इति ।

भरणैर्युताम् । दास्यामि विष्णवे तुभ्यं ब्रह्मलोकजिगीषया ?
विश्वम्भरः सर्वभूताः साक्षिण्यः सर्वदेवताः । इमां कन्यां
प्रदास्यामि पितृणां तारणाय च २ इति । अथ प्रार्थनामन्त्रौ पठेत्
गौरीं कन्यामिमां विप्र यथाशक्ति विभूषिताम् । गोत्राय
शर्मणे तुभ्यं दत्तां विप्र समाश्रय ३ कन्या लक्ष्मीः
समाख्याता धरो नारायणः स्मृतः । तस्मात्कन्याप्रदानेन
कृष्णो मे प्रीयतामिति ४ (विधानपा० ऋष्यशृङ्गाद्युक्तौ) ।

ततः कन्यां प्रार्थयेत्- (वि० पा० व्यासोक्तेन मन्त्रेण)
कन्ये ममाग्रतो भूयाः कन्ये मे देवि पार्वयोः । कन्ये मे पृष्ठतो
भूयास्त्वद्दानान्मोक्षमाप्नुयाम् ॥ इति ।

अथ श्रीलक्ष्मीनारायणप्रीतये वरकन्ययोः पूजनं कृत्वा
प्रार्थयेत् । त्रैलोक्यनाथ देवेश सर्वभूतदयानिधे । दानेनानेन
सुधीतः सदा शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति ।

ततो वरः ॐ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽद्विनो-
र्थाहुः पाम्पूष्णो हस्ताभ्यां-प्रजापतये कन्या प्रतिगृह्णामि

॥ “प्रतिग्रहीता सावित्रं सर्वत्रैवानुकीर्तयेत् ।

ततस्तु कीर्तयेत्सार्द्धं द्रव्येण द्रव्येदयताम् ॥

समापयेत्ततः पश्चात्कामस्तुत्या प्रतिग्रहम् । तदन्ते की-
र्तयेत्स्यादिति प्रतिग्रहविधिस्त्वयम् ॥ सावित्रं सत्रितुर्देवतं यजुः
देवस्यत्वेत्यादि प्रसिद्धम् । द्रव्यदेवनाम् — “अभयं सर्वदेवस्य
भूमिर्वै विष्णुर्देवता । कन्या दासस्तथा दासी प्राजापत्याः प्र-
कीर्तिता” ॥ इत्यादिना वक्ष्यमाणा । कामस्तुत्या कोऽशदिति
मन्त्रेण । इति हेमाद्रौ दानखण्डे तृतीयप्रकरणे विष्णुधर्मोत्तरवचनैः
‘प्रजापतये कन्यां प्रतिगृह्णामि’ इति प्रतिग्रहवाक्यं सिद्ध्यति । “दा-
तुर्मन्त्रप्रयोगान्ते ह्यमुकस्मै सुखाय वै । इदमौ प्रतिगृह्णामि तदन्ते
स्यस्ति कीर्तयेत्” ॥ इति तत्रैवाग्रे स्पष्टमभिधानाच्च ।

अथौस्त्वा ददातु पृथिवी त्वा प्रतिगृह्णातु ॐ स्वास्ति इत्यु-
क्त्वा दक्षाहुष्टं गृहीत्वा कामस्तुतिं पठेत्—ॐ कोऽदात्क-
स्माऽअदात्कामोऽदान्कामायादात् । कामो दाता
कामः प्रतिग्रहीता कामैतत्ते—इति । ततो दाता वद्वाञ्जलिः
पुनः पठेत्—कन्या मम कुले जाता पालिता वत्सराष्टकम् । तुभ्यं
विम मया दत्ता पुत्रपौत्रविवर्धिनी ॥ धर्मं चार्थं च कामे च
नातिचरितव्या त्वयेयमिति । वत्सराष्टकमित्यत्र व-
र्णानुसारेणोहः कार्यः । ॐ नातिचरामीति वरः प्रतिवदेत् ।
ततो दाता उपविश्य कन्यादानप्रतिष्ठां कुर्यात् । तिलकु-
शयवजलान्पादाय अघेह अमुकोऽहं कन्यादानकर्मणः फल-
प्रतिष्ठासिद्ध्यर्थम् इदं सुवर्णम् अग्निदेवतं वराय तुभ्यं
सम्पददे न मम । इति सुवर्णं दद्यात् । वरश्च ॐ स्वस्तीति प्र-
तिवदेत् । अथाचारात्कन्यापिता तद्धान्धवादयोऽपि यथाशक्ति
यौतकत्वेन सुवर्णरत्नतन्त्रापिचलपात्राणि गोमहिष्यश्वश-
यवादासीदासग्रामादिकं च वरकन्याभ्यां प्रयच्छन्ति । केचिदे-
तद्गोमान्ते वदन्ति । गवादिदानवाक्यानि चाग्रे प्रदर्शयिष्यन्ते ।

अथाचाराच्छिष्टाचारपरम्पराशास्त्रम् उभयोर्वरकन्ययोरुत्त-
रीयप्रान्तप्रन्थिकरणं मङ्गलद्रव्यसहितपात्रेनन्ति । तत्र पुरो-
हितादिः द्रव्यपूगीफलसर्पपाक्षतहरिद्राभिर्वरकन्ययोर्वस्त्राञ्चलप्र-
न्थि यज्ञोपवीतेन दृढं बद्ध्वा एतन्तत्त्वादि पठित्वा ॐ भूः

॥ पारस्करगृ. कां. ३ कं. १५ स्नातककर्तृके प्रतिग्रहे विनियुक्तः ।
योग्यत्वात् प्रकृते हेकन्ये इत्यध्याहार्यम् । चौराकाशमिमानिनी दे-
यता त्वा त्वां ददातु । यजमानो चौरूपो मृत्या ददात्वित्यर्थः ।
पृथिवी सर्वसहा त्वा त्वां प्रतिगृह्णातु । मानुषः पृथिवी-
रूपो मृत्या प्रतिगृह्णात्वित्यर्थः । त्वत्पदावृत्तिः दाक्षिणायाः क-
र्मसाद्गुण्यकर्तृत्वस्यापनार्येति अथरासमाख्ये विस्तृतः ।

सुमनाः सुवर्णाः । वीरसूह्वेकामा स्थोना शन्नो भवे
 द्विपदे शं चतुष्पदे १ सोमः प्रथमो त्रिविदे गन्धर्वो
 त्रिविदऽउत्तरः । तृतीयो ऽग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनु-
 ष्यजाः । २ सोमोऽददद्गन्धर्वाय गन्धर्वो ऽदददग्नये ।
 रविं च पुत्राँश्चादादाग्निर्मथ्यमथो ऽहमाम् ३ सा
 नः पूषा शिवतमामैरय सा न ऽऊरु ऽउशन्ती
 विहर । यस्यामुशन्तः प्रहराम शेषं यस्यासु कामा
 षह्वो निविष्ट्यै ४ इति ।

अथ निष्क्रमणप्रसूति आसृद्धाभिषेकात् कश्चिद्ब्राह्मणः जल-
 पूर्णं कुम्भं एकन्धे धृत्वा वाग्यतो दक्षिणतस्तिष्ठेत् । अथ वरो वध्वा
 सह बहिःशालायामागत्य वधूमग्रतः कृत्वाऽग्निं प्रदक्षिणीकृत्य
 वधूं दक्षिणतः कृत्वा दक्षिणपादेन तृणपूलिकां कटं वा प्रष्ट-
 त्योल्लङ्घ्य दक्षिणपादमग्रतः कृत्वा उपविशति । ततो वर-
 क्षिराचम्य त्रिः प्राणानायम्य वधूं दक्षिणत उपवेदय अर्चं सं-
 स्थाप्य प्रधानसंकल्पं कुर्यात् । अयेदेत्यादि सं. अमुकगोत्रो-

या सर्वलोकताक्षिणी पूषा देवता सा इमां शिवतमां कल्या-
 णगुणशीलां कृत्वा न. अस्मान् प्रति ऐरय ईरयतु । आदो दर्शनं वि-
 भक्तेरदर्शनं च छान्दसम् । अस्मासु अनुरक्तां करोतित्यर्थः ।
 साऽथ अरमत्तः सुखं पुत्राँश्च कामयमाना ऊरु सपिथनी जानुनो-
 रूर्ध्वभागदण्डौ विहर विहरताम् विट्णोतु प्रसारयत्वित्यर्थः । मध्य-
 मपुरुषश्छान्दसः । प्रयोजनमोह, यस्यां स्त्रीयोनौ उशन्तः सुख-
 मिच्छन्तः शेषं शिष्टं प्रहराम प्रवेशयाम वयम् । उ एवार्थ-
 यस्मामेव कन्यार्या षहवः कामाः धर्मपुत्ररतिसुखरूपाः सन्तु
 निविष्ट्यै अग्निहोत्राद्युपासनया ऽन्तःकरणशुद्धिद्वारा सायुज्यमु-
 कये । पुत्रस्य पितृव्रणापाकरणार्थत्वेन, भार्यारतिसुखस्य विषयान्त-
 र्वैमुख्यकरणार्थत्वेन च सायुज्योपयोगित्वं बोध्यम् ॥ ४ ॥

ऽमुकुराशिरमुकशर्मा ऽहं धर्मार्थकामसिद्धिद्वारा श्रोपर-
मेश्वरमीतये ब्राह्मविधिना पितृदत्तामियां (गौरीं) कन्यां वि-
वाहयिष्ये । तत्पूर्वाङ्गतया विवाहहोमकर्मणि कृताकृतावेक्षणादि
ब्रह्मकर्म कर्तुं ब्रह्मणः पूजनपूर्वकं वरणं करिष्ये इति सङ्कल्प्य
दक्षिणतो ब्रह्मासनमास्तीर्य उत्तरतोऽपरमासनं संस्थाप्य तत्र
ब्रह्माणमुपवेश्य भूमिदेवेति ब्रह्मणे अर्यं दद्याद् ब्रह्मजज्ञानमिति
गन्धाक्षतपुष्पैः सम्पूज्य वरणसामग्रीं करयोः कृत्वा एभिर्गन्धा-
क्षतपुष्पपूगीफलद्रव्यवासोभिः विवाहहोमकर्मणि कृताकृतावे-
क्षणादि ब्रह्मकर्म कर्तुम् अमुकशर्माणं (ब्रह्मत्वेन) त्वामहं वृणे ।
ॐ वृतोऽस्मीति प्रत्युक्तिः । ततः यथा चतुर्मुखो ब्रह्मेति ब्रह्माणं
प्राथेयेत् । एवमुत्तरासने ब्रह्माणं हत्वा अग्नेः पूर्वेण गमयित्वा
पूर्वकल्पितदक्षिणासने उपवेशयेत् ।

ततः प्रतिनिधिभूत आचार्य आत्मासनं यजमानासनं च अग्नेः
पश्चात् प्रागग्रकुक्षैः सम्पाद्याग्रेरुत्तरतः पश्चिमभागे एकमासनं,
पूर्वभागे द्वितीयासनं प्रागग्रकुक्षैः कल्पयित्वा प्रणीतापात्रं सव्यहस्ते
कृत्वा पात्रस्यजलेनापूर्य दर्भैराच्छाद्य ब्रह्ममुखमवलोक्य पश्चि-
मासने निशयालभ्य पूर्वासने निदध्यात् । पूर्वादिदिक्षु प्रागग्रै-
रुदगग्रैश्च कुक्षैः परिस्तरणम् । पुरस्तात्पश्चाच्चोदगग्रैः, दक्षिणत उ-
त्तरतश्च प्रागग्रैः । अपार्यवन्ति वस्तुन्वासादयेत् । पवित्रच्छेदनानि
त्रीणि कुशतरुणानि, द्वे पवित्रे, प्रोक्षणीपात्रम्, आज्यस्पाली,
सम्मार्जनकुशाः पञ्च, उपयमनकुशास्त्रयोदश, समिधस्तिष्ठः,
स्रुवः, आज्यं, पूर्णपात्रं, कर्मोपयोगिनी दक्षिणा, एतानि
वस्तूनि अग्नेः पश्चात्स्थापयेत् । तत्र पात्राणि माग्विला-
न्युदगग्राणि स्थापयेत् । विशेषोपकल्पनीयानि यथा-
शमीपलाशमिश्रा लानाः, अखण्डोऽश्मा, लोहितमानडुहं

चर्म, तदभावे रक्तवस्त्रं, कुमारीभ्राता, तदभावेऽन्यो-
 वा, नवीनं शूर्पम्, दृढपुरुषः, आचार्य्याय वरद्रव्यम् । ततः
 त्रिभिर्दक्षैर्द्वे मच्छिद्य मादेशमात्रे पवित्रे कुर्यात् । प्रोक्षणीपात्रं
 प्रणीतासन्निधौ निधाय तत्र प्रणीतोदकमासिच्य पवित्राभ्यां
 तज्जलमुत्क्षिप्य पवित्रे प्रोक्षणीषु निधाय दक्षिणेन हस्तेन
 प्रोक्षणीपात्रमुत्थाप्य सव्ये कृत्वा तदुदकस्य दक्षिणहस्तमध्यमा-
 ऽनामिकाङ्गुल्योर्मध्यपर्वभ्यामुच्छालनं कृत्वा प्रणीतोदकेन तज्जलं
 प्रोक्षेत् । प्रोक्षण्युदकेन पवित्राभ्याम् आज्यस्थालीं सम्पार्जनकुशान्
 उपयमनकुशान् समिधः स्तुवम् आज्यं दक्षिणां च प्रोक्षेत् ।
 विश्लेषोपकल्पनीयानि न प्रोक्षेत् इति कर्कभाष्ये स्पष्टम्
 (का.श्रौ. अ. २ क. ३ सू. ८) । आज्यमग्रावारोपयेत् । अर्द्धश्रि-
 त आज्ये ज्वलदुलमुकं समन्ताद् भ्रमयेत् । दक्षिणेन स्तुवमधो-
 मुखं प्राञ्चं मतप्य सव्ये कृत्वा सम्पार्जनकुशाग्रैर्मूलतोऽग्र-
 पर्यन्तमन्तरतः सम्पार्ज्यं, कुशमूलैरधस्ताद्भागेऽग्रादारभ्य मूलप-
 र्यन्तं सम्पार्ज्याग्नौ कुशान् प्रक्षिपेत् । ततः प्रणीतोदकेन स्तुवम-
 भ्युक्ष्य पुनः पूर्ववमतप्य कराभ्यां सम्पार्ज्यात्मनो दक्षिणतः
 कुशोपरि निदध्यात् । आज्यम् उत्तरत उत्तार्वाग्निः पश्चादानयेत् ।
 अङ्गुष्ठाभ्यामनामिकाभ्यां च धृताभ्यामुदगग्राभ्यां पवित्राभ्या-
 माज्यमुत्क्षिप्यावेक्ष्यापद्रव्यनिरसनं कृत्वा प्रोक्षणीश्च पवित्रा-
 भ्यामुत्क्षिप्य तासु पवित्रे निदध्यात् । उपयमनकुशान् द-
 क्षिणेनादाय वामकरे कृत्वा तिष्ठन् तिस्रो धृताक्तास्समिधस्तू-
 णीमग्नौ प्रक्षिपेत् । ततः सपवित्रेण प्रोक्षण्युदकेन ईशानादि उत्त-
 रपर्यन्तं सम्प्राक्ष्य पवित्रे प्रणीतायां निदध्यात् । संस्तवधारणार्थं
 प्रोक्षणीपात्रं प्रणीताग्रयोर्मध्ये निदध्यात् ।

इत्थं पर्युक्षणान्तं कर्म आचार्य्यद्वारा स्वयं वा कृत्वा

वरो देवताभिधानं करोति-अथेह सवधूक्तोऽहं विवाहकर्मणा
यक्ष्ये । तत्र प्रजापतिम्, इन्द्रम्, अग्निं, सोमम्, अग्निं, व्यायुं,
सूर्यम्, अग्नीवरुणौ, अग्नीवरुणौ, अग्निं, ववरुणं सवितारं विष्णुं
विश्वान् (देवान्) मरुतः स्वर्कान्, ववरुणम्, १२-ऋतासाहम्
ऋषयामानम् अग्निं गन्धर्वम्, ओष्धीरप्सरसो मुदः, स२ हितं वि-
श्वमामानं सूर्यं गन्धर्वं, मगीचीरप्सरसः ५ आयुधः, सुपुष्पः
सूर्यरश्मिं चन्द्रमसं गन्धर्वं, नक्षत्राण्यप्सरसो भेकुरीः, शपेरं वि-
श्वव्यचमं ववातं गन्धर्वम्, अपोऽप्सरसः ५ ऊर्जः, भुज्युः सुपर्णं
यज्ञं गन्धर्वं, दक्षिणाऽअप्सरसस्तावाः, प्रजापतिं विश्वकर्माणं
मनो गन्धर्वम्, ऋक्सामान्यप्सरसः ५ एष्टीः, १२-चित्तं, चि-
त्तिम्, आकूतम्, आकूतिम्, विश्वातं, विश्वातिं, मनः, शकरीः,
दर्शं, पौर्णमासम्, बृहत्, रथन्तरं, प्रजापतिम्, १३-अग्निभूताना-
मधिपतिम्, इन्द्रं ज्येष्ठानामधिपतिं, यमं पृथिव्याऽअधिपतिं,
व्यायुमन्तरिक्षस्याधिपतिं, सूर्यं दिवोऽधिपतिं, चन्द्रमसं न-
क्षत्राणामधिपतिं, बृहस्पतिं ब्रह्मणोऽधिपतिं, मित्रं सत्याना-
मधिपतिं, ववरुणमवामधिपतिं, समुद्रं स्रोत्यानामधिपतिम्,
अक्षं साम्राज्यानामधिपतिं, सोममोष्धीनामधिपतिं, सवितारं
प्रसवानामधिपतिं, रुद्रं पराणामधिपतिं, त्वष्टारं रूपाणामधि-
पतिं, विष्णुं पर्वतानामधिपतिं, मरुतो गणानामधिपतीन्, पितॄन्
पितामहान् परान् अवरान् ततान् ततमिहान्, १४-अग्निम्,
अग्निम्, अग्निम्, वैवस्वतं, मृ युं ५ चाज्येनाहं यक्ष्ये ।

अत्रावसरे कन्या देवताभिधानं करोति-अर्घ्यमण-
म्, अग्निम्, अग्निम्, अर्घ्यमणम्, अग्निम्, अग्निम्, अर्घ्यम-
णम्, अग्निम्, अग्निम्, मगं १० च लाजैरहं यक्ष्ये ।

पुनर्वरः प्रजापतिम्, अग्निं स्विष्टकृत्, चाज्येनाहं यक्ष्ये ।

(एवं देयताभिध्यानमात्रमस्मिन् समये कुर्यात् । विवाहहोमस्य यजमानमात्रकर्तृरुत्वेन प्रत्याहुतित्यागस्य कर्तुं शक्यत्वादग्रे होमकाले एव ते निर्देक्ष्यन्ते । निर्दिष्टाश्च सर्वपुस्तकेषु इदं प्रजापतये न ममेत्यादयः । द्विवारं तदुल्लेखस्यानुचितत्वात्फचित्पुस्तकेऽत्र तदुल्लेखोऽनुचित एव सर्वयेति बोध्यम्) ।

अग्निं प्रज्वलत्य ऌएतन्ने इत्यादि प. ॐ भूर्भुवःस्वः योजकनामाग्ने सुमतिष्ठितो वरदो भव इति (विवाहे योजकः स्मृतः इति वचनात्) योजकनामानमग्निं प्रतिष्ठाप्य ॐ अग्निं प्रज्वलितं वन्दे जातवेदं हुताशनम् । सुवर्णवर्णमनघमनन्तं विश्वतोमुखम् ॥ सर्वतःपाणिपादश्च सर्वतोऽक्षिशिरोमुखः । विश्वरूपो महानग्निः प्रणीतः सर्वकर्मसु ॥

ॐ चत्वारि ऋक्षा त्रयो ऽअस्य पादा द्वे क्षिप्रं सप्त दृस्तासो ऽअस्य । त्रिधा बद्धो व्यृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्या २॥ आचिधेना-इति मन्त्रैः अग्निं ध्यानादि निराजनान्तं संपूज्य ॐ ब्रह्मणे नमः इति प्रथमरेखाम्, ॐ विष्णवे नमः इति मध्यरेखाम्, ॐ रुद्राय नमः इति उत्तररेखां संपूज्य उदकं स्पृष्ट्वा ॐ कराल्यैनमः ॐ वृमिन्यैनमः ॐ श्वेतायैनमः ॐ लोहितायैनमः ॐ महालोहितायैनमः ॐ सुवर्णायैनमः ॐ पद्मरागायैनमः इति सप्तजिह्वाश्च संपूज्य दक्षिणं जान्वाच्य कुशेन दक्षिणबाहौ ब्रह्मणाऽन्वारब्धो जुहुयात् । ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये नमः १ इति मनसा प्रजापतिं ध्यात्वा, ॐ इन्द्राय स्वाहा इदमिन्द्राय नमः २ इति प्राश्नावाधारौ हुत्वा ॐ अग्नये स्वाहा इदमग्नये नमः ३ ॐ सोमाय स्वाहा इदं सोमाय नमः ४ इत्याज्यभागौ जुहुयात् । सर्वत्र त्यागकाले अग्नौ प्रक्षिप्य

हुतशेषं प्रोक्षणीयात्रे निक्षिपेत् । ततो महाव्याहृतिहोमः । (महाव्याहृतीनां प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्र्युष्णिगनुष्टुभश्छन्दांसि अग्निवायुमूर्त्या देवताः होमे विनियोगः) ॐभूः स्वाहा इदमग्नये न मम १. ॐभुवः स्वाहा इदं व्याववे न मम २. ॐस्वः स्वाहा इदं सूर्याय न मम ३.

(त्वन्नो ऽअग्ने इति वामदेव ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः अग्नीवरुणौ देवते सर्वप्रायश्चित्तहोमे विनियोगः)

ॐत्वन्नो ऽअग्ने ववरुणस्य विवृष्टान्देवस्य हंहो ऽअवयासिस्तीष्ठाः । यजिष्ठां ववहितमः शोशुचानो विविद्वा द्वेषां०सि प्रमुमुग्ध्यस्मत्-स्वाहा-इदमग्नीवरुणाभ्यां न मम ४ (सत्यन्न इति वामदेवऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः अग्नीवरुणौ देवते सर्वप्रायश्चित्तहोमे विनियोगः) ।

ॐस त्वन्नो ऽअग्नेऽवमो भवोनी नेदिष्ठो ऽअस्या ऽउपसो वव्युष्टौ । अवगह्व नो ववरुणः रराणो ववीहि मृडीकः सुहवो न ऽएधि-स्वाहा इदमग्नीवरुणाभ्यां न मम ५ (अग्राश्वाग्न इति वामदेवऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दोऽग्निदेवता सर्वप्रायश्चित्तहोमे विनियोगः)

ॐअथाश्वाग्नेऽस्यनभिदास्निपाश्च सत्यमित्यमया ऽअसि । अया नो यज्ञं ववहास्यया नो घेहि भेषज-०स्वाहा । इदमग्नये न मम ६ (येतेश्वतपिति वामदेवऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः वरुणः सविता निष्णुर्विश्वे (देवा) मरुतः स्वर्काश्च देवताः सर्वप्रायश्चित्तहोमे विनियोगः)

ये ते ज्ञातं ववरुणं ये सहस्रं यज्ञियाः पाशा विवतता महान्तः । तेभिर्नो ऽअथ सवितोत विवष्णुर्विश्वे मुञ्चन्तु मरुतः स्वर्काः स्वाहा । इदं ववरुणाय सवित्रे विष्णवे

विशेष्यो (देवेभ्यो) मरुद्भ्यः स्वर्केभ्यश्च न ममऽ (उदुत्तम-
मिति शुनःशेषकृपेस्त्रिष्टुच्छन्दो वरुणो देवता सर्वमायश्चित्त-
होमे विनियोगः) ।

ॐ उदुत्तमं वरुण पाठमस्मदनाधमं विमध्यमं श्र-
थाय । अथा वरुणमादित्य व्यते तवानागसो ऽअदितये
स्याम-स्वाहा । इदं वरुणाय न मम ८

अन्तारम्भं त्यक्त्वा देशाचारतो दक्षिणासंकल्पः ।
अथेह अमुकगोत्रः अमुकराशिरमुकशर्मा सवधूकोऽहम्
आधाराज्यभागमहाव्याहृतिसर्वमायश्चित्तहोमानां साङ्गतासिद्धयै
इमां दक्षिणाम् आचार्यब्रह्मभ्यां विभज्य दास्ये ॐ तत्सन् न
मम इति दद्यात् । आचार्यब्रह्माणौ च मन्त्राशिपं दद्याताम् ।
यथा, उत्सर्गे वारुणेचैव वरुणो विष्णुना सह । तुष्टिपुष्टिकरो
नित्यमुभयोः स्त्रीकुमारयोः ॥ इति ।

अथ राष्ट्रभृद्धोमः । (ऋतापाडिति प्रक्षापतिर्ऋषिर्यजुश्छन्दः
ऋतापाडृतधामाग्निर्गन्धर्व देवता होमे विनियोगः ।)

ॐ ऋतापाडृतधामाऽग्निर्गन्धर्वः स न ऽइदं ब्रह्म

॥ य० स० अ० १८ म० ३८

प्रतिस्वाहाकारं राष्ट्रभृतः । व्यतिषक्तेषु द्वादशमन्त्रेषु पूर्वो मन्त्रः
स्वाहाद्याडित्यन्तः, उत्तर ताभ्यः स्वाहेत्यन्तः । ततो मन्त्रे यानि
पुंलिङ्गानि तदन्वययोग्यानि च सनऽइदं ब्रह्मेत्यादीनि तानि व्यबहि-
तपठितान्यप्यगृह्य पठित्वा पूर्वो मन्त्रः सम्पाद्यः । यानि च
स्त्रीलिङ्गानि तदन्वययोग्यानि च तस्योपयोऽप्सरसस्त्यादीनि तानि
उत्तृप्योत्तरो मन्त्रः सम्पाद्यः । ऋतापाडित्यादीनि च द्वितीयमन्त्रे
तस्येत्याकाङ्क्षापूर्णाया योज्यानि । द्वादश यज्ञं पि गन्धर्वाप्सरो-
दयतानि । स्वाहाद्याडित्यन्तः ऋतापाडित्यादिनामकगन्धर्वदेवतः ।
ताभ्यः स्वाहेत्यन्तः ओषध्यादिनामकाप्सरोदेवतः । एवमुत्तरा-
पि बोध्यम् ।

क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाद् । इदमृतासाहे ऋतधाम्न
ऽग्नये गन्धर्वाय नमः । (पुनः ऋतापादिति प्रजापतिर्ऋषिर्वज्रु
श्छन्दः ओषधयोऽप्सरसो मुदो देवताः होमे विनियोगः) ।

ॐ ऋतापादृतधाम्नाऽग्निर्गन्धर्वस्तस्यौषधयोऽप्सर-
सो मुदो नाम ताभ्यः स्वाहा । इदमोषधिभ्योऽप्सरोभ्यो
मुद्भ्यो नमः । (संहितइति प्रजापतिर्ऋषिर्वज्रुश्छन्दः संहि-
तो विश्वसामा सूर्यो गन्धर्वा देवता होमे विनियोगः) ।

* ॐ संहितां विश्वसामा सूर्यो गन्धर्वः स न
ऽइदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाद् । इदं संहिताय वि-
श्वसाम्ने सूर्याय गन्धर्वाय नमः । (पुनः संहितइति प्रजापति-
र्ऋषिर्वज्रुश्छन्दः मरीचयोऽप्सरसऽआयुः देवताः होमे विनियोगः)

ॐ संहितो विश्वसामा सूर्यो गन्धर्वस्त-

अथ मन्त्रार्थः । योऽग्निर्गन्धर्वः ऋतापाद् ऋत सत्य सहस्र
इत्यृतापाद् तथा ऋतधाम्ना ऋत सत्यमघिनश्चर धाम यस्य
तादृश सः नोऽस्माकम् इदं ब्रह्म ब्राह्मणजातिम् इदं क्षत्र क्षत्रियजा-
तिं च पातु रक्षतु । तस्मै अग्नये गन्धर्वाय स्वाहा वाद् यद्-
कारेण सुदुतमस्तु । इत्येको मन्त्रः । तस्याग्नेर्गन्धर्वस्यौषधयो धी-
र्याधा मुद मोदन्ते जना याभिस्ता नाम नाम्नाऽप्सरस त्रो-
त्थन भोग्याः ताभ्य आपधिभ्य स्वाहा सुदुतमस्तु इति द्वितीयः ॥

॥ अ० १८ म० ३९

य सूर्यो गन्धर्वः, संहित-सन्दधात्यहोरात्रे इति संहित
'एष ह्यहोरात्रे सन्दधाति' इति श्रुते, विश्वसामा-विद्वानि सर्वाणि
नामानि प्रतिपादकत्वेन यस्य स विश्वसामा सः, नोऽस्माकम् इदं
ब्रह्म क्षत्रं च पातु तस्मै सूर्याय स्वाहा वाद् । तस्य सूर्यस्य
मरीचयो नामाप्सरसस्तज्जलसरण्यः, आयुः — आ समन्तानुय-
न्ति मिथीमयन्ति इत्यायुः, ताभ्यो मरीचिभ्य स्वाहा ॥

स्य मरीचयोऽप्सरसः ऽआयुवो नाम ताभ्यः स्वाहा ।
इदं मरीचिभ्योऽप्सरोभ्य ऽआयुभ्यो न मम । (सुपुष्पणइति प्रजा-
पतिर्ऋषिर्यजुश्छन्दः सुपुष्पः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वो देव-
ता होमे विनियोगः) ।

*ॐ सुपुष्पः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वः स न
ऽइदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाद् । इदं
सुपुष्पाय सूर्यरश्मये चन्द्रमसे गन्धर्वाय न मम । (पुनः सुपु-
ष्पणइति प्रजापतिर्ऋषिर्यजुश्छन्दः नक्षत्राण्यप्सरसो भेकुरयो दे-
वताः होमे विनियोगः) ।

ॐ सुपुष्पः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वस्तस्य न-
क्षत्राण्यप्सरसो भेकुरयो नाम ताभ्यः स्वाहा । इदं
नक्षत्रेभ्योऽप्सरोभ्यो भेकुरिभ्यो न मम । (इषिरइति प्रजापतिर्ऋ-
षिर्यजुश्छन्द इषिरो विश्वव्यचा वातो गन्धर्वो देवता होमे
विनियोगः) ।

+ॐ इषिरो विश्वव्यचा वातो गन्धर्वः स न ऽइदं

*अ० १८ मं० ४०

यश्चन्द्रमा गन्धर्वः, सुपुष्पः—शोभनं सुम्नं सुखं यस्मात् सु-
यक्षियः यज्ञद्वारा सुखप्रदः, सूर्यरश्मिः—सूर्यस्यैव रश्मयः किरणा
यस्यैतादृशः—स नोऽस्माकम् इदं ब्रह्म क्षत्रं च पातु तस्मै चन्द्रमसे
स्वाहा वाद् । तस्य चन्द्रमसो नक्षत्राणि नामाप्सरसः, भेकुरयः—
भो कर्तुं कुर्वन्ति इति भेकुरयः । पृषोदरादिन्वास्ताभुः । ता-
भ्यो नक्षत्राप्सरोभ्यः स्वाहा । अवशिष्टं पूर्ववत् ॥

+अ० १८ मं० ४१

यो वातो वायुर्गन्धर्वः, इषिरः—इष्यति गच्छतीति इषिरः शीघ्रग-
मन, विश्वव्यचाः—विश्वस्मिन् व्यचो गमनं यस्य स विश्वव्यचाः

ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाद् । इदमिषिराय विश्व-
व्यचसे वराताय गन्धर्वाय न मम । (पुनरिषिर इति प्रजापतिर्ऋ-
षिर्यजुश्छन्दः आपोऽप्सरसः ऽऊर्जो देवताः होमे विनियोगः)
ॐ इषिरो विश्वव्यचा व्वानो गन्धर्वस्तस्यापोऽप्स-
रसः ऽऊर्जो नाम ताभ्यः स्वाहा । इदमज्योऽप्सरोभ्य
ऽऊर्भ्यो न मम । (भुज्युरिति प्रजापतिर्ऋषिर्यजुश्छन्दः भुज्युः
सुपर्णो यज्ञो गन्धर्वो देवता होमे विनियोगः) ।

* ॐ भुज्युः सुपर्णो यज्ञो गन्धर्वः स न इदं
ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाद् । इदं भुज्यवे सुपर्णाय
यज्ञाय गन्धर्वाय न मम । (पुनः भुज्युरिति प्रजापतिर्ऋषिर्य-
जुश्छन्दो दक्षिणा ऽअप्सरसः स्तावा देवताः होमे विनियोगः)

ॐ भुज्युः सुपर्णो यज्ञो गन्धर्वस्तस्य दक्षिणा
ऽअप्सरसः स्तावा नाम ताभ्यः स्वाहा । इदं दक्षिणाभ्योऽ-
प्सरोभ्यः स्तावाभ्यो न मम । (प्रजापतिरिति प्रजापतिर्ऋषिर्यजुश्छ-
न्दः प्रजापतिर्विश्वकर्मा मनो गन्धर्वो देवता होमे विनियोगः)

+ ॐ प्रजापतिर्विश्वकर्मा मनो गन्धर्वः स न

सर्वतोगमनः—स न इदं ब्रह्म क्षत्रं च पातु तस्मै स्वाहा वाद् ।
तस्यापो नामाप्सरसः, ऊर्जं—ऊर्जयन्ति जीवयन्ति धाम्योत्पादये-
नेत्यूर्जः ताभ्योऽज्योऽप्सरोभ्यः स्वाहा ॥

* अ० १८ मं० ४२

यो यज्ञो गन्धर्वः, भुज्युः—भुनक्ति पालयति भूतानि इति भुज्युः,
सुपर्णः शोभनं पर्णं पतनं स्वर्गगमनं यस्य स सुपर्णः—सः न इदं
ब्रह्म क्षत्रं च पातु । तस्मै स्वाहा वाद् । तस्य यज्ञस्य दक्षिणा
नामाप्सरसः, स्तावाः—स्तूपते यज्ञो यजमानश्च यामिस्ताः स्ता-
वाः—ताभ्यो दक्षिणाभ्योऽप्सरोभ्यः स्वाहा ॥

+ अ० १८ मं० ४३—

ऽहं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाद् । इदं प्रजापतये
विश्वकर्म्मणे मनसे गन्धर्व्वीय न मम । (पुनः प्रजापतिरिति प्रजा-
पतिर्ऋषिर्यजुश्छन्दः ऋक्सामान्यप्सरस ऽष्टयो देवताः होमे
विनियोगः)

ॐ प्रजापतिर्विश्वकर्म्मा मनो गन्धर्व्वस्तस्य ऽम्न-
क्सामान्यप्सरस ऽष्टयो नाम ताभ्यः स्वाहा ।
इदमृक्सामेभ्योऽप्सरोभ्य ऽष्टिभ्यो न मम ॥ १२ ॥

अत्रापि दाक्षिणा । अद्यह् अमुकशर्म्मा सवधूकोऽहं कृतै-
तद्राष्ट्रभृदोमस्य साङ्गफलप्राप्तये सादृण्यार्थं च इमां दक्षिणाम् आ-
चार्य्यब्रह्मभ्यां विभज्य दास्ये ॐ तत्सत्-मन्त्र पाठः । गन्धर्वा-
प्सरसश्चैव प्रयच्छन्तु यशः श्रियम् । दीर्घायुर्धनमारोग्य-
सुभयोः स्त्रीकुमारयोः ॥ इति राष्ट्रभृदोमः ॥

अथ जयहोमः । (चित्तंचेत्यादीनां द्वादशमन्त्राणां परमे-
ष्ठी ऋषिर्यजूंषि चित्तादयो मन्त्राज्ञाता देवताः प्रातिमन्त्रं होमे
विनियोगः) * ॐ चित्तं च स्वाहा । इदं चित्ताय न मम १ ।

यो मनोरूपो गन्धर्वः, प्रजापतिः—प्रजायाः पालकः, विश्वक-
र्मा-विश्वं सर्वं करोतीति विश्वकर्मा-स न इदं ब्रह्म क्षत्रं च
पातु । तस्मै स्वाहा वाद् । तस्य मनसः गन्धर्व्वस्य ऋक्सामा-
न्यप्सरसः, षष्टयः—इष्यते काङ्क्ष्यते स्मीष्टे याभिस्ता षष्टयस्ता-
भ्योऽप्सरोभ्यः स्वाहा ॥

जयमन्त्रार्थः । प्रजापतिः यथा इन्द्राय जयान् प्रायच्छत् तथा
चित्तादि च मह्यमपि प्रयच्छतु इति क्रियां विपरिणम्योत्तरत्र
सबन्धः । तस्मै च सुदुतमस्तु । तत्र चित्तं ज्ञानाधारो हृदयं,
चित्तिस्तप्रत्या चेतना । आकूत चाभिमतम्, आकूतिश्चाभिमानः ।
यदा चित्तं ज्ञानेन्द्रियं जातापेकवचनं, चित्तिस्तदेवता । आकूतं
कमेन्द्रियम्, आकूतिस्तदेवता । विशातं शिल्पादिज्ञानमपरोक्षम्,

ॐचित्तिश्च स्वाहा । इदं चित्त्यै न मम २ ॐआकृतं च
स्वाहा । इदमाकृताय न मम ३ ॐआकृतिश्च स्वाहा ।
इदमाकृत्यै न मम ४ ॐविविज्ञातं च स्वाहा । इदं विज्ञाताय
न मम ५ ॐविविज्ञातिश्च स्वाहा । इदं विज्ञातये न मम ६
ॐमनश्च स्वाहा । इदं मनसे न मम ७ ॐशक्तीश्च
स्वाहा । इदं शक्तीभ्यां न मम ८ ॐदर्शश्च स्वाहा । इदं
दर्शाय न मम ९ ॐपौर्णमासं च स्वाहा । इदं पौर्णमासाय
न मम १० ॐबृहच्च स्वाहा । इदं बृहते न मम ११ ॐरथन्तरं च
स्वाहा । इदं रथन्तराय न मम १२ (प्रजापतिरिति मन्त्रस्य परमेष्ठी
ऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः प्रजापतिर्देवता जयहोमे विनियोगः) ॐप्रजा-
पतिर्ज्यानिन्द्राय वृष्णे प्रायच्छदुग्रः पृतनाजयेषु ।
तस्मै विवशः समनमन्त सर्वाः स ऽउग्रः स ऽह हव्यो य-
भूय स्वाहा । इदं प्रजापतये न मम १३ उदकस्पर्शः । ततो दक्षि-
णा । अथेह अमुकशर्मा सबधूकोऽहं चित्तादिजयहोमकर्मणः
साङ्गफलभाप्तये साहुष्यार्थं च इमां दक्षिणाम् आचार्यब्रह्मण्यां
विभज्य दास्ये ॐतत्सत् न मम । चैरक्षीष्यं महातेजश्चित्ताद्याथ

विशान्तिस्तद्देयता । मनः प्रसिद्धम्, शक्तीः शक्यं तच्छुक्लयः, पौ-
र्णमासौ तद्देयते, बृहद्रथन्तरे सामनी तद्देयते वा । सर्वत्र प्र-
थममन्त्रोक्तवाक्यार्थः सम्यग्व्यक्ते । प्रजापतिः परमेस्वरः अपभित्ति
शान्तिरिति जयाः सान् जयान् मन्त्रान् इन्द्राय प्रायच्छत् ददौ,
वृष्णे मनोरथवर्षणाय । इन्द्रविशेषणं वा वृष्णे इति । ततः स इन्द्रः
पृतनाजयेषु अभुरभेनाविजयाप्यकर्मसु उग्रः प्रचण्डो यभूय ।
किञ्च ततस्तस्मै इन्द्राय विदाः प्रजाः समनमन्त सम्यक् नेतुः ।
ह-चार्ये, स चन्द्रः हव्यः हवनीयः इज्या यभूय । स्वाहा
तस्मै सुदुतमस्तु ॥

दिवौकसः । अयच्छन्तु करे वाञ्छामुभयोः स्त्रीकुमारयोः ॥
इति जयहोमः ॥

अथाभ्यातानहोमः ।

(अग्निर्भूतानामधिपतिरित्यादीनां पितरःपितामहा इत्य-
न्तानामष्टादशमन्त्राणां प्रजापतिर्ऋषिः पङ्क्तिश्छन्दो मन्त्राज्जाता
अग्न्यादिदेवताः प्रतिमन्त्रं होमे विनियोगः)

*ॐअग्निर्भूतानामधिपतिः स माऽवत्वस्मिन्ब्रह्मण्य-
स्मिन्क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन्कर्मण्य-
स्यां देवहृत्यां स्वाहा । इदमग्नये भूतानामधिपतये न मम १

ॐइन्द्रो ज्येष्ठानामधिपतिः स माऽवत्वस्मिन्ब्रह्म-
ण्यस्मिन्क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन्कर्म-
ण्यस्यां देवहृत्यां स्वाहा । इदमिन्द्राय ज्येष्ठानाम-
धिपतये न मम २

ॐयमः पृथिव्याऽअधिपतिः स माऽवत्वस्मिन्ब्रह्म-
ण्यस्मिन्क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन्क-
र्मण्यस्यां देवहृत्यां स्वाहा । इदं यमाय पृथिव्या
ऽअधिपतये न मम ३ पित्र्यत्वादुदकस्पर्शः ।

*अभ्यातानमन्त्रार्थः । अग्निः प्रजापतिः भूतानां स्थावरदीनाम-
धिपतिः ईशः स मा माम् अयत्तु पातु । अस्मिन् ब्रह्मणि ब्रह्म-
कर्मणि होमादौ, पुनः अस्मिन् क्षत्रे क्षत्रकर्मणि प्रजापालनादौ,
पुनः अस्यामाशिषि ब्राह्मणेः सम्पादितेष्टाशसने पुरादिसुखकाम-
नायां वा अस्यां कन्यायाम् पुरोधायाम् पुरः स्थिता-
याम्, अस्मिन् कर्मणि विवाहे अस्यां देवहृत्यां देवताह्वाने
देवतोद्देशेन होमे वा । स्वाहा सुहुतमस्तु । अयं च वाक्यार्थः
उपलिप्तादपि सप्तदशसु मन्त्रेषु सम्प्रभ्यते । शेष स्पष्टम् ॥

ॐ व्यायुरन्तरिक्षस्याधिपतिः स माऽवत्यस्मिन्द्र-
ह्यणस्मिन्क्षेत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन्कर्म-
ण्यस्यां देवहृत्याधं स्वाहा । इदं व्यायवेऽन्तरिक्षस्या-
धिपतये न मम ४

ॐ सूर्यो दिवोऽधिपतिः सं माऽवत्यस्मिन्द्रह्यण-
स्मिन् क्षेत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन् कर्म-
ण्यस्यां देवहृत्याधं स्वाहा । इदं सूर्याय दिवोऽधिपत-
ये न मम ५

ॐ चन्द्रमा नक्षत्राणामधिपतिः स माऽवत्यस्मि-
न्द्रह्यण्यस्मिन् क्षेत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन्
कर्मण्यस्यां देवहृत्याधं स्वाहा । इदं चन्द्रमसे नक्षत्राणाम-
धिपतये न मम ६

ॐ बृहस्पतिर्ब्रह्मणोऽधिपतिः स माऽवत्यस्मिन्द्र-
ह्यण्यस्मिन् क्षेत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन्
कर्मण्यस्यां देवहृत्याधं स्वाहा । इदं बृहस्पतये ब्रह्मणो-
ऽधिपतये न मम ७

ॐ मित्रः सत्यानामधिपतिः स माऽवत्यस्मिन्द्रह्य-
ण्यस्मिन् क्षेत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन् क-
र्मण्यस्यां देवहृत्याधं स्वाहा । इदं मित्राय सत्यानाम-
धिपतये न मम ८

ॐ वरुणोऽपामधिपतिः स माऽवत्यस्मिन्द्रह्यण्य-
स्मिन् क्षेत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन् कर्म-
ण्यस्यां देवहृत्याधं स्वाहा । इदं वरुणायापामधिपत-
ये न मम ९

ॐ समुद्रः स्रोत्यानामधिपतिः स माऽवत्यस्मिन्द्र-

ह्यण्यस्मिन् क्षत्त्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन् कर्मण्यस्यां देवहूत्यां स्वाहा । इदं समुद्राय स्रोत्यानामधिपतये न मम १०

ॐ अन्नं साम्राज्यानामधिपतिः स माऽवत्वास्मिन्ब्रह्मण्यस्मिन् क्षत्त्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन् कर्मण्यस्यां देवहूत्यां स्वाहा । इदमन्नाय साम्राज्यानामधिपतये न मम ११

ॐ सोमऽओषधीनामधिपतिः स माऽवत्वास्मिन्ब्रह्मण्यस्मिन् क्षत्त्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन् कर्मण्यस्यां देवहूत्यां स्वाहा । इदं सोमायौषधीनामधिपतये न मम १२

ॐ सविता प्रसवानामधिपतिः स माऽवत्वास्मिन्ब्रह्मण्यस्मिन् क्षत्त्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन् कर्मण्यस्यां देवहूत्यां स्वाहा । इदं सवित्रे प्रसवानामधिपतये न मम १३

ॐ रुद्रः पशूनामधिपतिः स माऽवत्वास्मिन्ब्रह्मण्यस्मिन् क्षत्त्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन् कर्मण्यस्यां देवहूत्यां स्वाहा । इदं रुद्राय पशूनामधिपतये न मम १४ प्रणीतोदकस्पर्शः ।

ॐ त्वष्टा रूपाणामधिपतिः स माऽवत्वास्मिन्ब्रह्मण्यस्मिन् क्षत्त्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन् कर्मण्यस्यां देवहूत्यां स्वाहा । इदं त्वष्ट्रे रूपाणामधिपतये न मम १५

ॐ ऋषिण्युः पर्यतानामधिपतिः स माऽवत्वास्मिन्ब्र-

ह्यप्यस्मिन् क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन् कर्मण्यस्यां देवहूत्यां स्वाहा । इदं त्विष्णवे पर्वतानामधिपतये न मम १६

ॐ मरुतो गणानामधिपतयस्ते माऽवन्त्वस्मिन् ब्रह्मप्यस्मिन् क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन् कर्मण्यस्यां देवहूत्यां स्वाहा । इदं मरुतो गणानामधिपतिभ्यो न मम १७

ॐ पितरः पितामहाः परेऽवरे ततास्ततामहाः । इह माऽवन्त्वस्मिन् ब्रह्मप्यस्मिन् क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन् कर्मण्यस्यां देवहूत्यां स्वाहा । इदं पितृभ्यः पितामहेभ्यः परेभ्योऽवरेभ्यस्ततेभ्यस्ततामहेभ्यो न मम १८

मणीतोदकस्पर्शः । अत्रापि दक्षिणा । अघेहेत्यादि सं. अमुकशर्मा सवधुकोऽहम् अभातानहोमस्य साङ्गफलप्राप्तये साहुण्यार्थं च इमां दक्षिणाम् आचार्य्यब्रह्मभ्यां विभज्य दास्ये । मन्त्रपाठः । उत्तमे च तुरीये च प्रयच्छन्त्वनलादयः । पुत्रान् लक्ष्मीं तथा कामानुभयोः स्त्रीकुमारयोः ॥

अथापरोऽग्न्यादिष्वरुहोमः ।

(अग्निरैतिहादीनां चतुर्णां मन्त्राणां प्रजापतिर्कपिल्लिङ्गुच्छन्दो लिङ्गोक्ता देवता आज्यहोमे विनियोगः) ।

ॐ अग्निरैतु प्रथमो देवतानां सोऽस्यै प्रजां सु-

मन्त्रार्थः । अग्निः येतु आगच्छतु देवतानां यज्ञभुजां प्रथमः आद्यः प्रधानत्वात् । स चाग्निः अस्यै-अस्या- कन्यायाः प्रजां भाविपुत्रादिरूपां मुञ्चतु मोचयतु मृत्युपाशात् । यद्वा मृत्युपाशात् अग्निः अस्यै कन्यायै प्रजां मुञ्चतु ददातु । तच्च प्रजामोचनं राजा घरुणोऽनुमन्यताम् अनुजानातु । यथा येनानु-

अतु मृत्युपाशात् । तदयं राजा व्वरुणोऽनुमन्यतां
यथेयं स्त्री पौत्रमघन्न रोदात्स्वाहा । इदमग्नये नमः ॥ १ ॥

ॐ इमामग्निस्त्रायतां गार्हपत्यः प्रजामस्यै नयतु
दीर्घमायुः । अशून्योपस्था जीवितामस्तु माता पौत्रमा-
नन्दमभिविबुध्यतामियं स्वाहा । इदमग्नये नमः ॥ २ ॥

ॐ स्वस्ति नो ऽअग्ने दिव ऽआ पृथिव्या विवश्वानि
धेह्यथा यज्ञ । यदस्यां महि दिवि जातं प्रशस्तं त-
दस्मात्तु द्रविणं धेहि चित्रं स्वाहा । इदमग्नये नमः ॥ ३ ॥

ज्ञानेन प्रकारेण वा इयं कन्या पौत्रं पुत्रभवमघं दुःखं न रो-
दात् शोकं प्राप्य न रोद्विषति । कदाचिदपि अपत्यवियो-
गो मा भूदित्यर्थः ॥ १ ॥

इमां कन्यां गार्हपत्योऽग्निस्त्रायतां गार्हपत्याभिधो भा-
व्यग्निः पालयतु-इमां पत्नीमग्निहोत्रिर्गो कृत्वा रक्षतु । अस्यै-अ-
स्याः कन्यायाः प्रजां दीर्घमायुः निर्दुष्टबहुकालजीवनं नयतु
प्रापयतु । इयं चाशून्योपस्था सकलप्रसवा यथा नित्यं भर्तृसङ्गोत्स-
ङ्गा अस्तु भवतु, एवं जीवनाम् दीर्घायुषां माता चास्तु-जीवपुत्रा
मपत्सित्यर्थः ॥ किञ्च पौत्रं पुत्रसम्यन्धजमानन्दं सुप्तम् अभि अ-
धिगम्य, आभिमुख्येन सर्वभावेन वा प्राप्य विधिधं बुध्यतां जा-
नातु-सर्वज्ञाऽस्त्वित्यर्थः । यद्वा पौत्रमानन्दं विशिष्टतया बु-
ध्यतां निद्रासुषापेक्षां त्यक्त्वा जागर्तु इत्यर्थः ॥ २ ॥

हे अग्ने, यजन्तं श्रयत इति यज्ञः हेयजज्ञः यस्मात् त्वं स-
र्वप्रायक् अतो नोऽस्माकं विश्वानि सर्वाणि कर्माणि अथवा अ-
न्यथा कृतानि कर्माणि स्वस्ति संपूर्णानि यथा स्युस्तथा धेहि
अनुकूलानि कृत्वा स्थापय । किञ्च दिव आ स्वर्गे लोकमभिव्या-
प्य आपृथिव्याः पृथिवीमभिव्याप्य च यत् महि महिमा तदस्मा-
त्तु धेहि स्थापय । किञ्च अस्यां पृथिव्यां जातं यद् द्रविणं घृतं,
धिप्रं नानारूपं स्वर्णरक्षादिभेदेन, प्रशस्तं प्रशस्तं धेष्टं यद्य दि-
वि स्वर्गे जातं तदप्यस्मात्तु धेहि ॥ ३ ॥

*ॐ सुगं नु पन्थाम्प्रदिशन्न ऽएहि ज्योतिष्मद्वेज-
रन्न ऽआयुः । अपैतु मृत्युरमृतन्न ऽआगाद्वैवस्वतो नो
ऽअभयं कृणोतु स्वाहा । इदं वैवस्वताय न मम ॥ ४ ॥

अत्र शिष्टाचारात्, अनन्तधर्मे संस्कारभास्करे “रौद्रीं पैत्रीं
तथा मृत्योः” इति कारिकायां दोषश्रवणाच्च वर्धुं वस्त्रेणान्तर्धाय
मनसा मन्त्रं पठन् मृत्यवे जुहोति । (परंमृत्युविति संरुसुकऋषि-
स्त्रिदुष्टन्दो मृत्युर्देवता होमे विनियोगः) ।

+ॐ परं मृत्यो ऽअनु परेहि पन्थां यस्ते ऽअन्य ऽइतरो
देवयानात् । चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि मानः प्रजां
रीरिपो मोत वीरान्-स्वाहा । इदं मृत्यवे न मम ५ प्रणीतो-

*हे अस्ते नोऽस्मान् एहि आगच्छ । अस्मद्वृद्धानागत्य नोऽस्माक
सुगं सुखगम्य पन्थाम् पन्थानम् अचिरादिमार्गम् प्रदिशन् उपदिशन्
सम्पादयन्निति यावत् आयुः निर्दुष्टजीवनं देहि । कथमृतमायुः, अजर
जरारोगादिपरामयराहितम् । अजरमित्यस्मिन्विशेषणं वा विभक्तिव्य-
त्ययेन । पुनः कथममृतं, ज्योतिष्मत् प्रकाशकम् । सत्यतिप-ध-
को मृत्युरपि नोऽस्माकं भयत्प्रसादादपैतु अपगच्छतु । अमृत-
मानन्दश्च नोऽस्मान् आगात् आगच्छतु । वैवस्वतो यमश्च नो
ऽस्माकम् अभयं त्वत्सम्बन्धेन पापाभावात् दुःखहेतुभयाभावं कृ-
णोतु करोतु ॥ ४ ॥

+अ० ३५ म० ७

हे मृत्यो परा-पराङ्मुखो भूत्वा परमन्यं पन्थां पन्थानम् मार्गम्
न्विहि अनुगच्छ । तमेव दर्शयति-यस्ते तव पन्थां देवयानात्पथ
इतरं तुच्छोऽस्य पितृयानाख्याऽस्ति । देवा यान्ति यस्मिन् स देवया
॥ । किञ्च चक्षुष्मते ज्ञानिने शृण्वते च ते तुभ्य हेमृत्यो किञ्चिद्ब्रवी-
मि वदामि । आदरार्थं वचनम्, नहि तस्यादृष्टमधुनं वाऽस्ति ।
हे मृत्यो न अस्माकं प्रजां सन्ततिं वशपरम्पराम् मा रीरिपः मा
हिंसी । उत अपि च वीरान् पुत्रान् मा हिंसीः ॥ ५ ॥

दकस्पर्शः । अत्रापि दाक्षिणा । अथेह अमुकशर्मा सबधूकोऽ-
हं कृतैतदग्न्यादिपञ्चहोमस्य साङ्गफलप्राप्तये साद्गुण्यार्थं च
इमां दाक्षिणाम् आचार्य्यब्रह्मभ्यां विभज्य दास्ये ॐ तत्सत् न
मम । मन्त्रपाठः-गोविन्दो गोकुले तिष्ठन्गोपीभिर्विहरन्सह ।
तुष्टिपुष्टिकरो नित्यमुभयोः स्त्रीकुमारयोः ॥

अथ पाणिग्रहणाङ्गभूतो लाजहोमः । अत्र कन्यायाः कर्तृ-
त्वम् । आयुष्मानेस्तु मे पतिरिति मन्त्रलिङ्गात् । ताञ्जुहोति
संहितेन तिष्ठतीति वचनाच्च । ततस्तिष्ठन्ती कुमारी अञ्जलिं
विदधाति । वरश्च अनुपृष्टं परिक्रम्य उत्तराभिमुखो बध्वा
दाक्षिणतस्तिष्ठन्कुमार्यञ्जलिं यथासमाचारमञ्जलिना दाक्षि-
णहस्तेन वाऽऽलभते । अथ कुमार्या ज्येष्ठः कनिष्ठो वा
भ्राता लौकिकाग्निसिद्धान् धमीपत्रमिश्रान् लाजान् (भृष्टान्
व्रीहीन्) घृतेनाभिघार्य सम्प्रोक्ष्य नवीनशूर्पे चतुर्दा कृत्वा
तेध्वेकं भागं प्रथमं कुमार्यञ्जलावावपति । कुमारी च ता-
नञ्जलिना गृहीत्वा प्राङ्मुखी तिष्ठन्ती मन्त्रं पठन्ती जुहुयात् ।
(अर्यमणमित्पादिमन्त्राणामाथर्वणक्रुपिरनुष्टुप्छन्दः लिङ्गोक्ता
देवता लाजहोमे विनियोगः) ।

ॐ अर्यमणं देवं कन्या ऽअग्निमयक्षत । स नो ऽअर्य

*लाजहोममन्त्रार्थः । कन्याः पूर्वाः प्रथममर्यमणं सूर्यं देवं कान्तम्
अग्निमग्निस्वरूपम् चरलाभाय अयक्षत अयजन् । लङि छान्दसं रूप-
म् । स चार्यमा देवः ताभिरिष्टो यतोऽतो नोऽस्मान् इदानीं परिणी-
ताः कन्या इतः पितृकुलात् प्रमुञ्चतु प्रमोचयतु, मा पतेः-पत्युः कुलात्
सहचरितत्वाद्वा मा प्रमोचयतु । यद्वा चरो घूने कन्याः यम् अर्यमणम्
अग्निरूपेणायजन् सोऽर्यमा देवः पतेः पत्युः मत्तः सकाशात् इमां
नो प्रमुञ्चतु मा प्रमोचयतु, इतः अस्याः कन्यायाः सकाशात् मा
मां नो प्रमुञ्चतु । अत्रेदं मन्त्रत्रयं कन्यैव धरपाठिता पठति ॥ १ ॥ .

मा देवः प्रेतो मुञ्चतु मा पतेः स्वाहा । ॐ इदमर्घ्यम्णे न
ममेति वर एव ॐकारपूर्वकं त्यागं कुर्यात् इत्यञ्जलिस्थलाजानां
तृतीयांशम् अञ्जलिवापपाश्वेन जुहोति । नात्र संस्त्रधारणम् ।
शेषस्य होष्यमाणत्वात् ।

✽ ॐ इयं नार्युपभूते लाजानावपान्तिका । आयु-
ष्मानस्तु मे पतिरेधन्तां ज्ञातयो मम स्वाहा । ॐ इदम-
र्घ्ये न मम इत्यर्द्धं जुहोति ।

+ ॐ इमौ लाजानावपाम्यग्नौ समृद्धिकरणं तथ ।
मम तुभ्य च संवननं तदग्निरनुमन्यतामियथ स्वाहा ॥
ॐ इदमर्घ्ये न मम इति सर्वानञ्जलिस्थलाजान् जुहोति ।

अथ वरो वध्वाः साकुष्ठं दक्षिणं हस्तमुत्तानं गृह्णाति ।
(गृभ्णामीत्यादीनां चतुर्णामन्त्राणां याज्ञवल्क्यभरद्वाजाथर्वणप्रजा-
पतय ऋषयः त्रिदुबुष्णिगनुष्टुब्यजुपिच्छन्दांसि भगार्य्यवस-
पितृपुरन्धयो देवताः वधूपाणिग्रहणे विनियोगः)

✽ ॐ गृभ्णामि ते सौभगस्वाप हस्तं मया पत्या

✽ इयं नारी वधू उप—पत्युः समीपे भूते लाजान् भृष्टान्
घोर्हान् आवपन्तिका अग्नौ विभागशः प्रक्षिपन्ती । स्वार्थे कः ।
किं भूते, तदाह—मम पतिः आयुष्मान् सकलदीर्घायुरस्तु भवतु
मम ज्ञातयः एधन्तां वर्धन्तामिति ॥ २ ॥

+ किं च हे पते इमान् लाजानग्नौ आवपामि प्रक्षिपामि तथ स-
मृद्धिकरणं समृद्धिहेतवे । अतो मम कन्यायाः तुभ्य च
तथ च मर्तुः (मलोपइउन्दस.) सवननं वर्णाकरणम् अ-
भ्योन्यमनुरागः तदयमग्निः अयमा अनुमन्यताम् अनुमोदनं कु-
रताम्, इय च स्वाहा तत्पत्नी अनुमन्यताम् ॥ ३ ॥

✽ पाणिग्रहणमन्त्रार्थः ॥ हे कन्ये ते तव हस्तं करं गृभ्णामि गृह्णामि ।
हृप्रदोर्भच्छन्दसीति मत्वम् । यथा येन गृहीतहस्तेन मया पत्या भ-

जरदष्टिर्धृथाऽऽमा । भगो ऽअर्घ्यमा सविता पुरन्धि-
 र्मह्यन्त्वाऽदुर्गार्हपत्याय देवाः १ *अमोऽहमस्मि-
 सा त्वं सा त्वमस्यमो ऽअहम् । सामाहमस्मि ऋ-
 त्वं द्यौरहं पृथिवी त्वम् २ +तावेव विवहावहै सह
 रेतो दधावहै । प्रजां प्रजनयावहै पुत्रान्विन्दावहै
 बहन् ३ +ते सन्तु जरदष्टयः संप्रियां रोचिष्णू-

र्षां सह जरदष्टिः जरच्छरीरा बहुयर्षायुष्मती आसः । भवसि इत्यर्थे
 निपातोऽयम् । ग्रहणमेव तावत्कुतः, तत्राह—भगादयस्त्रयो देवाः
 पुरंधिलेह्मोश्च त्वा त्वो मह्यम् अदुः दत्तवन्तः । यद्वा पुर-
 न्धिः—पुरन्धिम् । द्वितीयाद्यै प्रथमा । धेष्टां दुरूपवती वा ।
 तथाच श्रुतिः, पुरंधियोवेति, योषित्येव रूपं देधातीति च ॥
 किमर्थम्, गार्हपत्याय—गृहस्वामिनीत्याय, भाविगार्हपत्यं से-
 वितुं वा । किञ्च सौमगत्थाय सुमगानां समूहः सौमगं तस्य भावः
 सौमगत्वं तस्मै तदर्थं निरतिशयानन्दासये इत्यर्थः ॥ १ ॥

*हे कन्ये यथा अमो विष्णुरहमस्मि । अमति सर्वत्र
 गच्छति सर्वं जानातीति वा न मिनोति हिनस्तीति वा अमः । तथा
 सौति सुवति सूने वा विद्वामिति सा लक्ष्मीः त्वमसि । किञ्च
 देवीत्रयीरूपा त्वमसि, अमो देवत्रयरूपोऽहमस्मि । किञ्च अहं सामा-
 स्मि त्वम् अगसि । अहं द्यौरस्मि त्वं पृथिव्यसि ॥ २ ॥

+तावेव आधां विवहावहै विवाहं करवावहै सह—संयुक्तौ
 भूया रेतः पुत्रदेहरूपं दधावहै धारयाव, ततः प्रजां स्त्रीरूपां सन्तति
 प्रजनयावहै उत्पादयाव, पुत्रान् पुत्रपौत्रादीन् बहन् विन्दावहै
 लमावहै ॥ ३ ॥

+ते च पुत्रा जरदष्टयः शतायुषः सन्तु । आधामपि
 संप्रियौ सम्यक् प्रीतौ परस्परं प्रेमशालिनौ, रो-
 चिष्णु सुदीप्तौ शोभमानौ वा, सुमनस्यमानौ शोभन-
 मनोवृत्ति कुर्वाणौ—सुमनसो भावः सौमनस्यं तत्कुर्वाणावि-
 त्यर्थः । सन्तिवतिक्रियां विपरिणमय्य असाव इति योज्यम् । इन्द्रिय-

सुमनस्पमानौ पद्मेन शरदः शतं जीवेम शरदः श-
तं शृणुयाम शरदः शतम् ४ इति ।

असवर्णायां हस्तम् इत्यस्य स्थाने शरम् इत्याद्यूहः ।
अथेनामश्मानमारोहयति । अग्रेरुचरतः स्थितेऽश्मनि वरो
वध्वाः दक्षिणं पादं स्वदक्षिणहस्तेन गृहीत्वा वक्ष्यमाणमन्त्रेण,
स्थापयेत् । (आरोहेममित्यस्यायर्जुणक्रापिरनुष्टुप्छन्दो वधू-
र्देवता अश्मारोहणे विनियोगः) ।

ॐ आरोहेममश्मानमश्मेव त्वं स्थिरा भव ।
अभिनिष्ठ पृतन्यतो ऽघयाधस्य पृतनायतः—इति ता-
मश्मन्यारोप्य तस्याः शिरसि हस्तं नीत्वा वरो गार्थां गा-
यति । (सरस्वतिप्रेदमिति विश्वावसुक्रापिरनुष्टुप्छन्दः सर-
स्वती देवता गाथागाने विनियोगः)

ॐ सरस्वति प्रेदमव सुभगे वाजिनीवति । यां

पाठवमाशास्ते—अयं च पुत्रादिसहिता शतं शरदः वत्सरान् प
द्मेन रूपमहणसमर्थाः स्याम, तथा शतं शरदो जीवेम नि-
रुपद्रवं प्राणान् धारयाम, तथैव शतं शरदः शृणुयाम निर्दुष्टं श-
ब्दमहणसमर्थमस्माकं श्रवणेन्द्रियं भवत्वित्यर्थः ॥ ४ ॥

*अश्मारोहणमन्त्रार्थः । हेकन्ये इमं पुरोवर्तिनमश्मानं प्रस्तरमा-
रोह आक्राम अथितिष्ठेति यावत् । आरोहणेन संस्कृता त्वम् अश्मेव-
पाषाणवत् स्थिरा दृढा भव । किञ्च अभि अधिकृत्य आक्रम्य तिष्ठ ।
कान्, तत्राह—पृतनां संग्राममिच्छन्ति पृतन्यन्ति स एव पृतन्यन्तः
तान् पृतन्यतः कलहकारिण इत्यर्थः । किञ्च पृतनाभिः सेना-
भिर्यतन्त इति पृतनायतः तान् पृतनायतः अथ अथाचीनान्
कृत्वा याधस्य भग्नोद्यमान् कुरु ॥

+गाथागानमन्त्रार्थः ॥ हे सरस्वति वाग्देवते, सुभगे कल्याणि,
वाजिनीवति—वाज अग्रं तदस्ति अस्यामिति वाजिनी अग्रशाला
यद्वा वाजाः पक्षाः सन्ति यस्या इति वाजिनी हंसी तद्व-

त्वा विश्वस्य भूतस्य प्रजायामस्याग्रतः १ *यस्या
भूतः समभवद्यस्यां विश्वमिदं जगत् । तामथ
गाथां गास्यामि या स्त्रीणामुत्तमं यशः २ इति ।

अथ बधूवरौ मदक्षिणमग्निं परिक्रामतः । वर एव मन्त्रं
पठेत् । (तुभ्यमग्रइत्यायर्वण ऋषिरनुष्टुप्छन्दोऽग्निदेवता परि-
क्रमणे विनियोगः) ।

+ॐ तुभ्यमग्रे पर्यवहन्तसूर्यां ब्रूतु ना सह ।
पुनः पतिभ्यो जायां दाऽग्रे प्रजया सह—इति पठन्
बधूमग्रतः कृत्वा परिक्रामेत् । (अग्रे तु शुभदा पत्नी माङ्गल्ये सर्व-
कर्मणीति सं. भा. कारिकावचनात्) । एवं पुनर्वारद्वयं लाजहोम-
पाणिग्रहणाश्मारोहणगाथागानपरिक्रमणानि कुर्यात् । तृतीयप-
रिक्रमणानन्तरं कुमार्या भ्राता शूर्पकोणप्रदेशेन सर्वान् लाजान्
कुमार्यञ्जलीं ददाति । सा च तिष्ठन्ती जुहोति । (भगायेति मन्त्र-
स्य प्रजापतिर्ऋषिर्यजुश्छन्दः भगो देवता लाजहोमे विनियोगः)

ती वाजिनीवती हे वाजिनीवति, इदं युग्मं कर्मच प्राच प्रहृष्टनया
अथ रक्ष । त्वा त्वाम् अस्य विश्वस्य भूतस्य जातस्य पृथिव्यादेर्यां
प्रजायां प्रहृष्टां जनयित्रीमाहुः । किंभूताम्, अग्रतः—प्रथमाम् ॥ १ ॥

*तदेव प्रपञ्चयति, यस्यां प्रकृतिरूपायां त्वयि इदं सर्वं विश्वं,
तथा भूतं पृथिव्यादि सर्वं जगत्—अस्तं गच्छत् आस । प्रलये लीन-
मित्यर्थः । पुनः सृष्ट्यादौ च यस्याः सकाशात् समभवत् जातं-
तस्याः सरस्वत्याः सम्बन्धिनीं तां गाथां शुभप्रभावस्तुतिप्रका-
शिकाम् अथ गास्यामि, या श्रुता सती स्त्रीणामुत्तमं श्रेष्ठं यशः
कीर्तिं ददाति ॥ २ ॥

+परिक्रमणमन्त्रार्थः । हेअग्रे तुभ्यं त्वदर्धमेव सोमादयः अग्रे पूर्वं
जन्मदिनादारम्य पर्यवहन् परितृहीतवन्तः अतः सूर्याम् सूर्यसम्य-
न्धिनीं भार्यामिमां पतिभ्यः सोमादिभ्यो मवान् ब्रूतु । किंभूतः, ना-
पुरुषः परमपुरुषार्थहेतुरित्यर्थः । ऊद्घातां जायां जायात्वेन पुनः प-

ॐ भगाय स्वाहा । ॐ इदं भगाय नम इति वरः । ततः समा-
चाराचूर्णां चतुर्थं परिक्रमणं कृत्वा यथास्थानमागत्योपविश्य
ब्रह्मणाऽन्वारब्धः ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये नमम
इति मनसा प्रजापतिं ध्यात्वा हुत्वा एनां वधूमुदीचीं सप्त
द्यात् स्वभोगानन्तरं प्रजया पुत्रैः सह महं दाः देहि । सन्धि-
रार्षः ॥

*समाचारात् कियमाणे चतुर्थपरिक्रमणे वधूवरौ ब्रह्मग्न्योर्मध्ये
न गच्छेताम् । अग्रेरिष मण्डपस्थानां ब्रह्मादीनामपि पूज्यशुद्ध्या
प्रदक्षिणीकरणस्य 'मृदं गां देवतं विप्रम्' इति मनुवचनसिद्धत्वात् ।
'दक्षिणां दिशमाश्रित्य यमो मृत्युश्च तिष्ठतः । तयोः संरक्षणा-
र्थाय ब्रह्मा तिष्ठति याह्नतः' ॥ इत्यादिवचनैः "अथ परि-
क्रामतः" इति विधिवोचितेषु त्रिषु परिक्रमणेषु ब्रह्मग्न्योर्महारा
गमनेऽपि चतुर्थे नान्तरा गमनम् । इतरथावृत्तायेय पूर्वावृत्तिसा-
ज्जात्यनियमसत्त्वात् । इतरथावृत्तिस्तु नात्र । तत्कारणस्य बहि-
रङ्गव्यवधानस्याभावात् । "आवृत्तिसामन्तेषु प्रदक्षिणम्" इति सूत्रा-
नन्तरमनुल्लिख्य 'गार्हपत्याहवनीयो न व्ययेयात्' इति व्यवधान-
निषेधकसूत्रानन्तरं "विकृत्यावृत्त्य वा इतरथावृत्तिः" इति सूत्रेणात्
इतरथावृत्तेर्बधायकारणकायावधारणात् । कात्यायनो हि गार्हप-
त्याहवनीययोर्बधायकानं निषिध्य प्रदक्षिणीकरणादौ व्ययायावद्वयं
भायं मन्यमानो व्ययायकरणदोषपरिजिहीपवा विकृत्येति इतर-
थाऽऽवृत्तिं विदधाति । ततश्च प्रकृते वधूवरयोः स्वामित्वेनान्तर-
कृत्वात् ब्रह्मग्न्यश्च अतिवक्त्येन बहिरङ्गत्वात् वधूवरयोस्तदन्तरा
गमने बहिरङ्गव्ययायाभावात्तेतरथाऽऽवृत्तिः । अन्तरङ्गबहिरङ्गमा-
यश्च 'हविष्पात्रस्यामृत्युत्विजां पूर्वं पूर्वमन्तरम्' इति परिमादायां
कात्यायनेन प्रतिपादितः । एतच्च चतुर्थपरिक्रमणमिप्रायेण
'परिक्रमणं कुर्वन्तौ वधूवरौ ब्रह्मग्न्योर्मध्ये न गच्छेताम्' इति
हारीदरोक्तिः साधीयस्येवेति नात्र तत्खण्डनेऽभिनिवेश्यमिति
दिक् । सूत्रस्यापरायां 'ब्रह्मग्न्योर्मध्ये गच्छेतामित्येष युक्तम्'
इत्युल्लेखस्तु परिक्रमणत्रयमिप्रायकः इति बोध्यम् ।

पदानि प्रक्रमयति । तद्यथा-(एकमिष्टे इत्यादीनां सप्तानां मन्त्राणां प्रज्ञापतिर्ऋषिर्यजुश्छन्दः लिङ्गोक्ता देवता सप्तपदी-प्रक्रमणे विनियोगः)

* 'ॐ एकमिष्टे विष्णुस्त्वानयतु इति वरेणोक्ते वधूरेकं दक्षिणपदमुदगं ददाति वामन्त्वनन्तरं निरर्थकमेव दद्याद् । एवमुत्तरत्र सर्वत्र बोध्यम् । ॐ ह्ये ऽऊर्जे विष्णुस्त्वा नयतु इति द्वितीयम् । ॐ त्रीणि रायस्पोषाय विष्णुस्त्वा नयतु इति तृतीयम् । ॐ चत्वारि मायोभवाय विष्णुस्त्वा नयतु इति चतुर्थम् । ॐ पञ्च पशुभ्यो विष्णुस्त्वा नयतु इति पञ्चमम् । ॐ षडृतुभ्यो विष्णुस्त्वा नयतु इति षष्ठम् । ॐ सखे सप्तपदा भव सा मामनुव्रता भव विष्णुस्त्वा नयतु-इति सप्तमम् । इति रीत्या वर एकैकं मन्त्रमुच्चार्य सप्त पदानि दापयति उत्तरोत्तरं दक्षिणपादेन । अथाचारात् सुश्वेताः सुपुष्टाः घृताक्ताः सप्त वर्तिकाः मज्जलदप तण्डुलमध्ये संस्थाप्य तन्मध्यादेकैकां वर्तिकामुत्तरतः संस्थाप्य वधूस्तदुपरि दक्षिणपादं धृत्वैभिरेव मन्त्रैः पङ्क्तिं निर्वाप्य सप्तमीं ज्वलन्तीमेव स्थापयेत् । अथ वरः यथास्थानमागत्य निष्क्रमणप्रभृति सुरक्षितात् दक्षिणतो वाग्यतस्वितद्विजस्कन्धस्थितात् उदककुम्भादुदकमादाय दर्भपिञ्जलेन दूर्वामुष्ट्या

* सप्तपदीमन्त्रार्थः हे कन्ये एकं प्रथमं पदम् इष्टे वधूरेकं विष्णुस्त्वा नयतु । ऊर्जे वलाय द्वे पदे द्वितीयं पदं विष्णुस्त्वा नयतु । एवमुत्तरत्र सर्वत्र योज्यम् । रायस्पोषाय धनपुष्टये, मायः सुखं तस्य भव उत्पत्तिः तदर्थं, पशुभ्यः पशूनादिभ्यः तत्तत्सुखाय, ऋतुभ्यः ऋतुजन्यार्थमोगार्थं, सखे इहामुत्र च मित्र सा त्वं सप्तपदा भूरादिसप्तलोकप्रव्याता भव, मामनुव्रता अनुवर्तिनी च भव ॥

आम्रपल्लवेन वा बधूमूर्दन्यभिषिञ्चति । (आपः शिवा इति प्रजा पतिर्ऋषिः यजुश्छन्दः आपो देवताः बधूमूर्द्धाभिषेचने विनियोगः)

*ॐ आपः शिवाः शिवतमाः शान्ताः शान्तत-
मास्तास्मे कृण्वन्तु भेषजम्-इति । पुनः (ॐ आपोहिष्टेति
ऋचस्य सिन्धुदीपऋषिर्गायत्रीछन्द आपो देवताः बधूमूर्द्धाभि-
षेके विनियोगः) ।

ॐ आपो हि ष्ठा मयोसुवस्ता न ऽउर्जो दधातन ।
महे रणाय चक्षसे १ यो वः शिवतमो रसस्नस्य
भाजयतेह नः । उशतीरिव मातरः २ तस्माऽअ-
रङ्गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ । आपो जनयथा
च नः ३ इतिऋचेनाभिषिञ्चेत् । अथ दिवाशिवाहे सूर्यमुदी-
क्षस्वेति वरेण मेपिता बधूः सूर्यमुदीक्षते । (तच्चक्षुरिति दध्यह्न
आथर्वण ऋषिः +ब्राह्मी त्रिष्टुप्(पुरउष्णिर्गु)छन्दः सूर्यो
देवता सूर्योदीक्षणे विनियोगः)

+ॐ तच्चक्षुर्देवहितम्पुरस्ताच्छुक्कसुवरत् । पश्येम

*अभिषेकमन्त्रार्थः । वा आपः शिवाः कल्याणहेतव्य शिवतमाः
अतिशयाभ्युदयकारिण्य शान्ताः सुखकर्त्रे. शान्ततमाः पर-
मानन्ददात्र्य ता आप ते तथ भेषजमाशोभ्य ण्वन्तु कृण्वन्तु ॥

+तच्चक्षुरिति ब्राह्मी त्रिष्टुप् सौरीत्येव युक्तः पाठः न तु
पुरउष्णिगिति, तत्तुणामावादिति स्यान्नुक्तमभाष्ये स्पष्टम् ॥

+म ३६ । मं. २४ तन् प्रमिद्धे चक्षु उगतां नेत्रभू-
तम् आदित्यरूपं पुरस्तात्पूर्वस्थां दिशि उच्चरत् उच्चरति उदेति ।
फीडशं तत्, देवहितं देवैर्दत्तं स्थापितं शुक्लं शुरुं पापान्
सृष्टम्, तस्य प्रसादात् दात शरदो घर्षाणि घय पश्येम दातयंपर्षय-
न्तमव्याहृतचक्षुरिन्द्रिया भवेम । प्रार्थनायां लिङ् । शतं शरदो जी-

सौभाग्यमस्यै दत्त्वा पाथास्तं विपरित न-इति मन्त्रेण । वधूं पश्यन् मन्त्रं पठति । अत्रावसरे “उत्तरतऽआयतना हि स्त्री” (श्र. ब्रा. कां. ८ अ. ४ ब्रा. ४ कं. ११) इतिश्रुतिलिङ्गानुपितात् शिष्टाचारात् वरस्य वामभागे वधूमुपवेशयन्ति, तस्याः सीमन्ते वरेण मिन्दूरमपि दापयन्ति वृद्धाः । साऽपि वरस्याञ्चलं प्रतिगृह्य तं यथास्थानं दक्षिणभागे निवेशयति । अयमेतः प्रागुदग्वा पूर्वकल्पिते अनुगुप्ते (सर्वतः परिवृत्ते) आगारे (गृहे) उत्तरलोम्नि प्राग्ग्रीवे आनङ्गु चर्मणि आस्तीर्णे रक्तवस्त्रखण्डे वा कश्चन दृढपुरुषो, वृद्धो वर एव वा वधूमुत्थाप्योपवेशयति—(इहगाव इति मजापतिऋषिरनुष्टुप्छन्दो लिङ्गोक्ता देवता वधूपवेशने विनियोगः)

*ॐ इह गावो निषीदन्तिवहाश्वयाऽइह पुरुषाः । इहो सहस्रदक्षिणो यज्ञ इह पूषा निषीदतु-इति मन्त्रेण । ततो वरस्तस्मात्स्थानादागत्य तां वधूं यथास्थानमुपवेशय स्वयं चोपविश्य ग्रामवचनं कुर्यात् । ग्रामेति स्वकुल-वृद्धाः स्त्रियः कथयन्ते । ततो वधूहस्तेन वरस्य पादप्रक्षालनम्, वरवध्वोः परस्परं तिलकाक्षतारोपणं, दधिगुहप्राशनं, परस्परोच्छिष्टलापनं च यथादेशकुलाचारं भवति । तस्माच्चयोग्रामिः प्रमाणमिति श्रुतिवचनम् ॥ अत्रैरुपादप्रक्षालनं कृत्वा द्वितीयपादप्रक्षालनं वरात् सुवर्णादिद्रव्यं गृहीत्वा

ति । अस्तं गृहा इतिश्रुतेः ॥

*मन्त्रार्थः । इह कन्यानिवेशने गावः अश्वयाः पुरुषाश्च निषीदन्तु यसन्तु । इहपदावृत्तिः कर्तुमेवापेक्षया । किञ्च उ-पवार्धे इहैव सहस्रं गावो दक्षिणा यस्य स यज्ञः पूषा पुष्टिकरो निषीदतु । पूषा वै सहस्रदक्षिण आसेति श्रुतेः ॥

वधूः करोतीति पर्वतीयसमाचारः । ततः हस्तौ पादौ
 प्रक्षाल्याचम्य ब्रह्मणाऽन्वारब्धः ॐ अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा-
 इदमग्नये स्विष्टकृते न मम इतिस्विष्टकृद्धोमं विधाय संस्त्रवं प्रा-
 श्पात्रघ्राय वाऽऽचम्य सजलपवित्राभ्यां मुखमार्जनं कृत्वा पवित्र-
 प्रतिपत्तिमग्नौ स्वाहेति कृत्वा अग्नेः पश्चिमतः प्रणीताविमोक्तं
 कुर्यात् । ततः ब्रह्मणे पूर्णपात्रदानम् । अग्नेहेत्यादि सं०
 अमुकशर्मा सवधूकोऽहं विवाहहोमकर्मणः साह्रतासि-
 द्ध्यर्थं साहुण्यार्थं च इदं पूर्णपात्रं सद्व्यं ब्रह्मणे तु-
 भ्यं सम्प्रददे । अक्रान्कर्म कर्मकृतः सह स्वाद्या मयो-
 भुवा । देवेभ्यः कर्म कृत्वाऽस्तं प्रेत सचाभुवः-इति
 मन्त्रपाठः ॥ पूर्णाहुतिस्तु नात्र । विवाहे व्रतवन्द्ये च
 शालायां चालकर्मणि । गर्भाधानादिसंस्कारे पूर्णाहुतिं न
 कारयेत् ॥ इति गोभिलगृह्यभाष्ये गर्भाधानप्रकरणे
 वचनात् । अत्रैव आचार्याय वरं ददाति । गौ-
 .र्वाह्येणस्य वरः, ग्रामो राजन्यस्य, अश्वो वैश्यस्य । तत्त-
 द्वाराभावे विभवानुसारेण सुवर्णादिद्रव्यं दद्यात् । तत्र
 संकल्पः अग्नेह अमुकगोत्रोऽमुकराशिरमुकशर्मा सवधू-
 कोऽहं विवाहहोमकर्मणः साहुण्यार्थं संपूर्णफलप्राप्त्यर्थं च
 इमां गां रुद्रदेवताम् इदं गोप्रत्यान्नायीभूतं सुवर्णादिद्रव्यं वा
 वरत्वेन आचार्याय तुभ्यं सम्प्रददे । इति सं० यज्ञसाधनभूताया-
 इत्यादिमन्त्रेण आचार्याय गां तन्निष्क्रयभूतं सुवर्णादिकं वा
 समर्प्य भूयसीं संकल्पयेत् । अग्नेह अमुकशर्मा सवधूकोऽहं वि-
 वाहकर्मणः साहुण्यार्थम् इमां भूयसीं दक्षिणां नानानामगोत्रे-
 भ्यो ब्राह्मणेभ्यो नटनर्त्तकगायकेभ्यो दीनाऽनायेभ्यश्च विभज्य
 दास्ये ॐ तत्सत् इति संकल्प्य भूयसीं विसृज्य श्वायुपाणि कृत्वा

(म.भा.पृ.१८३) घृते छायां दृष्ट्वा अभिषेकतिलकरुणरक्षामृ-
बन्धनमन्त्रापाठादिकं कारयेत् । चतुर्थकिर्महोमार्थमग्नेधरिणी-
यत्वान्नान्न विसर्जनम् । अथ दिवा चेद्विवाहस्तदाऽस्तमितेऽर्के,
रात्रौ चेद्विवाहस्तदा वरदानानन्तरं वधूं वरो ध्रुवं दर्शयति ।
'अमुकि ध्रुवमीक्षस्वेति मेपिता वर्धूध्रुवं मन्त्रेण मेक्षते
(ध्रुवमसीति मजापतिर्ऋषिः पङ्क्तिः छन्दो ध्रुवो देवता
ध्रुवोदीक्षणे विनियोगः)

*ॐ ध्रुवमसि ध्रुवं त्वा पश्यामि ध्रुवैधि पोष्यं (पोष्या)
मधि । महं त्वाऽदाद् बृहस्पति र्मेधा पत्या मजावती
सञ्जीव शरदः क्षातम्-इति वरोधारितेन मन्त्रेण सह वधूः
पश्येत् । सा यदि ध्रुवं न पश्येत् तथापि पश्यामीत्येव ब्रूयात् ॥

अथ वरवध्वोस्त्रिरात्रनियमाः । अक्षरान्त्वणाशिनौ स्या-
ताम्, अथः शयीयाताम्, संवत्सरं द्वादशरात्रं पद्मरात्रं त्रिरात्रं
वा न मिथुनीभावमुपेयाताम् इति । इति विवाहोत्तराङ्गप्रयोगः ॥

ततः पञ्चघोषपूर्वकं विवाहमण्डपादभ्यन्तरं गत्वा जी-
यमातृपूजनं कुर्यात् । स्वासन उपविश्याचम्य अर्घ्यं संस्थाप्य
प्राणानायम्य अग्नेहेत्यादि सं० अमुकशर्मा सप्तधूसो-
ऽहं विवाहकर्मण उत्तराङ्गत्वेन सर्वाभ्युदयमाप्तये पट्टलिखि-
तानां कल्याण्यादिजीवमातृणां पूजनं करिष्ये इति सं०

*मन्त्रार्थः । हेवधु त्वं ध्रुव ध्रुवांशाद्वर्तते आसि भवसि ।
यतः त्वा त्वां ध्रुव तारकाविशेषं पश्यामि दर्शयामि (अत्रान्तर्भूतो
णिज्ज्ञेयः) अतः त्वमपि मयि ध्रुवांशाद्वर्तते पोष्या इ इतिच्छेदः
इ-कार्ये मन्त्रजापोष्टौ च एधि भव । एतदर्थमेव बृहस्पतिर्ब्रह्मा
त्वा त्वां महामदात् दत्तवान् । अतो मया पत्या भर्ता सह मजा-
वतो पुत्रपौत्रादिपुक्ता शतं शरदो वर्षाणि जीव प्राणिहि ॥

एतन्त इत्यादि ॐ भूर्भुवः स्वः कल्याण्पादिजीवमातर इहा-
गच्छन्तु इह तिष्ठन्तु सुप्रतिष्ठिता वरदा भवन्तु इति प्र० ।

ध्यानम्—कल्याणी मङ्गला भद्रा पुण्या पुण्यमुखी तथा ।
जयाच विजया चैव सप्तैताजीवमातरः ॥ इति ध्यात्वा नाममन्त्रैः
पूजनम् ॐ कल्याण्यै नमः ॐ मङ्गलायै नमः ॐ भद्रायै नमः ॐ
पुण्यायै नमः ॐ पुण्यमुख्यै नमः ॐ जयायै नमः ॐ विजयायै नमः
इति मन्त्रैः पाद्यादि नैवेद्यान्तं सम्पूज्य नाममन्त्रेण जपं विधा-
य ॐ वसोः पवित्रमसीति वसोर्धाराः पातयित्वा नीराजनं
विधाय पुष्पाञ्जलिं दद्यात् ।

ॐ ब्रह्माणी कमलेन्दुमौम्यवदना माहेश्वरी लीलया ।

कौमारी रिपुदर्पनाशनकरी चक्रायुधा वैष्णवी ॥

वाराही घनघोरघर्वरमुखी ऐन्द्री च वज्रायुधा ।

चामुण्डा गणनाथरुद्रमहिता रक्षन्तु नो मातरः ॥

इति पुष्पाञ्जलिः । अथ दक्षिणासङ्कल्पः अग्नेहेत्यादि सं०
अमुकशर्मा सबधूकोऽहं विवाहकर्मण उचराद्भत्वेन कृतस्य जी-
वमातृपूजनकर्मणः साहृण्यार्थम् इमां दक्षिणां ब्राह्मणाय दास्ये
ॐ तत्सत् । दक्षिणां दत्त्वा समरूपे इति मन्त्रपाठः ॥ ततः श्वश्रा-
दिभिः सुवासिनीभिर्महानीराजनपूर्वकं कृतपिष्टातकादितिल-
कौ बधूवरौ दध्यादिकं प्राश्य करौ मुखं च प्रक्षाल्य आ-
चम्याञ्जलग्न्यिवस्त्रं स्ववध्वा एव समीपे निराय धौतमुष्णी-
पं धौते वाससी च परिधाय स्वपत्नीयैः पुरुषैः सह श्व-
शुरगृहे बहुविधमोदनादि भक्ष्यं भुक्त्वा रात्रौ यथामुखं शयीत ।
ततः प्रभाते नित्यकर्म समाप्य द्वारपूजायां प्रथमवरणलब्धं
कुण्डिकादारुपीठादि वस्तु आसपुरुषद्वारा स्वगृहं प्राप्ति मम्प्रेष्य
मुकृटादि परिधाय सबधूको वरः श्वश्रुश्चशुरयोः पादाव-

भिवन्ध तन्नेदिष्टानन्याँश्चाभिवन्ध चध्वा देहलीपूजां कार-
यित्वा सोत्साहो गणेशादिदेवतानामान्युचरन् बहिरागत्य वधूं
श्वशुरपुरुषदाह्याशिविकादियानमारोप्य अग्रतः कृत्वा स्वयमपि
यानान्तरमारुह्य श्वशुरादिदत्तं सर्वं यौतकजातं निजासपुरुषाय-
क्तं विधाय मङ्गलतूर्यघोषपुरस्सरम् अन्यैर्जन्यमनुजैः सह, स्वगृहं
प्रत्यागच्छेत् ॥

अथ कन्यापिता यान्तु देवगणाः सर्वे इति स्थापितदे-
वता विसृज्य दीपविसर्जनं च कृत्वा तिलपात्रदानं कृत्वा
अच्छिद्रविधानमाचरेत् । तथा नित्यकर्मन्ते सुलिप्ता-
यां भूमौ तिलपात्रसामग्रीं सम्पाद्य स्वासने गङ्गमुख उ-
दङ्मुखो बोधविषयाचम्य इष्टदेवाय पुष्पाञ्जलिं समर्प्य सा-
मान्यार्घ्यं संस्थाप्य सूर्यार्घ्यन्दत्त्वा विशेषार्घ्यं संस्थाप्य तेन जले-
नात्मानं तिलपात्रसामग्रीं च सम्प्राप्य ॐ हिरण्यगर्भेणादिना
तिलसुवर्णसहितं ताम्रपात्रं गन्धाक्षतपुष्पैः सम्पूज्य पवित्रपाणिः
सङ्कल्पं कुर्यात् । ॐ विष्णुः ३ अघेहेत्यादि सं० अमुकशर्मा स-
पत्नीकोऽहं यथाशक्ति कृतस्य कन्यादानकर्मणः साङ्गतासिद्धिद्वा-
रा श्रीपरमेश्वरप्रीतये ससुवर्णमिदं तिलपात्रं ब्राह्मणाय दास्ये
ॐ तत्सन्न मम । ब्राह्मणम् अर्घ्यादिभिः सम्पूज्य दद्यात् । दा-
नवाक्यम्-तिलाः पुष्पाः पवित्राश्च सर्वकामफलप्रदाः । शुक्लाश्चै-
व तथा कृष्णा विष्णुगात्रसमुद्भवाः ॥ यानिकानिच पापानि
ब्रह्महत्यासमानिच । तिलपात्रप्रदानेन तानि नश्यन्तु मे सदा ॥
तिलाः स्वर्णसमायुक्ता दुरितक्षयकारकाः । विष्णोः प्रीतिकरा
नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छथ ॥ विप्रश्च ॐ स्वस्तीत्युक्त्वा प्रतिगृह्य
ॐ कोदादित्वादिकापस्तुतिं पठेदिति ॥ अथान्छिद्रविधिः परा-
शरस्मृत्युक्तः ॥ तत्रसङ्कल्पः ॐ विष्णुः ३ अघेहेत्यादि सं० सप-

वीकोऽहं कन्यादानाङ्गव्रतोपवासकर्मणि अच्छिद्रतासिद्धये न्यूना-
तिरिक्तपरिहारार्थम् अच्छिद्रविधानमाचरिष्यामि । श्रीविष्णुपादो-
दकं सतुलसीदलम् अर्घस्थितं करयोः कृत्वा पार्थमेत् । तत्रमंत्राः
ॐ व्रतानां व्रतराजेदं व्रतानां व्रतमुत्तमम् । व्रताच्छिद्रं तपश्छिद्रं
यच्छिद्रं यज्ञकर्मणि ॥ सर्वं भवतु मेऽच्छिद्रं ब्राह्मणा भवतां
गिरा । ब्राह्मणा यानि भाषन्ते मन्यन्ते तानि देवताः ॥ सर्वदे-
वमयो विप्रो न तद्वचनमन्यथा । उपवासो व्रतं चैव स्नानं तीर्थं
जपस्तपः ॥ विप्रैः सम्भाषितं सर्वं सम्पूर्णं भवति ध्रुवम् ।
अन्नव्यञ्जनपानेषु शय्यायां ताम्रभाजने ॥ यदि भुक्तमभुक्तं
वा स्वप्नान्तरमथापि वा दन्तान्तरविलग्नं वा क्षम्पतां मधु-
सूदन ॥ व्यासबाल्मीकिवचनात्पाराशर्यवसिष्ठयोः । गर्गगौ-
तमधौम्यात्रिकश्यपाङ्गिरसां तथा ॥ वचनान्नारदादीनां सम्पू-
र्णं भवतु व्रतम् । एतत्कन्यादानाङ्गोपवासव्रतं मया वि-
धिहीनं देशहीनं कालहीनं क्रियाहीनं श्रद्धाहीनं दक्षिणा-
हीनं यत्कृतं तत्सुकृतमस्तु, यन्न कृतं तच्छ्रीविष्णोः प्रसादा-
द्ब्राह्मणानां वचनाच्च सर्वं परिपूर्णमस्तु । ॐ अस्तु परिपूर्णम्
इतिब्राह्मणप्रतिवचनं प्रतिगृह्य सतुलसीदलं चरणामृतं पा-
त्रान्तरेण पिबेत् । तत्रमन्त्रौ-ॐ अकालमृत्युहरण सर्वव्याधिवि-
नाशनम् । विष्णोः पादोदकं पीत्वा शिरसा धारयाम्यहम् ॥
नैमिषाच्च प्रयागाच्च गङ्गासागरसङ्गमात् । कुरुक्षेत्रादशगुणं
शालग्रामशिलोदकम् ॥ इति पीत्वा शेषं शिरसि धारयेत् ।
ॐ प्रमादात्कुर्वतां कर्म प्रच्यवेताध्वरेषु यव । स्मरणादेव त-
द्विष्णोः सम्पूर्णं स्यादिति श्रुतिः ॥ ॐ विष्णवे नमः ३ । यस्य-
स्मृत्या च नामोक्ता तपोयज्ञक्रियादिषु । न्यूनं सम्पूर्णतां याति
सद्यो वन्दे तमच्युतम् ॥ ॐ अच्युताय नमः ३ । कृतं कर्मेश्वरार्पणं

कुर्यात् । विष्णवर्षितानि कर्माणि भस्मजानि भवन्ति हि । अन-
र्षितानि कर्माणि भस्मनीव हुतं इविः ॥ नित्यं नैमिचित्तुं काम्यं
यच्चान्यन्मोक्षसाधनम् । विष्णोः समर्पितं सर्वं सार्विकं फलदं
भवेत् ॥ इति संस्कारभास्करे बृहन्नारदीयात् । अकायेन
वाचा मनसेन्द्रियैर्वा युद्ध्याऽऽत्मना वाऽनुसृतस्वभावात् ।
करोमि यद्यस्सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पयामि ॥ चतु-
र्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पञ्चभिरेवच । हूयते च पुनर्द्वाभ्यां तस्मै
यज्ञात्मने नमः ॥ ॐ कर्मसाक्षिणे श्रीनारायणाय नमः इत्यर्पोदकं
देवदक्षिणहस्ते समर्प्य आचम्य शतं यथाशक्ति वा माह्वणा-
न्सम्भोज्य स्वयमपि शृङ्गीतेति ॥

ततो वरो निजगृहाजिरमागत्य सजलकलशान् स्त्री-
बालादीन् द्रव्येण सन्तोष्य यानात्स्वयमवतीर्थ्य वधूं
चावरोह्य पित्रोश्चरणयुगलयोः स्वर्णादिमुद्रा निधाया-
भियन्ध पितृव्यादीन् ज्येष्ठोश्चाभियन्ध कृतमुकुटादि-
धारणां वधूमग्रतः कृत्वा वज्राञ्जलिः पिष्टातरुस्वस्ति-
काङ्कितगोधूमशङ्कुलपलंकृतपटान्छन्नगृहसोपानमधिरुह्य स्पर्श-
दोषापनोदाय मार्जनं कारयित्वा द्वाराद्वहिरासने समुप-
विश्य वधूं दक्षिणत उपवेश्याचम्य प्राणानायम्य अर्घ्यं
संस्थाप्य द्वारमातृः पूजयेत् । तत्र तावत् अद्येह अमुकश-
र्म्मा सबधूकोऽहं करिष्यमाणगृहमवेशकर्मणः पुण्याङ्गत्वेन
द्वारमातृणां पूजनं करिष्ये इति संवल्प्य-

कुमारी धनदा नन्दा विपुला मङ्गला ऽचला । पद्मा
चैव समाख्याताः तस्मैता द्वारमातरः ॥ ॐ कुमार्यै नमः ॐ ध-
नदायै नमः ॐ नन्दायै नमः ॐ विपुलायै नमः ॐ मङ्गलायै
नमः ॐ अचलायै नमः ॐ पद्मायै नमः इति ध्यानादिनी-

राजनान्तं सम्पूज्य वसोर्धाराः पातयित्वा तासां यथाव-
 त्पृजां विधाय लग्नदानं कुर्यात् । अद्यह अमुरुशर्मा
 गवधूकोऽहं मम गृहप्रवेशलक्षाद्यत्रकुत्रस्थाने स्थितानामा-
 दित्यादिनवग्रहाणां मध्ये शुभानां शुभफलाधिक्यप्राप्तये दुष्टानां
 दुष्टफलोपशान्तिपूर्वकशुभफलमाप्त्यर्थम् इदं सुवर्णादिद्रव्यं
 ज्योतिर्विंदे पुगेहिताय वा ब्राह्मणाय दास्ये ॐ तत्सन्म मम इति
 संकल्प्य दक्षिणां दत्त्वा अन्येभ्यश्च दक्षिणां दत्त्वा स्वस्तिवाचन-
 (शान्तिपाठ)पूर्वकं गृहं प्रविश्य वधूं स्वासने स्वदाक्षिणतः समु-
 पवेश्य स्वयंच समुपविश्य गणेशादिभ्यः पुष्पाञ्जलिं समर्प्य
 अर्घ्यं संप्रेष्य ततः कुशतिलयवजलान्यादाय साद्गुण उदङ्-
 मुखो वा, अद्यह अमुरुशर्मा सवधूकोऽहं गृहप्रवेशकर्मण
 उत्तराङ्गत्वेन उत्तरोत्तराभ्युदयप्राप्तये पट्टलिखितगणपतिस-
 हितकल्याण्यादिसप्तजीवमातृणां पूजनं करिष्ये इति सङ्कल्प्य
 एतन्तइति प्रतिष्ठाप्य—

ध्यानं—कल्याणी मङ्गला भद्रा पुण्या पुण्यमुखी तथा ।
 जया च विजया चैव मूर्तता जीवमातरः ॥ इति ध्यात्वा
 ॐ कल्याण्यै नमः इत्यादिनाममन्त्रैरावाहनादि नीराजनान्तं
 सम्पूज्य गुडसर्पिषा वसोर्धाराः पातयित्वा ताः संपूज्य ब्रह्मा-
 णीत्यादिना सम्प्रार्थ्य दक्षिणासंकल्पं कुर्यात् । अद्यह अ-
 मुरुशर्मा सवधूकोऽहं गृहप्रवेशकर्मण उत्तराङ्गत्वेन कुड्या-
 दिलिखितगणपतिसहितकल्याण्यादिसप्तजीवमातृपूजनकर्मणः
 साङ्गतासिद्ध्यै साद्गुण्यार्थं च इमां दक्षिणाम् आचार्याय दास्ये
 इति संकल्प्य आचार्यं संपूज्य दक्षिणां दत्त्वा अन्येभ्यो भूयसीं
 च दत्त्वा आशिर्षं प्रतिगृहीयात् । तत्र वरमात्राद्याः सुवा-
 सिन्मो वधूवरयोः नेदिष्ठानां बान्धवानां च महानीराजनपू-

वैकं शिञ्जकादि कुर्यात् । ततोऽभिषेकमन्त्रपाठाज्यच्छायादर्शना-
दिक कुर्यात् । ततो वधूवरौ गुहदध्यादिमाशनं कुर्याताम् ।
ततो वरपिता सुवासिनीभ्यः स्नेहेभ्यो नटनर्तकगायकेभ्यो
वादकादिभ्यश्च यथारुचि यथाशक्ति पारितोषिक द्रव्यव-
स्त्रभोजनादि दद्यात् ॥

इति वधुभवेशानुत्तराङ्गसहितो विवाहोत्तराङ्गप्रयोगः ॥-१

अथ चतुर्थीकर्मप्रयोगः ॥

वरपिता विवाहचतुर्थीदेवसे अपररात्रेऽरुणोदयत प्राक्
उदूर्तनपूर्वकं वधूवरौ स्नापयित्वाऽलकृतस्य वरस्य दक्षिण-
तोऽलकृता वधू वध्वा उत्तरतो वरमुपवेशयेत् । अ
थ वरस्त्रिराचम्य अर्घ्यं संस्थाप्य प्राणानायम्य गणेशपू-
जनं कुर्यात् । तत्र संकल्पः अद्यहं अमुकशर्मा सप्तधू
कोऽहं करिष्यमाणविवाहाङ्गचतुर्थीकर्मारुयकर्मणि निर्विघ्नत-
या कार्त्तसिद्धये श्रीभगवतो गणेश्वरस्य पूजनं करिष्ये इति ।
यथाविधि गणेशं सम्पूज्य प्रधानसंकल्पं कुर्यात् । अद्यहं
अमुकोऽहं यमास्या वध्वाः सोमाद्युपभुक्तिदोषपरिहर्तुं विवाहा
ङ्गचतुर्थीकर्म करिष्ये । *तत्रादौ समाचारात् पूर्वाङ्गदेवसे
स्थापितानां गणपतिमहितगौर्यादिषोडशमातृणां पूजनं करिष्ये
इति संकल्प्य यथाविधि मातृ. सम्पूज्य यमार्धाराः पातयित्वा
समाचारादेव कृतस्नानसन्ध्यावन्दनत्राक्षणद्वारा पुण्याहं च

* विवाहाग्नर्नाशे तत्रादौ जनादिष्टप्रायाश्चित्तं च करिष्ये इत्यं
पि संकल्पनीयम् ।

वाचयित्वा गृहाभ्यन्तरतो होमवेदीं संपाद्य तत्र पञ्चभूतैस्कार-
पूर्वकं विवाहाग्निं संस्थाप्य वेद्या ईशाने कलशे ग्रहाना-
वाह्यं संपूज्य च विवाहहोमसमये वृत्तस्य ब्रह्मणोऽस-
त्वेऽन्यस्य ब्रह्मणो वरणं कुर्यात् । अथेह अग्निकर्मणाऽहं करि-
ष्यमाणचतुर्थीकर्मणाहोमकर्मणि कृताकृतावेक्षणादि ब्रह्मकर्म
कर्तुं ब्रह्मणः पूजनपूर्वकं वरणं करिष्ये इति संकल्प्य ब्रह्मजज्ञान-
मिति गन्धादिभिः सम्पूज्य वरणसामग्रीं करे कृत्वा एभिर्गन्धा-
क्षतपुष्पपूगीफलद्रव्यैः करिष्यमाणचतुर्थीकर्मणाहोमकर्मणि
कृताकृतावेक्षणादिब्रह्मकर्मकरणाय स्वामहं वृणे । वृतोऽस्मी-
ति प्रत्युक्तिः । ततः स्थापिताग्नेः पश्चादुपविश्य दक्षिणतो
ब्रह्माणमुपवेश्य यथा चतुर्मुख इति प्रार्थ्य प्रणीतास्थाना-
दुत्तरतस्तान्नाष्टुदपात्रमग्न्यादिप्रधानाहुतिसंस्त्रवधारणार्थं प्रति-
ष्ठाप्य प्रणीतास्थापनचर्वाज्याभिश्चयणादि पर्युक्षणान्तं कुशण्डि-
कोत्तरीत्या विधाय आधारादिसंस्त्रवधारणार्थं प्रोक्षणीपात्रं प्र-
णीताग्न्योर्मध्ये निधाय देवताभिध्यानं कुर्यात् । अथेह
वध्वाः सोमादुपभुक्तिदोषपरिहारार्थं चतुर्थीकर्मणा यक्ष्ये । तत्र
* प्रजापतिम्, इन्द्रम्, अग्निं, सोमम्, अग्निं, वायुं, सूर्यं, चन्द्रं,
गन्धर्वं च आज्येन-प्रजापतिं चरुणा-अग्निं^१ स्विष्टकृतं चर्वाज्ये-
न-अग्निं, वायुं, सूर्यम्, अग्नीवरुणौ, अग्नीवरुणौ, अग्निं, ववरुणं
सवितारं विष्णुं विश्वान्(देवान्) मरुतः स्वर्कान्, ववरुणं, प्रजाप-
तिं चाज्येनाऽहं यक्ष्ये । एतन्तइति (चतुर्थ्यां तु शिखी नामेति-

* अनादिष्टप्रायश्चित्तानुष्ठाने कारिष्यमाणे अग्निं, वायुं, सूर्यं,
प्रजापतिम्, अग्नीवरुणौ, अग्नीवरुणौ, ववरुणं सवितारं विष्णुं वि-
श्वान्(देवान्) मरुतः स्वर्कान्, ववरुणम्, इत्यादिभिध्याय प्रजापतिम्
इत्यादिभिधेयम् ।

वचनात्) ॐ भूर्भुवः स्वः शिखिनामाग्ने इहागच्छेद् इतिष्ठ सुप्रनिष्ठितो
वरदो भवेति शिखिनामाग्निं प्रतिष्ठाप्य ॐ सर्वतः पाणिपाद इति
ॐ चत्वारिंशद्वा इति, ॐ शिखिनामाग्ने नम इति नाममन्त्रे-
ण च ध्यानादिनीराजनान्तं सम्पूज्य रेखापूजनं जिह्वापूजनं च
कृत्वा ब्रह्मणाऽन्वारब्धो आधारादि जुहुयात्* । ॐ प्रजापत-
ये स्वाहा इदं प्रजापतये न मम इति मनसा प्रजापतिं ध्यात्वा,
ॐ इन्द्राय स्वाहा इदमिन्द्राय न मम । ॐ अग्नये
स्वाहा इदमग्नये न मम । ॐ सोमाय स्वाहा इदं
सोमाय न मम । अन्वारब्धं त्यक्त्वा आज्येन प्रधानहोमः ।
(अग्नेप्रायश्चित्तइत्यादीनां पञ्चाना मन्त्राणां परमेष्ठी ऋषिस्त्रिष्टु-

* अनादिष्टप्रायश्चित्तानुष्ठानकल्पे पूर्वं तदनुष्ठाय अनन्तरमन्या-
रब्धो भूत्वा ऽऽधारादिहोमं कुर्यात् । तथाहि—व्यस्त-
समस्तव्याहृतीनां प्रजापतिऋषिर्गायत्र्युष्णिगनुष्टुम्बहृत्य* छन्दांसि
अग्निर्याजुर्मयप्रजापतयो देवताः प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः ।
ॐ भूः स्वाहा—इदमग्नये न मम । ॐ भुवः स्वाहा—इदं व्यासये
न मम । ॐ स्वः स्वाहा—इदं सूर्याय न मम । ॐ भूर्भुवः स्वः
स्वाहा—इदं प्रजापतये न मम—इति च तत्र, अनुपवमेव निर्देक्ष्यमा-
णाः (१७५) त्व नोऽवग्ने इत्याद्याः पञ्च वारुणीराहुतीश्चाज्येन हुत्वा
आधाराद्याहुतीजुहुयात् । यद्यपि प्रायश्चित्तानुष्ठानं चतुर्थीकर्मप्र-
योगात्पूर्वमेवोचितं तथापि 'पशु समानतन्त्र. स्यादिति धीधायनो-
ऽग्रवीक्ष्य इति धौधायनेन प्रायश्चित्तपशो' बध्नीयोमीयपशुसमानतन्त्र-
त्वबोधनात् माभ्यन्दिनादिभिः सर्वैरपि तत्पक्षस्य स्वीकारात् अत्र-
पि चतुर्थीकर्महोमसमानतन्त्रत्वेन अनादिष्टविधिरुक्तः । प्रणीताप्र-
णयनादिपर्युक्षणान्तोत्तिकर्तव्यतायाः प्रायश्चित्तहोमे हरिद्वरेण गदा-
धरेण च राज्ञो ऽक्षमेदे इति (कां १ कं. १०) व्याख्याने स्पष्टमभिहि-
तत्वादुचितत्वाच्चात्र तदनुष्ठानात्पूर्वं सोपदिष्टा । आधाराद्योराज्यभाग-
योश्च प्रायश्चित्तानुष्ठानेऽनावश्यकत्वाच्च तेषां पूर्वमुल्लेख इति बोध्यम् ।

पुण्ड्रो लिङ्गोक्ता देवताः चतुर्थीकर्माङ्गाज्यहोमे विनियोगः)।

+ॐ अग्ने प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि
ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्यै पतिग्री
तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा-इदमग्नये न मम इति हुत्वा
उदपात्रे संस्त्रवप्रक्षेपः १ ॐ वायो प्रायश्चित्ते त्वं देवानां
प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि या
ऽस्यै प्रजाप्री तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा-इदं वा-
यवे न मम । उदपात्रे संस्त्रवप्रक्षेपः २ ॐ सूर्य प्रायश्चित्ते त्वं
देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम
उपधावामि याऽस्यै पशुप्री तनूस्तामस्यै नाशय
स्वाहा-इदं सूर्याय न मम । उदपात्रे संस्त्रवप्रक्षेपः ३ ॐ चन्द्र
प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा
नाथकाम उपधावामि याऽस्यै गृहप्री तनूस्ताम-
स्यै नाशय स्वाहा-इदं चन्द्राय न मम । उदपात्रे संस्त्रवप्र-
क्षेपः ४ ॐ गन्धर्व प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि
ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्यै यशोग्री
तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा-इदं गन्धर्वाय न मम ।
उदपात्रे संस्त्रवप्रक्षेपः ५

इत्याज्येन हुत्वा स्थालीपाकमाज्येनाभिग्राय्य स्त्रवेणा-

+हेअग्ने हेप्रायश्चित्ते सर्वदोषापहत्यात्, यनस्त्वं देवानामि-
न्द्रादीनां मध्ये प्रायश्चित्तिर्दोषापहर्ताऽसि अतः अहं ब्राह्मणो भूत्वा
त्या त्वाम् उपधावामि-कौटशोऽहं, नाथकामः आशीःकामः (नाथु
याचप्रायां) स्वामिकामो या । उपधायनप्रयोजननाह येति । अस्यै
अस्या यध्याः या पतिग्री तनूरयययोऽस्ति ताम् अस्यै एतम्या
उपकर्तुं नाशय । स्वाहा मुहुतमस्तु । समुदायवाचकोऽपि तनूश-

दाय मनसा प्रजापतिं ध्यात्वा जुगोति ॐ प्रजापतये
स्वाहा-इदं प्रजापतये नमः । उदपात्रे संस्त्रवसेः । तत आ-
ज्यचरुणीं गृहीत्वा ब्रह्मणा अन्वारुगे महाव्याहृतिहोमात् पूर्णं
स्विष्टकृतं जुहुयात् । माह् महाव्याहृतिभ्यः स्विष्टकृदन्यच्चेदाज्या-
ज्विः इति वचनात् । ॐ अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा-
इदमग्नये स्विष्टकृते नमः । ततो ब्रह्मणाऽन्वारुग् एत-
भूराद्या नवाहुतीराज्येन जुहुयात् । (व्याहृतीनां प्रजाप-
तिर्हविः गाव्युगिगनुष्टुभश्छन्दांसि अग्निवायुमूर्त्या देवताः
प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः) ।

ॐ भुवः स्वाहा इदमभुवे नमः । ॐ भुवः स्वाहा इदं व्यायवे नमः ।
ॐ स्यः स्वाहा इदं सूर्य्याय नमः । (त्वन्नोऽअन्नस्यस्य वामदेव-
ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः अग्नीवरुणौ देवते प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः)

ॐ त्वन्नोऽअन्ने व्यरुणस्याविव्रान्देवस्य हृदोऽअथया-
सिमीष्टाः । यजिष्ठो बर्वाहृतमः शोशुवानो विवक्ष्वा
येपां॑सि ममुमुग्धवस्मन्-स्वाहा इदमग्नीवरुणाम्यां नमः ।
(सत्वन्नइति वामदेव ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः अग्नीवरुणौ देवते प्राय-
श्चित्तहोमे विनियोगः) ।

ॐ स त्वन्नोऽअन्नेऽवमो भयोमी । नेदिष्ठोऽअस्या
ऽउपसो व्ययुष्टा । अथयध्वनो व्यरुणश्शरणो ववीहि
मृडीकस्सुदधो नऽग्नि-स्वाहा इदमग्नीवरुणाभ्यां नमः ।
(अथाथप्रइति वामदेव ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दोऽग्निदेवता प्रायश्चित्त-

होऽश्वैकवृंदावरः । गोभिः सद्यद् इतिषत् । तेन यदन्याः पतिना-
शकमकलक्षणं तदपाकृत्य स्वर्गं कुरु इति वाक्यार्थः । एवमुप-
र्यपि ध्यायेदेषम् । हेवायो एवमान प्रजाप्यो या तनूः, हे सूर्य पशु-
प्यो या तनूः, हे यन्द्र मृद्व्यो या तनूः, हे गन्धर्व यशोम्यो यातनूः ॥

होमे विनियोगः)

ॐ अयाश्चाग्ने ऽस्य न भिशस्ति पाश्च सत्यमिद्वमया
ऽअसि । अया नो यज्ञं व्वहास्पया नो धेहि भेषजं-
स्वाहा-इदमग्नये न मम । (येतेशतमिति वामदेव ऋषिस्त्रिष्टु-
च्छन्दो व्वरुणः सविता विष्णुर्विवश्वे(देवा) महतः स्वर्काश्च
देवताः प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः)

ये ते शतं व्वरुणं ये सहस्रं यज्ञियाः पाशा
वितता महान्तः । तेभिर्गो ऽअथ सविनोत विष्णु-
र्विवश्वे मुञ्चन्तु मरुतः स्वर्काः स्वाहा-इदं व्वरुणाप सवित्रे
विष्णवे विवश्वेभ्यो (देवेभ्यो) परुद्धयः स्वर्केभ्यश्च न मम । (उदु-
त्तममिति शुनः शेष ऋषिस्त्रिष्टुच्छन्दो व्वरुणो देवता प्रायश्चित्तहोमे
विनियोगः)

ॐ उदुत्तमं व्वरुणपाशमस्मदधाधमं विवमध्य-
मं श्रथाय । अथा व्वयमादित्य व्वरते तथानागसो ऽअ-
दितये स्याम-स्वाहा इदं व्वरुणाय न मम । मनसा ॐ प्रजाप-
तये स्वाहा इदं प्रजापते न मम । बर्हिर्होयः । ततः संस्रवमाश-
नम् । पवित्रयोरग्नौ प्रतिपत्तिः । प्रणीताविमोकः पश्चिमतः ।
ब्रह्मणे पूर्णपात्रदानम्-अद्येह अमुकशर्मा सबभूकोऽहं कृत-
स्यास्य चतुर्थीकर्माद्ब्रह्मणोऽमकर्मणः साद्रतासिद्धये इदं पूर्णपात्रं स-
द्रव्यं ब्रह्मणे तुभ्यमहं सम्प्रददे इति संकल्प्य ब्रह्मणे पू-
र्णपात्रं दद्यात् । अक्रन्कर्मन्त्याशिषं मार्थयेत ।

अथ पूर्वस्थापितादुदपात्रादुदकमादाय वरो वधूमूर्द्धन्यभि-
पिचति । (यातइति प्रजापतिर्ऋषिस्त्रिष्टुच्छन्दो वधूर्देवता अभि-
पेचने विनियोगः) ॐ अथा ते पतिग्री प्रजाग्री पशुग्री

॥ अमो इति वधूनामादेशः । हे कन्ये या ते पत्यादिघातिनी तनू-

गृह्णी यशोघ्नी निन्दिता तनूः । जारघ्नीं ततः ऽएनां
करोमि । सा जीर्यं त्वं मया सह अमुकमुन्दरि
इत्यनेन मन्त्रेण । अत्रैव वध्वाः आचारात्पत्या स्वना-
माद्यवर्णाक्षरान्वितं सुन्दर्यादिपदान्तं द्वितीयं नाम करणी-
यम् । अथ वरो वधूं हुतशेषं स्थालीपाकं प्राशयति
सकृत् । (प्राणैस्तइति प्रजापतिर्ऋषिर्जुष्टुष्टन्दो वधूर्देवता
वध्वाः स्थालीपाकप्राशने विनियोगः)

*ॐ प्राणैस्ते प्राणान्तसन्दधाम्यस्थिभिरस्थानि मां०-
सैर्मां० सानि त्वचा त्वधम्-इति मन्त्रेण भर्ता हुतशेषं
स्थालीपाकं वधूं सकृत्प्राशयेत् । अथ देशाचारात्स्थालीपाकस्य
प्रासादकं तुष्णीं वधूं प्राशयति वरः ॥ अतः परं पत्नीशब्दः
प्रयोज्यः ।

अत्रावसरे समाचारात् वध्वाः दक्षिणस्कन्धस्योपरि
स्वदक्षिणभुजस्य पाणितलं निधाय मन्त्रं पठन् हृदयं स्पृश-
ति वरः । (यत्तइति प्रजापतिर्ऋषिर्जुष्टुष्टुष्टन्दो हृदयं देवता
हृदयालम्बने विनियोगः) । (व्याख्यास्यते गर्भाधानम्)

ॐ यत्ते सुसीमे हृदयं दिवि चन्द्रमसि श्रितम् ।
ववेदाहं तन्मां तद्विद्यात्पश्येम शरदः शतज्जीवेम श-
रदः शतः शृणुयाम शरदः शतम् । इति ।

निन्दिताऽस्ति ततोऽनेनाभिप्रेक्षेण तत्र एनां तनूं जारघ्नीम् उपपति-
प्रातिर्नी करोमि । सा त्वं मया पत्या सह जीर्यं भूया भव । जू-
षयोदानी देवादिकः ॥

*याह्यसंस्कारैः संस्कृतां वधूं अन्तःसंस्कारयति प्राणैरिति ।
देवधु मम प्राणैस्ते त्वं प्राणान् संदधामि स्पर्शजयामि । पय-
मस्प्यादिभिः ॥

अथाचारात्कलशं त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य गजदन्तादिनिर्मि-
नयाऽभिनयकङ्कतिकया बध्वाः समन्तोन्नयनं च विधाय अ-
ञ्चलग्न्य कङ्कणञ्च मोचयेत् । परस्परं वरवध्वोः कङ्कणमो-
चनम् । कङ्कणविमोचने मन्त्रः-कङ्कणं मोचयाम्यद्य रक्षोघ्नं
रणक्षं मम । मयि रक्षां स्थिरां कृत्वा स्वस्थानं गच्छ कङ्कण ॥

ततः पाणिप्रतपनाद्यङ्गालम्भान्तं कर्म समाप्य उत्तराङ्गभूत-
मग्निपूजनं कृत्वा दक्षिणासंकल्पं कुर्यात् । अग्रेह अमुक-
शर्मा सपत्नीकोऽहं कृतस्यास्य चतुर्थीकर्मणः साङ्गतासिद्ध्य-
र्थम् इमां होमदक्षिणाम् आचार्याय भूयसीं चाऽन्वेभ्यो
ब्राह्मणेभ्यश्च विभज्य दास्ये ॐ तत्सत् न मम इति संकल्प्य
आचार्याय होमदक्षिणां दत्त्वा सति सम्भवे (शतं विवाह-
संस्कारे इति यज्ञपार्श्वपरिशिष्टवचनात्) शतब्राह्मणभोजनं सं-
कल्प्य तदसम्भवे दशब्राह्मणभोजनं सङ्कल्प्य भूयसीं च द-
त्त्वा ऽग्निं विसृज्य त्र्यायुपरक्षावन्धनघृतच्छायादर्शनाभिषेकति-
लकमन्त्रपाठाशीर्ग्रहणादीनि विधाय आचम्य यस्य स्मृत्ये-
ति पठित्वा ॐ अच्युताय नम इति त्रिरुच्चार्य द्विजा-
न्प्रणम्य ॐ कायेन वाचेति कर्म ईश्वरार्पणं कृत्वा बहिरागत्य
आकृष्णेतेति सूर्यं प्रणमेत् । ततो गृहं प्रविश्य शैष्टैः सह य-
थासुखं विहरेत् । ततो वरपिता पूर्वाह्नदिवसे स्थापितानां मानृ-
णां ग्रहादीनां चोत्तराह्नत्वेन पञ्चोपचारैः पूजनं विधाय यान्तु
देवगणा इति विमर्जनं कुर्यात् ॥

ततो मध्याह्नादवार्कं वरमाता सुभूषणाः सपरिवाराः गायन्तीः
सुवासिनीरग्रतः कृत्वा मातृकाफलकमुत्थाप्य वंशपात्रे निधाय
शुद्धरक्तवस्त्रेणाच्छाद्य दास्यादिमूर्द्धनि निधाय तामग्रतः प्रस्था-
प्य शङ्खयन्त्रातूर्यादिवादकौश्चाग्रतः कृत्वा बद्धाञ्चलौ घृतमुक्क-

टादिभूषणौ बधूवरौ नाप्यादिजलाशयं गमयित्वा तत्र गन्धादि-
ना जलमातृर्विलिख्य ताः पूजयेत् । तद्यथा एतन्तइत्यादिना ताः
प्रतिष्ठाप्य ॐ भूतस्यै नमः १ ॐ कूर्म्यै नमः २ ॐ वाराह्यै नमः ३
ॐ कुवकुट्यै नमः ४ ॐ दुर्दुत्यै नमः ५ ॐ जल्लुभ्यै नमः ६ ॐ-
सोमायै नमः ७ इति नाममन्त्रैः ध्यानादि नीराजनान्तं सप्त
जलमातृः सम्पूज्य वरमाता अन्याभिः सुवासिनीभिः समं
समातृकाफलकं वंशपात्रं पर्यायेण शिरसि निधाय सोत्साहं
नृत्यं कुर्यात् । ततस्तं फलकं सवंशपात्रं गृहीत्वोत्थाय जल-
समीपे निधाय तल्लिखितमातृर्विसर्जयेत् । ततस्तत्रैव कस्यचि-
त्क्षीरवृक्षस्य समन्तात् प्रदक्षिणं प्रक्रममाणयोर्विधूवरयोः शि-
रसोर्मुकुटे अवरोप्य तस्य वृक्षस्य शाखायां वरमाताद्या वन्ध-
येयुः । अथ नानागीतानि गायन्त्यस्तास्त्रियो बधूवराभ्यां सह
जलाशयाद् गृहं प्रत्यागच्छेयुः । ततस्ता बधूवरयोर्गृहाग्रे
उपविश्य तन्मध्ये गोमयोदकेनोपलिप्य तत्र तण्डुलपिष्टोदकेन
श्यामां देवीं विलिख्य गायन्त्य एव तां सम्पूजयेयुः । त-
तो यथावृद्धाश्रुतं श्यामागाथाः कथयेयुः । ततो मङ्ग-
लयगानपुरस्सरं गृहं प्रविश्य देहलीमध्ये उपविश्य संव-
न्धिदत्त महालङ्कुकमुग्धं पेपणाशमादिना विभेष्य सोत्साहं
मियो विभजेयुः । ततः सर्वारम्भदिवसाऽधिवासितताम्र-
कटाहेऽपूपादिकं पक्त्वा मिथः सुवाभिन्यो विभजेयुः । ततो
वरस्य माता स्तुपाया विवाहमहपरिहितानि वासांसि तस्या
ननान्द्रे दद्यात् । तदलाभे स्वपुरोहिताय दद्यात् ॥

इति चतुर्थीकर्मसहितो विवाहप्रयोगः ॥

अथ द्विरागमनविधिः ।

शुभेऽङ्गि फोणिकादिकं पाचयित्वा पेटायां निधाय शि-

विकाशं यानमारुह्य श्वशुरगृहं गत्वा श्वशुरावभिवन्द्य त-
 त्कृतार्चामुररीकृत्य भोजनं विधाय गणपतिं सम्पूज्य शुभे
 लगे वधूं प्रस्थाप्य श्वशुरावभिवन्द्य ताभ्यां कृततिलकः
 पुष्कृततदक्षयौतकः सपत्नीको निजगृहमागत्य स्पर्शदोषा-
 पनोदाय मार्जनं कारयित्वा हस्तौ पादौ प्रक्षाल्य स्वदेश-
 रीत्या देहलीसमीपे मिथोऽञ्जलग्न्य सम्पाद्य स्वासने स-
 मुपविश्य अस्ववामभागे पृथक्पीठे वधूमुपवेश्य आचम्य
 अर्घ्यं संस्थाप्य प्राणानायम्य संकल्पं कुर्यात् । अथेह अमुकशर्मा
 सपत्नीकोऽहं मम द्विरागमनाङ्गगृहप्रवेशकर्मणि निर्विघ्नतासिद्ध्यर्थं
 श्रीगणपतेर्द्वारमातृणां च पूजनं करिष्ये इति संकल्प्य य-
 थाविधि गणेशं द्वारमातृश्च सम्पूज्य लग्नदानं कुर्यात् । अथेह
 अमुकशर्मा सपत्नीकोऽहं मम द्विरागमनाङ्गगृहप्रवेशलग्नघ्न-
 कुत्रस्थाने स्थितानाम् आदित्यादिनवग्रहाणां मध्ये शुभा-
 नां शुभफलाधिक्यमाप्तये दुष्टानां दुष्टदोषोपशान्त्यर्थम् इदं सु-
 वर्णं तन्निष्कयीभूतं द्रव्यं वा पुरोदितदैवज्ञादिब्राह्मणेभ्यो
 दास्ये ॐ तत्सन्नममेति संकल्प्य दाक्षिणां दत्त्वा (शा-
 न्तिपाठ) स्वस्तिवाचनपुरस्सरं गृहं प्राविश्य भित्तिलिखि-
 तजीवमातृणां सुविधे गत्वा विधिवत्ताः सम्पूज्य आचा-
 रात्कलशं संस्थाप्य वध्वा सह तं प्रदक्षिणीकृत्य दाक्षिणा-
 संकल्पं कुर्यात् । अथेह अमुकशर्मा सपत्नीकोऽहं द्विराग-
 मनाङ्गगृहप्रवेशकर्मण उत्तराह्णत्वेन भित्तिलिखितकल्याण्या-

॥ संस्कारगणपतौ स्मृत्यन्तरे, वामे सिन्दूरदाने च वामे चै-
 य द्विरागमे । वामे उशनैकशय्यायां भवेज्जाया प्रियार्थिनी ॥
 इति अथेनामभिमन्त्रयते सुमङ्गलीर्यं घघूरितिसूत्रश्रव्यादयाने ॥

दिजीवपातृपूजाकर्मणः साङ्गतासिद्धौ इषां दक्षिणां ब्राह्मणाय दास्ये ॐ तत्सत् न मम । दक्षिणां दत्त्वा अभिषेकतिलकमन्त्र-पाठादि कारयित्वा अञ्चलग्रन्थि विमोच्य तत्रैव दधिगुड-फेणिकादि भुक्त्वा मुखं मसालय वधूवरौ यथासुखं विहरे-ताम् ॥ इति द्विरागमनम् ॥

अथाऽर्कविवाहप्रयोगः ॥

। तृतीयविवाहात्प्राग् दिनचतुष्टयाधिकन्यवहिते रविवा-सरे शनिवासरे वा हस्तर्क्षे ऽन्यस्मिन् शुभर्क्षे वा चन्द्रानुकूल्यादिसहिते ग्रामात् प्राच्यामुदीच्यां वा फलपु-ष्पादियुक्ताऽर्कसविषे गत्वा तदधस्तात्स्थण्डिलं निर्माय अर्कसमीपमुपविश्य अर्कवृक्षस्य समन्तात्प्रागाद्यष्टदिक्षु तण्डु-लपिष्टोदकेनाष्टदलानि विरचय्य अर्कविवाहसामग्रीं सम्पाद्य दीपं मञ्ज्वल्य आचम्य प्राणानायम्य शान्तिपाठं (स्वर्णि-वाचनं) कृत्वा गणेशादिदेवेभ्यः पुष्पाञ्जलिं समर्प्य गणेशं पूजयेत् । अथेहाऽमुकोऽहम् अर्कविवाहकर्मणि नि-र्विघ्नतामाप्त्यै भगवतो श्रीगणेश्वरस्य पूजनं करिष्ये इति संकल्प्य गणेशं सम्पूज्य प्रधानसंकल्पं कुर्यात् । अथे-हेत्यादि सं० अमुकोऽहं मम तृतीयमानुषीपरिणयनदोषपरिहा-रद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थम् अर्कविवाहं करिष्ये । तत्पूर्वाह्नत्वेन मातृपूजानान्दीश्राद्धपुण्याहवाचनानि करिष्ये । तदह्नत्वेन आचार्यस्य पूजनं वरणं च करिष्ये इति संकल्प्य मातृपूजां, हेन्ना नान्दीश्राद्धं, पुण्याहवाचनं च यथाविधि विधाय कर्मोपदेशार्थं स्वकुलार्थं कृत्वा, दानार्थम् अन्यस्याचार्यस्य पूजनम्, एभिर्गन्धादिभिः अर्ककन्यादानार्थं त्वामहं वृणे इति वरणं च कृत्वा प्रार्थयेत्—कन्यापिता यथा सूर्यो देवानां च प्रजापतिः ।

तथा त्वमर्कदनार्थमाचार्यत्वं कुरु द्विज ॥ इति । ततः दानाचार्यः
 वरं मधुपर्कयज्ञोपवीतालंकारादिभिः पूजयेत्—ततः एभिर्गन्धा-
 दिभिः अर्ककन्याप्रतिग्रहार्थं त्वामहं वृणे इति वरं वृणुयात् ।
 एवं वृतो वरः अर्कस्य पुरनस्तिष्ठन् मूर्त्यं प्रार्थयेत्—त्रिलोकव्या-
 पिन्सप्ताश्व च्छायया सहितो रवे । तृतीयोद्वाहजं दोषं निवारय
 सुखं कुरु ॥ मूर्त्यमेवं सम्पार्थ्य ततोऽर्कवृक्षे एव वा, तद-
 धस्तात् कलशविधिना कलशं संस्थाप्य तत्राग्न्युत्तारण-
 पूर्वकं सुवर्णप्रतिमां संस्थाप्य तत्र वा छायासहितमर्कम्
 आकृष्णेनेति आवाह्य श्वेतवस्त्रमूत्राभ्यामर्कमावेष्ट्य नाममन्त्रेण
 ध्यात्वा सम्पूज्य च आपोहिष्टेसादिमन्त्रैरभिषिष्य गुडौदनं
 ताम्बूलं च समर्प्य प्रदक्षिणीकुर्वन्मन्त्रं पठेत्—

मम प्रीतिकरा चैयं मया सृष्टा पुरातनी । अर्कजा ब्रह्म-
 णा सृष्टा अस्माकं परिरक्षतु ॥ इति पठित्वा पुनः वक्ष्यमाण-
 मन्त्रेण प्रदक्षिणीकुर्यात्—

नमस्ते मङ्गले देवि नमः सवितुरात्मजे । त्राहि मां कृपया
 देवि पत्रीत्वं मद्गता ॥ इति । ततोऽर्कं प्रार्थयेत्—अर्कं त्वं ब्रह्मणा
 सृष्टः सर्वप्राणिहिताय च । वृक्षाणामादिभूतस्त्वं देवानां प्रीतिवर्द्ध-
 नः ॥ तृतीयोद्वाहजं पापं मृत्युं चाशु विनाशय । इति । ततः पञ्च-
 भूसंस्कारपूर्वकमग्निं प्रतिष्ठाप्य वरः ग्राह्यमुखः अर्कसमीपे तिष्ठे-
 त् । अस्मिन् समये भन्तःपठे धृत्वा कर्मोपदेशकाचार्यादि-
 ब्राह्मणैः मङ्गलपद्यानां पाठोऽपि सति सम्भवे कार्यः ।
 अथोत्तरतोऽन्तःपटमपसार्य अर्ककन्यावरयोः समञ्जनं कार-
 येत् दानाचार्यः । ततः कर्माचार्यादिब्राह्मणाः स्वास्तिन इत्या-
 दिशान्तिपाठोक्तान् (स्वास्तिवाचनोक्तान्) मन्त्रान्पठेयुः ।
 ततो दानाचार्यः काश्यपगोत्राम् काश्यपावत्सारनैध्रुवेति त्रिप्रवराः-

निवनामादित्यस्य प्रपौत्रीं सवितुः पौत्रीम् अर्कस्य पुत्रीम् इमा क-
न्याम् अमुरुप्रपौत्राय अमुरुपौत्राय अमुरुपुत्राय अमुरुगोत्राय
अमुरुप्रवराय अमुकनाम्ने वराय इति गोत्रोच्चारं कुर्यात् । ततः
सुमुहूर्ते वरः 'स्वस्ति न' इति सूक्तं पठित्वा कन्या निरीक्षेत । अथ
दानाचार्यो विमैः सहाशिषो दत्त्वा पूर्ववद्गोत्रोच्चारं कृत्वा दानं
कुर्यात्-अग्रेह काश्यपगोत्राम् आदित्यस्य प्रपौत्रीं सवितुः पौत्रीं
ममार्कस्य कन्याम् अमुकशर्मणः प्रपौत्रायामुकशर्मणः पौत्रायामु-
कशर्मणः पुत्राय अमुकगोत्राय अमुरुप्रवराय अमुकशर्मणे वराय
तुभ्यमहं सम्पददे इति वरहस्ते जलं दत्त्वा दानवानय पठेत्—

अर्ककन्यामिमा विम यथाशक्ति विभूषिताम् । गोत्राय
शर्मणे तुभ्यं दत्तां विम समाश्रय ॥ इति । दानप्रतिष्ठासि-
द्ध्यर्थं सुवर्णं दद्यात् । वरस्तु ॐ यज्ञो मे कामः समृद्धयताम् ।
ॐ धर्मो मे कामः समृद्धयताम् । ॐ यज्ञो मे कामः समृद्धयताम्
इति त्रीन् अक्षताञ्जलीन् अर्कोपरि सिपेत् । ततः गायत्र्या,
* ॐ परि त्वा गिरिर्वर्धनी । गिरिः ऽहमा भवन्तु विषद्वतः ।

* गिरिभिर् वननीयो मजनीयो मण्डपाभिमानो इन्द्र गिर्यजाः
दीर्घाभावदृष्टा-वस । हे गिर्यण हे इन्द्र इमा स्तोत्रदायका गिरि
विद्वत सर्वत षट्कण्ठ्या त्वा त्वाम् परिमवन्तु परिगृह्णन्तु ।
कीदृशं त्वाम्, वृद्धायुम्-वृद्धा आयुवो मनुष्या यस्य तम् । की-
दृशो गिरिः, अनुवृद्धय-अनु प्रातः सयनादिक्रमेण वृद्धिर्यासां
ता । किंच जुष्योऽस्मत्सेवाः तव जुष्टा प्रिया भवन्तु ॥ प्र-
वृत्तेऽर्के इन्द्रस्य समारोप्य मन्त्रं सगमनीय ॥ य. म. अ. ५ म. २२
इत उत्तरम् इन्द्रस्य स्मरसीत्यादयः तिर स्वाहेत्य-ता नवा-ये म-
न्त्राः कश्चित्पञ्चतौ, कश्चिन्नाहिसिष्टेत्यन्ता अन्ये पञ्च मन्त्रा
परिगृह्णन्ते उक्ता तत्रोभयत्रापि दृढममाणा उपलब्धेरस्माभिः प्र-
योगे न स्थापिता इति बोध्यम् इति न न्यूनतश्च शङ्कनीयम् । गदा
धरसरस्कारनृसिद्धादिभिरस्योक्तास्तथा ॥

वृद्धायुमनुवृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टयः १ इति मन्त्रेण वा पञ्चवारमर्कवृक्षोपरि सूत्रमावेष्ट्य पुनः तत्सूत्रं पञ्चगुणं कृत्वा अर्कस्कन्धे बद्धा (आश्वला.श्रौ.सू.पू.प.अ.४खं.१२)

ॐ बृहत्साम क्षत्रभृद्वृद्धवृष्णं त्रिष्टुभौजः शुभितमुग्रवीरम् । इन्द्र स्तोमेन पञ्चदशेन मध्यमिदं वातेन सगरेण रक्ष-इति रक्षां प्रकल्पयेत् । ततो वरः अष्टदिक्षु कलशान्संस्थाप्य वस्त्रेण त्रिगुणसूत्रेण वा कलशकण्ठे आवेष्ट्य हरिद्रादि निक्षिप्य तेषु कलशेषु सुवर्णमातिमायाम् इदं विष्णुरिति विष्णुमावाहयेत् । ॐ इदं त्रिविष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् । समूढमस्य पाधंसुरे इत्यावाह्य अनेनैव पाद्यादिभिर्नैवेद्यान्तरुणचारैः पूजयेत् । ततो ब्रह्मचरणादिपर्वुक्षणान्तं कृत्वा अर्कस्योचरे स्थण्डिले पञ्चभूसंस्कारपूर्वकं पूर्वं स्थापितमग्निम् एतन्त इत्यादिना (अर्कविवाहस्य शान्तिस्वरूपत्वात्) वरदनामाग्रे इहागच्छेह तिष्ठेति प्रतिष्ठाप्य नाममन्त्रेण ध्यानादिभिः सम्पूज्य देवताभिध्यानं कुर्यात् । अग्रेह अर्कविवाहकर्मणाऽहं यक्ष्ये । तत्र प्रजापतिम्, इन्द्रम्, अग्निं, सोमं, बृहस्पतिं, अग्निम्, अग्निं, वायुं, सूर्यं, प्रजापतिम्, अग्निं, वायुं, सूर्यम्, अग्नीवरुणौ, अग्नीवरुणौ, अग्निं, ववरुणसंभितारं त्रिविष्णुं त्रिविश्वान् (देवान्) मरुतः स्वर्कान्, ववरुणं, प्रजापतिम्, अग्निं त्रिष्टुभृतं चाज्येनाहं यक्ष्ये इति । अनन्तरं दक्षिणं जानु निपात्य मनसा प्रजापतिं ध्यात्वा ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये न ममेति हुत्वा ॐ इन्द्राय स्वाहा इदमिन्द्राय न मम । ॐ अग्नये स्वाहा-इदमग्नये न मम । ॐ सोमाय स्वाहा-इदं सोमाय न ममेति भावारादिहोमं कृत्वा (सप्तोभिरित्यस्याग्निराकृषिस्त्रिष्टुभृच्छन्दो

बृहस्पतिर्देवता आज्यहोमे विनियोगः) ।

ॐ सङ्गोभिराङ्गिरसो नक्षमाणो भगव्वेदमण-
क्षिनाय । जने मित्रो न दम्पती अनक्ति बृहस्पतये
घाजयाऽऽङ्गिरिवाजौ-स्वाहा । (ऋ.सं. अ. ८ अ. २ व. १७ मं. २)
इदं बृहस्पतये न मम । (यस्मैत्वेति वामदेवऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दोऽग्नि-
देवताऽऽज्यहोमे विनियोगः) । (आश्वला.श्रौ. मू. उ. प. अ. २ खं. १४)

ॐ यस्मै त्वा काम कामाय वयं सम्राज्यजामहे । त-
मस्मभ्यं कामं दत्त्वाऽधेदं त्वं घृतं पिब स्वाहा—इद-
मग्नये न मम । (व्यस्तसमस्तव्याहुतीनां प्रजापतिर्ऋषिर्गाय-
त्र्युष्णिगनुष्टुप्बृहत्पञ्चन्दांसि अग्निवायुमूर्यप्रजापतयो देवताः
आज्यहोमे विनियोगः) ॐ भूः स्वाहा इदमग्नये न मम ।
ॐ भुवः स्वाहा इदं वापवे न मम । ॐ स्वः स्वाहा
इदं सूर्याय न मम । ॐ भूर्भुवः स्वः स्वाहा इदं
प्रजापतये न मम । इति पद प्रधानाहुतीः हुत्वा ततो
भूरादिनवाहुतिहोमं स्विष्टकृद्धोमं च विधाय पूर्णपात्रदानान्तं
कर्म समापयेत् । विमाः कुम्भोदकैर्वरमभिषिञ्चेयुः । वरः पुनः
अर्कं प्रदक्षिणीकृत्य प्रार्थयेत्—

मया कृतमिदं कर्म स्थावरेषु जरायुणा । अर्काऽपत्यानि
मे देहि तरसर्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ इति सम्प्रार्थ्य शान्ति-
सूक्तं पठित्वा अर्कमतिष्ठितं सूर्ये विसृज्य कर्माचार्याय गो-
धुर्मं दक्षिणां दद्यात् । अन्येभ्योऽपि ब्राह्मणेभ्यो यथाशक्ति
दक्षिणां दत्त्वा पूजोपकरणानि आचार्याय दत्त्वा दिनचतुष्टयम्
अग्निम् अर्कं कुम्भात्थ रसेत् । ततः पञ्चमे पूर्ववत्प्रपूज्य व्या-
युपकरणतिलकमन्त्रपाठादिकं कारयित्वा अग्न्यादीन् वि-

*अधार्कविवाहे मूलवाक्यानि प्रदर्श्यन्ते । तस्मात्प्रकाशे क-

सृज्य कर्मेश्वरार्पणं कुर्यात् । ततो मानुषीमुद्वहेत्* । इत्यर्क-
विवाहप्रयोगः ॥

इत्यपः-तृतीयां मानुषीं नैव चतुर्थीन्तु समुद्वहेत् । इति । अत्र मा-
नुषीं नोद्वहेदिति वदता आर्कमुद्वहेदित्युक्तं भवति । आदि-
त्यादिवसे चापि हस्तर्क्षे वा शनैश्चरे । शुभे दिने वा पूर्वाह्णे कु-
र्यादर्कविवाहकम् ॥ तत्रैव ब्रह्मपुराणे, प्रामात्राच्यामुदीच्यां वा
सपुष्पफलसंयुतम् । परीक्ष्य यत्नतोऽधस्तात्स्थण्डिलांदि यथा-
विधि ॥ कृत्वाऽर्कं पुरतस्तिष्ठन् प्रार्थयेत् द्विजोत्तमः । त्रिलोक-
पालिन० सुखं कुरु । तन्नाध्यारोप्य देवेशं छायाया सहितं रविम् ।
घल्लैर्माल्यैस्तथा गन्धैस्तन्मन्त्रेणैव पूजयेत् ॥ स्मृत्यन्तरे तत्रै-
व, इवेतयल्लेण संवेष्ट्य तथा कार्पासतन्तुभिः । गन्धपुष्पैः स-
मभ्यर्च्य अलङ्कृतमभिषिच्य च ॥ गुडौदनं च नैवेद्यं ताम्बूलं च
समर्पयेत् । तत्रैव व्यासः पूर्वोक्तं प्रकारमभिधाय विशेषमाह-
अर्ककन्याप्रदानार्थमाचार्यं कल्पयेत् पुरा । अर्कसन्निधिमागत्य
तत्र स्वस्यादि वाचयेत् ॥ नान्दीधादे हिरण्येन अष्ट वर्गा-
न् प्रपूजयेत् । पूजयेन्मधुपर्केण घरं विप्रस्य हस्ततः ॥ अर्कं
प्रदक्षिणं कुर्वन् जपेन्मन्त्रमिमं पुनः । मम प्रीतिकरा चेयम्० मृ-
त्युं चाशु विनाशय ॥ ततश्च कन्यापरणं त्रिपुरुषं कुलमुद्वरेत् ।
आदित्यः सविता ऽऽचार्यः (चार्यः) पुत्री पौत्री च नाप्त्रिका ।
गोत्रं काश्यप इत्युक्तं लोके लौकिकमाचरेत् । सुमुहूर्तेऽर्कं नि-
रीक्षितं स्वस्तिसूक्तमुदीरयन् । आशीर्भिः सहितैः कुर्यादाचार्य-
प्रमुखेर्द्विजैः ॥ अथाचार्यं समाहूय विधिना तन्मुपाश्रयताम् । प्र-
तिगृह्य ततो होमं गृह्योक्तविधिनाऽऽचरेत् ॥ अर्ककन्यामिमां वि-
प्र यथाशक्ति विभूषिताम् । गोत्राय शर्मणे तुभ्यं दत्तां विप्र स-
माधय ॥ (इति मन्त्रेण आचार्येण दत्तां प्रतिगृह्य) अञ्जल्यक्षत-
कर्माणि कृत्वा कङ्कणपूर्वकम् । यावत्पञ्चावृतं सूत्रं तावदर्कं प्र-
वेष्टयेत् ॥ स्वशास्त्रोक्तेन मन्त्रेण गायत्र्या चाथवा जपेत् । प-
ञ्चीकृत्य पुनः सूत्रं स्कन्धे बध्नाति मन्त्रतः ॥ बृहत्सामेति म-
न्त्रेण सूत्ररक्षां प्रकल्पयेत् । अर्कस्य पुरतः पश्चात् दक्षिणोत्तर-
योस्तथा ॥ कुम्भांश्च निक्षिपेत्पश्चादाग्नेयादिचतुष्टये । सवस्त्रं प्र-

अथ कुम्भविवाहः ।

तत्र संस्कारप्रकाशे निर्णयसिन्धौ च मार्कण्डेयः—

वालपैव्ययोगे तु कुम्भद्विप्रतिमादिभिः । कृत्वा लग्नं ततः
पश्चात्कन्योद्वाह्येति चापरे-॥

दुर्दृष्टोऽभ्युत्थः । प्रतिमा विष्णोः सौवर्णीं शिरोऽवधत्वादिसहिता ।

तत्प्रकारोऽभिहितः सूर्यारणसंवादे तत्रैव, विवाहात्पूर्वकाले च
चन्द्रतारावलान्विते । विवाहोक्ते शुभे लग्ने कन्यां कुम्भेन
चोद्वाहेत् ॥ पिता संकल्प्य बाह्यं च विवाहविधिपूर्वकम् । सूत्रे-
णवेष्टयेत्पश्चाद् दक्षतन्तुविधानतः ॥ कुम्भमाऽलंकृतं देहं तयो-
रेकान्तमन्दिरे । ततः कुम्भं च निस्सार्य ममज्ज्वल सलिला-
शये ॥ ततोऽभिपेचनं कुर्यात् पञ्चपल्लवारिभिः । इति । आ-
समन्ताच्चन्दनादिभिरलंकृतं कुम्भं कन्याया देहं च सूत्रेण
वेष्टयेदित्यन्वयः ।

तिकुम्भं च त्रिः सूत्रेणैव वेष्टयेत् ॥ हरिद्रागन्धसंयुक्तं पूरये-
च्छीतलं जलम् । प्रतिकुम्भं महाविष्णु पूजयेत्परमेश्वरम् ॥ पा-
द्याद्यादि निवेद्यान्तं कुर्यान्नान्येव मन्त्रधित् । इति । होमप्रका-
रमाह शौनका, अर्कस्योत्तरदेशे तु समन्वारब्ध एतया । उल्लेख-
नादिक कुर्याद्वाधारान्तमतः परम् ॥ आज्याहुनि च जुहुयात्सं-
गोभिरनयैकया । यस्मैत्वाकामकामावेत्येतयर्चा ततः परम् ॥ व्य-
स्ताभिश्च समस्ताभिस्ततश्च स्विष्टकृद्भवेत् । इति । प्रार्थनार्था
विशेषं व्यासः, मया कृतमिदं कर्म ॥ क्षन्तुमर्हसि ॥ इत्युक्त्वा शा-
न्तिसूक्तानि जप्त्वा तं विसृजेत्पुनः । गोयुग्मं दक्षिणां दद्यादा-
चार्याय च मक्तिः ॥ इतरेभ्योऽपि विप्रेभ्यो दक्षिणां चापि श-
क्तिः । तत्सर्वं गुरवे दद्यादन्ते पुण्याहमाचरेत् ॥ अत्र पञ्चमदिन-
कृत्यमुक्तं ब्रह्मपुराणे, चतुर्थे दिवसेऽतीते पूर्ववत्तं प्रपूजयेत् ।
विसृज्य होममार्गं च विधिना मानुषीं पराम् ॥ उद्वाहेदभ्यधा नै-
व पुत्रपौत्रादिवृद्धिमान् । इति ।

तत्र पुनर्भूदोषाभाव उक्तो विधानखण्डे तत्रैव, स्वर्णाम्बु
पिप्पलानां च प्रतिमा विष्णुरूपिणी । तथा सह विवाहे तु
पुनर्भूत्वं न जायते ॥ इति । अत्राम्बुशब्देन जलपूर्णो घटो गृह्यते ।

अथ प्रयोगः । कन्यादानकर्त्ता पित्रादिः एकान्ते विष्णु-
मन्दिरं गत्वा स्वासने गार्हपत्य उपविश्य स्वदाक्षिणतः
कन्यामुपवेश्य दीपं प्रज्वलय्य आचम्य प्राणानायम्य शा-
न्निपाठं (स्वस्तिवाचनं) कृत्वा देवेभ्यः पुष्पाञ्जलिं
समर्प्य यथाविधि गणेशं पूजयित्वा प्रधानसंकल्पं कुर्यात् ।
तद्यथा-देशकालौ संस्मृत्य अथेह अमृकगोत्राया अमुकराशे-
रस्याः कन्याया अमुकस्थानस्थितदुष्टग्रहमूचितवैधव्यदोषोपशा-
न्तिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं कुम्भविवाहं करिष्ये । तत्पूर्वाङ्गत्वेन
मातृपूजाभ्युदयिकश्राद्धपुण्याहवाचनानि करिष्ये । इति संकल्प्य
मातृपूजादिपुण्याहवाचनान्तं कर्म कृत्वा आचार्यं दृष्ट्वा फल-
शविधिना कलशं संस्थाप्य तत्र कलशे नवग्रहानावाह्य सम्पूज्य
विष्णुवरुणयोः सुवर्णप्रतिमे अम्पुत्तारणपूर्वकं पञ्चामृतेन सं-
स्त्राप्य एतन्तइत्यादिना ॐ भूर्भुवःस्वः सुवर्णप्रतिमायां वरुण
इहागच्छ इह तिष्ठ सुप्रतिष्ठितो भव इति प्रतिष्ठाप्य तथैव
विष्णुं प्रतिष्ठाप्य प्रतिमे कलशे संस्थाप्य पूजासंक-
ल्पं कुर्यात् । अथेह अमृकगोत्रः अमुकराशिरमुकशर्माऽहम्
अस्याः कन्यायाः वैधव्यदोषपरिहारार्थं कलशे सुवर्णप्रतिमयोः
विष्णुवरुणयोः पूजनं करिष्ये इति संकल्प्य ॐ वरुणाय नमः
ॐ विष्णवे नमः इति नाममन्त्राभ्याम्-

ॐ न च या यामि ब्रह्मणा व्वन्दमानस्तदाशास्ते
यजमानो हविर्भिः । अहं हमानो व्वरुणेह यो ध्युरुशः स
मा न ऽ आयुः प्रमोषीः-इति, ॐ त्रिविष्णोरंराटमसि

विष्णोः शनप्यत्र स्थो विष्णोः स्यूरसि विष्णो-
र्ध्रुवोऽसि दैवष्णवमसि विष्णवे त्वा-इति च
वैदिकमन्त्राभ्यां च ध्यानादिनीराजनान्तं विष्णुररुणौ
सम्पूज्य प्रार्थयेत् । वरुणाद्भस्वरूपस्त्वं जीवनानां
समाश्रय । पतिं जीवय कन्यायाश्चिरं पुत्रसुखं कुरु ॥
देहि विष्णो वरं देव कन्यां पालय दुःखतः ।
पतिं जीवय कन्यायाश्चिरं देहि तथा सुखम् ॥ इति
सम्प्रार्थ्य मधुपर्कवस्त्रालङ्कारान् समर्प्य कन्याकुम्भान्तराले
ऽन्तःपटं धृत्वा मङ्गलपद्यानां पाठं कृत्वा कन्याया वस्त्रोपवस्त्रे
परिधाप्योत्तरतः अन्तःपटमपसार्य समञ्जनं कारयित्वा ॐ विष्णुः ३
इत्यादि सं० अस्याः कन्याया वैधव्यदोषपरिहारद्वारा
श्रीरमेश्वरमतीत्यर्थम् श्रीविष्णुवरुणस्वरूपिणे कुम्भाय इमां
श्रीरूपिणीं वरार्थिनीं कन्यां सम्पददे इति संकल्प्य-गौरीं
कन्यामिमां क्लृप्तां यथाशक्ति विभूषिताम् । ददामि विष्णवे
तुभ्यं सौभाग्यं देहि सर्वदा ॥ इति दद्यात् । ततः-

परि त्वा निर्वणो गिर ऽहमा भवन्तु विधिवतः ।
व्यूढायुमनुव्यूढयो जुष्टा भवन्तु जुष्टयः ॥ इति-

मन्त्रेणाधस्तादुपरिष्ठाच्च दशनन्तुकेन सूत्रेण कन्यां कुम्भश्च
मन्त्रावृत्त्या परिवेष्ट्य ततः वेष्टितसूत्रात् कुम्भं निःसार्य सलि-
लाशये विसृजेत् । ततः पञ्चपञ्चसहितेन जलेन समुद्भज्येष्टा इत्या-
दिमन्त्रैः स्वस्तिन इत्यादिमन्त्रैर्वा कन्यामभिषिच्य शुद्धे वाससी
परिधाप्य दक्षिणासंकल्पं कुर्यात्-अग्रेह अमुकुराशेरस्याः
कन्यायाः अमुकस्थानस्थितदुष्टग्रहमूचितवैधव्यदोषपरिहारद्वारा
सौभाग्यफलप्राप्तये कृतस्य कुम्भविवाहकर्मणः सादृगुणार्थम् इमे
सुपूजिते विष्णुवरुणयोः प्रतिपेवैवाहवस्त्रादिकमिमां दक्षिणां च

आचार्याय दास्ये । तथा इमां भूयसीं दक्षिणां ब्राह्मणेभ्यो
विभज्य दास्ये । तथा सिद्धान्तेन यथासंख्याकान् ब्राह्मणांश्च
तर्पयिष्ये ॐ तत्सत् न मम इति संकल्प्य आचार्याय प्रतिमां सद-
क्षिणां दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यो भूयसीं दक्षिणां विभज्य दत्त्वा अभिषे-
कतिलकमन्त्रपाठादिकं कारयित्वा यथाशक्ति ब्राह्मणान् भोज-
यित्वा कन्याविवाहं कुर्यात् । एवं कृते सति शुभं भवेत् ॥

इति कुम्भविवाहप्रयोगः ॥

अथ विष्णुप्रतिमाविवाहपूर्वकदानविधिः ॥

तत्र कर्त्ता सुस्नातः स्वाचान्तः स्वासने प्राङ्मुख उपवि-
श्य दक्षिणतः कन्यामुपवेश्य पूर्ववद् विष्णुप्रतिमाविवाहाद्वत्वे-
न गणेशं सम्पूज्य प्रधानसङ्कल्पं कुर्यात् । अथेहेत्यादि
सं० अमुकोऽहम् अमुरुशेरस्याः कन्याया जन्मलग्ना-
दिस्थानस्थितैर्ग्रहैः सूचितवैधव्यदोषनिवृत्तिपूर्वकसौभाग्यप्राप्ति-
द्वारा श्रीपरमेश्वरमीतये विष्णुप्रतिमया विवाहं करिष्ये । कन्यया
तस्या दानं च करिष्ये । तत्प्रतिग्रहार्थम् आचार्यस्य पूजनपूर्व-
कं वरणं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य आचार्यं सम्पूज्य एभिर्ग-
न्धादिभिः विष्णुमूर्तिप्रतिग्रहार्थं त्वामहं वृणे इति वृत्वा
सति संभवे मातृपूजादिकं कृत्वा सुवर्णपलादिनिर्मितां चतु-
र्भुजां शङ्खाद्यायुधसहितां विष्णुप्रतिमाम् अग्न्युत्तारणपूर्वकं
पञ्चामृतेन संस्नाप्य तण्डुलपूर्णताम्रपात्रे सस्थाप्य एतन्तइति प०
ॐ भूभुवः स्वः सुवर्णप्रतिमायां विष्णो इहागच्छेद् तिष्ठ सुप्रति-
ष्ठितो वरदो भव इति प्राणप्रतिष्ठां विधाय अथेह अमुरुगो-
त्राया ममास्याः कन्याया जन्मलग्नादिस्थितैर्ग्रहादिभिः
सूचितवैधव्याद्यरिष्टनिवृत्तिपूर्वकसौभाग्यसमृद्धिद्वारा श्रीपरमे-
श्वरमीतये सुवर्णप्रतिमायां श्रीविष्णोः पादशोपचारैः पूजनं

करिष्ये इति सङ्कल्प—

निर्मितां रुचिरां शङ्खगदाचक्राब्जसंयुताम् । दधानां
वाससी पीते कुमुदोत्पलमालिनीम् ॥ इति ध्यात्वा—

ॐ तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः ।

दिवीव चक्षुराततम् ॥ (य० सं० अ० ६ मं० ५)

ॐ ग्रीणि पदा विवचक्रमे विवष्णुर्गोपा ऽग्रदाभ्यः ।

अतो घम्मोणि धारयन् ॥ (य० सं० अ० ३४ मं० ४३)

ॐ तद्विष्णोः विवचन्यवो जागृवापंसः सभिन्धते ।

विष्णोर्यत्परमं पदम् ॥ (य० सं० अ० ३४ मं० ४४)

इति वैदिकैर्मन्त्रैः ॐ विष्णवे नम इति नाममन्त्रेण च ध्यानादि

नीराजनान्तं सम्पूज्य प्रार्थयेत्—देहि विष्णो वरं देव कन्यां

पालय दुःखतः । पतिं जीवय कन्यायाश्चिरं पुत्रसुखं कुरु ॥

इति सम्प्रार्थ्य मधुपर्कादीन् समर्प्य कन्यापतिमान्तरालेऽ-

न्तःपटं धृत्वा मङ्गलपद्यपटं कारयित्वा उत्तरतोऽन्तः-

पटमपसार्य समञ्जनं कारयित्वा ॐ विष्णुः ३ इत्यादिपूर्वव-

त्संकीर्त्य इमां कन्यां विष्णवे तुभ्यं समर्पयामि इति दत्त्वा

परित्वेति (१८९) पूर्वोक्तेन मन्त्रेण अधस्तादुपरिष्ठाच्च दशत-

न्तुकेन सूत्रेण कन्यां प्रतिमां च मन्त्रावृत्त्या परिषेष्ट्य क्षणं

विरमेत् । ततः प्रतिमां निस्तार्य वैधव्यदोषनिवृत्तिद्वारा श्री-

परमेश्वरप्रीत्यर्थं कृतस्य विष्णुप्रतिमाविवाहकर्मणः साङ्गतासि-

इमां सुवर्णदक्षिणां विष्णवे समर्पदे इति समर्पयेत् । तथै-

तत्कर्मणो न्यूनातिरिक्तदोषपरिहाराय इमां दक्षिणां भू-

यसीत्वेन नानागोत्रेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो विभज्य दास्ये । त-

थाऽमुकसंख्यकान् ब्राह्मणान् भोजयिष्ये । ॐ तत्सत् । ततो

विष्णुप्रतिमां दानं कन्याकुर्यात् । अथेहेत्यादि सं० अमुकगोत्राऽमु-

काराशिरमुखदेव्यहं मम 'जन्मसमयवर्तिलयादौ स्थितैर्ग्रहा-
दिभिः सूचितारिष्टनिवृत्तिपूर्वकसौभाग्यप्राप्तिद्वारा 'श्रीपरमे-
श्वरप्रीतये इमां सौवर्णीं सुपूजितां विष्णुप्रतिमां सर्वोप-
स्करयुताम् : अमुकगोत्राय अमुकशर्मणं आचार्या-
य तुभ्यमहं सम्पददे ॐ तत्सत् न मम । दानवाक्यम्-
यन्मया प्राचि जनुपि द्रव्या पतिसमागमम् । विषोपविषश-
स्त्राद्यैर्हतो वाऽतिविरक्तया १ प्राप्यमाणं महाघोरं य-
शःपौख्यधनापहम् । वैधव्याद्यतिदुःखीयं तन्नाशाय सुन्वा-
प्तये २ बहुसौभाग्यलब्धये च महाविष्णोरिमां तनुम् । सौवर्णीं
निर्मिता शक्त्या तुभ्यं सम्पददे द्विज ३ इति द्विजकरे प्रतिमां
दत्त्वा अनयाऽद्याहमस्मीति त्रिर्वदेत् । ब्राह्मणश्च "द्यौस्त्वा
ददालु पृथिवी त्या प्रनिगृह्णातु"-ॐ स्वस्ति इति प्रति-
गृह्य कोऽदादिति पठित्वा ॐ अनया भव इति त्रिर्वदेत् । ततः
कृतैतत्प्रतिमादानप्रतिष्ठासिद्ध्यर्थम् इदं सुवर्णं सुवर्णेनिष्कृयीभूतं
द्रव्यं वा आचार्याय तुभ्यं सम्पददे इति दत्त्वा अभिप्रेकतिल-
फमन्त्रपाठादि कारयित्वा यथासुखं विहरेदिति ।

यद्यपि संस्कारकौस्तुभादौ दानमात्रमुक्तं तथापि-"स्वर्णा-
म्बुपिप्पलानां च प्रतिमा विष्णुरूपिणी । तथा सह विवाहे तु
पूनर्भूत्वं न जायते ॥ इतिविधानखण्डोक्तवचनासिद्धत्वात् सं-
स्कारप्रकाशे उक्तत्वाच्च विष्णुप्रतिमाविवाहप्रकारोऽप्यभिहितः
इति बोध्यम् ॥

इति वैधव्यहरविष्णुप्रतिमाविवाहपूर्वकदानविधिः ।

विवाहप्रयोगः समाप्तः ॥

अथ पारस्कराचार्येण “तामुदुष्य यथर्तु मवेशनम्”—इति सूत्रेण विवाहानन्तरं गर्भाधानसंस्कारस्योक्तत्वात्—

गर्भाधानसंस्कारो निरूप्यते ।

गर्भाधानं च, “षोडशर्तुर्निशाः स्त्रीणां तस्मिन् युग्मासु संविशेत् । ब्रह्मचार्येण पर्वण्याद्याश्चतस्रश्च वर्जयेत्” ॥ इति-याज्ञवल्क्येन रजोदर्शनमारभ्य षोडश दिनानि यावत् गर्भाधानयोग्यावस्थोपलक्षिते ऋतुसंज्ञके काले आद्याश्चतस्रो रात्रीर्वर्जयित्वा अन्यासु रात्रिषु विहितम् । तत्र पुत्रकामनायां समासु तत् कर्तव्यतया चोदितम् । दुहितृकामनायान्तु विपमासु । तत्रापि षष्ठीसप्तम्यौ मध्यमे, एकादशीत्रयोदश्याौ अधमे । तिथिषु ४।६।८।१४।१५।३० एताः गर्भाधाने वर्ज्याः ॥ वारेषु रविभौमशनिवाराः वर्ज्याः ॥ नक्षत्रेषु १४।१२।१३।१५।१७।१९।२१।२२।२४।२६।२७ एतानि शुभानि, १।५।७।८।१४।२३ एतानि मध्यमानि, २।३।६।९।१०।११।१६।१८।२०।२५ एतानि अवमानि । याज्ञवल्क्येन तु १९ मूलस्य अधमत्वमुक्तम् । क्वचित् रेवत्या अपि वर्ज्यत्वमुक्तम् ।

तत्र प्रथमरजोदर्शने मासादौ दुष्टे सति गर्भाधानस्य शान्तिपूर्वकमनुष्ठेयत्वात् शान्तिं वक्तुं तत्र दुष्टमासाद्यभिधीयते । तत्र चैत्रज्येष्ठापादभाद्रपदाः अशुभाः । आश्विनोर्ज्यौ मध्यमौ । शेषाः शुभाः । शुक्रपक्षः शुभः । तिथिषु १।४।६।८।९।१०।१४।१५।३० एताः अशुभाः । वारेषु रविभौममन्दा अशुभाः । नक्षत्रेषु २।३।६।९।१०।११।१६।१८।२०।२५ अशुभानि, अन्यानि शुभानि । योगेषु परिघपूर्वार्ध-वैधृतिव्यतीपाता विशेषतोऽशुभाः । वज्रं मध्यमम्, अन्ये शुभाः । भेद्रां विना करणानि शुभानि । लग्नेषु ३।५।६।

७।८।१२। शुभानि, ९।१०।११। मध्यमानि, १।२।४। अध-
मानि । दिवसस्याद्यो भागः शुभः, द्वितीयो मध्यमः, तृती-
योऽधमः । सन्ध्ये अशुभे । रात्रिरपि अशुभा । निशी-
थस्तु विशेषतोऽशुभः । संक्रान्तिरविचन्द्रोपरागाः अशुभाः ।
मरणाशौचमशुभम् । भर्तुः भार्यायाश्च चतुर्थाष्टमद्वादशस्थः
चन्द्रोऽशुभः । परिहितानि जीर्णरक्तनीलकृष्णवस्त्राणि अशु-
भानि । निद्रावस्थाऽशुभा । पित्रादिगृहं चाशुभम्-इत्यादि ॥

रजोदर्शनात्पूर्वं “प्राक् रजोदर्शनात् पत्रं नेयात् गत्वा
पतत्यधः । व्यर्थोकारेण युक्तस्य ब्रह्महत्यामवाप्नुयात्”-इति
निर्णयसिन्ध्वाद्यौ आश्वलायनेन गमननिषेधात् रागौत्कट्या-
दिना गमने चान्द्रायणादिरूपप्रायश्चित्तं गवादिप्रत्याम्नायद्वारा
अनुष्ठाय शान्त्यादिकं कार्यम् ।

रजस्वलाधर्म्मानाह व्यासः,

रजसो दर्शनान्नारी सर्वमेव परित्यजेत् । सर्वैर-
लक्षिता शीघ्रं लज्जिता स्वगृहे वसेत् ॥ एकाम्बरधरा
दीना स्नानालङ्कारवर्जिता । मौनिन्यधोमुखी चक्षुष्पाणि-
पद्भिरचञ्चला ॥ अश्रीयात्केवलं नक्तं भक्तं मृन्मयभाजने ।
स्वपेद्गमावप्रमत्ता सपेदेवमहस्रयम् ॥ स्नायात्तु सा त्रिरात्रान्ते स-
चैलमुदिते रवौ । विलोक्य भर्तृवदनं शुद्धा भवति धर्मतः ॥४॥
निर्णयसिन्धौ मरीचिः, शुद्धा भर्तृश्रुत्येऽहि स्नानेन स्त्री रज-
स्वला । दैवे कर्माणि पित्र्ये च पञ्चमेऽहनि शुद्ध्यतीति ॥ ५ ॥
यस्वद्धिः, रजस्वला यदा स्नाता पुनरेव रजस्वला । अष्टादश-
दिनादर्वागशुचित्वं न विद्यते-इत्यादि, तत्तु प्रायोर्विंशतिदिनो-
त्तरभाधिरजोदर्शनव्रतीविषयमिति मिताक्षरायां विस्तरः ॥

शान्तिमौह नारदः, निन्द्यर्क्षतिथिवारेषु यदि पुष्पं प्रदृश्यते।
तत्र शान्तिः प्रकृत्तव्या घृतदूर्वातिलाक्षतैः ॥ तत्प्रत्येकमष्टशतं
गायत्र्या जुहुयात्, ततः । स्वर्णगोमूतिलान्दद्यात्सर्वदोषापनुत्तये ॥
इति । अक्षता यवाः ।

अथ प्रथमरजोदर्शनशान्तिप्रयोगः ।

चन्द्रतारानुकूले शुभे दिने भर्त्ता मातरभ्यङ्गपूर्वकं
स्नात्वा, तत्पूर्वादिने सायंकाले गोमयोदकेनोपलिप्तायां
भूमौ धान्यराशिं कृत्वा तत्र यथाविधि स्थापितकलशोद-
केन ग्रहयागान्ते उक्तैः देवस्यत्वेत्पादिभिः, स्वस्तिन इत्या-
दिभिर्वा, द्यौः शान्तिरित्यनेनैव मन्त्रेण वा ब्राह्मण-
द्वाराऽभिषेकपूर्वकं सुखोष्णोदकेन घृधूं स्नापयित्वा शुभासन-
उपवेश्य दक्षिणतः पद्मीमुपवेश्य (रजोदर्शनात्पूर्वं गमने कु-
च्छादिमायथितं विधाय) दीपं प्रज्वलयथाचम्य स्वस्तिवाचनं
(शान्तिपाठं) कृत्वा गणेशपूजनं कुर्यात् । पूजनसामग्रीं सम्पाद्य
अर्घ्यं संस्थाप्य सङ्कल्पं कुर्यात् । अग्नेहेत्यादि सं० अमुकोऽहं ममा-
स्याः पत्न्याः निन्द्यतिथ्यादिषु जातप्रथमरजादर्शनदोष-
शान्त्यर्थं करिष्यमाणे शान्तिरुर्मणि गर्भाधानाख्यसं-
स्कारकर्मणि च निर्विघ्नताप्राप्तये श्रीभगवतो गणेश्वरस्य य-
थाभिलितोपचारैः पूजनं करिष्ये इति सङ्कल्प्य यथाविधि
सम्पूज्य प्रधानसङ्कल्पं कुर्यात् । ॐ अग्नेहेत्यादि सं० अमुको-
ऽहं ममास्याः भार्यायाः प्रतिगर्भसंस्कारातिशयद्वारा अस्मां
जनिष्यमाणमर्गगर्भाणां बीजगर्भसमुद्भवैर्नोनिर्वहणद्वारा च
श्रीपरमेश्वरप्रतिपर्थं गर्भाधानसंस्कारं, तत्रादौ ममास्याः
पत्न्याः मासर्क्षतिथिवारयोगकरुणमहर्त्तसमयवस्त्रादिषु यत्र-

कुत्रचिद्दुष्टे जायमथमरजोदर्शनमूचितारिष्टनिवृत्तिद्वारा श्रीप-
रमेश्वरप्रीत्यर्थं नारदसंहितोक्तशान्तिं चैकतन्त्रेण करिष्ये ।
तत्पूर्वाङ्गत्वेन मातृपूजा-नान्दीश्राद्ध-पुण्याहवचनानि अग्नि-
स्थापनं प्रधानदेवतास्थापनं कलशस्थापनं तत्र ब्रह्मवरुण-
पूजनपूर्वकं ग्रहपूजनं, रक्षाविधानं च करिष्ये इति संकल्प्य
यथाविधि मातृपूजादि पुण्याहवाचनान्तं विधाय स्थण्डिले
पञ्चभूसंस्कारपूर्वकमग्निं संस्थाप्य आचार्य्यादीन् वृणुयात् ।
अथैह करिष्यमाणप्रथमरजोदर्शनशान्तिकर्मणि आचार्य्यादीनां
पूजनपूर्वकं वरणं करिष्ये इति संकल्प्य नमोऽस्त्वनन्तायेति
नमोब्रह्मण्यदेवायेत्यादिना च गन्धपुष्पाक्षतादिभिः सम्पूज्य
वरणसामग्रीं करे गृहीत्वा एभिर्गन्धाक्षतपुष्पपूगीफलद्रव्यवातो-
भिः प्रथमरजोदर्शनशान्तिकर्मणि आचार्य्यत्वेन स्वामहं वृणे
इति वृत्वा, आचार्य्यस्तिरिति तं मार्य्येत । ततः ब्रह्मवरणं कु-
र्यात् । पूर्ववत्संपूज्य वरणसामग्रीं करे गृहीत्वा प्रथमरजोदर्श-
नशान्तिकर्मणि ब्रह्मत्वेन स्वामहं वृणे इति वृत्वा यथा च-
तुर्मुख इत्यादिना मार्य्येत । दूर्वा-तिल-यवहोमार्थं, मासा-
दिषु बहुषु दुष्टेषु प्रथमरजोदर्शने जाते सति रुद्राभिषेकार्थं
नरचण्डीपाठार्थं शान्तिकाव्यायादिपाठार्थं च अन्यान् ब्राह्म-
णाश्चेत्यमेव वृणुयात् । ततो यजमानः आचार्यो वा सुवर्णप्रतिमां
हिमस्यतोत्यग्न्युत्तारणपूर्वकं पञ्चामृतेन संस्नाप्य अग्रेरीशाने
-कलशं संस्थाप्य तत्र वा, तण्डुलपूर्णताम्रादिपात्रे एव वा तां
प्रतिमां संस्थाप्य तत्र सवितरूपां भुवनेश्वरीमावाह्य गाय-
त्र्या, आकृष्णेनेति मन्त्रेण, ॐ भुवनेश्वर्यै नम इति नामन्त्रेण च
ध्यानादिनीराजनान्तं सम्पूजयेत् । भुवनेश्वरीत उत्तरे कलश-
विधिना कलशं संस्थाप्य तत्र उक्तीत्या ब्रह्मवरुणसहिता-

दिक्षु नवग्रहानावासा सम्पूज्य रसागिनिनेन रसाग्नौ
चाभिमन्त्र्य कलशे संस्थापयेत् । तत आचार्यो ब्रह्मोपवे-
शनादि पर्युक्षणान्तं कर्म निर्वर्त्य एतंते इत्यादिना (तारण)-
वरदनामानमग्निं प्रतिष्ठाप्य ॐ चत्वारिंशति ध्यात्वा ॐ अग्ने-
नयेति मन्त्रेण नाममन्त्रेण च नीराजनान्तं सम्पूज्य रेखा
जिह्वाय पूजयेत् ।

ततो यजमानो देवताभिधानपूर्वकं द्रव्यत्यागं कुर्यात् । अग्रेऽहं
प्रथमरजोदर्शनशान्तिरुर्मणाऽहं यक्ष्मे । तत्र प्रजापतिम्, इन्द्रम्,
अग्निम्, सोमम्, आज्येन—सवितूरुपां भुवनेश्वरीम् आज्येन
आज्याक्तैः दूर्वा-तिल-यवद्रव्यैश्च-अग्निं स्विष्टकृतमाज्यादिद्र-
व्यैः-अग्निं, ब्राह्मं, सूर्यम्, अग्नीवरुणौ, अग्नीवरुणौ, अग्निं,
ववरुणश्च सवितारं विष्णुं विश्वान् (देवान्) मरुतः स्वर्गान्,
ववरुणं, प्रजापतिम्, अग्निं, विश्वानर चाज्येनाहं यक्ष्मे ।
इदमाज्यम् आधाराज्यभागदेवताभ्यः, तथेदं घृतं घृताक्तं
दूर्वा-तिल-यव द्रव्यं च पृथक्पृथक्प्रोक्षतसंरुग्वा सवि-
तूरुपायै भुवनेश्वर्यै, शेषं स्विष्टकृते, इदमाज्यं महाध्या-
ह्निदेवताभ्यः सर्वमायथिस्तदेवताभ्यः प्रजापतये ऽग्नये च मया
परित्यक्तं यथादेवतमस्तु ॐ तत्सन्न मम इति । एवं यजमानेन
कृते द्रव्यत्यागे आचार्यः ब्रह्मन्वारब्धः ॐ प्रजापतये स्वाहा
इति मनसा हुत्वा, ॐ इन्द्राय स्वाहा ॐ अग्नये स्वाहा
ॐ सोमाय स्वाहा इति आधारावाज्यभागौ च हुत्वा अन्यैः
सह प्रधानहोमं कुर्यात् । संस्मरं प्रणीताग्न्योर्मध्ये स्थापिते
प्रोक्षणीपात्रे निक्षिपेत् । (इदं प्रजापतये न ममेत्यादिकं त्यागमह-
र्षार्थं कुर्यात् इति केचित् । यस्तुतस्तु नैव कुर्यात्, यजमानेन
पूर्वमेव त्यागस्य कृतत्वेन प्रयोजनाभावादिति द्वैतनिर्णये वा-

चस्पतिमित्राः) । (गायत्रीमन्त्रस्य विश्वामित्रऋषिः गायत्रीछन्दः
 सविता देवता आज्यादिहोमे विनियोगः) । ॐ भूर्भुवः स्वः०
 प्रचोदयात् इति गायत्र्या आज्य-दूर्वा-तिल-यवैः १०८ म-
 धानहोमानन्तरं ब्रह्मणा ऽन्वारब्धः शेषैराज्यादिद्रव्यैः स्विष्टकृतं
 हुत्वा भूरादिव्याहृतिहोमं सर्वप्रायश्चित्तहोमं च कुर्यात् । ततः सं-
 स्रवप्राशनम्, पवित्राभ्यां मुखमार्जनम्, पवित्रयोरग्नौ पतिपत्तिः,
 प्रणीताविमोकः । यजमानः पूर्णपात्रदानं कुर्यात् । अग्रेह अमुको
 ऽहं कृतस्य प्रथमरजोदर्शनशान्तिहोमकर्मणः साद्गुण्यार्थम्
 अपूर्णपूरणार्थं च इदं पूर्णपात्रं सहिरण्यं सदक्षिणं ब्रह्मणे तुभ्यं
 सम्प्रददे । अक्रन्कर्मैतिमन्त्रपाठः । ॐ तनुषा ऽअग्नेऽसीत्यादिभि-
 रङ्गान्पालभेत् । ततः आचार्यः पूर्णाहुतिं जुहुयात् । त्र्यायुषं
 कृत्वा यजमानः देशकलकीर्त्तनान्ते अमुकोऽहं ममास्याःषध्वाः
 मासतिथिनक्षत्रवारयोगकरणमुहूर्त्तसमयवस्त्रेषु यत्रकुत्रचिद्दुष्टे
 जातप्रथमरजोदर्शनमृचितारिष्टनिवृत्तिसकलसौभाग्यप्राप्तिद्वारा
 श्रीपरमेश्वरप्रीतये कृतस्य भुवनेश्वरीशान्तिकर्मणः साङ्गतासिद्ध्यै
 इदं सुवर्णं वह्निदैवतम्, इमां गां रुद्रदैवताम्, इमां भूमिं विष्णु-
 दैवताम्, सोमदैवतम् इदं तिलपात्रं च तत्तन्निष्कयीभूतं द्रव्यं वा
 तथा कलशे आवाहितानामादित्यादिग्रहाणां ब्रह्मवरुणयोश्च पूज-
 नकर्मणः साद्गुण्यार्थमिमां दक्षिणां, तथा सुपूजितामिमां सौवर्णां
 भुवनेश्वरीप्रतिमां च आचार्यादिभ्यो होमकर्तृभ्यो ब्राह्मणेभ्यो
 विभज्य दास्ये इति संकल्पयेत् ॥ शान्तिकाध्यायपाठादिकरणे
 तथा शान्तिरूपाध्यायपाठकर्मणः साद्गुण्यार्थमिमां दक्षिणां,
 तथा नवाष्टुत्तिचण्डीपाठकर्मणः साद्गुण्यार्थमिमां दक्षिणां,
 तथा रुद्रैरूपाध्यायपाठकर्मणः साङ्गतासिद्ध्यै इमां दक्षिणां
 ब्राह्मणेभ्यो दास्ये । तथा कृतैतच्छान्तिकर्मणः न्यूनातिरि-

क्तदोषपरिहारार्थमिमां भूयसीं दक्षिणां नानानामगेत्रेभ्यो
ब्राह्मणेभ्यो दास्ये । तथा सकलकर्मणां साद्रतासिद्ध्यै यथा-
संख्याकान् ब्राह्मणान् भोजयिष्ये इति सङ्कल्प्य दक्षिणां दत्त्वा क्षे-
त्रपालाय चाल्मिं दत्त्वा अग्निं सपूज्य विसृजेत् । यजमानस्य गर्भा-
धानमन्त्राणामक्षाने स रात्रौ कर्तव्यगर्भाधानमन्त्रान् वक्ष्यमा-
णान् आचार्यान् शिक्षित्वा “विव्रिजिहीषां घानापृथिवी” इति
मन्त्रम्, “इन्द्रियेण ते रेतसा रेत ऽआदधामि” इति मन्त्रम्,
विविष्णुर्योनिम्” इत्यादीन् मन्त्रान्, “यत्ते सुसीमे” इति मन्त्रं च
बध्वा नाभिदेशे हस्तं स्थापयित्वा इदानीमेवापकृष्य पठि-
त्वा देवता विसृजेत् । तत आचार्यादयः कुम्भजलेन स्वस्ति-
न इत्यादिवैदिकैः सुरास्त्वामभिषिञ्चन्स्वित्यादिपौराणैश्च मन्त्रैः
सपत्नीकं यजमानमभिषिञ्चेयुः । तिलकरक्षाभूत्रबन्धनमन्त्रपा-
ठादिकं च कुर्युः । यजमानश्च घृते छायादर्शनं तद्वानं च विधाय
दश यथाशक्ति वा ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वयं च इष्टैः सह भुञ्जीता ॥

(नारदसंहितायाम् इन्द्राण्याः इन्द्रस्य च पूजनस्यानुक्तत्वात्
कचित् कचित् प्रयोगे उक्तमपि तत्पूजनादिकमस्माभिः प्रयोगे
न स्थापितम् । यद्यपि तत्र “गायत्र्या जुहुयात्” इत्येव श्रुतं न-
नु भुवनेश्वरीनामोल्लेखः तथापि चिद्रूपायास्तस्याः सकलज-
गदुत्पादकत्वरूपसवितृत्वस्य सत्त्वाद् गायत्रीमन्त्रप्रतिपाद्य-
त्वेन पूज्यत्वात् तन्मन्त्रकरणहोमोद्देश्यत्वमुचितम्, संस्कार-
कौस्तुभे च सवितृत्वेन भुवनेश्वर्या एव होमोद्देश्यत्वमिति स्प-
ष्टमेवोक्तम्, अतो नारदोक्तशान्तिप्रकरिऽस्माभिः भुवनेश्व-
र्येव पूज्यत्वेनोक्तेति बोध्यम् ॥ शान्तिकायुक्तप्रकारा अन्यशा-
स्त्रिनामिति नास्माभिः परित्यक्ताः) ॥ इति म. र. शान्तिः ॥

अथ सुलभे रात्रौ भर्ताऽऽचम्य प्राणानायम्य गणेशादन्नि-
नत्वा स्वलङ्कृतो द्विगुणानुरागः अनुरागिणीं स्वलङ्कृतां स्त्रियम्
अभिगच्छेत् । तद्यथा-“*द्विजिहीथां द्यावापृथिवी”
इति मन्त्रेण भार्याया ऊरू विश्लिष्टौ कृत्वा स्त्रिया
उपस्थे प्रजननेन्द्रियं निक्षिप्य चुम्बनादिपूर्वकम् “इन्द्रि-
येण ते रेतसा रेन ऽआदधामि+” इति मन्त्रं प-
ठित्वा (अपान्याभिप्राण्यात्) विहरेत् । एवं ग्राम्य-
धर्मान्ते +ॐ विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि

* श० ब्रा० कां० १४ अ० ९ ब्रा० ४ कण्डिका २० । यथास्या
ऽऊरू द्विहापयति ‘द्विजिहीथां द्यावापृथिवी’ इति तस्यामर्थं
निष्ठाप्य मुखेन मुखं सम्धाय त्रिरेनामनुलोमामनुभार्ष्टि विष्णुरिति ।

‘द्विजिहीथां द्यावापृथिवी’ इत्यनेन अस्या भार्याया ऊरू सक्षिप-
नी विहापयति विद्वलेपयति । द्यावापृथिवी इत्यर्थः सम्बोधनम् ।
हे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ द्वेऊरू युवां द्विजिहीथां विद्वलेपे
भवतमित्यर्थः ।

नन्तस्याम् अर्थं प्रजननेन्द्रियं निष्ठाप्य निक्षिप्य मुखेन
मुखं सम्धाय चुम्बित्वा पूर्वोक्तेन “इन्द्रियेण ते रेतसा रेन
ऽआदधामि” इति मन्त्रेण (अस्मिन्नेव ब्राह्मणे दशमकण्डको-
क्तेन) रेतः सिञ्चेत् । स्वकीयपञ्चमेन्द्रिये तदीयपञ्चमेन्द्रिया-
द्वेतः स्वीकृत्य तत् पुत्रोत्पत्तिसमर्थं जातमिति मत्वा स्वकीयरेत-
सा सह तस्मिन्निक्षिपेत् । तदिदम् अपाननम् । प्राणनं च तत्पूर्वकं
रेतःसेचनम् । एवं ग्राम्यधर्मान्ते कर्तव्यशेषमुपदिशति, त्रिरेना-
मिति । एतां योनौ प्रक्षिप्तेतस्कां भार्याम् अनुलोमां मूर्द्धानमा-
रम्य पादान्तं मन्त्रमुच्चरन् त्रिधारं पाणिनाऽनुभार्ष्टि विष्णुर्योनिमि-
त्यादिभिः प्रतिमन्त्रम् । अन्ते नाम गृह्णाति असाधिति ।

+विष्णुः व्यापनशीलो भगवान् नारायणस्तव योनिं कल्पयतु
पुत्रोत्पत्तिसमर्थो करोतु । त्वष्टा सविता तव मम च सुतस्य रूपाणि
अवयवान् पिशतु विभागशः दर्शनयोग्यान् करोतु । प्रजापतिर्धिरा-

विशतु । आसिञ्चतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते १
 *गर्भं धेहि सिनीवालि गर्भं धेहि पृथुष्टुके । गर्भं
 ते ऽअश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्त्रजौ २ +हिर-
 ण्ययी ऽअरणी याभ्यान्निर्मन्थतामश्विनौ देवौ । तं
 ते गर्भं दधामहे दशमे मासि सूतवे ॥ -यथा ऽग्नि-
 गर्भा पृथिवी यौरिन्द्रेण गर्भिणी । व्यायुर्दिशां यथा
 गर्भं ऽएवं गर्भं दधामि तेअमुकदेवि ३ इत्येतैः प्रति-
 मन्त्रं शिर आरभ्य पादपर्यन्तं योनौ प्रक्षिप्रेतस्का भार्या पा-
 णिना ऽनुमार्ष्टि । ततः-(क. मं. अष्ट. ४ । अ. ७ व. ३३ मं. २) ।

ॐ रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिच-
 क्षणाय । इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ताद्यस्य हरयः

डात्मा मदात्मना स्थित्वा स्वयि रेतः समासिञ्चतु प्राक्षिपतु ।
 धाता पुनः सुजात्मा ते त्वदीयङ्गर्भं त्वदात्मना स्थित्वा दधा-
 तु पुष्पातु ॥ १ ॥

*हेसिनीवालि अश्वति एतस्संज्ञे धा देवि त्वं निषिक्तगर्भं धा-
 रय । पृथुर्विस्तीर्णां स्तुका स्तुतिर्यस्यास्तस्याः सम्बुद्धिर्हेपृथु-
 के हेमहास्तुते त्वं गर्भं धारय । अश्विनौ च देवौ सूर्याचन्द्रमसौ
 स्वकीयरश्मिमालिनौ पुष्करस्त्रजौ सुवर्णकमलाभरणी तथ गर्भं
 मदात्मना स्थित्वा समाधत्ताम् ॥ २ ॥

+हिरण्ययी हिरण्ययी ज्योतिर्मय्यी अरणी, प्राग् बभूवतुति-
 शेषः । याभ्यामरणिभ्यां पुराऽमृतरूपं गर्भमाश्विनौ निर्मन्थ-
 ताम् निर्मथितयन्तौ । तं नयामून गर्भं ते तव जठरे दधामहे धा-
 यामहे दशमे मासि सूतवे प्रसोतुम् । (तुमयैवेते इति सूत्रेण
 सूधातोस्तवेद्प्रत्ययः) ॥

-यथा पृथिवी अग्निगर्भा, यथा यौः इन्द्रेण सूर्येण गर्भिणी,
 यथा वायुर्दिशां गर्भः तथा ते गर्भं दधामहे अमुकस्तुन्दरि इति
 भार्याया नामग्रहणम् । असाविति पत्युर्वा नामग्रहणम् ॥ ३ ॥

शता दश-इति मन्त्रं समाचारात् पठित्वा शौचं विधायाचम्य
वधूं वामत उपवेश्य बध्वा दक्षिणांसस्योपरि हस्तं नीत्वा
हृदयमालभेत-

ॐ अयं सुसीमे हृदयं दिवि चन्द्रमसि श्रितम् ।
ध्वेदाहं तन्मां तद्विद्यात्पश्येम शरदः शतं जीवेम
शरदः शतं शृणुयाम शरदः शतम्-इति । ततः ता-
म्बूलचर्वणं कृत्वा शयीत इति ॥ एकस्यां रात्रौ सकृदेव
गमनमिति याज्ञवल्क्यः । तत उत्तरेऽङ्घ्रि प्रातर्नित्यकर्म स-
माप्य स्थापितदेवता गन्धायुपचारैः संपूज्य प्रणम्य विसृज्या-
चम्य कृतं कर्मेश्वरायार्पयेत् ॥ इति गर्भाधानप्रयोगः ॥

(इदं च गर्भाधानं प्रथमतो मलमासशुक्रास्तादावपि का-
र्यम् । द्वितीयादौ तु नेति निर्णयसिन्ध्वादौ स्पष्टम् ।
गर्भाधानसंस्कारं विना गर्भधारणे गां तन्निष्कृत्य वा दत्त्वा
पुंसवनादिकं कार्यम् । पारस्कराचार्येण अमन्त्रकाभिगमन-
स्यैवोपदेशात् तदनन्तरमपि हृदयालम्भमात्रस्यैव विधानात्
हरिहरपद्धतौ गदाधरपद्धतौ च तावन्मात्रमेव कर्तव्यत्वेन
निर्दिष्टम् । अर्वाचीनेषु संस्कारभास्करादिषु पारस्करगृहे
प्रक्षिप्तं शाखान्तरीयं खण्डं कात्यायनपरिशिष्टत्वेनोद्धृत्य
तदुक्तेतिकर्तव्यता निर्दिष्टा । अस्माभिस्तु शतपथब्राह्मणे
प्रत्यक्षमुपदिष्टेतिकर्तव्यतैव प्रदर्शिता । प्रत्यक्षश्रुतिमूलकत्वा-
दियमेव विद्वद्भिर्ग्राह्येति दिक् । केचित्तु गृह्यकारेण शतप-

० हे सुसीमे शोभनसीमन्तिनि यत् ते तव हृदयं मनः दिवि च-
तमाने चन्द्रमसि श्रितं स्थितं मनसश्चन्द्राधिष्ठितत्वात् तदहं धेदु
जानीयां, तव मनः मां विद्यात् । एवं मिथोऽनुयस्मद्दया घयं
शतं शरदो वर्षाणि पश्येमेत्यादि पूर्वपक्षः ॥

योक्तायाः समन्त्रिकाया अभिगमनेतिकर्तव्याया अनु-
पदेशात् समन्त्रिकायाः कुशकण्डिकाया इव समन्त्रकाभि-
गमनेतिकर्तव्यताया अपि परित्याग एवोचितः स्मार्ते
कर्मणि । शतपथोक्ता तु आरण्यकोषदिष्टत्वादुपासकानामु-
पासनाकर्मणि नियता । तस्मात् हरिहराद्युक्तचेतिकर्तव्यता
सुधीभिर्ग्राह्या, शाखान्तरीया तु सर्वथा न ग्राह्येत्याहुः) ॥

(२)अथ पुंसवनम् ॥

गर्भधारणतो द्वितीये तृतीये वा मासे यस्मिन्नहनि चन्द्रमाः
पुंसवनेन पुनर्वसुपुष्यश्रवणहस्तादेना युक्तः तस्मिन् चन्द्रतारा-
ज्जुह्वले रिक्तापर्वाणि वर्जयित्वा मूर्यभौमगुरुवारेषु गर्भिणीं सं-
स्नाप्य तत्पतिः स्वयं च स्नात्वा उभावप्युपोषितौ भूत्वा गर्भि-
णीमेवबोपवास्य अहते घौते वाससी परिधाप्य मधुमं(स्वस्तिवाचनं)
शान्तिपाठं कृत्वा दीपं मज्ज्वलद्वयाचम्य प्राणानायम्य देवेभ्यः
पुष्पाञ्जलिं समर्प्य उक्तविधिना गणेशं सम्पूज्य मधानसङ्कल्पं
कुर्यात् । अमुकोऽहं ममास्यां भार्यायाम् उत्पत्स्यमानापत्यगर्भ-
स्य धीजगर्भसमुद्भवैनोनिवर्हण-पुरुषताज्ञानोदयमतिरोधिकर्म-
निरसनद्वारा श्रीपरमेश्वरमीत्यर्थं पुंसवनाख्यं कर्म करिष्ये ।
पुंसवनकर्मणः पूर्वाङ्गत्वेन मातृपूजानान्द्रीश्राद्धपुष्पाहवाचना-
नि करिष्ये इति सङ्कल्प्य मातृपूजादि विधाय अस्तमये षट्पल-
स्यावरोहान् अधोभागे जायमानानङ्कुरान्, शुद्धान् अप्रपल्लवा
न्मुकुलाकारांश्च उदकं यथा स्यात् तथा पिष्ट्वा मृक्षवस्त्रेण
निष्पीड्य तद्रसं गर्भिण्या दक्षिणनासिकायामासिञ्चति—
(हिरण्यगर्भः, अत्र्यः संमृतः इत्यनयोः क्रमेण मजापत्यु-
चरनारायणौ ऋषी त्रिष्टुप्छन्दः मजापतिपुरुषौ देवने
नासिकायां रसासंके विनिर्वाणः) ।

*ॐ हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेकऽआसीत् । स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम १

+ॐ अद्भ्यः सम्भृतः पृथिव्यै रसाच्च विश्वकर्म्मणः समवर्त्तताग्रे । तस्य त्वष्टा विदधद्रूपमेति तन्मर्त्यस्य देवत्वमाजानमग्रे ॥ इति मन्त्राभ्याम् उदरप्राप्तिसममासिञ्चेत् ॥

स यदि “वीर्यवान् पुत्रः स्यात्” इति कामयेत तदा उदकपूर्णं शरावं भार्याया अङ्गे धृत्वा गर्भाभिमन्त्रणं कुर्यात् । अनामिकाऽग्रेण गर्भाशयं स्पृशन्—(सुपर्णोऽसीति प्रजापतिऋषिः कृतिश्छन्दः गरुत्मान् देवता गर्भाभिमन्त्रणं विनियोगः) ।

*य. सं. अ. १३ मं. ॥ हिरण्यगर्भः हिरण्यगर्भात्पुत्रः पुरुषः समवर्त्तत समभवत् अग्रे प्रथमम् । यो हिरण्यगर्भो जातो जातमाग्रे भूतस्य प्राणिजातस्य एकोऽद्वितीयः पतिरासीत् स्वामी यभूवेत्यर्थः । एवंभूतः स पृथिवीं दाधार धृतवान्, न केवलं पृथिवीम् उत अपि इमां द्याम् अन्तरिक्षम् । एवंभूताय कस्मै काय प्रजापतये देवाय हविषा हविर्विधेम दद्याः ॥

+य. सं. अ. ३१ मं. १७ यो विष्णुः अग्रे प्रथमम् अद्भ्यः जलात् पृथिव्यै च पृथिव्या अपि चकारो भिन्नक्रमः सम्भृतः समवर्त्तत उत्पन्नोऽभवत् । जलपृथिव्योरुपादानं पञ्चभूतोपलक्षणार्थम् । कुतो निमित्तकारणात्, विश्वकर्म्मणः—विश्वं सर्वं कर्म यस्य तस्य रसात्—क्रमात् सिद्धशरूपात् । तस्य विष्णो रूपं मूर्तिं विदधत् धारयन् त्वष्टा आदित्यः अग्रे पुरतः सर्वेषाम् अपरोक्षम् इत्यर्थः य एति आगच्छति तद्रूपं मर्त्यस्य मनुष्यस्य देवत्वेनैव भवति । किम्भूतम्, आजानं यावज्जीवम् । विष्णुः सृष्ट्यादौ पञ्चमहाभूतेभ्य उपादानकारणेभ्यः सिद्धिं निमित्तकारणं प्राप्य उदपचत, तदनु आदित्यः तस्य विष्णोर्ग्रहं तद् धारयन् गच्छतीति सर्वेषां प्रत्यक्षम् । तद्रूपं मनुष्यस्य देवत्वेन भवतीति वाक्यार्थः ॥

*ॐ सुपर्णोऽसि गरुडमौलिर्वृत्ते शिरो गायत्रं
 चक्षुर्वृहद्रथन्तरे पक्षौ ॥ स्तोमऽआत्मा छन्दांश्च
 ज्ञानि यजूंषि नाम ॥ साम ते तनूर्वामदेव्यं, यज्ञा-
 यज्ञिषं पुच्छं, धिष्ण्याः शफाः ॥ सुपर्णोऽसि ग-
 रुडमान् दिवं गच्छ स्वः पत ॥ इति मन्त्रं जपति । ततो-
 दक्षिणासङ्कल्पः । अथेहामृकोऽहं कृतस्यास्य पुंसवनकर्मणः
 सावगुण्यार्थम् इमां दक्षिणां ब्राह्मणेभ्यो विभज्य दास्ये ॐ-
 तत्सव । तथा दश यथाशक्ति वा ब्राह्मणान् भोजयिष्ये । कु-
 तोऽभिषेकमन्त्रपाठादि कारयेत् ॥ इदं स्वकालेऽकृतं चेद्
 सीमन्तेन सहैव कार्पम् । इति पुंसवनकर्म ॥

(३)अथ सीमन्तोन्नयनम् ।

तच्च प्रथमगर्भे गर्भधारणप्रभृति पष्ठेऽष्टमे वा मासे दुष्यादि-
 पुंसवत्रयुक्ते चन्द्रे चन्द्रतारानुकूले दिवते कार्पम् । अत्र पूर्व-
 द्वणेशपूजनं कृत्वा प्रधानसङ्कल्पं कुर्यात्-अथेहामृकोऽहं श्रम्यां

मम भार्यायां गर्भाभिवृद्धिपरिपन्थिपिशितप्रियाऽलक्ष्मीभूतरा-
 ससगणनिरसनक्षम-सकलसौभाग्यनिदान-महालक्ष्मीसमावेश-
 नद्वारा प्रतिगर्भे बीजगर्भसमुद्भवैनोनिवर्हणद्वारा च श्रीपरमे-
 श्वरप्रीत्यर्थं स्त्रीसंस्काररूपं सीमन्तोन्नयनारूपं कर्म करिष्ये
 इति । तत्पूर्वाङ्गत्वेन गणपतिसहितगौर्यादिषोडशमातृणां पू-
 जनं नान्दीश्राद्धं पुण्याहवाचनं च करिष्ये इति सङ्कल्प्य य-
 थाविधि मातृपूजवादि विधाय वहिः शालायां स्थण्डिले पञ्च-
 भूसंस्कारपूर्वकमग्निं संस्थाप्य तदीशाने कलशाविधि-
 ना कलशं संस्थाप्य तत्र ब्रह्मवरुणसहितादित्यादिन-
 वग्रहानावाह्य उक्तविधिना सम्पूज्य रक्षासूत्रमभिमन्त्र्य कलशे
 संस्थाप्य अग्नेः पश्चादागत्योपविश्य स्वदक्षिणतो गर्भिणीं स्त्रिय-
 मुपवेश्य आचार्यब्रह्मणोर्वरणं कृत्वा ब्रह्मोपवेशनादिपरिस्तरणा-
 न्ते पवित्रच्छेदनानि त्रीणि कुशतरुणानि, द्वे पवित्रे, मोक्षणी-
 पात्रम्, आज्यस्थाली, चरुस्थाली, संमार्जनकुशाः पञ्च, उपयम-
 नकुशास्त्रिमभृतयः, समिधस्तिस्रः, स्रुवः खादिरः, आज्यम्,
 तण्डुलाः मुद्गाः तिलाः पृथक्पृथक्, पूर्णपात्रं, कर्मोपयोगिनी द-
 क्षिणा एतानि वस्तूनि अग्नेरुत्तरतः प्राक्संस्थानि उदग-
 ग्राणि स्थापयेत् । अत्र विशेषोपकल्पनीयानि-मृदुपीठम्,
 अपकट्यादियुग्मफलवती औदुम्बरसमित्, पवित्रलक्षणास्तिस्रो
 दर्भपिञ्जलयः, त्रेणी शलली, शरैपीका अभ्यत्यशङ्कुर्वा, सू-
 त्रपूर्ण सूत्रकर्चनसाधनं, वीणागायिनौ चेति । ततः त्रिभिर्देवैः
 द्वे प्रच्छिद्य मोक्षणीपात्रं प्रणीतात उत्तरतो निधाय तत्र
 दक्षिणहस्तेन त्रिः प्रणीतोदकमासिच्य पवित्राभ्यामुत्पृष्य पवि-
 त्रे मोक्षणीषु निधाय मोक्षणीपात्रं दक्षिणेन सव्ये धृ-
 त्वा मध्यमानामिकाग्रमध्यपर्वभ्यां तज्जलमुच्छाल्य प्रणी-

तोदकेन पवित्राभ्यां तज्जलं मोक्ष्य तेन जलेन , आज्यस्था-
ल्यादीन् प्रत्येकं मोक्ष्य विशेषोपकल्पनीयानि मृदुपीठादी-
नि न मोक्षेत् । तण्डुलादीन् त्रिस्रिः प्रक्षाल्य आज्यस्थाल्या-
माज्यमग्रावधिश्रित्य चरुस्थाल्यां मणीतोदकमासिच्य तत्र
पूर्वं मुद्गान् मक्षिप्य अग्रावारोप्य ईप्सपकेषु मुद्गेषु तिलतण्डु-
लान् मक्षिप्य अर्धश्राणे चरौ ज्वलदुल्लुक्कम् आज्यस्य समन्ता-
द्भ्रमयित्वा चरोः समन्ताद्भ्रमयेत् । उदकं स्पृष्ट्वा क्षुवं प्राञ्चं
प्रतप्य उ. स्पृ. कुशाग्रैः उत्तानं मूलतोऽग्रपर्यन्तं, मूलैः अधः अग्र-
तोमूलपर्यन्तं संमार्ज्याभ्युक्ष्य पुनः प्रतप्य उ. स्पृ. हस्तेन संमार्ज्यं
दक्षिणतोनिधाय अर्द्धश्राणेषु मुद्गेषु तिलमिश्रतण्डुलान् क्षिपेत् ।
एवं चरुं श्रपयित्वा आज्यं चरोः पूर्वेण नीत्वा अग्नेरुत्तरतः
संस्थाप्य चरुमाज्यस्य पश्चिमतो नीत्वाऽऽज्यस्योत्तरतः संस्थाप्य
ततः आज्यमग्नेः पश्चान्निधाय तदुत्तरतश्चरुं निधाय आज्यमु-
त्पूयावेक्ष्य मोक्षणीश्चोत्पूय पवित्रे तत्र निधाय उपयमनकुशा-
नादाय घृताक्तास्तिस्रः समिधोऽग्नौ तूर्णीं तिष्ठन् मक्षिप्योपविश्य
मोक्षणीजलेनेशानाद्युत्तरपर्यन्तमभ्युक्ष्य पवित्रे मणीतायां नि-
धाय मोक्षणीपार्श्वं संस्रवधारणार्थं मणीताग्न्योर्मध्ये धारयेत् ।

ततो देवताभिध्यानं कुर्यात् । अथेह सीमन्तहोमकर्म-
णा यक्ष्ये । तत्र प्रजापतिम्, इन्द्रम्, अग्निं, सोमम् आज्ये-
न-प्रजापतिं तिलमिश्रितमुद्गस्थालीपाकेन—अग्निं^१स्विष्टकृत-
म् आज्यस्थालीपाकाभ्याम्—अग्निं, वायुं, सूर्यम्, अग्नी-
वरुणौ, अग्नीवरुणौ, अग्निं, वरुणश्चसवितारं त्रिषणुं त्रिविद्वा-
न् (देवान्) प्ररुतः स्वर्कान्, वरुणं, प्रजापतिं चाज्येन
यक्ष्ये इति । ॐ एतन्ते इति प० मद्रलनामासि नमुमंतिष्ठितो
वरदो भवेति अग्निं प्रतिष्ठाप्य चत्वारोऽति ध्यात्वा अग्नेन-

येति ॐपद्मलनामाग्रये नम इति च पाद्यादिभिः सम्पूज्य
 आधारावाज्यभागौ च हुत्वा स्थालीपाकेनाज्यमिश्रितेन जुहोति
 ॐप्रजापतये(इति मनसा) स्वाहा इदं प्रजापतये न मम । ततः
 ॐअग्रये स्विष्टकृते स्वाहा इदमग्रये स्विष्टकृते न मम ।
 तत आज्येन भूरादिनवाहुति होमं कृत्वा संस्रवप्राशनादि
 पूर्णपात्रदानं च विधाय ततोमेः पश्चाद्भर्तुर्वामतो भद्रपीठोपरि
 मृदासने स्थितायाः स्त्रियाः सीमन्तकेशे अपकौदुम्वरफलयुग्म-
 वत्या समिधा, तिसृभिर्दर्भपिञ्जलीभिः, ज्येष्ठ्या शलल्या, शरैपी-
 कया, सूत्रपूर्णलोहकीलेन च ललाटान्तरमारभ्य द्विधा करोति ।
 तद्यथा (व्याहृतीनां प्रजापतिर्ऋषिः गायत्र्युष्णिगनुष्टुभश्छन्दा-
 सि अग्निवायुमूर्या देवताः विनयने विनियोगः) ।

*ॐभूर्विनयामि ॐभुवर्विनयामि ॐस्वर्विनयामि
 इति त्रिविनयनं कृत्वा अथ औदुम्वरादिपञ्चकं पुञ्जीकृतं तस्या
 वेण्यामावध्नाति—(अयमूर्जावत इत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः यजुश्छन्दः
 फलिनी देवता वेणीवन्धने विनियोगः) ।

+ॐअयमूर्जावतो वृक्ष ऊर्जाव फलिनी भव-
 इति मन्त्रेण वध्नीयात्—वेण्यां त्रिवृत्कुर्यात् । अथ वीणा-
 गाथिनौ प्रेषयति “सोमराजानं गायताम्” इति । तौ च
 प्रेषितौ वीणामादाय (सोममित्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः गायत्री
 छन्दः सोमो देवता गाने विनियोगः) । ॐसोम एव नो-

*हेलि भूरादिलोकत्रयम्, वेदत्रयम्, अग्नित्रयं, प्राणत्रयं वा तव
 सुखार्थं त्वत्सीमन्तं विनयामि प्रापयामि ॥

+हेलि यतोऽयं वृक्षः, ऊर्जावान् इति शेषः । हलन्ताद्याप् निशा
 दिशेतिवत् । यतोऽस्य ऊर्जावतो वृक्षस्य ऊर्जाव सफलशाखेव
 त्वमपि फलानी फलवती भव ॥

राजेन्द्रा मानुषीः प्रजाः । अविमुक्तचक्रऽआसीरँस्तीरे
 तुभ्यम्*—गङ्गे इति गायतः । गर्भिणी यस्या नद्याः
 समीपे स्थिता भवति तस्याः गङ्गे, यमुने इति ता संबुध्यन्तं
 नाम सैव गृह्णीयादिति हरिहरः । ततो दक्षिणासङ्कल्पः ।
 अथेदामुक्तोऽहम् अस्या भार्यायाः सीमन्तोन्नयनकर्मणः
 सादृष्ट्यार्थम् इमां दक्षिणामाचार्यादिभ्यो ब्राह्मणेभ्यो विभज्य
 दास्ये अंतरसत् इति सङ्कल्प्य दक्षिणां दत्त्वा दश यथाशक्ति
 वा ब्राह्मणान् भोजयिष्ये इत्येवं सङ्कल्प्य अभिषेकतिलकरक्षा-
 बन्धनघृतच्छायादर्शनश्यायुपमन्त्रपाठादिकं कारयेत् । ततो
 ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वयं भुञ्जीत ॥

इति सीमन्तोन्नयनप्रयोगः ॥

(४)अथ क्रमप्राप्तं जातकर्मोच्यते ।

तत्र तावत्सुखमसवार्थं सोप्यन्तीकर्म । सोप्यन्तीं (प्र-
 सवशूलवतीं) मसवोन्मुखीं स्त्रियम् आद्भिरभ्युक्षति ।
 (एजत्विति मजापतिर्ऋषिः महापद्मिश्छन्दः गर्भो देवता अ-
 भ्युक्षणे विनियोगः) ।

+ॐ एजतु दशमास्यो गर्भो जरायुणा सह । यथा-

*सोमश्चन्द्र एव नोऽस्माकं राजा प्रभुः, अतः इमां प्रजाः मा-
 णीं मानुष्यः सीम्याः न तु राक्षस्यः । 'यथा राजा तथा मजा' इति-
 स्मृतेः । हेगङ्गादिनदि तुभ्य-तय सोमरूपायास्तीरे प्रजा आसीरन्
 त्वामाश्रित्य स्थिताः । कीदृशे, अविमुक्तचक्रे अनुसंहितराजाग्रे ।
 'चक्रं यथाङ्गे व्यूढे च राजाज्ञायां प्रवर्तते' इत्यभिधानात् ॥

+य. स. अ. ८ मं. २८ दश मासा जाता यस्य स दशमास्यो
 गर्भो जरायुणा गर्भवेष्टनेन सह एजतु कर्मणां चलतु । तत्र
 दृष्टान्तः—यथा येन प्रकारेणायं वायुरेजति चलति, यथाच स-

ऽयं व्वायुरेजति यथा समुद्र ऽएजति । एवायं दशमा-
स्यो ऽअस्त्रज्जरायुणा सह-इत्यभ्युक्ष्य (अवैत्विति प्रजाप-
तिर्ऋषिः बृहती छन्दः अग्निर्देवता अवपाते त्रिनियोगः) ।

*ॐ अचैतु पृश्नि शेवल२ शुने जराय्वत्तवे । नै-
षमा० सेन पीवरि । न कस्मिँश्चनायतमव जरायु पद्य-
ताम्-इति मन्त्रं पठेत् । एतच्च गर्भमात्रविमोक्षणे कार्यम् ॥

अथ जातकर्मप्रयोगः ।

अथ पुत्रे जाते पिता पुत्रस्य मुखमत्रलोक्य नद्यादौ, स्वर्ण-
युक्तेनोद्घृतशीतजलेन वा शीघ्रं सचैलं स्नायात् । अथेह
अमुकोऽहं पुत्रजनननिमित्तकं सचैलं स्नानं करिष्ये इति स-
ङ्कल्प्य स्नात्वा शुभे नवे धाते वाससी परिधाय माङ्गमुख
उपविश्याचम्य दीपं प्रज्वलय्य (स्त्रास्तिवाचनं) शान्तिपाठं कृत्वा
इष्टदेवेभ्यः पुष्पाञ्जलिं समर्प्य नालच्छेदनात्पूर्वं गणेशपूजनं कु-

मुद्रः सागर एजति, एय-एयम् अयं दशमास्यः संपूर्णावयवो गर्भो
जरायुणा सह अस्त्रत्-स्त्रसतां निर्गच्छतु । यद्यप्ययं गर्भो दशमास्यः
कदाचिन्न भवति तथापि संपूर्णस्येव निर्गमनमाशास्यते इति भाष्ये
विस्तरः ॥

*हेसोऽप्यन्ति तव जरायु पेशी अचैतु अधः पततु । किम्भूतं,
पृश्नि पिङ्गलरूपम् । “आयं गौः पृश्निः” इत्यादौ तथा व्याख्या-
नात् । पुनः किम्भूतं, शेवल-पिच्छलं जलोपचितं वा ।
किमर्थं, शुने-शुनः (पृष्ठार्थे चतुर्थी) अत्तवे भक्षणाय । अद् भक्षणे-
ऽस्मात्तुमर्थे तवेप्रत्ययः । हेपीवरि गर्भधारणेन पुष्टाङ्गे तच्च जरायु
मांसेनान्तरूपेण सह आयतं संबद्धं नैवावपद्यतां मा पततु, न
कस्मिँश्चन गर्भोपघातके निमित्ते सत्यपीति । आयत्तमिति पाठे
कस्मिँश्चन कार्ये निमित्ते आयत्तं अधीनम् । अधीनो निम्न आयत्त
इत्यभिधानात् । गर्भोपचयाधीनमित्यर्थः ॥

ननिमित्तं* नान्दीश्राद्धं करिष्ये इति सङ्कल्प्य पूर्वोक्तविधानेन नान्दीश्राद्धं विदध्यात् । तत्रामात्रसकल्पस्थाने युग्मब्राह्मणभोजनपर्याप्तान्नसमर्थधान्यतश्चतुर्गुणं (चतुर्गुणधान्यलाभसमर्थ) द्विगुणं सप्तं वा हिरण्य ब्राह्मणाय दास्ये तद् वी नमो, नमो वृद्धि २ श्रियै इत्युहः कार्यः ।

ततः पुण्याहं वाचयेत् । तद्यथा-अमुकोऽहं जातस्य पुत्रस्य करिष्यमाणजातकर्माख्यसंस्कारकर्मणि सकलमङ्गलाभिवृद्ध्यर्थं ब्राह्मणद्वारा पुण्याहं वाचयिष्ये तदङ्गत्वेन चतुर्णां ब्राह्मणानां पूजन वरणं च करिष्ये इति संकल्प्य वृत्वा पुण्याहं वाचयित्वा कलशे ब्रह्मवरुणसहितनवग्रहानावाह्य सम्पूज्य रक्षासूत्रमभिमन्त्र्य पुत्रस्य मेधाजननाख्यं कर्म कुर्यात् ।

तत्र सुवर्णादितैजसे पात्रे मधुघृते मेलयित्वा केवलं घृतं वा सुवर्णान्तर्हितया ऽनामिकयाऽऽदाय जातं कुमारं सकृत्प्राशयति । जातस्य जिह्वामनुमार्ष्टीत्यर्थः । (व्याहृतीनां प्रजापतिर्ऋषिः गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्धहृत्यश्चन्दांसि अग्निवायुसूर्यप्रजापतयो देवताः प्राशने विनियोगः) ।

+ॐ भूस्त्वयि दधामि ॐ भुवस्त्वयि दधामि ॐ स्व-

*नैमित्तिकमर्थो घह्य श्राद्धमभ्युदयात्मकम् । पुत्रज-मनि तत्कार्यं जातकर्मसम नरै ॥ इति निर्णयमिच्छादौ मारुण्डेय पुराणवचनेन पुत्रजनननिमित्तकस्यैव नान्दीश्राद्धस्य विधानात्, "न सोऽप्यन्तीजातकर्मप्राप्तिनागतकर्मसु" । इति छ दोगपरिशिष्टवचनेन तत्रैव जातकर्मणि तद्धिषेधाच्च न जानकर्माङ्गतया सङ्कल्पगान्ये तदुल्लेख इति बोध्यम् । तुल्यन्यायात् मातृपूजने पुण्याहवाचने च तथैवोल्लेख समाचारादिति दिक् ॥

+हेकुमार भूरादिलोकत्रय वेदत्रय प्राणत्रय चा त्वयि त्वदधीन दधामि स्थापयामि । मेधाजननार्थमिति शेषः ॥

स्त्वयि दधामि ॐ भूर्भुवःस्वः सर्वं त्वयि दधामि-
इति सकृत्प्राशयेत् । इति मेधाजननम् ।

अथास्यायुष्यकरणम् । तद्यथा-जातस्य कुमारस्य नाभि-
समीपे दक्षिणकर्णसमीपे वा जपति-(अग्निरायुष्मानित्यादी-
नामष्टानां मन्त्राणां प्रजापतिर्ऋषिः गायत्री छन्दः लिङ्गोक्ता
देवताः आयुष्यकरणे विनियोगः) । (अथायुषमित्य-
स्य नारायण ऋषिः उष्णिक् छन्दः शिवो देवता आयु-
ष्यकरणे विनियोगः) ।

+ ॐ अग्निरायुष्मान्तस्व वनस्पतीभिरायुष्मांस्तेन
त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि १ ॐ सोमऽआ-
युष्मान्तसौषधीभिरायुष्मांस्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं
करोमि २ ॐ ब्रह्मायुष्मत्तद्वाह्यैरायुष्मद् तेन
त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि ३ ॐ देवाऽआयुष्म-
न्तस्तेऽमृतेनायुष्मन्तस्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करो-
मि ४ ॐ ऋषयऽआयुष्मन्तस्ते व्रतैरायुष्मन्तस्तेन
त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि ५ ॐ पितरऽआयुष्मन्तस्ते
स्वधामिरायुष्मन्तस्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि ६
ॐ षष्ठऽआयुष्मान् तस्य दक्षिणाभिरायुष्मांस्तेन त्वा-

+ स प्रसिद्धोऽग्निरायुष्मान् अस्ति । कथं, वनस्पतीभिरिन्द्रादिभिः
(छान्दसो दीर्घः) काष्ठैरिष्ट आयुष्मान् भवति । तेनाग्न्यायुषा देकु-
मारत्वा त्वाम् आयुष्मन्तं निर्दोषदीर्घायुषं करोमि-इति वाक्यार्थः
उत्तरमन्त्रेष्वपि सम्वध्यते । सोम ओषधीभिः फलपाकान्तैर्व्रह्मादि-
भिः तदधिपत्वात् (सौषधीभिरित्यत्र सधिराप) । ब्रह्म वेदो ब्राह्म-
णैरभ्येतृभिः । देवा इन्द्रादयोऽमृतेन सुधया । ऋषयो व्रतै-
रुच्छ्रादिभिः । पितरः स्वधामिः आत्माधैः । यज्ञो दक्षिणादिभिः ।
समुद्रः अमन्तीभिर्नदीभिः-इत्येतावान् विशेषः ॥

ऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि ७ ॐ समुद्र ऽआयुष्मा-
न्तस स्रवन्तीभिरायुष्माँस्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं
करोमि ८ इति त्रिर्वा सकृद्वा जपेत् ॥ ॐ व्यायुषं जम-
दग्नेः कश्यपस्य व्यायुषम् । यद्देवेषु व्यायुषं त-
न्नो ऽअस्तु व्यायुषम् ॥ इति च त्रिर्वा सकृद्वा जपेत् इति ॥
एतदायुष्यकरणम् ॥

अथ यदि पितुः कुमारस्य सर्वायुष्माप्तिकामना स्यात्तदा
दिवस्परित्येकादशभिर्मन्त्रैः कुमारं सर्वाङ्गेष्वभिमृशति—

(दिवस्परीत्येकादशानां मन्त्राणां वत्सप्रीर्भालन्दनक-
पित्तिप्लुच्छन्दोऽग्निर्देवता जाताभिमर्शने विनियोगः)

ॐ दिवस्परि प्रथमं जज्ञे ऽअग्निरस्मद् द्वितीयं प-
रि जातवेदाः । तृतीयमप्सु नृमणा ऽअजस्रमि-
न्धान ऽएनं जरते स्वाधीः ॥ १ ॥ द्विदूमा ते ऽअग्ने

य. सं. अ. १२ मं १८-२८ अग्निः प्रथमं दिवस्परि द्विषः नका-
शात् जज्ञे जातः । जातवेदाः अग्निः द्वितीयं द्वितीयवारम् अस्मत्परि
अस्मत्सकाशात् ग्रहणो जज्ञे जातः । नृषु मनो यस्य सः नृमणाः
प्रजापतिः (छान्दसं णत्वम्) अजस्रम् अनुपक्षीणमग्निम् अप्सु जलेषु
शान्त्यर्थवस्थितं तृतीयं तृतीयवारमजनयत् । एवं बहुज-
न्माऽग्निः । स्वाधीः शोभना आहिताः धौर्युद्धिर्यस्य स यज-
मानः एनं बहुजन्मानमग्निमिन्धानो दीपयन् सन् जरते जीर्य-
ति । अग्निः प्रथमं छुलोकस्योपरि सूर्यरूपेण उत्पन्नः । द्वि-
तीयवारमस्मदीयमनुष्यलोकस्योपरि प्रसिद्धवह्निरूपेण जातः । तृ-
तीयवारं समुद्रे षडयानलरूपेण जातः । त्रिष्वपि जन्मसु अग्निं
पुरोडाशादिना दीपयन् यजमानः जरते जीर्यति जरापर्यन्तं प-
रिचरतीत्यर्थः ॥ १ ॥

हे अग्ने यानि पूर्वं त्रेधा स्वरूपाण्युक्तानि आदित्याग्निवड-

त्रेधा त्रयाणि त्रिविद्मा ते धाम त्रिविभृता पुरुषा । त्रिवि-
द्मा ते नाम परमं गुहा यद् विद्मा तमुत्सं यत् ॥ १ ॥ आ-
जगन्ध ॥ २ ॥ समुद्रे त्वा नृमणा ॥ अपूर्वन्तर्नृचक्षा ॥ ई-
धे दिवो ॥ अग्नः ॥ ऊधन् । तृतीये त्वा रजसि तस्थि-
वा ॥ समपामुपस्थे महिषा ॥ अवर्द्धन् ॥ ३ ॥ अक्रन्ददग्नि-
स्तनयन्निष षौः क्षामा रेरिहृदीरुधः समञ्जन् ।

धानलरूपाणि तानि त्रयाणि त्रिसंख्याकानि ते त्वत्सर्वधनीनि
रूपाणि वयं विद्मः—विद्म जानीमः । किञ्च ते तव पुरुषा य-
द्गुप्ते प्रदेशेषु गार्हपत्याहवनीयादिषु विभृता विभृतानि धाम धा-
मानि स्थानान्यपि वयं विद्मः । किञ्च ते तव परममुत्कृष्टं गुहा
गुहायां व्यवस्थितं गोप्यं नाम यदस्ति तदपि विद्मः ।
किञ्च यतः उत्सात् अर्क्यरूपास्थानात् त्वमाजगन्ध धेनुतरूपे-
णागतोऽस्ति तमुत्समुत्स्यन्दनं जलरूपं स्थानं वयं विद्मः ॥ २ ॥

हे अग्ने नृमणाः प्रजापतिः समुद्रे वडवानरूपेण तस्थिवांसं धर्त-
मानं त्वा त्वामीधे दीप्याचकार । तथा नृचक्षाः—नृषु पठत्सु घटे
मन्त्रान्विस्पष्टं वर्त्तति नृचक्षाः प्रजापतिः अप्सु वृष्टिरूपासु अन्तर-
मध्ये विद्युवरूपेण स्थित त्वामीधे दीपितवान् । तथा दिवः सुलोक-
स्य ऊधन् ऊधस्थानीये तृतीये समुद्रे—वृष्ट्यपेक्षया तृतीयस्थाने
रजसि रजनात्मके तेजोमण्डले आदित्यात्मना तस्थिवांसं
त्वा नृचक्षा एव ईधे । किञ्च महिषाः महान्तः प्राणाः अपा-
मुपस्थे उत्सङ्गे नाव्यानामर्षा मध्ये स्थित त्वामवर्द्धन् ॥ ३ ॥

घौरिध मेघ इव स्तनयन् गर्जन् शब्दं कुर्वाणः, क्षामा—क्षामां
क्षमाम् पृथिवीं रेरिहृत्—लेलिहत् अत्यन्तं लिहन् भूमिभक्तिव्या-
प्नुवन्, वीरुधः ओषधीः स्वकीयज्वालासमूहेन व्याप्नुवन् अक्र-
न्दत् क्रन्दति विस्फूर्जति । धर्तमाने लब्धः । किञ्च हि यस्मात् जज्ञानः
उत्पद्यमानः सन् सद्य एव इद्धः दीप्तश्च सन् व्यख्यत् विख्या-
ति विख्यापयति इदं सर्वं विविधं प्रकाशयति । किञ्च अयमग्निः
रोदसी घावापृथिव्योऽन्तः मध्ये भानुना रश्मिना स्वयमाभाति
समन्तारप्रकाशते । हि ईम् इतिच्छेदः । ईम् निषातः श्वदधुरणे ॥ ४ ॥

सद्यो जज्ञानो वि्व हीमिद्धो ऽअख्यदा रोदसी भा-
 नुना भात्यन्तः ॥४॥ श्रीणामुदारो धंरुणो रयीणां म-
 नीपाणां प्रार्पणः सोमगोपाः । व्वसुः सूनुः सहसो
 ऽअप्सु राजा वि्विभात्यग्र ऽउपसामिधानः ॥५॥ वि्वि-
 श्वस्य केतुर्भुवनस्य गर्भं ऽआ रोदसी ऽअपृणा-
 जायमानः । व्वीडुश्चिदद्रिमभिनत्परायजना यद-
 भिमयजन्त पञ्च ॥ ६ ॥ उशिक्षपावको ऽअरतिः सुमे-

श्रीणां गवाश्वादिसम्पदामुदारः अत्यर्थं दाता, रयीणां धनानां
 धरुणो धारयिता, मनीपाणां मनोऽभिलषितानां प्रार्पणः प्रकर्षणा-
 र्पयिता, सोमगोपाः-सोमं गोपायतीति सोमगोपाः यजमानकर्तृ-
 कसोमयागस्य रक्षिता, वसुः सर्वस्य न्यासहेतुः, सहसः धलस्य
 मन्थनवेगरूपस्य सूनुः पुत्रः मन्थनोत्पद्यमानत्वात्, अप्सु वृष्टि-
 रूपास्तु राजा विवुद्रूपेण दीप्यमानः, उपसामग्रे प्रातःकाले इ-
 धानः आदित्यात्मना दीप्यमानः-एवंविधः अग्निः विभाति ॥ ५ ॥

यत्-यम् अग्निं पञ्च जनाः विप्राद्याश्चत्वारो निपादश्च अयज-
 न्त यजन्ते सोऽग्निः जायमानः विश्वस्य केतुः प्राणिजातस्य
 विद्वानभूतः अग्न्यात्मना, भुवनस्य भूतजातस्य गर्भः गर्भवत् अ-
 न्तरवस्थितो वाय्वात्मना, जायमानः सूर्यात्मना प्रकटीभवन् रो-
 दसी चापापृथिव्यौ आ अपृणात् सर्वतः तेजसा पुरयति । कि-
 ञ्च यः परायन् इन्द्ररूपेण परापरतो गच्छन् धाहुं चित् दृढमपि
 (वीडुशब्दो दृढार्थः चिच्छब्दोऽप्यर्थः) अद्रिम् अदारणीयम् मेघम्
 अभिनत् भिनत्ति विदारयति ॥ ६ ॥

योऽग्निः मर्त्येषु मरणधर्मसु देवैः निधायि निहितः । कीदृशः,
 उशिक्ष-उक्ष्यते काम्यते इति उशिक्ष् कान्तः, पावकः पावयिता,
 अरतिः दुष्टेषु प्रीतिरहितः, सुमेधाः शोभनयत्नः, अमृतः अमरणधर्मा,
 भरिभ्रत् विभ्रत् जगद्धारयन्, शुक्रेण शोचिषा निर्मलतेजसा प्रमाक-
 पेण घाम् आकाशम् इनक्षन् व्याप्नुवन्-एवंभूतोऽग्निः अरुपम् अरोपं
 घक्षुरासुपद्रवरहितं धूमम् उदियति उद्गमयति ॥ ७ ॥

धा मर्षेण्यग्निरमृतो निधायि । इयति धूममस्य
भरिभद्रुच्छ्रेण शोचिषा धामिनक्षन् ॥ ७ ॥ दशानो
रुमऽउर्व्या व्यग्रौद् दुर्मर्ममायुः श्रिये रूचान् । अ
ग्निरमृतोऽअभयद्वयोभिर्यदेनं गौरजनपत्सुरेताः ॥ ८ ॥
यस्तेऽअग्न कृणवद्भद्रशोचेऽपूष देव घृतयन्तमग्ने ।
म तं नय प्रतर व्वस्योऽअच्छाभि सुग्न देवभक्त य
विष्ट ॥ ९ ॥ आ न भज सौम्रवसेण्यग्नऽउक्थऽउक्थऽभा
भज शस्यमाने । प्रियः सूर्ये प्रियोऽअग्रा भग्रात्युज्जा-
तेन भिनदकुञ्जनित्यैः ॥ १० ॥ त्वामग्ने यजमानाऽअनु

दशाः दशयमान, श्रिये जनेभ्य श्रिय दातु धूमपमन
यव्यण्डितमायु जीवन रूचान चाऽउन् रुम आमरणविशेष
उक्था महत्या दीप्त्या व्यधीत् विद्योतने । साऽयमग्नि वयाभि अ
ग्न पुराडाशप्रभृतेभि अमृताऽमृतधर्माऽभवत्, यत् यस्मात्
कारणात् सुरता शोभन रत अग्निरूप यस्या सा सुरता र्या
दुल्लोपवासी देवगण एतमग्निम् अजनयत् ॥ ८ ॥

॥ भद्रशोच ॥ कल्याणदीप्त हे देव अग्न अथ प्रतिपदि य
पुमान् ते तव घृतघ-त घृतयुक्तमपूष पुरोडाश कृणवत् कृणोति
करोति—हेयविष्ट सुग्नतम त यजमान प्रतरमतिशयेन प्रष्ट
यस्य स्थानमुत्तमलाभम् प्रनय प्रनय । अच्छाभिमुत्प्रेन दयभक्त
द्वैः सेवित सुग्न सुग्नश्चाभिनय प्रापय ॥ ९ ॥

सौम्रवत्पु शोभनश्रीतिहेतुषु यज्ञकर्मसु उक्थे उक्थे निष्केर
त्यप्रगाथादिरूप च शस्यमान इ अग्न त्व ॥ यजमानमाभज
सेवस्व—कमणि शस्त्रे च प्रेरयेत्यर्थ । एव त्वया सेवितोऽय
यजमान सूर्ये सूर्यस्य प्रियो भवति भवतु । अग्रा अग्नेश्च
प्रियाऽस्तु । तथा जातनोत्पन्न पुत्रण उज्जिनदत्त उद्देदम् उदय
वृद्धिमाप्नोतु । तथा जनिर्त्वं जनिष्यमाणश्च पौत्रादिभिरज्जि
नदत् । भविष्यदर्थे औणादिक इत्यप्रत्ययः ॥ १० ॥

हे अग्न त्वामनुवर्तमाना त्वा सजमाना यजमाना धून्

गून्विश्वं वा वसु दधिरे वार्याणि । त्वया सह द्रवि-
णमिच्छमाना व्रजं गोमन्तमुशिजो विववव्रुः ११ इति
एकादश ऋचः पठित्वा अस्ताव्यग्निरिति द्वादशीमृचमनुवाका-
न्तर्गतामपि न पठेत् । दिवस्परीत्येतस्यानुवाकस्योत्तमामृचं
परिशिनष्टीति पारस्करगृह्यात् ॥

अथ कुमारस्य पृष्ठादिचतुर्दिक्षु मध्ये च एवं पञ्च
ब्राह्मणान्संस्थापयेत् । पञ्चमो मध्ये नैर्ऋत्यां वा स्थाप्यः ।
“इममनुमानित” इति प्रैपं तान्पिता धूयात् । ततः पूर्व-
दिक्स्थितो विप्रः कुमारसम्मुखस्तिष्ठन् तं लक्ष्मीकृत्य *प्रा-
ण इति तारस्वरं धूयात् । ततः दक्षिणादिक्स्थितोऽपि तथा
तिष्ठन् *अपान इति तथा धूयात् । ततः पश्चिमदिक्स्थि-
तोऽपि तथैव *अपान इति धूयात् । उदक्संस्थित *उदान
इति धूयात् । मध्यमस्तूपरिष्ठादवेक्षमाणः *समान इति धूया-
त् । पञ्चब्राह्मणाभावे स्वयमेव तत्रतत्र गत्वा कुमाराभिमु-
खः प्राण इत्यादि धूयात् । अस्मिन्पक्षे प्रैपो न भवति ।

अथ यस्मिन्देसे कुमारो जातो भवति तं देशम् अना-

दिनानि दिनेषु सर्वदा वार्याणि वरणीयानि प्रार्थ्यानि विद्या
विद्वानि धसु धसूनि धनानि हिरण्यादीनि दधिरे धारयन्ति-
यथेष्टं धनं प्राप्नुयन्तीत्यर्थः । किञ्च त्वया सह स्थितास्ते य-
जमानाः द्रविणं यज्ञफलमिच्छमाना इच्छन्तः उशिजो मेधा-
विनो विद्याकर्मसमुच्चयकारिणः गोमन्तं रविमण्डलमध्यगं देव-
यानमार्गं व्रजं विषयुः विमिदुः ॥ ११ ॥

इत्थं स्तुतोऽग्निः कुमारं दीर्घायुषं करोत्विति प्रार्थना वाक्यार्थः ॥

*भोः कुमार त्वं प्राणः हृदि सुस्थितप्राणो भव, तव सर्वाङ्गेषु
सुस्थो घ्यानः, गुदे सुस्थो श्पानः, कण्ठे सुस्थ उदानः, नाभौ सुस्थः
समानः । एवमेते वायव्योऽस्य सुजीवनं कुर्वन्त्विति वाक्यार्थः ॥

मिरुया स्पृशन् एतं मन्त्रं पठति—(वेद ते भूमि हृदयम्
इत्यस्य प्रजापतिकृपिरनुष्टुप्छन्दः भूमिर्देवता जन्मभूम्य-
भिमन्त्रणे विनियोगः) ।

ॐ वेद ते भूमि हृदयं दिवि चन्द्रमसि श्रि-
तम् । वेदाहं तन्मां तद्विद्यात्पदयेम शरदः शतं जी-
घेम शरदः शतं शृणुयाम शरदः शतम् ॥ इति भू-
मिमभिमन्त्र्य कुमारं सर्वशरीरे स्पृशति—(अश्मा भवे-
त्यस्य प्रजापतिकृपिरनुष्टुप्छन्दः लिङोक्ता देवता अभिमर्शने
विनियोगः) ।

+ॐ अश्मा भव परशुर्भय हिरण्यमश्रुतं भव ।
आत्मा चै पुत्रनामाऽसि स जीव शरदः शतम् ॥ इति ।
(जातकर्म स्वकालेऽकृतं चेत् आयुष्यकरणादि अश्माभवेत्येतन्म-
न्त्राभिमर्शनान्तं कालान्तरेऽपि भवति । “अनुप्राणनवारसमाभि-
मर्शनानुमन्त्रणे । कालान्तरेऽपि कुर्वीत आयुष्यकरणं तथा” ॥
इति वृद्धोक्तेः । संस्काररूपत्वाच्च । मेधाजननं तु न भवतीति
पूर्व (५२) निर्णीतम्) ।

* हे भूमि हे भूमे (गुणामात्र आर्णः) ने तव हृद्-हृदयम् अयं प्रत्यगात्मा
सूर्यो वेद । कीदृशं हृत्, दिवि वर्तमाने चन्द्रमसि धितं प्रसादरूपेण
स्थितं, यद्वा फलद्रुपेण चन्द्रमसि धितं तच्चन्द्रमसि म्यदधत् इति
श्रुतेः । अहमपि तस्मै हृदय वेद । तच्च कर्तुंभूत मां विद्यादुपकर्तुं
जानातु । अतस्त्वहं हस्तपुत्रेण सह धर्मपश्येम शरदः शतमित्याद्युक्तार्थम् ॥

+ हे कुमार त्वमश्मा यज्ञपायाण इव भव । हृदयमिधत्वाभ्यां
साहृदयम् । परशुः कुठार इवापकर्तृनाशको भव । किञ्च अश्रुतम्
अक्षीणं हिरण्यं भव-यथा घात्यन्तरासभिन्नं सुवर्णं शुद्धं तथा
निर्दोषरूपं मयेत्यर्थः । यतस्त्व पुत्रनामा आत्माऽसि अतः स त्वं
मे निश्चयेन शरदः शतं जीव प्राणिहि ॥

अथास्य मातरं दृष्ट्वा पठति-(इडासीत्यस्य प्रजापतिकृपि-
रनुष्टुप्छन्दः इडा देवता अभियन्त्रणे विनियोगः) ।

*ॐ इडाऽमि मैत्रावरुणी व्वीरे व्वीरमजीजनधाः ।
सा त्वं व्वीरवती भव याऽस्मान् व्वीरवतोऽकरत्-
इति । अथ मातुर्दक्षिणं स्तनं प्रक्षाल्य कुमाराय प्रयच्छति-
(इमं स्तनमूर्जस्वन्तमित्यस्य प्रजापतिकृपिः त्रिष्टुप्छन्दः
अग्निर्देवता स्तनप्रदाने विनियोगः) ।

+ॐ इमं स्तनमूर्जस्वन्तं यथापां प्रपीनमग्ने स-
रिरस्य मध्ये । उत्सञ्जुपस्व मधुमन्तमव्वन्तस-
मुद्रियं सदनमाविशस्व-इति । ततो वामं स्तनं प्र-
क्षाल्य प्रयच्छति-(यस्ते स्तन इति दीर्घतमा कृपिस्त्रिष्टुप्छन्दः
वाग्देवता स्तनदाने विनियोगः) ।

+ॐ यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूर्यो रत्नधा व्वसु-

*हे व्वीरे आरब्धान्तगामिनि त्वम् इडा-मानवी यज्ञपात्री वा-
ऽसि, मैत्रावरुणी मित्रावरुणयोरंशोत्पन्ना चासि । यथा इडायां
पुरुषा उत्पन्ना, यथावा यज्ञपात्र्यां पुरोडाशो भवति, यथा
च मित्रावरुणयोरमस्त्यो वसिष्ठश्चोत्पन्नस्तथा त्वय्ययं पुत्र इति
भावः । यतस्त्वं व्वीरं पुत्रम् अजीजनधाः असौर्गोः अतः सा त्वं
व्वीरवती जीवत्पतिपुत्रा भव, या त्वमस्मान् व्वीरवतः जीवद्वदुपुत्रा-
नकरत् अकरोः । पुरुषव्यत्ययछान्दसः ॥

+हे अग्ने सरिरस्य लोकस्य मध्ये वर्तमानः त्वम् ऊर्जस्वन्तं
विशिष्टरसयुक्तम्, अपाम् अग्निः दुग्धैः (अप्शब्देन लक्षणया दुग्ध-
मुच्यते) प्रपीनं पूर्णम् इमं स्तनं धय पिव पायय स्तनपाने वालकं
प्रेरयेत्यर्थः । हे अर्धन् सर्वतो गमन हे कुमार मधुमन्तं मधुस्वादयु-
क्तमुत्समुत्स्यन्दतं मातृस्तनं ज्ञुपस्व सेवस्व । किञ्च समुद्रियं समुद्र-
मिव अश्रोभ्यं सदनं मातृशरीरं तृप्तः सन् आविशस्व सेवस्वेत्यर्थः ॥

+हे सरस्वति त्वस्ते तव स्तनः शशयः सुप्त इवास्ते अन्यैरनुपमु-

विश्वः सुदन्नः । येन त्रिविद्या मुप्यसि व्याख्याणि सर
स्वति तन्निह घातवेऽकः—इति ॐम्स्तनमिति च
द्वाभ्यां वाम मयच्छति ॥

अथ मृत्तिकायाः शिरःप्रदेशे खदाऽधोभूमौ जलपूर्णं कुम्भं
निदधाति । तं च दशदिनपर्यन्तं तत्रैव संरक्षेत् । (आपोदेवे-
षित्वस्य प्रजापतिर्मुपिरनुष्टुप्छन्द आपो देवताः मृत्तिकायाः
शिरःप्रदेशे रक्षार्थोदककुम्भस्थापने विनिर्णयः) ।

ॐ आपो देवेषु जाग्रथ, यथा देवेषु जाग्रथ एव-
मस्यां मृत्तिकायां सप्तपुत्रिकायां जाग्रथ—इति ।

ततः मृत्तिकाद्वारदेशे वेदीं कृत्वा पञ्चभूमिसंस्कारपूर्वक्रमेण
स्थापयेत् । अत्र मर्णातामणयनादयो न भवन्ति । “एव एव वि-
रियं कचिद्धोम” इत्यनेन होमोपदेशे एव तस्या इतिकर्तव्यता
या विधानेन अत्र च आश्वनीत्यनेनाश्वीपदेशेन मणयनादी-
नामभावे । परिसमूहनादयस्तु भवन्त्येव । तेषां भूमिसंस्कारार्थ-

तस्यात्, यद्य स्नानं मयाभू सर्वभूतानां सुखोत्पादकं, यद्य र-
क्षणं रक्षानां समर्पणधनानां धारयिता, यद्य वसुभिर्धनमा-
पन्नं, यद्य सुदन्नं अन्नदानादन्नपचनदाता, येन च स्नानं
विद्यां विद्यानि सर्वाणि कार्याणि परर्त्तयामि यस्मिन् एव पु-
न्यसि पुण्यासि—त स्नानं वात्सल्यं घातवे यामाय (घातातो-
स्तवेद्ग्रन्थः) भक्तः शुद्धं प्रयच्छेत् इत्यर्थः । सरस्वत्यमुग्रहाम्ना-
त् स्नानं एवगुणप्रदित्वा भूयाः वालकं तस्यैव पुण्यावि-
ति याचना यावत्पर्यं ॥

ॐ हे मातृ यूपं दधतु देवकार्येभिरिष्टं जाग्रथ नदेकनिष्ठा स्थ ।
एवं यस्तुष्टिपतिमुक्या तद्दृष्टान्तेन दार्ष्टान्तिकमाह—यथा दे-
वेषु जाग्रथ एव—तथा सप्तपुत्रिकायां सप्तपुत्रं सप्तपुत्रिणा तस्या
मस्या मृत्तिकायां सप्तपुत्रिणां हिते जाग्रथेत्यर्थः ॥

त्वात् । स्थापितमग्निम् एतन्त इति (“प्रगल्भो जातकर्मणि” इति वचनात्) ॐ भूर्भुवः स्वरिति प्रगल्भत्वेनावाह्य ॐ प्रगल्भना-
माप्रये नम इति पात्रादिभिः सम्पूज्य होमं कुर्यात् तण्डु-
लकणमिश्रान्सर्पपान्द्रुहीत्वा । (शण्डामर्का इति प्रजाप-
तिकृपिरनुष्टुप्छन्दोऽग्निर्देवता सूतिकाद्वाराग्नौ तण्डुलकणमिश्र-
सर्पपहोमे विनियोगः) ।

* ॐ शण्डा मर्का ऽउपवीरः शौण्डिकेय ऽउल्लुखलः ।
मलिम्लुचो द्रोणासश्च्यवनो नश्यतादितः स्वाहा-
इदमग्नये नम । (आलिखन्निति प्रजापतिकृपिरनुष्टुप्छन्दोऽग्नि-
र्देवता सूतिकाद्वाराग्नौ तण्डुलकणमिश्रसर्पपहोमे विनियोगः) ।

+ ॐ आलिखन्ननिमिषः किंचदन्त ऽउपश्रुतिः । ह-
र्यक्षः कुम्भी शत्रुः पात्रपाणिर्नृमणिः । हन्त्रीमुखः स-

* शण्डाः शण्डः, मर्काः मर्कः । घचनव्यत्यय आर्पः । शृणातीति
शण्डः । मारयतीति मर्कः । उपघाते वीर उपवीरः । शौण्डिकेयः
शौण्डे कुशलः । उल्लुखलवदाभितघातुकत्यादुल्लुखलः । मलिम्लुचः
अतिमलिनाशयः । द्रोणासः वृक्षकोटरवघ्रासा नासिका यस्य सः ।
द्रुद्रुमागपलाशिन इत्यभिधानम् । गुण आर्पः । व्याचयतीन्द्रियाणीति
च्यवनः । अयं सर्वः इतः-सूतिकागृहहोमाग्नयतात् नश्यतु इति
प्रत्येकमन्वयः । तुह्योस्तातलाशिष्यन्यतरस्यामिति तातडादेशः ॥

+ आ समन्ताल्लिखतीत्यालिखन् तक्षन् । अनिमिषदृष्टत्वादिनि-
मिषः । अपकर्तुमुपशृणोतीत्युपश्रुतिः । किंचदन्तो विद्यते यस्य सः
किंचदन्तः । अशंआदिभ्योऽच् । किंचदन्तो जनश्रुतितिरित्यभिधा-
नम् । हर्यक्षः पिङ्गालक्षः । कुम्भयति स्तम्भयतीति कुम्भी । नन्दिप्र
हीति इतिप्रत्ययः । बालं शातयतीति शत्रुः । पात्रपाणिः खर्परहस्तः ।
नृन्मिनोति दिनस्तीति नृमणिः । हन्त्री हिंसेव मुखे यस्य स हन्त्री-
मुखः । सर्पपवदरुणः धूसर उग्रो वा । येनोपद्रुतश्च्यवतीति च्यवनः
प्रकृतिभ्रंशकः । अयं सर्वोऽपि बालग्रह इतो नश्यतादित्यन्वयः ॥

र्षपारुणश्च्यवनो नश्यतादितः स्वाहा-इदमग्रे न मम ॥

(इदं शण्डमर्कोपवीरशौण्डिकेयोल्लुखलमलिम्बुचद्रोणास-
च्यवनेभ्यो न मम । इति प्रथमाहुतौ त्यागः, इदमालिखदनिमिष-
र्निवदन्तोपश्रुतिहय्यस्तकुम्भिशत्रुपात्रपाणिनृमणिहन्त्रीमुखसर्पपा-
रुणश्च्यवनेभ्यो न मम । इति द्वितीयाहुतौ त्याग इत्यपि केचित्) ।

स चाग्निरुत्थापनपर्यन्तं दशदिनावधि यथा निर्वापितो न
भवति तथा कार्यम् । उत्थापनं च दशमादिने एव । एता आ-
हुतयो दशदिनपर्यन्तं प्रत्यहं सायंप्रातराहुतिद्वयेन चत्वारिं-
शत्संख्याका भवन्ति । स्वदाघःकुम्भधारणादि द्वारहोमान्तं च
कालान्तरे न भवति, नियतकालत्वात् ।

अथ यदि कुमारनामा बालग्रहो रोदनादिना कुमार-
सुपद्रुतं कुर्यात्तदा तदुपद्रवनिवृत्तये त धामं मत्स्यजालेनोत्त-
रीयेण वा मच्छाद्याङ्गे निधायेमं जपेत् — (कूर्कुर इत्यादीनां
मन्त्राणां प्रजापतिर्ऋषिस्तुष्टुच्छन्दः शुनको देवता जपे विनियोगः)

ॐ कूर्कुरः सुकूर्कुरः कूर्कुरो बालवन्धनः ।
चेचेच्छुनक सृज नमस्ते ऽअस्तु सीसरो लपेतापहर १

कूर्कुर, भयणाद्यो बालग्रहः । सुकूर्कुर अतिभाषणः । कूर्कुरः
कर्कशः । बालान्वध्नातीति बालवन्धनः । सीसरोऽङ्गसारकः ।
हेशुनक तुभ्य नमोऽस्तु । अतः पूर्वोक्तविशेषणाविशिष्टस्य सृज एनं
कुमारं विच्छेद । सृज विसर्गे । लपत लपन रोदकोति यावत्,
अपहर गात्रसकोचकं ह्य कौटिल्ये, चेच्चेत् सुशुभं कुर्यान्नित्याम-
न्त्रणविशेषणानि ॥

ॐ हेशुनक देवदूत तत्सत्यम्-तर्किसत्यं, कुमारमेव वा वृणीयाः
वृत्तयानसि हिसाविहारार्थं, देवाय ते तुभ्य तदेव वरमददु, ।
शेषमुक्तार्थम् ॥

तत्सत्यं यत्ते देवाच्चरमद्दुः कुमारमेव वाऽवृणीथाः ।
 चेचेच्छुनक सृज नमस्ते ऽअस्तु सीसरो लपेताप-
 हर २ *तत्सत्यं यत्ते सरमा माता सीसरः पि-
 ता श्यामशबलौ भ्रातरौ । चेचेच्छुनक सृज नमस्ते-
 ऽअस्तु सीसरो लपेतापहर- ३ इति । जपान्ते पिता वा-
 लकमभिमृशति-(न नामयतीत्यस्य प्रजापतिर्ऽपिरनुष्टुप्छन्दः
 वायुर्देवता अभिमर्शने विनियोगः) ।

+न नोमयति न रुदति न हृष्यति न ग्लायति । यत्र
 वयं वयदामो यत्र चाभिमृशामसि-इति मन्त्रेणाभिमृश्य
 दक्षिणासङ्कल्पं कुर्यात् । अथेहाप्तुकोऽहं जातस्य पुत्रस्य कृतैत-
 जातकर्माण्यसंस्कारकर्मणः साद्रतासिद्ध्यै साहुण्यार्थं च इमां
 दक्षिणां नानानामगोत्रेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो विभज्य दास्ये ॐ तत्सव-
 मम । ततो भूयसीं सङ्कल्प्य ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् । दश
 यथाशक्ति वा ब्राह्मणान् भोजयिष्ये इति संकल्प्य सूतकान्ते
 ब्राह्मणान् भोजयेत् । “पुत्रजन्मनि यात्रापां सर्वर्यां दत्तमक्षयम्”
 इति (नि०सि०) व्यासोक्ते रात्रावपि स्नानदानादिकं भवत्येव ।
 प्रथमेऽह्नि तथा पष्ठे दाता नामोति सूतकमिति वचनात्तत्र दान-
 प्रतिग्रहौ न दोषायेति । ततोऽष्टाङ्गुलं परित्यज्य नालच्छे-
 दनं कुर्यात् । अभिषेकतिलकमन्त्रपाठादि च कारयेत् ॥

इति जातकर्मप्रयोगः ॥

*किञ्च यत्ते तव सरमा देवशुनी माता, सीसरश्च देवश्वा
 पिता, श्यामशबलौ भ्रातरौ तदपि सत्यम् । शिष्टं स्पष्टम् ॥

+यत्र यस्मिन्कुमारे वयं वयदाम् । जपामः । मन्त्रमिति शेषः ।
 यत्र च अभिमृशामसि अभिमृशामः अभितः स्पर्शनं कुर्मः—
 स कुमारो न नामयत्यङ्गानि, न रुदति, न च भूताविष्टो हृष्यति,
 न च ग्लानो भवति ॥

अथ पष्टीमहोत्सवः ।

जन्मदिनतः पष्टुदिने पिता प्रातरुत्थाय शुचिं शान्तं श्री-
तस्मार्त्तिक्रियापरं सपत्नीकं ब्राह्मणं विनयेनोपसृत्य “अद्य पष्टी-
महोत्सवार्थं युवामहं निमन्त्रये” इति तावुक्त्वा तथाऽस्तिवति ता-
भ्यामुक्ते स्वगृहमागच्छेत् । तौ चोपोषितां तिष्ठेताम् । ताभ्यां
पष्टीमहोत्सवं कारयेत् । विशिष्टदक्षिणादानाशक्तौ उपवासपूर्वक
उत्सवः स्वयं कार्यः । ततोऽपराह्नसमये ब्राह्मणो गोमयेन का-
ष्ठपीठे पाद्वयोः स्कन्दप्रचुम्नयोः, मध्ये पष्टीदेव्याः एवं तिस्रः
मतिमाः विधाय शुक्लतण्डुलैर्वैर्वा पूरयित्वा पठ्याः कर्णमदेशे
दूर्वापल्लवैः कुण्डले, सर्वाङ्गेषु षोडश कपर्दिका दद्यात् । ततः
मदोषसमये पुत्रपिता स्नात्वा सन्ध्यादि विधाय पूजासामग्रीं
सम्पाद्य द्वारसमीपमागत्य द्वारमातृपूजनं कुर्यात् । आचम्य
अर्घ्यं संस्थाप्य पूजासङ्कल्पः—अद्येहामुक्तगोत्रोऽमुकराशिरमुक्तो
ऽहम् अमुकराशेर्बालकस्य करिष्यमाणपष्टीमहोत्सवकर्मणि
पूर्वाङ्गत्वेन द्वारमानृणां पूजनं करिष्ये इति । एतन्त इति ५०
ॐ भूर्भुवः स्वः द्वारमातरः इहागच्छन्तु इह तिष्ठन्तु सुम-
तिष्ठिता वरदा भवन्तु इति मतिष्ठाप्य ध्यानम्—कुमारी
धनदा नन्दा विपुला मङ्गलाऽचला । पद्मा चैव तु
नाम्नोक्ताः समैता द्वारमातरः ॥ इति ध्यात्वा ॐ कुमार्यै-
नमः ॐ धनदायै नमः ॐ नन्दायै नमः ॐ विपुलायै नमः
ॐ मङ्गलायै नमः ॐ अचलायै नमः ॐ पद्मायै नमः इति नाम-
मन्त्रैः आवाहनासनपाद्यादिनीराजनान्तं सम्पूज्य दक्षिणां
दत्त्वा स्वास्तिवाचनं पठन् अभ्यन्तरं गच्छेत् । तत्र मथमं ग-
च्छत्तुलसर्पसैन्यनिम्नपत्रादित्वस्थिः मूर्तिकामयीषे घृतो देयः ।

ततो गणेशं पूजयेत् । तद्यथा दीपं प्रज्वलयाचम्य

माणानायम्य देवेभ्यः पुष्पाञ्जलिं समर्प्य अर्घं संस्थाप्य-
पूजासङ्कल्पः । अघेहेत्यादिदेशकालौ स्मृत्वा अमुकगोत्रः अ-
मुकराशिरमुकशर्माऽहं जातस्य पुत्रस्य करिष्यमाणपष्ठीमहो-
त्सवकर्मणि निर्विघ्नतामिद्धये भगवतः श्रीगणेशस्य पूजनं
करिष्ये इति सङ्कल्प्य पूर्वोक्तप्रकारेण गणेशं सम्पूज्य दक्षिणां
दत्त्वा प्रार्थयेत्-सर्वविघ्नहरो देव एकदन्त गजानन ।

भक्त्या संपूजितः प्रीत्या शिशुं दीर्घायुषं कुरु ॥

लभ्योदर महाभाग सर्वोपद्रवनाशन ।

त्वत्प्रसादादविघ्नेन चिरं जीवतु मे सुतः ॥ इति ।

अथ प्रधानसङ्कल्पः-अघेहेत्यादिदेशकालौ स्मृत्वा अमु-
कगोत्रोऽमुकराशिरमुकशर्माऽहम् अमुकराशेः बालकस्य सर्वोप-
द्रवशान्तिपूर्वकदीर्घायुरारोग्यावाप्तिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं
पष्ठीमहोत्सवं करिष्ये । तत्पूर्वाङ्गत्वेन सर्वाभ्युदयमाप्तये गणप-
तिसहितगौर्यादिषोडशमातृणां पूजनं करिष्ये इति सङ्कल्प्य
पूर्वोक्तप्रकारेण मातृः पूजयित्वा वसोर्धाराः पातयित्वा द-
क्षिणां दद्यात् । ततः पुष्पाहवाचनसङ्कल्पः अघेहामुकोऽहं
जातस्य पुत्रस्य पष्ठीमहोत्सवकर्मणि सर्वाभ्युदयमाप्तये ब्राह्म-
णद्वारा पुण्याहं वाचयिष्ये तत्पूर्वाङ्गत्वेन चतुर्णां ब्राह्मणा-
नां पूजनं वरणं च करिष्ये इति सङ्कल्प्य वरणं कृत्वा उ-
क्तप्रकारेण पुण्याहं वाचयित्वा कलशं संस्थाप्य तत्र ब्रह्मव-
रुणसहितादित्यादिनवग्रहानावाह्य सम्पूज्य दक्षिणां दत्त्वा

स्कन्दप्रद्युम्नजन्मदापष्ठीदेवीनां पूजनं कुर्यात् । अर्घं
संस्थाप्य पूजासङ्कल्पः । अघेहामुकोऽहं जातस्य पुत्रस्य स-
र्वोपद्रवशान्तिपूर्वकायुरारोग्यावाप्तये गोमयप्रतिमयोः स्कन्दप्र-
द्युम्नयोः षोडशोपचारैः पूजनं करिष्ये इति सङ्कल्प्य एतन्त-

इति प० ॐ भूर्भुवःस्वः गोमयप्रतिमयोः स्कन्ददेव तथा मद्-
युम्नदेव इहागच्छतम् इह तिष्ठतं सुप्रतिष्ठितौ वरदौ भवतमिति
प्रतिष्ठापयेत् ।

अथ स्कन्दध्यानम् । मयूरवरमारूढो द्विभुजो बालरूप-
धृक् । मुद्गरं वामहस्ते तु शक्तिं दक्षिणतो न्यसेत् ॥ वराभयक-
रः साक्षाद्विभुजः शिखिबाहनः । किरीटी कुण्डली देवो-
दिव्याभरणभूषितः ॥ अथ मद्युम्नध्यानम्—मद्युम्नस्तु
चतुर्बाहुः बाह्वचक्रगदाधरः । चक्रं दक्षिणहस्ते ऽस्य वामहस्ते
धनुस्तथा ॥ शङ्खं च दक्षिणे दद्याद्गदा वामे प्रदापयेत् । मद्-
युम्नं फारयेदेवं सर्वलक्षणसंयुतम् ॥ स्त्रियो चैवास्य कर्त्तव्ये
सर्वलक्षणसंयुते । इति ध्यात्वा ॐ स्कन्दाय नमः इति नाम-
मन्त्रेण (प० सं० अ० १३ मं० ५)

ॐ द्रप्सश्चस्कन्द पृथिवीमनु चामिमं च योनिमनु
यश्च पूर्व्वः । समानं योनिमनुसञ्चरन्तं द्रप्सं जुहोम्य-
नु सप्तहोत्राः—इतिवेदमन्त्रेण च स्कन्दमावाह्य ॐ मद्यु-
म्नाय नमः इति मद्युम्नं चावाह्य वक्ष्यमाणमन्त्रैः स्कन्द-
मद्युम्नाभ्यां नमः इति नाममन्त्रेण च पूजयेत् । आसनम्—
पण्डुखाय नमस्तुभ्य सेनाधिपतये नमः । पुष्पासनेन देवेश
मसीद् परमेश्वर ॥ पाद्यम्—गङ्गाजलं समानीतं सुवर्णक-
लशे स्थितम् । पात्रार्थं ते मया दत्तं शृणुतां परमेश्वर ॥

*यद्यपि स्कन्ददेवस्य एतन्मन्त्रावधारणे समन्वयो नास्ति
तथापि एतन्मन्त्रघटकस्कन्दपदादुपस्थितिर्भवितुमर्हत्येव । ता
वतैवच वैदिकमन्त्रेण देवतास्मरणादिष्टविशेषसिद्धिः । एषा च
अग्न्यादितात्पर्येण प्रयुक्ताऽनन्तादिपदघटकनन्तादिपदेभ्यः दमय-
न्त्यादीनां नलराजादुपस्थितिः । एवमन्यत्राप्युक्तम् ॥

माणानायम्य देवेभ्यः पुष्पाञ्जलिं समर्प्य अर्घं संस्थाप्य-
पूजासङ्कल्पः । अघेहेत्यादिदेशकालौ स्मृत्वा अमुकगोत्रः अ-
मुकराशिरमुकशर्माऽहं जातस्य पुत्रस्य करिष्यमाणपष्ठीमहो-
त्सवकर्मणि निर्विघ्नतासिद्धये भगवतः श्रीगणेशस्य पूजनं
करिष्ये इति सङ्कल्प्य पूर्वोक्तप्रकारेण गणेशं सम्पूज्य दक्षिणां
दत्त्वा मार्थयेत-सर्वविघ्नहरो देव एकदन्त गजानन ।

भक्त्या संपूजितः प्रीत्या शिशुं दीर्घायुषं कुरु ॥

लम्बोदर महाभाग सर्वोपद्रवनाशन ।

त्वत्प्रसादादविघ्नेन चिरं जीवतु मे सुतः ॥ इति ।

अथ मधावसङ्कल्पः-अघेहेत्यादिदेशकालौ स्मृत्वा अमु-
कगोत्रोऽमुकराशिरमुकशर्माऽहम् अमुकराशेः बालकस्य सर्वोप-
द्रवशान्तिपूर्वकदीर्घायुरारोग्यावाप्तिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं
पष्ठीमहोत्सवं करिष्ये । तत्पूर्वाङ्गत्वेन सर्वाभ्युदयमाप्तये गणप-
तिसहितगौर्यादिषोडशमातृणां पूजनं करिष्ये इति सङ्कल्प्य
पूर्वोक्तप्रकारेण मातृः पूजयित्वा वसोर्धाराः पातयित्वा द-
क्षिणां दद्यात् । ततः पुण्याहवाचनसङ्कल्पः अघेहामुकोऽहं
जातस्य पुत्रस्य पष्ठीमहोत्सवकर्मणि सर्वाभ्युदयमाप्तये ब्राह्म-
णद्वारा पुण्याहं वाचयिष्ये तत्पूर्वाङ्गत्वेन चतुर्णां ब्राह्मणा-
नां पूजनं वरणं च करिष्ये इति सङ्कल्प्य वरणं कृत्वा उ-
क्तप्रकारेण पुण्याहं वाचयित्वा कलशं संस्थाप्य तत्र ब्रह्मव-
रुणसहितादित्यादिनवग्रहानावाद्य सम्पूज्य दक्षिणां दत्त्वा

स्कन्दप्रद्युम्नजन्मदापष्ठीदेवीनां पूजनं कुर्यात् । अर्घं
संस्थाप्य पूजासङ्कल्पः । अघेहामुकोऽहं जातस्य पुत्रस्य स-
र्वोपद्रवशान्तिपूर्वकायुरारोग्यावाप्तये गोमयप्रतिमयोः स्कन्दम-
द्युम्नयोः षोडशोपचारैः पूजनं करिष्ये इति सङ्कल्प्य एतन्त-

इति प० ॐ भूर्भुवःस्वः गोमयप्रतिमयोः स्कन्ददेव तथा मद्-
युम्नदेव इहागच्छतम् इह तिष्ठतं सुप्रतिष्ठितौ वरदौ भवतमिति
प्रतिष्ठापयेत् ।

अथ स्कन्दध्यानम् । मयूरवरमारूढो द्विभुजो बालरूप-
धृक् । मुदरं वामहस्ते तु शक्तिं दक्षिणतो न्यसेत् ॥ वराभयक-
रः साक्षाद्विभुजः शिखिवाहनः । किरीटी कुण्डली देवो-
दिष्वाभरणभूषितः ॥ अथ प्रद्युम्नध्यानम्—मद्द्युम्नस्तु
चतुर्बाहुः शङ्खचक्रगदाधरः । चक्रं दक्षिणहस्ते ऽस्य वामहस्ते
धनुस्तथा ॥ शङ्खं च दक्षिणे दद्याद्गदां वामे प्रदापयेत् । मद्-
युम्नं कारयेद्देवं सर्वलक्षणसंयुतम् ॥ स्त्रियौ चैवास्य कर्त्तव्ये
सर्वलक्षणसंयुते । इति ध्यात्वा ॐ स्कन्दाय नमः इति नाम-
मन्त्रेण (प० सं० अ० १३ मं० ५)

ॐ ब्रह्मस्रस्वस्कन्द पृथिवीमनु व्यामिमं च योनिमनु
यश्च पूर्वः । समानं योनिमनुसधरन्तं ब्रह्मं जुहोम्य-
नु सप्तहोत्राः—इतिवेदमन्त्रेण च स्कन्दमावाह्य ॐ मद्द्यु-
म्नाय नमः इति मद्द्युम्नं चावाह्य वक्ष्यमाणमन्त्रैः स्कन्द-
प्रद्युम्नाभ्यां नमः इति नाममन्त्रेण च पूजयेत् । आसनम्—
पद्ममुखाय नमस्तुभ्यं सेनाधिपतये नमः । पुष्पासनेन देवेश
प्रसीद परमेश्वर ॥ पाद्यम्—गङ्गाजलं समानीतं सुवर्णक-
लशे स्थितम् । पाद्यार्थं ते मया दत्तं गृह्यतां परमेश्वर ॥

*यद्यपि स्कन्ददेवस्य एतन्मन्त्रवाक्यार्थे समन्वयो नास्ति
तथापि एतन्मन्त्रघटकस्कन्दपदादुपस्थितिर्भावितुमर्हत्येव । ता-
मैव च वैदिकमन्त्रेण देवतास्मरणादिष्टविशेषसिद्धिः । दृष्टा च
धन्यादितात्पर्येण प्रयुक्ताऽनलादिपदघटकनलादिपदेष्वः दमय-
न्त्यादीनां नलराजादुपस्थितिः । एवमन्यत्राप्युक्तम् ॥

अर्घ्यम्-पञ्चरत्नसमायुक्तं सर्पपैः परिपूरितम् । पञ्चपल्लवसंयुक्त-
मर्घ्यं मे प्रतिगृह्यताम् ॥ आचमनीयं नाममन्त्रेण । स्नानम्-
नर्मदाचन्द्रभागादिगङ्गासङ्गमजैर्जलैः । स्नापितोऽसि मया देव
प्रीत्यर्थं प्रतिगृह्यताम् । आचमनीयम्-गङ्गाजलं समानीतं सुवर्ण-
फलशे स्थितम् । आचमनं स्कन्ददेव प्रीत्यर्थं प्रतिगृह्यताम् ॥
वस्त्रोपबस्त्रम्-वेदसूत्रसमायुक्ते यज्ञतानसमन्विते । सर्ववर्णप्रभे
देव वाससी प्रतिगृह्यताम् ॥ वस्त्राङ्गमाचमनीयं नाममन्त्रेण ॥
गन्धम्-मलयाद्रिसमुद्भूतं नानागन्धसमन्वितम् । सुरासुर-
नरानन्दं गन्धं मे प्रतिगृह्यताम् ॥ अक्षताः-शुक्लांश्चातीव हृ-
द्यांश्च सुगन्धींश्च विशेषतः । अक्षतार्थं प्रयच्छामि गृहाण प-
रमेश्वर ॥ पुष्पाणि-जलजं स्थलजं चापि पुष्पं कालर्तुस-
म्भवम् । भक्त्या निवेदितं देव पुष्पं मे प्रतिगृह्यताम् ॥ धूपं-
गुग्गुलुं घृतसंयुक्तं दशाङ्गेन समन्वितम् ॥ धूपं गृहाण दे-
वेश त्रैलोक्यानन्ददायकम् ॥ दीपम्-सद्दर्शिघृतसंयुक्तमन्धका-
रविनाशनम् । मया निवेदितं देव गृहाण परमेश्वर ॥ नैवेद्यम्-
सत्पात्रसिद्धं सुहविर्विविधानन्दलक्षणम् । भोजनार्थं मया दत्तं
नैवेद्यं प्रतिगृह्यताम् । आचमनीयं, भूषणार्थं द्रव्यं च समर्प्य
नाममन्त्रेण जपं कृत्वा समर्प्य-ताम्बूलम्-मण्डनं सर्वभूतानां
द्रव्यैः सौगन्धिकादिभिः । ताम्बूलं गृह्यतां देव प्रीतोऽस्माकं
भव प्रभो ॥ अन्तस्तेजो वहिस्तेज इति नीराजनं कृत्वा ध्यानम-
न्त्रेण पुष्पाञ्जलिं समर्प्य प्रार्थयेत्-तत्र प्रथमं स्कन्दप्रार्थना-

ॐ नमः कुमाराय महाप्रभाय स्कन्दाय ते स्कन्दितदानवाय ।
नवार्कविम्बद्युतये नमोऽस्तु नमोऽस्त्वमोघोद्यतशक्तिपाणये १
नमो विशालाय विचारिणेऽस्तु नमोऽस्तु ते पण्मुख कामरूपिणे ।
गुहाय गूढाभरणाय धर्त्रे नमोऽस्तु ते दानवदारणाय २

नमोऽस्तु ते ऽर्कपतिप्रभाय नमोऽस्तु गुह्याय गुहाय तुभ्यम्
 नमोऽस्तु ते लोकभयापहाय नमोऽस्तु ते बालपराक्रमाय ३
 नमो विशालायतलोचनाय नमो विशालाय महाव्रताय ।
 नमो नमस्तेऽस्तु मनोरमाय नमो नमस्तेऽस्तु करोत्कटाय ४
 नमो मयूरोज्ज्वलवाहनाय नमो धृतोदग्रपताकिनेऽस्तु ।
 नमोऽस्तु केंयूरधराय तुभ्यं नमः प्रभावप्रणताय तुभ्यम् ५
 सेनानये पावकिने नमोऽस्तु क्रियापरीतामलदिव्यमूर्तये ।
 कृपामयो यज्ञ इवामलस्त्वं नमोऽस्तु पष्ठीश नमोनमस्ते ६
 एवं द्वात्रिंशन्नामभिः स्मृत्तं सम्प्रार्थ्य—

ॐकाण्डात्काण्डात्प्ररोहन्ती परुषः परुषस्परि। एवा
 नो दूर्वे प्रतनु सहस्रेण क्षतेन च-इति पन्त्रेण स्मृत्तदोपरि
 दूर्वा समर्प्य—

प्रद्युम्नं प्रार्थयेत्—भोः प्रद्युम्न महाबाहो लक्ष्मीहृदय-
 नन्दन । कुमारं रक्ष मे भीतेः प्रद्युम्नाय नमोनमः १
 त्रैलोक्यपूजितः श्रीमान्सदा विजयवर्द्धनः । शान्तिं कुरु ग-
 दापाणे प्रद्युम्नाय नमोनमः २ इति प्रद्युम्नं सम्प्रार्थ्य—

पद्कृतिकाः पूजयेत् । तत्र पूजासङ्कल्पः—अथेह जातस्य पु-
 त्रस्य पष्ठीमहोत्सवे सर्वोपद्रवशान्त्यर्थं दध्यक्षतपुञ्जेषु पद्कृतिका-
 नां पूजनं करिष्ये । एतन्तइति ५० ॐभूर्भुवःस्वः शिवे इहागच्छेद्
 तिष्ठ सुप्रतिष्ठिता वरदा मव, ॐभू० सम्भूते १० ॐभू० सन्नते
 १० ॐभू० प्रीते १० ॐभू० अनमूये १० ॐभू० क्षमे १० प्रति-
 ष्ठाप्य नाममन्त्रैर्गन्धादिभिः पूजनम् । ॐशेवायै नमः ॐसम्भूतयै
 नमः ॐसन्नतयै नमः ॐप्रीतयै नमः-ॐअनमूयायै नमः ॐक्षमायै
 नमः इति सम्पूज्य प्रार्थयेत्—जगन्मानजगद्धात्रि जगदानन्द-
 कारिणि । नमस्ते देवि कल्याणि प्रसीद मम कृत्तिके । इति प्रार्थ्य

ॐकार्तिकेयाय नमः ॐकार्तिकेय महाबाहो गौरीहृदयनन्दन ।
 कुमारं रक्ष मे भीतेः कार्तिकेय नमोऽस्तु ते ॥ इति कार्तिकेयं
 च प्रार्थ्य विष्णुं प्रार्थयेत्-त्रैलोक्यपूजितः श्रीमान्सदा विजयव-
 र्द्धनः । शान्तिं कुरु गदापाणे नारायण नमोऽस्तु ते ॥ इति ।
 ॐखड्गाय नमः ॐशङ्खाय नमः ॐमन्थनाय नमः ॐवंशाय
 नमः इति खड्गाद्यायुधानि च सम्पूज्य दक्षिणां दद्यात् ।
 अघेहामुकोऽहम् अमुकराशेर्जातस्य पुत्रस्य दीर्घायुरारोग्यावाप्तये
 कृतायाः स्कन्दप्रद्युम्नजन्मदानां पूजायाः साद्गुण्यार्थं श्री-
 स्कन्दप्रद्युम्नजन्मदानां प्रीतये इमां सुवर्णनिष्कयिणीं दक्षिणां
 ब्राह्मणाय दास्ये । ॐतत्सत् इति ॥

अथ पष्ठीपूजनम्—अर्घ्यं संस्थाप्य प्राणानायम्य पूजास-
 ङ्करूपः अघेहामुकगोत्रोऽमुकराशिरमुकशर्म्माऽहम् अमुकराशेर्जा-
 तस्य पुत्रस्य दीर्घायुरारोग्यावाप्तये सर्वोपद्रवशान्त्यर्थं च गोमय-
 निर्भिमतप्रतिमायां पष्ठीदेव्याः पोहशोपचारैः पूजनं करिष्ये इति
 संकल्प्य एतन्त इति प० ॐभूर्भुवःस्वः गोमयप्रतिमायां पष्ठीदे-
 वि इहागच्छेह तिष्ठ सुप्रतिष्ठिता वरदा भव ॐओंहीक्रौंयैरँलँवँशँ-
 पैँसँहँसँ इंसः सोहं पष्ठीदेव्याः प्राणा इहागत्य सुखं चिरन्तिष्ठन्तु
 जीव इह तिष्ठतु सर्वेन्द्रियाणीह तिष्ठन्तु इति प्राणप्रतिष्ठां च विधाय
 आत्मनि देवे च न्यासं कुर्यात्-ॐपौ हृदयाय नमः ॐपौ
 शिरसे स्वाहा ॐपू शिखायै वषट् ॐपै कवचाय हुम् ॐपौ
 नेत्रत्रयाय वौषट् ॐपः अस्त्राय फट् इति न्यासं विधाय
 ध्यायेत्-चतुर्भुजां महादेवीं तुङ्गपीनस्तनीं शिवाम् । मयूरवर-
 माकृढां रक्तवस्त्रधरां युभाम् ॥ शूलशक्तिवराभीतिहस्तां
 ध्यायेन्महेश्वरीम् । प्रफुल्लपद्मवदनामर्द्धपद्मासनस्थिताम् ॥ स-
 र्वार्द्धभूषितां देवीं पीनोन्नतपयोधराम् । स्रवत्पीयूषवदन्तां

पीतकौशेयवाससाम् ॥ चतुर्भुजां दक्षिणेन धृतमन्यानवंशकाम् ।
नीलोत्पलं तु वामेन स्फुटं तु दधवीं तथा ॥ अधस्थितकरा-
भ्यां तु महापट्टीं विचिन्तयेत् ।

आवाहनम्—आयाहि पूज्यसे देवि महापट्टीति विश्रुते ।

शक्तिरूपेण मे वालं रस जागरवासरे ॥

ॐ अम्ये ऽआम्बिके ऽअम्बालिके न मा नयति क-
ञ्चन । ससस्त्यक्षकः सुभद्रिकां काम्पीलवासिनीम् ॥
ॐ पट्टीदेव्यै नमः इतिनाममन्त्रेण च आसनम् पाद्यञ्च समर्प्य
अर्घ्यं दद्यात् । अर्घ्यमन्त्रः—पत्रपुष्पफलाम्भोभी रत्नैश्च बहुभिर्पु-
तम् । पट्टि देवि मया दत्तमर्घ्यं गृह्ण नमोऽस्तु ते । ततो वैदिकपूर्वोक्त-
मन्त्रेण नाममन्त्रेण च आचमनीयं स्नानं स्नानोच्चराद्रमाचमनीयं
च समर्प्य वस्त्रम्—तन्तुमन्तानसंयुक्तं कलाकौशेयकल्पितम् । सर्वा-
ङ्गावरणं श्रेष्ठं वसनं परिधीयताम् ॥ वस्त्राद्रमाचमनीयम् । गन्ध-
म्—कुङ्कुमं चन्दनं चैव सुगन्धं सुमनोहरम् । पट्टि देवि मया दत्तं
गन्धं गृह्ण नमोऽस्तु ते ॥ अक्षताः—सुगन्धा अतिशुभ्राश्च तण्डुलाः
सुमनोहराः । अक्षतार्थं मया दत्ताः पट्टि देवि नमोऽस्तु ते ।
पुष्पाणि—चतुर्वर्णानि पुष्पाणि सुगन्धीनि विशेषतः । मया-
ऽऽनीतानि पूजार्थं गृहाण परमेश्वरि ॥

ॐ समर्प्य देव्या धिया सन्दक्षिणयोरुचक्षता ।
मा मऽआयुः प्रमोषीमो ऽअहं तव वीरं त्वि-
देव तव देवि संदक्षि १ ॐ श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च प-
त्न्यावहोरात्रे पार्श्वे नक्षत्राणि रूपमश्विनौ वव्यास्त-
म् । इष्टान्निपाणामुम्म ऽइषाण सर्व्वलोकम्मऽइषाण २
ॐ काण्डात्काण्डात्प्ररोहन्ती परुषः परुषस्परि । एषा
नो दूर्घ्वं प्रतनु सहस्रेण शतेन च ३ इति मन्त्रैः दूर्वा-

समर्प्य धूपं समर्पयेत्—गुग्गुलुं घृतसंयुक्तं दशाङ्गेन समन्वितम् ।
 पष्ठि देवि नमस्तुभ्यं धूपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥ अष्टौ दीपा-
 न्पञ्चलटय-गव्येनाज्येन संयुक्तान् वर्चा कर्पूरगर्भया । दीपा-
 न्देवि मया दत्तानिमान् गृह्ण नमोऽस्तु ते ॥ ततो द्वारदेशे
 षट्काष्ठकमालायुतम् अजासृतं- कर्णताडनादिना भूतादिवि-
 द्वावणाय पुनःपुनः शब्दं कारयेत् । ततो नैवेद्यम्—मोदकानि
 विचित्राणि शुद्धतण्डुलकं दधि । विचित्रपकान्नयुतं तथाऽपूप-
 समन्वितम् ॥ फेनिकाघृतपूराढ्यं नैवेद्यं प्रतिगृह्यताम् । ॐ प-
 ष्ठीदेव्यै नम इति नाममन्त्रेण जपं विधाय गुह्यातीति समर्प्य
 नैवेद्याङ्गमाचमनीयं करोद्धर्त्तनार्थं गन्धं च समर्प्य नीराज-
 नम्—अन्तस्तेजो बहिस्तेज एकीकृत्यामितप्रभम् । आरात्ति-
 फमिदं देवि नृहाण परमेश्वरि ॥ नमस्कारः—जय देवि जगन्मा-
 तर्जगदानन्दकारिणि । मसीद मम कल्याणि गहापष्ठि नमो-
 ऽस्तुते ॥ ततः पुष्पाणि सङ्गृह्य प्रार्थयेत्—देवानां च ऋषी-
 णां च मनुष्याणां च वत्सले । अमुं मम सुतं रक्ष पष्ठि देवि
 नमोऽस्तु ते ॥ पुरा देवैः पूजिताऽसि ब्रह्मविष्णुशिवादिभिः ।
 आवाभ्यामपि देवि त्वं पूज्यसे भक्तिपूर्वकम् ॥ देहस्य
 बालकस्यायुर्द्विंशं तुभ्यं नमोऽस्तुते ।

ततः पिता बालकस्य पष्ठीदेव्याः पुरास्थितः ।

बद्धाञ्जलिर्भक्तिनम्रो वाक्यमुच्चारयेदिदम् ॥

त्वं देवमाताऽदितिरब्धिजा त्वं गौरी त्वमेवासि धृतिः समा त्वम् ।

कीर्त्तिः समृद्धिर्भुवनस्य धात्री त्वमेव देवि प्रणतोऽस्मि तुभ्यम् ॥

यथा सर्वानि भूतानि त्वयि स्यूतानि रक्षवत् ।

चराचराणि भूतानि त्वत्तो जातान्यत्नेकशः ॥

पुमान्ताक्षी भवत्येष तेन सत्येन बुद्धिमान् ।

त्वं सृष्टिराद्या सृजसि प्रजास्त्वं स्थितिस्तथैनाः सकला विभर्षि ।
स्वामेव वाचा मनसा च कर्मणा समर्चयाम्यस्तु शिशुधिरायुः ॥

स्वस्ति मेऽस्तु शृङ्गे नित्यं त्वत्प्रसादात्सुरेश्वरि ।

पुत्रोत्सवमहं नित्यं पश्येयं त्वदनुग्रहात् ॥

ततोऽर्भकस्य जननी प्रार्थयेत्तामतन्द्रिता ।

सर्व प्रसादात्तनयस्य वक्तुं दृष्टं मया देवि नमोऽस्तु तुभ्यम् ।

सौभाग्यमारोग्यमभीष्टसिद्धिं देहि प्रजायाश्चिरजीवितञ्च ॥

गौर्याः पुत्रो यथा स्कन्दः शिशुः संरक्षितस्त्वया ।

तथा ममाप्ययं बालो रक्षतां पण्डिते नमः ॥

पण्डिते देवि नमस्तुभ्यं मृतिकागृहवासिनि ।

पूजिताऽसि मया भक्त्या मवालां रक्ष मृतिकाम् ॥

अथ रुद्रान्धवाः सर्वे स्वस्तियावयपुरःसरम् ।

कामयन्तोऽर्भकस्यायुः प्रार्थयेयुः सयोपितः ॥

ॐ स्वस्ति ३-जननी सर्वसौख्यानां वर्द्धनी कुलसम्पदाम् ।

साधनी सर्वसिद्धीनां जन्मदे त्वां नता वयम् ॥

पिता पुनः प्रार्थयेत्-जननी सर्वभूतानां बालानां च वि-

शेषतः । नारायणीस्वरूपेण बालं मे रक्ष सर्वतः ॥ शक्तिस्त्वं

सर्वदेवानां लोकानां हितकारिणी । मातृवद्रक्ष मे बालं महापण्डि

नमोऽस्तु ते ॥ रुद्राणी रुद्ररूपेण महाविघ्नविनाशिनी । प्राणदे

वरदे देवि रक्ष बालं स्वपुत्रवत् ॥ अमुं मम कुलोत्पन्नं रक्ष

त्वं देवि बालकम् । पूजिताऽसि महाभागे चिरं जीवतु बा-

लकः ॥ रक्षोभूतपिशाचेषु डाकिनीशाकिनीषु च । मातेव रक्ष

मे बालं पन्नगश्वापदेषु च ॥ त्वमेव वैष्णवी देवी ब्रह्माणी

च व्यवस्थिता । रुद्रशक्तिस्समाख्याता महापण्डि नमोऽस्तुते ॥

धात्री त्वं कार्तिकेयस्य स्त्रीरूपं मदनस्य च । त्वत्प्रसादा-

दविघ्नेन चिरं जीवतु मे सुतः ॥

ततो मातुः सकाशाब्दालकमानाय्य गोमयोदकादिभिरभ्यु-
क्ष्य सयत्नं बालकं भूमौ स्थापयित्वा हस्तेन स्पृष्ट्वा रक्षां पठेत् ।

अथद्वलं वासुदेवस्य विष्णोरमिततेजसः । भीमस्य ब्रह्मण-
श्चैव सर्वं भवतु मे सुते ॥ ततो ऽञ्जलिं बद्ध्वा प्रार्थयेत्-चन्द्रार्कयो-
र्दिगीशानां यमस्य वरुणस्य च । निक्षेपार्थं मया दत्तं ते मे रक्षन्तु
बालरुम् ॥ अप्रमत्तं प्रमत्तं वा दिवा रात्रावथापि वा । रक्षन्तु
सर्व्वदा सर्व्वे देवाः शक्रपुरोगमाः ॥ रक्ष त्वं वसुधे देवि
सन्ध्ये च जगतः प्रिये । आयुष्प्रमाणं सकलं देहि देवि नमो-
ऽस्तुते ॥ अन्तरा ह्यायुपस्तस्य ये केचित्परिपन्थिनः । वि-
द्यारोग्यस्य वित्तानां निर्दहस्वाचिरेण तान् ॥

अथाथर्व्ववेदोक्तां रक्षां बालकसमीपे पठेत्-कृत्यानां
परिरक्षार्थं तथा रक्षोभयस्य च । रक्षाकर्म्म करिष्यामि
ब्रह्मा तदनुमन्यताम् ॥ नागाः पिशाचा गन्धर्वाः पितरां
'यक्षराक्षसाः । अभिमवन्ति ये ये त्वां ब्रह्माद्या भ्रन्तु तान्सदा ॥
पृथिव्यामन्तरिक्षे च ये चरन्ति निशाचराः । विदिक्षु दिक्षु ये
चान्ये पान्तु त्वां ते नमस्कृताः ॥ पान्तु त्वामृषयो ब्रह्मा दि-
व्या राजर्षयस्तथा । पर्व्वताश्चैव नद्यश्च तथा सर्व्वे च सा-
गराः ॥ अग्नी रक्षतु ते जिह्वां प्राणान् रक्षन्तु वायवः ।
सोमो व्यानमपानन्तु पर्जन्यः परिरक्षतु ॥ उदानं वि-
द्युतः पान्तु समानं स्तनयित्रवः । बलभित्ते बलं पातु
वाचं वाचस्पतिस्तथा ॥ कामं ते पान्तु गन्धर्वाः सत्य-
मिन्द्रोऽभिरक्षतु । प्रज्ञां च वरुणो राजा समुद्रो नाभि-
मण्डलम् ॥ चक्षुः सूर्य्यो दिशः श्रोत्रं चन्द्रमाः पातु ते
मनः । रेतस्ते पान्त्विमा आपो रोमाण्योपधयस्तथा ॥

आकाशं ते निशा पातु देहं तव वसुन्धरा । वैश्वानरस्तव
शिरः पातु विष्णुः पराक्रमम् ॥ पौरुषं पुरुषश्रेष्ठो ब्रह्मा
पातु भुवौ तव । देहं देहविशेषेण तव पातु वसुन्धरा ॥
एतैर्वेदात्मकैर्मन्त्रैः कृता व्याधिविनाशिनी । मयैवं कृतरक्षस्त्वं
दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥ ब्रवीतु स्वस्ति ते ब्रह्मा विष्णुरुद्रौ
तथैव च । स्वस्ति वायुस्तथा सूर्यः स्वस्ति देवा म
होरगाः ॥ नारदश्च तथा स्वस्ति कुर्वन्वायुः सदेव हि ।

इति रक्षां पठित्वा बालकं कङ्कणादिभिर्विभूष्य स्वाङ्के नि-
धाय सपत्नीकमाचार्य वस्त्रालङ्कारादिभिः सम्पूज्य दक्षिणा-
सङ्कल्पं कुर्यात्-अग्नेहेत्यादिसङ्कीर्त्तनान्ते अमुकोऽहम् अमु-
कराशेर्जातस्य पुत्रस्य दीर्घायुरारोग्यावाप्तये कृतायाः पष्ठी-
देव्याः पूजायाः साद्गुण्यार्थं पष्ठीदेव्याः प्रीतये इमा दक्षिणां
ब्राह्मणाय दास्ये अन्तस्तन्न मम । दक्षिणा दत्त्वा भूयसीं
सङ्कल्पयेत्-अग्नेहेत्यादि सं० अमुकोऽहं श्रुतिस्मृतिपुराणो-
क्तफलानाप्तये अमृकराशेर्जातस्य पुत्रस्य दीर्घायुरारोग्या-
भ्युदयमाप्तये पष्ठीमहोत्सवकर्मणि कृतायाः स्कन्दप्रद्यु-
म्नयोः पद्कृत्तिकानां पष्ठीदेव्याश्च पूजायाः साद्गुण्यार्थं
न्यूनातिरिक्तदोषपरिहाराय च इमा भूयसीं दक्षिणा नाना-
नामगोत्रेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः तथाऽन्येभ्यो दीनानाथेभ्यो नटन-
र्त्तकगायकेभ्यश्च विभज्य दातुमहमुत्सृजामि अन्तस्तन्न न मम ।
भूयसीं विभज्य दत्त्वा घृतपकान्नेन ब्राह्मणैश्च तर्पयित्वा
तिलकमन्त्रपाठादि कारयेत् ॥

अथ कुलाचारादेशाचाराद्वा सुलभे समागते अर्द्धरात्रे
वा राहुवेधनं कुर्यात् । आचम्यार्घ्यं संस्थाप्य पूजासङ्कल्पः-
अग्नेहेत्यादि सं० अमुकोऽहम् अमृकराशेः पुत्रस्य पष्ठीमहोत्सव-

कर्मण उत्तराङ्गत्वेन एतस्य बालकस्य परिरक्षार्थम् आ-
 युर्ध्वे सवर्षोपद्रवशान्त्यर्थं च राहोर्वेधनं करिष्ये तदङ्गत्वेन
 धनुर्वाणयोः पूजनं करिष्ये इति सङ्कल्प्य हरिद्राद्रव्यपूगीफल-
 गौरसर्पपादिभिर्मङ्गलद्रव्यैर्दण्डां पोडालिकां विधाय गृहाधारदारुणि
 यथा वेधयेत् । एतन्त इति प० ॐ भू० पोडालिके इहागच्छेह
 तिष्ठेति पोडालिकां प्रतिष्ठाप्य ॐ भूर्भुवः स्वः धनुर्वाणौ इहा-
 गच्छतमिह तिष्ठतं सुप्रतिष्ठितौ वरदौ भवतम् इति धनुर्वाणौ
 प्रतिष्ठाप्य पूजयेत् । धनुषः पूजामन्त्रः-धृतं कृष्णेन र-
 क्षार्थं संहारार्थं हरेण च । त्रयीमूर्तिगतं दिव्यं धनुः शस्त्रं
 नमाम्यहम् ॥ ॐ धनुषे नमः । अथ बाणपूजामन्त्रः-काम-
 देवस्य ये बाणाः सफलाश्चाजुर्नस्य च । रामस्य च यथा
 बाणास्तथाऽस्माकं भवन्तिवह ॥ ॐ बाणाय नमः इति मन्त्रा-
 भ्यां धनुर्वाणौ सम्पूज्य बालकमङ्गे गृहीत्वा स्वस्तिवाचनं
 पठन् धनुर्गृहीत्वा बाणेन संयोज्य घण्टाशङ्खवादनपुरस्सरं
 पोडालिकां बाणेन वेधयेत् । ततो दक्षिणासङ्कल्पः-अद्ये-
 हेत्यादि सं० अमुकराशेः पुत्रस्य सर्वोपद्रवशान्तये कृतस्य
 राहुवेधनकर्मणः सादृष्ट्यार्थम् इमां दक्षिणां ब्राह्मणेभ्यो दास्ये
 ॐ तत्सत् इति दक्षिणां दत्त्वा तिलकमन्त्रपाठादि कारयेत् ।

ततो गव्यधृतसर्पपैः सैन्धवनिम्बपत्रैश्च सूतिकागृहे धूपो
 देयः । मुरा ऽदिकृतिनिर्गुण्डीवचाः कुष्ठं च सर्पपाः । विल्वपत्र-
 मयो धूपः कुमारपुःप्रपोषकत् ॥ ततो यवमरोहणं सुवासिनी-
 नां पूजनं यजमानस्य बालकस्य च महानीराजनं च विधाय
 बालकं मातृहस्ते समर्पयेत् । ततो गृहद्वारि रक्षकान् अपूप-
 वटकमालायुक्तच्छाग-मुसलादिशस्त्रपाणीन् स्थापयेत् ॥

इति पृथीमहोत्सवपूजा ॥

अथ कथा ॥

ॐ नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् । देवीं सर-
स्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥ १ ॥ युधिष्ठिर उवाच ।
पुत्रजन्मनि कन्याया उत्सवः को विधीयते । किं दानं क-
स्य पूजा च तन्मे ब्रूहि जनार्दन ॥ २ ॥ श्रीकृष्ण उवाच ।
शृणु पाण्डव यत्नेन सुतोत्पत्तिमहोत्सवम् । जन्मपष्टदिने कार्पा-
पष्ठीनाम्नी त्रिशूलिनी ॥ ३ ॥ पीठेऽपराहसमये गोमयीं प्रतिमां
लिखेत् । कपर्दिकाः प्रदातव्याश्चाङ्गे चाङ्गे विशेषतः ॥ ४ ॥
कर्णयोः कुण्डले देये दूर्वापल्लवशोभिते । दिव्यवस्त्रपरीधानां
तां देवीं पूजयेत्ततः ॥ ५ ॥ अग्रे दीपाष्टकं देयं नैवेद्यवि-
विधैः सुधैः । नालिकेरादिकं तद्देशकालोद्भवैः फलैः ॥ ६ ॥
फलशं स्थापयेत्तत्र अग्रतः पल्लवान्वितम् । द्विजन्मानं सप-
त्नीकं सदाचारसमन्वितम् ॥ ७ ॥ आहूय कारयेत्तस्यास्तयो-
र्हस्तेन पूजनम् । शुक्रनण्डुलवेद्यां तु तस्योपरि समास्पिता-
म् ॥ ८ ॥ नृत्यगीतविनोदेन वाद्येन च युधिष्ठिर । रात्रौ जा-
गरणं कारयेत् देवज्ञेन द्विजैः सह ॥ ९ ॥ बटकाष्टकमालामिर्ष-
द्धग्रीवमजामुतम् । पुनःपुनर्महाशब्दं कारयेत्कर्णताडनात् ॥ १० ॥
दाकिन्यो यातुधानाश्च भूतमेतपिशाचकाः । बालग्रहाश्च नश्य-
न्ति तच्छब्दाकर्णनाद् ध्रुवम् ॥ ११ ॥ तत्र दानानि देयानि
ग्राह्येभ्यो विशेषतः । प्रथमेऽहनि पष्ठे वा दाता नाम्नोति
मृतकम् ॥ १२ ॥ दानप्रतिग्रहं तत्र श्राद्धं च क्रियते यतः ।
प्रभाते दीयते दानं नटनर्तकायकान् ॥ १३ ॥ शिष्यः समर्पकाः
पूज्या बरालङ्करणदिभिः । अनेन विधिना यस्तु पष्ठीदेवीं
प्रपूजयेत् । आयुर्द्धादिर्भवेत्तस्य संतनेरपि पाण्डव ॥ १४ ॥
पुत्रे जाते स्वतीपाते ग्रहणे चन्द्रमूर्ययोः । पितुः संवत्स-

रदिने दानं कोटिगुणं भवेत् ॥ १५ ॥

इति पष्ठीमहोत्सवपूजा कथा च ॥

(५)अथ नामकरणम् ।

तत्र पारस्करमूर्ध्वं पूर्वमेव निर्दिष्टम् । सूतकान्ते नाम कुर्यादिति शङ्खः । तच्च मृतकं ब्राह्मणस्य दशाहं क्षत्रियस्य द्वादशाहं वैश्यस्य पञ्चदशाहं शूद्रस्य मासम् इति वर्णक्रमः । सर्ववर्णानां दशाहमेव वा देशाचारात् । वर्णक्रमपक्षे आनुपूर्व्येण एकादशे, त्रयोदशे, षोडशे, एकात्रिंशत्तमे दिवसे नामकरणम् । सर्ववर्णानां दशाहपक्षे सर्वेषाम् एकादशे एव । प्रचेताः—सूतिका सर्ववर्णानां दशाहेन विद्युद्ध्यति । ऋतौ च न पृथग्धर्मः सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥ मनुः—नामधेयं दशम्यां च द्वादश्यां वाऽस्य कारयेत् । पुण्ये तिथौ मुहूर्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते ॥ दशमे दिवसे स्नायाच्छुद्ध्यर्थं सा सयालिका—इति सर्ववर्णसाधारणम् । असम्भवेऽष्टादशे एकोनविंशे दिने शतरात्रे व्युष्टे अयने सँवत्सरे गते वा नामकरणं भवति । पूर्वपूर्वासम्भवे सति एते व्यवस्थितविकल्पाः । तच्च नाम व्यक्षरं चतुरक्षरं कवर्गादिपञ्चवर्गाद्यक्षरत्रयादि हकारादि वा अन्तर्गतान्तस्थं कृतप्रत्ययान्तमदीर्घसमाप्तिकं पुरुषस्य, विपमाक्षरं तद्धितप्रत्ययान्तमाकारान्तं कवर्गादिपञ्चवर्गाद्यक्षरत्रयादि हकारादि वा अन्तर्गतान्तस्थं स्त्रीनाम कुर्यात् । कुलसम्बद्धं देवतासम्बद्धं नक्षत्राक्षरसम्बद्धं वा नाम कर्तव्यम्, तथा शङ्खोक्तेः । कोचित्तु मासनाम कुर्यादिति वदन्ति । सम्भवे समुच्चयं कुर्यादसम्भवेऽन्यतरत्वेच्छया कुर्यादिति ।

अथ नामकर्मप्रयोगः ।

तत्र नामकर्मदिवसे प्रातः सवाल्यां सूतिकां संस्नाप्य क्रु-

र्त्ता पिता पूर्वं गणेशपूजनं कुर्यात् । दीपं प्रज्वल्य धुमा-
सन उपविश्याचम्य (स्वास्तिवाचनं) श्रान्तिपाठं कृत्वा अर्घ्य-
संस्थाप्य प्राणानायम्य देवान्मणम्य पूजासङ्कल्पः अघेहेत्यादि-
देशकालौ सङ्कीर्त्य अमुकगोत्रोऽमुकराशिरमुकशर्माऽहम् अमु-
कराशेः पुत्रस्य कन्याया वा करिष्यमाणनामकर्मणि० निष्क्र-
मणादिकर्मसुच निर्विघ्नतासिद्धये श्रीभगवतो गणेशस्य पूजनं
करिष्ये इति सङ्कल्प्य उक्तविधिना गणेशं सम्पूज्य प्रधा-
नसङ्कल्पं कुर्यात् । अघेहेत्यादि देशकालौ सङ्कीर्त्य अमुक-
गोत्रोऽमुकराशिरमुकशर्माऽहम् + अमुकराशेरस्य बालकस्य
आयुर्द्विदि-व्ययहारमिदि-बीजगर्भममुर्द्रवोनोनिर्वर्णद्वारा श्री-
परमेश्वरप्रीतये नामकर्म, तथाऽस्य पुत्रस्य श्रीद्विदि-बी-
जगर्भसमुर्द्रवोनोनिर्वर्णद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीतये मूर्धावल्लो-
कनमहितनिष्क्रमणकर्म, तथाऽस्य बालकस्यायुर्द्विदिपनमा-
सिद्धारा श्रीपरमेश्वरप्रीतये भूम्युपवेशनं चैकतन्त्रेण करिष्ये ।
करिष्यमाणनामकर्म-मूर्धावल्लोकनमहितनिष्क्रमण-भूम्युपवे-
शनकर्मणां पूर्वाहत्वेन मातृपूजा-नान्दीधाद-पुण्याहवाच-
नानि करिष्ये इति संकल्प्य पूर्वोक्तविधिना मातृपूजा-नान्दी-
धाद-पुण्याहवाचनानि विधाय वेदीं कृत्वा तत्र पञ्चभूमेस्कार-
पूर्वकमग्निं संस्थाप्य वेद्या ईशानदिग्भागे कल्पशविधिना कलशं

० अग्निकाल जातकर्मणोऽह्नये जातकर्माद्यमन्त्रारकर्मणि
इत्यनुष्ठेयनीयम् ।

+जातकर्मणि स्वकालेऽह्ने मस्य बालकस्य गर्भाभ्युदा-
गजनितशोचनिषर्दणायुर्मेजाभिद्विषीजगर्भसमुर्द्रवोनोनिर्वर्णद्वारा
श्रीपरमेश्वरप्रीतये जातकर्माद्यमन्त्रारं करिष्ये इति सङ्कल्प्य
नामकर्मादीनां मन्त्राः कार्यः । न सोप्यन्तीजातकर्मणि पूर्वोक्तनि-
वेद्यात् नान्दीधादारी न तदङ्गयोहेषः ॥

संस्थाप्य तत्र ब्रह्मवरुणसहितादित्यादिनवग्रहानावाह्य सम्पूज्य
 रक्षामूत्रमभिमन्त्र्य स्वयं होमकर्तृत्वे केवलं ब्रह्मणो वरणं कुर्यात्-
 त् । स्वयं होमकर्तृत्वासंभवेतु आचार्यस्यापि । तत्र संकल्पः-अग्ने-
 हेत्यादि सं० अमुकराशेः पुत्रस्य करिष्यमाणशुद्ध्यर्थपञ्चगव्य-
 पानाद्गोमकर्मणि आचार्यब्रह्मणोः पूजनं वरणं च करिष्ये-
 इति संकल्प्य आचार्यब्रह्मणोर्वरणंकृत्वा तथा नामकर्मा-
 धिकारसिद्धये त्रीन् ब्राह्मणान्भोजयिष्ये इति संकल्प्य त्री-
 न्ब्राह्मणान् भोजयित्वा तेभ्यो भोजनर्याप्तं मिष्टानम्, आमाम्,
 तन्निष्कपीभूतं द्रव्यं वा संकल्प्य दत्त्वा ब्रह्मासनास्तरणादि
 पर्युक्षणान्तं कर्म समाप्य होमार्थं पानार्थं भूमोक्षणार्थं च
 पञ्चगव्यं कुर्यात् ।

अथ पञ्चगव्यविधिः ।

(पराशरस्मृ० अ० ११ । श्लो० २८—३८ ॥)

अथातः संवक्ष्यामि पञ्चगव्यं यथाविधि । पाननार्थं द्वि-
 जातीनामिह लोके परत्र च ॥ १ ॥ गोमूत्रं गोमयं क्षीरं
 दधि सर्पिः कुशोदकम् । निर्दिष्टं पञ्चगव्यं च पवित्रं का-
 यशोधनम् ॥ २ ॥ गोमूत्रे वरुणो देवो हव्यवाहस्तु गोम-
 ये । क्षीरे चन्द्रश्च भगवान्वायुर्दधि समाश्रितः ॥ ३ ॥
 भानुराज्ये स्थितस्तद्गज्जले हरिरुदाहृतः । दर्भे देवाः
 स्थिताः सर्वे पवित्रं तेन नित्यशः ॥ ४ ॥ मूत्रं तु नी-
 लवर्णायाः कृष्णाया गोमयं स्मृतम् । पयश्च ताम्रवर्णायाः
 श्वेताया दधि उच्यते ॥ ५ ॥ कपिलाया घृतं ग्राह्यं महापातक-
 नाशनम् । अलाभे सर्ववर्णानां कपिलैका प्रशस्यते ॥ ६ ॥
 मूत्रस्पैकपलं दद्याच्चदर्द्धं गोमयं स्मृतम् । क्षीरं सप्तपलं
 दद्याद्दधि त्रिपलमुच्यते ॥ ७ ॥ आज्यस्पैकपल दद्यात्पलमे-

कं कुशोदरम् । सर्पिः कुशोदरं चैव पृरुह्यमन्त्रैर्विधी-
यते ॥ ८ ॥

मर्व्वेपामलाभे सर्पिः कुशोदकं पय इति निर्णयः ।

गायत्र्याऽऽदाय गोमूत्रं गन्धद्वारेति गोमयम् । आप्या-
यस्वेति वै क्षीरं दधिक्राव्णोति वै दग्निः ॥९॥ तेनोऽसि शुक्रमि-
त्पाज्य देवस्यत्वा कुशोदकम् ।

सप्तावराश्च ये दर्भा अन्विच्छन्नाग्राः शुकृत्विषः । एतै
गृहीत्वा होतव्यं पञ्चगव्यं यथाविधि ॥ १० ॥ इरावती इदं
विविष्णुर्मानस्तोकेच श्रवती । गायत्री प्रजापतेन त्वैता आहुतय
स्मृताः ॥ ११ ॥ आलोढ्य प्रणवेनैव निर्मथ्य प्रणवेन तु । उ
दुधृत्य प्रणवेनैव त्रिः पिवेत्प्रणवेन तु ॥ १२ ॥ यद्यदस्थिगत
पापं देहे तिष्ठति देहिनाम् । ब्रह्मकूर्चो दहेत्सर्वं तत्तदग्निरि-
वेन्धनम् ॥ १३ ॥ पालाशेनाथ पर्णेन स्वर्णपात्रेण वा पुनः ।
रौप्यपात्रेण ताम्रेण ब्रह्मतीर्थेन वै पिवेत्* ॥ १४ ॥

अथ पञ्चगव्याभिमन्त्रणम्—ॐ भूः तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धियो नो ज्ञानं प्रचोद ॥
गायत्र्या गोमूत्रं गृहीत्वा वरुणं ध्यायन्—

ताम्रपात्रे पलाशपत्रपुटे वा स्थापयेत् ।

ॐ गन्धद्वारा दुराधर्षा नित्यपुष्टां करीषिणीम् ।
ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोपहृषे श्रियम्—इति
गोमयं सगृह्य अग्निं ध्यायन् तत्रैव स्थापयेत् ।

+ॐ आप्यायस्व समेतु ते विविक्षतः सोमं व्यृ-

* प्राचीनपद्धतिपुस्तकलघ्यानुसारणाय श्लोका उल्लिखि-
ताः । पराशरस्मृत्यं प्रमाणतयाप-यासस्तु प्रायः समानार्थकत्वात्
इति याच्यम् ।

+य स म १२ म ११२ ।

हे सोम विविक्षत सर्वस्मात् वृष्य धीर्य सर्वभूतोत्पत्ति

पण्यम् । भवा व्याजस्य सङ्गथे ॥ इति दुग्धं संगृह्य सोमं
ध्यायन् तत्रैव स्थापयेत् ।

ॐ दाधिकावणो ऽअकारिपं जिष्णोरहस्य व्या-
जिनः । सुरभि नो मुखा करत्प्रण आयूँपि ता-
रिपत् ॥ इति दाधि संगृह्य वायुं ध्यायंस्तत्रैव स्थापयेत् ।

ॐ तेजोऽसि शुक्लमस्यमृतमसि घामनामासि प्रियं
देवानामनाधृष्टं देवयजनमसि—इति घृतं संगृह्य रविं
ध्यायंस्तत्रैव स्थापयेत् ।

* ॐ देवस्य त्वा सधितुः प्रसवेऽश्विनोर्षाहुर्भ्या
पूष्णो हस्ताभ्याम्—इति कुशोदकं संगृह्य हरिं ध्यायं-
स्तत्रैव स्थापयेत् । + ॐ आपोहिष्ठेति तिसृभिरालोक्य ॐ का-

एद्वीजं ते तव समेतु समागच्छतु, तेन च वीर्येण त्वमाप्या-
यस्व सर्वतो घर्हस्व । किञ्च वाजस्याश्वस्य संगथे सङ्गमने निमित्तं
भव । अन्नमस्मासु सङ्गमयेत्यर्थः ॥

* देवस्यत्वेति व्याख्यातः प्रथमभागे २३८ पृष्ठे ।

+ य. सं. अ. ११ मं. ५०

हे आपः यूयमेव मयोभुवः सुखस्य भाषायेऽयः स्थ भवथ ।
तास्तादृश्यो यूयं नोऽस्मान् ऊर्जे रसाय भवदीयरसानुभवार्थं
दधातन धत्त स्थापयत । तन्नतन्नतनधनाश्चेति तनधादेशः ।
यथा धर्मं सर्वस्य भोग्यस्य रसस्य भोक्तारो भवेम तथा
ऽस्मान् कुरुतेति भावः । किञ्च महे महते रणाय रमणीयाय
चक्षसे दर्शनाय अस्मान् दधातन । अस्मान् ब्रह्मसाक्षात्का-
रयोग्यान् कुरुतेति भावः ॥

य. सं. अ. ११ मं ५१

हे आपः वः युष्माकं यः शिवतमः शान्ततमो-रसो ऽस्ति
इह अस्मिन् कर्मणि अस्मिन् लोके वा स्थिताश्वोऽस्मान् तस्य
रसस्य भाजयत, मागिनः कुरुत-तं रसं पाययतेति भावः ।

रेण कुशत्रयं साग्रं समूलं गृहीत्वा पुनरोद्गारेण तद् गृही-
त्वा जुहुयात् । इति पञ्चगव्यविधिः

अथ द्रव्यदेवताभिध्यानं कुर्यात्—अथेह पञ्चगव्यपानाद्
होमकर्मणाऽहं यक्ष्ये । तत्र प्रजापतिम्, इन्द्रम्, अग्निं, सोमम्
आज्येन—विविष्णुं, विवष्णु, रुद्रम्, अपः, सवितारं, प्रजापतिं
पञ्चगव्येन—अग्निं, वायुं, सूर्यम्, अग्नीवरुणौ, अग्नीवरुणौ,
अग्निं, ध्वरुणं सवितारं विवष्णुं विवश्वान् (देवान्) मरुतः
स्वर्कान्, प्रजापतिम्, अग्निं स्विष्टकृतं चाज्येनाह यक्ष्ये इति ।
(आचार्यस्य कर्तृत्वे त्यागमपि यजमानः स्वयं पूर्वमेव कुर्यात्—
तद्यथा आघाराज्यभागदेवताभ्य इदमाज्यम्—विविष्णवे, विवष्णवे,
रुद्राय, अश्विनः, सवित्रे, प्रजापतये च इदं पञ्चगव्यं—महाव्याह-
तिदेवताभ्यः, सर्वमायश्चित्तदेवताभ्यः, प्रजापतये, अग्नये स्विष्ट-
कृते च इदमाज्यं मया परित्यक्तं यथादैवतमस्तु) ।

तत्र दृष्टान्त उशतीर्मातर इव । यश काम्यौ इत्यस्माच्छ
सुप्रत्ययान्तादुगितश्चेति ङीप् । वा छन्दसीति पूर्वसवर्णङीष् ।
उशत्य कामयमाना प्रीतियुक्ता मातरो यथा स्वर्कापिस्त-परस
वाल पाययन्ति तद्वत् ॥

य. स. अ ११ म ५२

हे आप यो शुभ्रस्तन्मन्त्रिनस्तस्मै—तस्य, षष्ठ्यर्थं चतुर्थी ।
अरम्—अलम् पर्याप्तिं, लकारस्य रेफ छान्दस यय गमाम
गच्छेम । पर्याप्तिर्नाम रसविषयवैतृण्यम्, सदा तृतिथी । यस्य
क्षयाय—क्षयस्य, पूर्वषष्ठ्यर्थं निषासस्य जगतामाधारमृतस्य
आहुतिपरिणामभूतस्य रसस्यैकदेशेन यूय ग्रहादिस्तम्भपर्यन्त
जगत् जिन्वय तर्पयथ । किञ्च नोऽस्मान् तत्र मोक्तृत्वेन ज-
नयधोत्पादयत । तद्रसमोक्तृन्स्मान् बुध्यतेति आज्ञानदेधाय-
माशास्यतइति भाष्यः ॥

ततः ऋविधिनामानमग्निम् एतन्त इति ॐ भूर्भुवः स्वः विधि-
नामाग्ने इहागच्छेह तिष्ठ सुप्रतिष्ठितो वरदो भव इति प्रतिष्ठाप्य
ॐ तदेवाग्निरिति ध्यात्वा ॐ विधिनामाग्नये नम इति ना-
ममन्त्रेण आवाहनादिनीराजनान्तं सम्पूज्य दक्षिणं जान्वाच्य
ब्रह्मणाऽन्वारब्धो जुहुयात्-ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजा-
पतये न मम इति मनसा, ॐ इन्द्राय स्वाहा इदमिन्द्राय
न मम । ॐ अग्नये स्वाहा इदमग्नये न मम । ॐ सोमाय
स्वाहा इदं सोमाय न मम-इत्याधारावाज्यभागौ च हुत्वा
अन्वारम्भं त्यक्त्वा सप्ताधिकहरितदर्भतरुणैः पञ्चगव्यहोमं
कुर्यात् । तत्र मन्त्राः-(इरावती धेनुमती इत्यस्य वसिष्ठकृषि-
स्त्रिष्टुच्छन्दःविष्णुर्देवता पञ्चगव्यहोमे विनियोगः) ।

+ ॐ इरावती धेनुमती हि भूतं सूयवसिनी म-

* पारस्कराचार्येण नामकर्मणि होमानुपदेशात् कतमोऽग्नि-
र्ग्राह्य इत्याकाङ्क्षाया अभावेन "नाम्नि वै पार्थिवो नाम" इति नाप-
तिष्ठते । किन्तु शुद्धार्थपञ्चगव्यपानार्थं क्रियमाणे होमे ऽग्न्याका-
ङ्क्षायां "प्रायश्चित्ते विधिश्चैव" इत्युपतिष्ठते । तस्मात् अत्र विधि-
नामाग्नेरेवावाहनं पूजनं चोचितम् । पार्थिवाग्नेरुल्लेखस्तु भ्रमादेवे-
ति सुधियो विभावयन्तु ॥

+ य. सं. अ. ५ मं. १६

दे रोदसी चावापृथिव्यौ युवाम् ईदृयौ भूतम् अभूतम्
अभवतम् । अहभावः छान्दमः । किम्भूते युवाम्, इरावती-
इरावत्यौ अग्नय्यौ, धेनुमती बहुधेनुयुक्ते, सूयवसिनी सुष्ठु य-
यसानि अभ्यवहार्याणि वस्तूनि विद्यन्ते ययोस्ते सूयवसिनी
सुयवसिन्यौ । छान्दसो दीर्घः । तथा मनवे दशस्या-मनुते
जानातीति मनुयंजमानस्तस्मै दशस्या दात्र्यो यज्ञसाधनानाम् ।
दाश दाने । दाशतस्ते दशस्या । असुन् प्रत्ययः, उपधाह्रस्वः,
औचिभक्तेर्यादशश्च । एवं चावापृथिवी सप्रार्थ्य विष्णुमाह-

नवे दशरूपा । वृष्यस्कन्हा रोदसी विष्णवेते दा-
धर्त्ये पृथिवीमभितो मयूखैः स्वाहा-इदं विष्णवे न मम ।
(इदं विष्णुरित्यस्य मेधातिथिर्ऋषिः गायत्री छन्दः विष्णु-
देवता पञ्चगव्यहोमे विनियोगः) ।

*ॐ इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् ।
समूढमस्य पा०सुरे स्वाहा-इदं विष्णवे न मम ।
(मानस्तोके इत्यस्य परमेष्ठी ऋषिर्जगती छन्दः रुद्रो देवता प-
ञ्चगव्यहोमे विनियोगः) ।

+ॐ मा नस्तोके तनये मा न आयुपि मा नो

हे विष्णो एते रोदसी त्वं व्यवस्कन्हा विभज्य इतमभितपान्
असि । किञ्च पृथिवीं मयूखे इततेजाकूपे नानाजीवे वरा
हाघनेकावतारवो अभितो दाधर्त्ये सर्वतो धारितयानसि ।
तस्मै विष्णवे स्वाहा हविर्दत्तम् ॥

*य स अ ५ म १५

विष्णु त्रिविक्रमावतारं कृत्वा इदं विश्वं विचक्रमे विभज्य
क्रमते स्म । तदेवाह-त्रेधा पदं निदधे । भूमाधेकं पदम्, अन्तरिक्षं
द्वितीयं, दिवि तृतीयमिति क्रमादग्निवायुसुयकरूपणेत्यर्थः । पास-
घो भूम्यादिलोकरूपा विद्यन्ते यस्य तत् पासुरं तस्मिन् पासुरे
अस्य विष्णो पदे समूढं सम्पन्न-तर्भूतं, विद्वमिति शेषः ।
यद्वा अस्य विष्णो पदं पश्यते ज्ञायत इति पदमद्वैतारण्यस्य
रूपं समूढम् अन्तर्हितमज्ञातमहतात्मभिः, पासुरे इव । लुप्तोपमानम् ।
पासुले रजस्वले प्रदेष्टो निहितं पदं यथा न ज्ञायत तद्वत् ।
स्वाहा तस्मै विष्णवे हविर्दत्तम् ॥

+य स अ १६ म १६

हे रुद्र नोऽस्माकं तोके पुत्रे, तनये पीत्रे मा रीरिषि मा
हिंसी । न आयुपि जीवनं मा हिंसी । ना गोषु धेनुषु मा
हिंसी । नोऽश्वेषु तुरगेषु मा हिंसी । मामिह प्रोध्युतान् न
अस्माकं पीरान् भृत्यान् मा धर्षी । यतो घयं सदमित्सदैव

गोषु मा नो ऽअश्वेषु रीरिषः । मा नो व्वीरान् रुद्र
भामिनो व्वधीर्हविष्मन्तः सदमिरवा हवामहे-
स्वाहा-इदं रुद्राय न मम । उदकस्पर्शः ।

(शन्नोदेवीरित्यस्य दध्यह्न्यार्थवर्ण ऋषिर्गायत्री छन्दः
आपो देवताः पञ्चगव्यहोमे विनियोगः) ।

ॐ शन्नो देवीरभिष्टय ऽआपो भवन्तु पीतये । शं-
र्योरभि स्रवन्तु नः-स्वाहा-इदमन्नयो न मम ।

(तत्सवितुरित्यस्य विश्वामित्रऋषिर्गायत्री छन्दः सविता
देवता पञ्चगव्यहोमे विनियोगः) ॐ भूर्भुवः स्वः तत् ० गायत्र्या
स्वाहान्तया इदं सवित्रे न मम ।

(प्रजापतेन त्वेसस्य हिरण्यगर्भऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः प्रजाप-
तिर्देवता पञ्चगव्यहोमे विनियोगः) ।

ॐ प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विवश्वा रूपाणि परि-
ता बभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो ऽअस्तु व्वयं
स्याम पतयो रयीणां-स्वाहा-इदं प्रजापतये न मम । इति
पञ्चगव्यहोमं विधाय ब्राह्मणाऽन्वारब्ध आश्वेन भूराद्या नवा-
हुतीर्हुत्वा पञ्चगव्यमिश्राश्वेन स्विष्टकृद्धोमं च कृत्वा संस्तवमा-
शनादिपूर्णपात्रदानान्तं कर्म समापयेत् । ततः अघेह पञ्चग-
व्यपानाद्गहोमकर्मणः साङ्गतासिद्ध्यर्थमिमां दक्षिणां पुरोहिताय
ब्राह्मणाय दास्ये ॐ तत्सन्न मम इति संकल्प्य दक्षिणां दद्यात् ।

ततः हुतशेषं पञ्चगव्यं सूतिकायै दद्यात् प्रसवशृङ्गं च मोक्षे-
त् । सा च ब्राह्मतीर्थेन त्रिः प्राशनाति । अत्राचारात् स्तुवं गन्धा-

त्वा त्वां हविष्मन्तः हवियुक्ता हवामहे यागाय आह्वयामः । त्वदे-
कशरणा घयमिति भावः ॥

प्रजापत इति व्याख्यातः प्र. भा. पृ. २२७

सप्तपुष्पद्रव्यादिभिः सम्पूज्य ब्रह्मा स्तुवेणान्वारम्भं कृत्वा-
सूतिकां भर्तुः समीपमानयति । सा च बालकमङ्गे गृहीत्वाऽग्निं
प्रदाक्षिणीकृत्य भर्तुर्वामतः* उपविशेत् गणेशाय नवग्रहेभ्यश्च
पुष्पाञ्जलिं समर्पयेत् ।

जन्मकाले जातकर्म अकृतं चेत् “आशौचोपरमे कार्यम्”
इति संस्कार प्र. विष्णुधर्मोत्तरवचनात्, “कालातीतानि कृत्वैव
विद्वध्यादुत्तराणि तु” इत्युक्तेश्च इदानीमेव जातकर्म कार्य-
म् । तच्च आयुष्यकरणादिकम् अश्विनामवेत्येतन्मन्त्राभिमर्शनान्तं
(२१३-२१९) पूर्वोक्तं कार्यम् । आयुष्यकरणानुमाणनमात्रं
वा कार्यम् ।

ततो दैवज्ञोऽधिते सुलग्ने समागते नव्यवस्त्रे कुङ्कुमपिष्टातकेन
कुलदेवतासंबद्धं प्रथमं नाम, कुण्ड-अनन्त-अच्युत-चक्रधर-वै-
कुण्ड-जनार्दन-उपेन्द्र-यक्षपुरुष-वासुदेव-हरि-योगीश-पुण्ड-
रीकाक्ष-एतदन्यतमं मार्गशीर्षादिक्रमेण द्वितीयं मासनाम, अव-
कइच्चक्रानुसारेण तृतीयं नाक्षत्रनाम, घोषवदादीतिगृहसूत्रा-
नुसारेण इकारवर्गचतुर्थपञ्चमादियरलवमभ्यं चतुरक्षरं कु-
दन्तं चतुर्थं व्यावहारिकं नाम, स्वमीत्यनुसारेण पञ्चमं नाम
एवं पञ्च नामानि बालकस्य लिखित्वा एतन्ते० ॐ भूर्भुवःस्वः
बालकनामानि सुप्रतिष्ठितानि भवन्त्विति प्रतिष्ठाप्य लग्नदान-
संस्करणं कुर्यात्-अद्योदेत्यादिसं० अमृकराशेर्बालकस्य नामकर्म-
लग्नाद्यत्रकुत्रस्थाने स्थितानाम् आदित्यादिनवग्रहाणां शुभानां
शुभफलाधिक्यप्राप्तये दुष्टानां दुष्टफलोपशान्त्यर्थम् इमां सुवर्ण-
निष्क्रयिणीं दक्षिणां दैवज्ञाय तुभ्यमहं सम्प्रददे इति । दक्षिणां
दत्त्वा सुनवांशे समागते लिखितनामकं तन्मन्त्रवस्त्रं सद्रव्यशङ्के

* “उत्तरतः प्रायतनादि स्त्री” इति औत्सर्गिकोपदेशात् ।

वेष्टयित्वा तेन बालस्य दक्षिणकर्णे पञ्चघोषपुरःसरम् अमुकश-
र्म्माऽसि दीर्घायुर्भवेति क्रमेण नामानि श्रावयेत् । शर्म्मान्तं
ब्राह्मणस्य वर्मान्तं क्षत्रियस्य गुप्तान्तं वैश्यस्य दासान्तं शूद्रस्य
नाम कुर्यात् । ततो नामकरणदक्षिणासङ्कल्पः-अग्नेहेत्यादि
सं० अमुकराशेर्बालकस्य नामकर्माख्यसंस्कारकर्मणः साहुण्या-
र्थम् इमां सुवर्णदक्षिणाम् आचार्याय तुभ्यमहं सम्प्रददे इति
संकल्प्य नामकर्मदक्षिणां दद्यात् । अग्नेहेत्यादिसं० अमुकराशे-
र्बालकस्य वैजिकगार्धिकदुरितोपशान्तये व्यवहारसिद्धये च
कृतस्य नामकरणकर्मणः न्यूनातिरिक्तदोषपरिहारार्थम् इमां-
भूयसीं दक्षिणां ब्राह्मणेभ्यो दास्ये ॐ तत्सत् ॥ तथा कृतस्य
नामकर्माख्यसंस्कारकर्मणः साहुण्यार्थं दश, यथासंख्या-
कान् वा ब्राह्मणान् भोजयिष्ये इति संकल्प्य अग्निं संपूज्य
ध्यायुपादि कृत्वाऽग्निं विसर्जयेत् ॥

(६) अथ निष्क्रमणम् ।

तच्च पारस्करेण चतुर्यमासे विहितमपि शिष्टाः
व्यवहारसौकर्यार्थं समाचारात् “द्वादशेऽहनि राजेन्द्र
शिशोर्निष्क्रमणं गृहात्” इति भविष्योत्तरवचनाच्च अ-
पकृष्य नामकर्मदिवसे एवाचरन्ति । अतस्तस्मिन्नेव दिने
निष्क्रमणं कुर्यात् । *तत्र विशेषः अग्नेहेत्यादि सं० अमुक-
राशेरमुकगर्भणोऽस्य बालकस्य करिष्यमाणनिष्क्रमणकर्मणि
सर्वारिष्टनिवृत्तये जले दिगीशानां दिशां चन्द्रस्य अर्कस्य वासु-

* “चतुर्यमासे कर्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् । दिगीशानां
दिशांचैव तथा चन्द्रार्कयोर्द्विजः ॥ पूजनं वासुदेवस्य गगनस्य च
कारयेत् । इति सं० प्र० विष्णुधर्मोत्तरे पूर्वाङ्गत्वेन चन्द्रादीनां पूजो-
क्तरादौ तेषां पूजनं कार्यम् ।

सूर्यावलोकनसहितानिष्क्रमणसंस्कारप्रयोगः । २४९

देवस्य गगनस्य च पूर्वाद्वत्वेन पूजनं करिष्ये । ॐ एतन्ते०
 ॐ भूर्भुवःस्वः जले दिगीशादिदेवो गगनपर्यन्ताः आगच्छ-
 न्तु तिष्ठन्तु सुप्रतिष्ठिता वरदा भवन्तु एवं प्रतिष्ठाप्य ॐ दि-
 गीशेभ्यो नमः ॐ दिग्भ्यो नमः ॐ चन्द्राय नमः ॐ अर्का-
 य नमः ॐ वासुदेवाय नमः ॐ गगनाय नमः इति नाममन्त्रैः
 ध्यात्वाऽऽवाह्य पाद्यादिभिः सम्पूज्य च मार्थयेत-चन्द्रार्क-
 योर्दिगीशानां दिशां च गगनस्य च । निक्षेपार्थमिमं दधि ते
 मे रक्षन्तु बालकम् ॥ अप्रमत्तं प्रमत्तं वा दिवा रात्रावथापि वा ।
 रक्षन्तु सततं सर्वे देवाः शक्रपुरोगमाः (विष्णुव.) ॥ इति सम्प्रार्थ्य
 (शाकुन्तलसूक्ते अपि निष्क्रमणकाले पठेत् ॥ शाकुन्ते शाकुन्त-
 देवताके । प्रदक्षिणिदभिष्टुणीत कारव इत्याद्येकम् । फनि-
 क्रदज्जनुपं प्रमुवाण इत्यादि द्वितीयम् । ऋक्शाखायामेते प्र-
 सिद्धे) । अथ शङ्खचण्डानादपूर्वकं (स्वस्तिवाचन) शान्तिपा-
 ठपूर्वकं मातुरङ्गे स्थितं बालकं वहिरानीय आदित्यं पूज-
 येत् । तद्यथा-आचम्य अर्घ्यं संस्थाप्य रक्तचन्दनेन ताम्रपात्रे
 सूर्यं लिखित्वा ॐ एतं ते. इति प्रतिष्ठाप्य पूजासङ्कल्पः-
 अघेहेत्यादिदेशकालौ सङ्कीर्णअमुकराशोः बालकस्य वैज्रफगा-
 भिकदुरितोपशान्तये आदित्यस्य पूजनं करिष्ये । ध्यानम्-

ध्वेयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती

नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः ।

केयूरवान्मकरकुण्डलवान्किरीटी

हारी हिरण्यवपुर्धृतशङ्खचक्रः ॥ १

इति ध्यात्वा-

ॐ आ कृष्णेन रजसा व्यर्तमानो निवेशयन्नमृत-
 ममर्त्यं च । हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति

सुवनानि पश्यन्-इति वेदमन्त्रेण ॐ आदित्याय नमः
 इति नाममन्त्रेण च आवाहनादिनीराजनान्तं सम्पूज्य
 ॐ नमोऽस्तु सूर्यायेति, एहि सूर्यसहस्रांशो इति च अर्घ्यं
 दत्त्वा बालकं सूर्यं प्रदर्शयेत्-(तच्चक्षुरिति दध्यङ्कार्थवर्ण
 ऋषिः ब्राह्मी त्रिष्टुप् (पुरजङ्घिक्) छन्दः सूर्यो देवता सूर्यो-
 दीक्षणे विनियोगः)

ॐ तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुचरत् । पश्येम
 शरदः शतं जीवेम शरदः शतं शृणुयाम शरदः
 शतं प्रब्रवाम शरदः शतमदीनाः स्याम शरदः शतं
 भूयश्च शरदः शतान्-इति मन्त्रेण बालकं सूर्यं प्रदर्श्य
 सङ्कल्प्य दाक्षिणां दद्यात् ॥ अथेह कृतस्य निष्क्रमणाख्यस्य
 संस्कारकर्मणः साद्रतासिद्ध्यर्थं दश, यथासंख्याकान् वा
 ब्राह्मणान् भोजयिष्ये इति ब्राह्मणभोजनसंकल्पं च कुर्यात् ॥

इति सूर्यावलोकनसहितं निष्क्रमणम् ॥

अथ भूम्युपवेशनम् ।

इदमपि “पञ्चमे च तथा मासि भूमौ तम्रुपवेशयेत्” इति वि-
 ष्णुधर्मोत्तरवचनेन पञ्चममासे विहितमपि नामकर्मदिवसे एवा-
 चरन्ति । गोमयेन सुलिप्तायां भूमौ मृदा मण्डलं कृत्वा आच-
 म्यार्घ्यं संस्थाप्य अथेह भूम्युपवेशनकर्मणि पूर्वाङ्गत्वेन भूम्यादीनां
 पूजनं करिष्ये इति सङ्कल्प्य ॐ एतन्त इति प्रतिष्ठाप्य ॐ पृथिव्यै
 नमः ॐ वाराहायः नमः ॐ कुलदेवतायै नमः इति नाममन्त्रैर्भूमौ
 पृथिवीं वाराहं कुलदेवतां च गन्धाद्युपचारैः स-
 म्पूज्य “रक्षेन्नं वसुधे देवि सदा सर्वगते शुभे । आ-
 युष्ममाणं निखिलं निक्षिपस्व हरिमिये ॥ अर्चिरादायुपस्तस्य
 ये, केचित् परिपन्थिनः । जीवितारोग्यविच्छेषु निर्दहस्वाचिरेण

तान् ॥ धारिण्यपशेषभूतानां मातस्त्वमाधिका द्यसि । अजरा चापमेया च सर्वभूतनमस्कृते ॥ त्वमेवाशेषजगतां मतिष्ठा चा-
श्रेयो द्यसि । कुमारं पाहि मातस्त्वं ब्रह्मा तदनुमन्यताम्” ॥
इति भूमिं संमार्ध्य शङ्खचण्डानादपूर्वकं बालकं भूमावुपवेशयेत् ।
आचाराद्व्येऽपि पादस्थापनं कृत्वा दक्षिणां दत्त्वा सेन बालेन
देवब्राह्मणान् प्रणमय्य तैराशीर्वादादिभिरभिनन्दितं प्रदक्षि-
णमार्गेण गृहाभ्यन्तर्णयेत् ॥

अथ जीवमातृणां पूजनम्—आचम्य अर्घ्यं संस्थाप्य
पूजासंकल्पं कुर्यात्—अद्येदेत्यादि संकीर्णं अमुकराशेरमुकना-
म्नः पुत्रस्य नामकर्मादिकर्मणामुत्तराङ्गत्वेन भित्तौ पट्टे वा
लिखितानां कल्याण्यादिजीवमातृणां पूजनं करिष्ये । ॐ एतं
ते० ॐ भूर्भुवः स्वः कल्याण्यादिसप्तजीवमातरः इहागच्छन्तु इह
तिष्ठन्तु सुमतिष्ठिता वरदा भवन्तु इति मतिष्ठाप्य ध्यायेत्—क-
ल्याणी मङ्गला भद्रा पुण्या पुण्यमुखी तथा । जया च
विजया चैव वरदाभयपाणयः ॥ इति ध्यात्वा ॐ क-
ल्याण्यै नमः ॐ मङ्गलायै नमः ॐ भद्रायै नमः ॐ पुण्या-
यै नमः ॐ पुण्यमुख्यै नमः ॐ जयायै नमः ॐ विजया-
यै नमः इति नाममन्त्रैरावाहनादिनीराजनान्तं सम्पूज्य गुड-
सर्पिर्भ्यां वसोर्धाराः पातयेत्—अद्येहामुकोऽहं जीवमातृणां
प्रीतये गुडसर्पिर्भ्यां वसोर्धाराः पातयिष्ये ।

ॐ वसोः पवित्रमसि शतधारं व्यमोः पवि-
त्रमसि सहस्रधारम् । देवस्त्वा साविता पुनातु व्य-
सोः पवित्रेण शतधारेण सुप्त्वा कामघुक्षः—इति म-
न्त्रेण भित्तौ पट्टे वा वसोर्धाराः पातयित्वा मार्थयेत्—

ब्रह्माणी कमलेन्दुसौम्यवदना माहेश्वरी लीलया

कौमारी रिपुदर्पनाशनकरी चक्रायुधा वैष्णवी ।

वाराही घनघोरघर्वरमुखी चैन्द्री च वज्रायुधा

चामुण्डा गणनाथरुद्रसहिता रक्षन्तु नो मातरः ॥ इति ।

दक्षिणा-अग्नेहामुकोऽहम् अमुकराशेर्बालकस्य नामकर्माद्यु-
त्तराङ्गजीवमातृकापूजनकर्मणः सादगुण्यार्थम् इमां दक्षिणां
ब्राह्मणाय दास्ये ॥ अथ भूयसी दक्षिणा-अग्नेहेत्याद्युष्मा-
द्यर्प अमुकोऽहम् अमुकराशेरमुकनाम्नोऽस्य बालकस्य दीर्घा-
द्युरारोग्यावाप्ति-बीजगर्भसमुद्भवैनोनिवर्हणद्वारा श्रीपरमेश्व-
रमीत्यर्थं कृतानां नामकरण-मृत्प्यावलोकनसहितनिष्क्रमण-
भूम्युपवेशन-जीवमातृकापूजनकर्मणां सादगुण्यार्थं, कलशे
आवाहितानां ब्रह्मवरुणसहितादित्यादिनवग्रहाणां पूजायाः
सादगुण्यार्थं च, इमां भूयसी दक्षिणां नानानामगोत्रेभ्यो ब्राह्म-
णेभ्यस्तथाऽन्येभ्यो दीनानाथेभ्यो नटनर्त्तकगायकेभ्यो वि-
भज्य दास्ये ॐ तत्सत् । दक्षिणां दत्त्वा आचारान्महानी-
राजनादि कारयित्वा अभिषेकतिलकरक्षावन्धनमन्त्रपाठादि-
कारयेत् । आवाहितदेवता विसृज्य कृतं कर्मेश्वरार्पणं कुर्यात् ।
ब्राह्मणान् स्वेष्टवन्धुवर्गादींश्च भोजयित्वा स्वयं भुञ्जीतेति ॥

(नामकरणं च यदि केनचित्प्रतिबद्धम् एकादशे द्वा-
दशे वा दिवसे न जातं, तदा अस्तादिदोषवर्जिते का-
ले एव कार्यम् । सूतिकाशुद्धिस्तु होमपूर्वकपञ्चगव्यप्रा-
शनेन नामकर्मानुष्ठानं विनाऽपि भवितुमर्हत्येव । नहि शु-
द्ध्यर्थपञ्चगव्यप्राशनस्य नामकर्मप्रयोज्यत्वम्, येन तद्दिना
तदनुष्ठानं न स्यात् । अत एव बालकमरणेऽपि शुद्ध्यर्थं
तत्प्राशनं तदङ्गभूतो होमश्चानुष्ठीयते एव शिष्टैरिति दिक् ॥ ना-
मकर्मात्तरमपि सूतिकायाः पुत्रपसवे विंशतिरात्रपर्यन्तं दै-

वपित्र्यकर्मसु नाधिकारः, कन्यापसवे तु मासम् । पस-
वदिनमारभ्य दिनगणनेति शङ्करभट्टादयः । एकादशदिन-
मारभ्येति कयलाकरः । तत्रायः पर्वतीयादिषु प्रचलति,
द्वितीयो महाराष्ट्रादिष्विति बोध्यम्) ॥

इति नामकरण-सूत्र्यावलोकनसहितनिष्क्रमण-भूम्यु-
पवेशनप्रयोगः ।

आचारमार्गं नद्यादौ जलपूजनं च गुरुशुक्रास्तचैत्रपौ-
षाधिमासांस्त्यक्त्वा शुभचन्द्रगुरुवारेषु अरिक्तायां तिथौ ध-
वणपुष्पपुनर्वसुमृगहस्तमूलानुराषासु मासान्ते विहितमपि पर्व-
तीया नामकर्मदिवसे एवाचरन्ति । अन्ये तु द्वितीयादि-
मासे एवाचरन्ति । जलपूजनप्रकारश्च चतुर्थीकर्मान्ते (१७८)
उपदिष्टस्तत एवावगन्तव्यः ॥

अथ शिशोर्नवीनपर्यङ्कारोहणम् ।

तद्यथा-नामकर्मदिवसे, पौडशे, द्वात्रिंशे, अन्यस्मिन्
शुभदिने वा मृदुध्रुवक्षिप्रनक्षत्रे कुलदेवतां संपूज्य हरिं
स्मरन्त्यः सुवासिन्यः कुलयोषितः गीतवाद्यपुरःसरं स्वलंकृतं
शिशुं नूतने पर्यङ्के, कण्डोले (हाला डलिया इति वा मसिद्धे
वंशपात्रे), दोलायां वा प्राक्क्षिरसं न्यस्येयुः ॥

अथ दुग्धपानम् ।

एकत्रिंशे दिनेऽन्यस्मिन् वा शुभे दिने कुलदेवतापूजान्ते
शङ्खेन गोक्षीरं माताऽन्या वा सुभगा बालकं पाययेदिति ॥

(७) अथान्नप्राशनम् ।

पष्ठेऽष्टमे दशमे द्वादशे वा मासि, संवत्सरे पूर्णे वा पुरुषस्था-
न्नप्राशनं कुर्यात्—स्त्रीणां तु पञ्चमे मसमे नवमे एका-

शे वा मासि, संवत्सरे पूर्णे वा । तच्च ज्योतिःशास्त्रोक्ते १ । ४ ।
 ३ । ८ । ९ । ११ । १२ । १४ । ३० । तिथीः, रविर्भौमशनि-
 तारान्, मेघशुक्रमीनं जामित्रलग्नाष्टमष्टहलवर्गं 'लग्नं च'
 वर्जयित्वा उत्तरात्रये रोहिण्यां श्रवणादित्रये स्वातौ पुन-
 र्वस्वोः हस्तादित्रयेषु मृगशिरसीचित्रानुराधासु च चन्द्रतारानु-
 कूले दिवसे दशमभावशुद्धे लग्ने कुर्यात् ।

बालकस्य पिता अन्नप्राशनादिनात् पूर्वम् अतृतीयेऽप-
 ष्ठेऽनवमे दिवसे विवाहपूर्वाङ्गप्रयोगोक्तरीत्या (९३) गणेशं संपूज्य
 सोहालिकापाकादिसर्वारम्भं कुर्यात् । तस्मिन्नेव दिने बा-
 लकस्य हस्ते कङ्कणवन्धनं च कारयेत् । कङ्कणौषधयश्च
 तत्रैव (९९) द्रष्टव्याः ।

अथाक्षप्राशनादिने कर्त्ता कृतनित्यक्रियः शुचिः शुलबासाः
 मथमं गणेशं पूजयेत्-स्वासने उपविश्याचम्य (स्वस्तिवाचनं)
 शान्तिपठं कृत्वा दीपं प्रज्वलत्याचम्यार्घ्यं संस्थाप्य पूजा-
 संकल्पः-अद्येहेत्यादि संकीर्त्य अमुकगोत्रोऽमुकराशिरमुकश-
 र्माऽहम् मम अमुकराशेरस्य पुत्रस्य करिष्यमाणान्नप्राशनक-
 र्म्मणि निर्विघ्नतासिद्धये भगवतः श्रीगणेशस्य पूजनं करिष्ये ।
 पूर्वोक्तप्रकारेण गणेशं संपूज्य प्रधानसंकल्पः-अद्येहेत्याद्युच्चार्य
 अमुकोऽहम् मम अमुकराशेरस्य बालकस्य मातृगर्भमलप्राशनशुद्ध्य-
 न्नाद्यब्रह्मवर्चसतेजइन्द्रियायुर्लक्षणफलसिद्धिबीजगर्भममुद्भवैनो-
 निवर्हणद्वारा श्रीपरमेश्वरमीतये अन्नप्राशनाख्यं कर्म करिष्ये ।
 तत्पूर्वाङ्गत्वेन ग.स. गौट्यादिषोडशमाह्वयं पूजनं नान्दीश्राद्धं
 पुण्याहवाचनं च करिष्ये इति सङ्कल्प्य पूर्वोक्तविधिना मा-
 तृपूजनं-नान्दीश्राद्धं-पुण्याहवाचनानि विधाय होमार्घ्यं वेदीं
 कृत्वा तत्र पञ्चभूसंस्कारपूर्वकमग्निं संस्थाप्य,

स्वस्य कर्तृत्वे केवलं ब्रह्मणो वरणं कुर्यात् । असामर्थ्यादिना स्वस्य अकर्तृत्वे आचार्यब्रह्मणोर्वरणं कुर्यात् । अद्येहामुकोऽहम् अमुकराशेः पुत्रस्य अन्नप्राशनाद्ब्रह्मोपकर्मणि आचार्यब्रह्मणोः पूजनपूर्वकं वरणं करिष्ये इति सङ्कल्प्य आचार्यब्रह्मणोर्वरणं कृत्वा,

वेद्या ईशाने कलशं संस्थाप्य तत्र ब्रह्मवरुणसंहितादित्या-
दिनवग्रहानावाह्य सम्पूज्य रक्षासूत्रमभिमन्त्र्य,

अग्नेर्दक्षिणतस्त्रिभिः कुशैर्ब्रह्मणे आसनं दत्त्वा तत्राग्नेः पूर्वमा-
गेण ब्रह्माणमुपवेश्य अग्नेरुत्तरत आसनद्वयं कल्पयित्वा प्रणीतापात्रं
वामहस्ते कृत्वा उदकेन पूरयित्वा दक्षैराच्छाद्य ब्रह्ममुखमवलोक्य
पश्चिमासने निधायालभ्य पूर्वासने निदध्यात्ततः पूर्वपश्चिमयो-
रुत्तराग्नैः, दक्षिणोत्तरयोः पूर्वाग्नैः कुशैः परिस्तरणं कृत्वा त्रीणि कुश-
तरुणानि, द्वे पवित्रे, प्रोक्षणीपात्रम्, आज्यस्थालीं, चरुस्थालीं,
संमार्जनकुशान्, उपयमनकुशान्, समिधः, स्तुवम्, आज्यं, तण्डु-
लान्, पूर्णपात्रं, दक्षिणाम् एतानि वस्तुनि प्राक्संस्थानि उदग-
ग्राणि अग्नेरुत्तरतः संस्थापयेत् ।

विशेषोपकल्पनीयानि—उद्धरणपात्रं सौवर्णं राजतं वा,
मधुरादिसर्वरसान्, सर्वमग्नं, मधु, घृतं, सुवर्णं च; शास्त्रं, शस्त्रं,
लेखनीं, वस्त्रं, रजतं, सुवर्णं, भाण्डानि च ।

ततस्त्रिभिः द्वे प्रच्छिद्य प्रोक्षणीपात्रं प्रणीतात् उत्तरतो
निधाय तत्र प्रणीतोदकमासिच्य पवित्राभ्यामुत्पृष्य पवित्रे
प्रोक्षण्यां निधाय तत्पात्रं वामे कृत्वा तदुदकं दक्षिणेनो-
च्छाल्य प्रणीतोदकेन प्रोक्ष्य प्रोक्षण्युदकेन आज्यस्थालिपादीनि
दक्षिणान्तानि प्रत्येकं प्रोक्षेत्, नतु विशेषोपकल्पनीयानि उद्द-
रणपात्रादीनि । ततः आज्यस्थाल्यामाज्यं प्रक्षिप्य चरुस्थाल्यां

प्रणीतोदकमासिच्य त्रिः प्रक्षालितास्तण्डुलास्तत्र प्रक्षिप्य युगप-
दग्रावारोपयेत्-आज्यं ब्रह्मा, चरुं स्वयमाचार्यो वा ऽऽज्यो-
चरतः । ज्वलदुल्मुकम् उभयोः समन्ताद्भ्रमयेत् । उदकस्पर्शः ।
स्रुवमधोमुखं प्रतप्य उ.स्प. कुशाग्रैर्मूलतोऽग्रपर्यन्तं, कुशमूलैर-
ग्रतो मूलपर्यन्तं संमार्ज्य अभ्युक्ष्य पुनः प्रतप्य उ. स्प. द-
क्षिणतः कुशेषु निदध्यात् । आज्यमुत्थाप्य चरोः पूर्वेण नी-
त्वोत्तरतः संस्थाप्य चरुमुत्थाप्य आज्यस्य पश्चिमतो नी-
त्वोत्तरतः संस्थाप्याज्यमग्नेः पश्चादानीय चरुं चानीया-
ज्यस्योत्तरतो निधाय पवित्राभ्यामाज्यमुत्पूय प्रोक्षणीचोत्पूय
उपयमनकुशान् वामकरे कृत्वा तिष्ठन् घृताक्ताः समिधस्त्व-
ष्णीमग्नौ प्रक्षिप्य प्रोक्षण्युदकेन ईशानाद्युत्तरपर्यन्तं पर्युक्ष्य
पवित्रे प्रणीतांयां निधाय प्रोक्षणीपात्रं संस्रवधारणार्थं प्रणीता-
ग्न्योर्मध्ये निधाय द्रव्यदेवताभिध्यानं कुर्यात्-

अद्येहामुकोऽहम् पुत्रस्यान्नप्राशनहोमकर्मणा यक्ष्ये । तत्र प्रजाप-
तिम्, इन्द्रम्, अग्निं, सोमं, वाचं, वाचं वाजं च आज्येन-प्राणम्,
अपानं, चक्षुः, श्रोत्रं च चरुणा-शेषेणाज्यचरुणा स्विष्टकृतम्-
अग्निं, वायुं, सूर्यं, अग्नीवरुणौ, अग्नीवरुणौ, अग्निं, ववरुणं,
सवितारं विष्णुं विश्वान् (देवान्) मरुतः स्वर्कान्, ववरुणं,
प्रजापतिं च आज्येन यक्ष्ये । (आचार्यस्य होमकर्तृत्वे इदमाज्यं
प्रजापत्यादिदेवताभ्यः, इदं चरुद्रव्यं प्राणादिदेवताभ्यः,
इदं चर्वाज्यं स्विष्टकृते, इदमाज्यमग्न्यादिदेवताभ्यो मया
परित्यक्तं यथादैवतमस्तु न मम इति सागं च यजमानः
पूर्वमेव विदध्यात्) ।

ततः शुचिनामानमग्निं संस्थाप्य ॐ एतन्ते० ॐ भूर्भु-
वःस्वः शुचिनामाग्ने इहागच्छेह तिष्ठ सुप्रतिष्ठितो वरदो

भवेति प्रतिष्ठाप्य ॐ तदेवाग्निरित्यादिना ध्यात्वा ॐ शुचिनामा-
प्रये नम इति नाममन्त्रेणावाहनादि नीराजनान्तं सम्पूज्य
ॐ कराल्यै नमः ॐ धूमिन्यै नमः ॐ श्वेतायै नमः ॐ लोहितायै
नमः ॐ महालोहितायै नमः ॐ सुवर्णायै नमः ॐ पद्मरागायै नमः
इति जिह्वाः संपूज्य ॐ ब्रह्मणे नमः ॐ विष्णवे नमः ॐ रुद्राय
नमः इति रेखाश्च संपूज्य दक्षिणं जान्वाच्य ब्रह्मणाऽन्वा-
रुणो जुहुयात्-

ॐ प्रजापतये स्वाहा-इदं प्रजापतये न ममे-
ति मनसा, ॐ इन्द्राय स्वाहा-इदमिन्द्राय न मम । ॐ अग्नये
स्वाहा-इदमग्नये न मम । ॐ सोमाय स्वाहा-इदं सो-
माय न मम । अन्वारम्भं त्यक्त्वा ततो द्वे आज्याहुती जुहो-
ति-(देवीध्वाचमिति भार्गवकृपिस्त्रिष्टुप्छन्दो वाग्देवता
आज्यहोमे विनियोगः)

ॐ देवीं ध्वाचमजनयन्त देवास्तां विवह्वरूपाः
पशवो वदन्ति । सा नो मन्त्रेणमूर्जं दुहाना
धेनुध्वान्गस्मानुपसृष्टुतैतु स्वाहा-इदं ध्वाचे न मम ।
(ध्वाजो न इति देवा कृपयस्त्रिष्टुप्छन्दः अन्नं देवता आ-
ज्यहोमे विनियोगः)

ॐ देवीं-ध्वाचमिति पुनः पठित्वा—

ॐ देवीं द्योतमानां धाचं देवाः प्राणादिवायवोऽज्जनयन्त उत्पा-
दितवन्तः, ततस्तां चाच धैर्ययाण्यां विश्वरूपा नानारूपाः
पशवो मनुष्यादयो वदन्ति, “पशुरेव स देवानाम्” इति श्रुतेः । सा
चाक् अस्मानुपेतु । किं मूना, नः अस्माकं मन्त्रा हर्षकरी, इयमग्रमूर्जं
रस च दुहाना पूरयमाणा (दुह प्रपूरणे) सर्वार्थदत्ताधेनुः,
सुष्ठु मन्त्रैः स्तुता सुष्ठुता (च) ।

+ॐवाजो नो ऽअथ प्रसुचाति दानं वाजो
 देवाँ २॥ ऋतुभिः कल्पयाति । वाजो हि मा
 सर्वधीर जजान विवश्वा ऽआशा वाजपतिर्जये-
 यम्-स्वाहा-इदं वाचे वाजाय च न मम । ततः स्तुवेण
 चरुमभिघार्य आर्ज्यप्लुतेन स्थालीपाकेन जुहोति—(प्राणे-
 नेत्यादीनां चतुर्णां प्रजापतिर्ऋषिर्यजुश्छन्दः अन्नं देवता होमे
 विनियोगः)

÷ॐप्राणेनान्नमशीय स्वाहा-इदं प्राणायन मम! ॐअपा-
 नेन गन्धानशीय स्वाहा-इदमपानाय न मम । ॐच-
 क्षुपा रूपाण्यशीय स्वाहा-इदं चक्षुषं न मम । ॐश्रोत्रेण
 यशोऽशीय स्वाहा-इदं श्रोत्राय न मम । तत आर्ज्य-
 चरुभ्यां ब्रह्मणाऽन्वारब्धो जुहुयात्-ॐअग्नये स्विष्टकृते
 स्वाहा-इदमग्नये स्विष्टकृते न मम । तत आर्ज्येन अन्वारब्ध एव
 भूराद्या नवाहुतीर्जुहुयात्-(व्याहृतीनां प्रजापतिर्ऋषिः गावश्च्यु-
 ष्णिगतुष्टुभश्छन्दांसि अग्निवायुसूर्या देवताः होमे विनियोगः)
 ॐभूः स्वाहा-इदमग्नये न मम । ॐभुवः स्वाहा-इदं वां-
 यवे न मम । ॐस्वः स्वाहा-इदं सूर्याय न मम । (त्वष्ट्रो

+य. सं. अ १८ मं. ३३। अथ अस्मिन्दिने वाजः-अन्नम् अन्नाधि-
 ष्ठाग्री देवता नः अस्मान् प्रसुचाति प्रेरयतु दानं दानार्थम् ।
 वाजः ऋतुभिः कालैः सह देवान् कल्पयात् यथास्थानं क-
 ल्पयतु । वाजो हि वाजश्च मा मां सर्वधीरं पुत्रपौत्रादियुतं ज-
 जान जनयतु करोतु-इत्यर्थः । ततोऽहं वाजपतिः समृद्धाश्वः
 सन् विदया आशाः सर्वा दिशो जयेयम् ॥

÷हे यज्ञे प्राणेन वायुना त्वत्प्रसादादहमन्नमशीयादनानि,
 स्यादा-सुदुतमस्तु । एवमुत्तराणि योज्यानि ॥

ऽअग्ने, स त्वं नो ऽअग्ने इत्यनयोः वामदेवऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः
अग्नीवरुणौ देवते सर्वप्रायश्चित्तहोमे विनियोगः) ।

ॐ त्वं नो ऽअग्ने ववरुणस्य त्विद्वान् देवस्य हेडो
ऽअचयासिसिष्टाः । यजिष्ठो ववाहितमः शोशुचा
नो त्विद्ववा द्वेषां॑सि प्रमुमुग्ध्यस्मत्—स्वाहा—इद-
मग्नीवरुणाभ्यां न मम ।

ॐ स त्वन्नो ऽअग्ने ऽवसो भवोती नेदिष्ठो ऽअस्या
ऽउपसो वयुष्टौ । अवयश्च नो ववरुणः रराणो
वयीहि मृडीऋ२ सुहवो न ऽएधि—स्वाहा—इदमग्नी-
वरुणाभ्यां न मम ।

(अयाश्वाग्ने इत्यस्य वामदेवऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः अग्निर्दे-
वता सर्वप्रायश्चित्तहोमे विनियोगः) ।

ॐ अयाश्वाग्ने ह्यनभिः शस्तिपाश्च सत्यमिष्वमया
ऽअस्ति । अया नो यज्ञं ववाहस्यथा नो धेहि
भेषजं॑—स्वाहा—इदमग्नये न मम ।

(येतेशतम इत्यस्य वामदेवऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः ववरुणः स-
विता त्विष्टुर्विद्ववे (देवाः) मरुतः स्वर्काश्च देवताः सर्व-
प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः) ।

ॐ ये ते शतं ववरुणं ये सहस्रं यज्ञियाः पाशा
वितता महान्तः । तेभिर्नो ऽअथ सवितोत
त्विष्टुर्विद्ववे मुञ्चन्तु मरुतः स्वर्काः स्वाहा—इदं
ववरुणाय सवित्रे त्विष्टुर्वे त्विष्टुर्वेभ्यो (देवेभ्यो) परुद्भ्यः
स्वर्केभ्यश्च न मम ।

(उदुत्तमम् इत्यस्य शुनःशेषऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः ववरुणो देव-

ता सर्वमायश्चित्तहोमे विनियोगः) ।

ॐ उदुत्तमं ववरुण पाशमस्मदवाभमं त्वि मध्यमं अथा-
य । अथा ववरुमादिन्य व्रते तवानागसो ऽअदिनये स्वा-
म-स्वाहा-इदं ववरुणाय न मम । ॐ अग्नये प्रजापतये स्वा-
हा-इदमग्नये प्रजापतये न मम । ततः संस्रवमाशनम्, पवित्रम-
तिपत्तिः, प्रणीताविमोक्तः, ब्रह्मणे पूर्णपात्रदानम् । तत्र सङ्कल्पः-
अघेहेत्यादि सं० अमुकोऽहम् अमुकराशेः मम पुत्रस्यान्नप्राशनाङ्ग-
होमकर्मणः साद्गुण्यार्थम् अपूर्णपूरणार्थञ्च इदं पूर्णपात्रं सद्रव्यं
ब्रह्मणे तुभ्यं सम्प्रददे । ब्रह्मा गृहीत्वा अकन्कर्ममेति मन्त्रा-
शिपं दद्यात् ।

ततः सुलग्ने समागते लग्नदानसङ्कल्पः—अघेहेत्याद्यु-
च्चार्य अमुकोऽहम् अमुकराशेः मम पुत्रस्यान्नप्राशनलग्नाद्यप्रकुत्र-
स्थितानाम् आदित्यादिनवग्रहाणां दुष्टानां दुष्टफलोपशा-
न्त्यर्थं शुभानां शुभफलाधिक्यप्राप्तये इदं सुवर्णं तन्निष्क्रयद-
क्षिणां वा ज्योतिर्विंदे ब्राह्मणाय दास्ये ॐ तत्सत् । दक्षिणा-
न्दत्त्वा सर्वान् रसान् सर्वमन्नं मध्वाज्यसहितम् एकस्मिन् सुव-
र्णादिपात्रे कृत्वा सुवर्णान्तर्हितया ऽनामिकया मातुः स्वस्य वा
उत्सङ्गे स्थितं स्वलंकृतं माह्मुखं बालकं देवतापुरतो हन्तेति
मन्त्रेण प्राशयेत्—“हन्तकारं मनुष्या” इति श्रुतेः । ततस्तूर्णीं पञ्च-
वारं प्राशयेत् । समन्त्रकं प्राशनं विधाय “पञ्चकृत्वस्तूर्णीं प्रा-
शयेत्” इति जयन्तस्मरणात् । कन्यां तु तूर्णामिव प्राश-
येत् । ततो मत्स्याधारजलाशयोद्धृतजलेन त्रिवारं मुखं
शोधयेत् । ततो माता बालकं पुस्तकादिवस्तुमध्ये स्वा-
ङ्गादुत्सृजेत् । तदा स बालको वस्त्रशस्त्रलेखनीपुस्तकादिषु यत्
प्रथमं गृह्णाति तेन तस्य जीविका भवेदिति ज्ञातव्यम् ।

ततो दक्षिणामङ्गलः—अथेहामुक्तोऽहम् अमुकराशेः मम पुत्रस्य
सहोमान्नप्राशनकर्मणः साद्वफलप्राप्त्यर्थं साद्वृण्यार्थं चेमां
दक्षिणाम् आचार्यार्य अन्येभ्यो ब्राह्मणेभ्यश्च विभज्य दास्ये ।
तथेमां भूयसीं दक्षिणा नानानामगोत्रेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः अन्ये-
भ्यो नटनर्त्तकगायकदीनानाथेभ्यश्च विभज्य दास्ये । तथा
यथोपपन्नेनाग्नेन दक्ष, यथासंख्याकान् वा ब्राह्मणोश्च तर्पयिष्ये
ॐ तत्सत् इति संकल्प्य दक्षिणां दत्त्वा अम्यादीन्मंषूज्य विस्त-
रूप रक्षाबन्धनघृतच्छायाज्यापुष्पकरणाभिषेकतिलकमन्त्रपाठादि
कारयित्वा जीवमातृपूजनं महानीराजनं च कृत्वा ईश्वरार्पणं
कृत्वा ब्राह्मणान्भोजयित्वा इष्टबन्धुसहितः स्वयं भुङ्जीत ।

(गर्भाधानादीनि अन्नप्राशनान्तानि विहितमासा-
दिकाले कथं चित् जातानि चेत् अस्तादिदोषवर्जिते काले
एव कार्याणि । विहितमासादावपि सति सम्भवे दोषा व-
र्ज्या एवेति सिद्धान्तः) ॥

इत्यन्नप्राशनप्रयोगः ॥

अथ अब्दपूर्तिकृत्यम् ।

तत्र प्रतिवर्षं जन्मदिवसे कार्यम् । “सर्वैः स्वजन्मदिवसे
स्नातैर्मङ्गलवारिभिः । गुरुदेवाग्निविभाश्च पूजनीयाः प्रप-
न्नतः” ॥ इति सं० प्र० ब्रह्मपुराणवचनात् । जन्मदिवसशब्दे-
न च जन्मतिथिर्गृह्यते । “यस्मिन्नेव जन्मतिथिर्पदि स्यात् कुर्यात्तदा
जन्ममसंपुर्णा च । असद्वता तेन दिनद्वयेऽपि पूज्या परा या
भवतीह यत्रात्” ॥ इति संस्कारप्रकाशे देवीपुराणात् ।

(इदं च यदि जन्ममासो ऽसंक्रान्तस्तदा शुद्धमासे एव

कार्यम् । यस्याधिकमासे जन्म तस्यापि सत्यपि तन्मा-
साधिन्ये शुद्धमासे एव, मलमासस्य शुभकर्मनर्हत्वात् ।
तत्र यदि अधिकशुक्ले जन्म तदा न संशयः । शुक्लस्य
गौणमुख्यचान्द्रयोरेकत्वात् । यदि अधिककृष्णे जन्म यथा
वैशाखस्याधिक्ये अधिकवैशाखकृष्णे जन्म तदा तस्याब्दपूर्ति-
कृत्यं प्रतिवर्ष किं "गौणचान्द्रवैशाखकृष्णे अर्थात् चैत्रपूर्णिमो-
त्तरकृष्णपक्षीयतिथौ कार्यम्, अथवा मुख्यचान्द्रवैशाखकृष्णे
अर्थात् वैशाखपूर्णिमोत्तरकृष्णपक्षीयतिथौ कार्यम्" इति
संशये मुख्यचान्द्रवैशाखकृष्णपक्षीयतिथावेव कार्यमिति
सर्वनिवन्धनिद्धान्तः । अधिकमासस्य शुक्लादिमुख्यचान्द्रेणैव
संभवात् । तद्विषये कृष्णादिचान्द्राश्रयणस्याशक्यत्वात् इति ।

एवम् आब्दिकश्राद्धमपि मलमासकृष्णमरणे तन्मासीयपू-
र्णिमोत्तरकृष्णपक्षीयतिथावेव कार्यम् । उल्लेखश्च तस्य गौणचा-
न्द्रेण ज्येष्ठत्वेऽपि तस्य मुख्यचान्द्रानुसारेण वैशाखत्वेनैव
कार्यः । विस्तरस्तु कृष्णभट्टकृतायां निर्णयसिन्धुटीकायां
श्राद्धमकरणान्तर्गते आब्दिकश्राद्धमकरणे, वाचस्पतिमिश्रकृते
द्वैतनिर्णये, नरहरिमिश्रकृते द्वैतनिर्णये, विनायकशास्त्र्यादि-
कृते चैत्राभिमासनिर्णये च द्रष्टव्यः । अधिकवैशाखा-
दिकृष्णमृतस्य चैत्रादिपूर्णिमोत्तरकृष्णपक्षीयतिथौ विन्ध्यो-
त्तरवासिना केपा चिद् गौडदाक्षिणात्यानामाब्दिकानुष्ठानं
॥ भ्रममूलरूपेवेति कृतबुद्ध्य एव विदांकुर्वन्तु इत्यलम् ॥

इदं च उपनयनात्पूर्वं बालस्य पिता कुर्यात्—तत्र ममेत्यस्य
स्थाने मम बालस्येत्येवं संकल्पे उल्लेखः कर्तव्यः । अन-
न्तरं स्वयमेव कुर्यात् ।

तत्रैवं प्रयोगः ।

कर्ता सुगन्धतैलाभ्यक्तः सर्वोपधियुतशंनोदेवीरित्यभिमन्त्रितगलपूर्णमुपूजितकलशोदकेन स्नात्वा सन्ध्यादि नित्यकर्मविधाय दीपं प्रज्वलय्याचम्य जन्मदिने शनिर्भौमवासरसत्त्वे तत्सूचिताशुभपरिहाराय “अष्टमृष्टि भवेत्किञ्चित्” इति परिभाषितं किञ्चित् धान्यं ब्राह्मणाय दत्त्वा नवीनवस्त्रधारणं कुर्यात्—(परिधास्यैइत्याथर्वणऋषिः पङ्क्तिछन्दो वासो-देवता वस्त्र-परिधाने विनियोगः) ।

ॐपरिधास्यै यशोधास्यै दीर्घायुत्वाय जरदष्टिरस्मि । शतं च जीवामि शरदः पुस्तुषी राघस्पोषमभिसंढ्ययिष्ये—इति नवं धौतम् अधोवस्त्रं परिधाय उत्तरीयधारणं कुर्यात्—(यशसामेत्याथर्वणऋषिः पङ्क्तिछन्दः लिङ्गोक्ता देवता उत्तरीयपरिधाने विनियोगः) ।

ॐयशसा मा याचाष्टधिवी यशसेन्द्रावृहस्पती । यशो भगश्च मा ऽविन्दयशो मा प्रतिपद्यताम्—इति । तत आचम्य यथाविभवमलंकृतो निम्ब-गुग्गुलु-सिद्धार्थ-दूर्वा-गोरोचनान्विता पोटलिकां कृत्वा ॐएतन्तइति पाठित्वा ॐभू-भुवःस्वः पोटलिके सुप्रतिष्ठिता वरदा भवेति प्रतिष्ठाप्य दक्षिणहस्ते बन्धयेत् । ततः शान्तिपाठपूर्वकं गणेशं सम्पूज्य सति संभवे मातृपूजनं कृत्वा कलशं संस्थाप्य तत्र ब्रह्मवरुणसहितादित्यादिनवग्रहानावाह्य सम्पूज्य अर्घ्यं संस्थाप्य प्रधानसङ्कल्पं कुर्यात्—अद्येहेत्यादिसं० अमुकगोत्रोऽमुकराशिरमुरुशर्माऽहं ममायुरारोग्याभिवृद्धये वर्षवृद्धिकर्म करिष्ये तदङ्गत्वेन दध्यक्षतपुञ्जेषु कुलदेवतादीनां गुर्वादीनां चावाहनपूर्वकं पूजनं करिष्ये इति संकल्प्य ताम्रस्पात्रे नूतनं श्वेतवस्त्रं मत्तार्य

दध्यक्षतैः कुलदेवतादीन् उत्तरवृद्ध्या स्थापयेत्-ॐ भूर्भुवःस्वः
 कुलदेवते इहागच्छ (पूजार्थं त्वाम् आवाहयामि) इत्यावाह्य इह
 तिष्ठेति स्थापयेत् । एवमुत्तरत्र सर्वत्र बोध्यम् । आवाहनस्थाप-
 नयार्थेदश्च मध्यमभागे (१९४) द्रष्टव्यः । १ ॐ भूर्भुवःस्वः
 स्वनक्षत्रेश अमुक इहागच्छ पू० इह तिष्ठ २ ॐ भूर्भुवःस्वः
 मृकृतिपुरुषात्मकमातापितरौ इहागच्छतम् पू० युवामा० इह
 तिष्ठतम् ३ ॐ भू० प्रजापते इहागच्छ पू० इह तिष्ठ ४
 ॐ भूः० भानो इहा० पू० इह तिष्ठ ५ ॐ भूः० विघ्नेश इहा०
 पू० इह तिष्ठ ६ ॐ भूः० मार्कण्डेय इहा० पू० इह तिष्ठ ७
 ॐ भूः० वले इहा० पू० इह तिष्ठ ८ ॐ भूः० व्यास इहा०
 पू० इह तिष्ठ ९ ॐ भूः० जामदग्न्य इहा० पू० इ० ति०
 १० ॐ भूः० अश्वत्थामन् इहा० पू० इह तिष्ठ ११ ॐ भूः०
 कृपाचार्य इहा० पू० इह तिष्ठ १२ ॐ भूः० महाद इहा० पू०
 इह तिष्ठ १३ ॐ भूः० हनुमन् इहा० पू० इह तिष्ठ १४ ॐ भूः०
 विभीषण इहा० पू० इह तिष्ठ १५ ॐ भूर्भुवःस्वः पृथ्वीदेवि
 इहागच्छ पू० इह तिष्ठ १६ ॐ भू० गुरव इहागच्छत पू० यु-
 प्माना० इह तिष्ठत १ ॐ भू० देवता इहागच्छत पू० युप्माना०
 इह तिष्ठत २ ॐ भू० अग्ने इहागच्छ पू० इह तिष्ठ ३ ॐ भू०
 विष्णोः इहागच्छत पू० युप्माना० इहातिष्ठत ४ ॐ भू० पितर
 इहागच्छत पू० युप्माना० इह तिष्ठत ५ ॐ भू० पञ्चभूतानि
 इहागच्छत पू० युप्मा० इह तिष्ठत ६ ॐ भू० नवग्रहा इहागच्छत
 पू० युप्मा० इहातिष्ठत ७ ॐ काल इहागच्छ पू० इह तिष्ठ ८
 ॐ भू० कलियुग इहागच्छ पू० इह तिष्ठ ९ ॐ भू० संवत्सर-
 इहागच्छ पू० इह तिष्ठ १० ॐ भू० मास इहागच्छ पू० इह
 तिष्ठ ११ ॐ भू० पक्ष इहागच्छ पू० इह तिष्ठ १२ ॐ भू० जन्म-

अब्दपूर्तिकृत्यम् । (जन्मतिथ्युत्सवप्रयोग) । २६५

तिथे. इहागच्छ पू० इह तिष्ठ १३ ॐभू० अमुकजन्मनक्षत्र इहाग-
 च्छ पू० इह तिष्ठ १४ ॐभू० अमुकजन्मराशे इहागच्छ पू० इह तिष्ठ
 १५ ॐभू० शिवे इहागच्छ पू० इह तिष्ठ १६ ॐभू० संभूते
 इहागच्छ पू० इह तिष्ठ १७ ॐभीते इहागच्छ पू० इह तिष्ठ १८ ॐ
 भू० सत्सते इहागच्छ पू० इह तिष्ठ १९ ॐभू० अनसूये. इहागच्छ पू०
 इह तिष्ठ २० सवे इहागच्छ पू० इह तिष्ठ २१ ॐभू० विघ्नवाते
 इहागच्छ पू० इह तिष्ठ २२ ॐभू० भद्रे इहागच्छ पू० इह तिष्ठ
 २३ ॐइन्द्र इहागच्छ पू० इह तिष्ठ २४ ॐभू० अग्ने
 इहागच्छ पू० इह तिष्ठ २५ ॐभू० यम इहागच्छ पू० इह तिष्ठ
 २६ ॐभू० निर्ऋते इहागच्छ पू० इह तिष्ठ २७ ॐभू० वरुण
 इहागच्छ पू० इह तिष्ठ २८ ॐभू० वायो इहागच्छ पू० इह
 तिष्ठ २९ ॐभू० धनद इहागच्छ पू० इह तिष्ठ ३०
 ॐभू० ईशान इहागच्छ पू० इह तिष्ठ ३१ ॐभू० अ-
 नन्त इहागच्छ पू० इह तिष्ठ ३२ ॐभू० ब्रह्मन् इहा-
 गच्छ पू० इह तिष्ठ ३३ ॐभू० कार्तिकेय इहागच्छ पू० इह
 तिष्ठ ३४ ॐभू० जन्मदेवते इहागच्छ पू० इह तिष्ठ ३५
 ॐभू० स्थानदेवते इहागच्छ पू० इह तिष्ठ ३६ ॐभू० मत्स्य-
 देवते इहागच्छ पू० इह तिष्ठ ३७ ॐभू० वासुदेव इहागच्छ
 पू० इह तिष्ठ ३८ ॐभू० क्षेत्रपाल इहागच्छ पू० इह
 तिष्ठ ३९ ॐभू० पृथिवि पू० इह तिष्ठ ४० ॐभू० आप इहाग-
 च्छत पू० युष्मानां इह तिष्ठत ४१ ॐभू० तेजः इहागच्छ पू० इह
 तिष्ठ ४२ ॐभू० वायो इहागच्छ पू० इह तिष्ठ ४३ ॐभू० आ-
 काश इहागच्छ पू० इह तिष्ठ ४४ ॐभू० ब्राह्मण इहा-
 गच्छ पू० इह तिष्ठ ४५ इत्यावाह्यः ॐएतन्तइति ॐभूर्भु-

* अत्र प्राक्संस्थपङ्क्तिरूपेण उदक्सस्था देवताः संस्थापनी-

वःस्वः कुलदेवतादिदेवताः गुर्वादिदेवताश्च इहागच्छन्तु इह तिष्ठन्तु सुप्रतिष्ठिता वरदा भवन्तु इति प्रतिष्ठाप्य ॐ वरदाभय पाणय इति सर्वेषां ध्यानम् ।

मार्कण्डेयध्याने विशेषः—ॐ द्विभुजं जटिलं सौम्यं सुदृढं चिरजीविनम् । मार्कण्डेयं नरो भक्त्या पूजयेत्प्रयतः सदा ॥ इति ध्यात्वा नाममन्त्रेण पूजनम्—ॐ कुलदेवतायै नमः ॐ जन्म-नक्षत्रेशाय अमुकाय नमः ॐ प्रकृतिपुरुषात्मकमातापितृभ्यां नमः ॐ राजावतये नमः ॐ भानवे नमः ॐ विघ्नेशाय नमः ॐ मार्कण्डेयाय नमः ॐ बलये नमः ॐ व्यासाय नमः ॐ जाम-दग्न्यरामाय नमः ॐ अश्व-याम्ने नमः ॐ कृपाचार्याय नमः ॐ प्रह्लादाय नमः ॐ हनूमते नमः ॐ विभीषणाय ॐ पृष्ठी-देव्यै नमः १६ ॐ गुरुभ्यो नमः ॐ देवताभ्यो नमः ॐ अग्नये नमः ॐ विमेष्यो नमः ॐ पितृभ्यो नमः ॐ पञ्चभूतेभ्यो नमः ॐ नवग्रहेभ्यो नमः ॐ कालाय नमः ॐ कलिपुगाय नमः ॐ अमुक संवत्सराय नमः ॐ अमुकमासाय नमः ॐ अमुकपक्षाय नमः ॐ अमुकजन्मतिथये नमः ॐ अमुकजन्मनक्षत्राय नमः ॐ अमुक-जन्मराशये नमः ॐ शिवायै नमः ॐ संभूतै नमः ॐ प्रीत्यै नमः ॐ सन्नत्यै नमः ॐ अनमूषायै नमः ॐ क्षमायै नमः ॐ विघ्नवर्त्यै नमः ॐ भद्रायै नमः ॐ इन्द्राय नमः ॐ अग्नये नमः ॐ यमाय नमः ॐ निर्ऋतये नमः ॐ वरुणाय नमः ॐ वायवे नमः ॐ धनदाय नमः ॐ ईशानाय नमः ॐ अनन्ताय नमः ॐ ब्रह्मणे नमः ॐ कार्तिकेयाय नमः ॐ जन्मदेवतायै नमः ॐ स्थानदेवतायै नमः ॐ प्रत्यक्षदेवतायै नमः ॐ वामुदेवाय नमः ॐ क्षत्रपालाय नमः ॐ पृथिव्यै नमः ॐ अद्भ्यो नमः ॐ तजसे नमः ॐ वायवे या । "प्राञ्च्युदञ्चि वा वर्माणि" इति कात्यायनपरिभाषासूत्रात् ।

अब्दपूर्ति कृत्यम् । (जन्मानिष्टपुत्सवप्रयोगः) । २६७

नमः ॐ आकाशाय नमः ॐ ब्रह्मात्मनाय नमः ४५ इति नाम-
मन्त्रैः आवाहनासनपाद्यार्घ्यस्नानाचमनीयवस्त्रगन्धाक्षतपुष्पधूप-
दीपनैवेद्यताम्बूलफलभूषणादिभिः सम्पूज्य नाममन्त्रेण जपं
विधाय नीराजनं कृत्वा ब्रह्मासुरारिरिति नवग्रहेभ्यः पुष्पा-
ञ्जलिं समर्प्य—मार्कण्डेयाय पुष्पाञ्जलिं त्रिवारं वक्ष्यमाण-
मन्त्रेण समर्पयेत्—आयुष्मद महाभाग सोमवंशसमुद्भव । महा-
तपो मुनिश्रेष्ठ मार्कण्डेय नमोऽस्तु ते ॥ इति । ततः—

मार्कण्डेयं प्रार्थयेत्—मार्कण्डेय महाभाग सप्तकल्पान्तजीवन ।
आयुरारोग्यसिद्ध्यर्थमस्माकं वरदो भव १ चिरजीवी यथा
त्वं भो भविष्यामि तथा मुने । रूपवान्विचवामाँश्चैव श्रिया
युक्तश्च सर्वदा २ मार्कण्डेय नमस्तेऽस्तु सप्तकल्पान्तजी-
वन । आयुरारोग्यसिद्ध्यर्थं प्रसीद भगवन्मुने ३ चिर-
जीवी यथा त्वं तु मुनीनां परर द्वित । कुरुष्व मुनि-
शार्दूल तथा मां चिरजीविनम् ॥ ४ ॥

ततः पृष्ठीं प्रार्थयेत्—जय देवि जगन्मातर्जगदानन्द-
कारिणि । प्रसीद मम कल्याणि महापति नमोऽस्तु ते १ रूपं
देहि यशो देहि भगं भगवति देहि मे । पुत्रान् देहि धनं
देहि सर्वान्कामाँश्च देहिमे २ त्रैलोक्ये यानि भूतानि स्थावरा-
णि चराणि च । ब्रह्माविष्णुसिधैः सार्द्धं रक्षां कुर्वन्तु तानि मे ३
इति, मन्त्रहीनमिति च सम्प्रार्थ्य ततोऽर्घ्याञ्जलिना मार्कण्डेयाय
निवेदितं पयः मन्त्रेण पञ्चवारं पिबेत्—तत्र मन्त्रः—सतिलं गुड-
सम्मिश्रमञ्जल्पद्वमितं पयः । मार्कण्डेयाद्वरं लब्ध्वा पिवा-
म्पायुर्विद्वये ॥ इति पीत्वा मुखं प्रक्षाल्याचम्य दक्षिणासं-
कल्पः । अद्यहेत्यादि सं० अमुकराशिः शुक्लशर्माऽहम् आयुरा-
रोग्याभिरुद्धये कृतायाः कुलदेवतादीनां गुर्वादीनाम् आदित्या-

दिनवग्रहाणां च पूजायाः साद्गुण्यार्थम् इमां दक्षिणां कर्मोपदे-
शकाय कुलपुरोहिताय श्रीगुरवे अन्येभ्यो ब्राह्मणेभ्यश्च विभज्य
दास्ये* ॐ तत्सन्न मम । तथा यथोपपन्नेनान्नेन ब्राह्मणांश्च त-
र्पयिष्ये इति संकल्प्य दक्षिणां दत्त्वा यथासम्भवं तिलपात्र-
दानम्, अनिष्टग्रहदानं, तण्डुलदानम्, तुलादानं च कृत्वा अ-
भिषेकतिलकमन्त्रपाठादिकं कारयित्वा घृतच्छायां विधाय आ-
वाहितदेवता विसृज्य कर्मेश्वरार्पणं कृत्वा ब्राह्मणान्भोजयित्वा
स्वयं भुञ्जीत । खण्डनं नखकेशानां मैथुाध्वगमौ तथा । आमिषं
कलहं हिंसां वर्षवृद्धौ विवर्जयेत् इति मं० प्र० स्कन्दपुराणे ।
जन्मतिथिरौदयिकी ग्राह्या ॥ इति जन्मतिथ्युत्सवप्रयोगः ॥

(८)अथ कर्णवेधः ॥

(“अथ कर्णवेधो व्षर्षे तृतीये पञ्चमे वा पुण्येन्दु-
चित्राहरिरेवतीषु पूर्वाह्णे कुमारस्य मधुरं दत्त्वा
प्रत्यङ्मुखायोपविष्टाय दक्षिणं कर्णमभिमन्त्रयते भद्रं
कर्णेभिरिति, सव्यं व्यवक्षन्तीवेदेतिच । अथ अभिन्ध्या-
त् । ततो ब्राह्मणभोजनम्”—इति गृह्यपरिशिष्टखण्डेन
यद्यपि कर्णवेधः तृतीयपञ्चमान्यतरवर्षे एव मामोति तथा-
पि “अयुःसंवत्सरे माहुः कर्णवेधविधिं युधाः” इति सं-
प्र. राजमार्तण्डवचनात् अयुःमवर्षे कार्यः । तत्रापि व्रतवन्धा-
त्पूर्वमेव कार्यः । “कृतचूडेऽद्यते बाले कर्णवेधो विधीयते”
इति व्यासवचनात् । “उपनीत्या सहैववा” इति पक्षे चौ-
लस्योपनयनसहभावित्वात्कर्णवेधस्य च तत्प्राग्भावित्वा-

* सर्वकर्मसु कर्मोदशकं कुलपुरोहित, गुरुश्च दक्षिणादिभि-
रर्चयेत् । “तथोपदेष्टारमपि पूजयेत् ततो गुरुम् । न पूज्यते गु-
र्यथ नरेस्तत्राफला किंवा” ॥ इति संस्कारप्रकाशे पञ्चपुराणात् ।

त्कृतचूडत्वं न नियतम् । अतएव व्यासस्मृतौ नवमत्वेन निर्दिष्टोऽपि सः अत्राष्टमत्वेन निर्दिष्टः । चौलानुष्ठानस्य उपनयनेन सहैव पर्वतीयसमाचारासिद्धत्वात् । संस्कारमकाशे द्वादशदिवसादिरूपाः पष्ठादिमासरूपाश्चास्य काला उक्ताः ।)

(यद्यप्ययं बहुषु स्मृतिषु षोडशसंस्कारेषु न परिगणित-
स्तथापि “गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तो जातकर्म च । ना-
मक्रिया निष्क्रमोऽन्नप्राशनं वपनक्रिया ॥ १ ॥ कर्णवेधो व्र-
तादेशो वेदारम्भक्रियाविधिः । केशान्तः स्नानमुद्वाहो वि-
वाहाग्निपरिग्रहः ॥ २ ॥ त्रेताग्निमंग्रहश्चेति संस्काराः षोडश-
स्मृताः । नैताः कर्णवेधान्ता मन्त्रवर्जं क्रियाः स्त्रियाः
॥ ३ ॥ विवाहो मन्त्रतस्तस्याः शुद्धस्यामन्त्रतो दश” । इति
व्यासस्मृतौ षोडशसु परिगणनात् तदन्तर्गतत्वेन शिष्टैः परि-
गृह्यते । व्रतादेश उपनयनम् ।

अत्र वेदारम्भादीनां पण्णां कर्मणां श्रौतस्मार्तपुरुषार्थाग्निहोत्रा-
दिकर्मानुष्ठानमयोजकत्वेन संस्कारत्वम् । पापनिवृत्तिपूर्वकाति-
शयविशेषरूपसंस्काराधायकत्वरूपं पुरुषसंस्कारकर्मत्वं तु गर्भा-
धानादीनां व्रतवन्धान्तानां दशानामेव । तत्र गर्भाधानस्य क्षेत्र-
संस्कारद्वारा, पुंसवनसीमन्तयोः क्षेत्रसंस्कारद्वारा गर्भसंस्कार
द्वारा वा, जातकर्मदीनां चौलान्तानां पण्णां शरीरसंस्कारद्वारा ।
उपनयनस्य तु साक्षादतिशयविशेषाधायकत्वम् । अत एवोपन-
यनस्य प्राधान्यम् । स्त्रीशुद्रयोस्तु विवाहस्योपनयनस्थानीय-
त्वात्तस्यैव मुख्यसंस्कारत्वम् । अत एव “अष्टौ संस्कारकर्मा-
णि गर्भाधानमिव स्वयम् । पिता कुर्यात्” इति वचने वि-
वाहादीनामनुल्लेख संस्कारकर्मत्वेन । तत्र कर्णवेधस्य पूर्वजानु-
क्तत्वान्नवानामुपन्यासः । शिष्टपरिग्रहाद्यास्माभिरुपन्यस्तस्तत्र ।

अत एव दशसंस्कारकर्मपद्धतिरिति अभियुक्तानां प्रवादः ।
 अत एव विवाहादिविधिषु न द्वितीयाश्रवणं पुरुषे । अध्यय-
 नमपि “स्वाध्यायोऽध्येतव्य” इतिविधिप्रयुक्तमेव नाध्यापन-
 विधिप्रयुक्तमिति न तत्रत्यया “वेदमध्यापयेदेनम्” इति द्वि-
 तीया पुरुषसंस्कारकर्मत्वशङ्कावकाशः । अत एव विरक्त-
 स्य न विवादानुष्ठानम् । तदभावाच्च नोत्तरकर्मसु तदधिकारः ।
 “जायमानो वै ब्राह्मण” इत्यस्य गृहस्थो जायमान इत्य-
 र्थ इति न तद्विरोधः । समावर्तनं तु कलां नैष्ठिकब्रह्मचर्यनि-
 पेधादावश्यकम् । तस्मादुपनयनान्तानि दशैव पुरुषसंस्का-
 रकर्माणि, अध्ययनादीनि तु पुरुषार्थानि, पुरुषार्थकर्मानुष्ठा-
 नप्रयोजकत्वाच्च संस्कारेषु परिगण्यन्ते इति दिशु) ।

अथ कर्णवेधप्रयोगः ।

तत्र चन्द्रतारानुकूले शुभदिने कर्णवेधोक्तनक्षत्रे पिता
 प्रातरुत्थाय स्वकीयं प्रातः कृत्यं निर्वर्त्य गणेशपूजनं कुर्यात् ।
 दीपं मज्जलदपाचम्य (स्वस्तिवाचनं) शान्तिपाठं कृत्वा प्रा-
 णानायम्य अर्घ्यं संस्थाप्य पूजासंकल्पः । अद्यहेत्यादि
 सं० अमुकोऽहम् अमुकराशेः मम पुत्रस्य करिष्यमाणकर्णवेध-
 कर्मणि निर्विघ्नताप्राप्तये श्रीगणेशस्य पूजनं करिष्ये । उक्तवि-
 धिना गणेशं सम्पूज्य प्रधानसंकल्पं कुर्यात्-अद्यहेत्याद्युच्चार्य-
 अमुरुगोत्रः अमुरराशिरमुरुशर्माऽहम् अमुरराशेः पुत्रस्य वी-
 जगर्भसमुद्भवैर्नोनिर्वर्णपुष्ट्यायुःश्रीवृद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीतये
 कर्णवेधारूपं कर्म करिष्ये । तत्पूर्वाह्णत्वेन गणपतिसहितगौर्या-
 दिषोऽष्टमातृणां पूजनं नान्दीश्राद्धं पुण्याहवाचनं च करिष्ये
 इति संकल्प्य उक्तविधिना मातृपूजानान्दीश्राद्धपुण्याहवाचनानि
 कृत्वा कलशं संस्थाप्य तत्र ब्रह्मवरुणसहितनवग्रहानावाह्य

रक्षामृगमभिमन्त्र्य जले केशवादिदेवानां विष्णुधर्मोत्तरोक्तं
 पूजनं कुर्यात्-तत्र संकल्पः-अद्येहेत्यादिसं० अमुकराशेः मम
 पुत्रस्य कर्णवेधकर्मणि कलशे ब्रह्मवरुणसहितानाम् आदित्या-
 दिनवग्रहाणां जले केशवादिदेवानां च पूर्वाङ्गत्वेन पूजनं करिष्ये
 इति संकल्प्य एतन्ते इति ॐ भूर्भुवःस्वः कलशे ब्रह्मवरुणसहिता
 आदित्यादिनवग्रहाः जले केशवादिदेवा सुप्रतिष्ठिता वरदा
 भवन्तु इति प्रतिष्ठाप्य नवग्रहान् नाममन्त्रेण ध्यानादिभिः पूज-
 यित्वा-ॐ केशवाय नमः ॐ हराय नमः ॐ ब्रह्मणे नमः ॐ चन्द्राय
 नमः ॐ सूर्याय नमः ॐ दिगीशेभ्यो नमः ॐ नास्त्याभ्यो नमः
 ॐ सरस्वत्यै नमः ॐ ब्राह्मणेभ्यो नमः ॐ ऋषेभ्यो नमः ॐ गुरुभ्यो
 नमः इति नाममन्त्रैर्ध्यानावाहनासनवाचाध्यायैस्नाचमनवस्त्रा-
 न्धाक्षतपुष्पधूपेदीपनैवेद्यफलताम्बूलभूषणदिभिः संसूत्र्य जपं
 विधाय समप्य नीराज्य पुष्पाञ्जलिं समर्प्य ततः स्वेष्टदेवं भिषग्वरं
 ब्राह्मणान् सौचिकं च नमस्कृत्य मातुरुत्सङ्गस्थस्य भूषणवस्त्रा-
 दिभिरलंकृतस्य बालकस्य, प्रत्यङ्मुखस्य गुह्योदकादि भोजनार्थं
 दत्त्वा अद्येहेत्यादिसं० अमुकराशेरस्य मम बालकस्य कर्णवेध-
 लग्नाग्रकुत्रस्थानस्थितदुष्टग्रहैः सूचितारिष्टनिवृत्त्यर्थं ग्रहाणां
 पीतये इमां दक्षिणां ब्राह्मणाय दास्ये इति लक्ष्मदानं वि-
 धाय ततो दैवज्ञबोधिते शुभे लग्ने पिता सौचिकोऽन्यो वा सु-
 वर्णसूच्या क्षत्रियस्य, रजतसूच्या विप्रवैश्ययोः, आयस्या
 सूच्या शूद्रस्य अष्टाङ्गुलया द्विगुणसूत्रसंलग्नया पुरुषस्य पूर्वं
 दक्षिणं कर्णम् अभिमन्त्र्य वेधयेत्-तत्रमन्त्रः-(भद्रं कर्णेभिरिति
 प्रजापतिर्ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः लिङ्गोक्ता देवता दक्षिणकर्णाभि-
 मन्त्रणे विनियोगः) ।

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्ष-

भिर्यजत्राः । स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिर्व्यशे-
महि देवहितं यदायुः ॥ अथ वामकर्णाभिमन्त्रणम् (वक्ष्य-
न्तीवेदेति प्रजापतिर्कुपिस्त्रिष्टुप्छन्दो लिङ्गोक्ता देवता वामकर्णा-
भिमन्त्रणे विनियोगः) ।

* ॐ वक्ष्यन्तीवेदागनीगन्ति कर्णं प्रियं सखायं
परिपश्यजाना । योपेव शिङ्गे ध्वितता ऽधिधन्वन्
ज्या ऽह्यं समने पारयन्ती-इत्यभिमन्त्र्य कर्णौ अलक्तक-
रसेनाङ्कयित्वा विध्येत् । स्त्रियास्तु त्रामं पूर्वं विध्वा दक्षिणं
विध्येदमन्त्रकम् । स्त्रीणां नासाग्रामभागे वेधोऽपि कर्तव्यः । “क-
न्याया घ्राणवेधः स्यात् सद्वारे विषमेऽब्दके । आद्ययामे सिते-
पक्षे मैत्रक्षिप्रोत्तराचरे” ॥ इति संस्कारगणपतौ वचनात् ।
ततः दक्षिणासङ्कल्पं कर्णान्-अथेहामुकोऽहम् अमुकराशेरस्य
मम बालकस्य कर्णवेधकर्मणः साङ्गफलप्राप्तये साहुण्यार्थं
चेमां दक्षिणां ब्राह्मणेभ्यो विभज्य दास्ये ॐ तत्सन्न मम । तथा
यथोपपन्नेनाग्नेन दक्ष, यथासङ्ख्याकान्वा ब्राह्मणोश्च तर्पयिष्ये
इति सङ्कल्प्य दक्षिणां दत्त्वा अभिषेकतिष्ठकरक्षावन्धनधृत-
च्छायामन्त्रपाठादि कारयित्वा जीवमातृपूजनं महानीराजनं च

* य. सं. २९।४० वक्ष्यन्ती इय इत् आगनीगन्ति इति पदच्छेदः ।
इत् पादपूरणार्थः । इयं ज्या धन्वन् धनुषि अधिधितता उपरि वि-
स्तारिता सती शिङ्गे मध्यकशब्दं करोति, वक्ष्यन्ती वक्तुमिच्छन्ती
योपेव कामिनीव । कीदृशी ज्या. समने सद्वामे पारयन्ती सद्वामादु-
त्तारयन्ती विजयं कुर्वन्ती कर्णमागनीगन्ति योद्धुः कर्णं प्रति अत्यर्थ-
मागच्छति, प्रिय सखायमिष्टं मित्रं बाणरूप परिपश्यजाना आलि-
ङ्गयन्ती । अन्धोऽपि वक्तुमिच्छन् कर्णं प्रत्यागच्छति इयमपि
तथेति उद्ग्रेष्यते ॥ विजयार्थं ज्यायाः कर्णागमनमिति कर्णस्य
स्तुतिर्व्यज्यते इति कर्णाभिमन्त्रणमनेनोचिनमिति बोध्यम् ॥

कुर्यात् ॥ आवाहितदेवता विसृज्य कृतं कर्मेश्वरार्पणं कुर्यात् ।
इति कर्णवैधप्रयोगः ॥

अथाक्षरस्वीकारविचारम्भौ ॥

बालकस्य पञ्चमवर्षे कुम्भादित्यविवर्जिते उदगपने शु-
क्लपक्षे चन्द्रतारानुकूले शुभे दिने अक्षरस्वीकारं विद्यारम्भं च
कारयेत् । तत्प्रकारमाह संस्कारमकाशे—

मार्कण्डेयः—“अभ्यङ्गस्नानपूर्वन्तु गन्धार्घ्यं विभूषितः ।
शुक्लवस्त्रं समास्तीर्य तण्डुलोपरि पूजयेत् ॥ पूजयित्वा हरिं लक्ष्मीं
देवीं चैव सरस्वतीम् । स्वविद्यामूत्रकारांश्च स्वविद्यां विशेषतः ॥
एतेषामेव देवानां नाम्ना च जुहुयाद् घृतम् । दक्षिणाभि-
र्द्विजाग्रथाणां कर्त्तव्यं चात्र पूजनम् ॥ माद्मुखो गुरुरासीनो
वरुणाशामुत्वं शिशुम् ॥ अध्यापयित प्रथमं द्विजाशीर्भिः प्र-
पूजितम् ॥ इति । स्वविद्याशब्देन स्वस्याध्येयाश्चत्वारो वेदाः
पुराण—न्याय—मीमांसा—धर्मशास्त्रेत्येतदुपाङ्गचतुष्टयसहिताः शि-
क्षादिपङ्क्तसहिता वैद्यशास्त्रादिवतुरुपवेदसहिता अष्टादश-
विद्यात्वेन प्रसिद्धा गृह्यन्ते । वैशेषिकस्य न्याये, वेदान्तस्य
मीमांसायां, साङ्ख्य्यादीनां धर्मशास्त्रेऽन्तर्भावः । तत्तत्प्रवर्तका
आचार्याश्च सूत्रकारशब्देनोच्यन्ते ।

अथ प्रयोगः—

दीपं प्रज्वलत्याचम्य (स्वस्तिवाचनं) शान्तिपाठं कृत्वा
अर्घ्यं संस्थाप्य प्राणानायम्य उक्तविविधिना गणेशं सम्पूज्य
प्रधानसंकल्पं कुर्यात्—अयेहेत्यादि सं० अमुकोऽहम् अमुराशेः
प्रप पुत्रस्य सकलविद्याविशारदत्वसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरमीत्यर्थ-
म् अक्षरारम्भं विद्यारम्भं च करिष्ये । तत्पूर्वाङ्गत्वेन गणपतिस-

हितगौर्यादिषोडशमातृणां पूजनं नान्दीश्राद्धं पुण्याहवाचनं च
 करिष्ये इति सङ्कल्प्य मातृपूजा-नान्दीश्राद्ध-पुण्याहवाचनो-
 नि विधाय कलशं संस्थाप्य तत्र ग्रहानावाह्य सम्पूज्य रक्षा-
 सूत्रं च कल्पयित्वा वेदिकायां ताम्रपीठे वा नवं शुक्लं धौ-
 तं वस्त्रं समास्तीर्य दध्यक्षतपुञ्जेषु गणेशहय्यादीन्देवा-
 नावाहयेत् । तत्र सङ्कल्पः—अथेहामुकोऽहम् अमुकराशेरस्य
 मम बालकस्य अस्रस्वीकारविद्यारम्भकर्मणोः पूर्वाङ्गत्वे-
 न दध्यक्षतपुञ्जेषु गणेशहय्यादिदेवानां, वेदादिप्रवर्तकानां
 ब्रह्मादीनामाचार्याणां, वेदादिविद्यानां च आवाहनपूर्वकं
 पूजनं करिष्ये इति सङ्कल्प्य ॐ भूर्भुवः स्वः गणेश इहागच्छ
 पूजार्थं त्वाम् आवाहयामि इत्यावाह्य इह तिष्ठेति स्वदक्षिणतः
 स्वाभिमुखं स्थापयेत् १ गणेशदक्षिणपार्श्वे ॐ भूर्भुवः स्वः विष्णो
 इहा. २ तदक्षिणपार्श्वे ॐ भू० लक्ष्मि इहा. ३ तद्. ॐ भू० देवि
 इहा. ४ तद्. ॐ भू० सरस्वति इहागच्छ ५ द्वितीयपङ्क्तौ गणेशा-
 त्पूर्वे ॐ भू० ब्रह्मन् इहा. ६ ब्रह्मद० ॐ भू० व्यास इहा. ७
 तद्. ॐ भू० गौतम इ. ८ तद्. ॐ भू० जैमिने इ. ९ तद्. ॐ भू०
 मनो इ. १० तद्. ॐ भू० पाणिने इ. ११ तद्. ॐ भू०
 कात्यायन इ. १२ तद्. ॐ भू० पतञ्जले इहा. १३ तद्. ॐ भू०
 यास्क इहागच्छ. १४ तद्. ॐ भू० पिङ्गल इ. १५ तद्. ॐ भू०
 गर्ग इ. १६ तृतीयपङ्क्तौ ब्रह्मणः पूर्वे ॐ भू० कणाद इ. १७
 तद्. ॐ भू० कपिल इ. १८ तद्. ॐ भू० वाल्मीके इ. १९
 तद्. ॐ भू० वामन इ. २० तद्. ॐ भू० धन्वन्तरि इ. २१
 तद्. ॐ भू० कुशाश्व इ. २२ तद्. ॐ भू० भरत इ. २३ तद्.
 ॐ भू० विश्वकर्मन् इ. २४ तद्. ॐ भू० बृहस्पते इहागच्छ०
 २५ तद्. ॐ भू० नकुल इहागच्छ० २६ तद्. ॐ भू० गो-

भिल इहागच्छ० २७ चतुर्थपक्षौ कणादात्पूर्वे ॐभू० वेदाः इहा-
गच्छन्तु पूजार्थं युष्मानावाहयामि इह तिष्ठन्तु २८ तद० ॐभू०
पुराणानि इहागच्छन्तु पू० युष्माना० इह तिष्ठन्तु २९ तद० ॐभू०
न्याय इ. ३० तद० ॐभू० मीमांसे इ. ३१ तद० ॐभू० धर्म-
शास्त्र इहा. ३२ तद० ॐभू० शिसे इ. ३३ तद० ॐभू० कल्प इ. ३४
तद० ॐभू० व्याकरण इहा. ३५ तद० ॐभू० निरुक्त इ. ३६
तद० ॐभू० छन्दांसि इहागच्छन्तु. पू० युष्माना० इह तिष्ठन्तु ३७
तद० ॐभू० ज्योतिष इ. ३८ पञ्चपक्षौ वेदेभ्यः पूर्वे ॐभू० वैशे-
षिक इहा० ३९ तद० ॐभू० वेदान्त इ. ४० तद० ॐभू० सांख्य-
इ. ४१ तद० ॐभू० पातञ्जल इ. ४२ तद० ॐभू० काव्य इ. ४३
तद० ॐभू० अलङ्कार इ. ४४ तद० ॐभू० वैद्यशास्त्र इ. ४५ तद०
ॐभू० धनुर्वेद इ. ४६ तद० ॐभू० गान्धर्ववेद इ. ४७ तद०
ॐभू० शिल्पशास्त्र इ. ४८ तद० ॐभू० कपालकाव्य इहा. ४९
तद० ॐभू० +शालिहोत्र इहा. ५० तद० ॐभू० +श्वेनिक
इ. ५१ इतिसम्बुद्धयन्तनाममन्त्रैः क्रमेणावाह्य ॐएतन्त इति
ॐभूर्भुवःस्वः गणेशादिश्वेनिकान्ता देवताः सुमतिष्ठिता वरदा
भवन्तु इति प्रतिष्ठापयेत् ।

* पालकाव्यं गजशास्त्रम् । गजलक्षणप्रस्ताये "तदुक्त पाल-
काव्ये" इति बहुषु स्थलेषु वीरमिश्रोदये लक्षणप्रकाशे अभिधा-
नात् । तत्प्रयत्नक आचार्यो गृहस्वतिरिति तत्रैव स्पष्टम् ॥

+ शालिहोत्रमश्वशास्त्रम् । अश्वलक्षणप्रकरणे "तदुक्त शा-
लिहोत्रे" इति तत्रैवाभिधानात् । तत्प्रयत्नक आचार्यो नकुलः
इत्यपि तत्रैव स्पष्टम् ॥

+ श्वेनिकं मन्त्रशास्त्रम्, तत्प्रयत्नक आचार्यो गोभिल
इत्यभिधुक्ताः ॥

अथ सरस्वत्यावाहने विशेषः—भूमौ गोचर्मपात्रं विलिप्य पालाशदण्डोद्धृतां मृदमानीय सैरुतं स्थण्डिलं निर्माय तस्योपरि तथा मृदा पञ्चकोणं षट्कोणं वा सरस्वतीयन्त्रं निर्माय तस्मिन्सरस्वतीमावाहयेत् ॐ भूर्भुवः स्वः भुवनमातः सर्ववाङ्मयरूपे सरस्वति इहागच्छ पूजार्थं त्वामावाहयामि इत्यावाह्य ॐ एतन्ते० ॐ भूर्भुवः स्वः अस्यां मृन्मयमूर्तौ सरस्वति सुप्रतिष्ठिता वरदा भव इति प्रतिष्ठापयेत् ।

अथ ध्यानम्—तत्र पूर्वं गणेशध्यानम्—धृतपाशाङ्कुशकल्पलतासुरदश्च बीजपूरयुतः । शशिशकलकलितमौलिलिङ्गोचनोऽरुणवपुश्च गजवदनः ॥ भास्वरभूषणदीप्तो बृहदुदरः पद्मविप्ररोहसितः । ध्येयोऽनायतदोःपदसरतिरुहः सदा मनुजैः ॥१॥

अथ विष्णोर्ध्यानम्—

उद्यत्कोटिदिवाकराभमनिर्गुणं शङ्खं गदां पद्मजं चक्रं विभ्रतमिन्दिरावसुमतीसंशोभिपार्श्वद्वयम् । कोटिराङ्गदहारकुण्डलधरं पीताम्बरं कौस्तुभो—
ईश विश्वधरं स्ववक्षसि लसच्छ्रीवत्सचिह्नं भजे ॥ २ ॥

अथ लक्ष्मीध्यानम् ।

कान्त्या काञ्चनसन्निभा हिमगिरिपरुषैश्चतुर्भिर्गजैः हस्तोत्क्षिप्तहिरण्मयामृतघटैरासिन्ध्यमाना श्रियम् । विभ्राणां वरमञ्जयुग्मपद्मय हस्तैः किरीटोज्ज्वलां क्षौमावद्भनितम्बाविम्बललितां वन्देऽरविन्दास्थिताम् ॥ ३ ॥

अथ देवीध्यानम् ।

अध्वारुढा मृगेन्द्रं सजलजलधरश्यामला हस्तपद्मैः शूलं बाणं कृपाणं त्वरिजलजगदाचापवाणान्वहन्तिम् ।

चन्द्रोत्तंसां त्रिनेत्रां चतसृधिरभितः खेटकं विभ्रतीभिः
कन्याभिः सेव्यमानां प्रतिभटभयदां शूलिनीं भावयामि॥४॥

अथ सरस्वतीध्यानम् ।

अङ्कोन्मुक्तशशाङ्ककोटिसदृशीमापीनतुङ्गस्तनीं
चन्द्राद्भाङ्कितशेखरां मधुमदामालोलनेत्रप्रयाम् ।
विभ्राणामनिशं वरं जपवटीं विद्यां कपालं करै-
राद्यां यौवनगर्वितां लिपितजुं वार्गीश्वरीमाश्रये ॥ ५ ॥

इति ध्यात्वा अंबरदाभयपाणय इति सर्वेषां ध्यानम् ।
ततश्चतुर्धपन्तैर्नाममन्त्रैः सर्वेषां पूजनम् अङ्गणेशाय नमः अ-
विष्णवे नमः अलक्ष्म्यै, अदेव्यै, असरस्वत्यै, अब्रह्मणे,
अव्यासाय, अगौतमाय, अजैमिनये, अमनवे, अपाणिन-
ये, अकात्यायनाय, अपतञ्जलये, अवास्काय, अपिङ्गलाय,
अगर्गाय, अकणादाय, अकविलाय, अवालमीकये, अवाप-
नाय, अधन्वन्तरये, अकुशाश्वाय, अभरताय, अविश्व-
कर्मणे, अ बृहस्पतये नमः अनकुलाय नमः अङ्गोभिला-
य नमः अवेदेभ्यः, अपुराणेभ्यः, अन्यायाय, अमीमां-
सायै, अधर्मशास्त्राय, अशिक्षायै, अकल्पाय, अव्याकर-
णाय, अनिरुक्ताय, अछन्दोभ्यो नमः अज्योतिषाय नमः
अवैशेषिकाय नमः अवेदान्ताय, असारूपाय, अकान्याय,
अलङ्काराय, अवैद्यशास्त्राय, अवनुर्वेदाय, अगान्धर्ववेदा-
य, अशिल्पशास्त्राय, अपालकाप्याय, अशालिहोत्राय, अश्यै-
निकाय नमः इति नाममन्त्रैः-

अङ्गणान्जान्त्वा, अतदिष्णोः, अश्रीश्रुते, असरस्व-
ती योन्यां गर्भमन्तरत्रिविधाम्पत्नीं सुकृतं विभर्ति ।

अपांरसेन च्चरुणो न साम्नेन्द्रं श्रियै जनयन्नप्सुरा-
जा-(य.मं.अ.१९,९४)इति वैदिकमन्त्रैश्च सर्वेषाम् आसनपाद्या-
स्नानाचमनवस्त्रपद्मोपवीतगन्धाक्षतपुष्पधूपदीपनैवेद्यफलवाम्बू-
लभूपणनीराजनान्तं पूजनं विधाय नाममन्त्रैः पुष्पाञ्जलिं समर्प्य
ॐ सर्ववाङ्मयरूपिण्यै श्रीरस्वत्यै नम इति सरस्वत्यै पुष्पाञ्जलिं
समर्प्य नमस्कारप्रदक्षिणाः कुर्यात् ॥ ततः सति संभवे-

(विद्यां पञ्चभूतसंस्कारपूर्वकमग्निं संस्थाप्य आचार्य-
ब्रह्मणेधिरणं कृत्वा ब्रह्मोपवेशनादिपर्युक्षणान्तं कर्म समा-
प्य द्रव्यदेवताभिधानं कुर्यात्—अथेहामुकराशेरस्य बाल-
स्याक्षरारम्भविद्यारम्भहोमकर्मणाऽहं यक्ष्ये । तत्र प्रजापतिम्,
इन्द्रम्, अग्निम्, सोमम्, गणेशम्, विष्णुं, लक्ष्मीं, देवीं, सरस्वतीं,
ब्रह्माणं, व्यासं, गौतमं जैमिनिं, यमुं, पाणिनिं, कात्यायनं, पतञ्ज-
लिं, यास्कं, पित्रलं, गर्गं, कणादं, कपिलं, बालमीकिं, वामनं,
घनवन्तरिं, कुशाश्वं, भरतं, विश्वकर्माणं, बृहस्पतिं, नकुलं, गो-
भिलं, वेदानं, पुराणानि, न्यायं, मीमांसां, धर्मशास्त्रं, शिक्षां,
कल्पं, व्याकरणं, निरुक्तं, छन्दो, ज्योतिषं, वैशेषिकं, वेदान्तं,
सांख्यं, पातञ्जलं, काव्यम्, अलंकारं, वैद्यशास्त्रं, धनुर्वेदं,
गान्धर्ववेदं, शिल्पशास्त्रं, पालकाप्यं, शालिहोत्रं, इषैनिकम्,
अग्निं, स्वायं, सूर्यम्, अग्नीवरुणौ, अग्नीवरुणौ, अग्निम्
व्वरुणं सवितारं विष्णुं विश्वान् (देवान्) मरुतः
स्वर्कान्, प्रजापतिम्, अग्निं स्विष्टकृतं चाज्येनाहं यक्ष्ये ।

(अन्यस्य होमकर्तृत्वे इदमाज्यं आचाराज्यभागदेवता-
भ्यो गणेशादिदेवताभ्यो महाव्याहृतिदेवताभ्यः सर्वपायश्चि-
त्तदेवताभ्यः प्रजापतये अग्नेस्विष्टकृते च मया परित्यक्तं-
यथादैवतमस्तु न मम इति यजमानः पूर्वमेव त्यागं कुर्यात्) ।

ॐ एतन्ते० ॐ मृश्वः स्वः पुष्टिर्वर्द्धननामाग्रे सुमतिष्ठितो
 वरदो भवेति अग्निं प्रतिष्ठाप्य ॐ तदेवाग्निरिति ध्यात्वा
 ॐ पुष्टिर्वर्द्धननामाग्रे नमः इति मन्त्रेण पाद्यादिनीराजनान्तं
 सम्पूज्य जिह्वापूजनं रेखापूजनं च कृत्वा ॐ प्रजापतये
 स्वाहा-इदं प्रजापतये न मम इति मनसा, ॐ इन्द्राय स्वा-
 हा-इदमिन्द्राय न मम । ॐ अग्नये स्वाहा-इदमग्नये न मम ।
 ॐ सोमाय स्वाहा-इदसोमाय न मम-इत्याचारावाग्यभागौ-
 च कृत्वा प्रधानहोमं कुर्यात्-ॐ गणेशाय स्वाहा इत्यादि
 इयैतिकान्तं चतुर्थ्यन्तस्वाहान्तमन्त्रैरेकैकामाज्याहुतिं कृत्वा
 ततो भूरादिनवाहुतिहोमं स्विष्टकृद्धोमं च कृत्वा संस्रवमा-
 शनादिपुर्णपात्रदानान्तं विधाय होमदक्षिणां संकल्पयेत् । अघे-
 हामुकराशेः पुत्रस्य असरारम्भविद्यारम्भकर्मणोः एतद्धोमक-
 र्मणः साद्गुण्यार्थम् इमां दक्षिणाम् आचार्यं दास्ये इति सं०
 दत्त्वा) धार्त्री वस्त्रभुषणादिभिः सन्तोष्य आचार्यं वस्त्रालं-
 कारादिभिः सम्पूज्य लग्नदानं कुर्यात्-अघेहामुकराशेः पुत्र-
 स्यात्सरस्वीकारविद्यारम्भलमायत्रकुम्भस्थानस्थितानां ग्रहाणां
 शुभानां शुक्लाधिक्यमाप्तये दुष्टानां दुष्टफलनिवारणार्थम् इमां
 दक्षिणां ब्राह्मणाय दास्ये इति लग्नदानं विधाय ब्राह्मणान्
 सन्तोष्य अभ्यङ्गस्नानपूर्वकवस्त्रगुग्गुलालंकारादिभिर्भूषितं वा-
 लकं गणेशादिदेवान् प्रणम्य माहमुखो गुरुः पश्चिमा-
 भिमुखं वालकं प्रणमपूर्वकं—

अक्षरस्वीकारं कारयेत् । तत्र मथर्मं गुरुनमस्कारः ॐ-
 अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया । चक्षुरुन्मीलितं येन
 तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ ततः पाञ्चाशदण्डोद्भूतशुभधूलिसंपुने
 उभपीठे पञ्चकोणं पट्टकोणं वा सरस्वतीयन्त्रं विलिख्य तत्र

सरस्वतीं प्रणमेत्-ॐ सरस्वति नमस्तुभ्यं वरदे कामरूपि-
 णि । विश्ववन्द्ये विशालाक्षि विद्यान्देहि नमोऽस्तु ते ॥ इति
 प्रणम्य गन्धाक्षतपुष्पपूगीफलादिभिः सम्पूजयेत् । ततो गुरुः
 सुवर्णशलाकया सौव्यशलाकया वा अकारादिक्षकारान्तान्वर्णान्
 लिखित्वा संपूज्य ग्राहयेत्-यथा ॐ नमः सिद्धं अथा ईई उऊ
 ऋऋ लृलृ एऐ ओऔ अंअः कखगघङ् चछजझञ टठडढण पफ-
 बभम यरलवशषसह स इति । पुनः प्राङ्मुखं कृत्वा अक्षराणि
 त्रिवारं वाचयित्वा विद्यारम्भं कारयेत् वागर्थाविवेति । एवं
 पिता पाठयित्वा गुरुं दक्षिणादिभिः सन्तोष्य प्रणम्य भूयसीं
 संकल्पयेत्-अद्येहामुकराशेर्वालकस्य अक्षरस्वीकारविद्यारम्भ-
 कर्मणोरङ्गत्वेन अक्षतपुञ्जेषु गणेशादिदेवानां पूजनस्य हो-
 मकर्मणश्च साद्गुण्यार्थं साङ्गफलप्राप्त्यर्थं चेमां दक्षिणां
 नानानामगोत्रेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो विभज्य दास्ये ॐ तत्सन्म मम ।
 तथा यथोपपन्ननाम्नेन ब्राह्मणान् भोजयिष्ये इति संकल्प्य द-
 क्षिणां दत्त्वा अग्निम् मातुः ग्रहान् गणेशादिदेवांश्च विसृज्य रक्षा-
 वन्धनज्यायुपकरणभिर्पेकतिलकमन्त्रपाठादि कारयित्वा ब्राह्म-
 णान्भोजयित्वा स्वयं भुक्त्वा यथामुखं विहरेत् ॥

इत्यक्षरस्वीकारविद्यारम्भौ ॥

अथ “तृतीये पञ्चमे वा ऽपि चौलकर्म प्रशस्यते । प्राग्वाऽसमे-
सप्तमे वा सशोपनयनेन वा” ॥ इति आश्वलायनवचनमाश्रित्य, “सा-
वित्रीग्रहणादूर्ध्वं तद्दिने वा चतुर्थके । तृतीये द्वादशे वाऽपि
षत्सरे व्रतमुत्सृजेत् ” ॥ इति (सं. भा.) वचनमाश्रित्य च—

चूडोपनयनवेदारम्भसमावर्त्तनाख्यकर्मणां सह-
प्रयोगो लिख्यते ॥

तत्र चौलोपनयनादिनात्पूर्वं तृतीयपष्ठनवमदिनानि वर्जयि-
त्वा चन्द्रतारानुकूले शुभदिने माणवकस्य पित्रादिः सर्वार-
म्भं कुर्यात् । तद्यथा—विवाहपूर्वाङ्गप्रयोगोक्तरीत्या (१६)
माणवकं संस्नाप्य सुस्नातः सुप्रक्षालितपाणिपादो दीपं
प्रज्वलत्याचम्य स्वदक्षिणतः परिहितधौतवाससं माणवकमु-
पवेश्य (स्वस्तिवाचनं) शान्तिपाठं कृत्वा अर्घ्यं संस्थाप्य
प्राणानायम्य देवेभ्यः पुष्पाञ्जलिं समर्प्य गणेशपूजनं कुर्यात् ।
तत्र सङ्कल्पः अग्नेह अमुकशर्माऽहम् अमुरराशेरमुकशर्मणो ऽस्य
माणवकस्य करिष्यमाणचूडोपनयनवेदारम्भसमावर्त्तनाख्यकर्म-
णां सर्वसामग्रीसंपादनकर्मणि निर्विघ्नतासिद्धिदारा श्रीपर-
मेश्वरमीत्यर्थं यथालब्धोपचारैः श्रीमहागणपतेः पूजनं करिष्ये
इति सङ्कल्प्य गणेशं सम्पूज्य आचारात्तिस्रो वस्त्रसण्डपोटलि-
काः कृत्वा चुल्लीदर्वीरुटाहेषु एकैकां बध्वा त्रिशृङ्गचुल्ली-
स्थताम्ररुटाहके शक्तश्राणिकफोणिपुंरन्ध्रीद्वारा पिष्टातकस्व-

च कुर्यात् । केचित् कङ्कणवन्धनमपि वटुहस्ते तन्भानुहस्ते
च अस्मिन्नेव दिने कुर्वन्ति । पूर्वाङ्गदिवसे त्वन्ये । क-

ऋणौषधयश्च दूर्वा-यवाङ्कुरोशीर-चूतपल्लव-हरिद्राद्वय-सर्पप-
मयू-रपक्ष-सर्पत्वचः ।

ततः तस्मिन्नेव दिने माणवकहस्तेन विंशतिहस्तदीर्घा दशह-
स्तविशालां शाला कुर्यात् । स्थलसङ्कोचे षोडशहस्तां द्वादशहस्तां
दशहस्तां वा कुर्यात् ।

तत्राग्नेयादिचतुर्षु कोणेषु अवटपूर्वं स्तम्भनिखननादयः शा-
लाकर्मात्करीत्या (पा. गृ. कां. ३ कं. ५) कर्तव्याः । भूमि-
शोधनादिप्रकारः ग्रहस्थापनवोदिग्रहहोमवोदिनिर्माणप्रका-
रश्च प्रथमभागे (१८५) द्रष्टव्यः । शास्त्रामध्ये बहुहस्तेन
हस्तमितं व्यङ्गुलोच्छ्रायमङ्गुलमात्रोच्छ्रायं वा स्थण्डिलचतुष्टयं
दक्षिणेऽपक्रममुदवसंस्थं कुर्यात् ।

ततः चूडाकर्माद्यहात्पूर्वाद्दे माणवकस्य पित्रादिः माणक-
कं सर्वारम्भोक्तरीत्या संस्नाप्य कृताभ्यङ्गस्नानः शुभासने
माङ्गमुख उपविश्य स्वदक्षिणतः संस्कार्यमुपवेश्य दीपं प्र-
ज्वलत्याचम्य* शान्तिपाठं (स्वस्तिवाचनं) कृत्वा गणेशादीन्

*अथ माणवकस्य पित्रादिः उपनयनात् पूर्वदिने कृतमङ्गलस्नानः कृतधी-
तयस्त्रपरिधानश्च माणवकं कृतमङ्गलस्नानं म्वदक्षिणतः उपवेश्य आच-
म्य प्राणानायम्य अर्घ्यं संस्थाप्य तिलययकुशजलान्यादाय देशकाला
संकीर्त्य अमुकोऽहमस्य कुमारस्य गर्वाधानादिसंस्काराणां यथा-
विधि स्वस्वफाले अकृतानां कालातिपत्तिदोषपरिहारेण उपन-
यनाधिकारसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं प्रतिसंस्कारं कृच्छ्रात्म-
कश्रायश्चित्तमित्येवमेतावत्कृच्छ्रप्रायश्चित्तम् अमुकप्रत्याम्नायेता-
हं करिष्ये-इति संकल्प्य ब्राह्मणं सम्पूज्य देयद्रव्यं च संप्रोक्ष्य
सम्पूज्य कुशजलसहितं द्रव्यं गृहीत्या पूर्ववत् देशकालादि उल्लि-
ख्य 'ममास्य कुमारस्य' इत्यादि 'श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थे' इत्यन्तं चोल्लिख्य
एतावत्प्राजापत्यकृच्छ्रप्रत्याम्नायभूता इमा गा रुद्रदेयताकाः, त-

प्रणम्य पुष्पाञ्जलिं तेषु समर्प्य श्रीगणेशं पूजयेत् । तत्र
सङ्कल्पः अग्रेह अगुरुशर्पाऽहम् अगुरुशर्पणोऽस्यकुमारस्य
इवः करिष्यमाणचूडोपनयननेदारम्भसमावर्तनारूपकर्मसु अ-
द्यकरिष्यमाणग्रहयागकर्मणि च निर्विघ्नतासिद्ध्यर्थं श्रीमहागणपतेः

अग्निप्रयभूतानि इमानि सुउर्णखण्डानि रजतखण्डानि वा अमु-
ककक्षैवतानि अमुकनामगोत्रेभ्यः ग्राहणेभ्यः समददे इति “यज्ञसा-
धनभूतायाः” इतिमन्त्रमुच्चार्य दद्यात् । क्षानप्रतेष्ठार्थं किञ्चिद्रजत
ताम्रखण्डं वा दद्यात् ॥

मम सकलपापक्षयपूर्वकमस्य कुमारस्योपनयनेऽधिकारमि-
च्छिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीतये कृच्छ्रत्रयप्रायश्चित्तं प्रत्याम्नायद्वारा-
ऽहं करिष्ये इति सकल्प्य ग्राहणं सम्पूज्य देवद्रव्यं च समो-
ह्यै सपूज्य कुशादिकं गृहीत्वा पूर्णं स्रजं सकल्प्य कुलपुरोहिताय
दद्यात् ।

एव माणउकोऽपि कामचारादिदोषपरिहारेण स्वस्योपनेयत्वा-
धिकारसिद्धये कृच्छ्रत्रयप्रायश्चित्तं प्रत्याम्नायद्वारा कुर्यात् ।

माणयकस्य पिता सति सभवे ऽयुतगायत्रीजप एव उपनयना-
धिकारसिद्धये स्वयं कुर्यात् ।

स्वस्याशक्तौ ग्राहणेन कारयेत् ।

संस्काराणां कालानिपत्तिदोषपरिहारार्थम् अनादिप्रहोमं च
ग्रहहोमात् पूर्वमथ अनुर्थोऽकर्मप्रयोगटिप्पण्युक्तरेत्या कुर्यात् (१७३) ।

गौणकालसङ्गाधे एव प्रायश्चित्तं कृत्वा लुप्तकर्मणामनुष्ठानम्,
तद्वसत्ये तु प्रायश्चित्तानुष्ठानमात्रमेव । तदाह संस्कारप्रकाशे भृगुः,
गर्भाद्यसंस्कृतस्थापि कर्तव्यं चोपनायनम् । प्रायश्चित्ते ॥ पूर्वेषां
नैपनायनिकस्य तु ॥ श्रौतस्मार्ताधिकारोऽस्याचोपनायनिक विना ।
इति ॥ संस्काराणां गौणकालश्च स्वकालादुत्तर उत्तरसंस्कारात्
पूर्वकालः । एव चोपनयनकाले चौलकण्वेधयोरैवानुष्ठानमाय-
क्ष्यकम्, अन्येषां तावत्पर्यन्तमकृतानां तु प्रायश्चित्तानुष्ठानमा-
त्रमिति बोध्यम् ॥

पूजनं करिष्ये इति सङ्कल्प्य विधिवत्संपूज्य प्रधानसङ्कल्पं कुर्यात् ।

तद्यथा. अद्यह अमुकशर्माऽहम् अमुकशर्मणोऽस्य कुमारस्य धीजगर्भसमुद्भवैनोनिर्वर्धणवलायुर्वर्चोभेदाऽभिवृद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यै इयः उपनयनसंस्कारात्प्राक् चौलसंस्कारं करिष्ये. तथा अस्य द्विजत्वसिद्ध्या वेदाध्ययनाद्यधिकारसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं वेदारम्भात्प्रागुपनयनसंस्कारं करिष्ये. तथा अस्य कुमारस्य श्रौतस्मार्त्तकर्मानुष्ठानाधिकारसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यै वेदारम्भसंस्कारं करिष्ये । तथाऽस्य गृहस्थाश्रमार्हतासिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं समावर्त्तनसंस्कारं करिष्ये इति सङ्कल्प्य. अत्रैव ग्रहयागप्रयोगोक्तरीत्या ग्रहयागसंकल्पं च कृत्वा करिष्यमाणचूडोपनयनवेदारम्भसमावर्त्तनग्रहयागकर्मणां पूर्वाङ्गत्वेन तन्त्रेण मातृपूजाभ्युदधिकश्राद्धपुण्याहवाचनानि करिष्ये इति सङ्कल्प्य तानि क्रमेण कुर्यात् ।

तत्र मातृपूजने अर्थं संस्थाप्य प्रतिज्ञासङ्कल्पः अद्यह अमुकशर्माऽहम् अमुकशर्मणोऽस्य कुमारस्य करिष्यमाणचूडोपनयनवेदारम्भसमावर्त्तनग्रहयागकर्मणां पूर्वाङ्गत्वेन गणपतिसहितगौर्याङ्गिपोडशमातृणां पूजनं करिष्ये इति सङ्कल्प्य यथाविधि तद्विधाय नान्दीश्राद्धं कुर्यात् । तत्र कर्मपात्रं संस्थाप्य प्रतिज्ञासंकल्पः—अद्यह अमुकशर्माऽहम् अमुकशर्मणोऽस्य कुमारस्य करिष्यमाणचूडोपनयनवेदारम्भसमावर्त्तनारूपकर्मणां ग्रहयागकर्मणश्च पूर्वाङ्गत्वेन अमुकगोत्राणाम् अस्मन्मातृपितामहीप्रपितामहीनाममुकामुकदेवीनां वसुरुद्रादित्यस्वरूपणां नान्दीमुखानाम् अमुकगोत्राणाम् अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहाना-

ममुकामुकदेवानां वसुहृदादित्यस्वरूपाणां नान्दीमुखानाम् अमु-
कगोत्राणाम् अस्मन्मातामहप्रमानामहवृद्धप्रमातामहानाममुकामु-
कदेवानां सपत्नीकानां वसुहृदादित्यस्वरूपाणां नान्दीमुखानां
सत्यवसुसंज्ञकविश्वदेवपूर्वकं सङ्क्षिप्तसङ्कल्पविधिना आमात्रेण
आभ्युदयिकध्याद्धं करिष्ये इति सङ्कल्प्य, यथाविधि तद्विधाय

ब्राह्मणद्वारा पुण्याहं वाचयेत्, तत्र सङ्कल्पः अथेह अमुक-
शर्माऽहम् अमुकशर्मणोऽस्य कुमारस्य करिष्यमाणचूडोपनयनवे-
दारम्भसमावर्त्तनारूप्यकर्मणां ग्रहयागकर्मणश्च पूर्वार्द्रात्वेन ब्राह्म-
णद्वारा पुण्याहं वाचयिष्ये, तत्रै ब्राह्मणानां पूजनं वरणं च क-
रिष्ये इति सङ्कल्प्य चतुरार्षितुरारं द्विजान्संपूज्य तेषां वरणं च
विधाय, तान् तथा वाचायित्वा प्रथमभागोक्तीत्या (१८९)

ग्रहयागं कुर्यात् ; तत्र ग्रहपूजनान्ते रक्षामृगम् “पादाङ्गुष्ठं
समारुह्य केशानां च नरर्पय । रक्षामृगं प्रकर्तव्यं सर्वत्र
शुभकर्मणि ॥ इति स्कन्दपुराणीयवचनसिद्धं रक्षाविधानोक्त-
प्रकारेणाभिमन्त्र्य कलशोपरि स्थापयेत् । कर्मान्ते दक्षिण-
हस्ते धन्ययेत् ।

ततस्तस्मिन्नेव दिने समाचारात् रात्रौ केशाधिवासनं
कुर्यात् । तत्रादौ गेणशपूजनं, तत्र सङ्कल्पः अथेह अमुकशर्मा-
ऽहम् अमुकशर्मणोऽस्य कुमारस्य करिष्यमाणकेशाधिवासन-
कर्मणि निर्विघ्नतासिद्धये श्रीमहागणपतेः पूजनं करिष्ये
इति सङ्कल्प्य विधिवत्संपूज्य, केशानधिवासयेत् । तत्र स-
ङ्कल्पः अथेह अमुकशर्माऽहम् अमुकशर्मणोऽस्य कुमारस्य
श्वःकरिष्यमाणचूडाकर्मसिद्धौ अथ रात्रौ केशानामधि-
वासनं करिष्ये इति सङ्कल्प्य, नव्यपीतवस्त्रस्य द्वादश त-
ण्डानि विधाय तेषु गन्धास्रतहरितदूर्वासिद्धार्यहरिद्रा-

दि प्राक्षिप्य त्रिगुणिनेन सूत्रेण द्वादश पोटलिका बध्वा गणाधिपं नमस्कृत्येत्यादिमन्त्रैस्ता अभिमन्त्र्य एकया पोट-
लिकया पूर्वं दृढतरं कुमारस्य शिखां बध्वा तत एकै-
कया एकैकां जुटिकामित्येवं माणवकस्य शिरोदाक्षिण-
भागे, पश्चाद्भागे, वामभागे च क्रमेण निस्रस्तिप्तो जुटिकाः
कृत्वा तिसृभिस्तिप्ताभिर्जुटिकाभिरेकैकं गोदानं संपाद्य
आचारादेकां क्षुरं एकां कर्तरे च बध्वा एतन्तदिति प्रतिष्ठाप्य.
शिरस्यान्केशान्पीतोष्णीपादिना सुदृढं बध्वा सयत्रं स्थापयेत् ।

ततस्ताम्रपात्रे आनदुहमद्रवमपर्युषितं गोमयं, गव्यं
नवनीतं घृतं दधि वा, त्रिगुणसितसूत्रवेष्टितं सुप्रतिष्ठितं
ताम्रपरिष्कृतं तिग्मधारं लोहक्षुरं, ज्येष्ठी अखण्डा शलली, कुशप-
त्रत्रयनिर्मितानि त्रिगुणसितसूत्रवेष्टितानि नव कुशतरुणत्रिकाणि
च स्थापयेत् । तत आचारादाक्षिणादानं, तत्र सङ्कल्पः अघेह
अमुकशर्माऽहम् अमुकशर्मणोऽस्य कुमारस्य चूडाकर्मासिद्ध्यै कृ-
तस्यास्य केशाधिवासनकर्मणः साङ्गतासिद्ध्यै इमां दाक्षिणां
ब्राह्मणेभ्यो विभज्य दातुमुत्सृजामि इति सङ्कल्प्य तेभ्यो दद्यात् ।

अथ चौलप्रयोगः ।

ततः कुमारस्य पिता प्रातरुत्थाय स्नात्वा नित्यकर्म
समाप्य शङ्खतुर्धमङ्गल्यशब्दपुरःसरं पश्चिमद्वारेण शालां
कुमारमादाय प्रविश्य. तत्र स्थण्डिले पञ्चभूमंस्कारान्कृत्वा
तत्र सभ्यनामकमग्निं संस्थाप्य. गणेशं मातृः कलशे वेद्यां चा-
वाहितदेवता गन्धाद्युपचारैः सम्पूज्य समाचारात् कर्मोपदे-
शादिसहायतार्थमाचार्यस्य वरणं कुर्यात् । तत्र संकल्पः-अ-
घेहामुकोऽहमस्य माणवकस्य करिष्यमाणचौलोपनयनवेदारम्भ-
समावर्तनकर्मसु आचार्यकर्मकरणायाचार्यस्य पूजनपूर्वकं वरणं

करिष्ये इति संकल्प्य एभिर्गन्धाक्षतपुष्पापूगीफलयज्ञोपवीतद्रव्य-
वासाऽलंकरणैः पुत्रस्य करिष्यमाणचूडोपनयनवेदारम्भसमाव-
र्तनकर्मसु आचार्यकर्मकरणाय त्वामह वृणे इति वृत्वा 'वृतोऽस्मि'
इति तेनोक्ते आचार्यस्त्विति प्रार्थयेत् । अग्रेह अमुकोऽहं कुमारस्य
करिष्यमाणचूडाकर्मणः पूर्वाह्नत्वेन त्रीन्ब्राह्मणान्भोजयिष्ये, भो-
जनपर्याप्तं मिष्टान्नं तन्निष्कयद्रव्यं वा दास्ये इति संकल्प्य ते-
भ्यः हृद्य भोजनं तन्निष्कयद्रव्यं वा दत्त्वा माणवकस्य पित्रा-
दिः स्वस्यैव होमादिमर्वकर्तृत्वे केवलं ब्रह्मणा वरणं वि-
धाय तस्मै दक्षिणतः असन दत्त्वा तत्र तमग्नेः पूर्वमार्गेणो-
पवेशयेत् । ततस्तस्यादूरं कुमारस्य माता मुखोष्णजलेन
कुमारं संस्नाप्य तस्मै अदत्तं दाससी परिधाय तमङ्गे
आदाय अग्नेः पश्चिमतः कर्मकर्तुर्वापभागे उपविशति ।

ततः कर्त्ता प्रणीताप्रणनादिपूर्णपात्रासादनान्तं कर्म कृत्वा
ततस्ताम्रस्य कुण्डिकाद्वयं, कोष्णं शीतलं च जलम्, अधिवासित-
वस्तूनि (आनहुहगोमय-गव्यनवनीताग्रन्यतमपिण्ड-क्षुर-शकली-
नवसंख्याककुशतरुणत्रिकाणि), अनुच्छिद्यस्वण्डं कांस्यपात्रं, पदु-
नापितश्च इमानि उपकल्प्य पवित्रकरणैरुपयुक्तान्तं कर्म कृत्वा

द्रव्यदेवताभिधानं कुर्यात् । अग्नेहेत्यादिसं० अमुकोऽहम्
अमुकराशे. पुत्रस्य चूडाहोमकर्मणा यक्ष्ये । तत्र प्रजापतिम्,
इन्द्रम्, अग्निं सोमम्, अग्निं, वायुं, सूर्यं, अग्नीवरुणौ, अग्नीवरुणौ,
अग्निं, ववरुण-सवितारं त्रिविष्णुं त्रिविश्वान् (देवान्) मरुतः स्वर्का-
न्, ववरुणं, प्रजापतिम्, अग्निं स्विष्टकृतं चाज्येनाहं यक्ष्ये ।

(अन्यस्य होमकृतत्वे यजमानः पूर्वमेव त्यागम् "इदमाज्यं
प्रजापत्यादिदेवताभ्यो मया परित्यक्तं यथादैवतमस्तु न मम"
इति कुर्यात्) ।

ॐ एतन्त इति ॐ भूर्भुवःस्वः सभ्यनामामि सुप्रति-
ष्ठितो वरदो भवेति प्रतिष्ठाप्य तदेवाग्निरिति चत्वारिंश-
द्भाति च ध्यानावाहनासनपाद्यादीनिराजनान्तं सम्पूज्य
रेखापूजनं जिह्वापूजनं च कृत्वा दक्षिणं जन्वाच्य
ब्रह्मणाऽन्वारब्धो जुहुयात्—ॐ प्रजापतये स्वाहा—इदं प्रजा-
पतये न मम इति मनसा, ॐ इन्द्राय स्वाहा—इदमिन्द्राय
न मम । ॐ अग्नये स्वाहा—इदमग्नये न मम । ॐ सो-
माय स्वाहा—इदं सोमाय न मम । इत्याधारावाज्यभागौ
च हुत्वा भूरादिहोमं कुर्यात् ।

(व्याहृतीनां प्रजापतिर्ऋषिर्गार्ग्यपुष्पिगनुष्टुभश्छन्दाभि
अग्निवायुसूर्या देवताः चूडाङ्गहोमे विनियोगः) । ॐ भूः
स्वाहा—इदमभूये न मम । ॐ भुवः स्वाहा—इदं भुवये न
मम । ॐ स्वः स्वाहा—इदं स्वर्गाय न मम । (त्वन्नो अग्न इति वाम-
देवक्रुपिस्त्रिष्टुप्छन्दः अग्नीवरुणौ देवते चूडाङ्गहोमे विनियोगः) ।

ॐ त्वन्नो ऽअग्ने ववरुणस्य त्विद्वान्देवस्य हेडो ऽअव-
पासिसीष्ठाः । यजिष्ठो ब्रह्मिन्तमः शोशुचानो त्वि-
द्वद्वा द्वेपाँसि प्रमुमुग्ध्यस्मत्—स्वाहा—इदमग्नीवरुणा-
भ्यां न मम । (सत्त्वन्न इति वामदेवक्रुपिस्त्रिष्टुप्छन्दः अग्नीवरुणौ
देवते चूडाङ्गहोमे विनियोगः) ।

ॐ स त्वन्नो ऽअग्ने ऽवमो भवोती नेदिष्ठो ऽअस्या
ऽउपसो व्व्युष्टौ । अवयक्ष्व नो ववरुणः रराणो व्वी-
हि मृडीकः सुहवो न ऽएधि—स्वाहा—इदमग्नीवरुणा-
भ्यां न मम । (अयाश्वाग्ने इति वामदेवक्रुपिस्त्रिष्टुप्छन्दो ऽग्नि-
देवता चूडाङ्गहोमे विनियोगः) ।

ॐ अयाश्वाग्नेऽस्य नाभिः शस्तिपाश्च सत्यमित्त्वमया

ऽअसि । अथा नो यज्ञं व्यवहास्यथा नो चेहि भेषजं
स्वाहा-इदमग्नये न मम । (यितेशतमिति वामदेवऋषिस्त्रि-
ष्टुप्छन्दो वरुणः सविता विष्णुर्विश्वे (देवा) मरुतः स्वर्काश्च
देवताः चूडाहोमे विनियोगः) ।

ॐ ये ते शतं वरुणं ये सहस्रं यज्ञियाः पाशा
द्वितता महान्तः । तेभिर्ज्ञो ऽअथ सवितोत विष्णु-
र्विश्वे मुञ्चन्तु मरुतः स्वर्काः स्वाहा-इदं वरुणाय स-
वित्रे विष्णवे विश्वेभ्यो (देवेभ्यो) मरुतः स्वर्केभ्यश्च न मम ।
(उदुत्तममिति शुनःशेषऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः वरुणो देवता चूडाहो-
मे विनियोगः) ।

ॐ उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं द्वि मध्यमं
अथाय । अथा व्यवमादित्य अत्र ते तथानागसो ऽअदि-
तये स्वाम-स्वाहा-इदं वरुणाय न मम ।

ॐ प्रजापतये स्वाहा-इदं प्रजापतये न मम । ॐ अग्नये-
स्विष्टकृते स्वाहा-इदमग्नये स्विष्टकृते न मम । इत्थमाज्याहुति-
होमं संस्तवप्राशनं मार्जन-पवित्रप्रतिपत्ति-प्रणीतारिमोक्तौश्च वि-
धाय ब्रह्मणे पूर्णपात्रं दद्यात् । तत्र संकल्पः अथेह अमुकशर्मा-
ऽहम् अमुकशर्मणोऽस्य कुमारस्य चूडाकर्माहोमकर्मणः साह्यता-
सिद्धये इदं पूर्णपात्रं सदसिणं ब्रह्मणे तुभ्यं सम्प्रददे ॐ तत्सत् न
मम इति तस्मै दद्यात् । ततो दैवज्ञोपधिते शुभे लग्ने लग्नदानं
कुर्यात् । तत्र संकल्पः-अथेहामुकोऽहमस्य कुमारस्य चूडाकर्मल-
भाद् दुष्टानाममुकप्रहाणां दुष्टदोषोपशान्त्यै इदं सुवर्णमोमिदिवतं
तत्प्रत्याम्नायीभूतमन्यदैवतमन्यद् द्रव्यं वा ब्राह्मणाय दास्ये-
ॐ तत्सत् न मम इति संकल्पं विधाय ब्राह्मणाय दद्यात् ।

ततः उपकल्पितपात्रे शीतास्वप्नु उष्णा अप आसिञ्चनि

वक्ष्यमाणमन्त्रेण—(उष्णेनेति परमेष्ठी ऋषिः प्रतिष्ठा छन्दः लिङ्गोक्ता देवता उष्णोदकासेके विनियोगः) ।

॥ॐ उष्णेन व्याय उदकेनेच्छदिते केशान्वप—इति । तत्र तूष्णीं नवनीतपिण्डं, घृतपिण्डं, दधिपिण्डं वा प्रक्षिपेत् । तज्जलमादाय उदङ्मुखः पिता स्ववामभागे स्थिताया मातुर्दक्षिणभागे स्थितस्य ग्राह्यमुखस्य कुमारस्य पूर्वं मूलभागे दक्षिणगोदानाथः स्थितामेकां जुष्टिकामार्द्राकरोति वक्ष्यमाणमन्त्रेण—(सवित्रेति प्रजापतिऋषिः गायत्री छन्दः आपो देवता उन्दने, विनियोगः)

+ॐ सवित्रा प्रसूतां दैव्या आप उन्दन्तु ते तनूम् । दीर्घायुत्वाय वर्चसे—इति । ततश्चपेण्या (त्रिषु स्थानेषु एतया कर्पुरया) शलया तूष्णीं केशान्मध्ये विनीय (विरलान्कृत्वा) ऊर्ध्वमूलानि शिरोऽग्राणि त्रीणि कुशतरुणात्पन्तर्द्धधाति—वक्ष्यमाणमन्त्रेण—(ओषधे इत्यस्य प्रजापतिऋषिर्यजुश्छन्द ओषधिर्देवता कुशतरुणान्तर्धाने विनियोगः) ।

+ॐ ओषधे त्रायस्व (स्वधिते मैनहिंसीः) इति । ततः सकुशतरुणान्केशान्वामकरे गृहीत्वा दक्षिणकरेण ध्रुरं गृह्णाति वक्ष्यमाणमन्त्रेण—(शिवोनामेत्यस्य प्रजापतिऋषिः

* हे वायो हे अग्निने स्वाण्डित एहि आगच्छ, आगत्य चोष्णेन जलेन सहितेनेतरोदकेन केशार्द्राकरणद्वारा केशान्वप छिन्धि ॥

+हे कुमार सवित्रा सूर्येण प्रसूता उत्पादिता दैव्या दिवि भया आपः ते तव तनू चूडाख्यमङ्गम् उन्दन्तु क्लेदयन्तु तव दीर्घायुत्वाय चिरकालं निर्दुष्टजीविनाय, वर्चसे प्रतापाय पेद्वर्याय वा ॥

+य. सं. अ ४ कं. १ ख. ४ ओषधे त्रायस्वेत्येतावानेव अन्तर्धानं मन्त्र इति संस्कारनृसिंहादयः । युक्तं त्वेतत्, लिङ्गानुरूपत्वात् । हे ओषधे ओषधिदेवते त्वम् इमं कुमारं त्रायस्व धुराद्रक्ष ॥ (हे स्वधिते ध्रुर एनं कुमारं मा हिंसीः) ॥

यजुश्छन्दः क्षुरो देवता लौहक्षुरग्रहणे विनियोगः)

*ॐ शिवो नामासि स्वधितिस्ते पिता नमस्ते
ऽअस्तु मा मा हिंसीः-इति । ततस्तान्नपरिष्कृतमायसं क्षु-
रमादाय कुशतरुणान्तर्हितेषु केशेषु निदधाति वक्ष्यमाणमन्त्रेण-
(निवर्तयामीत्यस्य प्रजापतिऋषिः यजुश्छन्दः क्षुरो देवता केशेषु
क्षुरनिधाने विनियोगः) ।

+ॐ निवर्तयाम्यायुषेऽन्नाद्याय प्रजननाय रायस्पोषा-
य सुप्रजास्त्वाय सुवीर्याय-इति । ततः सकेशानि कुश-
तरुणानि-क्षुरेण मच्छिनत्ति वक्ष्यमाणमन्त्रेण-(येनावपदित्य-
स्य आलम्बायन ऋषिः पाङ्कजछन्दः सविता देवता केशच्छेदने
विनियोगः) ।

*ॐ येनावपत्सविता क्षुरेण सोमस्य राज्ञो ववरुण-

*हे क्षुर यत् त्वं शिवो नामासि मङ्गलनामा भवसि, ते तव
स्वधितिः शतकोटिः पिता, अतस्ते तुभ्यं नमोऽस्तु । जग्यजनकयो-
रुभयोरप्युत्तमार्थं नमस्कारे प्रयोजकम् । अत एव नतं मा मां मा
हिंसीः मा पिताद्याय ॥

+हे क्षुर आयुषे, अन्नाद्यायान्नादनाय, प्रजननाय, रायस्पोषाय,
धनस्य पुष्ट्य, सुप्रजास्त्वाय शोभनायत्यमरनाय, सुवी-
र्यायेन्द्रियपाटवाय च निवर्तयामि मुण्डनार्थं केशैस्त्वा संसृजामि ।
सौम्यः प्रपूर्वो वपतिः संसर्गे वर्त्तते उत्तरत्र छेदनोपदेशात् ॥

+क्षुरप्रतिनिधिना कर्तरेण सीकर्याय छेदनमिति समदायः ।

*हे ब्रह्माणो ब्राह्मणाः येन कारणेन क्षुरेण वा विद्वान्
सर्वज्ञः सविता सूर्यः राज्ञः सोमस्य ववरुणस्य च शिरोऽव-
पत् राजसूयदीक्षायां अमुण्डयत् तेन कारणेन क्षुरेण वा
ऽस्य कुमारस्येदं शिरो सूर्यं वपत् मुण्डयत् । यथाऽयं कुमार
आयुष्मान् जरदष्टिर्दृष्टश्च गुणतोऽसत् भवतु विध्यत्येवदृष्टादत्तः ।
आयुष्यमिति यदुसमतपाठे आयुषं हितमिति शिरोविशेषणम् ॥

स्थ विवृण्वान् । तेन ब्रह्माणो व्वपतेदमस्यायुष्यं ज-
रदष्टिर्यथाऽसत्-इति । ततश्छिन्नानि सकेशानि कुशतरुणानि
पिता प्रागग्राणि शिशुमातृहस्ते निदधाति । सा च प्रागग्राण्यान-
हुहे वामभागे स्थापितस्य कांस्यपात्रस्योपरि स्थापिते गोमय-
पिण्डे निदधाति । प्रागग्रत्वनियमोऽयं मथमजुटिकायामेव ।
छिन्नकेशस्पर्शनिमित्तो जलस्पर्शः । एवमेव इतरजुटिकाद्वयस्यापि
प्रत्येकं पूर्वोक्तरीत्या आर्द्राकरणं, शल्लया पृथकरणं, कुशतरुण-
त्रिकान्तर्धानं, क्षुरग्रहणं, जुटिकायां क्षुरसंलग्नीकरणं, सके-
शकुशतरुणत्रिकपच्छेदनम्, आनहुहेगोमयपिण्डनिधानं च मन्त्र-
रहितं कुर्यात् । छिन्नकेशस्पर्शनिमित्तो जलस्पर्शः सर्वत्र बोध्यः ।

अथ पश्चिमगोदाने एकस्या दक्षिणभागस्थिताया जुटिका-
याः-‘सचित्रा प्रसूता’इति मन्त्रेण उन्दनं, तूर्णीं विनयनम्,
‘ओषधे त्रायसंघ’ इति मन्त्रेण कुशतरुणान्तर्धानं च कुर्यात् ।
क्षुरस्तु मन्त्रेण गृहीतत्वात् पुनर्मन्त्रसंस्कारमर्हति । द्रव्याभेदात् ।
“एकद्रव्ये कर्मावृत्तौ सकृन्मन्त्रवचनम्” इति कात्यायनपारिभाषा-
सूत्रात् । क्षुरनिधानं च पूर्वोक्त-निवर्तयामीति मन्त्रेण कुर्यात् ।

छेदने मन्त्रविशेषः—(ऽव्यायुषमित्यस्य नारायणकृविह-
र्षिक्छन्दो ऽग्निर्देवता केशच्छेदने विनियोगः) ।

ॐ व्यायुषस्तमदग्नेः कश्यपस्य व्यायुषम् । यद्दे-
वेषु व्यायुषन्तन्नो ऽअस्तु व्यायुषम् ॥ इति छित्वा पूर्ववद्गो-
मयपिण्डे निदध्यात् । जलस्पर्शः । एवम् इतरयोः पश्चिमगोदान-
स्थजुटिकयोः प्रत्येकम् उन्दनं, विनयनं, कुशतरुणान्तर्धानम्,
क्षुरादानं, क्षुरनिधानं, छेदनं, गोमयपिण्डे प्रासनं च तूर्णीं
कुर्यात् । जलस्पर्शः ।

अथोत्तरगोदाने ऽपि एकस्या ऊर्ध्वस्थिताया जुटिकायाः—
'सवित्रा प्रसूता' इति उन्दनं, शल्लया तूष्णीं विनयनम्,
'ओषधे त्रायस्व'—इति कुशतरुणान्तर्धानं, क्षुरादानं तूष्णीं,
'निवर्तयामि' इति क्षुरानिधानं च पूर्ववत्कुर्यात् ।

छेदने तु मन्त्रविशेषः—(युनेति वामदेवः श्रीपिर्पुजुश्छन्दः
क्षुरो देवता केशच्छेदने विनियोगः) ।

*ॐ येन भूरिश्चरा दिवश्च्योक्च पश्चाद्धि सु-
र्यम् । तेन ते वयमि, ब्रह्मणा जीयातवे जीवना-
य सुश्लोक्याय स्वस्तये—इति मन्त्रेण छित्त्वा गोमय-
प्रासनम्पूर्ववत् । जलस्पर्शः ।

एवम् इत्युत्तरगोदानस्य जुटिक्रयोः प्रत्येकम् उन्दनं,
विनयनं, कुशतरुणान्तर्धानं, क्षुरादानं, क्षुरानिधानं, छेदनं,
गोमयपिण्डप्रासनं च तूष्णीं कुर्यात् ॥ जलस्पर्शः ।

अथ शिरसः समन्तात्प्रदक्षिणं क्षुरभ्रमणं सकृन्मन्त्रेण हिं-
स्तुष्णीम् । तत्र मन्त्रः—(यत्क्षुरेणेति वामदेवः श्रीपिर्पुजुश्छन्दः क्षु-
रो देवता क्षुरपरिहरणे विनियोगः) ।

+ॐ यत्क्षुरेण मज्जयता सुपेशता व्यप्रां वा ववपति

*हे कुमार येन ब्रह्मणा मन्त्रेण तपसा वा भूरिश्चराः ३७-
हुचराः सूर्यरश्मयः (सुहागम आर्यः) दिवं शुलोकं पश्चाद्वनन्त-
रं सूर्यं विश्वं च ज्योक् आकल्पं व्याप्नुवन्तीति शेषः तेन ब्र-
ह्मणा ते तव जीयातवे धर्मायर्था जीयातुर्जीवनौषधमित्यभिधानात्,
जीवनाय प्राणनाय, सुश्लोक्याय शोभनयशसे श्लोको यशसि पथे
चेत्यभिधानात्, स्वस्तये मङ्गलाय च वयमि—शिर इति शेषः ॥

+हे क्षुर यत् यस्माद्वप्रा वपनसाधनेन क्षुरेण स्वया नापितः
केशान्वपति—कीदृशेन—मज्जयता एनं कुमारं संस्कुर्वता, सुपेशता
शोभयता धाराद्ः चार्थे, अतोऽस्य केशानेव छिद्यि मुण्डय । शिरः

केशाँश्छिन्धि, शिरो माऽस्यायुः प्रमोषीः-इति मन्त्रेण सकृद्धमापित्वा द्विस्तूर्णीं अमयेत् । अथोन्दनशेषेण जलेन सर्वं शिर आर्द्राकृत्य सुखवपनार्थं नापिताय क्षुरं प्रयच्छति वक्ष्यमाणमन्त्रेण-(असर्णन्नित्यस्य वामदेवक्रपिर्यजुश्छन्दः क्षुरो देवता क्षुरप्रदाने विनियोगः) ।

*ॐ अक्षण्वन् परिचप-इति । परिवपामीति नापितो वदेत् । अथ नापितः मातृमुखस्य कुमारस्य शिखादि, शिखान्तं प्राक्संस्थम् उदकसंस्थं वा यथाकुलाचारं शिखावर्जं केशानां वपनं कृत्वा ततः सकेशं गोमयपिण्डं पल्लवे गोष्ठे उदकान्ते वा निधापयेत् । मातृपीठोत्थापनसमये एव पल्लवादिषु निधापनमिति समाचारः । मातृपीठाद्युत्थापनं च चूडादेवसाच्चतुर्थदिने, तस्मिन्नेव च दिने जलपूजनमिति शिष्टाः । ततः पर्युप्तशिरसं गुरुनातं पुष्पमालादिभिश्चालङ्कृतं माणवकम् पित्रादिसमीपमानीय अग्नेः पश्चादवस्थापयेत् । अथ पिता स्वांचार्य्याय वरं ददाति कुमारस्याचार्याभावात् । अद्येहेत्यादि सं० अमुकराशिरमुकनान्नः पुत्रस्य चूडाकर्मणः साङ्गफलप्राप्तये साव्यगुण्यार्थं च इदं सुवर्णम् अग्नि-दैवतम् आचार्य्याय तुभ्यमहं सम्प्रददे ॐ तत्सन्नममेति सङ्कल्प्य दद्यात् । आचार्य्यश्च मन्त्राशिषं दद्यात् ॥ अद्येहामुकोऽहमस्य कुमारस्य चूडाकर्मणः साङ्गतासिद्ध्यर्थं दश, यथाशक्ति वा ब्राह्मणान् भोजयिष्ये इति संकल्प्य सभ्याग्निं संपूज्य विसृजेत् ।

आयुश्च मा प्रमोषीः माहिंसीः । मुष स्नेये प्रशब्दयोगाद्विसार्धः । केशान्ते तु मुखमिति मन्त्रान्ते घाच्यं, घसेतिपाठे नापित इत्यर्थः । घप्तेति पाठे आढः प्रक्षलेपेण मुण्डयित्वा आचपति गोमयपिण्डे प्रक्षिपतीत्यर्थः ॥

*हे नापित त्वम् अक्षण्वन् क्षतमकुर्वन् परिचप । यद्वा हेअक्ष-

इति चूडाकर्मप्रयोगः ॥

(१०)अथोपनयनप्रयोगः ।

तत्रोपनेता पूर्वाह्नादिनेऽकृतप्रायश्चित्तश्चेत् स्वस्योपनेतृवा-
धिकारसिद्धये प्रथमं प्रायश्चित्तं कुर्यात् । तत्र सङ्कल्पः—
अयेहेत्यादिसं० अमुकोऽहं स्वस्योपनेतृत्वयोग्यतायै कृच्छ्र-
प्रत्याम्नाय—गोत्रय—निष्कृषीभूतानि सुवर्णखण्डानि रज-
तखण्डानि वा ब्राह्मणाय दास्ये । तयोपनेयोऽपि प्रायश्चि-
त्तसङ्कल्पं कुर्यात् अयेहेत्यादिसं० अमुकोऽहं स्वस्योपनेतृत्व-
योग्यतायै कृच्छ्रप्रत्याम्नाय—गोत्रय—निष्कृषीभूतानि
सुवर्णखण्डानि रजतखण्डानि वा ब्राह्मणाय दास्ये ॐ तत्सव
ममेति दद्यात् ।

अथाचार्यः पिता (क्षत्रियवैश्ययोराचार्यत्वेन धृतोऽन्यो
ब्राह्मणः पुरोहितादिः) उपनयनवेदीसमीपमागत्य—कटिमूत्रम्,
नवीनं कौपीनं* वासः, प्रावरणवासः, मौञ्ज्यादिरूपा मखला,
संस्कृतं यज्ञोपवीतम्, अजिनं चतुरङ्गुलविस्तीर्णं त्र्यङ्गुलविस्तीर्णं
वा—सति सम्भवे अष्टचत्वारिंशदङ्गुलदीर्घम्—अखण्डं त्रिखण्डं
वा—त्रिखण्डपक्षे चतुर्विंशत्यङ्गुल एकः खण्डः अष्टाङ्गुलो द्वितीयः
षोडशाङ्गुलस्तृतीयः त्रिभिः स्यूतेरष्टचत्वारिंशदङ्गुलं परिमण्डलं

पथञ् हे पटुनेत्र । अस्मिदधिसकथ्यहणामनदित्यनद् । अक्षपयन्तः
कर्णयन्त इत्यादौ दर्शनात् ॥

* "वाससी ते स्वगुरुवे मेघाजननकर्माणि । दद्यात्ता-
द्यप्रभृतयेच कौपीनेन प्रयतेयत्" इत्याद्वल्गायनवचनात् कौपीनमे-
वाधोयत्नं ब्रह्मचारिणः । तावत् प्रभृति कौपीनेनैव प्रयतेयेदित्य-
न्ययः । "कौपीनं कटिसूत्रं च यतेः स्याद्ब्रह्मचारिणः । प्राणं
नैव गृहस्यस्य भ्रंते स्मार्ते च कर्माणि" इति स्मृत्यर्थमार्यवचनात् ॥

सम्पद्यते, पालाशादिरूपो दण्डः, भिक्षापात्रं च इमानि स्वनिकटे
 आनाय्य वेद्यां पञ्चभूसंस्कारपूर्वकं समुद्रवनामानमग्निं संस्थाप्य
 अहेद्येत्यादिसं० अमुकराशिरमुकशर्माऽहम् अमुकराशेरस्य पुत्र-
 स्य उपनयनारूपकर्मणः पूर्वाङ्गत्वेन श्रीन्ब्राह्मणान्भोजयिष्ये-
 इति, भोजनपर्याप्तं मिष्टं तन्निष्क्रयद्रव्यं वा दास्ये इति वा संकल्प्य
 ब्राह्मणाभोजयित्वा मिष्टं निष्क्रयं वा दत्त्वा कुमारं च पर्यभा-
 दि भोजयेत् । अथ मुण्डितशिरसं कुमारं मङ्गलद्रव्यैः स्नापयि-
 त्वा यथासंभवं सौवर्णाद्यलंकारैः पुष्पमालादिभिश्चालङ्कृत्य
 वेद-गीत-वाद्य-घोषपुरस्सरं प्रदक्षिणमग्निं परिक्रममाणम् आ-
 चार्य्यसमीपमानयन्त्याचार्य्यपुरुषाः ।

अथाचार्य्यो माणवकं स्वस्य दक्षिणतोऽग्नेः पश्चात् उदङ्-
 मुखम् उपवेश्य “ब्रह्मचार्य्यमागाम्” इति गृही इति प्रेषयति । ततः
 “ब्रह्मचार्य्यमागाम्” इति माणवको वदेत् । पुनराचार्य्यः “ब्रह्म-
 चार्य्यसानि” इति गृही इति प्रेषयति । माणवकोऽपि “ब्रह्म-
 चार्य्यसानि” इति प्रतिगृह्णात् । अथाचार्य्यो माणवकं कटिमूत्रं
 तृष्णीं धारयित्वा शणादिरूपं कार्पासं वा कौपीनं वासः परि-
 धापयति वक्ष्यमाणमन्त्रेण—(येनेन्द्रायेत्यादिरा ऋषिर्बृहती छन्दो
 बृहस्पतिर्देवता वासःपरिधापने विनियोगः ।)

*ॐ येनेन्द्राय बृहस्पतिर्वासः पर्य्यदधादमृतम् ।
 तेन त्वा परिदधाम्यायुषे दीर्घायुत्वाय बलाय ववर्चसे-

*हे कुमार येन विधिना इन्द्राय बृहस्पतिर्देवगुरुर्वासः
 पर्य्यदधात् परिधापितवान् तेन विधिना त्वा त्वाम् अमृतम-
 हतं वासः परिदधामि परिधापयामि । उभयश्रान्तभूतो निश्च-
 क्रेयः ॥ किमर्थमत आह आयुष इत्यादि । दीर्घायुत्वाय चिरजी-
 पनाय, बलाय देहशक्तये, वर्चसे इन्द्रियशक्तये ऐश्वर्याय वा ॥

इति । आचार्यस्यैव मन्त्रपाठः । तेन त्वा परिदधामीति मन्त्र-
लिङ्गात् । अथ द्विराचमनं, “वासो विपरिधायच” इति वचनात् ।
तद्य द्विवारं तालुस्पर्शगायित्रिलमाशनयात्रम् । न तु त्रिराट्त्तह-
दयस्पर्शगायित्रिलमाशनस्य द्विरावृत्तिः । अद्यापि गायत्र्युपदे-
शाभावेन शूद्रसमत्वात् । “शूद्रेण हि समस्तावद्यात्रद्वेदे न
योजितः” इति वचनात् । उक्तहेतोरेव तदप्यमन्त्रकम् ।

अथ मेखलां धर्षीते वक्ष्यमाणमन्त्रेण—(इयंदुरुक्तमिति वाम-
देवश्रुतिस्त्रिष्टुप्छन्दो मेखला देवता मेखलाग्रन्थने विनियोगः) ।

*ॐ इयं दुरुक्तं परिधाद्यमाना व्यवर्णम्यविचम्युनती
मऽआगात् । प्राणापानाभ्याम्यलमादधाना स्थमा देवी
सुभगा मेखलेषम्—इति मन्त्रं पठतो माणवकस्य कटि-
प्रदेशे मेखलां त्रिरावेष्ट्य प्रवरसदृश्या ग्रन्थीकरोति ।
(माणवकस्यैव मन्त्रपाठः, मऽआगादिति मन्त्रलिङ्गात्—इति इ-
रिहरादयः । गदापरस्तु पन्थनरूपपदार्थकर्तृत्वेन तदङ्गमन्त्रपा-
ठोऽपि आचार्यस्यैव, लिङ्गं तु लक्षणयोपपादनीयमि-
त्याह । अत्रायपत एव गोभिलयुद्धसंमतः । तत्र मेख-
लाय “मौञ्जी रशना घ्राहणस्य, धनुर्ज्या राजन्यस्य, मौर्वी
वैश्यस्य” इति क्रमेण सूत्रोक्ता ग्राह्याः ।)

अत्रावसरे प्रणवपूर्वया गायत्र्या विस्तारन्धनं कुर्यात् ।

*इयमिति इदं दाम् आद्यन्तर्धोर्वीषगालंजारायः । इयं मेखला
माम आगात् भागच्छतु । वीहिदी-दुरुक्तम् उपलक्षणतयात् वामचा-
रकामपाङ्कजामक्षदिक द्यौष परिधाद्यमाना विनादापन्ती, पवित्रं
वर्णं घ्राहणायार्थिकं पुनती सारुप्येयी, मे मम प्राणापानाभ्यां यन्
सामर्थ्यमादधाना, स्वसेय सदादिना, देवी चोत्तमाया, सुभगा
सौभाग्यदा(य) ॥

“सदोपवीतिना भाव्यं सदा वद्धशिखेन च” इति वचनात् । यद्य-
प्यत्र यज्ञोपवीताजिनधारणे सूत्रकारेण नोपात्ते तथापि “विभृ-
यादण्डकौपीनोपवीताजिनमेखलाः” इति व्यासवचनात्ते कार्ये ।
अवसराकाह्वाथामौचित्यान्मेखलाबन्धनानन्तरम् ब्राह्मणाय य-
ज्ञोपवीतं दत्त्वा एकं यज्ञोपवीतं धारयेत् । “उपवीतं वटोरेकं द्वे
तथेतरयोः स्मृते” इति सं० प्र० शृगुवचनात् ।

(अथ प्रसङ्गात् ससंस्कारो यज्ञोपवीतनिर्माणप्रकारः ।
छन्दोगपरिशिष्टाद्युक्तः । तत्र सति संभवे ब्राह्मणेन, सधवया
ब्राह्मण्या वा निर्मितं सूत्रं ग्राह्यम् । तदसंभवे ब्राह्मणीभिर्वि-
धवाभिः कन्वाभिश्च निर्मितं सूत्रं ग्राह्यम् । संहतचतुरश्र-
लिमूलेषु पणवत्या सूत्रमावेष्ट्य तत्रिगुणीकृत्य ऊर्ध्वदृत्तं
वलितं कृत्वा पुनरघोदृत्तं त्रिगुणीकृतं तत्सूत्रं नवतन्तुकं सम्प-
द्यते । तत्रिरावेष्ट्य दृढग्रन्थिं कुर्यात् । ग्रन्थिसम्पादनमन्त्रो
यथा—*ॐ प्राणानां ग्रन्थिरसि रुद्रो मा विशान्तकः ।
तेनाग्नेनाप्यायस्व—इति (नारायणोपनिषदि उक्तः) । सिद्धे
मन्त्राः प्रयोक्तव्या इति न्यायेन सम्पादिते ग्रन्थौ स्पृष्ट्वा पाठ
एव । एवं सिद्धं यज्ञोपवीतं कलशाद्युपरि ॐ भूर्भुवः स्वरोम् इति
संस्थाप्य ॐ यज्ञोपवीतं प्रतिष्ठापयामीति वदेत् । एतन्त इति-
प्रतिष्ठाप्य ॐ ॐ कारदैवत्याय प्रथमतन्तवे नमः ॐ अ-

* हे ॥ दयवर्तिन् अहंकार त्वं वायुरूपाणामिन्द्रियरूपाणां च
प्राणानां ग्रन्थिरसि परस्परमविश्लेषाय ग्रथनहेतुरसि । तादृ-
शस्त्वं रुद्र-देवतारूपः अन्तक-दुःखस्य विनाशको भूत्वा मा
मां विश मच्छरीरे प्रविष्टो भव । तेन मदभुक्तेनाग्नेनाप्याय-
स्व मामभिवर्धय । उपवीतग्रन्थौ अहंकाररूपत्वाध्यासान्म-
न्त्रार्थसमन्वयः ॥

मिदैवत्याय द्वितीयतन्त्रवे नमः ॐ भग(नाग)दैवत्याय
तृतीयतन्त्रवे नमः ॐ सोमदैवत्याय चतुर्थतन्त्रवे नमः
ॐ पितृदैवत्याय पञ्चमतन्त्रवे नमः ॐ प्रजापतिदैवत्याय
षष्ठतन्त्रवे नमः ॐ वायुदैवत्याय सप्तमतन्त्रवे नमः
ॐ सूर्यदैवत्यायाष्टमतन्त्रवे, नमः ॐ सर्वदैवत्याय
नवमतन्त्रवे नमः इति तन्त्रदेवताः सम्पूज्य ग्रन्थित्रयाधिपान्
हरिब्रह्मेश्वरान्सम्पूजयेत्-ॐ हरये नमः ॐ ब्रह्मणे नमः ॐ ईश्व-
राय नमः ॐ यज्ञोपवीताकारस्याधिपाय परब्रह्मणे नम इति च
सम्पूज्य तदादाय ॐ आकृष्णेनेतिमन्त्रेण आदित्यं प्रदर्श-
येत् । पुनः कलशोपरि संस्थाप्य अनामिकाया स्पृशन् अष्टोत्तर-
शतकृत्वः प्रणवं, सकृद्वायवीं च जपेत् । ततः प्राणानाय-
म्य इयम्बकमन्त्रं जपन्दक्षिणहस्तेन स्पृशेत् । ततो दशकृत्वः
सावित्र्या आपोहिष्टेत्यादिभिश्चाऽभिमन्त्रिताभिरद्भिः सिञ्चेत् ।

एवं संस्कृतं यज्ञोपवीतं धारयेत् शास्त्रान्तरीयरक्ष्यमाण-
मन्त्रेण-(यज्ञोपवीतमिति परनेष्टी ऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः लिङ्गोक्ता
देवता र्थातस्मार्त्तकर्मामनुष्ठानसिद्धये यज्ञोपवीतपरिधाने विनि-
योगः) (यज्ञोपवीतमसीति प्रजापतिर्ऋषिः यजुश्छन्दः यज्ञोपवीतं
देवता यज्ञोपवीतपरिधाने विनियोगः) ।

॥ ॐ यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यगेन्सहजं पुरस्ता-

॥ हे आचार्य इदं ब्रह्मसूत्रम् अहं प्रतिमुञ्च प्रतिमुञ्चामि धारयामि ।
पुरुषव्यत्यय आर्पः । किमूत-यज्ञोपवीतं यज्ञाय कर्मानुष्ठानार्थमुपवीतं
रचितं, परमं पवित्रं तत्साधनत्वात्, प्रजापतेर्विधेः पुरस्तात्सह-
जम् आदौ प्रजापतिना घृतमित्यर्थः, आयुषे हितमायुष्यम्, अ-
न्यं मुख्यं, शुभ्रं शुद्धम्, ईदृशं घृतं यज्ञोपवीतं तेजो बलं चा-
स्तु तत्साधनं भूयादित्यर्थः । हे ब्रह्मसूत्र त्वं यज्ञोपवीतमसि अ-
तस्तथा त्वां यज्ञोपवीतेन रूपेणाहमुपनयामि यज्जामि । अहं यन्धनं
दिधादिः ॥

त् । आयुष्यमग्रयं प्रतिमुखं शुभ्रं यज्ञोपवीतं यलमस्तु
तेजः ॥ ॐ यज्ञोपवीतमसि यज्ञस्य त्वा यज्ञोपवीतेनोपन-
ह्यामि-एवं मन्त्रं पठितवतो माणवकस्य दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य
वामांसोपरि निदध्यात् । अत्र आचमनद्वयं माणवकस्य पूर्ववत् ।
ततः प्रदक्षिणमग्निं परीत्य ब्राह्मणादिः माणवकोऽग्रेः पश्चात्स्थित्वा
आचमनं कृत्वा स्वस्ववर्णोक्तम् ऐगेयादि- चर्म वहिलोम यज्ञो-
पवीतवत्परिदध्यात् वक्ष्यमाणमन्त्रेण-(मित्रस्य चक्षुरिति वामदे-
वक्रापिस्त्रिष्टुब्धन्दः अजिनं देवता अजिनधारणे विनियोगः)

* ॐ मित्रस्य चक्षुर्द्वरुणं यलीयस्तेजोयशस्वि स्थ-
विर- समृद्धम् । अनाहनस्यं वसनं जयिष्णु परीदं
व्याज्यजिनं दधेऽहम्-इति मन्त्रेण ऐगेयं ब्राह्मणः, रौरवं
सत्रियः, मेघचर्म वैश्यः परिदध्यात् । अथाचार्यः पादादिकेश-
ललाट-घ्राणप्रमाणं तत्तद्वर्णोक्तं पालाशवैल्वौदुम्बरजातं दण्डं
तत्तद्वर्णाय माणवकाय तूर्णीं प्रयच्छति । स च वक्ष्यमाणमन्त्रे-
णादत्ते (योमेदण्डइति प्रजापतिर्ऋषिः यजुश्छन्दः दण्डो देवता
दण्डग्रहणे विनियोगः) ।

÷ ॐ यो मे दण्डः परापतद्दैहायसोऽधिभूम्या-

* हे आचार्य वाजी अन्नवान् अहमिमजिनमैगेयं परिदधे
धारयामि । कीदृशं-मित्रस्य देवस्य चक्षुस्तत्स्थानीयं, यलीयो
यलवत्तरं, धरुणं धारक, तेजोयशस्वि उभयसाधनं, स्थविरं
वृद्धं, समृद्धमृद्धिसाधनम्, अनाहनस्यम् अनाहनसे हितम् अना-
हनस्यम् । आहना इत्युग्रनाम । अनुग्रम् अतिमृद्धित्यर्थः । आहनस्-
शब्दाद्गन्-पूर्वाद्वितीयं व्यञ् । वसनमाच्छादनं, जयिष्णु जय-
साधनं राज्ञो मुनेष्व ॥ + योग्याजिनामाद्ये कापांसं परिदध्यात् ।

÷ हे आचार्य यो दण्डः मे मर्त्ये परापतत् आभिमुख्येनागतः
कस्मात्कुत्रेत्यत आह-दैहायसोऽधिभूम्याम्-आकाशादुत्तमभूमौ प-

म् । तमहं पुनराददऽआयुषे ब्रह्मणे ब्रह्मवर्चसाय-
इति मतिगृह्य वक्ष्यमाणमन्त्रेणोच्छ्रयति (उच्छ्रयस्वेति प्रजापति-
र्ऋषिर्यजुश्छन्दो दण्डो देवता दण्डोच्छ्रयणे विनियोगः)

* ॐ उच्छ्रयस्व ज्वनस्पतऽऊर्ध्वो मा पाप्मन् हस
ऽआऽस्य यज्ञस्योदचः—इति ।

अथाचार्योऽङ्गिः स्वमञ्जलिमापूर्य्य तेन माणवकाञ्ज-
लिमापूरयति वक्ष्यमाणमन्त्रैः (आपोहिष्ठेत्यादितिष्ठणां सिन्धुदीप
ऋषिर्गायत्री छन्द आपो देवताः माणवकाञ्जलिपूरणे विनियोगः)

ॐ आपो हि छा मयोभु यस्ता न ऽऊर्जं दधातन ।
महे रणाय चक्षसे १ यो वः शिवतमो रस-
स्तस्य भाजयतेह नः । उशतीरिव मानरः २ त-
स्माऽअरङ्गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ । आ-
पो जनयथा च नः ३ इति ।

अथाचार्यो माणवकं मति सूर्य्यमुदीक्षस्वेति मैप द-
दाति । माणवकः सूर्य्यमुदीक्षमाणोऽञ्जलिस्थं जल सूर्य्याय
प्रक्षिप्योर्ध्वबाहुरादित्यमुपतिष्ठते वक्ष्यमाणमन्त्रेण—(तद्यक्षुरिति
दध्यद्वाधर्व्वेणऋषिः ब्राह्मी त्रिष्टुप् (पुरवणिक्) छन्दः सूर्य्यो
देवता सूर्य्योदीक्षणे विनियोगः)

ॐ तद्यक्षुर्व्वेदहितम्पुरस्ताच्छुममुचरत् । पश्येम शा-

रापनत् । छा-दसत्याद्वृद्धिः । त दण्डमहमायुषे निर्दोषजीवनाय,
ब्रह्मण वेदग्रहणाय, ब्रह्मवर्चसाय याजनाध्यापनोत्कर्षतेजसे पुनराददः॥

* हे जनस्पते वृक्षावयव दण्ड उच्छ्रयस्व उन्नतो भव । ऊर्ध्वो
भूत्वा मा माम् अहस पापात् अस्य अनुष्ठायमानस्य यज्ञस्य उदच
उत्तमाया समाप्ति गताया श्रुच आ समाप्तिपर्यन्त पाहि रक्ष ॥
य स म ४ क १० ख ३

रदः शतं जीवेम शरदः शतं शृणुयाम शरदः शतम्प्र-
ब्रवाम शरदः शतमदीनाः स्याम शरदः शतम्भूयश्च
शरदः शतात्—इति । अथाचार्यो माणवकस्य दक्षिणांसो-
परि स्वदक्षिणहस्तं नीत्वा हृदयपालभते वक्ष्यमाणमन्त्रे-
ण—(ममव्रतेन इति प्रजापतिर्ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दो बृहस्पतिर्देवता
हृदयालम्भेन विनियोगः) ।

ॐ मम व्रते ते हृदयन्दधामि मम चित्तमनुचितं
ते ऽअस्तु । मम वचाचमेकमना जुषस्व बृहस्प-
तिं त्वा नियुनक्तु मह्यम्—इति ।

अथाचार्यो माणवकस्य साङ्गुष्ठं* दक्षिणहस्तं गृहीत्वा “को-
नामासि” इत्याह । अमुकशर्माऽहं भोः इति ब्रह्मचारी मत्याह ।
पुनराचार्यो माणवकं पृच्छति “कस्य ब्रह्मचार्यसि” इति ।
भवतः इति माणवको वदेत् । माणवकेन भवत इत्युच्यमाने—
(इन्द्रस्येति प्रजापतिर्ऋषिर्बुधोक्ता देवता पाठे विनियोगः) ।

+ ॐ इन्द्रस्य ब्रह्मचार्यस्य भिराचार्यस्तवाहमाचार्यं
स्तव अमुकशर्मन्—इति बहुनामान्तमुक्त्वा अथैनं भूतेभ्यः
परिददाति वक्ष्यमाणमन्त्रेण (प्रजापतयेत्येति प्रजापतिर्ऋषिः
पठ्यजृषिर्बुधोक्ता देवताः रक्षणे विनियोगः) ।

+ ॐ प्रजापतये त्वा परिददामि देवाय त्वा

* साङ्गुष्ठमित्येव युक्तः पाठः । आश्वलायनगृह्ये, हिरण्यके-
शिशुगृह्ये, गोभिलगृह्ये, शौनकस्मृतौ, हरिहरभाष्ये च तथैवोल्लेखात् ॥
निरङ्गुष्ठमिति पाठो लेखकप्रमादात् ॥

+ हे कुमार त्वमिन्द्रस्य ब्रह्मचार्यसि भग्निराचार्यस्तवास्ति अह-
मपि तवाचार्योऽस्मि असावमुकशर्मन् इति कुमारनामग्रहणम् ॥

÷ हे कुमार अरिष्ट्यै रक्षायै त्वा त्वां प्रजापतये परिददामि ।

सवित्रे परिददाम्यद्भ्यस्तृतीय्यभ्यः परिददामि
चावापृथिवीभ्यान्त्वा परिददामि त्रिविदेभ्यस्तत्रा भू-
तेभ्यः परिददामि सर्वेभ्यस्तत्रा भूतेभ्यः परिददा-
म्यरिष्ट्यै—इति ।

अथ कुमारोऽग्निं प्रदक्षिणं परीत्य आचार्यस्योत्तरतः
उपविशति । अथाचार्यो ब्रह्मोपवेशनादि वरासादनान्तं कृत्वा
भिक्षापात्रमुपकल्प्य पवित्रकरणादि पर्युक्षणान्तं कर्म कृत्वा
द्रव्यदेवताभिध्यानं करोति । अघेहासुकोऽहम् अस्य वटोरुपनय-
नकर्मणा यक्ष्ये । तत्र प्रजापतिम्, इन्द्रम्, अग्निं, सोमम्, अग्निं,
वायुं, सूर्यम्, अग्नीवरुणौ, अग्नीवरुणौ, अग्निं, ववरुणः सवितारं
त्रिविष्णुं त्रिविश्वान्(देवान्)मरुतः स्वर्कान्, वरुणं, प्रजापतिं,
स्विष्टकृतश्चाज्येन यक्ष्ये ।

(पित्रादेरन्यस्य हृतस्याचार्यस्य होमकर्तृत्वे पित्रादिः
“एतद्धोमद्रव्यं तत्तद्देवतायै मया परित्यक्तं अतस्तद्यथादै-
वतमस्तु न मम”इति त्यागमपि पूर्वमेव कुर्यात्) ।

ततः समुद्भवंनामानमग्निम् अँ एतन्त इति अँ धूर्धुवः स्वः समु-
द्भवनामाग्ने सुप्रतिष्ठितो वरदो भव इति प्रतिष्ठाप्य ततोऽग्नेः पूजनम्
अघेहासुकोऽहम् उपनयनकर्माद्ब्रह्मोमकर्मणि समुद्भवनामाग्नेः
पूजनं करिष्ये इति संकल्प्य अँ चत्वारिंशद्वा इति ध्यात्वा अग्निं-
मज्ज्वलितमित्पादिना गन्धादिभिः समुज्ज्वय रेखापूजनं जिह्वापूज-
नं च कृत्वा आधाराद्याश्चतुर्दशाहुतीः ब्रह्मणाऽन्वारब्धो जुहुयात्—

अँ प्रजापतये स्वाहा—इदं प्रजापतये न मम इति मनः-
सा, अँ इन्द्राय स्वाहा—इदमिन्द्राय न मम । अँ अग्नये स्वाहा—

एतत्सुतेत्यपि योज्यम् । त्रिविदेभ्यो भूतेभ्यः पृथिव्यादिपञ्चभूतेभ्यः,
सर्वेभ्यो भूतेभ्यो देवविशेषेभ्य इत्यर्पानरुत्तरम् ॥

इदमग्नये न मम । ॐ सोमाय स्वाहा-इदं सोमाय न
मम—इत्याधारावाज्यभागौ च हुत्वा (व्याहृतीनां प्रजापतिकृ-
पिर्गायत्र्युष्णिगनुष्टुभश्छन्दांसि अग्निवायुमूर्त्या देवताः उ-
पनयनहोमे विनियोगः) ॐ भूः स्वाहा-इदमग्नये न मम ।
ॐ भुवः स्वाहा-इदं व्यायवे न मम । ॐ स्वः स्वाहा-इदं
सूर्याय न मम । त्वं नोऽअग्ने, सत्त्वं नोऽअग्ने इत्पनयोर्वा-
मदेव ऋपिस्त्रिष्टुप्छन्दः अग्नीवरुणौ देवते उपनयनहोमे
विनियोगः) ।

ॐ त्वं नोऽअग्ने व्वरुणस्य विवशान्देवस्य हेडो
ऽअवयासिसीष्टाः । यजिष्ठो व्वह्निमः शोशुचा-
नो विवश्वा देवाँसि प्रमुमुग्ध्यस्मत्-स्वाहा-इद-
मग्नीवरुणाभ्यां न मम ।

ॐ स त्वं नोऽअग्नेऽवमो भवोती नेदिष्ठोऽअ-
स्याऽउपसो व्व्युष्टौ । अवयक्ष्व नो व्वरुणं रराणो
व्वीहि मृडीकं सुहवो न ऽएधि-स्वाहा-इदमग्नीव-
रुणाभ्यां न मम । (अयाश्चाग्ने इति वामदेव ऋपिस्त्रिष्टुप्छ-
न्दः अग्निदेवता उपनयनहोमे विनियोगः)

ॐ अयाश्चाग्ने अन्नमिशस्तिपाश्च सत्यमित् त्वम-
याऽअसि । अया नो यज्ञं व्वहास्पया नो धेहि भे-
षजं स्वाहा-इदमग्नये न मम । (येतेशतमिति वामदेव-
ऋपिस्त्रिष्टुप्छन्दो व्वरुणः सविता विवष्णुर्विवश्वे (देवा) म-
रुतः स्वर्काश्च देवताः उपनयनहोमे विनियोगः) ।

ॐ ये ते शतं व्वरुणं ये सहस्रं यज्ञियाः पा-
शा विवतता महान्तः । तेभिर्नोऽअद्य सवितोत
विवष्णुर्विवश्वे भुञ्चन्तु मरुतः स्वर्काः स्वाहा-इदं

ववरुणाय सवित्रे विष्णवे विश्वेभ्यो (देवेभ्यो) मरुतः
स्वर्केभ्यश्च न मम । (उदुत्तममिति शुनःशेषक्रापेक्षिण्डुच्छन्दः
ववरुणो देवता उपनयनहोमे विनियोगः) ।

ॐ उदुत्तमं ववरुण पाशमस्मदवाधमं ष्वि मध्यमं
अथाय । अथा वयमादित्य व्यते तथानागसो ऽअदि-
तये स्याम-स्वाहा-इदं ववरुणाय न मम ।

ॐ प्रजापतये स्वाहा-इदं प्रजापतये न मम । ॐ अग्न-
ये स्विष्टकृते स्वाहा-इदमग्नये स्विष्टकृते न मम ।

इत्थमाज्याहुतिहोमं संस्तवप्राशनं मार्जन-पवित्रप्रतिपत्ति-
प्रणीताविमोक्षाश्च विधाय ब्रह्मणे पूर्णपात्रं दद्यात् । तत्र संकल्पः-
अद्येह अमुकशर्माऽहम् अमुकशर्मणोऽस्य कुमारस्य उपनयना-
होमकर्मणः सादृगुणार्थम् अपूर्णपूरणार्थं च इदं पूर्णपात्रं
समुत्तर्णं ब्रह्मन् तुभ्यं सम्पददे इति दद्यात् ।

अथाचार्यो बह्वं शिक्षयति—यथा “ब्रह्मचार्यसि” इ-
त्याचार्यो वदेत् । “असानि” इति बह्वः । “अपोऽशान”
इत्याचार्यः । “अशनानि” इति बह्वः । “कर्म कुरु”
इत्याचार्यः । “करवाणि” इति बह्वः । “मा दिवा सुपु-
थाः” इत्याचार्यः । “न स्वपानि” इति बह्वः । “व्याचं यच्छ”
इत्याचार्यः । “यच्छानि” इति बह्वः । “समिधमाधेहि” इत्या-
चार्यः । “आदधानि” इति बह्वः । पुनः “अपोऽशान” इत्या-
चार्यः । “अशनानि” इति बह्वः । (मैत्रा व्याख्याताः ७१-७२)

अथ दैवज्ञवोषिते दीक्षालग्रे लग्नदानं कुर्यात्—अद्ये-
हामुकोऽहम् अमुकशर्मणोऽस्य पुत्रस्य सानित्रीग्रहणलगात् अमुक-
स्थानस्थितैः अमुकग्रहैः सूचितारिष्टनिवृत्तिद्वारा शुभफलप्राप्तये

ग्रहाणां प्रीतये च इदं सुवर्णं सुवर्णनिष्कयीभूतं द्रव्यं वा दैवज्ञाय
अन्यत्राह्वयणेभ्यश्च दास्ये ॐ तत्सन्न मम इति ।

(अत्र ताम्रादिपात्रस्थिततण्डुलेषु सुवर्णरजतान्यतरशलाक-
या गणेशं, कुलदेवतां, प्रणवव्याहृतिपूर्वकगायत्र्यक्षराणि च लि-
खित्वा तत्पूजनं संस्कारगणपत्पादाबुक्तम् । गदाधरनृसिंहा-
दिभिर्नोक्तम् । नचास्मदेशेषु प्रचलति) ।

अथास्मै दक्षिणकर्णे पूर्वाभिमुखो गुरुः विश्वामित्रदृष्टां गा-
यत्रीछन्दस्कां सवितृदैवतां तत्सवितुरिति ऋचं प्रणवव्याहृतिपू-
र्विकामृपादिशेदुत्तरतोऽग्नेः प्रत्यङ्मुखायोपविष्टाय, पुष्पमालादि-
भिर्गुरुमभ्यर्च्य श्रीकलादिकं समर्प्य “अमुकगोत्रोऽमुकशर्माऽहं
भो अभिवादये” इत्युक्त्वा कर्णौ स्पृष्ट्वा दक्षिणोत्तरपाणिभ्यां
गुरोः पादौ गृहीत्वा कृतशिरोनमनाय, गुरुं समीक्षमा-
णाय स्वयं गुरुणाच समीक्षिताय । दक्षिणतस्तिष्ठत
आसीनाय वा इति पक्षान्तरम् । (प्रणवस्य ब्रह्मा ऋषिः दैवी
गायत्री छन्दः परमात्मा देवता । व्याहृतीनां प्रजापतिऋषिः
गायत्र्युष्णिगनुष्टुभश्छन्दांसि अग्निवायुसूर्या देवताः । तत्सवि-
तुरिति विश्वामित्रऋषिर्गायत्री छन्दः सविता देवता सर्वेषां
माणवकोपदेशने विनियोगः) इत्यर्पादिकं स्मृत्वा शङ्खादि-
रवे जायमाने वाससाऽऽच्छादनं कृत्वा (आश्वला० स्मृ०)
प्रणवव्याहृतिपूर्वां गायत्रीं प्रथमं पच्छो घृणात् । तद्यथा—

ॐ भूर्भुवः स्वः तत्सवितुर्वरेण्यम्—इति प्रथमं पादं
श्रावयित्वा यथाशक्ति वाचयेत् । ततः, भर्गो देवस्य धीम-
हि—इति द्वितीयं पादं श्रावयित्वा तमपि यथाशक्ति वाचयेत् ।
ततः, धियो यो नः प्रचोदयात्—इति तृतीयं पादं श्राव-
यित्वा यथाशक्ति वाचयेत् ।

ततो द्वितीयवारम्—ॐ भूर्भुवः स्वः तत्सवितुर्वरेण्यं
भर्गो देवस्य धीमहि—इति अर्घर्चं श्रावयित्वा यथाशक्ति
वाचयित्वा, धियो यो नः प्रचोदयात्—इति द्वितीयमर्घर्चं
श्रावयित्वा यथाशक्ति वाचयेत् ।

ततः तृतीयवारम् ॐ भूर्भुवः स्वः तत्सवितुर्वरेण्यं
भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात्—
इति सर्वा गायत्री श्रावयित्वा यथाशक्ति वाचयेत् * इति ।

क्षत्रियाय बृहस्पतिदृष्टां त्रिष्टुप्छन्दस्कां सवितृदेवतां देवस-
वितरित्यादिकामृचं ब्रूयात् (य. सं. १।१) । यथा ॐ देव सवितः
प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगाय । दिव्यो गन्धर्वः
केतपूः केतं नः पुनातु वाचस्पतिर्वीजं नः स्वदतु—
इति । वैश्याय इषावाश्वदृष्टां जगतीछन्दस्कां सवितृदेवतां विश्वा
रूपाणीति ऋचं (य. सं. १।२।३) ब्रूयात् । ॐ विश्वा रूपा-
णि प्रतिमुञ्चते कविः प्रासावीद्भद्रं दिपदे चतुष्पदे ।
विव नाकमख्यत्सविता वरेण्योऽनुप्रयाणमुपसो विव-
राजति—इति । सर्वेभ्यो वा गायत्रीछन्दस्क्रामेव पूर्वो-
क्तामुपदिशेदिति पक्षान्तरम् ।

ततो ब्रह्मचारी स्वाचार्याय समाचारात् अस्मिन्नवमरे
गुरुदक्षिणां दद्यात् । अथेह अमुकराशिरमुकशर्मा अमुकवर्मा

* अत्र प्रथमं पादमात्रम्, द्वितीयवारम् अर्घर्चमात्रं, तृतीय-
वारं सर्वा सावित्रीमुपादिशेत्—इत्युल्लेखस्तु “पञ्चोऽर्घर्चश्च” इति
गृह्यसूत्रस्य वीप्सार्थकशस्त्रत्ययाविरोधात्, तदीयसर्वभाष्यविरो-
धात्, त्रिवारं गायत्रीमुपादिशेत् इत्यक्षरस्वारस्यविरोधात्, हि-
रण्यकेशिगृह्ये स्पष्टं त्रिवारं सपूर्णगायत्रीपाठविरोधात्, सकल-
शिष्टाचारविरोधाच्चासङ्गत एवेति शोध्यम् ॥

अमुकगुप्तो वा अहं कृतैतद्वायत्रीग्रहणकर्मणः साद्गुण्यार्थम् इदं
सुवर्णमग्निदैवतं वररूपेणाचार्याय तुभ्यमहं सम्पददे इति सङ्कल्प्य
गुरोः पादयोः प्रणिपत्य समर्पयेत् । गुरुरप्याशीर्भिराभिनन्दयेत् ।

ऋततो ब्रह्मचारी कालोपस्थितां मध्याह्नसन्ध्यामुपासीत ।
यावद्देवोपदेशो न तावत्सन्ध्यादिकं न च ।

ततो मध्याह्नसन्ध्यादि सर्वे कर्म समाचरेत् ॥ इति जै. वचनात् ।

अथ उपनयनाग्नौ समिदाधानं कुर्यात् । तत्रोपयुक्तानि वस्तू-
न्यासादयेत्—इन्धनं काष्ठरूपं गोमयपिण्डरूपं वा गंधुक्षणार्थं पञ्चधा
विभक्तम्, पर्युक्षणार्थमुदकम्, समिधस्तिन्त्रः, संधुक्षणपर्युक्षणार्थं
पुनर्निन्धनवाहिणी । ततो ब्रह्मचारी अग्नेः पश्चादुपविश्य प्रथमतो
ऽग्निं वक्ष्यमाणः पञ्चभिर्भन्त्रैः पाणिना परिसमूहति (सन्धुक्षयति)
(अग्रे सुश्रव इत्यादीनां पञ्चानां ब्रह्मा ऋषिः पञ्च यजूंषि अग्नि-
दैवता परिसमूहने विनियोगः) ।

+ॐ अग्ने सुश्रवः सुश्रवसम्मा कुरु इत्येकं काष्ठं गोम-

* गायत्र्युपदेशानन्तरमपि अधीत्यानिराकरणं (पारस्करगृह्ये
तृतीयाकाण्डे पञ्चदश्यां कण्डिकायामन्ते उपदिष्टं) कर्तव्यत्वेन
क्वचित्पुस्तके निर्दिष्टम् । तदत्रानावश्यकमित्यथो लिख्यते ।

अधीत्यानिराकरणं कारयेत् । यथा—अधातोऽधीत्याधीत्यानिराक-
रणम्—प्रतीकस्मे विचक्षणं, जिह्वा मे मधु यद्वचः, कर्णाभ्याम्भूरि
शुश्रुवे, मा त्वरहर्षाः श्रुतम्मायि, ब्रह्मणः प्रवचनमसि, ब्रह्मणः
प्रतिष्ठानमसि, ब्रह्मकोशोऽसि, सनिरासि शान्तिरस्यनिराकरणमसि,
ब्रह्मकोशस्मे विवश, व्याचा त्वा पिदधामि व्याचा त्वा पि-
दधामि, स्वरकरणरुण्यौरसदन्त्यौष्ठ्यग्रदणधारणोधारणशक्तिर्म-
यि भवतु, आप्यायन्तु मेऽह्मनि द्वाक् प्राणश्चक्षु ओत्रं यशो
यल, युन्मे श्रुतमधीतं तन्मे मनसि तिष्ठतु तिष्ठतु ॐ । इति षट्
वाचयेत् । एतदधीत्यानिराकरणं नाम ॥

+हे अग्ने हे सुश्रवः शोभमकीर्त्ते मा मां सुश्रवम् सुकीर्त्तिं कुरु ।

यपिण्डं वाऽग्नौ प्रक्षिप्य, ॐ यथा त्वमग्ने सुश्रवः सुश्रवा
ऽअसि २ इति द्वितीयम्, ॐ एवम्मा॑ सुश्रवःसौश्रवसं
कुरु३ इति तृतीयम्, ॐ यथा त्वमग्ने देवानां यज्ञस्य निधिपा
ऽअसि ४ इति चतुर्थम्, ॐ एवमहं मनुष्याणां वेदस्य नि-
धिपो भूयासम् ५ इति पञ्चमं प्रक्षिपेत् । इत्यग्निं परिसमुद्य तत
उपकल्पितोदकेन प्रदक्षिणमग्निम् ईशानायुत्तरपर्यन्तं पर्युक्ष्यो-
त्थाप्य अप्रय इति वक्ष्यमाणमग्नेऽग्नौ समिधमादधाति ।

(अग्नयइति मजापतिर्मुपिराकृतिश्छन्दः समिधेवता समि-
दाधाने विनिर्गोः) । घृताक्तामेकां समिधं गृहीत्या—

ॐ अग्नये समिधमाहाप्यं बृहते जातवेदसे । यथा त्व-
मग्ने समिधा समिद्ध्यसऽएवमहमायुषामेधया वर्धसा
प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन समिन्धे । जीवपुत्रो ममा-
चाप्यो मेधाव्यहमसान्यनिराकरिष्णुर्गुणेशस्वी ते-
जस्वी ब्रह्मवर्चस्यन्नादो भूयासं स्वाहा-इत्यनेन

किञ्च हे सुश्रवोऽग्ने यथा येन प्रकारेण त्वं सुश्रवा असि एवं गुणा-
धानेन मां सुश्रवःसौश्रवसं सुश्रवस्तु सुकीर्तिषु मध्ये सौश्रवसं
उत्तमकीर्तिं कुरु । स्वाहेऽण् । अपि च हे अग्ने यथा देवानां यज्ञस्य
विष्णोर्वा निधिपा असि तद्भागरक्षोऽसि एवमहमपि मनुष्याणां
वेदस्य मनुजैरधीयमानस्य वेदस्य निधिपो रक्षको भूयासम् ॥

॥ हे देवाः इमां समिधमग्ने तदयम् माहाप्यम् आहुतयानस्मि ।
किंभूताय बृहते पूर्णाय जातवेदसे जातघनाय । वेद इति घनताम् । हे
ऽग्ने यथा समिधा जातावेकवचनम् समिध्यसे दीप्तो भवसि, एव-
महमायुरादिना समिन्धे दीप्ये । न केवलमहमेव किन्तु ममाचार्यो-
जीवपुत्रोऽस्तु महं तत्प्रसादान्मेधावी अनिराकरिष्णुर्गुणेशश्च
दाद्यविस्मरणशीलो ब्रह्मवर्चसी याजनादिप्रभावयुक्तश्च भूयासम् ।
शिष्टं स्पष्टम् ॥

अग्नौ आदध्यात् । अनेनैव मन्त्रेण द्वितीयां तृतीयां च समिधम् आदध्यात् । ततस्तूष्णीमुपविश्य पूर्ववत् अग्नेसुश्रव इत्यादिपञ्चभिर्मन्त्रैः इन्धनप्रक्षेपेण परिसमूहनम्, उपकल्पिताभिरद्भिः प्रदक्षिणं पर्य्युक्षणं च विधाय तूष्णीं हस्तौ प्रतप्य वक्ष्यमाणैः मुखं विमार्ष्टि (ललाटादि चिबुकान्तं प्रोञ्छति) यथा (तनूपाऽअग्नेइत्यादीनां घृहहेवा ऋषयः यजुऽछन्दोऽग्निर्देवता मुखाविमार्जने विनियोगः) ।

ॐ तनूपा ऽअग्नेऽसि तन्वं मे पाहि १ ॐ आयुर्हा ऽअग्नेऽस्यायुर्मम देहि २ ॐ व्वर्षो दा ऽअग्ने ऽसि व्वर्षो मे देहि ३ ॐ अग्ने यन्मे तन्वा ऽऊनं तन्मऽआपृण ४ * ॐ मेधां मे देवः सविता-आदधातु ५ ॐ मेधां देवी सरस्वती-आदधातु ६ ॐ मेधामद्विनौ देवायाधत्तां पुष्कररत्नजौ ७ इति सप्तभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं ललाटाचिबुकपर्यन्तं मुखं प्रोञ्छति । (अङ्गानीत्यादीनां प्रजापतिर्य. लि. अङ्गाप्यापने) ।

+ ॐ अङ्गानि च मऽआप्यायन्ताम्-इति बाहुभ्यां शिरस आपादं सर्वाङ्गमालभ्य जपति । ॐ वाक् च मऽआप्यायताम्-इति मुखम् । ॐ प्राणश्च मऽआप्यायताम्-इति नासिकारन्ध्रे घुगपत् । ॐ चक्षुश्च मऽआप्यायताम्-इति नेत्रे घुगपत् । ॐ श्रोत्रं च मऽआप्यायताम्-इति दक्षिणश्रोत्रे

* देवो दीप्यमानः सविता सूर्यो मे मेधाम्-आदधात्विति विपरिणम्य योजनीयम् । तथा देवी सरस्वती मे मह्य मेधामादधातु । देवौ पुष्कररत्नजौ सुरर्णकमलमालिनी मे मह्यं मेधां धारणबुद्धिमाधत्ताम् । एतानि सप्त कर्माणि ।

+ मे ममाङ्गानि करचरणदीन्याप्यायन्तां सुखं तिष्ठन्तु । याद्मआप्यायता प्राणो म आप्यायतामिति क्रियाविपरिणामेन पण्मन्त्रा अन्वेतेत्याः ॥

क्रमेण मन्त्रावृत्त्या । ॐ षशो बलं च मऽआप्पायताम्
इति वाहू परस्परव्यत्यासेन । बाहोर्वलाधिष्ठानत्वात् । अद्वाल-
म्भनिमित्तक उदकस्पर्शः । ततः सूत्रमूले अग्नेर्भस्म ऐशान्या
गृहीत्वा दक्षिणानामिक्रया ललाटादिषु तेन भस्मना त्र्यायुषं
तिलकं कुरुते—(त्र्यायुषमिति नारायणऋषिरुष्णिक्छन्दोऽग्निर्हो-
वता त्र्यायुषकरणे विनियोगः) ।

ॐ त्र्यायुषं जमदग्नेः—इति ललाटे । ॐ रुद्राय वस्य त्र्यायु-
षम्—इति ग्रीवायाम् । ॐ षहेवेषु त्र्यायुषम्—इति दक्षिणांसे ।
ॐ तन्नो ऽअस्तु त्र्यायुषम् इति हृदि ।

अथाग्न्यभिवादनम्—अग्ने स्वापभिवादये अमुकगोत्रो ऽमुक-
प्रवरो यजुर्वेदान्तर्गतामुकशाखाध्यायी अमुरुशर्माऽहं भोऽः इति ।
ततो गुरुम् “अभिवादये अमुकगोत्रो ऽमुकप्रवरो यजुर्वेदान्तर्गता-
ऽमुकशाखाध्यायी अमुकशर्माऽहं भोऽः” इति वाक्यमुक्त्वा
कर्णौ स्पृष्ट्वा दक्षिणेन पाणिना दक्षिणं पादं वामेन वामं गृहीत्वा
शिरसाऽभिवादयेत् । अभिवादितो गुरुश्च “आयुष्मान्भव सौम्या-
मुकशर्मन्” इत्याशिषं दद्यात् । इति गुरुवन्दनं विधाय अथा-
ग्न्यानप्यभिवादयेत् । ते च विद्यावपस्तपोवृद्धा अभिवाद्याः ।

तत्र स्मृतयः—

ततोऽभिवादयेद्वृद्धानसावहमिति पुत्रम् ।

मातुलाय पितृन्याय्य श्वशुरास्तत्स्त्रियस्तथा ।

प्रत्युत्थायाभिवाद्याः स्युर्ज्येष्ठभ्रातर एव च ॥

गुरुर्माता स्तन्यदात्री पित्रादित्रयमेव च ।

अन्नदाता भयत्राता मन्त्रविद्योपदेशकः ॥

एते नित्याऽभिवाद्याः स्युः सप्तश्रीकाः शुभार्थिना ।

विप्रोऽप्य तूषसद्वाग्ना ज्ञातिसम्बन्धिर्यापितः ॥

विमोघ्य विप्रं कुशलं पृच्छेन्नृपमनामयम् ।

वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेवच ॥

अथाभिवादनानर्हाः—

उदक्यां सूतिकां नारीं भर्तृघ्नीं गर्भघातिनीम् ।

पाखण्डं पतितं घ्रात्यं महापातकिर्नं शठम् ॥

नास्तिकं कितवं स्तेनं कृतघ्नं नाभिवादयेत् ।

मर्त्तं प्रमत्तमुन्मत्तं धावन्तमशुचिं नरम् ॥

वमन्तं जृम्भमाणं च कुर्वन्तं दन्तधावनम् ।

अभ्यक्तं शिरसि स्नानं कुर्वन्तं नाऽभिवादयेत् ॥

जपयज्ञस्थलस्थं च समिन्पुष्पकुशानलान् ।

उदपात्रार्घ्यभैक्षान्नं वहन्तं नाभिवादयेत् ॥

अभिवाद्य द्विजश्चेतानहोरात्रेण शुद्ध्यति ।

शूद्राभिवादाने तु त्रिरात्रेण । इत्यभिवादनम् ॥

अत्रावसरे नव्यपीतवस्त्रनिर्मिताववियुक्तौ स्पृतौ दाक्षिणांसे
निधाय कुक्षिपृष्ठकदेशावलम्बितौ कृत्वा दण्डं गृहीत्वा ब्रह्मचारी
भिक्षार्थं गच्छेत् । तदुक्तं याज्ञवल्क्येन—(अ.१।श्लो.२९।३०)

दण्डाजिनोपवीतानि मेखलां चैव धारयेत् ।

ब्राह्मणेषु चरेद्भैक्षमनिन्द्येष्वात्मवृत्तये ॥

आदिमध्यावसानेषु भवच्छब्दोपलक्षिता ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशां भैक्षचर्या यथाक्रमम् ॥ इति ।

सूत्रं च—“भवत्पूर्वा ब्राह्मणो भिक्षेत, भवन्मध्याह्नं
जन्यो, भवदन्त्यां वैश्यः, तिस्रोऽप्रत्याख्यायिन्यः, षट् द्वादशा-
परिमिता वा, मातरं प्रयमामेक” इति ।

तत्र पूर्वं मातरम् “भवति भिक्षां देहि मातः” इति
ब्राह्मणो याचेत । “भिक्षां भवति देहि मातः” इति

राजन्यः । “देहि भिक्षां भवति मातः” इति वैश्यः । अन्यां प्रति भिक्षणे मातः इति न वाच्यम् । पुरुषं प्रति भिक्षणे “भवन् भिक्षां देहि” इति वाच्यम् । तत्र “भवान् भिक्षां ददातु” इत्येवं प्रयोगोऽपि केषांचित् । माता तण्डुलान् सफलान् सोहालिकादि-पक्वान्नसहितान् सुवर्णादिधातुपात्रे वंशपात्रे वा निधाय भिक्षां दद्यात् । सति सम्भवे रत्नादिभिक्षां च दद्यात् । “सुवर्णं रजतं रत्नं सापात्रेऽस्य विनिक्षिपेत्” इति संस्कारमकाशेशौनकवचनात् । ब्रह्मचारी दत्तां भिक्षां ॐ स्वस्तीत्युक्त्वा प्रतिगृह्य आचार्यर्पाय निवेदयेत् । भोगुरो इयं भिक्षा मया लब्धा इति निवेद्य आचार्यर्पानुज्ञया आत्मभोजनार्थं स्वीकुर्यात् । भिक्षालब्धं द्रव्यादिकं पित्रादिः ब्राह्मणेभ्यो विभज्य समर्पयतीति पर्वतीय-समाचारः । इति भिक्षाचरणम् ॥

अत्रावसरे केचित् मध्याह्नसंध्यां कारयन्ति ॥

अनाश्रमस्थितिप्रयुक्तप्रत्यवायपरिहारप्रायेश्चित्तापेक्षया ब्रह्मचर्यग्रतलोपप्रयुक्तप्रत्यवायपरिहारप्रायश्चित्तस्य गुरुत्वात् यथाविधिभिक्षाचरणादिनियमानामद्यत्वे एकस्मिन्नपि दिने दुःशक्तत्वं मन्यमानैरभियुक्तैः “सावित्रीग्रहणादूर्ध्वं तद्दिने वा चतुर्थके । तृतीये द्वादशे वाऽपि वत्सरे व्रतमुत्सृजेत्” ॥ इति संस्कारभास्करोक्तकारिकावचनाश्रयणेन प्रथितस्य “उपनयनदिने एव वेदारम्भपूर्वकं समावर्तनम्” इति पक्षस्याश्रयेण समावर्तनस्थानुष्ठास्यमानत्वान्कालापकर्षं कृत्वा ब्रह्मचारी सार्यसन्ध्यामुपास्य उपनयनाश्रावेव पूर्ववत्समिदाधानं कृत्वा अभिवादनं कुर्यात् ।

ततो होमदक्षिणा-अयेहामुक्तोऽहम् अमुकरागेः पुत्रस्वोपनयनाद्गोमकर्मणः साद्गुण्यार्थम् इदं सुवर्णं वररूपेण

आचार्याय तुभ्यं सम्पददे ॐ तत्सत् इति कर्मोपदेशकाया-
चार्यायै दत्त्वा आशिषं प्रतिगृहीयात् ।

(पञ्चाशन्मेखलाविधौ इति यज्ञपार्श्वपरिशिष्टवचनात्) अथेह
कृत्स्नस्यास्य पुत्रस्योपनयनकर्षणः साङ्गतासिद्ध्यर्थं पञ्चाशतं
पथाशक्तिं वा ब्राह्मणान् भोजयिष्ये इति सङ्कल्प्य समुद्र-
घनामानमग्निं सम्पूज्य विसृजेत् ॥

अक्षारालवणाशनादयो नियमास्त्रिरात्रमनुष्ठेयाः, दण्डधा-
रणादयो यावद्द्वयतमनुष्ठेयाश्च सूत्रव्याख्यावसरे उपात्ता व्या-
ख्याताश्च तत्रैवेति तत एवावगन्तव्याः (७८) । उपनयनदिने
समावर्तनपक्षे बहवोऽनुपयुक्ता इति नात्र पुनः प्रदर्श्यन्ते ।
केचन अतृनवर्जनादय आवश्यका अपि पिष्टपेषणभिया नोपा-
त्तास्तत उद्धृत्य श्रावणीयाः ॥

इत्युपनयनम् ॥

(११) अध वेदारम्भः ॥

अध्ययनारम्भस्तु प्रथमं स्ववेदस्यैव कार्यः ।

तदाह संस्कारप्रकाशे वसिष्ठः—

यच्छाखीयैस्तु संस्कारैः संस्कृतो ब्राह्मणो भवेत् ।

तच्छाखाध्ययनं कार्यमन्यथा पतितो भवेत् ॥

अर्धात्य शाखामात्मीयां परशाखां ततः पठेत् ।

पारम्पर्यागतो येषां वेदः सपरिवृंहणः ।

तच्छाखं कर्म कुर्वीत तच्छाखाध्ययनं तथा ।

एवमध्ययने कुर्वन् ब्रह्मसायुज्यमाप्नुयात् ॥

सपरिवृंहणः साङ्गः । यो वेद इति यच्छब्दोऽध्याहार्यः ।

वेदशब्देन स्वशाखामात्रम् ।

वेदारम्भस्तुपनयनानन्तरं कार्यः । तत्र योगिपात्रवत्तयः—
उपनीय गुरुः शिष्यं महाव्याहृतिपूर्वकम् ।
वेदमध्यापयेदेनं शौचाचाराँश्च शिष्येयम् इति ॥

अथ प्रयोगः ।

आचार्यो वेदारम्भवेदीसमीपगत्योपविश्याचम्य गणेश-
दीन् नमस्कृत्य पञ्चभूतसंस्कारपूर्वकमग्निस्थापनं विधाय अर्घ्यं सं-
स्थाप्य ब्रह्मोपवेशनादिपर्युक्षणान्तं कर्म कृत्वा सङ्कल्पं कुर्यात् ।
अग्नेहेत्यादि सं. अमुकाराशेरस्य वटोः यजुर्वेदादिक्रमेण वेदारम्भं
करिष्ये इति प्रतिज्ञाय द्रव्यदेवताभिध्यानं करोति—अग्नेह अस्य-
वटोः वेदारम्भकर्मणाऽहं यक्ष्ये । तत्र प्रजापतिम्, इन्द्रम्, अग्निं, सो-
मम्, भन्तरिक्षं, व्यायुं, ब्रह्माणं, छन्दाँसि, पृथिवीम्, अग्निम्, ब्रह्मा-
णं, छन्दाँसि, दिवं, सूर्यं, ब्रह्माणं, छन्दाँसि, दिशः, चन्द्रपगं,
ब्रह्माणं छन्दाँसि, प्रजापतिं, देवान्, ऋषीन्, श्रद्धां, मेधां, मदस-
स्पतिम्, अनुमतिम्, अग्निं, व्यायुं, सूर्यम्, अग्निवहणीं,
अग्निवहणीं, अग्निं, च्वरुणं सवितारं विष्णुं विश्वान् (देवान्)
मरुतः स्वर्कान्, च्वरुणं, प्रजापतिं, स्विष्टकृत्वं चाग्नेनाहं यक्ष्ये ।
(वृत्तस्याचार्यस्य होमकर्तृत्वे पित्रादिः “इदमाग्नं तन-
हेवतायै मया परित्यक्तं यथादैवतमस्तु न मय इति न्यागं
पूर्वमेव कुर्यात्) ।

ॐ एतन्तइत्यादि प० ॐ पूरुषः सः हरिनामाग्ने घृ-
तिष्ठितो वरदो भव इति प्रतिष्ठाप्य अयाग्नेः पूजनम् ।
अग्नेहेत्यादि सं. अमुकोऽहम् अमुकराजस्य वटोः वेद-
रम्भहोमकर्मणि हरिनामाग्नेः पूजनं करिष्ये इति मन्त्रेण
तदेवाग्निरिति मन्त्रेण नामपन्त्रेण च ध्यानावाहनामनन्तरं
दिनीराजनान्तं सम्पूज्य रेतोपूजनं निद्रापूजनं च ॥

ब्रह्मचारिणमग्नेः पश्चात् स्वस्योत्तरतः समुपवेश्य दक्षिणं
जान्वाच्य ब्रह्मणाऽन्वारब्धो जुहुयात्—ॐ प्रजापतये स्वाहा—
इदं प्रजापतये न मम इति मनसा, ॐ इन्द्राय स्वाहा—
इदमिन्द्राय न मम । ॐ अग्नये स्वाहा—इदमग्नये न मम ।
ॐ सोमाय स्वाहा—इदं सोमाय न मम ॥

अन्वारम्भं त्यक्त्वा अथ यजुर्वेदाहुतयः—ॐ अन्त-
रिक्षाय स्वाहा—इदमन्तरिक्षाय न मम । ॐ वायवे
स्वाहा—इदं वायवे न मम । ॐ ब्रह्मणे स्वाहा—
इदं ब्रह्मणे न मम । ॐ छन्दोभ्यः स्वाहा—इदं छन्दोभ्यो
न मम ॥

अथ ऋग्वेदाहुतयः—ॐ पृथिव्यै स्वाहा—इदं पृथिव्यै न
मम । ॐ अग्नये स्वाहा—इदमग्नये न मम । ॐ ब्रह्मणे स्वाहा—
इदं ब्रह्मणे न मम । ॐ छन्दोभ्यः स्वाहा—इदं छन्दो-
भ्यो न मम ॥

अथ सामवेदाहुतयः—ॐ दिवे स्वाहा—इदं दिवे न मम ।
ॐ सूर्याय स्वाहा—इदं सूर्याय न मम । ॐ ब्रह्मणे स्वाहा—इदं
ब्रह्मणे न मम । ॐ छन्दोभ्यः स्वाहा—इदं छन्दोभ्यो न मम ।

अथ यजुर्वेदाहुतयः—ॐ दिग्भ्यः स्वाहा—इदं दिग्भ्यो न
मम । ॐ चन्द्रमसे स्वाहा—इदं चन्द्रमसे न मम । ॐ ब्रह्मणे
स्वाहा—इदं ब्रह्मणे न मम । ॐ छन्दोभ्यः स्वाहा—इदं
छन्दोभ्यो न मम ॥

अथ तन्त्रेण सर्वसामान्याहुतयः—ॐ प्रजापतये स्वा-
हा—इदं प्रजापतये न मम । ॐ देवेभ्यः स्वाहा—
इदं देवेभ्यो न मम । ॐ ऋषिभ्यः स्वाहा—इदं
ऋषिभ्यो न मम । ॐ श्रद्धायै स्वाहा—इदं श्रद्धायै न मम ।

ॐ मेधायै स्वाहा—इदं मेधायै न मम । ॐ सदसस्पतये स्वाहा—
इदं सदसस्पतये न मम । ॐ अनुमतये स्वाहा—इद-
मनुमतये न मम ॥ ब्रह्मणाऽन्वारब्धः—(व्याहृतीनां प्रजा-
पतिकृपिः गायत्र्युष्णिगनुष्टुमश्छन्दांसि अग्निवायुसूर्या
देवताः वेदारम्भहोमे विनियोगः) ।

ॐ भूः स्वाहा—इदमग्रये न मम । ॐ भुवः स्वाहा—इदं
व्वायवे न मम । ॐ स्वः स्वाहा—इदं सूर्याय न मम । (त्वं नो-
ऽअग्ने, सत्वं नो अग्ने इत्यनयोर्वाग्देव ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः अग्नी-
वरुणौ देवते वेदारम्भहोमे विनियोगः) ।

ॐ त्वं नो ऽअग्ने व्वरुणस्य विव्रान्देवस्य हेडो
ऽअवयासिसीष्ठाः । यजिष्ठो व्वह्मितमः प्रोशुचानो
विधत्वा देवाँसि प्रमुमुग्ध्यस्मत्—स्वाहा—इदमग्नीवरु-
णाभ्यां न मम ।

ॐ स त्वं नो ऽअग्नेऽवमो भवोती नेदिष्ठो ऽअ-
स्या ऽउपसो व्व्युष्टौ । अवघक्ष्व नो व्वरुणं रराणो
व्वीहि मृडीकं सुहवो न ऽएधि—स्वाहा—इदमग्नीवरुणा-
भ्यां न मम । (अयाथाग्ने इति वाग्देव ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः अ-
ग्निदेवता वेदारम्भहोमे विनियोगः) ।

ॐ अयाथाग्ने क्षनभिशास्तिपाश्च सत्यमित् त्वम-
या ऽअसि । अया नो यज्ञं व्वहास्यया नो धेहि भे-

* प्रजापतये इत्याद्याः सप्ताहुतयः तन्त्रेणैव होतव्या, नतु प्रति-
वेदं पृथक्पृथगिति सूत्रव्याख्यायां निरूपितम् (८५) । एतासां सप्ता-
हुतीनां प्रतिवेदं पृथगुल्लेखस्तु उपाकरणसूत्रस्थसकलभाष्यविरोधान्
संस्कारनृत्तिहादिसकलपद्धतिविरोधात् प्राचीनलिखितपद्धतिविरो-
धाद्यासंगत एवेति योष्यम् ॥

पज॑ ॐ स्वाहा-इदमग्नये न मम । (येतेशतमिति वामदेवऋ-
पिस्त्रिष्टुप्छन्दो ववरुणः सविता विष्णुर्विश्वे (देवा) मरुतः
स्वर्काश्च देवताः वेदारम्भहोमे विनियोगः) ।

ॐ ये ते शतं ववरुणं ये सहस्रं यज्ञिधाः पाशा
वितता महान्तः । तेभिर्नो ऽअद्य सवितोत वि-
ष्णुर्विश्वे मुञ्चन्तु मरुतः स्वर्काः स्वाहा-इदं ववरु-
णाय सवित्रे विष्णवे विश्वेभ्यो (देवेभ्यो) मरुद्भ्यः स्वर्केभ्य-
श्च न मम । (उदुत्तममिति शुनःशेषऋपिस्त्रिष्टुप्छन्दः ववरुणो
देवता वेदारम्भहोमे विनियोगः) ।

ॐ उदुत्तमं ववरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यम-
ॐ अथाय । अथा वयमादित्य व्रते तयानागसो
ऽअदितये स्पाम—स्वाहा—इदं ववरुणाय न मम ।
ॐ प्रजापतये स्वाहा-इदं प्रजापतये न मम । ॐ अग्नये
स्विष्टकृते स्वाहा-इदमग्नये स्विष्टकृते न मम । संस्रवमाशनम्,
मुखमार्जनं, पवित्रप्रतिपत्तिः, प्रणीताविमोकः । ब्रह्मणे पूर्णपात्र-
दानम् । तत्र सङ्कल्पः—अघेहामुकोऽहम् अमुकराशेरस्य पुत्रस्य
वेदारम्भाद्ब्रह्मोमकर्मणः साङ्गफलप्राप्तये अपूर्णपूरणार्थं च इदं
पूर्णपात्रं ससुवर्णं ब्रह्मन् तुभ्यं सम्पददे इति दद्यात् । ब्रह्माच
अक्रन्कर्मैति मन्त्राक्षिपं दद्यात् ।

अथ ब्रह्मचारी—

“आदौ गणपतिं चेष्ट्वा संपूज्य च सरस्वतीम् ।

गुरुपूजां ततः कृत्वा विद्याः सर्वाः समारभेत्” ॥

इति संस्कारप्रकाशे सङ्ग्रहवचनात्,

“प्राशनादिविमोकान्ते कृत्वा विघ्नेशपूजनम् ।

सरस्वतीं हरिं लक्ष्मीं स्वाविद्यां पूजयेत्ततः” ॥

इति कारिकावचनाच्च प्रथमं गणेशादीन् पूजयेत् ॥
तद्यथा अद्यहामुक्तोऽहम् वेदारम्भकर्मणः पूर्वाङ्गत्वेन गणेशा-
दीनाम् आवाहनस्थापनपूजनानि करिष्ये इति स. ताम्रस्था-
त्यादौ दध्यक्षतान्मृहीत्वा उत्तरवृद्ध्या स्थापयेत्-ॐ भूर्भुवः स्वः
गणेश इहागच्छ पूजार्थं त्वामावाहयामि इह तिष्ठ । ॐ भूर्भुवः स्वः
विष्णो इहा० ॐ भूर्भुवः स्वः सरस्वति इहा० ॐ भूर्भुवः स्वः
लक्ष्मि इहा० ॐ भूर्भुवः स्वः स्वाविद्ये इहा० एतन्तदिति मतिप्रप्त्य-
नाममन्त्रेण ध्यानादिनीराजनान्तं सम्पूज्य गुरुं च मन्त्रपुष्पादि-
भिरभ्यर्च्य पूर्ववत्पादोपसङ्ग्रहणं कुर्यात् । गुरुश्च ततो ब्रह्मचारिणं
यथाविधि वेदमध्यापयेत् । तद्यथा अग्रेरुत्तरता ब्रह्मचारिण-
मुदङ्मुखं माङ्मुखं वा प्रागग्रेषु कुशेषूपवेश्य स्मार्त्ताचमन-
प्राणायाम ब्रह्माञ्जलिं च कारयित्वा मणवमहाव्याहृतिपूर्वा-
गायत्रीं पाठयित्वा स्ववेदारम्भं कुर्यात् ।

तत्र (ॐ ईषेत्वादिसंस्कारान्तस्य माध्यन्दिनीपकस्य वाजस-
नेयकस्य यजुर्वेदाम्नायस्य विवस्वान्ऋषिर्गायत्र्यादीनि सर्वा-
णिच्छन्दासि सर्वाणि यजूषिः लिङ्गाक्ता देवता स्वाध्याया-
ध्ययने विनियोगः) ॐ हरि ॐ ॐ भूर्भुवः स्वः तत्सः ॐ ईषे
त्वोर्जं त्वाँऽध्याययस्थ देवो वं सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठ-
तमाय कर्मणः ऽआप्यायध्वमघ्न्याऽइन्द्राय भागम्
प्रजावर्तारनमीषा ऽअयक्ष्मा मावस्ते न ऽईशतमाघ-
शंसो धृताऽअस्मिन्गोपतौ स्यात यहीर्यर्जमानस्य
पशून्पाहि १ न्वसोः पवित्रम् इति स्वल्पारम्भं कारयित्वा
अध्यायादीन्मध्यात् ।

ॐ कृष्णोऽसि. २ ॐ सामिधाऽग्निम्. ३
 ॐ एदम. ४ ॐ अग्नेस्तनूः. ५ ॐ देवस्य त्वा. ६
 ॐ वाचस्पतये. ७ ॐ उपयामगृहीतोऽसि ८ ॐ.
 देव सवितः. ९ ॐ अपोदेवाः १० ॐ युञ्जानः प्रथमम्.
 ११ ॐ ईशानोरुक्कमः. १२ ॐ मयि गृह्णामि. १३ ॐ.
 ध्रुवक्षितिर्ध्रुवयोनिः. १४ ॐ अग्ने जाताम्. १५
 ॐ नमस्ते. १६ ॐ अश्मन्नुज्जम्. १७ ॐ वाजश्च.
 १८ ॐ स्वाक्षीन्त्वा. १९ ॐ क्षत्रस्य योनिः. २०
 ॐ इममे. २१ ॐ तेजोऽसि. २२ ॐ हिरण्यगर्भः सम्.
 २३ ॐ अश्वस्तूपरः. २४ ॐ शार्दन्दाग्निः. २५ ॐ अ-
 ग्निश्च. २६ ॐ समास्तवा. २७ ॐ होता यक्षत् २८
 ॐ समिद्धोऽअञ्जन्. २९ ॐ देव सवितः. ३० ॐ स-
 हस्रशीर्षा पुरुषः. ३१ ॐ तदेव. ३२ ॐ अस्याज-
 रासः. ३३ ॐ यज्ञाग्रतः ३४ ॐ अपेतः । जलस्पर्शः
 विष्णोर्वा स्मरणम् ३५ । ॐ कचं व्वाधम्. ३६ ॐ देव-
 स्य त्वा. ३७ ॐ देवस्य त्वा. ३८ ॐ स्वाहा प्राणे-
 भ्यः ३९ ॐ ईशावांस्यम् ४०

हिरण्यमयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् । यो-
 ऽसावादित्ये पुरुषः सोसावहम् ॐ स्वम्ब्रह्मम् ४०

ॐ व्रतमुपैत्यन्तरेणाहवनीयञ्च गार्हपत्यञ्च प्रा-

इ निष्ठन्नप ऽउपस्पृशति तद्यदप ऽउपस्पृशत्यमेध्यो
 वै पुरुषो यदन्तं वदति तेन पूतिरन्तरतो मे-
 द्या वा ऽआपो मेद्व्यो भूत्वा व्रतमुपायानीति
 पवित्रं वा ऽआपः पवित्रपूतो व्रतमुपायानीति
 तस्माद्वा ऽअप ऽउपस्पृशति ॥ १ ॥ सोऽग्निमेवाभी-
 क्षमाणो व्रतमुपैति ।

॥ॐ प्रादनीपुत्रादासुरिवांसिनः। प्रादनीपुत्र ऽआसुरा-
 यणादासुरायणऽआसुरेरासुरिर्ष्याज्ञवत्सयाज्ञवत्स्य-
 ऽउद्दालकाकुद्दालकोऽरुणादरुण ऽउपवेशोरुपवेशिःकुश्रेः,
 कुश्रिर्वाजश्रवसो, वाजश्रया जिह्वावतो वाङ्मयोगा-
 जिह्वायान्वाङ्मयोगोऽसितादार्पणणादसितो वरार्पणो
 उरितात्कश्यपाद्दरितः कश्यपः शिल्पात्कश्यपा-
 ङ्गिरात्कश्यपः कश्यपश्चिधुनेः, कश्यपो नैधुविर्वा-
 चो, वागस्मिण्या, ऽअस्मिण्यादित्याद्, आदित्यानी-
 मानि शुक्लानि यजूंषि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्ये-
 नाख्यायन्ते २ इत्येवं यजुर्वेदारम्भं परिसमापयेत् ।

(अथ ऋग्वेदादिमन्त्रस्य मधुच्छन्दा रूपिर्गायत्री छन्दो-

॥ इदं पूर्वान्वयि । प्रादनीपुत्र आसुरायणादिभ्यारभ्य आ-
 समाप्ति प्रथमान्तबोध्य शिष्य, पञ्चम्यन्तबोध्य आचार्य । पि-
 टां लेभे इत्यध्याहार्यम् । तथा च प्रादनीपुत्र आसुरायणाद्विद्यां
 लेभे इत्यादिर्याक्यार्थः । एष सर्वत्र यशोक्तेषु व्याख्यानं श्रेयम् ॥

ऽग्निर्देवता स्वाध्यायाध्ययने विनियोगः)

ॐ अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् । हो-
तारं रत्नधातमम्—इति ऋग्वेदारम्भः ।

(अथ सामवेदादिमन्त्रस्य गौतमं ऋषिर्गायत्रीछन्दोऽग्निर्दे-
वता स्वाध्यायाध्ययने विनियोगः) ॐ अङ्ग्यं आधाहि धीतये-
गुणानो हव्ये दातये । निहोता सत्सि धीहि पि ॥ इति
सामवेदारम्भः ।

(अथोदेवीरिति अथर्ववेदादिमन्त्रस्य दध्यह्वायवर्षणऋषि-
र्गायत्रीछन्दोऽग्निर्देवता स्वाध्यायाध्ययने विनियोगः) ॐ शन्नो
देवीरभिष्टेयऽआपो भवन्तु पीतये । शंयोरभिस्रवन्तु
नः—इत्यथर्ववेदारम्भः ॥ पुनः पूर्ववत् प्रणवमहाव्याहृतिपूर्वि-
कां गायत्रीं पठित्वा “ॐ विरामोऽस्तु” इति वदन्तं गुरुं शिष्यः
पादोपसङ्ग्रहणपूर्वकं प्रणम्य विरमेत् ॥ ततः—

अधीत्यानिराकरणमन्त्रान्पठेत् । ॐ अथातोऽधीत्याधीत्यानि-
राकरणम् । मतीकम्मे विवचक्षणं, जिह्वा मे मधु यद्वचः, कर्णाभ्यां
भूरि शुश्रुवे, मा त्वं हार्षीच्छुतम्मयि, ब्रह्मणः प्रवचनमसि,
ब्रह्मणः प्रतिष्ठानमसि, ब्रह्मकोशोऽसि, सनिरसि शान्तिरस्यनि-
राकरणमसि, ब्रह्मकोशम्मे विवश, वाचा त्वा पिदधामि वाचा
त्वा पिदधामि, स्वरकरणकण्ठ्यौरसदन्त्यौष्ठ्यग्रहणधारणो-
च्चारणशक्तिर्मर्षयि भवतु, आप्थायन्तु मेऽङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुः
श्रोत्रं यशो बलं, यन्मे श्रुतमधीतं तन्मे मनसि तिष्ठतु तिष्ठतु
ॐ इति । (पार. गृ. ३।१.५)

अथाचारात् अस्मिन्नवसरे वरुं पाठार्थं चाराणसीं प्र-
स्थापयन्ति ।

अथ अध्ययननियमाः । आचार्य्येणाहृतोऽधीयीत । आचार्य्येणाहृत उत्थाय प्रतिवचनं दद्यात् । श्रयानं चेदाह्वयति तदाऽऽसीनः । आमीनं चेत्तिष्ठन् । तिष्ठन्तं चेदभिमुखं गच्छन् । अभिमुखमागच्छन्तं चेदभिघ्रावन् । गुरुमेवं वर्त्तमानोऽध्येता ब्रह्मभूषाय कल्पते इति ॥

अथ दक्षिणासङ्कल्पः ॥ अघेहामुकोऽहम् अमुकशर्मणो बटोः वेदारम्भकर्मणः साहृतासिद्ध्यर्थं सादृगुण्यार्थं च इदं सुवर्णमग्निदैवतं वररूपेणाचार्याय कर्मोपदेशकाय तुभ्यं सम्प्रददे इति दद्यात् । आचार्य्यश्चाशिपं दद्यात् ॥ ततः पित्रादिः दशयथाशक्ति वा दद्यात् नान् भोजयिष्ये इति सङ्कल्पं कृत्वा हरिनामानमग्निं संपूज्य विसृजेत् ॥

॥ इति वेदारम्भविधिः ॥

(१२) अथ समावर्तनम् ।

तत्र विधिस्तु वेदारम्भवत्कार्य्यः । “एतदेव व्रतादेशनविसर्गेणु” इति पारस्करवचनात् । अथ स्नास्यन् वररूपेण गवादिकमाचार्याय दद्यात् । “गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायीत तदनुज्ञया” इति याज्ञवल्क्यवचनात् । तत्र सङ्कल्पः—अघेहामुकोऽहं स्नानाधिकारासिद्धये इमां गां, गोप्रत्याम्नायीभूतं सुवर्णं रजतं वा आचार्याय तुभ्यं सम्प्रददे इति संकल्प्य गुरवे वरं दत्त्वा “भो गुरो अहं स्नास्यामि” इति सम्प्रार्थ्य “स्नाहि” इति लब्धानुज्ञः वक्ष्यमाणविधिना स्नायात् । अत्र स्नानादौ ब्रह्मचार्य्येवाधिकारी, स्नायादिति कर्त्रर्थकलकारश्रवणात् ॥

अथाचार्य्यः समावर्तनवेदीसमीपमागत्य प्राङ्मुख उपविश्य स्वदक्षिणत उदङ्मुखं ब्रह्मचारिणमुपवेश्य गणेशादीन् मणस्य

वेद्यां पञ्चभूसंस्कारपूर्वकमग्निं संस्थाप्य प्रतिज्ञासङ्कल्पं कुर्यात् ।
अथेह अमुकोऽहम् अमुकराशेरस्य वटोः स्नातकत्वसिद्धये
समावर्त्तनकर्म करिष्ये इति सङ्कल्प्य ब्रह्मोपवेशनादिपूर्ण-
पात्रासादनान्ते-

विशेषोपकल्पनीयानि-इन्धनं पञ्चधा विभक्तम्, पर्युक्षणार्थ-
मुदकं, समिश्रितस्त्र्यम्, पुनरिन्धनम् पञ्चधा विभक्तम् पर्युक्षणा-
र्थमुदकं च, हरिताः कुशाः स्नानाधिकरणभूताः, सर्वौषधिमिश्रि-
ततीर्थवारिपूर्णा अष्टौ कुम्भा दक्षिणोपक्रमा उदकसंस्थाः, सहस्र-
धारा, सूर्योपस्थानार्थं वस्त्रम्, भोजनार्थं दधि, क्षौरार्थं नापितः
स्नानार्थं शीतं वारि, औदुम्बरं दन्तधावनम्, उत्सादनीयद्रव्यम्,
स्नानार्थम् उष्णमुदकम्, चन्दनम्, अहते वाससी, यक्षोपवीतं,
पुष्पमाला, शिरोवेष्टनम्, कञ्चुकादीनि परिधानवस्त्राणि, कर्णवे-
ष्टकौ, अञ्जनम्, दर्पणः, छद्मम्, उपानही, वैणवो दण्डश्चेति ।

ततः पवित्रच्छेदनादि पर्युक्षणान्तं कर्म कृत्वा द्रव्य-
देवताभिध्वानं कुर्यात्-अथेह अस्य वटोः समावर्त्तनकर्मणा-
ऽहं यक्ष्ये । तत्र प्रजापतिम्, इन्द्रम्, अग्निं, सोमम्, अन्तरिक्षं,
व्यायुं, ब्रह्माणं, छन्दां॑सि, पृथिवीम्, अग्निं, ब्रह्माणं, छन्दा-
॑सि, दिवं, सूर्यं, ब्रह्माणं, छन्दां॑सि, दिशः, चन्द्रमसं, ब्र-
ह्माणं, छन्दां॑सि, प्रजापतिं, देवान्, ऋषीन्, श्रद्धां, मेधां,
सदसस्पतिम्, अनुमतिम्, अग्निं, व्यायुं, सूर्यम्, अग्नीवरुणौ,
अग्नीवरुणौ, अग्निं, व्वरुणं सवितारं विष्णुं विश्वान्(देवान्)
मरुतः स्वर्कान्, व्वरुणम्, प्रजापतिं, स्वितृकृतं चाज्येनाहं यक्ष्ये ।

(पित्रादेरन्यस्य वृत्तस्याचार्यस्य होमकर्तृत्वे पित्रादिः
“इदमाज्यं तत्तद्देवतायै मया परित्यक्तं यथादैवतमस्तु न मम”
इति त्यागं पूर्वमेव कुर्यात्) ।

ततः ॥ राजपुत्रनामानमग्निम् ॐ एतन्तइत्यादि प० ॐ भूर्भु-
वः स्वः राजपुत्रनामाग्ने सुप्रतिष्ठितो वरदो भव इति प्रतिष्ठाप्य
ॐ तदेवाग्निरित्यादिभिर्मन्त्रैर्नाममन्त्रेण च ध्यानावाहनपाद्यादि-
नीराजनान्तं सम्पूज्य रेखापूजनं जिह्वापूजनं च कृत्वा दक्षिणं
जान्वाच्य ब्रह्मणाऽन्वारब्धो जुहुयात्-ॐ मजापतये स्वाहा-
इदं मजापतये न मम इति मनसा, ॐ इन्द्राय स्वाहा-इदमि-
न्द्राय न मम । ॐ अग्नये स्वाहा-इदमग्नये न मम । ॐ सो-
माय स्वाहा-इदं सोमाय न मम । इति आधारावाज्य-
भागौ च हुत्वा अन्वारम्भं त्यक्त्वा वेदारम्भवत्प्रधानाहुती-
र्जुहुयात् ॥

तत्र पूर्वं यजुर्वेदाहुतयः-ॐ अन्तरिक्षाय स्वाहा-इदं
मन्तरिक्षाय न मम । ॐ वायवे स्वाहा-इदं वायवे न
मम । ॐ ब्रह्मणे स्वाहा-इदं ब्रह्मणे न मम । ॐ छन्दोभ्यः
स्वाहा-इदं छन्दोभ्यो न मम ।

अथ ऋग्वेदाहुतयः-ॐ पृथिव्यै स्वाहा-इदं पृथिव्यै न
मम । ॐ अग्नये स्वाहा-इदमग्नये न मम । ब्रह्मणे स्वाहा-इदं
ब्रह्मणे न मम । ॐ छन्दोभ्यः स्वाहा-इदं छन्दोभ्यो न मम ।

अथ सामवेदाहुतयः-ॐ दिवे स्वाहा-इदं दिवे न मम ।
ॐ सूर्याय स्वाहा-इदं सूर्याय न मम । ब्रह्मणे

*“यतमध्ये हरिर्नाम यतान्ते राजपुत्रकः”—इति लिखितपर्व-
तीयपद्धतिपुस्तकस्थकारिकावचनमाश्रित्य वेदारम्भे हरिनामा-
ग्निः, समावर्तने च राजपुत्रनामाग्निः निर्दिष्टः । गृह्यासप्रहादी
तु अयमर्थो न दृश्यते । तन्मते वेदारम्भे समुद्भवनामाग्निः,
“यतादेशे समुद्भव” इति चचनात् । समावर्तने तु वैश्वानरो
“वैश्वानरो विसर्गे तु” इति तत्र पाठान् ॥

स्वाहा—इदं ब्रह्मणे न मम । ॐ छन्दोभ्यः स्वाहा—इदं छन्दोभ्यो न मम ॥

अथाथर्ववेदाहुतयः—ॐ दिग्भ्यः स्वाहा—इदं दिग्भ्यो न मम । ॐ चन्द्रमसे स्वाहा—इदं चन्द्रमसे न मम । ॐ ब्रह्मणे स्वाहा—इदं ब्रह्मणे न मम । ॐ छन्दोभ्यः स्वाहा—इदं छन्दोभ्यो न मम ।

अथ तन्त्रेण सर्वसामान्याहुतयः—ॐ प्रजापतये स्वाहा—इदं प्रजापतये न मम । ॐ देवेभ्यः स्वाहा—इदं देवेभ्यो न मम । ॐ ऋषिभ्यः स्वाहा—इदम् ऋषिभ्यो न मम । ॐ श्रद्धायै स्वाहा—इदं श्रद्धायै न मम । ॐ मेधायै स्वाहा—इदं मेधायै न मम । ॐ सदसस्पतये स्वाहा—इदम् सदसस्पतये न मम । ॐ अनुमतये स्वाहा—इदम् अनुमतये न मम ।

इत्थं प्रधानाहुतीर्हुत्वा ब्रह्मणाऽन्वारब्धः—(व्याहृतीनां प्रजापतिर्ऋषिः गायत्र्युष्णिगनुष्टुभश्छन्दांसि अग्निवायुसूर्या देवताः समावर्तनहोमे विनियोगः) ।

ॐ भूः स्वाहा—इदमग्नये न मम । ॐ भुवः स्वाहा—इदं वायवे न मम । ॐ स्वः स्वाहा—इदम् सूर्याय न मम । (त्वं नोऽअग्ने, सत्त्वं नोऽअग्ने इत्यनयोर्वाग्देव ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः अग्नीवरुणौ देवते समावर्तनहोमे विनियोगः) ।

ॐ त्वं नोऽअग्ने ववरुणस्य विवद्वान्देवस्य हेडोऽअवयासिसीष्ठाः । यजिष्ठो व्वहितमः शोशुचानो विवश्वा देवाऽसि प्रमुमुग्ध्यस्मत्—स्वाहा—इदमग्नीवरुणाभ्यां न मम ।

ॐ स त्वं नोऽअग्नेऽवमो भवोती नेदिष्ठोऽअस्याऽउपसो व्व्युष्टौ । अवयक्ष्व नो ववरुणम् रराणो

वशीहि मृडीकः सुहवो न ऽएधि-स्वाहा—इदमग्नीव-
वरुणाभ्यां न मम । (अथाश्राग्ने इति वामदेव ऋषिस्त्रिष्टुप्छ-
न्दः अग्निदेवता समावर्तनहोमे विनियोगः) ।

ॐ अथाश्राग्ने ह्यनभिः शस्तिपाश्च सत्यमित् न्वम-
या ऽअसि । अया नो यज्ञं ब्रह्मास्यया नो धेहि भे-
पुजं स्वाहा—इदमग्नये न मम । (येतेशतमिति वामदेवऋ-
षिस्त्रिष्टुप्छन्दो ब्रह्मणः सविता विष्णुर्विश्वे (देवा) मरुतः
स्वर्काश्च देवताः समावर्तनहोमे विनियोगः) ।

ॐ ये ते दानं ब्रह्मणं ये सहस्रं यज्ञिषाः पाशा
वितता महान्तः । तेभिर्नो ऽअद्य सवितो त वि-
ष्णुर्विश्वे सुञ्जन्तु मरुतः स्वर्काः स्वाहा—इदं ब्रह्म-
णाय सवित्रे विष्णवे विश्वेभ्यो (देवेभ्यो) मरुद्भ्यः स्वर्केभ्य-
श्च न मम । (उदुत्तममिति शुनःशेषऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः ब्रह्मणो
देवता समावर्तनहोमे विनियोगः) ।

ॐ उदुत्तमं ब्रह्मण पाशमस्मदवाधमं विव मध्य-
मं अयाय । अया वषयमादित्य व्रते तथानागसो
ऽअदितये स्याम-स्वाहा—इदं ब्रह्मणाय न मम । ॐ प्र-
जापतये स्वाहा—इदं प्रजापतये न मम । ॐ अश्वये स्विष्ट-
कृते स्वाहा—इदमश्वये स्विष्टकृते न मम । संस्रवमाशनम्, सुख-
मार्जनं, पवित्रप्रतिपत्तिः, प्रणीताविमोक्तः । ब्रह्मणे पूर्णपात्रदानम् ।
तत्र सङ्कल्पः—अधेहेत्यादि सं. अमुकोऽहम् अमुकराशेरस्य यतोः
समावर्चनाङ्गहोमकर्मणः साङ्गफलप्राप्तये अपूर्णपूरणार्थं च इदं
पूर्णपात्रं समुवर्णं ब्रह्मन् तुभ्यं सम्प्रददे इति संकल्प्य दद्यात् ।
अक्रन्कर्ममिति मन्त्रपाठः ।

ततो ब्रह्मचारी पूर्ववद्वरुमभिवाद्य अग्रेषु श्रवइत्यादिमन्त्रैः

अग्निपरिसमूहनं कुर्यात् । (अग्नेसुश्रवइत्यादीनां पञ्चानां ब्रह्मा ऋषिर्यजुश्छन्दोऽग्निर्देवता परिसमूहने विनियोगः) ।

ॐ अग्ने सुश्रवः सुश्रवसं मा कुरु १ इत्येकं काष्ठं गोमयपिण्डं वाऽग्नौ प्रक्षिप्य, ॐ यथा त्वमग्ने सुश्रवः सुश्रवाऽअसि २ इति द्वितीयम्, ॐ एवं मां सुश्रवःसौश्रवसं कुरु ३ इति तृतीयम्, ॐ यथा त्वमग्ने देवानां यज्ञस्य निधिषाऽअसि ४ इति चतुर्थम्, ॐ एवमहं मनुष्याणां वेदस्य निधिषो भूयासम् ५ इति पञ्चमं प्रक्षिपेत् । ततः प्रदक्षिणमग्निं पर्युक्ष्योत्थाय घृताक्ताम् एकां समिधमादाय तिष्ठन् (अग्नये समिधमिति प्रजापतिर्ऋषिराकृतिश्छन्दः समिदेवता समिदाधाने विनियोगः ।)

ॐ अग्नये समिधमाहाप्यं बृहते जातयेदसे । यथा त्वमग्ने समिधा समिद्धमऽएवमहमायुषा मेधया चवर्धसा प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्धसेन समिन्धे । जीय-पुत्रो ममाचाव्यो मेधाव्यहमसान्यनिराकरिष्युर्व्यशास्यी तेजस्यी ब्रह्मवर्धस्पन्नादो भूयासं स्वाहा-इति मन्त्रेण अग्नी आदध्यात् । एवं द्वितीयो तथा तृतीयो च समिधम् आधाय उपविश्य—

अग्नेसुश्रवइत्यादिपञ्चभिर्मन्त्रैः पूर्ववत्परिसमूहनं पर्युक्षणं च विधाय तूर्णीं पाणी प्रतप्य मुखं विमाष्टिं वक्ष्यमाणमन्त्रैः (तनूराऽअग्ने इत्यादीनां मन्त्राणां बृहदेवा ऋषयः यजुश्छन्दः अग्निर्देवता मृतमोऽछने विनियोगः ।)

ॐ तनूपाऽअग्नेऽसि तन्यं मे पाहि १ ॐ आयुर्दाऽअग्नेऽस्यायुर्मं देहि २ ॐ वृषोदाऽअग्नेऽसि वृषो मे देहि ३ ॐ अग्ने यन्मे तन्याऽऊनं तन्मऽआपृण ४

ॐमेधाम्मे देवः साविता-आदधातु ५ ॐमेधां देवी
सरस्वती-आदधातु ६ ॐमेधामद्विनौ देवावाधत्ता
पुष्करस्तजौ ७ इति सप्तमिर्मन्त्रैः मतिमन्त्रं ललाटाचिबुकप-
र्यन्तं मुखं प्रोञ्जति । ततः (अङ्गानीत्यादीनां प्रजापतिर्ऋषि-
र्यजुश्छन्दः लिङ्गोक्ता देवताः अङ्गाप्यायने विनि-
योगः) इत्येवमृष्यादिकं स्मृत्वा ॐअङ्गानि च मऽआप्या-
यन्ताम्-इति शिरस आपादमङ्गान्पालभ्य जपेत् । ॐववाक्च
मऽआप्यायताम्-इति मुखम् । ॐप्राणश्च मऽआप्यायता-
म्-इति नासिकारन्ध्रे युगपत् । ॐचक्षुश्च मऽआप्यायताम्-
इति चक्षुषी युगपत् । ॐश्रोत्रं च मऽआप्यायताम्-इति
दक्षिणवामे श्रोत्रे मन्त्रादृत्त्या क्रमेण । ॐपृथो बलश्च मऽआ-
प्यायताम्-इति परस्परव्यत्यासेन बाहू । तत उदरस्पर्शः ।
अथानामिरुयाऽग्नेर्मम गृहीत्वा व्यायुषाणि कुरुते वक्ष्यमाण-
मन्त्रैः—(व्यायुषमिति नारायणऋषिरुष्णिक्छन्दः अग्निर्देवता
व्यायुषकरणे विनियोगः) ।

ॐव्यायुषञ्जमदग्नेः-इति ललाटे । ॐऋक्षपस्य व्या-
युषम्-इति ग्रीवायाम् । ॐपदेवेषु व्यायुषम्-इति 'द-
क्षिणसि । ॐतन्नो ऽअस्तु व्यायुषम्-इति हृदि ।
अथान्यभिवादनं व्यत्यस्तपाणिभ्यां कार्यम् । “अमुकगो-
त्रोऽमुकेत्येतावत्-प्रवरोऽमुकवेदान्तर्गतामुरुशाखाध्यायी अमुरु-
शर्मा अहं भो अग्ने त्वामभिवादये” इत्यग्निमभिराध ततः
व्यत्यस्तपाणिभ्याम् कर्णौ स्पृष्ट्वा अमुकगोत्रइत्यादि पूर्ववदभि-
वादनवाक्यमुक्त्वा भो गुरो त्वामभिवादये इति गुरुमभिवा-
दयेत् । गुरुश्च आयुष्यान्भव सौम्यामुकशर्मश्च इत्याशिषं

दद्यात् ॥ अत्रैव कचित्पुस्तके पूर्णाहुतिहोमो निर्दिष्टः । अस्मा-
भिस्तु स्नातकस्य नियमश्रावणान्ते निर्देक्ष्यते ।

अथ परितः कटादिनाऽऽच्छादितस्य स्थलस्यैकदेशे-
ऽग्नेरुत्तरतः दक्षिणोत्तरायतानामात्रादिपल्लवमुखानां ताम्रा-
दिमयानामनुपहतानाम् उदक्संस्थानां जलपूर्णानां कुम्भानां
पुरस्तात् प्रागग्रान् हरितान् कुशानास्तीर्य तेषु उदङ्मुखः
स्थितो ब्रह्मचारी “प्राञ्चि उदञ्चि वा कर्माणि भवन्ति” इति
श्रूयात् दक्षिणस्य प्रथमत्वं परिकल्प्य प्रथमादुदकुम्भादप-
आदत्ते वक्ष्यमाणमन्त्रेण । येऽप्स्वन्तरिति प्रजापतिर्ऋषिर्पि-
जुश्छन्दः आपो देवताः अपामादाने विनियोगः)

*ॐ येऽप्स्वन्तरमयः प्रविष्टा गोह्योऽपगोह्यो मयूखो
मनोहाऽस्खलो विरुजस्तनूदूपिरिन्द्रियहा तान्विज-

*हे ऽमयः ये भवन्तो ऽप्स्वन्तः प्रविष्टाः प्रकृतेषूदकुम्भेषु स्थि-
ताः जलमध्ये कारणत्वेन स्थिता इत्यर्थः । अग्रेराप इति श्रुतेः ।
तत्र ये गोह्यादयोऽत्यमङ्गलाः सन्ति तान्विजहामि प्रक्षिपामि नि-
रस्यामीत्यर्थः । यज्ञ रोचनः सुमङ्गलस्तमनेन जलेन सह इह क-
र्माणि गृह्णामि । गृह्णति संवृणोति प्राणिन इति गोह्यः । ऊदुपधाया
गोह इत्युकाराभावाच्छान्दसः । गृह्ण सवरणे । तथा उपगोह्योऽङ्गताप-
नः । मयूम्बिकृतमुखान्कृत्वोखयतीति मयूखः । तुरङ्गवदनो मयुरित्य-
भिधानम् । यद्वा सूर्यमयूखवत्संतापक-ध्वान्मयूरः । मनस उत्सा-
हं हन्तीति मनोहा । अस्खलः अस्खलनः अप्रतिकार्यः । विधि-
धं रुजतीति विरुजः । तनूः शरीरावयवान्दुपयतीति तनूदूपिः ।
तनूदूपिः, तनूदुपुरिति वा कचित्पाठः । तत्र पुन वैदृत्ये ऽस्मादौ-
णादिक इत्ययः उपत्ययो वा । इन्द्रियाणि हन्तातोन्द्रियहा ।
पतानमङ्गलानर्था निरस्य मङ्गलं रोचनं गृह्णामीति तात्पर्यार्थः ।

गोह्यादयोऽग्नयो हाहावमेध्यास्त्वशुमावहाः ।

शुभरुद्रोचनस्त्वेको मेध्यो दीप्तिकरः परः ॥ इति शुद्धमनुस्मृतेः ॥

हामि यो रोचनस्तमिह गृह्णामि-इति मन्त्रेण प्रथमोदक-
कुम्भादपि गच्छुकेन अपो गृहीत्वा आत्मानमभिषिञ्चति वक्ष्य-
माणमन्त्रेण—(तेनेति प्रजापतिर्ऋषिर्यजुश्छन्दः आपो देवताः
अभिषेचने विनियोगः)

*ॐ तेन मामभिषिञ्चामि अथै यशसे ब्रह्मणे ब्र-
ह्मवर्चसाय-इति ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोदककुम्भात् पूर्ववत् येऽप्स्वन्तरिति ज-
लादानम् । अभिषेचने तु मन्त्रविशेषः—(येनेति प्रजापतिर्ऋ-
षिर्यजुश्छन्द आपो देवताः अभिषेचने विनियोगः)

+ॐ येन अथिमकृणुतां येनावमृशतां सुराम् । ये-
नाक्ष्पावभ्यषिञ्चतां यथा तदश्चिना यशः-इति ॥ २ ॥

अथ तृतीयोदककुम्भात् येऽप्स्वन्तरिति पूर्ववदपो
गृहीत्वा (आपोहिष्ठत्यादितिष्ठणां सिन्धुद्वीप ऋषिर्गायत्री छन्द
आपो देवताः अभिषेचने विनियोगः)

ॐ आपो हि प्रा मयोभुवस्ता न ऽजर्ज दधानन ।
महे रणाय चक्षसे-इत्यभिषिञ्चेत् ॥ ३ ॥ अथ चतुर्थकुम्भा-
त् येऽप्स्वन्तरिति पूर्ववज्जलमादाय—

*तेन रोचनाधिष्ठितेन मङ्गलजलेनाहं मामात्मानमभिषिञ्चामि ।
किमर्घमत आह-अथै संपत्त्यर्थं, यशसे कीर्त्यै, ब्रह्मणे धेदार्थ-
ज्ञानार्थं, ब्रह्मवर्चसाय तदीर्यवत्त्वाय च ॥

+हे अदिधनौ येन जलेन जलप्रभावेन भवन्तौ सुराणां भ्रियं संपदम्
अकृणुताम् अकुरुताम् । (विकरणन्यत्यय आर्पे.) । धियास्तोयत
उत्पद्यत्यात् । येन च सुराम् अमृतम् अवमृशतां युवां प्रापतुः, येन च
अह्यौ उपमन्योरक्षिणी अभ्यषिञ्चताम् अभिषिञ्चन्तौ, यद्य जल यां
युषयोः तत् प्रसिद्धम् यशः यशोरूपं, तेन मामभिषिञ्चामात्पनुपङ्गः ॥

ॐ यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः ।
उशतीरिव मातरः-इति अभिषिञ्चेत् ॥ ४ ॥ अथ पञ्चमकु-
म्भात् येऽस्वन्तरिति पूर्ववज्जलमाढाय-

ॐ तस्माऽअरङ्गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ ।
आपो जनयथा च नः-इति शिरोऽभिषिञ्चेत् ॥ ५ ॥

ततः पष्ठात् ६ सप्तमात् ७ अष्टमाच्च ८ उदककुम्भात्
क्रमेण येऽस्वन्तरिति मन्त्रेणापो गृहीत्वा तूर्णीं शिरोऽभि-
षेचनं कुर्यात् ।

ततोऽभिषेकावशिष्टेन जलेन समाचारात् सहस्रधारां
शिरसि धृत्वा स्नायात् ।

अथ पूर्वधृतां मेखलां बधुः वक्ष्यमाणमन्त्रं पठन् स्वयमेव
शिरोमार्गेण निस्सारयेत्-(उदुत्तममिति शुनःशेषऋषिस्त्रिण्डु-
च्छन्दः वरुणो देवता मेखलान्मोके विनियोगः)

ॐ उदुत्तमं ववरुण पाशमस्मदवाधमं दिव मध्य-
मं श्रधाय । अथा ववयमादित्य वव्रते तवानागसो
ऽअदितये स्पाम-इति शिरोमार्गेण मेखलामुन्मुच्य, दण्डं
निधायेति सूत्रात् साहचर्याच्च उदगग्रं दण्डमजिनं च तूर्णीं
निधाय उपकल्पिमन्यद्वा मस्तूर्णीं परिधाय द्विराचम्य आदित्य-
सुपतिष्ठते वक्ष्यमाणमन्त्रैः-(उद्यन्भ्राजभृष्णुरिति प्रजापतिर्ऋषिः
शकरी छन्दः आदिन्यो देवता आदित्योपस्थाने विनियोगः)

* ॐ उद्यन्भ्राजभृष्णुरिन्द्रो मरुद्भिरस्थात्प्रातर्युध-

* हे सूर्य यथा इन्द्रः प्रातर्यायभिः प्रातःसवने गमनशीलैर्मरु-
द्भिर्देवविशेषैः सेवितस्तिष्ठति, तथा भवान् प्रातः प्रातः काले उद्यन्
उद्यं गच्छन् यायभिः गमनशीलैर्ऋष्यादिसप्तगणैः (या प्रापणे-
ऽस्मात् कनिष्) सेवितः अस्यात् तिष्ठति । व्यत्यय आर्यः ।

भिरस्थादशसनिरसि दशसर्नि मा कुर्वाविदन्मा गमय । उद्यन्भ्राजभृष्णुरिन्द्रो मरुद्भिरस्थादिवा याव-
भिरस्थाच्छतसनिरसि शतसर्नि मा कुर्वाविदन्मा ग-
मय । उद्यन्भ्राजभृष्णुरिन्द्रो मरुद्भिरस्थात्सायं याव-
भिरस्थात्सहस्रसनिरसि सहस्रसर्नि मा कुर्वाविद-
न्मागमय-इति मन्त्रैः ऊर्ध्वबाहुः सूर्योपस्थानं कुर्यात् ।

ततो दधि तदभावे तिलान् दक्षिणहस्तमभ्यगतसोमतीर्थेन
प्राश्य *जटालोमनखानि संहृत्य वपननिमित्तकं शीतलोदकेन

किंभूतो भवान्, भ्राजभृष्णु भ्राजमरणशील । भ्राजु दीप्तौ-
अस्मादच् । भ्राज विभर्त्सति भ्राजभृष्णु । डुभृञ् चारणेऽस्मा-
त्पुञ्च । किञ्च यतस्त्व प्रातःसयने दश गा सतीति
ददातीति दशसनिरसि । षण्णु दाने क्रियत्यय । अतो मा
मपि दशसर्नि दशगोदक्षिणादातारं कुरु । अलिङ्गे गौ सर्वमेति
कात्यायनेन परिभाषितत्वात्सर्वेयानुक्तौ गावः प्रत्यतया । कि-
ञ्च हे आविदन् आसमन्तान्वेत्सीति वा विन्दसीतिवेति विग्रहः । हे
सर्वज्ञ मा मा गमय प्रापय । सर्वज्ञत्वमिति शेषः । किञ्च दिवाया-
वभिर्माभ्यन्दिनसयनानुगामिर्मिर्मरुद्भिः सह माध्यन्दिने सयने
इन्द्रो यथा ऽस्थात् तिष्ठति तथा भवानपि मध्याह्ने उद्यन् ऊ-
र्ध्वं यन् अस्थात्तिष्ठति । यतस्त्व तत्र शतसनिरसि अतो मामपि
शतसर्नि कुर्वित्यादि पूर्वयत् । एव सायथावभिस्तृतीयसय-
नानुयायिभिर्मरुद्भिः सहेत्याद्यपि व्याख्येयम् ॥

* इदं द्वादशवार्यिकादिव्रतान्ते समावर्तनपक्षे । उपनयन-
दिने एव समावर्तनानुष्ठाने तु केशमुण्डनस्य पूर्वं जातत्वेन मु-
खलोम्नामनुद्गमेन कश्चित् उद्गमेऽपि केशान्तसंस्कारस्यापि स-
मावर्तनसंस्कारात्पूर्वमनुष्ठेयत्वेन तद्दिने एव पूर्वं मुखलोम्नामपि
वपनस्य जातत्वेन प्रयोजनाभावात् केशश्मश्रुवपनं निवर्तते ।
एवमेव चोत्संस्कारे मुण्डनस्य जातत्वेन उपनयनेऽपि मुण्डनं
निवर्तते । नखकर्तनमात्रं समावर्तने नार्थमित्येकः, पक्षः रामाण्डा-

स्नात्वा आचम्य ततः ब्राह्मणः द्वादशाङ्गुलदीर्घेण, क्षत्रियो दशाङ्गुलेन, वैश्योऽष्टाङ्गुलेन कनिष्ठिकाग्रस्थूलेन उदुम्बरकाष्ठेन दन्तधावनं वक्ष्यमाणमन्त्रेण कुर्यात्-(अन्नाद्यायेत्याथर्वणऋषि-
रनुष्टुप्छन्दः सोमो देवता दन्तधावने विनियोगः)

*ॐ अन्नाद्याय व्यूहध्वम् सोमो राजाऽयमाग-
मत् । स मे मुखं प्रमाक्ष्यते यशसा च भगेन च-इति ।
तत आचम्य सुगन्धिद्रव्ययुक्तेन कटुतैलयुक्तयवादिचूर्णेन शरी-
रोद्धर्तनं कृत्वा तप्तोदकेन सशिरस्कं स्नात्वाऽऽचम्य चन्दनाद्यनु-
लेपनं गृहीत्वा अनुलेपनेन हस्तावुपलिप्य नासिकयोर्मुखस्य
चोपगृहीते वक्ष्यमाणमन्त्रेण (प्राणापानाविति प्रजापतिर्ऋषिर्पि-
प्लुच्छन्दः लिङ्गोक्ता देवता चन्दनोपसंग्रहणे विनियोगः)

+ॐ प्राणापानौ मे तर्पय-इति नासिकायाम् । ॐ चक्षुर्मे
तर्पय-इति चक्षुषोः । ॐ श्रोत्रं मे तर्पय-इति श्रोत्रयोः । ततः
अपसव्यं विधाय पाणी प्रक्षाल्य तदवनेजनं दक्षिणाभिमुखः
पिष्टतीर्थेन दाक्षिणस्यां दिशि निपिञ्चेत् वक्ष्यमाणमन्त्रेण-

रादिसंमतः । प्रयोजनाभावेऽपि स्पर्शसंस्कारमात्रं क्षुरेण कार्यमेवे-
त्यपरः उपेन्द्रादिसंमतः वृद्धसंमतश्च । इदं च पक्षद्वयं मिताक्षराटीका-
यां(३७पृ.) बालमह्तेन प्रदर्शितम् इत्यधिकं तत एवाधगन्तव्यम् ॥

*हे दन्ताः यूयम् अन्नाद्याय अन्नमक्ष्णाय व्यूहध्वम् आत्मशुद्ध्यर्थम्
एकपङ्क्तिनिविष्टा भवत । यतोऽयं राजा सोमश्चन्दः काष्ठरूपेणागमत्
अतः स एव मे मुखं प्रमाक्ष्यते शोधयिष्यति यशसा कीर्त्या, भगेन
भागेन च । च-द्वयं मिथः समुच्ये । दन्तधावनस्य नित्यकाम्यत्वा-
दुभयफलसम्बन्धः ॥

+मो अनुलेपनाधिदेवते मे प्राणापानौ घायू गन्धेन तर्पय प्रीण-
य । तृप प्रीणने । एवं चक्षुर्मे इत्यादौ चक्षुस्तर्पणं रूपेण, श्रोत्रतर्पणं
सच्छब्दध्वनेनेति द्रष्टव्यम् ॥

(पितर इति प्रजापत्यश्विसरस्वत्य ऋषयो यजुश्छन्दः पितरो देवताः निषेचने वि०)

*ॐपितरः शुन्धध्वम्-इति पाण्योरवनेजनजल भू-
मौ निषिञ्चेत् । पित्र्यत्वात्सव्येनोदकस्पर्शः ॥ ततोऽनुले-
पानन्तरं केशवादिनामभिर्द्वादश तिलकान्धारयेत् । यथा
ॐकेशवाय नमः ललाटे १ ॐनारायणाय नमः वदरे २
ॐमाधवाय नमः हृदये ३ ॐगोविन्दाय नमः कण्ठकूपके ४
ॐविष्णवे नमः दक्षिणकुक्षौ ५ ॐमधुसूदनाय नमः दक्षि-
णबाहौ ६ ॐत्रिविक्रमाय नमः कर्णभूलयोः ७ ॐवाम-
नाय नमः वामकुक्षौ ८ ॐश्रीधराय नमः वामबाहौ ९
ॐपद्मनाभाय नमः पृष्ठदेशे १० ॐदामोदराय नमः क
कुदि ११ ॐवामुदेवाय नमः मूर्द्धनि १२ इति । ललाटे वं-
शापत्राकृतिकं मध्यशून्यं धारयेदिति च । एवं तिलकान् धृ-
त्वा वक्ष्यमाणमन्त्रं जपेत् । (सुचक्षा इति प्रजापतिर्ऋषिः यजु-
श्छन्दः सविता देवता जपे विनियोगः)

+ॐसुचक्षा ऽअहमक्षीभ्यां भूयासः सुवर्चा
मुखेन । सुश्रुत्कर्णाभ्यां भूयासम्-इति ॥

*अस्य मन्त्रस्य स्वाह्नी एवा इति (१९) अप्याये पितृभ्य
स्वधायिभ्य इति (३६) कण्डिकाया सप्तमखण्डकारणात् तस्या-
ध्यायस्य च सौत्रामणीभ्यस्तुत्वात् सौत्रामणीमन्त्राणां च "प्रजाप-
तेरायमदिवतो सरस्वत्याश्च" इति सर्वानुक्रमसूत्रेण प्रजापत्यश्विस-
रस्वत्यृषिकत्वबोधनात्, तथैव महीधरमाभ्ये उक्तत्वाच्च इन्द्रोद्देशे
ऋषिप्रदर्शकवाक्ये प्रामादिक इति बोध्यम् । हे पितर शुन्धध्व पा
णिप्रक्षालनजलेन शुद्धा यूय भवतेति मन्त्रार्थः ॥

+ हे सविता अहमक्षीभ्याम् ईदन्तत्वं छान्दस नेत्रगोलकाभ्यां

अथोपकल्पितमहत्तं वासः परिधत्ते वक्ष्यमाणमन्त्रेण (परि-
धास्यै इत्याथर्वणऋषिः पङ्क्तिश्छन्दो वासो देवता अधोवस्त्रपरि-
धाने विनियोगः)

*ॐपरिधास्यै यशोधास्यै दीर्घायुत्वाय जरदाष्टिर-
स्मि । शतं च जीवामि शरदः पुरुची रायस्पोषमभिसं-
व्ययिष्ये-इति । ततो द्विराचम्य द्वितीययज्ञोपवीतधारणं कुर्यात् ।

ब्रह्मचारिण एकं तु स्नातस्य द्वे बहूनि वेति वचनात् ।
अत्र केचित् नूतनं यज्ञोपवीतद्वयं धारयित्वा पूर्वधृतं यज्ञोपवीतं
त्याज्यमिति वदन्ति । अन्येतु भङ्गादिरूपत्यागनिमित्ताभावात्पू-
र्वधृतं न त्याज्यम् । तेन एकमेवापरं यज्ञोपवीतं धार्यमित्याहुः ।

अथोत्तरीयम् (यशसामेत्याथर्वणऋषिः पङ्क्तिश्छन्दो लिङ्गो-
क्ता देवता उत्तरीयपरिधाने विनियोगः)

+ॐयशसा मा धावापृथिवी यशसेन्द्रावृहस्पती ।

छत्रा सुचक्षाः साधु चष्टे इति सुचक्षा सुदर्शनो, भूयासमित्युत्तरे-
णान्वयः, मुखेन सुवर्चा. सुतेजाः भूयास, कर्णाभ्यां सुश्रुत्सुध्रज
णो भूयासम् ॥

* हे यत्न त्वाम् अहं यत्परिधास्यै ऐकारश्छान्दसः परि-
धास्यै, तच्च यशो धास्यै यशो धारयामि । यद्वा परिधास्यै अने-
कवस्त्रपरिधानाय, यशोधास्यै कीर्त्याधानाय, इष्टाञ् धारणे
धीणादिकः सिप्रत्यः । धासिमिव प्रमरेत्यादौ तथा दर्शना
त् । दीर्घायुत्वाय निदुष्टजीवनाय च त्वां सव्ययिष्ये इत्यन्वयः ।
कीदृशोऽहं, वासोदेवतानुग्रहेण जरदष्टि-जरन्ती अष्टिस्तनुर्वस्व
स. आयुस्परिपाकवान्, पुरुची पुरुमिर्बहुभिः पुत्रधनादिभिः उचः
सयोगोऽस्येति पुरुची । उचः समयाये । किम्भूत वास, रायस्पोष
धनस्य पुष्टिकरम् । किञ्च त्वत्सम्यन्वेनाह शत शरदो जीवामि ॥

+हे यत्न धावापृथिवी धावाभूमी यशसा युक्तौ मा माम् अयि

यशोभगश्च माऽविन्दयशो मा प्रतिपद्यताम्-इति ।
एक एव वासश्चेत्तदा पूर्वोत्तरवर्गेणाच्छादयेत् ।

ततः द्विराचम्य मालारूपाः सुमनसो गृह्णाति वक्ष्यमाण-
मन्त्रेण—(याऽआहरादिति भरद्वाजकृपिरनुष्टुप्छन्दः सुमनसो
देवताः पुष्पमालाग्रहणे विनियोगः)

*ॐ याऽआहरज्जमदग्निः श्रद्धायै मेधायै कामाये-
न्द्रियाय । ताऽअह प्रतिगृह्णामि यशसा च भगेन च-इति ।
अथावधीते वक्ष्यमाणमन्त्रेण—(यद्यशोऽप्सरसामिति भरद्वाजकृ-
पिरनुष्टुप्छन्दः सुमनसो देवताः पुष्पमालावन्दने विनियोगः)

+ॐ यद्यशोऽप्सरसामिन्द्रश्चकार त्रिविपुलं पृथु । तेन

न्दत् विन्दतां प्राप्नुताम् । विदल लामे । तथा इन्द्रादृहस्पती अपि यश
सा युक्तौ मां विन्दता, भगः सूर्यश्च यशसा युक्तोऽविन्दत् विन्दतु ।
एवमेतैः संपादित यशो मा मां प्रतिपद्यता, मा सदाऽऽप्तोत्वित्यर्थः ।
अविदविति पाठे नुमभाव आर्पे ॥

उत्तरीयमाधिकादिकमपि ग्राह्य, न तु परिधानीयम् । “आधिक
प्रसर चैव परिधाने परित्यजेत् । शस्तं प्रावरणे प्रोक्तं स्पर्शदोषा न
हि द्वयोः” ॥ इति लज्जाशयलायनस्मृतिवचनात् (१ । १९) । “नम्र-
कौशेयकेयल ” इति नन्दपण्डितकृतपराशरस्मृतिटीकायां भृगुय
चनाच्च । “परिधेय सदा वासः कार्पास सदश सितम् । क्षौम वा
कुतप वाऽपि न कौशेय कदाचन ” इति तत्रैव जातूकर्ण्यवचनाच्च ॥

*जमदग्निर्ऋषिः या सुमनस पुष्पाणि श्रद्धायै धर्मोदरार्थे,
मेधायै धारणाशक्तये, कामाय अमिलावपूर्णये, इन्द्रियाय तत्पाटवाय
च आहरत् आददे ता सुमनस यशसा च भगेन च निमित्तेनाह
प्रतिगृह्णामि । चद्वय मिथः समुच्चये ॥

+ह सुमनस इन्द्राऽप्सरसामुर्वश्यादीनां कुसुमावबन्धनेन
यद्यशोऽतिसौन्दर्यं सर्वजनप्रियत्वं वा चकार तेन यशसा निमि-
त्तभूतेन प्रथितास्तन्तुना स्यूता युष्मानावग्राहि । तद्यशो मयि

संग्रथिताः सुमनसः ऽआबध्नामि यशो मयि-इति । अपो-
ष्णीपेण शिरो वेष्टयते वक्ष्यमाणमन्त्रेण-(युवासुवासा इति वि-
श्वामित्रऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दः(उष्णीपं)शिरो देवता शिरोवेष्टने वि०)

✽ॐ युवा सुवासाः परिवीत ऽआगात्स ऽउ श्रेयान्

भवति जायमानः । तन्धीरासः कवयः ऽउन्नयन्ति
स्वाध्वो मनसा देवयन्तः-इति । ततोऽन्यान्यपि क-
ञ्चुकादीनि वासोसि समाचारात् परिधाय कर्णवेष्टकौ परिधत्ते
वक्ष्यमाणमन्त्रेण-(अलंकरणमिति प्रजापतिर्ऋषिः यजुश्छन्दः
अलंकरणं दैवतम् अलंकरणे विनियोगः)

+ॐ अलङ्करणमसि भूयोऽलङ्करणं भूयान्-इति कुण्डलं
दक्षिणकर्णे परिधाय अनेनैव मन्त्रेण वामकर्णे दधाति । अथाक्षिणी
अञ्जनेनाङ्गे वक्ष्यमाणमन्त्रेण-(वृत्रस्येति प्रजापतिर्ऋषिर्यजुश्छन्दः
अञ्जनं देवता अक्षयञ्जने वि०)

+ॐ वृत्रस्यासि कनीनकश्चक्षुर्वा ऽअसि चक्षुर्मे
देहि-इत्यनेन दक्षिणं संस्कृत्य अनेनैव वामं संस्करेतीति

विषये सदा, अस्त्विति शेषः । कीदृशं, विपुलं-विशालं, पृथु-
सन्ततं दीर्घम् ॥

✽यौति गुणानेकीकरोतीति युवा यु मिश्रणे, सुवासाः शोभनवस्त्रं,
परिवीतः उष्णीपेण शिरसि वेष्टितः अयं स्नातक आगतः । स उ- स
एव पद्मगुणविशिष्टः सन् श्रेयान् भवति । तम् एनं स्नातकम् धीरा-
सः धीराः कवयः क्रान्तदर्शिनः स्वाध्वः शोभनचित्तवृत्तयः विद्वांसः
मनसा चित्तेन देवयन्तः देवान् कामयमानाः उन्नयन्ति उत्कर्षं
गमयन्ति ॥

+हेकुण्डलदैवत त्वमलङ्करणम् अलंक्रियते येनेत्यलङ्करणमसि-
अतस्त्वां धारयतो मम भूयो बहु धारंवारं वा ऽलङ्करणं भूयात् ॥

ॐ य. सं. अ. ४ कं. ३ य. २ हे अञ्जन त्वं वृत्रस्यासुरस्य

हरिहरादयः । वामं पूर्वं दक्षिणं पश्चात् बृहच्चक्षुरनुरोधादिति गदाधरः । तत आत्मानमादर्शं वक्ष्यमाणमन्त्रेण प्रेक्षते— (रोचिष्णुरिति प्रजापतिर्द्वापिर्जुश्छन्दः आदर्शो देवता आदर्शं मुखप्रेक्षणे विनियोगः) ।

*ॐ रोचिष्णुरसि । ततश्छत्रं प्रतिगृह्णाति वक्ष्यमाणमन्त्रेण (बृहस्पतश्छदिरिति गौतमऋषि आर्चीं बृहती छन्दः छत्रं देवता छत्रग्रहणे वि०)

+ॐ बृहस्पतेश्छदिरसि पाप्मनो मामन्तर्धेहि तेजसो यशसो माऽन्तर्धेहि—इति ॥ तत उपानहौ युगपत्प्रतिमुञ्चते वक्ष्यमाणमन्त्रेण—(प्रतिष्ठं स्पृष्टं इति विश्वामित्रऋषिर्विराट्छन्दो लिङ्गोक्ता देवता उपानत्प्रतिमोक्ते वि०)

+ॐ प्रतिष्ठे स्थो विवश्रतो मा पातम्—इति ॥ ततो वैणव दण्डमादत्ते वक्ष्यमाणमन्त्रेण—(विश्वामित्र इति याज्ञवल्क्यऋषिर्विजुश्छन्दो दण्डो देवता दण्डग्रहणे विनियोगः)।

कनीनकोऽसि नम्रमभ्यगतमण्डलरूपाऽसि । चक्षुर्धां आस कनानिकारूपवास्व दृष्टिप्रदोऽसि, अतो मे मया चक्षुर्दृष्टिं सम्यग् दृष्टिपात्रं प्रयच्छ ॥

*हे आदर्श त्वं रोचिष्णु प्रकाशनशील असि ॥

+हे छत्र त्वं बृहस्पतेर्वेद्यगुरो छदिर्यमादिनिवर्त्तकोऽसि अत कारणात्पाप्मनो निषिद्धाचरणत्वात् मामन्तर्धेहि व्यवहितं कुरु । तेजसो यशसश्च सकाशात्तु मा अन्तर्धेहि । मा-शब्दो ऽत्र निषेधार्थः । तेजायशोभ्या युक्तं मा कुर्वित्यर्थः ॥

+हे उपानहौ युवा प्रतिष्ठे प्रतितिष्ठत्याभ्यामिति प्रतिष्ठे स्थिति-हेतू स्थं भवय अतो विश्वतः सर्वस्मादधिकण्टकादे मा मां पात रक्षतम् ॥

*ॐ विद्वाभ्यो मा नाष्ट्राभ्यस्परिवाहि सर्वतः-
इति ।

अत्र मातृपूजनादि पूर्णपात्रदानान्तम् आचार्यस्य कृत्यम्, अष्टकलशाभिषेकादि दण्डग्रहणान्तं ब्रह्मचारिणः बटोः कृत्यम् । वासश्छत्रोपानहणद्वयतिरिक्तानि दन्तधावनादीनि मन्त्रवन्ति सदा कुर्यात्, वासःप्रभृतीनि तु नूतनान्येव मन्त्रवन्ति धारयेत् । तत आचार्यं सम्पूज्य वरं दद्यात् । गौर्ब्राह्मणस्य वर उच्यते । तत्र संकल्पः अथैहामुकोऽहं मम स्नातकत्वसिद्धये कृतस्य समावर्त्तनकर्मणः साङ्गतामिद्वयर्थं साहुण्यार्थं च इमां गां गोनिष्कृष्याभूतं सुवर्णं रजतं वा वररूपेण आचार्याय तुभ्यं संप्रददे ॐ तत्सत् इति दद्यात् ।

तत आचार्यमुखात् स्नातको नियमान् शृणुयात् । तत्रार्थं सूत्रं—(पारस्करश्रृङ्गां० २ कं० ७)

स्नातस्य गृमान्वक्ष्यामः—इति ॥ १ ॥

स्पष्टार्थम् ॥

कामादितरः ॥ २ ॥

कामात् इच्छया इतरः द्विजातेरन्यः शूद्रोऽपि यमेषु अधि-
क्रियते ॥

नृत्यगतिवादित्राणि न कुर्यान्नच गच्छेत् ॥ ३ ॥

नृत्यं तालाद्यनुकार्यङ्गविक्षेपः । गीतं तालोपनिबद्धप-
द्भादिस्वरविशेषरागध्वनिः । वादित्रं तालाद्यनुकारि ततादि-

*हे पैणद्यदण्ड त्वं विद्वाभ्यः सर्वाभ्यो नाष्ट्राभ्यो राक्षसादि-
प्रजाभ्यः सर्वतः सर्वावस्थासु मा मां परिपाहि रक्ष । उपभ्रमानीया-
भायभ्यान्दम ॥

भेदेन चतुर्विधम् । एतानि स्वयं न कुर्यात् । नृत्पादि अन्यैः
प्रयुक्तं द्रष्टुं श्रोतुं च न च गच्छेत् ॥

क्षेमे रात्रौ ग्रामान्तरं न गच्छेन्नच धावेत् ॥ ४ ॥

क्षेमे राजादिभयराहित्ये सति रात्रौ ग्रामान्तरं न ग-
च्छेत्, न च धावेत् ॥

उदपानावेक्षण-वृक्षारोहण-फलप्रपतन-सन्धिस-
र्पण-धिष्टनस्नान-विषमलङ्घन-शुक्तवदन-संध्यादित्य-
प्रेक्षण-भिक्षणानि न कुर्यात् ॥ ५ ॥

अस्यार्थः । उदपानं कूपादित्य उपरिष्ठातिस्थत्वा कौतुकादि-
ना अधोमुखो भूत्वा अवेक्षणं दर्शनं न कुर्यात् । वृक्षारोहणं वृ-
क्षोपरि गमनम् । फलप्रपतनं वृथा ऽपकफलघाटनम् । संधि-
सर्पणं-संधिः कुट्टारं जीर्णद्वारं वा तेन सर्पणं गमनं न कुर्यात् ।
यद्वा संधौ संध्यामनुपास्य मर्पणमध्वगमनं न कुर्यात् । अथवा
अनुरक्तयोः—पुत्रजनकयोः, मित्रयोः, दंपत्योः, भ्रात्रोर्वा ऐक्यं
संधिः । तत्र भेदाय मध्ये गमनं न कार्यम् । विहृतस्नानं नेत्र-
स्नानम् । विषमलङ्घनं गर्हादिर्लङ्घनम् । शुक्तं लज्जाकरामङ्गलं,
करदुःखकरेति त्रिविधं निष्ठुरवाक्यम्, तस्य वदनं भाषणम् ।
सन्ध्यादित्यप्रेक्षणं तिसृषु संध्यासु आदित्यावलोकनम् । तदुक्तम्—
नेत्रेतादित्यमुद्यन्तं नास्तं यान्तं कथंचन ।

नोपरक्तं न वारिस्थं न मध्ये नभसो गतमिति ॥

भिक्षणं सिद्धान्नपाचनम् । एतानि क्षेमे सति न कुर्यात् ॥

व्यर्पित्यप्रावृतो व्यजेत् ॥ ६ ॥

देवे इन्द्रे वर्षति सति अप्रावृतः अनाच्छादितः सन्
(अयमिति प्रजापतिर्ऋषिर्जगती छन्दः वज्रो देवता वृष्टिजपे
विनियोगः)

ॐ अयस्मे वज्रः पाप्मानमपहनत्-इमं मन्त्रं पठन् व्रजेत् गच्छेत् ॥

अप्स्वात्मानं नावेक्षेत ॥ ७ ॥

अप्सु जलेषु आत्मानं प्रतिविम्बितं मुखं न पश्येत् । एतच्च तैलादिष्वप्युपलक्षणम् । घृते तु छायादर्शनं कर्तव्यमेव ॥

अजातलोम्नीं विवपुस्सीधं पण्डं च नोपहसेत् ॥ ८ ॥

अजातलोम्नीं भूनेत्रादिस्थाने रोमरहितां, विपुंसीं पुरुषचिह्नश्मश्रूदियुक्ता स्त्रियं नोपहसेत्, न च गच्छेत् । पण्डं न पुंसकं च नोपहसेत् । दोषाधिरयायैव ॥

गर्भिणीं विजज्येति श्रूयात्, सकुलमिति नकुलं, भगालमिति कपालं, मणिधनुरितिन्द्रधनुः ॥ ९ ॥

गर्भिणीं स्त्रियं विजज्या इत्येवं श्रूयात् वदेत् । नकुलं पशुविशेषं सकुलमिति श्रूयात् । कपालं कर्पूरं मनुष्यादिशिरः भगालमिति श्रूयात् । इन्द्रधनुः मणिधनुरिति श्रूयात् ॥

गां धयन्तीं परस्मै नाचक्षति ॥ १० ॥

स्ववत्सं पाययन्तीं गां “गौस्ते पाययति वत्सम्” इति परस्मै तत्स्वामिने नाचक्षति न वदेत् ॥

उर्वरायामनन्तर्हितायां भ्रूमावुत्सर्पेस्तिष्ठन्न सूत्रपुरीषे कुर्यात् ॥ ११ ॥

उर्वरायां सस्यवत्प्यां, तृणैरनन्तर्हितायां च भूमौ, उत्सर्पेन् उत्प्लवमानः सन्, तिष्ठन् ऊर्ध्वः सन् सूत्रपुरीषे न कुर्यात् । एतच्च कालकृष्टभूमि-पार्श्व-जीर्णदेवायतन-प्राणिगर्त्तादीनामप्युपलक्षणार्थम् ॥

स्वयं प्रशीर्णेन काष्ठेन गुदं प्रमृजति ॥ १२ ॥

यत्नं विना पतितेन अयक्षियेन काष्ठशकलेन गुदं प्रमृजति

मोञ्जेत् । एतच्च लोष्टादीनामप्युपलक्षणम् ॥

विकृतं व्वासो नाच्छादयेत् ॥ १३ ॥

विकृते स्मृतेशिष्टाचाराभ्या विकृतं नीलिणादेरक्तं वासो न परिदधीतेत्यर्थः । पालाशादिपुष्परक्तं वासस्तु परिदध्यादेव ॥

दृढव्रतो वधधनः स्यात् ॥ १४ ॥

दृढं स्थिरं व्रतं प्रारब्धं कर्म यस्य सः, असमाप्तकर्म न स्यादित्यर्थः । वधात् घातात् आत्मानं त्रायते इति वधधनः । स च शृङ्गिनास्त्रिदंष्ट्रिभ्यः सम्भवति । तेभ्यो रक्षां कुर्वीतेत्यर्थः ॥

सर्व्वत आत्मानं गोपायेत् सर्व्वेषां मित्रमिव ॥ १५ ॥

आत्मानं सर्व्वतो रक्षेत् । सर्व्वेषां स्वेषां परेषां वा मित्रमिव भूयात् । मैत्रो ब्राह्मण उच्यते इति स्मरणात् ॥

इति साधारणशिक्षानियमाः ॥

अथ समावर्त्तनानन्तरं त्रिरात्रनियमाः ।

(कं० ८) तिस्रो रात्र्यार्व्वतं चरेत् ॥ १ ॥

समावर्त्तनानन्तरं त्रिरात्र वक्ष्यमाणं व्रतं कुर्यात् ।

अमाशंसाम्यमृतमयपाणी ॥ २ ॥

भवेत् । मांसं न भक्षयेत् । मृत्ययेन पात्रेण जलं न पिबेत् । एतच्चालाबुतुम्ब्यादीनामुपलक्षणम् ॥

स्त्रीशूद्रशक्कृष्णशकुनिशुनां चादर्शनमसंभाषा-
च्च तैः ॥ ३ ॥

स्त्री नारी, शूद्रश्चतुर्यो वर्णः, शूद्रो मृतकः, कृष्णशकुनिः
काकः, श्वा कुक्कुरः । एतेषां दर्शनं भाषणं च त्रिरात्रं वर्जयेत् ॥

शक्कृष्णशूद्रसूतकान्त्रानि च नाद्यान् ॥ ४ ॥

शक्कृष्णशूद्राणां शौचान्नं, शूद्रान्नं भोज्यान्नस्यापि नापितादेरवर-

वर्णस्यान्नं, सूतकाश्रं जाताशौचाश्रं च नाद्यात् ॥

मूत्रपुरीषे छीवनं चातपे न कुर्यात् सूर्याचा-
त्मानं नान्तर्दधीत ॥ ५ ॥

आतपे धर्मे मूत्रादि न कुर्यात् । छत्रवस्त्रादिना सूर्यात्
आत्मानं शरीरं न गोपायेत् ॥

तप्तेनोदकार्यान्कुर्वीत ॥ ६ ॥

शौचादीन् तप्तजलेन कुर्यादित्यर्थः ॥

अवज्योत्य रात्रौ भोजनम् ॥ ७ ॥

दीपादि प्रज्वलय्य रात्रौ भोजनं कुर्यान्नान्धकारे इत्यर्थः ॥

सत्यवदनमेव वा ॥ ८ ॥

अथवा सत्यवदनमेव नियमं कुर्यात् । अनृतं मिथ्या-
भाषणं न कुर्यात् । एवं शिक्षयित्वा एतान्नियमान्करिष्यामीति
बहुमवधार्य—

आचार्यः एनं बटुं स्वपादयोः पातयित्वा पूर्णाहुतिं जु-
हुयात्—समाचारात्, “विवाहे व्रतबन्धे च शालायां चौलकर्म-
णि । गर्भाधानादिसंस्कारे पूर्णाहुतिं न कारयेत्” ॥ इति
पूर्वोक्तनिषेधस्य समावर्तनेऽभावाच्च । तत्र सङ्कल्पः—अद्येह अ-
मुक्तोऽहम् अस्य पुत्रस्य समावर्तनकर्मणः न्यूनातिरिक्तदोष-
परिहारार्थं सर्वाभ्युदयप्राप्तये च मृदनामाग्रां पूर्णाहुतिर्होमं
करिष्ये इति सङ्कल्प्य मृदाग्निं गन्वाशुपचारैः अभ्यर्च्य स्तु-
चि स्तुवेण द्वादशकृत्वः स्थात्न्या आज्यं मृहीत्वा तत्र
घृताक्तं रक्तवस्त्रखण्डावृतं सुपूजितं सुभूषितं नारिकेलादिफ-
लं निधाय अशोमुखेन स्तुवेण पिधाय उत्थाय तिष्ठन्-
सामिद्रेऽग्रौ यवप्रमितधारया मूर्धानंदिवइति मन्त्रेण प्रथमभा-

गोक्तेन (१७९) जुहुयात् । स्त्रुगमावे घृतपूर्णेन स्त्रुगुक्तविशेष-
णविशिष्टेन स्त्रुवेण उपविश्य जुहुयात् ।

(अत्रेतिकर्तव्यतामाह संग्रहकारः—“एवं यथोचितं शक्त्या
हुत्वा पूर्णाहुतिं चरेत् । घृतेनापूर्य स्त्रुगर्तमूर्ध्ववक्त्रस्तुचि स्त्रुवम् ॥
निधायामोमुखं, न्यस्येत्स्त्रुवाग्रे कुसुमाक्षतम् । पश्चाद्दामपुरो-
दक्षकराभ्यां शङ्खधारया ॥ गृहीत्वा स्त्रुवधुवौ मन्त्री स्त्रुवा-
ग्रन्यस्तलोचनः । ऋजुकायः प्रसन्नात्मा समपादः समुत्थितः ॥
स्थिरधीजुहुयादग्नौ यवममितधारया । पूर्णाहुतिरियं प्रोक्ता सर्व-
कर्मप्रपूर्णा” ॥ इति । विधानपारिजाते आश्वलायनः—आज्यं
द्वादशकृत्वस्तु गृहीत्वा पूरयेत्स्त्रुवम् । तथा चाज्याहुतिः
कार्या सा पूर्णाहुतिरिष्यते ॥ स्त्रुवपूर्णाहुतिर्वा स्यादित्येके
याज्ञिका विदुरिति) ।

ततः स्नातकस्य पित्रादिः चौलादिसमावर्तनान्तकर्मणां परि-
पूर्यैर्गोदानं कुर्यात् । आचार्यं सम्पूज्य देयद्रव्यं संमोक्ष्य सं-
पूज्य संकल्प्य कर्मोपदेशकायाचार्याम दद्यात् । तत उत्तराङ्ग-
त्वेन राजपुत्रनामाग्नेः पूजनं विधाय उत्तराङ्गत्वेन नवग्रहादीनां
पूजनं कुर्यात् । स्नातकेन सह ग्रहवेदीसमीपमागत्य आसने उप-
विश्याचम्य संकल्पं कुर्यात्—ॐ विष्णुः १ अग्नेहेत्यादि सं० अमु-
कोऽहम् अमुकस्य वयोः कृतानां चूडोपनयनवेदारम्भसमा-
वर्तनकर्मणाम् उत्तराङ्गत्वेन सगणाधिपमातृणां ब्रह्मवरुणाधि-
देवतादिसहितादित्यादिनवग्रहाणां च पूजनं करिष्ये इति ।
ततः ॐ गणपतये नमः ॐ मातृभ्यो नमः ॐ आदित्याय नमः
इत्यादिनाममन्त्रैः ध्यानादिनीराजनान्तं सम्पूज्य ब्रह्माग्निरारि-
रिति संप्राथम्यं प्रतिपादानसंकल्पं कुर्यात्—अग्नेहेत्यादि सं०
अमुकोऽहम् अमुकराशेः पुत्रस्य चूडोपनयनवेदारम्भसमावर्तन-

कर्मणां ग्रहयागस्य साङ्गफलप्राप्तये साद्गुण्यार्थं च इमाः सुपू-
जिताः सौवर्णीः आदित्यादिनवग्रहप्रतिमाः वस्त्रच्छन्नाः आचा-
र्यादिब्राह्मणेभ्यो विभज्य दास्ये ॐ तत्सत् । कृतैतत्प्रतिमादान-
प्रतिष्ठासिद्ध्यर्थम् इदं द्रव्यं च ब्राह्मणेभ्यो विभज्य दास्ये इति
संकल्प्य प्रतिमाः दत्त्वा जापकादिभ्यो दक्षिणां दद्यात् । ततो
भूयसीं संकल्पयेत्—अद्येहेत्यादि सं० अमुकोऽहम् अमुकराशेः
पुत्रस्य चूडोपनयनवेदारम्भसमावर्तनकर्मणां न्यूनातिरिक्तप-
रिहारार्थं साद्गुण्यार्थं च इमां भूयसीं दक्षिणां नानागोत्रेभ्यो
ब्राह्मणेभ्यो नटनर्त्तकगायकेभ्यो दीनानाथेभ्यश्च विभज्य दास्ये
इति सं० दद्यात् । ततः समावर्तनकर्मणः साङ्गफलप्राप्तये साद्-
गुण्यार्थं च यथोपपन्नेन सिद्धाग्नेन दक्ष यथासंख्यकान् वा ब्राह्म-
णान्भोजयिष्ये इति संकल्प्य राजपुत्रनामाग्निं विसृज्य मातृणां
नवग्रहादीनां च विसर्जनं कुर्यात्—

ॐ उस्त्राचेतं धूर्पाही युज्येथामनश्च ॥ अवीरहणौ
ब्रह्मचोदनौ । स्वस्ति यजमानस्य गृहान् गच्छतम् ॥
यान्तु देवगणाः सर्वे पूजामादाय मामिकाम् । इष्टकामसमृद्ध्यर्थं
पुनरागमनाय च ॥ गच्छगच्छ सुरश्रेष्ठ स्वस्थाने परमेश्वर ।
यत्र ब्रह्मादयो देवास्तत्र गच्छ सुरेश्वर ॥ इति ।

॥ घसत्यनयोर्जगदिति उस्त्री जगदधिष्ठानमूतो हे प्रकृतिपुण-
्यौ एतम्—पुनर्यज्ञे वितते सति आगच्छतम्, युज्येथां—युक्तौ च
भवतम् । शुभयोर्योगं विना कर्मप्रचारासम्भवात् । कीदृशी युयां, धू-
र्पाही—कर्मधुरं धोतुं शक्नोति, अनश्च—अभ्युदितौ सोमसाही, अवी-
रहणौ—वीराणां कर्मणि सोमसाहानां हननं नाशमकुर्याणौ, ब्रह्मचो-
दनौ—ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य कर्मणि प्रेरकौ च । इदानीं गृहान् स्वस्य-
रूपं गच्छतम् । युष्मत्प्रसादात् यजमानस्य स्वस्ति कल्याणं
भवतु । य. सं. अ. ४ मं. ३३ ।

अथ कर्मसर्वाङ्गपूर्त्यै ॐ अस्य स्मृत्या च नामोक्त्वा तपोपङ्गक्रियादिषु । न्यूनं सम्पूर्णतां याति सद्यो वन्दे तमच्युतम् ॥ ॐ अच्युताय नमः ३ । प्रमादात्कुर्वतां कर्म प्रच्यवेताध्वरेषु यत् । स्मरणादेव तद्विष्णोः सम्पूर्णं स्यादिति श्रुतिः ॥ ॐ विष्णवे नमः ३ । ॐ कायेन वाचेति ईश्वरार्पणं कुर्यात् ।

ततः घृते छायां ज्ञातकं दर्शयित्वा अभिषेकतिलकरक्षा-
बन्धनमन्त्रपाठादि कारयेत् । ततः वहिःशालातः शिविका-
दिषानेन स्वास्तिवाचन—शङ्खचण्डादिशब्दपुरःसरं पिष्टातकस्व-
स्तिकाङ्कितगोधूमशङ्खल्यलंकृतयुचिवस्त्राच्छन्नाध्वना गृहं मविश्य
“कुमारी धनदा नन्दा विपुला मङ्गला ऽचला । पद्मा
चैव समाख्याताः समैता द्वारमातरः” ॥ इत्युक्त्वा मातृः
देवगृहद्वारि संपूज्य दध्यादिमङ्गलद्रव्यहस्ताभ्यो भगिनीभ्यो
रजतादिद्रव्यं दत्त्वा तद्धस्तेन अक्षिणी अञ्जयित्वा जीवमातृणां
पूजनं कुर्यात् । तद्यथा आसने उपविश्याचम्य प्राणानायम्य
ॐ मुमुषधेत्यादि पठित्वा अर्घ्यं संस्थाप्य पूजासंकल्पः—
अद्येहेत्यादि सं अमुकोऽहम् अमुकराशेः पुत्रस्य चूडोपनयन-
वेदारम्भसमावर्तनकर्मणाम् उत्तराह्नत्वेन गृहमवेशकर्मणि
सर्वाभ्युदयमाप्तये भित्त्यालिखितानां कल्याण्यादिसप्तजीव-
मातृणां यथामिलितोपचारैः पूजनं करिष्ये इति । ॐ एतन्त-
इत्यादि १० ॐ भूर्भुवः स्वः कल्याण्यादिसप्तजीवमातर इहा-
गच्छन्तु इह तिष्ठन्तु सुमतिष्ठिता वरदा भवन्तु इति प्रतिष्ठाप्य—

ध्यानम्—कल्याणी मङ्गला मद्रा पुण्या पुण्यमुखी तथा ।

जया च विजया चैव समैता जीवमातरः ॥ इति ध्यात्वा नामम-
न्त्रेण पाद्यादिनीराजनान्तं सम्पूज्य चसोर्षाराः पातयित्वा घट्टा-
णीकमलेन्दुसौम्यवदनेति पुष्पाञ्जलिं समर्प्य दक्षिणासंकल्पः—

अघेहामुकोऽहं चौलादिकर्मणाम् उत्तराद्रत्वेन कृतस्य जी-
वमातृणां पूजनकर्मणः सादृष्ट्यार्थम् इमां दक्षिणां ब्राह्मणाय-
दास्ये ॐ तत्सत् इति दद्यात् । तत आचारात् भगिन्यादिभिर्वटोः
महानीराजनं तिलकादि च कार्य्यन् । ततोऽशीतिं यथाशक्ति वा
ब्राह्मणान्भोजयित्वा इष्टवन्धुभिः सह भुञ्जीत । यथासुखं विहरेत् ॥

ततश्चतुर्थेऽहनि माता बहुना सुवासिनीभिश्च सह शङ्खचण्डा-
दिशब्दपुरःसरं मातृपीठादि चौलकंशांश्च गृहीत्वा जलाशयं गत्वा
जलाशयनिकटे संस्थाप्य जलाशयनिकटवर्तिनि कुड्ये मत्स्या-
दिमातृल्लेखयित्वा नमोऽन्तैः मत्स्यै कूर्म्यै वाराह्यै कुक्कुट्यै
दर्दुर्यै जलूक्यै सोमायै इति चतुर्थ्यन्तनाममन्त्रैः गन्धाद्यु-
पचारैः पूजयित्वा जलं मादय मुक्तवन्धनाः पूर्वनिर्मितिपोटलि-
काः जलाशयतटे निधाय ब्राह्मणादिद्वारा मातृफलकं क्षालयित्वा
नर्तकादिभ्यो मोदकादि दत्त्वा जलकुम्भहस्तानग्रतः कृत्वा श-
ङ्खादिशब्दपुरःसरं गृहं प्रविश्य ताम्रकटाहपाचितं मिष्टान्नं गृह-
वर्तिभिः स्वजनैः सह भुक्त्वा यथासुखं विहरेत् ॥

इति चूडोपनयनवेदारम्भसमावर्त्तनप्रयोगः ॥

(१३)अथ केशान्तः । (गोदानम्)

अयं च “पोडशवर्षस्य केशान्तः” इति पारस्करगृह्य-
सूत्रात्सप्तदशे वर्षे, कालापकर्षं कृत्वा ततः पूर्वं वा श्मश्रूद्गमान-
न्तरं कार्य्यः । यद्यप्ययं द्वादशवार्षिकादिग्रतानुष्ठानानन्तरं स-
मावर्त्तनपक्षे समावर्त्तनात्पूर्वमेव प्राप्तस्तथापि पञ्चवार्षिकादि-
ग्रतानुष्ठानानन्तरं समावर्त्तनपक्षे तदुत्तरमेव प्राप्नोतीति समा-
वर्त्तनपूर्वकालिकत्वस्यास्मिन्ननियमात् श्मश्रूद्गमनात् पूर्वं मा-

धान्येन श्मश्रुसंस्काररूपस्यास्यानुचितत्वादुपनयनदिने समा-
वर्तनानुष्ठाने कालापकर्षं कृत्वा समावर्तनाद् पूर्वमस्यानु-
ष्ठेयत्वान्न तैः सहास्य तन्त्रेण प्रयोग उपदिष्टः ।

अथ प्रयोगः ।

तत्र चन्द्रतारानुकूले चौलोक्तशुभदिने संस्कार्यस्य पित्रादिः
केशान्तं कुर्यात् । तद्यथा—विवाहपूर्वाङ्गप्रयोगोक्तरीत्या (९३)
संस्कार्यं संस्थाप्य पित्रादिः सुम्नातो दीपं प्रज्वलय्याचम्य
प्राणान्वायम्य स्वदक्षिणतः संस्कार्यमुपवेश्य शान्तिपाठं (स्वस्ति-
वाचनं) कृत्वा अर्घ्यं संस्थाप्य देवेभ्यः पुष्पाञ्जलिं समर्प्य पूर्वो-
क्तविधिना गणेशं सम्पूज्य प्रधानसंकल्पं कुर्यात् । अमुको-
ऽहममुकशर्मणोऽस्य पुत्रस्य संस्कारातिशयाधानद्वारा श्रीपरमे-
श्वरमीत्यर्थं केशान्ताख्यसंस्कारं करिष्ये । तत्पूर्वाङ्गत्वेन
मातृपूजाऽऽभ्युदयिकश्राद्धपुण्याहवाचनानि करिष्ये इति संकल्प्य
तानि क्रमेण कृत्वा सति सम्भवे प्रथमभागोक्तरीत्या (१८९)
ग्रहपार्श्वं कृत्वा अन्यथा कलशे ब्रह्मवरुणसहितादित्यादिग्रहपूजनं
कृत्वा रक्षासूत्रमभिमन्त्र्य कलशोपरि स्थापयेत् । समाचारात्
चौलात्पूर्वरात्रौ क्रियमाणं केशाधिवासनं त्वत्र न कर्तव्यम् ।
श्मश्रूणां जुष्टिकावन्धनयोग्यत्वाभावात् । ततः संस्कार्यस्य
पिता स्यण्डिले पञ्चभूसंस्कारान् कृत्वा सूर्यनामाग्निं संस्थाप्य
श्रीन् ब्राह्मणान् मिष्टाब्जेन तर्पयित्वा आचार्यब्रह्मणोर्वरणं कृ-
त्वा दक्षिणतो ब्रह्मणे आसनं दत्त्वा तत्र तमग्नेः पू-
र्वमार्गेणोपवेशयेत् । नात्र संस्कार्यस्य मातुरूपस्य उपवेशनं,
धारयाभावेनायुक्तत्वात् इति शृङ्गट्टचौ नारायणः । ततः
कर्ता प्रणीतामण्यनादि पूर्णपात्रदानान्तं चौलवत् (२८७)

कुर्यात् । तत्र चूडापदस्थाने केशान्तेत्यूहः कार्यः । सूर्य-
नामकाग्निश्चात्र प्रतिष्ठापनीयः । ततो लग्नदानं विधायो-
पकल्पितपात्रे शीतास्त्रप्सु उष्णा अप आसिञ्चति वक्ष्यमाणम-
न्त्रेण (उष्णेनेति परमेष्ठी ऋषिः प्रतिष्ठा छन्दः लिङ्गोक्ता देवता
उष्णोदकासेके विनियोगः) ।

ॐ उष्णेन व्वाय उदकेनेह्यदिते केशश्मश्रु ववप-
इति । उष्णोदकामिश्रिते शीतोदके उपकल्पितं घृतपिण्डं तूर्णीं
प्रास्पति । तत उदकमादाय दक्षिणगोदानसमीपश्मश्रु वक्ष्यमाण-
मन्त्रेणोत्ति—

(सवित्रेति प्रजापतिर्ऋषिः गायत्री छन्दः आपो देवताः
उन्दने विनियोगः) ।

ॐ सवित्रा प्रसूता दैव्या आप उन्दन्तु ते तनूम् ।
दीर्घायुत्वाय ववर्चसे—इति । ततस्त्र्येष्या शलल्या तूर्णीं
श्मश्रु विनीय त्रीणि कुशतरुणान्यन्तर्दधाति—

(ओषधे इति प्रजापतिर्ऋषिः यजुश्छन्द ओषधिर्देवता
कुशतरुणान्तर्धाने विनियोगः) ।

ॐ ओषधे त्रायस्व—इति मन्त्रेण । ततस्ताम्रपरिष्कृत-
मायसक्षुरमादत्ते—(शिवो नामेति प्रजापतिर्ऋषिः यजुश्छन्दः
क्षुरो देवता क्षुरग्रहणे विनियोगः)—

ॐ शिवो नामासि स्वाधित्तिस्ते पिता नमस्ते
ऽअस्तु मा मा हिंसीः—इत्यनेन मन्त्रेण । ततो दर्भतरुणा-
न्तर्दितेषु क्षुरं संलग्नं करोति—(निर्वर्तयामीति प्रजापतिर्ऋषिः
यजुश्छन्दः क्षुरो देवता क्षुरनिधाने विनियोगः) ।

ॐ निर्वर्तयाम्यायुषेऽन्नायाय प्रजननाय रायस्पो-
षाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्याय—इति मन्त्रेण । ततश्छिनत्ति—

(येनावपत् इति आलम्बीयनक्रापः पीङ्गुच्छन्दः सविता देव-
ता इमश्रुच्छेदने विनियोगः)।

ॐ येनावपत् सविता क्षुरेण सोमस्य राज्ञो व्वरुणस्य
विद्वान् । तेन ब्रह्माणो व्वपत्तेदमस्यायुष्पं जरद-
ष्टिर्पेधाऽसत्—इत्यनेन मन्त्रेण सश्रुणि कुशतरुणानि म-
च्छिद्य उत्तरतो ध्रियमाणे गोमयपिण्डे मास्य उदरुस्पर्शं कृत्वा-
ततस्तस्मिन्नेव दक्षिणश्रुणि एवमेवोन्दनादि बारद्वयं तूर्णीं कर्म
कर्तव्यम् । अत्र पश्चिमगोदानाभावात् मध्यत्वसाम्यात् श्रुमध्वे
अधरोष्ठादधःस्थे सर्वमुन्दनादि कर्म कुर्यात् । श्रुच्छेदने
मन्त्रविशेषः—(श्यायुषमिति नारायणक्रापेरुष्णिगू छन्दः
अग्निर्देवता श्रुच्छेदने विनियोगः)

ॐ श्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य श्यायुषम् । गृहेषु
श्यायुषं तन्नो ऽअस्तु श्यायुषम्—इति । ततः पूर्ववत् तूर्णीं
पुनर्वारद्वयं कर्म कुर्यात् । तत उत्तरगोदानसमीपश्रुणि पूर्व-
वदुन्दनादि कर्तव्यम् । छेदने मन्त्रविशेषः—(येनेति वामदेव-
ऋषिर्यजुश्छन्दः क्षुरो देवता श्रुच्छेदने विनियोगः)

ॐ येन भूरिश्चरा दिवं ज्योक्च पश्चाद्धि सूर्यम् ।
तेन ते व्वपापि ब्रह्मणा जीवातवे जीविनाय सुखलो-
कपाप स्वस्तये—इति । अत्रापि बारद्वयं तूर्णीं पूर्ववदुन्दनादि ।
ततः त्रिः क्षुरेण शिरः प्रदक्षिणं समुखं परिहरेत् । तत्र प्रथमवारं
परिहरणे मन्त्रः—(यत्क्षुरेणेति वामदेवऋषिर्यजुश्छन्दः क्षुरो
देवता परिहरणे विनियोगः) ।

ॐ यत्क्षुरेण मज्जयता सुपेशसा व्वप्त्रा वा व्वपति
केशश्रुच्छिन्धि, शिरोमुखं मा ऽस्यायुः प्रमोषीः—

इति । ततस्तेनैवां दकेन सर्वत्र आर्द्राकरणम् । नापिताय क्षुरदानम्-
 (अक्षप्वन्निति वामदेवक्रुपिर्यजुश्छन्दः क्षुरो देवता नापिताय
 क्षुरदाने विनिषोगः) ॐ अक्षपवन् परिषप-इत्यनेन मन्त्रेण ।
 नापित उदङ्मुखस्थितस्य प्राङ्मुखस्थितस्य वा मुण्डनं करो-
 ति । सकेशं गोमयापिण्डमनुगुप्तगोष्ठे निधाय पित्रादिः स्वाचार्याय
 कुमाराचार्याय वा गोरूपं वरं दद्यात् । ततो ब्राह्मणेभ्यो भूपर्सी
 दक्षिणां दत्त्वा दश यथाशक्ति वा ब्राह्मणान् भोजयिष्ये इति
 संकल्प्य अग्निं देवांश्च विसृज्य कर्मसम्पूर्णतां वाचयित्वा
 पत्यस्मृत्येत्युक्त्वा विष्णुं नमस्कृत्य ब्राह्मणद्वारा अभिषेकतिलक-
 मन्त्रपाठादि कारयेत् ।

(केशानाम् अन्तः समीपस्थितः श्मश्रुभाग इति व्युत्पत्त्या
 केशान्तशब्देन श्मश्रूणामभिधानात् श्मश्रुसंस्कार एव केशान्त-
 शब्देन प्रतिपाद्यते । अत्र एवाश्वलायनेनापि “श्मश्रूणीहोन्दति”
 इति श्मश्रूणां संस्कार एवात्रोपादिष्टः । संस्कारगणपतिना चाय-
 मेवाहृतः । उष्णोदकासेकमन्त्रे केशपदोपादानं तु नापित-
 कर्तृकवपनसाधारण्येन तस्योपयोगित्वाद्वोध्यम् । एवमन्यत्रापि ।
 श्मश्रुशब्देन च मुखजानि लोमान्यभिधीयन्ते इति देवयाज्ञिकः ।
 तस्मादत्र केशानां क्षुरेण समन्त्रकसंस्कारो न । तत्संस्कार-
 स्य पूर्वं जातत्वाच्चेति दिक्) ॥ इति केशान्तः ॥

विवाहप्रयोगस्तु पूर्वमेव प्रदर्शितः । स्मार्तध्यानश्रीताधानयोः
 प्रयोगौ अन्यतोऽवगन्तव्यौ इत्युपरम्यते ॥

वेदाश्वनवभूवर्षे वैशाखे धवले दले ।

त्रयोदश्यां शनौ पूर्तिं गतः संस्कारदीपकः ॥

इति श्रीनित्यानन्दपर्वतीयविरचितः संस्कारदीपकः ॥

गुरुः शरणम् ॥

[illegible]

[illegible]

३	माता कन्या	मू०	वर	माता कन्या	मू०	पितामह वर	पितामाता कन्या	मू०	पितामह वर	माता कन्या	मू०	वृ प्रविताम प्रवितामह पितामह पिता वर	माता कन्या	मू०	बुद्धतरप्रपि वृ प्रविता प्रवितामह पितामह पिता वर
	मातामह माता कन्या	मू०	वर	मातामह माता कन्या	मू०	पितामह वर	पितामाता कन्या	मू०	पितामह वर	मातामह माता कन्या	मू०	वृ प्रविता प्राप्तमह पितामह पिता वर	मातामह माता कन्या	मू०	बुद्धतरप्रपि वृ प्रविता प्रवितामह पितामह पिता वर
	पितामही पिता कन्या	मू०	वर	पितामह पिता कन्या	मू०	पितामह वर	पितामाता कन्या	मू०	पितामह वर	पितामह पिता कन्या	मू०	वृ प्रविता प्रवितामह पितामह पिता वर	पितामह पिता कन्या	मू०	बुद्धतरप्रपि वृ प्रविता प्रवितामह पितामह पिता वर

४	मू० मातामहो माता कन्या	मू० मातामहो माता कन्या	मू० पिता वरः माता कन्या	मू० पितामहः पिता वरः माता कन्या	मू० मातामहो माता कन्या	मू० प्रपितामहः प्रपितामहः पिता वरः	मू० मातामहो माता कन्या	मू० प्रपितामहः प्रपितामहः पिता वरः
	मू० प्रमातामहः माता कन्या	मू० प्रमातामहः माता कन्या	मू० पितामहः पिता वरः माता कन्या	मू० पितामहः पिता वरः माता कन्या	मू० प्रमातामहः माता कन्या	मू० प्रपितामहः प्रपितामहः पिता वरः	मू० प्रमातामहः माता कन्या	मू० प्रपितामहः प्रपितामहः पिता वरः
	मू० पितामहो पिता कन्या	मू० पितामहो पिता कन्या	मू० पितामहो पिता कन्या	मू० पितामहो पिता कन्या	मू० प्रमातामहः माता कन्या	मू० प्रपितामहः प्रपितामहः पिता वरः	मू० प्रमातामहः माता कन्या	मू० प्रपितामहः प्रपितामहः पिता वरः

५	मू० मातामहीपिता मातामही माता कन्या	मू० पिता वरः मातामही माता कन्या	मू० पितामहीपि. पिताम. पितामातामही पितामाता वरःमाता कन्या	मू० मातामहीपि. प्रपिता. मातामहीपि. वृद्धप्र. मातामहीपि. वृद्धतरप्र. पितामहः मातामही प्रपितामहः मातामही वृद्धप्रपिता. पितामाता प्रपितामहः माता मप्रपितामहः वरःकन्या पितामहः माता पितामहः कन्या वरः पिता कन्या वरः	मू० पिता वरः मातामहीपि. मातामही माता कन्या
	मू० पितामहमाता पितामहः पिता कन्या	मू० पिता वरः पिताम.मा. पितामहः पिता कन्या	मू० पितामहःपिताम.मा. पितामहःपिताम.मा. वरःपिता कन्या	मू० पितामहःपिताम.मा. पितामहःपिताम.मा. वरःकन्या पितामहःपिताम.मा. वरःकन्या	मू० पितामहः पितामहः पितामहः पितामहः पितामहः पितामहः
	मू० पितामहीमाता पितामही पिता कन्या	मू० पितामही पितामही पिता कन्या	मू० पितामही पितामही पिता कन्या	मू० पितामही पितामही पिता कन्या	मू० पितामही पितामही पिता कन्या

मू०	मू०	मू०	मू०	मू०	मू०
मातमहीमाता मातामही माता कन्या	पितामा.महीमा. वरःमातामही माता कन्या	पितामहःमा.महीमा. पितामातामही वरःमाता कन्या	पितामहःमा.महीमा. पितामाता वरःकन्या	पितामहःमा.महीमा. पितामहः पितामहः पितामहः	पितामहःमा.महीमा. पितामहः पितामहः पितामहः
मातामहमाता मातामहः माता कन्या	पितामाताम.मा. वरःमातामहः माता कन्या	पितामहःमा.पितामहः पितामातामहः वरःमाता कन्या	पितामहःमा.पितामहः पितामाता वरःकन्या	पितामहःमा.पितामहः पितामहः पितामहः पितामहः	पितामहःमा.पितामहः पितामहः पितामहः पितामहः
माता कन्या	पितामहीमाता पिताकन्या वरः	पितामहमाता पितामहः पिता वरः	पितामहमाता पितामहः पिता वरः	पितामहमाता पितामहः पिता वरः	पितामहमाता पितामहः पिता वरः

[illegible]

[illegible]

[illegible]

१० पितामहः पिता कन्या	मू० पितामही पिता वर-कन्या	मू० पितामहमाता पितामह-पिता पिताकन्या वरः	मू० पितामहीमाता पितामही पिता वर	मू० पितामहः पितामहः पिता कन्या	पितामहीपिता पितामही पिता वरः
प्रपितामहः पितामहः पिता कन्या	मू० पितामहीप्रपितामहः पितामहः वर-पिता कन्या	मू० पितामहमाताप्रपितामहः पितामह-पितामहः पितापिता वर-कन्या	मू० पितामहीमाताप्रपितामहः पितामहीपितामहः पितापिता वर-कन्या	मू० पितामहः पितामहः पिता कन्या	पितामहीपिता पितामही पिता वरः
बृद्धप्रपितामहः प्रपितामहः पितामहः पिता कन्या	मू० पितामहीबृद्धप्रपितामहः पिताप्रपितामहः वर-पितामहः पिता कन्या	मू० पितामहमाताबृद्धप्रपितामहः पितामहःप्रपितामहः पितापितामहः वर-पिता कन्या	मू० पितामहीमाताबृद्धप्रपितामहः पितामहीप्रपितामहः पितापितामहः वर-पिता कन्या	मू० पितामहः पितामहः पिता कन्या	पितामहीपिता पितामही पिता वरः

११

मू०

वृद्धतरप्रपि
पृथुप्रपितामह
प्रपितामहः
पितामह
पिता
कन्या

पितामही वृद्धतरप्रपि
पिता वृद्धप्रपितामह
वर प्रपितामह
पितामह
पिता
कन्या

मू०

पितामहमाता वृद्धतरप्रपि
पितामह वृद्धप्रापतामह
पिता प्रपितामह
वर पितामह
पिता
कन्या

मू०

पितामहीमाता वृद्धतरप्रपि
पितामही वृद्धप्रपितामह
पिता प्रपितामह
वर पितामह
पिता
कन्या

मू०

पितामहीपिता
पितामही
पिता
वर

मू०

कन्या

माता कन्या
वर

मू०

मातामह कन्या
माता
वर

मू०

मातामहा कन्या
माता
वर

मू०

प्रमातामह
मातामह
माता
वर

मू०

कन्या

मातामहीपिता कन्या
मातामही
माता
वर

मू०

मातामहमाता कन्या
मातामह
माता
वर

मू०

मातामहीमाता
मातामही
माता
वर

मू०

१२	पिता कन्या	मू०	माता पिता वरः कन्या	मू०	मातामहः पिता माता कन्या वरः	मू०	मातामही पिता माता कन्या वरः	मू०	प्रमातामहः मातामहः माता वरः
	पिता कन्या	मू०	मातामही पिता मातामहः कन्या माता वरः	मू०	मातामह माता पिता मातामहः कन्या माता वरः	मू०	मातामही माता मातामही माता वरः	मू०	प्रमातामहः मातामहः माता वरः
	पितामहः पिता कन्या	मू०	माता पितामहः वरः पिता कन्या	मू०	मातामहः पितामहः माता पिता वरः कन्या	मू०	मातामही पितामहः माता पिता वरः कन्या	मू०	प्रमातामहः मातामहः माता वरः
	पितामहः पिता कन्या	मू०	मातामहः पिता पितामहः मातामही कन्या माता वरः	मू०	मातामह माता पितामहः मातामहः पिता माता कन्या वरः	मू०	मातामही माता मातामही माता वरः	मू०	प्रमातामहः मातामहः माता वरः

[illegible]

१२ पिता कन्या	मू०	मातापिता वरः कन्या	मू०	मातामहःपिता माता कन्या वरः	मू०	मातामहीपिता माता कन्या वरः	मू०	प्रमातामहः मातामहः माता वरः
पिता कन्या	मू०	मातामहीपिता मातामहः कन्या माता वरः	मू०	मातामहमातापिता मातामह कन्या माता वरः	मू०	मातामहीमाता मातामही माता वरः	मू०	प्रमातामहः मातामहः माता वरः
पितामहः पिता कन्या	मू०	मातापितामहः वरःपिता कन्या	मू०	मातामहःपितामहः मातापिता वर कन्या	मू०	मातामहीपितामहः मातापिता वरः कन्या	मू०	प्रमातामहः मातामहः माता वरः
पितामहः पिता कन्या	मू०	मातामहीपितापितामहः मातामहीपिता माता कन्या वरः	मू०	मातामहमातापितामहः मातामहःपिता माता कन्या वरः	मू०	मातामहीमाता मातामही माता वरः	मू०	प्रमातामहः मातामहः माता वरः

१३	प्रपितामहः पितामहः पिता कन्या	मू०	माताप्रपितामहः वरः पिता कन्या	मू०	मातामह माता वरः पिता कन्या	मू०	मातामही माता वरः पिता कन्या	मू०	प्रपितामहः पितामहः पिता कन्या
	प्रपितामहः पितामहः पिता कन्या	मू०	मातामहीपिताप्रपितामहः मातामहीपितामहः मातापिता वरः कन्या	मू०	मातामहमाताप्रपितामहः मातामहपितामहः मातापिता वरः कन्या	मू०	मातामहीमाता मातामही माता वरः	मू०	प्रपितामहः पितामहः पिता कन्या
	पृथ्वप्रपितामहः प्रपितामहः पितामहः पिता कन्या	मू०	मातापृथ्वप्रपितामहः वरः प्रपितामहः पितामहः पिता कन्या	मू०	मातामहपृथ्वप्रपितामहः माताप्रपितामहः वरः पितामहः पिता कन्या	मू०	मातामही माता वरः पिता कन्या	मू०	प्रपितामहः पितामहः पिता कन्या
	पृथ्वप्रपितामहः प्रपितामहः पितामहः पिता कन्या	मू०	मातामहीपितापृथ्वप्रपितामहः मातामहीप्रपितामहः मातापितामहः वरः पिता कन्या	मू०	मातामहमातापृथ्वप्रपितामहः मातामहप्रपितामहः मातापितामहः वरः पिता कन्या	मू०	मातामहीमाता मातामही माता वरः	मू०	प्रपितामहः पितामहः पिता कन्या

१४	मू० वृद्धतरप्रपितामहः वृद्धप्रपितामहः प्रपितामहः पितामहः पिता कन्या	मू० माता वृद्धतरप्रपितामहः वरः वृद्धप्रपितामहः प्रपितामहः पितामहः पिता कन्या	मू० मातामहः वृद्धतरप्रपि. माता वृद्धप्रपितामहः वरः प्रपितामहः पितामहः पिता कन्या	मू० मातामही माता वरः पितामहः पिता कन्या	प्रमातामहः मातामहः माता वरः
	मू० वृद्धतरप्रपि. मातामहीपिता वृद्धतरप्रपिताम वृद्धप्रपितामहः मातामही वृद्धप्रपितामहः प्रपितामहः माता प्रपितामहः पितामहः वरः पितामहः पिता कन्या	मू० मातामहमाता वृद्धतरप्रपिताम. मातामहः वृद्धप्रपितामहः माता प्रपितामहः वरः पितामहः पिता कन्या	मू० मातामहीमा. मातामही माता वरः		
	मू० मातामहः माताप्राता वरः कन्या	मू० मातामहः माता वरः कन्या	मू० मातामहः माता वरः कन्या	मू० मातामही माता माता कन्या वरः	प्रमातामहः मातामहः माता वरः

१५ माता कन्या	मू० मातामहमाता मातामह माता वर	माता कन्या	मू० मातामहीपिता मातामही माता वर	माता कन्या	मू० मातामहीमाता मातामह माता वर	प्रमातामह मातामह माता वर
मातामह माता कन्या	मू० माता वर	मातामह माता कन्या	मू० मातामह माता वर	मातामह माता कन्या	मू० मातामही माता वर	प्रमातामह मातामह माता वर
मातामह माता कन्या	मू० मातामहमाता मातामह माता वर	मातामह माता कन्या	मू० मातामहपिता मातामही माता वर	मातामह माता कन्या	मू० मातामहीमाता मातामही माता वर	प्रमातामह मातामह माता वर
पितामही पिता कन्या	मू० माता वर	पितामही पिता कन्या	मू० मातामह माता वर	पितामही पिता कन्या	मू० मातामही माता वर	प्रमातामह मातामह माता वर

10

मातामहःपितृ मातामहमा.
मातामहो मातामहः मातामहः
माता माता माता
कन्या कन्या कन्या

01

पितामहमाता
पितामहः
पिता
कन्या
माता
घरः

01

मातामहीपिता मातामहीपिता
मातामही मातामही
माता माता
कन्या कन्या

ॐ

पितामहमाता	मातामहः
पितामहः	माता
पिता	वरः
कन्या	

10

माताभर्तृपता मातामहामाता
मातामही मातामही माता
माता माता वर
कन्या

01

पितामहमाता	मातामही
पितामहः	माता
पिता	वरः
कन्या	

०५

पितामहमाता
पितामहः
पिता
कन्या
प्रमातामहः
मातामहः
माता
धरः

○

पितामहमाता मातामहमा.
पितामहः मातामहः
पिता माता
कन्या वरः

0.5

पितामहमाताः मातामहपिता
पितामहः मातामही
पिता माता
कन्या वरः

11

पितामहमाता मातामहीमाता
पितामहः मातामही
पिता माता
कन्या - धर्या

014

माता
वरः
पितामहीमाता
पितामही
पिता
कुन्या

04

पितामहीमाता	मातामहः
पितामही	माता
पिता	वरः
कन्या	

ॐ

पितामहीमाता
पितामही
पिता
मातामही
माता
वरः

०३३

पितामहीमाता
पितामहा
पिता
प्रमातमहः
मातामहः
माता

[illegible]